Dr. H. Blink

Nederlandsch Oost- en West-Indie

Boekhandel en Drukkerij
voorheen E. J. Brill - Leiden

NEDERLANDSCH OOST- EN WEST-INDIË.

NEDERLANDSCH OOST- EN WEST-INDIË

GEOGRAPHISCH, ETHNOGRAPHISCH EN ECONOMISCH BESCHREVEN

DOOR

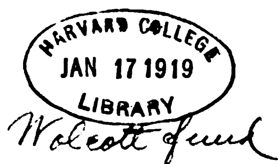
Dr. H. BLINK.

Privaat-docent in de Aardrijkskunde aan de Rijks-Universiteit te Leiden.

TWEEDE DEEL.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen
E. J. BRILL. — LEIDEN.
1907.

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL. — LEIDEN.

VOORBERICHT.

In het tweede deel hebben wij de beginselen, welke ons leidden bij de samenstelling van dit boek, en die wij in het eerste algemeen aanduidden, nader toegepast op de behandeling der verschillende gewesten onzer Koloniën.

Is het eerste deel een „algemeene" beschrijving van de geographische, ethnographische en economische toestanden van Ned. Oost-Indië gebleven, een overzicht, dat wij noodig achtten, om het geheel te overzien, dit tweede deel is bijna uitsluitend (alleen het eerste hoofdstuk, den handel betreffend, uitgezonderd) gewijd aan de bijzondere geographie der eilanden en der deelen van onze bezittingen. Wij konden daarbij herhaaldelijk naar het algemeen gedeelte verwijzen.

Ook in dit tweede gedeelte hebben wij een breede opsomming van topographische en orographische verscheidenheden vermeden, omdat daardoor dikwijls het overzicht schade lijdt, en het bosch niet duidelijk wordt gezien vanwege de boomen. Hoofdzakelijk is het ons doel geweest ook hier voor de afzonderlijke deelen het typisch geographische landschapskarakter aan te wijzen en te beschouwen in verband met de wordingsgeschiedenis des lands, met de volkseigenheden der bewoners en daarbij de ontwikkeling der economische, maatschappelijke en staatkundige toestanden te doen uitkomen, terwijl ook de opkomst en beteekenis der belangrijkste nederzettingen kortelijk is behandeld, in verband met de factoren, die daarop invloed uitoefenden. Hierdoor hopen wij de betrekking tusschen land en bewoners, zoover dit ons mogelijk was, nader te hebben in het licht gesteld. De korte historische aanteekeningen, die wij hier en daar maakten, dienen om de aandacht er op te vestigen, hoe het

heden met het verleden in betrekking staat. Door dit causaal verband in het oog te houden kunnen de tegenwoordige toestanden beter worden begrepen.

Aangenaam was het ons tijdens dezen arbeid van vele deskundigen groote bewijzen van belangstelling, aanmoediging en medewerking te ontvangen. Wij noemen thans geen namen, doch brengen hun in het algemeen daarvoor onzen dank. Deze dank geldt eveneens den welwillenden beoordeelaars van het eerste deel, die met kennis van zaken, hetzij publiek of schriftelijk aan den Auteur, het goede van het boek wisten te waardeeren, en van wier heusche opmerkingen wij dankbaar gebruik maakten.

Het boek is, trots de beperkingen, die wij ons oplegden, veel grooter geworden, dan wij geraamd hadden. De Uitgevers legden ons gelukkig door hun vrijzinnige opvatting niet te zeer aan banden; met hen was het steeds een aangenaam samenwerken. Diep betreuren wij het, dat wijlen de Heer F. DE STOPPELAAR, vroeger hoofd der firma, met wien wij het ontwerp der uitgave in hoofdzaak hadden besproken, de voltooiing er van niet mocht zien. Evenwel bracht dit afsterven in de goede samenwerking tusschen Schrijver en Uitgever niet de minste verandering.

Hiermede zenden wij dit boek in de wereld. Moge het er toe medewerken om in het moederland de economische zoowel als de geographische en ethnographische toestanden van de belangrijke Nederlandsche bezittingen in andere werelddeelen beter te leeren kennen en begrijpen, en de belangstelling daarin te doen toenemen. Want in dit uitgebreide gebied is nog veel voor Nederlanders te verrichten, zoowel tot exploitatie van de onontgonnen schatten der natuur als ten behoeve der inlandsche bevolking. Het bezit en bestuur dier uitgebreide Koloniën legt de verplichting op ons de belangen dezer gewesten alzijdig te behartigen en daartoe is het in de eerste plaats noodig ze goed te kennen.

Den Haag, 20 Maart 1907. Dr. H. BLINK.

INHOUD.

Vervolg van: I. „ALGEMEENE BESCHRIJVING."

VERDEELING DER VOORTBRENGSELEN EN INVOER VAN NEDERLANDSCH INDIË.

II. BIJZONDERE BESCHRIJVING DER DEELEN.

Nederlandsch Oost-Indië.

HET EILAND JAVA EN ZIJN BEWONERS.

BANKA EN BILLITON.

NEDERLANDSCH BORNEO EN OMLIGGENDE EILANDEN.

Verbetering van pag. 336 enz. — Na het afdrukken is Djambi als afzonderlijke residentie van Palembang gescheiden. Tamiang, zie pag. 328, is bij Atjeh's Oostkust gevoegd.

VERDEELING DER VOORTBRENGSELEN EN INVOER VAN NEDERLANDSCH INDIË.

I. HANDEL EN SCHEEPVAART.

Geographische ligging in verband met scheepvaart en handel.

Onderscheidene geographische, historische en economische factoren werkten in oude tijden samen tot de ontwikkeling van scheepvaart en handel in den Indischen Archipel. De ligging in het moessongewest maakte het gemakkelijk zich hier op zee te wagen, omdat men met vrij veel zekerheid op vaste winden kon rekenen in de verschillende jaargetijden. Op de bewoners van het vasteland van Indië is deze invloed ongetwijfeld werkzaam geweest bij het eerste verkeer met de eilanden, misschien wel bij het bevolken der eilanden. De verbrokkeling in eilanden en de ligging van deze in lange reeksen, waardoor men in den tijd der kustvaart langs de kusten enkel door het oversteken van smalle zeestraten het uiterste oosten kon bereiken, bevorderde de scheepvaart in die richting, zoowel van het vasteland als tusschen de eilanden onderling. Ook het bestaan van een rustiger binnenzee, van een middelzee, die door de eilanden van de groote Oceanen was afgesloten, werkte gunstig voor het verkeer, dat in de oudheid overal het eerst en meest over middelzeeën plaats had. Verder was het gelijkmatig klimaat, waarbij de moesons weinig door stormen worden afgebroken en verstoord (zie I, pag. 121), bevorderlijk aan de ontwikkeling der scheepvaart.

Naast de natuurlijke gesteldheid bevorderden de verschillende economische toestanden der bevolking en het verschil in productie het verkeer tusschen de eilanden onderling en met het vasteland. Java was reeds in de oudheid een voortreffelijk rijstland, dat veel van dat produkt uitvoerde. Daarenboven werd Midden-Java destijds ook rijk aan goud genoemd. De oostelijke eilanden van den Archipel, de Molukken, bezaten grooten rijkdom aan specerijen; Sumatra was van ouds het peperland. Die voortbrengselen en nog andere riepen een levendigen handel met het vasteland van Indië, met China, Perzië en Arabië in het leven.

Toch bleef de richting der handelsbeweging eenzijdig. Waren Australië met Nieuw-Guinea en de overige eilanden economisch ontwikkelde landen geweest, dan zou de Indische Archipel een bemiddelende rol vervuld hebben tusschen Azië en Australië; daartoe was hij aangewezen door de ligging; nu was de Archipel voor het vasteland, en waren de kustlanden van Azië voor den Archipel het einddoel der beweging. Dientengevolge was het eiland Java door zijn

geographische plaats aangewezen om een bemiddelende rol te vervullen tusschen het oosten en het westen van den Archipel en met het vasteland van Azië. De ligging in het midden van de eilandenrij, die het zuiden van den Archipel uitmaakt, en de betrekkelijk vele goede natuurlijke havens langs de veilige noordkust van Java, tevens de kust, welke het best naar het binnenland van Java toegang aanbood, deze omstandigheden gaven aan dit eiland bijzondere voordeelen voor een handelscentrum. Daarbij kwam, dat de eigen produkten er al vroeg aanleiding gaven tot handel, zoodat de bevolking als het ware voor het verkeer over zee werd opgeleid. Deze omstandigheden maakten Java in de oudheid het eerste zeevaart en handel uitoefenende eiland van den Archipel, welks schepen alle eilanden in het Oosten bezochten, en die op Palembang een eerste belangrijk handelsstation hadden in het westen. Niet onwaarschijnlijk werd de scheepvaart op Java weldra gedeeltelijk ook gedreven met vreemde schepen en onder vreemde bevelhebbers, terwijl de Javanen zelf zich meer met den landbouw en andere bedrijven bezig hielden. De Madoereezen, op hun minder vruchtbaar eiland, de Boegineezen, langs de kust van zuidelijk Celebes, zij waren door hun land meer direct tot zeevaart aangewezen, maar door de gunstige ligging en voortbrengselen van Java concentreerde zich de handel op zijn havens, en van hier uit werden de andere eilanden bezocht. Ook de Maleiers der kustlanden in het westen dreven zeevaart over den geheelen Archipel, en daarenboven deden voornamelijk de Indiërs, Chineezen en Arabieren in de Javaansche havens zaken gedurende de middeleeuwen. Hierdoor werd Java in economisch opzicht het meest ontwikkelde eiland van Indië, het centrum van een levendig verkeer en drukken handel, het eiland met de meest dichte bevolking. Over het grootste gedeelte van het eiland namen de bewoners aan de economische beweging der kuststeden deel, wat op weinig andere eilanden in den Archipel zoo zeer het geval was. Daardoor bloeide naast de scheepvaart en den handel hier de landbouw, die afzet vond voor de produkten des lands.

Door die welvaart werd Java een begeerlijk bezit voor vreemden; eerst de Hindoe's en later de Arabieren wisten er de macht te verkrijgen. Dit eiland, dat aan het eind der middeleeuwen in den meest bloeienden toestand verkeerde, werd in den tijd der Ned. Oost-Indische Compagnie ook het hoofdstation voor den Europeeschen handel en voor de vestiging van dit handelslichaam.

Vooral voor de Europeanen, die de reis om Kaap de Goede Hoop maakten, was Java het aangewezen handelsstation, omdat men door de zeestraat aan den westkust van Java, door Straat Soenda, het gemakkelijkst den Archipel der Austraal-Aziatische Middelzee binnenkwam.

Verdere ontwikkeling van den handel tot vrijhandel.

Het boven gezegde verklaart ons, waardoor Java het economisch zwaartepunt van den Indischen Archipel werd in den tijd der oude geschiedenis en der middeleeuwen, waardoor Java het dichtstbevolkte eiland werd. Sumatra, met een minder genaakbare kust, waar het verkeer van de kust met het binnenland moeilijker was, ook met geringer bevolking in de kustlanden, en Borneo, met zijn te uitgestrekte, ondoordringbare kustmoerassen, die schaarsch bewoond waren, zij boden niet

de natuurrlijke voordeelen aan tot ontwikkeling van landbouw en het vestigen van nederzettingen voor het verkeer als de kust van Java. Wel konden op de andere eilanden enkele nederzettingen op geschikte punten zich tot handelscentra uitbreiden, maar niet, zooals op Java, een geheele reeks langs de kust. Die eilanden, dun bevolkt als ze waren, hadden ook geen ruim economisch achterland, zooals Java met zijn dichte bevolking dat aanbood. De enkele kustnederzettingen op genoemde andere eilanden werden handelsvestigingen, waarmede Java's steden in betrekking stonden, het waren uitvoer- en invoerhavens van enkele artikelen en koopwaren. In het westen waren Palembang en Atjeh belangrijke verkeerscentra van Sumatra, en Malakka werd sedert de 13de eeuw, toen het gesticht werd, een handelscentrum. In het oosten vormde Makassar een belangrijk handelsmiddelpunt.

De versnippering van den Indischen Archipel in eilanden en het gemis van een zelfstandige economische ontwikkeling der Inlanders in de meeste gewesten had ten gevolge, dat in het binnenland geen aanzienlijke handelssteden ontstonden. Geen gewest bijna, of in- en uitvoer liepen er bijna direct in de richting van de kust, maar nergens concentreerde zich aanzienlijk verkeer op binnenlandsche handelscentra. Alleen voor Java geldt dat niet volledig, maar toch ten deele. De drang tot ruilen en handelen, tot voortbrengen en arbeiden kwam van de kusten, en wel hoofdzakelijk door vreemden, weinig uit eigen initiatief. Van de kusten drongen vreemde handelaars het land binnen, en waar zij kwamen, werden de bewoners meer of minder economisch wakker of ook geëxploiteerd.

De handel van elders op den Indischen Archipel werd gedurende de middeleeuwen hoofdzakelijk gedreven door Hindoe's, Chineezen, Arabieren en Perzen. Voornamelijk door bemiddeling der Arabieren leerde Europa in de middeleeuwen de Indische produkten aan de Middellandsche zee kennen. De expansie en ondernemingsgeest van Portugal leidde in 1496 den directen handel van Europa met Indië in door het ontdekken van den zeeweg en sedert 1598 stond de Indische Archipel in geregelde handelsbetrekking met de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie. Die betrekking, welke tevens een staatkundige werd, wijzigde den handelstoestand van den Archipel zeer. Vroeger bestond er vrijheid van handel, en waren de havens voor alle schepen toegankelijk. De komst der Europeanen leidde tot invoering van het monopoliestelsel, door onderscheidene vorsten werd aan de Compagnie de alleenhandel in onderscheidene artikelen bij contracten en verdragen toegestaan. Voor de Molukken gold dit monopolie het sterkst, op Sumatra en Borneo had het slechts betrekking op enkele plaatsen, maar op Java verkreeg het de meeste beteekenis. Andere Europeesche schepen werden uit de met de Compagnie verbonden havens geweerd. De uitvoerhandel van den Archipel concentreerde zich voornamelijk op Amsterdam en Rotterdam en de andere havens der kamers van de Compagnie. In den tijd der Compagnie had de scheepvaart van Nederland op Indië aldus plaats. De schepen zeilden altijd vereenigd in vloten, van welke er gewoonlijk drie in een jaar Nederland verlieten. De meeste schepen keerden alle tezamen als retourvloot terug, vermeden het Engelsche Kanaal, en zeilden om Schotland heen, ten einde het gevaar te vermijden van aangevallen te worden. LUZAC vermeldt, dat van 1593

tot 1648 uit Indië naar Nederland waren gezeild 334 schepen en van 1648 – 1700: 1051 schepen. Over het tijdperk van 1603 – 1781 verlieten gemiddeld niet meer dan 25 schepen per jaar Nederland voor de reis naar Indië, en de reis duurde zes of zeven maanden, soms ook wel een jaar. In de pakhuizen van Amsterdam waren schier altijd de Indische artikelen voor den Europeeschen handel te verkrijgen.

In de dagen der Compagnie bestond er nog een levendige handel der Inlanders met Oosterlingen, die buiten de controle en het toezicht der Compagnie viel, soms zelfs door haar beschermd werd. Chineezen, Arabieren, Mooren, Klingaleezen hadden den inlandschen handel meestal in handen, voeren onder de beschermende vleugelen der Compagnie van haven tot haven in den Archipel heen en weer, en met hun onvermoeiden handel verbonden zij ook al spoedig het bedrijf, om als geldschieters op te treden. Daardoor werd er ongetwijfeld veel inbreuk gemaakt op het monopolie der Compagnie door clandestienen handel. Verder bestond er een z.g. particuliere handel, dien de ambtenaren der Compagnie in 't geheim dreven in artikelen, waarvan zij het monopolie had. Wat men in de termen der Compagnie als „particulieren" handel aanduidde, was eigenlijk clandestiene handel, welke de Compagnie door de bestaande corruptie niet kon te keer gaan, en wat wij tegenwoordig particulieren handel noemen heette destijds „gepermitteerde vrije handel." Naast het monopolie der Compagnie bestond dus de Inlandsche handel, de particuliere handel, de gepermitteerde vrije handel en de clandestiene handel, een mixtum van handelsbetrekkingen, welke aanleiding gaven tot allerlei ontduikingen van het monopolie, en waarvan eindelijk ook andere Europeanen gebruik maakten.

Zoo zag men in den tijd der Compagnie meer en meer den vreemden handel in den Archipel opkomen. Tegen het eind der 18de eeuw hadden de Engelschen er zich ingedrongen en meester gemaakt van den handel op onderscheidene eilanden. Hun sluikhandel was toegenomen, zonder dat de Compagnie dit beletten kon, en bij den vrede van Parijs in 1784 was de Compagnie verplicht Engeland vrije vaart in de oostelijke zeeën van Indië toe te staan. Ook de geldnood van het bestuur der Compagnie in Indië, dat uit Nederland bij den ongunstigen toestand der Compagnie niet de noodige kasmiddelen kreeg, maakte het noodig, dat vreemde hulp moest worden ingeroepen, om aan geld te komen. Daartoe werden koffie, tin, peper, nagelen, noten, suiker enz. aan vreemdelingen in Indië verkocht. Hiermede was feitelijk een bres geschoten in het monopolie, en op het eind der 18de eeuw ging het geheel te gronde, niet ten bate van den handel van eigen landgenooten, voor wie ten gevolge van den in 1795 hernieuwden oorlogstoestand alle handelsverkeer met Indië was afgesneden, maar ten bate van vreemde handelaren, die allerwege binnendrongen, waar wat te verdienen viel. Sedert verschenen vreemde vlaggen ongestoord in den Ned. Indischen Archipel, voornamelijk waren het Amerikaansche kooplieden, die hierbij meer op den voorgrond traden; zij voerden de benoodigdheden voor Java aan, kochten de produkten aldaar in, en de Ned. Regeering bevorderde dit. Tijdens het Britsche tusschenbestuur wilde RAFFLES hieraan echter een einde maken; bij zijn komst in Indië verzekerde hij, „den handel van Amerikanen en

andere handelsbeunhazen en gewetenlooze gelukzoekers" te zullen beperken.

In de bijzonderheden der handelsgeschiedenis mogen wij hier niet treden, slechts enkele lijnen geven wij aan, die in de tegenwoordige toestanden uitloopen.

Onder het Engelsch tusschenbestuur veranderde het karakter van den handel nog weinig. RAFFLES was ook vervuld van de gedachte vreemden uit te sluiten en den handel voor eigen landgenooten onder Britsche vlag te behouden. Toen in 1816 de Koloniën weder aan Nederland teruggegeven werden, luidde de Instructie voor de Commissarissen-Generaal, aan wie het eerst namens het Ned. gezag het bestuur op Java werd opgedragen, vrijen handel te geven aan Ned. Indië, waarbij echter de welvaart van het moederland op den voorgrond moest staan. Met dit laatste doel werden o.a. de aan den lande geleverde specerijen aan den vrijen handel onttrokken, om voor rekening van den staat ten verkoop naar Nederland te worden gezonden, doch voor de overige landsprodukten zou verkoop in Indië nu regel blijven.

Door die opvatting werd de Archipel zelf meer het handelsterrein voor zijn produkten. De particuliere handel in de tegenwoordige beteekenis kwam nu in Indië spoedig tot bloei en welvaart. Batavia, destijds nog de hoofdstapelplaats voor den handel, leefde op. Het aantal aanzienlijke handelshuizen nam hier toe, van 10 in 1816 tot 16 in 1821. De statige woonhuizen, welke vroeger de Kali Besaar omringden, werden kantoorlokalen en pakhuizen, en dit gedeelte der nederzetting werd een koopmansbuurt, waar in 1818 het Beursgebouw verrees. Op de reede van Batavia wemelde het van vlaggen van allerlei natiën, en de kusten van Java hadden een levendig verkeer. Doch het leeuwendeel van dit verkeer was in handen van vreemde reeders en handelaren, en dit baarde het moederland zorg. De „Kamer van Koophandel en Fabrieken" te Amsterdam kwam reeds in 1817 daartegen op in een adres, en ook ten behoeve van België werd in Nederland het beginsel aangenomen, vreemde mededinging in Indië te fnuiken door bescherming van nationale nijverheid, scheepvaart en handel. De hoofdrichting der Nederlandsche handelspolitiek was nu geruimen tijd, om den invoer van Nederlandsche fabrikaten in Indië te begunstigen, als een middel tevens om aan de Nederlandsche markt den aanvoer van Indische uitvoerartikelen te verzekeren. Met dat doel werd een stelsel van differentieele rechten voor invoer en uitvoer vastgesteld, waarbij Nederlandsche nijverheid en handel in gunstiger omstandigheden gebracht werden dan de buitenlandsche.

Toch hielp dit niet voldoende om de markt van Indische produkten weder in Nederland te doen herleven en den Nederlandschen handel er boven op te helpen. Men zocht naar allerlei andere middelen en in 1824 werd de Ned. Handelmaatschappij opgericht, met het doel, zooals het luidt, om de herlevendiging van den nationalen handel, de scheepvaart, scheepsbouw, visscherij, landbouw en fabrieken te bevorden, met inachtneming van haar eigen belangen. De oprichting der Nederlandsche Handelmaatschappij had bovenal een Nederlandsch doel, geen Indisch, en zelfs was men in Indië tegen de oprichting gestemd. Die tegenstand werd vooral later grooter, toen aan de Handelmaatschappij door contracten van consignatie groote voordeelen werden geschonken door de Ned. Regeering.

De Ned. Handelmaatschappij heeft den Ned. Indischen handel weinig verbeterd. Had men in 1824 op Java een beter muntstelsel en volledige handelsvrijheid gehad, en ware het moederland met meer kennis van zaken opgetreden, zij zou misschien nooit zijn opgericht. De Ned. Handelmaatschappij werkte in de eerste jaren zelfs met verlies. Eerst nadat in 1830 het Cultuurstelsel was ingevoerd, en de Staat als landbouwer vele produkten uit Indië verkreeg, werd dit anders. Uit vrees voor de concurrentie der Britsche handelaren en om andere redenen besloot men toen, dat de Gouvernementsprodukten niet in Indië op de markt gebracht, maar naar Nederland vervoerd zouden worden met Nederlandsche schepen. De Nederlandsche regeering kwam nu met de Ned. Handelmaatschappij overeen, dat zij de gouvernementsprodukten met Nederl. schepen naar Nederland zou transporteeren en daar verkoopen. Dit stelsel, het z.g. consignatiestelsel, heeft door voordeelige bepalingen aan de Ned. Handelmaatschappij groote voordeelen opgeleverd, en tevens den handel in Indische produkten naar Nederland verplaatst en aan Indië onttrokken. Een gevolg van dit stelsel en de bevoorrechting van een Maatschappij was, dat een tijdperk van kwijning en ontmoediging voor den Indischen particulieren handel intrad, een toestand, die nog verergerd werd door de slechte gesteldheid van het muntstelsel en het ontbreken van een goed credietwezen.

Eerst met de tweede helft der 19de eeuw brak er een tijdperk van verbetering in den toestand van den handel van Ned. Indië aan. De verbetering van het muntwezen, de scheepvaartwet van 1850, welke onderscheidene belemmeringen der scheepvaart wegnam, de langzame loslating van het consignatiestelsel, waardoor een gedeelte der Gouvernementsprodukten ook in Indië ter markt konden worden gebracht, het opheffen der differentieele rechten in 1874, en vooral dat het Gouvernement de rechtstreeksche bemoeiingen met de cultures losliet, ten einde die aan particuliere ondernemingen over te laten, dit zijn eenige belangrijke feiten, welke in de laatste halve eeuw op den handel en de scheepvaart van Ned. Indië grooten invloed hebben uitgeoefend, en door de vrijheid er grooter ontwikkeling aan gaven.

In de tweede helft der 19de eeuw heeft Ned. Indië handelsvrijheid verkregen. De handelsverdragen door Nederland met vreemde Mogendheden gesloten hebben alle de clausule, „te zullen behandeld worden op den voet der meest begunstigde natie", welke ook voor de Koloniën geldt. Sedert het Cultuurstelsel werd ingekrompen tot de koffiecultuur is de handel en zijn de cultuur-ondernemingen meest in particuliere handen, en alle vlaggen staan in Indië gelijk met elkander. Reeds in den tijd der Compagnie en ook onder DAENDELS werden aanzoeken gedaan tot toelating en erkenning van vreemde handelsagenten in den Ned. Ind. Archipel, wat evenwel niet werd toegestaan en evenmin werd een aanvraag van Engeland daartoe in 1819 ingewilligd. In 1855 gaf de Ned. Regeering toe om Consuls van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika toe te laten, en met meest alle landen zijn sedert overeenkomsten omtrent de toelating van consuls gesloten. De voornaamste voorwaarde is, dat de consuls geen diplomatiek karakter hebben, maar enkel handelsagenten zijn, onderworpen aan de burgerlijke en strafwetten des lands. Ook is het „jus asyli" niet aan de woningen

der consuls toegekend; zoogenaamde „exterritorialiteitsrechten'' genieten zij niet. De Regeeringsalmanak van Ned. Indië geeft de namen en standplaatsen der consuls in Ned. Indië op.

De vlaggen van alle bevriende natiën worden sedert 1865 bij de groote vaart in Ned. Indië gelijk gesteld met de nationale Ned. vlag. Die gelijkstelling geldt alleen voor de groote vaart, niet voor de kustvaart. Vóór 1868 was de kustvaart alleen toegelaten voor schepen in Indië te huis behoorend en voor inlandsche schepen; in genoemd jaar werd ook aan Ned. schepen daartoe recht gegeven. Alleen bij uitzondering voor het vervoer van suiker kan sedert 1890 de Gouv. Gen. ook aan vreemde schepen de kustvaart toestaan, om daardoor de door sereh-ziekte bedreigde suiker te hulp te komen.

De havens in Nederlandsch Indië worden onderscheiden in havens voor de kustvaart, d. i. havens, waar alleen de tot de kustvaart gerechtigde schepen worden toegelaten, en havens voor den algemeenen handel geopend, die toegankelijk zijn voor de schepen van alle bevriende natiën. Met het oog op de in- en uitvoerrechten worden onder deze laatste nog onderscheiden de vrijhavens: de havens van Riouw, Makassar en Sabang op Poeloe Weh, welke buiten het tolgebied zijn gesteld, en die men zonder douanerechten vrij kan in- en uitvaren. De havens opengesteld voor den algemeenen handel zijn voor alle schepen van bevriende natiën gelijkelijk toegankelijk, mits zij zich onderwerpen aan de verordeningen op het gebruik dier havens, in- en uitvoerrechten voldoen enz. Tot deze laatste groep behooren de meeste havens van den Indischen Archipel. Zij zijn de volgende: Koepang, Anjer, Bantam, Batavia, Indramajoe, Cheribon, Tegal, Pekalongan, Semarang, Djoewana, Rembang, Soerabaja, Pasoeroean, Probolinggo, Bezoeki, Panaroekan, Banjoewangi, Tjilatjap, Padang, Priaman, Ajerbangis, Natal, Siboga, Baros, Singkel, Benkoelen, Telok Betong, Palembang, Muntok, Tandjong Pandan, Pontianak, Pemangkat, Sambas, Singkawang, Bandjermasin en Sampit, Moeara Kompeh (Djambi), Bengkalis, Ketapang, Amboina, Banda, Ternate, Koepang, Pabean, Tamboekoes, Sangit, Loloan, Ampenan, Laboean-Hadji en Pidjoe, Menado, Kema, Amoerang, Ratah-Totok, Kwandang en Gorontalo, Kroë, Oeleë Lheuë, Tapa Toean en Merauke. (Zie de Regeerings Almanak voor Ned. Indië). Verder zijn nog toegankelijk voor alle schepen zonder onderscheid de zoogen. Inlandsche havens, d. i. havens van Inlandsche vorsten en volken, wier landen niet staan onder het rechtstreeksch bestuur van het Nederl. Ind. Gouvernement. De Regeerings Almanak van Nederlandsch Indië somt ook deze havens jaarlijks op.

Ontwikkeling van de scheepvaart naar en in Ned. Indië.

Wij zagen reeds, dat in de oudheid en in de middeleeuwen in den Archipel een' levendig scheepvaartverkeer moet hebben bestaan, en wie de belangrijkste schippers waren. Handel en scheepvaart waren tot den aanvang der 19de eeuw nog nauw met elkander vereenigd. In den tijd der Compagnie ging de Javaansche scheepvaart sterk achteruit even als de eigen handel der Javanen. De handel in specerijen uit de Molukken werd onderdrukt door het monopolie der Compagnie,

maar ook de handel in sandelhout en was met Timor, de handel in kleedjes en rijst met Zuid-Celebes, de diamantenhandel met West-Borneo, de kamfer-, goud- en benzoëvaart op Palembang, de rijstvrachtvaart op Malakka. In den tijd der Ned. Oost-Indische Compagnie werd die terugdringing van den Javaanschen handel voltooid.

Met die inkrimping van den handel ging ook de Javaansche scheepvaart, die eens zich van de Molukken tot Malakka uitstrekte, hoe langer hoe meer achteruit. Java was door de natuurlijke ligging, gelijk wij zeiden, de bemiddelaar geworden tusschen het uiterste oosten en westen van den Indischen Archipel. Nog in het begin der 17de eeuw had Java een aanzienlijke scheepvaart en Bantam en Grissee waren destijds belangrijke handelshavens. Maar de handelspolitiek en de oorlogen met de Compagnie hadden den ondergang van den handel en daarmede de vernietiging der scheepvaart in onderscheidene havens ten gevolge. Batavia, de zetel van den handel der Compagnie, kwam op, doch bijna alleen voor haar handel, en andere havensteden gingen achteruit. In het midden der 18de eeuw was de groote vaart van Java daardoor geeindigd. De Compagnie had alle scheepvaart overgenomen, en voor de Javanen bleef enkel de kustvaart over. Zelfs ook deze ging grootendeels in andere handen over.

Het best bleef de scheepvaart, als kustvaart en ook binnen den Archipel voor de groote vaart, nog bestaan bij de Madoereezen. De Madoereezen zijn van nature visschers en schippers, kloek en vol ondernemingsgeest, stout in waaglust, een eilandertype, als de Nederlandsche Zeeuwen, dat in vele opzichten scherp afsteekt bij den landbouwenden Javaan. De Madoereezen nemen nog deel aan de groote vaart, bezoeken Oost- en West in den Archipel met hun open vlerkprauwen en opgebouwde prauwen. Zij komen daarin overeen en stonden ook in betrekking met de Boegineezen en Makassaren, die zich eveneens door hun geschiktheid en voorliefde voor de scheepvaart onderscheiden. Reeds eeuwen geleden waren deze als goede zeelieden bekend en in 1676 werd door AMANNA GAPPA een handels- en scheepswetboek samengesteld, dat bij Boegineesche handelaren nog in aanzien is. Daardoor hebben Boegineezen zich ook als kolonisten op de kusten van Borneo, op Flores en verscheidene eilanden ten O. van Lombok gevestigd. Ook op Lingga en op de Oostkust van Sumatra hebben zij een rol gespeeld. Nog heden ten dage is hun scheepvaart belangrijk. Verder waren de eigenlijke Maleiers van ouds door hun scheepvaart bekend.

De inlandsche scheepvaart wordt in de laatste halve eeuw meer en meer verdrongen door de Europeesche. De toepassing van den stoom op het voortbewegen van schepen, welke in 1801 in Schotland met goed gevolg het eerst in Europa was uitgevoerd, bracht een geheele omkeering in het verkeer te water. Achttien jaar na het te water laten van het eerste stoomschip en een jaar nadat in Amerika het eerste oceanisch stoomschip in de vaart was gebracht wendde de firma DEANS SCOTT & Co. te Batavia zich tot den Gouv. Gen. VAN DER CAPELLEN met het plan, om zes houten raderbooten te laten bouwen voor de kustvaart langs Java. Deze onderneming kwam nog niet tot stand, maar in 1824 werd ISAAC BURGESS te Batavia met uitsluiting van alle anderen het monopolie verleend, om stoomschepen te bouwen en daarmede de kust van Java te

bevaren. Het eerste stoomschip, de „Van der Capellen", begon in 1825 de vaart door de Indische wateren.

Intusschen was ook in Nederland de gedachte gerijpt, om stoomschepen van hier naar Indië te zenden, en de ondernemende Koning WILLEM I bevorderde dit zeer. Doch de proef met het eerste stoomschip, voor dit doel in 1827 gebouwd, de Atlas, mislukte, en er moesten nog meer vergeefsche pogingen aangewend worden, vóór een stoomschip uit Nederland Indië bereikte. Het was de Willem I, die van Texel vertrokken den 7den Febr. 1836 het eerst te Onrust voor Batavia aankwam, en in 1836 werden ook twee ijzeren oorlogsstoomschepen, uit elkander genomen in Indië aangevoerd, daar te water gelaten: de Hekla en de Etna. In 1839 kwam een tweede stoomboot uit Nederland in Indië aan, de Phoenix.

Nog vele jaren, tot 1870, nadat in Indië lang stoomschepen in de vaart waren, werd het directe verkeer van Nederland met Indië, een enkel stoomschip uitgezonderd, bijna uitsluitend door zeilschepen tot stand gebracht. De indirecte geregelde verbinding met Indië door stoomvaart werd verkregen in 1845, toen een stoomvaartdienst van Suez over Ceylon en Madras naar Calcutta en Singapore werd geopend, alsmede een lijn van Ceylon over Singapore naar Hongkong, waardoor er een maandelijksche dienst ontstond tusschen Engeland en China.

In aansluiting hierbij liet de Ned. Indische regeering toen elke maand een oorlogsschip van Batavia naar Singapore varen, om de „overlandmail" te brengen en te halen. Uiterst traag breidde de stoomvaart zich uit. In 1847 kwam het eerste schroefstoomschip uit Nederland in Indië, maar in 1849 was er nog slechts één particulier stoomschip van Nederland uit in de vaart, toebehoorende aan de Ned. Ind. Stoomvaartmaatschappij, dat Batavia, Semarang en Soerabaja bevoer, en in 1853 waren in Ned. Indië slechts 7 particuliere stoomschepen. Vreemde stoomschepen werden tot dusverre zelden of nooit in Indië gezien; daarom vermelden wij de komst van een Engelsch stoomschip, de Bahiana, in 1859 te Batavia, dat een telegraafkabel aan boord had, die van Batavia naar Singapore zou gelegd worden. Dit schip had de reis van Liverpool naar Batavia gedaan in 68 dagen.

In Indië gevoelde men behoefte aan geregeld verkeer tusschen de eilanden. Daartoe sloot de Indische Regeering in 1852 een contract met W. CORES DE VRIES, ten einde een geregelde stoomvaart in den Indischen Archipel te onderhouden, die in 1854 en later werd uitgebreid. In 1865 werd de pakketvaart in Indië bij contract opgedragen aan de „Ned. Ind. Stoomvaartmaatschappij," eigenlijk een Engelsche onderneming met Engelsch kapitaal en met den hoofdzetel te Londen. Deze Maatschappij bleef het vervoer in Indië behouden tot 1891, toen door de Regeering een contract werd gesloten met de „(Koninklijke) Pakketvaart Maatschappij", een Nederlandsche vereeniging, die hoofdzakelijk in Nederland haar schepen liet bouwen. Met 18 schepen begonnen, was het aantal in 1899 aangegroeid tot 33, en in 1904 bedroeg het 45. In 1902 is met Rijkssubsidie ook een geregelde verbinding van Java met China en Japan tot stand gebracht.

Reeds in 1851 waren onderhandelingen aangeknoopt met het Departement van Koloniën om steun te verkrijgen voor de oprichting van een Nederlandsche maatschappij met geregelde vaart van booten van Nederland op West-Indië, Midden-Amerika en Java. Doch het benoodigde kapitaal kon destijds nog niet verkregen

worden. Eerst in 1870, na de opening van het Suez-kanaal, werd een nieuwe poging gedaan om een directe stoomvaartverbinding van Nederland naar Ned. Oost-Indië te verkrijgen, en thans kwam na eenige moeite de maatschappij Nederland tot stand, aanvankelijk met 4 schepen, welker eerste schip, de Willem III, den 18den Mei 1871 de reis naar Indië aanvaardde, doch door brand dit land niet bereikte. Eerst in 1875 begon de dienst van Nederland op Ned. Indië met vaste datums van vertrek om de vier weken. Sedert breidde zich het direct en indirect geregeld stoomvaartverkeer van Nederland en andere landen met Ned. Indië uit en verrezen er onderscheidene maatschappijen met dit doel. Verschillende hadden slechts een kort bestaan, doch de Rotterdamsche Lloyd, in 1883 opgericht, en de Oceaan bestaan thans naast de Nederland, met geregelde verbinding.

De scheepvaart op Nederl. Indië, evenals over 't geheel in het Oosten van Azië, heeft een groote uitbreiding verkregen na de opening van het Kanaal van Suez, terwijl gelijktijdig het laadvermogen der schepen sterk is vergroot. In Ned. Indië bedroeg het aantal ingeklaarde schepen in 1876: 7463 met een gezamenlijke inhoudsruimte van 2 294 187 M^3, en in 1902 was het aantal ingeklaarde schepen gedaald tot 4475, maar was de inhoudsruimte toegenomen tot 6 302 000 M^3. (Een volledig overzicht der stoomvaartverbindingen volgt aan het slot.)

De havens.

De havens in Nederlandsch-Indië, waarvan de scheepvaart gebruik kan maken, zijn meest nog zeer primitief. Alleen Batavia heeft door de haven Tandjong Priok, Padang door de Emmahaven gelegenheid om de schepen aan kaaimuren gemeerd tegen weer en wind veilig te leggen. De in 1898 opgerichte vennootschap: „Zeehaven en kolenstation Sabang" heeft op het eilandje Poeloe Weh nabij den noordhoek van Sumatra de in 1895 in de baai van Sabang geopende haven in exploitatie en er een kolenstation gevestigd, alsmede een droogdok, loodsen enz. De haven van Sabang is een vrijhaven.

De overige havenplaatsen van Indië hebben niet meer dan reeden, waar de schepen eenigszins beschut bij voordeeligen wind kunnen ankeren, en vanwaar de gemeenschap met den vasten wal moet onderhouden worden door grootere en kleinere prauwen. De zoogenaamde prauwenveeren, in den laatsten tijd veel gecombineerd tot groote vereenigingen, brengen dit verkeer tot stand. Zelfs te Batavia zijn de prauwen nog niet overbodig, en zij nemen een niet onbelangrijk aandeel in het vervoer van de nieuwe haven van Priok met de oude stad. Doch bij onstuimig weer en ongunstigen wind wordt soms de verbinding van vele havens met den wal onmogelijk. Zelfs bij belangrijke havenplaatsen als Semarang en Soerabaja is de toestand van de havens nog bijna dezelfde als in den tijd der Compagnie. Op dit gebied valt er nog veel te verbeteren.

Scheepvaart in Ned. Indië.

De koopvaardijvloot van Ned. Indië, die in 1893 bestond uit 82 stoomschepen (76 879 M^3), 1890 zeilschepen (233 809 M^3), waarvan 1627 (776 87 M^3) op inlandsche wijze getuigd, bestond in 1902 uit 157 stoomschepen (145 079 M^3) en 2594 zeilschepen (325 361 M^3), waarvan 2272 (128 737 M^3) op inlandsche wijze getuigd. Voor het verkeer met gewesten

buiten Ned. Indië nam de zeilvaart in de laatste jaren sterk af, en wordt vervangen door de stoomvaart. In 1875 werden in de haven van Batavia ingeklaard 230 geladen stoomschepen en 305 geladen zeilschepen, in 1903: 262 geladen stoomschepen en 11 geladen zeilschepen; te Soerabaja in 1875: 130 geladen stoomschepen en 125 geladen zeilschepen, in 1902 resp. 223 en 2.

Het aandeel van de onderscheidene landen in het scheepvaartverkeer van het buitenland met Ned. Indië leert het volgend overzicht kennen.

Vlaggen.		Ingeklaarde schepen.					
		1882.		1897.		1902.	
		Aantal.	1000 M³.	Aantal.	1000 M³.	Aantal.	1000 M³.
Nederland	stoomsch.	64	102	99	534	102	753
	zeilsch.	94	51	20	72	4	15
	Totaal	158	153	119	606	106	768
Engeland	stoomsch.	202	136	278	1 029	351	1 454
	zeilsch.	110	66	37	149	11	64
	Totaal	312	202	315	1 179	362	1 518
Frankrijk	stoomsch.	29	13	28	66	32	99
	zeilsch.	10	6	—	—	5	22
	Totaal	39	19	28	66	37	121
Duitschl.	stoomsch.	13	16	118	350	334	864
	zeilsch.	58	28	8	27	3	11
	Totaal	71	44	126	376	337	875
Denemarken	stoomsch.	—	—	2	2	—	—
	zeilsch.	6	2	8	17	4	4
	Totaal	6	2	10	19	4	4
Zweden	stoomsch.	—	—	—	—	—	—
	zeilsch.	19	9	1	3	—	—
	Totaal	19	9	1	3	—	—
Noorwegen	stoomsch.	2	3	36	85	23	73
	zeilsch.	64	41	12	21	10	27
	Totaal	66	44	48	106	33	100
Oostenrijk	stoomsch.	—	—	—	—	10	63
	zeilsch.	3	2	1	4	—	—
	Totaal	3	2	1	4	10	63
Italië	stoomsch.	3	4	—	—	—	—
	zeilsch.	23	15	11	32	2	6
	Totaal	26	19	11	32	2	6
Amerika	stoomsch.	—	—	—	—	—	—
	zeilsch.	33	26	4	13	5	18
	Totaal	33	26	4	13	5	18
Tot. inclusief andere landen.	stoomsch.	1 575	608	3 887	4 180	4 321	5 836
	zeilsch.	535	283	206	373	154	196
	Totaal	2 110	891	4 093	4 553	4 475	6 032

De vergelijking van de scheepvaart op Nederl. Indië gedurende de laatste 20 jaren (1882 en 1902) wijst een sterke toeneming aan in deze periode, nl. van 891 000 M^3 tot 6 092 000 M^3 d. i. 500 $^0/_0$. Tot ons leedwezen wijzen de cijfers aan, dat de Nederlandsche scheepvaart niet in die mate is toegenomen; zij vermeerderde van 153 000 M^3 in 1882 tot 768 000 M^3 in 1902, d. i. met 400 $^0/_0$, terwijl de Britsche scheepvaart in dien tijd toenam met 650 $^0/_0$. De Britsche scheepvaart in den Indischen Archipel begon reeds in het laatst der 18de eeuw overheerschend te worden en sedert dien tijd nam zij buitengewoon toe. Ook de Duitsche scheepvaart heeft in den laatsten tijd op Ned. Indië grooteren omvang verkregen, zooals het overzicht leert. In 1875 werden slechts 8 stoomschepen en 49 zeilschepen onder Duitsche vlag in Indië ingeklaard, in 1902 totaal 337 schepen. Die toeneming is een gevolg van de geregelde betrekking van Hamburg met Duitsch Nieuw-Guinea, welke schepen ook Ned. Indië aandoen.

De havens, die de aanzienlijkste betrekking met het buitenland hebben, zijn de volgende, waarbij aangegeven is het aantal ingeklaarde schepen en den inhoud in M^3 voor 1902: Batavia (273 sch. 1 014 000 M^3), Soerabaja (174 sch. 571 000 M^3), Semarang (90 sch. 284 000 M^3), Padang (90 sch. 665 000 M^3), Belawan Deli (621 sch., 427 000 M^3), Tandjong Poera (417 sch. 100 000 M^3), Oeleë Lheuë (178 sch. 348 000 M^3), Bengkalis (428 sch. 83 000 M^3), Makassar (80 sch., 246 000 M^3), Edi (109 sch. 226 000 M^3), Riouw (597 sch., 145 000 M^3), Pontianak (142 sch. 91 000 M^3), Tjilatjap (13 sch. 72 000 $M.^3$), Cheribon (13 sch., 32 000 M^3), Palembang (48 sch., 36 000 M^3), Karimon (326 sch. 24 000 M^3) en Muntok (87 sch., 77 000 M^3).

Wij wijzen er op, dat deze cijfers niet de totale scheepvaart dier havens aangeven, enkel de inklaringen van buiten in Ned. Indië. Die inklaringen geschieden in de eerste haven van aankomst, doch worden bij een later bereikte haven niet weer gerekend. Ook de kustvaart is hierin niet begrepen. De kustvaart van den Ned. Ind. Archipel wordt hoofdzakelijk tot stand gebracht door inlandsche vaartuigen.

Handelsbeweging. Invoerhandel. Volgens de officieele handelsstatistiek van Ned. Indië had in 1902 de totale invoer een waarde van *f* 202 958 040 (voor Gouvernementsrekening en die van particulieren tezamen), de uitvoer van *f* 265 471 484, zoodat de uitvoer den invoer met een bedrag van *f* 62,5 millioen overtreft. De invoer door particulieren, totaal ± 180,5 mill. gulden, heeft in rangorde plaats uit de volgende havens en landen, in mill. guldens voor 1902: Singapore 56,2, Nederland 54,2, Engeland 20,9, Poeloe Penang 19,2, Saigon 8,8, Australië 2,7, Amerika 2,4, China 1,3 en Frankrijk 1,2. De voornaamste handelsbetrekking, wat den invoer betreft, heeft aldus plaats met de haven van Singapore, en daarop volgen Nederland en Engeland.

In 1875 bedroeg de algemeene invoer aan goederen (specie er buiten) in den Archipel een waarde van *f* 111 948 000, waarvan voor 3,7 mill. gulden voor het Gouvernement. In dit jaar had de invoer plaats uit de volgende landen; uit Nederland: 53,04 mill., uit Singapore voor 26,68 mill., uit Engeland 14,4 mill., uit Saigon 6,1 mill. uit China 2,9 mill., uit Amerika voor 2,4 mill., uit

Siam voor 2,2 mill. en uit Australië voor 1 mill. gulden. De invoer is sedert dien tijd, naar de waarde gerekend, niet geheel verdubbeld. Echter kunnen de cijfers van invoer volgens de waarde van 1875 en 1902 niet met elkander vergeleken worden, om daaruit de toeneming van den invoer af te leiden. Beide zijn berekend volgens de waarde, maar de waarde van vele artikelen is in 1875 verschillend van die van 1902 berekend. De katoenprijzen o. a. zijn thans veel lager, zoodat bij afneming van het bedrag in guldens er nog meer kan zijn ingevoerd. [1])

Gaat men het aandeel van Nederland in den totalen invoer door particulieren na voor 1875 en 1902 dan heeft men cijfers, die zijn te vergelijken. In 1875 bedroeg de invoer door particulieren van Nederland uit 49 % van den totaal-invoer, in 1902 slechts 30 %. In 1875 bedroeg het aandeel van Singapore ongeveer $23\frac{1}{3}$ % van den totaalinvoer, dat van Groot-Britannie ± 13 %; in 1902 had Singapore 31 % (dus toeneming van $7\frac{1}{2}$ %) en Groot-Britannië 12 %. Terwijl het Nederlandsche betrekkelijke aandeel in den totaal-invoer is afgenomen sedert 1875, is het Britsche vrijwel stationnair gebleven en het aandeel van Singapore sterk toegenomen.

De oorzaak van dien toenemenden invoer uit Singapore moet voor een groot deel gezocht worden in de groote economische opkomst van Oost-Sumatra gedurende de laatste 25 jaren. Tabak en petroleum hebben Oost-Sumatra een groote beteekenis gegeven voor den handel, en door de ligging heeft zich het verkeer met Singapore hier sterk ontwikkeld.

Straits Settlements en Singapore. Singapore is de belangrijke handelshaven, waarmede Nederlandsch Indië het meest in betrekking staat. Daarom hier ter plaatse een enkel woord over deze haven. Het eilandje Singapore was in het begin der 19de eeuw nog een nest van zeeroovers, onder het bestuur van den onafhankelijken sultan van Djohore. RAFFLES had tijdens zijn verblijf op Java de gunstige geographische ligging van dit eiland voor de zuidspits van het schiereiland Malakka duidelijk ingezien, vooral met het oog op de toekomst van den Oost-Aziatischen handel. Toen nu in 1810 de laatste sultan van Djohore stierf zonder rechtmatigen troonsopvolger, wist Engeland het recht van nederzetting op het eiland Singapore te verkrijgen, waar in Febr. 1819 voor het eerst de Britsche vlag werd geheschen en in 1824 werd het eiland gekocht. In dien tijd was Singapore slechts door 20 Maleische visschersfamiliën bewoond en als zeerooversnest zeer berucht.

De Engelschen vestigden een nederzetting op Singapore en maakten het met praktischen blik tot een vrijhaven, die in 1867 aan de Engelsche kroon overging. Met nog andere bezittingen in de Straat van Malakka werd hier in 1867 de Britsche kroonkolonie „Straits Settlements" gevormd, d. i.: nederzettingen

---

1) In de Nederl. officieele statistiek behoudt men bij de berekening der waarde steeds dezelfde officieele waarde, in Ned. Indië wordt de officieele waarde telkens met de werkelijke in overeenstemming gebracht. Een last is het, dat de officieele waarde, waarnaar de berekening geschied is, niet telkens in de statistiek wordt vermeld.

in de straten, nl. de „Straat van Malakka." Hiertoe behooren: het eiland Singapore, het eiland Pinang (Poeloe Penang), de provincie Wellesley, de provincie Dinding en de Stad en het district Malakka.

Singapore is als vrijhaven snel opgebloeid tot een hoogst belangrijke handelsstad, die thans ± 162 000 inwoners telt. Singapore had langen tijd het natuurlijk monopolie van den handel van Oost-Azië met Britsch Indië, en vooral in den tijd, toen de beschermende rechten het verkeer in Nederlandsch Indië drukten, was de vrijhaven van Singapore van veel belang. Alle voortbrengselen van den Indischen Archipel en van de havens van Achter-Indië, vooral koffie en rijst, worden van Singapore uit verscheept. Tegenwoordig is Singapore als tusschenhaven aan den handelsweg van den Indischen Oceaan en Oost-Azië door het toenemend economisch leven in het oosten een havenstad van groote beteekenis, vooral belangrijk als transitohaven voor Oost-Azië.

Naast Singapore is Georgetown op Poeloe Penang (men spreekt meest van Pinang) in de Straat van Malakka ook als haven van veel beteekenis, eveneens een vrijhaven. Echter moet het bij Singapore achterstaan. De concurrent van beide havens is in den laatsten tijd de Nederlandsche vrijhaven Sabang, nabij de kust van Noord-Sumatra, geworden, die door haar ligging een dergelijke beteekenis kan erlangen.

De handelsbetrekking van Ned. Indië met Singapore en Penang leert ons het volgend overzicht in hoofdzaak kennen, voor 1902.

Uitvoer uit Ned. Indië naar:				Invoer naar Ned. Indië uit:			
Singapore.		Penang.		Singapore.		Penang.	
	in mill.		in mill.		in mill.		in mill.
Petroleum . .	42,9 Lit.	Petroleum. .	16,1 L.	Rijst (gep.) .	155,1 K.G.	Rijst (gep.) .	71,0 K.G.
Suiker	41,3 K G.	Pinang-noten	10,5 K.G.	Visch. Gedr. of gezouten)	28,9 „	Suiker . . .	3,7 „
Copra.	31,8 „	Copra	5,1 „	Zout	17,6 „	Zout	2,6 „
Rotting. . . .	20,1 „	Peper, zwarte	4,6 „	Meel	6,0 „	Meel	2,1 „
Sago	16,3 „	Rijst, Gepelde	2,6 „	Visch (n.a.g.	4,5 „	Katoenen(geverfd). . . .	1,3 „
Tabak (niet v. inl. markt) .	9,7 „	Tabak (niet v. inl. markt .	1,6 „	Gambier. . .	3,3 „	Visch (gez. of gedr.) . . .	1,4 „
Pinang-noten.	7,3 „	Visch (gezouten of gedr.)	1,1 „	Katoenen(geverfd) . . .	2,0 Gld.	Visch (n.a g.)	1,2 „
Portjah. . . .	4,1 „			Manufact.(n. a. g.) . . .	2,4 „		
Gomelastiek .	3,0 „			Suiker . . .	2,2 K G.		
Gom damar .	3,4 „			Kleederen (n. a. g). . . .	1,3 Gld.		
Visch. (Gedr. of gezouten.)	2,8 „			Klapperolie.	1,5 L.		
				Thee	1,1 K.G.		
				Kramerijen .	1,1 Gld.		

Bedragen beneden 1 mill. zijn hierbij niet vermeld. (N. a. g. = niet anders genoemd).

Den loop der handelsbetrekking der onderscheidene gedeelten van Ned.

Indië met Singapore geeft ons het volgend overzicht volgens de consulaire verslagen.

	INVOER IN SINGAPORE. In duizend dollars.				UITVOER UIT SINGAPORE. In duizend dollars.			
	1885.	1895.	1900.	1901.	1885.	1895.	1900.	1901.
Natoena eilanden. .	—	520	724	914	—	420	603	681
Sumatra.	2 356	6 151	13 205	11 633	1 463	5 408	9 929	9 395
Java.	3 085	5 970	10 703	9 320	6 087	13 486	15 689	17 729
Riouw.	1 884	1 785	1 771	1 684	658	982	976	987
Bali.	565	2 190	2 415	1 574	1 501	1 894	1 784	1 487
Andere Bezittingen.	6 795	8 173	18 007	17 850	5 050	6 347	11 387	11 369
Totaal . . .	14 635	25 328	46 825	42 975	14 759	28 537	40 318	41 648

Hieruit blijkt dat Sumatra verreweg bovenaan staat in de toeneming van den handel op Singapore. Doch ook voor andere gedeelten van Ned. Indië is de handel op Singapore toegenomen, behalve invoer van Riouw. Deze cijfers wijzen op de groote beteekenis van Singapore voor den handel van Ned. Indië.

Verdere invoer in Ned. Indië. In het onderstaande geven wij den invoer en het betrekkelijk aandeel in 1874 en 1902 van Nederland in den invoer in Ned. Indië aan voor de belangrijkste artikelen.

	Totale invoer in mill. Gld. in 1902.	Aandeel van Nederl. in °/₀ van den invoer.			Totale invoer in mill. Gld. in 1902.	Aandeel van Nederl. in °/₀ van den invoer.	
		In 1902.	In 1874.			In 1902.	In 1874.
Katoenen manufacturen. .	33,5	47 °/₀	67 °/₀	Meel.	2,5	0,2 °/₀	20 °/₀
Eetwaren . . .	19,8	19	39	Petroleum . .	2,0	—	12
IJzer en staal	7,7	61	—	Wijn.	1,4	44	28
Machines . . .	5,5	63	—	Zijden stoffen	1,4	16	15
Garens.	4,1	20	56	Was	1,2	22	46
Steenkolen. . .	3,5	17	83	Bier	1,2	49	77
Kramerijen . .	3,4	38	63	Wollen en halfwollen stoffen	1,1	52	67
Gedistilleerd .	2,4	55	77	Sigaren . . .	0,1	75	8,3

Dit overzicht leert ons, dat in vergelijking met den totaal-invoer onze handelsomzet in Indië nog niet is, wat zij worden kan, en dat het aandeel in enkele artikelen van invoer betrekkelijk is afgenomen. Ook Dr. N. P. v. d. Berg sprak het vroeger uit, dat de Ned. Handelsstatistiek van Ned. Indië in de laatste jaren niet tot gunstige conclusies leidt. Sommen wij de belangrijkste artikelen, welke uit Nederland in Indië worden ingevoerd, nog op, dan vinden

wij de belangrijkste: gebleekte katoenen stoffen (*f* 7,1 mill.), geverfde of gedrukte katoenen stoffen (*f* 5,2 mill.), ruw ongebleekt katoen (*f* 3,2 mill.), fabriek- en stoomwerkt. (*f* 3,4 mill.), manufacturen n. a. g. (*f* 2,1 mill.), meststoffen (*f* 2,1), rollend spoorwegmateriaal (2,5 mill. K.G.), eetwaren, boter (*f* 1,3 mill.), andere eetwaren n. a. g. (*f* 1,6 mill.), machines voor suikerfabr. (*f* 1,5 mill.), kramerijen (*f* 1,2 mill.), verschillende ijzerwaren, *f* 1,6 mill.). Minder dan voor 1 mill. gulden werden nog ingevoerd uit Nederland: aardewerk (*f* 955), bier (*f* 570), blikwerk (*f* 731), cement (*f* 574), drogerijen en medicijnen (*f* 517), garens (*f* 822), jenever (*f* 577), spoorstaven (*f* 659), lucifers (*f* 559), wollen en halfwollen stoffen (*f* 555), mineraalwater (*f* 494), papier (*f* 915), tabak, sigaren (*f* 682), verfwaren (*f* 424), alles in 1000 gulden uitgedrukt, enz.

Uit andere landen wordt bovenal ingevoerd rijst: voor 29 mill. gulden, opium (voor 3,8 mill. guld.), mest en meststoffen (3,4 mill. guld.), en verschillende artikelen, waarvan wij boven de verhouding van den invoer tot dien van Nederland vinden.

De handel van Nederland op Indië draagt thans een geheel ander karakter dan in den tijd der Compagnie, en vooral de invoerhandel in Indië. Is thans de invoer van Europeesche waren in Indië zeer aanzienlijk, de Compagnie kon daaraan nog minder doen, en haar invoer in Indië was zeer beperkt. Levensmiddelen, altijd en overal het voornaamste handelsartikel der volken, hadden de Inlanders niet noodig en kleederen evenmin. Zij vervaardigden deze zelven zoo goed en zoo goedkoop, dat het voor Europeanen wegens de aanzienlijke kosten van vervoer onmogelijk was in de levering van kleedingstoffen met de Inlanders mede te dingen. Lijnwaad werd zelfs door de Compagnie uit Indië uitgevoerd naar Nederland, hier verder geverfd enz., en dan verkocht. De uitvoer naar Indië bepaalde zich in den tijd der Compagnie tot levensbehoeften voor haar ambtenaren en de kolonisten, die daar gevonden werden, benevens gouden en zilveren voorwerpen en andere fabriekswaren, die door de Inlanders gaarne in ruil werden aangenomen. Daarbij paste de Compagnie haar stelsel van duur verkoopen sterk toe, en wist zij onbeduidende artikelen tegen kostbare in te ruilen. Toch maakte zij van den invoer van waren weinig werk, de markt was er niet ruim genoeg. De voornaamste koopwaar, waarvoor de Compagnie de Indische produkten inruilde, was goud en zilver, waarvan zij in de tweede helft der 18de eeuw jaarlijks voor een groote waarde, van 4 tot 6 millioen uitzond. Daar het groote winst gaf om met koperen duiten te betalen, die in Indië een vierde stuiver golden, en dus tweemaal zooveel als in Nederland, terwijl zij bij de Inlanders op Ceylon en Java zeer gewild waren, omdat zij ze als algemeen ruilmiddel noodig hadden, werden die door de Compagnie veel ingevoerd en geraakte deze munt in Indië zeer in zwang, wat later tot moeielijkheid aanleiding gaf om het muntstelsel te regelen. Ongeloofelijke hoeveelheden duiten, van 1771–1780 meer dan honderd millioen, zijn door de Compagnie naar Indië verzonden, en zij wist haar winst nog te verhoogen door aan de muntmeesters, die tot dusver voor honderd gulden aan duiten honderd gulden aan zilver ontvingen, tien percent minder te geven, waardoor de munt werd verzwakt, de innerlijke waarde der duiten verminderde.

Tegenwoordig vormen katoenen manufacturen het belangrijkste artikel van invoer uit Nederland in Nederlandsch Indië. Vroeger leverde Voor-Indië vooral de fijne kleedjes aan Java, de ruwere weefde ieder er zelf voor eigen behoefte. (Zie I, pag. 568.)

In het midden der achttiende eeuw begon de Compagnie reeds katoentjes naar Java uit te voeren, doch nog in zeer kleine hoeveelheid. Eerst nadat door de toepassing van de stoomkracht sedert het laatst der 18de eeuw in Europa de grootindustrie de handwerksnijverheid overvleugelde, begon de invoer van katoenen stoffen toe te nemen, omdat de huisnijverheid der Inlanders niet tegen het goedkoope fabrieksprodukt kon concurreeren.

Raffles schreef in 1814, dat gedrukte katoenen stoffen van bijzonder patroon gaarne op Java gekocht werden. Maar toch was de invoer daarvan destijds nog gering. Zelfs Van den Bosch noemde in 1818 als artikelen, die hoofdzakelijk in Indië getrokken werden: „equipage" goederen, zeildoek, touw, teer, fijne lakens voor het leger, ijzer en staal aan staven, gewerkt ijzer, en als artikelen van weelde: zilvergoed, gouddraad, byouterieën, meubilaire goederen, schoenen, laarzen, zadels, kramerijen. Lijnwaden noemt Van den Bosch hierbij nog niet, en men kan aannemen, dat de invoer daarvan op groote schaal, zooals die thans plaats heeft, toen nog in opkomst was. De invoering van het Cultuurstelsel, de opkomst van de groote Europeesche cultuurondernemingen, en de daarmede zich uitbreidende geldhuishoudkunde hebben er toe bijgedragen, dat de Inlander de huisindustrie begon te verwaarloozen, waardoor de invoer van goedkoope manufacturen wel moest toenemen.

De rijst, thans een belangrijk artikel van invoer, werd in de 18de eeuw uit Indië nog meer uitgevoerd. D. Van Hogendorp schreef in 1798 nog, dat de rijst van Java niet alleen tot hoofdvoedsel der bewoners van dit eiland strekte maar ook een belangrijk handelsartikel uitmaakte; Malakka, Palembang, Riouw, Borneo, de plaatsen van den Overwal, Amboina, de Molukken en Timor verkregen alle rijst als hun hoofdvoedsel van Java. Wij zagen, dat die verhouding der rijstproductie tot de behoefte op Java verbroken is (I, pag. 489 enz.). Ook de invoer van andere eetwaren, o. a. van visch uit Siam, is in de laatste kwarteeuw sterk toegenomen, (Zie I pag. 548) verder de invoer van lucifers. De meststoffen, chemische kunstmestsoorten, werden destijds nog niet ingevoerd, maar zijn in de laatste kwarteeuw met de meer wetenschappelijke beoefening van den landbouw op groote schaal ingevoerd. Echter is het gebruik daarvan nog hoofdzakelijk bepaald tot de groote Europeesche cultuurondernemingen.

Uitvoerhandel van Nederlandsch Indië.

Over de produkten van Nederlandsch Indië hebben wij reeds in het algemeen gehandeld, en de productie der belangrijkste artikelen is kortelijk beschreven. Thans rest ons nog den uitvoer der belangrijkste landsprodukten te overzien, zoowel met het oog op de richtingen en de landen, waarheen de artikelen uitgevoerd worden, als op de geographische verbreiding der productie over de gewesten van den Archipel, die ze leveren. Wij zullen een en ander statistisch voorstellen, wat het overzicht vergemakkelijkt.

UITVOER VAN DE BELANGRIJKSTE ARTIKELEN DOOR PARTICULIEREN UIT NED. INDIË IN 1902.

In mill. gulden.

ARTIKELEN.	Naar Nederl.	Naar andere landen.	Totaal.	BELANGRIJKSTE LANDEN, WAARHEEN DE UITVOER DER PRODUKTEN DOOR PARTICULIEREN GESCHIEDT.
1 Suiker	0,131	68,972	69,103	1 N. Amerika (252,5), Hongkong (225,5), Kanaal (volg. order 95,6), Japan (61), Australië (61), Singapore (41), Port-Said (volg. order 36,3), Britsch-Indië (27), Afrika (4), Portugal (4), Engel. (2), Nederl. (1,5 mill. K.G.)
2 Tabak	28,628	9,661	37,789	2 Nederland (35,7), Singapore (9,7), Penang (1,6), Duitschland (0,06 mill. K.G.).
3 Petroleum	—	9,648	9,648	3 Malakka (124 613), Singapore (42 993), China (28 385), Penang (16 107), Hongkong (14 040 duiz. Liter).
4 Koffie (gepelde)	12,789	8,319	21,098	4 Nederland (20 908), Singapore (5118), Port-Said (volg. order 1007), Amerika (1072), Frankrijk (1054), Penang (313), Hongkong (291), Duitschland (258), Oostenrijk (258 duizend K.G.).
5 Koffie (in hoornschil)	4,106	0,637	4,743	5 Nederl. (3116), Port-Said (773 volg. order), Singapore (173), Egypte (143), Oostenrijk (118 duiz. K.G).
6 Coprah	6,564	12,720	19,284	6 Nederl. (42 772), Singapore (31 276), Frankrijk (25 918), Duitschl. (8591), Italië (4970), Penang (5104), Port-Said (2164 duizend K.G.).
7 Kinabast	4,815	0,080	4,895	7 Nederland (6018), Engeland (83), Amerika (8), Frankrijk (4), Singapore (4 duizend K.G.).
8 Huiden	2,655	1,026	3,681	8 Nederl. (4426), Singapore (846), Oostenrijk (211), Amerika (190), Frankrijk (184), Penang (137 duiz. K.G.).
9 Indigo	1,276	1,042	2,318	9 Nederland (255), Singapore (154), Oostenrijk (24), Japan (14 duizend K.G.).
10 Noten muskaat	1,514	1,236	2,750	10 Nederland (1514), Singapore (792), Penang (206), Amerika (133 duizend K.G.).
11 Rijst (gepelde)	3,267	0,919	4,186	11 Nederl. (32 675), Penang (2667), Engeland (2657), Frankrijk (1369), Port-Said (volg. order 1258 duiz. K.G.).
12 Thee	2,467	1,788	4,255	12 Nederland (4112), Engeland (2586), Singapore (349 duizend K.G.).
13 Tin	2,193	3,044	5,237	13 Frankrijk (1834), Nederland (1687), Oostenrijk (422 duizend K.G.).
14 Foelie	0,630	0,256	0,886	14 Nederland (420), Singapore (92), Penang (33 duizend K.G.).
15 Peper (zwarte)	0,630	3,654	4,284	15 Penang (4635), Singapore (1877), Nederland (1576), Engeland (1026), Italië (803 duizend K.G.).
16 Rotting	0,746	3,734	4 570	16 Singapore (20 000), Nederl. (4976), Duitschl. (2333), Penang (1026), Amerika (606 duizend K.G.).
17 Petroleum residu	—	0,666	0,666	17 Singapore (271), Egypte (137), Eng. Indië (112 duizend gulden).
18 Eetwaren. Tripang	—	0,847	0,847	18 Singapore (823), Hongkong (14), Penang (10 duizend K.G.).
19 Getah-pertja	0,027	2,095	2,122	19 Singapore (865), Penang (118), Engeland (57), Nederland (13 duizend K.G.).
20 Idem, andere	—	4,595	4,595	20 Singapore (4123), Penang (472 duizend K.G.).
21 Gom-benzoë	0,059	1,235	1,294	21 Singapore (1201), Nederland (59 duizend K.G.).
22 Gom-damar	0,306	1,823	2,129	22 Singapore (3401), Nederland (767), Amerika (545), Frankrijk (261 duizend K G).
23 Gom-copal	0,772	1,073	1,845	23 Nederland (3089), Singapore (3048), Engeland (529), Amerika (313 duizend K.G.).
24 Kapok	0,435	0,795	1,230	24 Nederland (1452), Australië (1255), Singapore (1034), Hongkong 232 duizend K.G.).
25 Katoen (ruwe)	—	0,534	0,534	25 Singapore (4255), Hongkong (598), Japan (487 duizend K.G.).
26 Olie (klapper)	—	0,562	0,562	26 Singapore (2780), Penang (22 duizend liter).
27 Sago	—	1,146	1,146	27 Singapore (13 367 duizend K.G. ruwe en gezuiverde), Hongkong (816 duizend K.G.).
28 Schelpen	0,41	1,606	2,016	28 Frankrijk (807), Engeland (144), Singapore (16), Nederland (voor 8 duizend gulden).
Totale uitvoer met alle andere artikelen	77,685	158,887	236,572	

(N.B. De volgnummers vóór de artikelen en vóór de landen correspondeeren met elkander.

Het statistisch overzicht van den uitvoer, dat wij op pag. 20—21 geven, stelt ons den uitvoerhandel voor oogen, zooals die geographisch verbreid is naar de uitvoerhavens der artikelen; de tabel op pag. 18 wijst de richtingen aan, waarin zich de uitvoer der artikelen beweegt en het aandeel van Nederland daarin.

Als men den tegenwoordigen uitvoerhandel met dien uit den tijd der Compagnie vergelijkt, blijkt ook hierin een groot verschil. De Compagnie werd in de eerste plaats aangelokt door de specerijen der Molukken, waar zij zich van het monopolie, eens door de Portugeezen verkregen, meester maakte. Muskaatnoten en kruidnagelen waren hier de produkten, die de grootste waarde hadden, zoodat de Molukken eens het zwaartepunt van den handel der Compagnie uitmaakten. Daardoor werden deze eilanden vroeger wel de „Groote Oost" genoemd.

Verder leverden destijds Timor en Celebes: was, schildpad, sandelhout, sago, rijst, olifantstanden (van Borneo afkomstig?), kamfer, katoen en gember. Borneo leverde: diamanten, kamfer, suiker, was, benzoë, cassia, schildpad; Sumatra: goud, benzoë, kamfer en peper. Java leverde suiker en rijst, Bantam ook peper en verder indigo. Later kwam daarbij voor Java ook de koffie, de oudste cultuur. Een groot verschil tusschen de tijden der Compagnie en tegenwoordig is, dat in den vroegeren tijd de Inlanders de handelwaren meest zelf leverden, zij het ook gedwongen door contingenten en opgelegde leverantiën, terwijl zij in de 19de eeuw meest de opbrengst zijn van Europeesche ondernemingen in Indië. Behalve wat rijst, en ook hierbij is Europeesche invloed niet buitengesloten om ze geschikt te maken voor den uitvoer, wat kapok, en wat huiden van Java en van de Buitenbezittingen afkomstig, verder peper, boschprodukten, rotting en schildpad en maïs zijn de belangrijkste uitvoerartikelen voortbrengselen van vreemde ondernemers, maar met werkkrachten en grondstoffen uit den Archipel. Wel zijn er enkele gedeelten van den Archipel, waar de inheemsche bevolking ook zelf op toenemende schaal produceert voor den handel, zooals in Palembang, op Celebes, op Bali en op Timor, maar zonder de hulp van Europeesch kapitaal en Europeesche kennis kan Indië vooralsnog geen suiker, indigo, tabak, thee, specerijen noch iets meer van dien aard in ruil geven tegen de nijverheidsvoortbrengselen, uit Europa ingevoerd.

Het geographisch zwaartepunt der productie van den Nederlandschen handel in Indië heeft zich allengs verplaatst. Na de Molukken werd Java het belangrijkste productieland van den Archipel voor den Europeeschen handel, terwijl de Molukken in hun beteekenis in de 19de eeuw geheel zijn achteruitgegaan. Doch in de laatste kwarteeuw is naast Java opgekomen als productieland Sumatra, vooral Sumatra's Oostkust, dat tegenwoordig een belangrijke rol vervult, terwijl ook de kustlanden van Borneo, Minahassa en Celebes in beteekenis toenemen.

Hoofdprodukt van uitvoer is tegenwoordig de suiker, welke voornamelijk door Java geleverd wordt. Verder is sedert 1870 van beteekenis geworden de tabak van Oost-Sumatra en Java. De koffieuitvoer is sterk verminderd. Maar groote beteekenis heeft de coprah verkregen als uitvoerartikel, een handel, die voornamelijk in de laatste 25 jaren is opgekomen, en waarvan de productie door den toenemenden aanplant van klapperboomen zeer wordt uitgebreid, zoo-

Geographische verbreiding van den uitvoer der belangrijkste artikelen van Nederlandsch-Indië in 1902 naar de tolgebieden, door particulieren.

(De cijfers wijzen de waarde van den uitvoer aan in duizend gulden. Uitvoeren van eenig gewest beneden 10 000 gulden zijn niet vermeld.)

Volgnummers.	ARTIKELEN.	SUMATRA. ATJEH EN ONDERH. Oelee-L.-Heuë.	Bajan, Idi, Lho, Seumawe; Meulaboh, Poelo Raja, Sabang, Sigli en Tapa-Toean.	Westkust van Sumatra.	Benkoelen.	Lampongsche districten.	Palembang.	Djambi.	OOSTK. VAN SUMATRA. Oostk. v. Sumatra. Tolgebied I.	II. Bengkalis.	RIOUW EN ONDERH. Riouw. I. Vrijhaven.	Indragiri.	Banka.	Billiton.	BORNEO. Borneo's Westerafd.	Zuider- en Oosterafd. v. Borneo. — I. Banjermasin en Sampit.	II. Koeteirivier, Balikpapan, Tandjong Redeb, Tandjong Seilor, Kotta-Baroe.	CELEBES. Celebes en Onderhoorigheden.	Menado.	Ternate.	Amboina.	Timor en Onderhoorigheden.	Bali.	Lombok.	JVAA EN MADOERA. Java en Madoera.
1	Suiker	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	69104
2	Tabak (niet bereid voor Inl. markt)	—	—	7	—	14	—	—	16062	—	—	—	—	—	—	180	—	—	—	—	—	—	—	—	21529
3	Tabak (bereid v. Inl. markt)	—	—	339	—	—	15	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	42	—	312
4	Koffie (gepelde)	—	—	2510	19	272	69	—	1200	—	—	—	—	—	—	—	—	828	264	—	—	—	1199	—	14714
5	Koffie (in hoornschil)	—	—	—	48	—	—	—	37	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	—	4645
6	Coprah	31	79	1338	—	—	—	—	306	—	—	—	—	201	1969	104	—	4508	1142	93	—	—	1530	56	7816
7	Noten (muskaat)	10	19	223	—	—	—	—	157	—	—	—	—	—	—	—	—	372	500	69	955	—	—	—	398
8	Noten (Pinang)	—	1254	14	—	—	403	—	407	21	—	—	—	—	177	—	—	—	—	—	—	—	—	—	390
9	Rijst (gepelde)	—	—	—	—	—	—	—	265	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3907
10	Rijst (ongepelde)	—	—	—	—	—	85	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
11	Theo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4255
12	Tin en tinerts	—	—	64	—	—	—	—	—	—	—	—	—	781	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5237
13	Foelie	—	—	—	—	—	—	—	87	—	—	—	—	—	—	—	—	134	84	18	318	—	—	—	225
14	Peper (zwarte)	37	1448	—	—	108	199	—	404	—	58	—	74	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2006
15	Peper (witte)	—	—	—	—	58	—	—	—	—	219	—	—	33	—	—	54	—	—	—	—	—	—	—	80
16	Rotting	—	62	298	—	—	199	75	291	46	1556	111	—	—	355	165	887	1052	599	—	12	—	—	—	358
17	Petroleum	—	—	—	—	—	3671	—	5448	—	—	—	—	—	—	—	554	—	—	—	—	—	—	—	—
18	Petroleum (residu)	—	—	—	—	—	80	—	82	—	—	—	—	—	—	—	554	—	—	—	—	—	—	—	—
19	Eetwaren (tripang)	—	—	23	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	—	—	21	630	28	27	—	—	—	11	63
20	Eetwaren n. a. g.	—	—	—	—	—	17	—	68	—	—	—	—	—	—	—	—	103	—	—	—	—	84	40	692
21	Getah-pertja	—	—	508	3	—	438	41	329	—	—	86	—	—	242	184	232	—	—	153	—	—	—	—	51
22	Getah (andere)	—	214	116	30	—	28	94	259	—	—	21	—	—	3327	370	122	—	—	—	—	—	—	—	—
23	Gom-benzoë	—	—	297	—	—	992	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
24	Gom-damar	—	—	129	—	—	67	—	—	—	—	—	—	232	48	—	—	—	168	—	—	—	—	—	746

27	Katoen (ruwe)	—	—	—	—	—	206	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	42	21	268	27
28	Klapperolie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5 }	28
29	Katjangolie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	544	—	—	—	—	—	—	—	—	—	824 }	29
30	Sago (Gezuiverde)	—	—	—	—	—	—	4	—	46	165	64 }	—	—	107	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1042	30
31	Sago (ruwe)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	637 }	—	—	—	—	—	13	1354	—	13	—	—	—	—	31
32	Schelpen. Paarlemoer e. a. .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1350	—	—	—	—	—	—	260	32
33	Huiden	21	57	196	—	—	16	15	27	—	—	—	—	—	—	—	—	642	—	—	—	—	33	61	2574	33
34	Gambir.	—	—	22	—	—	—	—	—	—	1007	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	34
35	Kamfer.	—	—	39	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	35
36	Kaneel, Kaneel kassia. . .	—	—	209	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	17	—	—	—	—	11	48	36
37	Nagelen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	85	—	—	—	—	—	—	—	37
38	Benzine	—	—	—	—	—	285	—	583	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38
39	Vogelnestjes	—	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	103	—	—	—	—	—	—	154	39
40	Gomelastiek	—	—	—	—	—	60	32	54	—	—	—	—	—	125	82	—	—	—	—	—	—	—	—	18	40
41	Gezouten of gedr. visch e. a.	—	—	—	—	—	—	—	400	43	19	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	41
42	Hout (laka) e. a.	—	—	—	—	—	—	—	11	—	—	—	—	—	20	14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	42
43	Paarden	—	—	—	—	—	—	—	105	—	—	—	—	—	—	—	—	14	—	—	—	27	—	—	—	43
44	Vee (levend).	—	—	—	—	—	—	—	18	—	—	87	—	—	23	—	—	10	—	—	—	—	81	—	19	44
45	Was.	—	—	—	—	—	—	—	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	— }	45
46	Mineraal was	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	150 }	46
47	Scheepsbouw- en timmerhout	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	498	47
48	Hout (Sandel-)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	301	—	—	—	—	—	57	— }	—	—	112 }	—	—	41	48
49	Hout (Ebben-)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	81 }	—	—	— }	—	—	—	49
50	Hout (Wortel-)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	47 }	—	—	—	50
51	Koelit bakau en Koelit tengar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	51
52	Oliekoeken	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	88	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	52
53	Matten en vlechtwerk. . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	—	—	—	—	—	—	—	—	—	53
54	Dranken	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	—	—	—	—	—	—	—	54
55	Drogerijen en medicijnen. .	—	—	—	—	—	34	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	103	—	—	—	—	—	—	215	55
56	Kajapoetie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	69	—	—	—	—	—	—	—	56
57	Hoorn	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	159	—	10	—	—	—	—	14	57
58	Juweelen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	85	—	26	—	—	—	—	—	58
59	Schildpad	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	83	—	35	—	—	—	—	146	59
60	Cacao	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	—	—	—	—	—	496	60
61	Erts (geen tin)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	315	—	—	—	—	—	—	61
62	Lood (in blokken)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	65	—	—	—	—	—	—	62
63	Vogelhuiden	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	88	—	—	—	—	—	63
64	Djarakpitten	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	115	64
65	Arak	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	393	65
66	Kinabast	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4894	66
67	Kinine	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5552	67
68	Koper	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32	68
69	Meel (tapioca)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	712	69
70	Reukwerken (verschill.) . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	59	70
71	Vezels	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	99	71

N.B. Niet altijd stemt productie-gebied met de haven van uitvoer overeen. Op Java o.a. wordt veel uitgevoerd wat van elders afkomstig is, bijv. tin van Banka enz. Buiten Java is dit minder het geval.

als de laatste verslagen melden. Gomsoorten, thee, petroleum, steenkolen, kina en tin zijn belangrijke handelswaren, die Indië tegenwoordig oplevert, en welke in de 18de eeuw niet of nog weinig verhandeld werden. Maïs is in de laatste jaren een belangrijk uitvoerartikel van Java geworden, meest naar Nederland.

De tusschen- en kleinhandel. Pasars.

De verdeeling van de ingevoerde artikelen onder de Inlandsche bevolking en de levering van vele produkten der Inlanders en van kleine ondernemingen aan den groothandel wordt in den Indischen Archipel vooral tot stand gebracht door Chineezen, Kodja's (d. z. Mohammed. Voor-Indiërs) Klingaleezen, Arabieren, op Java ook door enkele Javanen, Soendaneezen of Madoereezen, meestal hadji's. Het is wel opmerkelijk, dat de Inlanders op Java, echte schacheraars als zij zijn, zooals blijkt op de markten en anderszins, het marskramerswezen en den kleinhandel, waarmede het meest valt te verdienen, zoo weinig hebben ter hand genomen, en wie van hen dit nog doen, komen meest uit industriegewesten of hebben als hadji's veel meer van de wereld gezien. De Chineezen werden door de Compagnie reeds gezocht, omdat zij het best in staat waren met de Inlanders handel te drijven.

Algemeen bekend zijn op Java de Chineesche klontongs, rondventers, die met manufacturen, galanterieën enz. in manden of op schalen van gevlochten bamboe geborgen en aan den draagstok over den schouder gedragen, rondventen, dikwijls van een inlandschen koeli als drager vergezeld. Met een soort rammelaar, naar welk voorwerp de koopman „klontong" heet, kondigt hij zijn komst aan. De klontongs weten goede zaken te doen en door zuinigheid, beleid en echte koopmansgeest zich dikwijls tot welvaart of rijkdom op te werken.

De marskramer komt door ontwikkeling van zijn zaak van den kleinhandel tot den eigenlijken tusschenhandel. Terwijl hij de dorpen rondgaat om zijn waren te verkoopen, koopt hij tevens de produkten des lands op van de kleine landbouwers, om die elders onder de Inlanders of naar de havens getransporteerd aan de groothandelaars weer te verkoopen. Hij brengt de verbinding tusschen consument en producent, maar ook tusschen producent en groothandelaar tot stand. Hierbij treden de Chineezen bovenal op den voorgrond. Zij trekken de desa's door en de pasars rond, waar zij de produkten der Inlanders weten machtig te worden, die zij vervoeren naar de groote steden aan de kust, om ze weer aan groothandelaars over te doen. Op Java vervullen deze een rol als de Joden op het platteland van Nederland lang vervulden en nog ten deele vervullen. Tegenover de eenvoudige, kinderlijk zorgelooze Javanen staat de handelsgeest der Chineezen en Arabieren vaardig, om van de omstandigheden partij trekken, en den Inlander zoo noodig gaarne voorschotten verleenend om hem daardoor te kunnen beheerschen en afhankelijk te maken. Ook de andere vreemde Oosterlingen doen hieraan mede en zoo heeft zich bij den tusschenhandel en de marskramerij der vreemdelingen een stelsel van woeker gevormd, dat zwaar drukt op de Inlandsche maatschappij.

Aldus zijn het de vreemde Oosterlingen, die de weinig economisch ont-

wikkelde Javaansche maatschappij exploiteeren, die zich opwerken tot tweedehandshandelaars en gezeten kooplieden, terwijl de Inlanders in hun soberen toestand blijven voortleven. En toch, in den tegenwoordigen toestand zouden die Oosterlingen nog moeielijk te missen zijn.

In het Inlandsche handelsleven speelt de pasar, ook passer en passir geschreven, een groote rol. Hiermee duidt men in het Mal., Jav. Ngoko, (in het Kromo peken, in het Menangkabausch pakan) een markt, marktplaats en marktdag aan. Op Java en in Gouv. Sumatra's Westkust heeft de pasar een groote beteekenis. [1]) In bijna elke desa wordt deze op een bepaalden dag in de week gehouden, en uit den marktkring gaat men daarheen om te koopen en te verkoopen. Ernstig, met langzamen, gelijkmatigen stap ziet men de marktgangers in lange rijen, de vrouwen voorop en de mannen achter haar aan, ter pasar gaan, zonder eenigen haast, soms zich onder weg nederzettende, om zich bij een warong wat te versterken, en vervolgens kalm den weg vervolgend. Behalve de vaste kooplieden, die hun waren in kramen en winkels te koop hebben opgeslagen, veel Chineezen en Arabieren, vindt men op de pasar allerlei personen, die het een en ander aanvoerden: een kip, wat rijst, pisangs, turksche tarwe enz. om eenig geld te maken. Vooral de vrouwen zijn het, die hier handeldrijven; de desa-vrouw is handelaarster in merg en been, die op de kleintjes weet te passen. Om een kleinigheid te verdienen, blijft zij daar den geheelen morgen mede zitten. Op de pasars wordt schier alles ten verkoop aangevoerd. Daar wordt geschacherd op een echte manier. Sedert in 1852 de pasarbelasting is afgeschaft, zijn de pasars zeer toegenomen in beteekenis, en zijn zij als het ware de polsslag van de inlandsche welvaart. Tevens is de marktdag op Java een feestdag. Ook in de Buitenbezittingen nemen de pasars toe met de geldhuishoudkunde, doch uit den aard der zaak komen zij het meest voor in de dichtstbevolkte gewesten, en dus op Java. In de Minahasa vond men in den tijd, toen de handel uitsluitend ruilhandel was, in de binnen landen geen eigenlijke pasars of markten, en er waren strenge verordeningen noodig, die de Inlanders dwongen hun waren als boom- en veldvruchten ter markt te brengen op de pasars, zooals eerst in den laatsten tijd geschiedde. Maar ongewoon en te beschaamd om er geld voor te vragen, bleven zij vaak den geheelen dag met hun onverkochte waren zitten, en om niet de moeite te hebben ze weer terug te voeren, werden zij niet zelden weg gegeven om niet.

---

1) Oorspronkelijk werd de pasar om de vijf dagen op dezelfde plaats gehouden. Een vijftal dorpen vereenigden zich tot dat doel, hadden beurtelings de markt en na vijf dagen keerde die op dezelfde plaats terug. Naar dezen periodieken terugkeer van de markt rekende men ook bij pasarweken van vijf dagen. Wij wijzen er op, dat in Nederland op het platteland, bijv. zaaitijd, oogsten enz. gerekend worden te moeten plaats hebben omstreeks een bekenden naburigen marktdag.

In Benkoelen wordt een dorp of wijk, waar de winkels zijn, de markt gehouden wordt en de vreemdelingen vertoeven, pasar genoemd; zulke pasars staan direct onder Europeesch bestuur. In Palembang noemt men pasars de plaatsen, waar vreemdelingen die zich in de binnenlanden vestigen, zich zooveel mogelijk behooren te verzamelen.

De wijze van handeldrijven en hulpmiddelen voor den handel.

De handel in Indië had in de eerste helft der 19de eeuw een geheel ander karakter dan thans. Handel en landbouwnijverheid waren gedurende dien tijd zoo goed als één of ten minste financieel nauw met elkander verbonden. De toenmaals op Java gevestigde handelshuizen bepaalden hun operatiën niet tot het van de hand zetten van invoerartikelen en het verkoopen van uitvoerprodukten, maar waren voor het meerendeel, wat de exporthuizen betreft, tevens de geldschieters, de bankiers, die aan de weinige particuliere landbouwondernemingen het bedrijfskapitaal verschaften voor de zaak. Dit geschiedde door de handelshuizen niet met het hoofddoel om rente te kweeken, maar bovenal stond op den voorgrond, om zich hierdoor de voorkeur te verzekeren op het beschikbaar komend produkt des lands. Zoo wisten vele exporthuizen door het verstrekken van voorschotten een soort van monopolie te verkrijgen, en niet dan tegen zware offers konden dikwijls anderen de handelsvoortbrengselen op Java bekomen, omdat de particuliere landbouw bijna geheel afhankelijk was van de geldschieters.

Die toestand wees op de behoefte aan een verbeterd crediet wezen.

Een belangrijke credietinstelling was wel de Javasche Bank, in 1828 opgericht, maar zij hielp schier uitsluitend den groothandel, minder de cultuurondernemingen, vooral in den eersten tijd. Later werd haar arbeidsveld grooter.

De taak van de Javasche Bank bestaat thans in: het disconteeren van wisselbrieven, assignatiën en orderbriefjes, en van schuldbrieven of rentebewijzen van Ned. Indische, Nederl. of vreemde schuld, binnen vier maanden aflosbaar; in het beleenen van effecten, aandeelen en obligatiën van goederen, waren en koopmanschappen, munt en muntmateriaal, in het verleenen van credieten of voorschotten in rekening-courant, het koopen en verkoopen van wisselbrieven, buiten Indië betaalbaar, in den handel in goud en zilver, in het ontvangen van gelden in rekening-courant, het betalen van assignatiën en incasseeren van waarden, en het inbewaring nemen van gelden en waarden enz. Zij geeft biletten uit van *f* 1000, 500, 300, 100, 100, 50, 10 en 5, op vertoon betaalbaar.

Zoo lang het gouvernementsmonopolie heerschte en de particuliere nijverheid en handel zich weinig konden ontwikkelen, viel het gemis van een goed credietwezen nog niet zoo sterk in het oog. Doch na het loslaten daarvan door het Gouvernement, toen nijverheid en handel door vrijheid tot leven kwamen, werd de behoefte aan credietinstellingen sterk gevoeld, ook in verband met den slechten toestand van het muntwezen. Vooral in 1857 kwam dit aan het licht, toen voor het eerst op Java een deel van de Gouvernementsprodukten verkocht werd. Om daaraan tegemoet te komen werd in 1857 de Nederlandsch-Indische Escompto-Maatschappij opgericht, een particuliere depositobank, die gelden in deposito nam tegen vaste rente en deze weder uitleende aan ondernemers van handel en nijverheid.

Toch werd door beide genoemde instellingen niet voldaan aan de toenemende behoefte aan kapitaal. Mede door den slechten toestand van het muntwezen, ontstond er omstreeks 1862 een spanning op de Indische geldmarkt, welke zorg baarde. De discussie hierover vestigde nader de aandacht op de behoefte aan uitbreiding van credietinstellingen, en in 1863 werden er onderscheidene tege-

lijk opgericht. De eerste was de Nederlandsch Indische Handelsbank 1863, verder volgden de Rotterdamsche Bank en de Internationale Crediet- en Handelsvereeniging te Rotterdam. Door deze banken kwam de wisselhandel, die nog altijd op Java in een primatief stadium stond, volgens de nieuwe eischen tot ontwikkeling, en het vroeger op Java onbekende stelsel van credietwissels en documentaire wissels kwam in zwang. De geschiedenis dier bankinstellingen, de oprichting van andere en den loop van het credietwezen, hebben wij niet na te gaan.

Enkel wijzen wij de belangrijkste Handelsinstituten, werkzaam in Nederl. Indië, aan. Zij zijn: De Javasche Bank, opgericht 1828, – de Factorij der Ned. Handelmaatschappij [1]) opgericht 1824, — de Nederl. Oost-Indische Handelsbank, opgericht te Amsterdam 1863, – de Koloniale Bank, opgericht te Amsterdam 1881, – de Nederl. Indische Escompto-Maatschappij, opgericht te Batavia 1857, – de Chartered Bank of India, Australia and China, opgericht 1853, vertegenwoordigd te Batavia sedert 1862; – de Hongkong and Shanghai banking Corporation, opgericht 1865, — de Mercantile Bank of India Limited, gereconstrueerd in 1893; – de International Banking Corporation, opgericht 1902; het Kantoor tot administratie van Ned. effecten te Batavia, opgericht 1882, – de Ned. Indische Hypotheekbank, opgericht te Batavia 1891; de Nederl. Indische Crediet- en Bankvereeniging, opgericht te Amsterdam 1894, en daar gevestigd en de Nederl. Indische effectenbank, opgericht 1896 te Batavia.

De meeste banken in Ned. Indië, zoover zij zich niet uitsluitend met eigenlijke bankzaken bezig houden (als de Javasche Bank, de Ned. Ind. Escompto-Maatschappij en de agentschappen van de Chartered Bank of India, Australia and China en de Hongkong and Shanghai Banking Corporation), hebben een min of meer gemengd karakter, d. i. verrichten gewone bankoperatiën en zijn tevens cultuurbanken, of drijven voor eigen rekening goederenhandel.

Naast de ontwikkeling van het credietwezen was voor den handel ook van groote beteekenis de verbetering van het muntstelsel in Nederlandsch Indië. De geschiedenis van het Muntwezen in Indië vindt men uitvoerig en helder behandeld door Mr. N. P. van den Berg (Encyclopaedie v. Ned. Indië), waar-

---

1) De Nederl. Handelmaatschappij heeft tot werkkring: het drijven van goederenhandel voor eigen rekening en in commissie, den handel in geld, wissels en edele metalen en verder alles, wat tot het bankiersbedrijf behoort, verder het verschaffen van bedrijfskapitaal aan en het deelnemen in ondernemingen van landbouw, visscherij, nijverheid, handel en scheepvaart. De Nederlandsche Handelmaatschappij heeft, laatstelijk geregeld bij de wet van 18 Juli 1904, voor den tijd van vijf jaren, in te gaan 1 Jan. 1905, op zich genomen om als commissionair de Indische Gouvernementsprodukten, voor zooverre zij door de Regeering in Nederland ten verkoop bestemd worden, af te schepen, te vervoeren, op te slaan, te beheeren en te verkoopen. Voor deze verrichtingen geniet zij $1\frac{1}{2}\,^{\circ}/_{0}$ van de door haar verkochte en verantwoorde gouvernementsprodukten. In Ned. Indië wordt de Handelmaatschappij vertegenwoordigd door haar Factorij te Batavia en agentschappen heeft zij te Semarang, Soerabaja, Shanghaï en Singapore, vervolgens vele subagentschappen.

naar wij verwijzen. Wij mogen daarbij niet stilstaan. Enkel zij hier vermeld, dat er veel verwarring in het muntwezen heerschte, totdat in 1854 het Indisch Muntstelsel in overeenstemming met dat van het moederland werd gebracht. De enkele zilveren standaard werd in 1845 in Ned. Indië op gelijken voet als in Nederland ingevoerd. Toen in Nederland door den loop der zilverprijzen de gouden standpenning in 1875 moest worden aangenomen en het zilvergeld als teekenmunt bestendigd bleef, werd dit beginsel in 1877 ook voor Indië doorgevoerd, en zoo bleef de eenheid gehandhaafd.

De verbetering van het credietwezen en de wijziging der toestanden heeft in de laatste 30 jaren ook een geheele verandering gebracht in het karakter der landbouw- en nijverheidsondernemingen in Nederlandsch Indië. Vóór 1870 vond men schier alleen persoonlijke ondernemingen van mannen, die met eigen kapitaal werkten, zij het ook gesteund door geldschieters. Behalve prauwenveeren en assurantie-maatschappijen vond men in Ned. Indië toen zoo goed als geen naamlooze vennootschappen met aandeelenkapitaal, zooals die in Britsch-Indië reeds vele bestonden.

De agrarische wet van 1870 heeft aanleiding gegeven, dat ook in Indië grootere cultuurondernemingen konden opkomen. De eerste was de in 1870 te Amsterdam opgerichte Deli-maatschappij (zie bij tabakscultuur), gevolgd door andere ondernemingen op Deli (Deli-Batavia-Maatschappij e. a.). In Java trad in 1874 te Semarang de Maatschappij Poendoeng op ter voortzetting der exploitatie van de suikerfabriek van dien naam in Djokjokarta. Dat waren de eerste groote maatschappijen. Eerst na de crisis in den handel van 1884 werd de aandacht van het geldbeleggend publiek in Nederland meer gericht op Indische ondernemingen, en sedert nam het aantal cultuurmaatschappijen en andere vennootschappen, die in Indië werken, sterk toe, die gedeeltelijk in Nederland, gedeeltelijk in Indië gevestigd zijn. Deze ondernemingen kan men onderscheiden als: Koffiecultuur-maatschappijen, suikercultuur-maatschappijen, thee-cultuur-maatschappijen, kina-cultuur-maatschappijen, en diverse cultuur-maatschappijen, mijnontginnings-maatschappijen enz. De Regeerings-almanak van Ned. Indië geeft daarvan een overzicht en bij J. H. DE BUSSY verschijnt jaarijks een *Handboek der Cultuur- en Handelsondernemingen in Ned Indië*, 17de Jaarg. 1905.

HET EILAND JAVA EN ZIJN BEWONERS.

I. ONTWIKKELING EN BRONNEN ONZER KENNIS VAN JAVA.

Ontwikkeling onzer kennis van Java.

De kennis van Java is trapsgewijze uitgebreid, naarmate de Compagnie door oorlogen en verdragen meer met de volken van Java in aanraking kwam, en er haar gezag over nieuwe deelen van vestigde. Telkens werden dan kaarten van gedeelten van Java gemaakt, die langzamerhand verbeterd werden, en eerst in de 19de eeuw een groote mate van nauwkeurigheid bereikten. De geschiedenis der Kartographie hebben wij reeds behandeld (I pag. 14), zoodat wij daarnaar verwijzen. Een nauwkeurige kennis des lands geven de *Residentiekaarten van Java,* op de schaal van 1:100 000 en de *Overzichtskaart van Java en Madoera,* 1:500 000, in 1905 verschenen. Verder bestaan er nog onderscheidene kaarten van residentiën op de schaal van 1:250 000 en van verschillende hoofdplaatsen en omstreken van 1:20 000, enkele van 1:50 000. Ook wijzen wij op de *Bevloeiingskaarten van enkele irrigatie-afdeelingen* 1:20 000 en 1:10 000. Een gedetailleerde opgave van al deze kaarten vindt men elk jaar in den *Regeeringsalmanak van Ned. Indië.* Deze uitmuntende kaarten leveren ook de beste bouwstoffen voor de kennis van de oro- en hydrographische gesteldheid van Java.

Na het verzamelwerk van VALENTIJN in 1726 (I, pag. 13), dat vele bijzonderheden over Java en de Javanen mededeelt, zijn in den loop der 19de eeuw onderscheidene werken verschenen, waardoor Java in zijn geheel beschreven wordt. Een algemeen overzicht, waarin ook op den economischen toestand de aandacht wordt gevestigd, gaf DIRK VAN HOGENDORP in 1799: *Beschrijving van het eiland Java en deszelfs voortbrengselen.* Daarna moeten wij in de eerste plaats noemen RAFFLES (THOMAS SATMFORD), *History of Java* 1817, waarin land en volk in samenhang zijn beschreven, het eerste vrij volledige werk over dit eiland.

De natuurlijke gesteldheid van Java is meesterlijk beschreven door FR. JUNGHUHN, *Java, deszelfs gedaante bekleeding en inwendige structuur*, eerste druk 1850, een werk, welks natuurbeschrijvingen nog altijd groote waarde hebben. De geologische gesteldheid van Java is het eerst in haar geheel beschreven, grootendeels op grond van uitgebreid eigen onderzoek, door Dr. R. D. M. VERBEEK en R. FENNEMA, *Geologische beschrijving van Java en Madoera,* in twee deelen 1896, en door dezen is ook het eerst een *Geologische kaart van Java*, in 26 bladen,

schaal 1:200 000, met geol. overzichtskaart 1:500 000 bewerkt. Deze publicatie is een wetenschappelijke standaard-arbeid, het resultaat van veel onderzoek en studie, waarin ook de vroegere resultaten van anderer onderzoek verwerkt en de publicaties zijn aangewezen, zoodat men hieruit tevens de geologische litteratuur kan leeren kennen. Verder heeft Dr. VERBEEK in het *Jaarboek van het Mijnwezen* overzichten gegeven van de geschriften handelende over geologie, mineralogie, topographie en mijnwezen in Ned. Indië, het eerst in 1875, II, pag. 189. Deze opgave is aangevuld door: 1ste Vervolg 1876, I pag. 190; — 2de Vervolg 1877 II, pag. 226; — 3de Vervolg, 1880 I 269; — 4de Vervolg, 1886 Techn. en administr. gedeelte, pag. 136; — 5de Vervolg, 1903 pag. 148. Op de geologische onderzoekingen van Ned. Indië in het algemeen hebben wij reeds vroeger gewezen, en eveneens op de ontwikkeling der kennis van klimaat, dieren en planten (zie deel I de betrekkelijke hoofdstukken), zoodat wij hierbij voor Java niet stilstaan.

In den loop der 19de eeuw hebben onderscheidene beschrijvingen van geheel Java het licht gezien, hetzij afzonderlijk van Java en Madoera, hetzij als deelen van een algemeene beschrijving van Ned. Indië, alsook voor gedeelten van Java. Van deze noemen wij P. P. ROORDA VAN EYSINGA, *Handboek der land- en volkenkunde, geschied-, taal-, aardrijks- en staatkunde van Nederlandsch Indië*, waarvan het IIIde Boek, 1849—1850, aan Java is gewijd. Dr. J. J. DE HOLLANDER gaf: *Handleiding bij de beoefening der land- en volkenkunde van Nederlandsch Oost-Indië*, twee deelen, eerste druk 1861 en 1864. Door den schrijver zelf werden hiervan vier drukken bezorgd, na zijn overlijden werd de vijfde druk bewerkt door R. VAN ECK in 1895. Verder noemen wij als algemeene werken die van VAN DER LITH en SCHUILING. (Zie I, pag. 266).

Het belangrijkste werk, geheel Java omvattend, is P. J. VETH *Java, Geographisch, ethnologisch, historisch*, waarvan het eerste deel in 1875, het derde en laatste deel in 1882 verscheen. Een nieuwe druk van dit boek werd bewerkt door JOH. F. SNELLEMAN en J. F. NIERMEYER, waarvan het eerste deel in 1896 en het tweede in 1898 verscheen, beide de geschiedenis behandelend, terwijl het derde deel, *Geographie*, in 1903 het licht zag. Dit deel behelst de beschrijving van het landschap, klimaat, hydrographie, planten en dieren, en orographie, in verband met speciale landschapsbeschrijving. De bevolking enz. en de verdere geographie werd tot nog toe in den herdruk niet behandeld.

Een beknopte doch zeer zaakrijke en methodisch belangrijke beschrijving van Java in zijn geheel gaf Prof. C. M. KAN in de *Encyclopaedie van Ned. Indië*, artikel *Java*, terwijl in genoemde *Encyclopaedie* over de onderdeelen van Java belangrijke artikelen voorkomen. De *Zeemansgids voor den Indischen Archipel*, uitgegeven door de Afd. Hydrographie van het Ministerie van Marine, deel I, 1899 en deel III, 1903, leert de kusten van Java kennen benevens de aangrenzende zeeën. Over de tijdschriftlitteratuur op gedeelten van Java betrekking hebbende, licht ons het *Repertorium* van HOOYKAAS, voortgezet door HARTMANN, in.

Wij noemden hier alleen de algemeene bronnen; op enkele belangrijke speciale studiën wijzen wij nog in noten van den tekst.

II. NATUURLIJKE GESTELDHEID DES LANDS.

De namen Soenda-eilanden en Java.

De vier grootste eilanden van den Nederlandsch-Indischen Archipel: Java, Sumatra, Borneo en Celebes worden tezamen veelal met den naam Groote Soenda-eilanden aangeduid, terwijl de reeks van eilanden ten O. van Java van Bali tot Timor Kleine Soenda-eilanden genoemd wordt. De verzamelnaam „Soenda-eilanden", op deze eilanden toegepast, is te danken aan de Portugeezen. De naam „Soenda" is van de Hindoe's afkomstig; hij bestond in het jaar 1000 reeds voor geheel West-Java, en bleef als zoodanig bewaard. In de 15de eeuw werd de naam van het aangrenzend gewest ook reeds toegepast op de zeestraat tusschen Java en Sumatra, die sedert den naam „Straat Soenda" behield. Toen omstreeks het midden der 16de eeuw de handel der Portugeezen op Java zich tot het westen van dit eiland moest beperken, trad de naam Soenda bij hen meer op den voorgrond, en spraken zij steeds van de eilanden van Soenda („as ilhas" da Sunda), een naam, dien zij ook vroeger ten onrechte wel voor geheel Java gebruikt hebben. De ruime toepassing van den naam Soenda door de Portugeezen vond ingang, mede door het veel gelezen gedicht van Camões de Lusiaden, waarin hij wel „Soenda" maar Java niet noemt. Zoo is historisch het gebruik van den naam Soenda-eilanden verklaarbaar. Doch deze benaming is ten onrechte toegepast, zegt ROUFFAER, die van dezen naam studie maakte, hij is „een anomalie en tegennatuurlijk." Eigenlijk zouden zij Java-eilanden moeten heeten, omdat Java, politiek en moreel, den grootsten invloed gehad heeft in den Archipel. De benaming „Kleine Soenda-eilanden" werd analoog, in tegenstelling met die der „Groote" gebruikt, en schijnt niet voor de eerste helft der 19de eeuw in gebruik te zijn gekomen.

De naam Java was reeds bekend in de oude Sanskrit-litteratuur uit het begin onzer jaartelling, en luidde toen Jawa dwîpa (zie I, pag. 1). De verklaring, vroeger gegeven, als zou de naam „giersteiland" beduiden, is sedert het afdrukken van het eerste gedeelte door ROUFFAER verbeterd; hij toonde aan, dat de naam Rijst-eiland beduidt. Met den naam Java duidde men aanvankelijk echter niet uitsluitend dit eiland aan, doch

tevens Sumatra, dat vroeger ook wel „klein of oneigenlijk Java" werd genoemd, terwijl het tegenwoordig Java daarnaast „groot-Java" of „eigenlijk Java" heette.

Ligging en grootte.—Indeeling.

Java behoort tot de groote reeks van eilanden, die zich in een gebogen lijn met de convexe zijde naar den Indischen Oceaan gekeerd uitstrekken van Kaap Negrais in Birma over de Andamanen en Nicobaren, Sumatra, Java en de Kleine Soenda-eilanden tot Timor, waar de reeks zich nog voortzet in de Zuid-Wester- en de Zuid-Oostereilanden, en zich ombuigt naar Ceram. Men kan deze reeks beschouwen als het resultaat eener opplooiïng der aardlagen, die in den Archaeischen tijd is aangevangen (Zie I, pag. 60 enz.) en zich later heeft voortgezet, voornamelijk in den jongsten Tertiairen tijd en in het Quartair, terwijl aan de Zuid- en Zuidwestkust de reusachtige verzakkingen en ingressies in den loop der tijden plaats vonden, welke den Indischen Oceaan deden ontstaan en de inhammen van de Zuidkust vormden. Ook werd de plooiingsrug door dwarsbreuken met verzakkingen, in verschillende tijden ontstaan, verdeeld en loste de ontstane keten zich op in een tal van deelen, welke gedeeltelijk later door vulkanisme of aanlanding vereenigd, in den loop der geologische geschiedenis de tegenwoordige eilanden en zeestraten deden ontstaan.

De genoemde eilanden vormen van de noordpunt van Sumatra tot aan Poeloe Seroea (Zuid-Oostereil.) een cirkelboog met een straal van 3000 K.M. of 27° van de N. punt der Philippijnen getrokken, en Java ligt ongeveer in het midden van dien boog; de lengteas maakt in de richting O. Z.O. een hoek van 104° met den meridiaan. Tusschen Sumatra en Bali gelegen, wordt Java van het eerste gescheiden door Straat Soenda, van het laatste door Straat Bali. Java strekt zich van Java's 1ste punt in het W. op 105° 12′ O.L. v. Gr. tot Tandjoeng Seloko, de oostelijkste punt van het schiereiland Balambangan, op 114° 36′ O.L., van het W.N.W. naar het O.Z.O. uit, d. i. over ruim 9 lengtegraden, een lengte van 1060 K.M., welke ongeveer overeenkomt met den afstand van Amsterdam naar Weenen. Legt men de kaart van Java op die van Europa met Java's 1ste punt op Amsterdam,

dan komt Batavia bij den Dollard, Semarang bij Berlijn, Soerabaja nabij Posen en Banjoewangi in Polen nabij Krakau te liggen, — aldus vergelijkt VERBEEK de afstanden op Java met die in Europa. De noordelijkste punt is St. Nicolaaspunt in het N. van Bantam op 5° 52″ Z.Br., en het zuidelijkste punt op het schiereiland Balambangan in het O. ligt op 8° 46′ Z.Br. De breedte van het eiland wisselt af tusschen 22 en 81 K.M. De grootste breedte heeft Java tusschen Djapara en Patjitan (81 K.M.), de geringste breedte van Probolinggo naar het Z. (22,2 K.M.). De Straat van Madoera vormt hier een jonge inzinking der aardkorst, waardoor Madoera van Java is gescheiden, anders zou hier de grootste breedte bewaard zijn gebleven. Het gedeelte van Java tusschen Djapara en Cheribon heeft eveneens een aanzienlijke versmalling, welke ook door geologisch jonge inzinkingen in het N. en Z. is ontstaan. In West-Java ligt een versmalling door de geologisch jonge inzinking van de Wijnkoopsbaai in het Zuiden.

Java heeft met Madoera, dat in geologisch opzicht er een geheel mede uitmaakt, een oppervlakte van 131 508 K.M.[2] Het is het kleinste der Groote Soenda-eilanden in oppervlakte, doch overtreft ze alle in aantal inwoners verre (zie I, pag. 451). Java heeft bijna de grootte van 4 × Nederland, komt overeen met Roemenië, en beslaat ongeveer $^1/_4$ der oppervlakte van Frankrijk en Duitschland ieder. Doch niet 28,7 mill. heeft Java ± de helft van het aantal inwoners van Duitschland en 10 mill. minder dan Frankrijk.

Naar de eigenaardigheden der orographische gesteldheid des lands kunnen bij Java drie typisch verschillende gedeelten onderscheiden worden, welke wij aanduiden als: I. *West-Java*, ongeveer tot de rivieren de Tji-Losari en de Tji-Tandoej of tot de oostgrens van Cheribon en de Preanger; II. *Midden-Java*, het gedeelte ten oosten daarvan tot daar, waar het eiland zich verbreedt, d. i. de lijn van Djapara recht naar het zuiden getrokken, ten oosten langs de vulkanen Merbaboe en Merapi. Het overige gedeelte wordt als III. *Oost-Java* aangeduid. Wij wijzen vooraf op deze indeeling, die later meer wordt toegelicht, omdat het gemakkelijk is volgens die benamingen de deelen van tijd tot tijd te kunnen aanduiden.

Geologische geschiedenis van Java. Oudste tijdperken.

Op pag. 65, I hebben wij er reeds op gewezen, dat volgens de voorstelling, die Suess (hoofdzakelijk op grond der onderzoekingen van Nederlandsche geologen) van de oudste geschiedenis van den Indischen Archipel gaf, in den Archaeischen tijd er een plooiingszone van Archaeische gesteenten bestond over Sumatra, Java enz., terwijl de voortzetting van een andere plooiingslijn over Malakka, Banka en Billiton, Karimon Djawa liep, die hier onzichtbaar wordt.

Voor Java kan men echter op grond van positieve gegevens niet meer dan een vermoeden dienaangaande uitspreken, omdat gesteenten van de Archaeïsche periode op dit eiland niet bekend zijn. De gesteenten der oudste Schieferformatie zijn wel op Sumatra, Banka en Billiton en de Karimon Djawa-eilanden gevonden, en omdat tusschen de laatstgenoemde eilanden en Java de zee slechts een geringe diepte bezit, en men hier het bestaan van een breukrand niet kan aannemen, acht Verbeek het waarschijnlijk, dat lagen van genoemde oude gesteenten onder Java zullen doorloopen. Ook graniet is op Java als vaste rots niet bekend, doch het werd wel als rolstukken in grove Eocene en Oligocene conglomeraten gevonden. Uit deze gegevens trekt men de conclusie, dat Java op denzelfden ondergrond als Sumatra, Banka en Billiton gebouwd is, hoewel op Sumatra meer oude gesteenten aan den dag komen dan op Java. Het niet zichtbaar worden dier oudste gesteenten op Java wordt veroorzaakt, doordien zij overal door zware, jongere lagen overdekt zijn, zoodat de oppervlakte van den bodem op Java, die de geologische kaart ons leert kennen, uit gesteenten van jongere formatie bestaat. Volgens de planimetrische bepalingen op de geologische kaart van Verbeek en Fennema werden aan de oppervlakte van Java en Madoera met Bawean en Karimon Djawa gevonden de volgende formaties, in °/₀ over de geheele oppervlakte.

Oudste schiefers (alleen op Karimon Djawa)	0,046 °/₀	1,157 °/₀
Krijtformatie (met de eruptiefgesteenten: gabbro, diabaas, kwartsporfieriet) . . .	0,152 „	
Eoceen (met de eruptiefgesteenten). . . .	0,232 „	
Oligoceen („ „ „ „). . . .	0,004 „	
Oudste andesiet en bazalt.	0,723 „	

Jong Tertiair 1 [1]		14,419 %	
Jong Tertiair 2	jong Tertiair	13,526 „	37,752 %
Jong Tertiair 3		9,807 „	
Leuciet- en Phonoliet-gesteenten		1,590 „	27,621 „
Vulkanen		26,031 „	
Quartair (Diluvium)		21,024 „	33,470 „
Novair [2] (Alluvium)		12,446 „	

Uit het overzicht blijkt, dat de Krijtformatie op Java bijna niet is vertegenwoordigd of niet bekend is. Slechts op een drietal plaatsen vindt men daarvan eenige gesteenten, nl. bezuiden de Tji-Letoe baai (den Z.W. hoek der Preanger, aan zee), op de grens van de residenties Banjoemas en Bagelen en in het gebergte bij Djiwo (dicht bij de grens van Djokjokarta en Soerakarta ten Z.O. van Klaten). Ook voor dit geologische tijdperk is onze kennis van Java dus gering; wij weten niet, of het diep onder de zee lag (waardoor er geen bezinksels gevormd werden), dan wel of het land was.

Met het Tertiaire tijdperk der aardgeschiedenis begint er meer licht te komen. Het oudste Tertiair, het Eoceen, heeft wel reeds grooter verbreiding op Java dan de Krijtformatie, maar komt nog slechts op enkele plekken der oppervlakte van Java aan het licht. Wij zullen die verbreidingsplaatsen niet opsommen; de geologische kaart van Java van Verbeek en Fennema, die o. a. verkleind is overgenomen in schoolatlassen, wijst ze aan. Echter vestigen wij de aandacht op het voorkomen van Eocene gesteenten in Zuidelijk Bantam, waar er kolenlagen in gevonden worden (Zie I, pag. 558). In de diepte heeft het Eoceen zeer waarschijnlijk grooter verbreiding, doch daaromtrent is niets bekend, daar men het nog niet bij boring heeft gevonden. Eveneens is het Oligoceen bijna niet bekend, en zelfs bestaat er nog geen onaantastbare zekerheid omtrent de bepaling van de gesteenten, die wel tot het Oligoceen gerekend worden. Echter moet er op gewezen worden, dat gedurende den Krijttijd en het Eoceen herhaaldelijk vulkanische erupties hebben plaats

1) Verbeek verdeelt het Jong Tertiair nog in 3 afdeelingen, hier door de cijfers aangeduid.

2) Novair noemt Verbeek de jongste vormingen, die meest als Alluviaal worden aangeduid, en Quartair, wat wij Diluvium noemen.

gehad, waardoor de sedimentaire lagen van dien tijd doordrongen werden met eruptieve gesteenten.

Aan het eind van den oud-Tertiairen tijd, waaruit de Eocene en Oligocene formatie dagteekenen, moeten op Java belangrijke verschuivingen en verzakkingen der aardkorst hebben plaats gegrepen, waarbij scheuren en breuken of zwakke plaatsen in de korst ontstonden. Deze boden het magma der diepte gelegenheid aan de oppervlakte te komen. Dat de plooiingen van de aardkorst, welke in dien tijd in Java's bodem gevormd werden, die erupties hebben doen ontstaan of althans met andere oorzaken hebben bevorderd (zie I, pag. 90), is zonder twijfel, doch het is niet mogelijk aan te wijzen, welke de hoofdoorzaak was van die werking. Wel hadden ook tijdens de Krijtformatie enkele erupties plaats gevonden, doch zij vallen in aantal en omvang geheel in het niet bij die, welke in het begin van den Miocenen tijd te voorschijn treden. Tot de produkten der erupties uit dezen tijd behooren niet alleen de nu nog aanwezige oud-Miocene andesieten en bazalten, maar ook het grootste gedeelte der middel- en jong-Tertiaire lagen van Java, gevormd uit het gruis der eruptieve massa's. Van de hoeveelheid eruptief materiaal, die hierbij aan de oppervlakte kwam, verkrijgt men eenigszins een voorstelling, als men bedenkt, dat de Tertiaire lagen, uit dat verweerde vulkanische materiaal opgebouwd, op verschillende plaatsen dikten hebben van 3000 tot 6000 M., terwijl zeker meer dan $^1/_3$ van Java hiermede overdekt is. (Zie I, pag. 92).

Zoo kunnen wij ons Java aan het begin van Miocenen tijd voorstellen als het tooneel van hevige vulkanische werking, waardoor op het bergland reusachtige vulkanische bergmassa's werden gevormd. Sommige van die vulkanische bergen verkregen een kegelvormige gedaante, evenals de tegenwoordige; echter de meeste komen in langere of kortere reeksen voor en geven door den vorm, waarin het materiaal ligt, blijk, dat zij ontstaan zijn door erupties langs spleten, waaruit het materiaal naar boven perste, en aldus zacht afhellende plateaus deed ontstaan.

De verweering van de vulkanische bergen deed in den loop der tijden de vaste rots aan de oppervlakte vernielen, verbrokkelde het gesteente, en het stroomend water voerde dit materiaal mede in de omringende dalen of in de zee, die de

vulkanen omspoelde. Die stukken vergruisde rots werden samengebracht met slibachtige bezinksels, welke laatste een cement vormden voor het grove materiaal, en het samenvoegden tot lagen van brecciën en conglomeraten, welke de overgebleven kernen van de oude vulkanen omsluiten met een zwaren mantel van jongere Miocene gesteenten, vooral in den jong-Tertiairen tijd gevormd. Een gedeelte van die brecciën is stellig boven water gevormd, een ander gedeelte is in de zee afgezet, zoodat men moet aannemen, dat enkele vulkanen van het tegenwoordig Java nog als eilanden bestonden. Leisteen en zandsteen vormen het verbindend element der brecciën en deze vormen te zamen de Miocene étage. Overal waar de rivieren dien mantel van Miocene gesteenten hebben doorsneden, vindt men de bedding der eruptieve gesteenten, waarop zij zijn neergelegd. Die eruptieve gesteenten bestaan uit andesieten en bazalten, welke gelijken op jong vulkanische gesteenten, maar men vindt er ook gesteenten met een diabaas-karakter bij.

In den loop van den Miocenen tijd verzwakte de vulkanische werkzaamheid, maar had de vorming van zware en uitgestrekte sedimentaire lagen plaats, een proces, dat zich in den Pliocenen tijd voortzette, welke formaties tezamen het jong-Tertiair vormen. Deze jong-Tertiaire lagen, die zich over geheel Java van Straat Soenda tot Straat Bali uitstrekken, beslaan op enkele plaatsen zelfs de geheele breedte van het eiland, doch werden in grootere gedeelten nog weer door jongere gesteenten, vooral vulkanische, overdekt, die op de geologische kaart de oppervlaktelagen voorstellen en de jong-Tertiaire lagen in een zuidelijk en een noordelijk terrein verdeelen. Men kan aannemen, dat in dien jong-Tertiairen tijd Java grootendeels onder water lag, en dat de bergen daar boven uitstaken, die het materiaal voor deze sedimenten in de omringende zee leverden. Enkele étages van deze formaties ontbreken in het binnenland van Java en komen alleen aan de noord- en zuidkust voor, zoodat in den tijd der vorming het binnenland waarschijnlijk droog lag (waardoor er geen afzetting van sedimentaire lagen plaats kon hebben).

Nabij de noord- en de zuidkust van Java liggen de jong-Tertiaire lagen veelal tamelijk wel horizontaal en vlak, en vormen òf flauw hellende plateaus, met één doorloopende helling, óf

een opvolging van bekkens en zadels met zwak hellende lagen, waarin de anticlinalen (⌒) en synclinalen (⌣) dezelfde hellingen hebben als de gebergteruggen. In het midden van het eiland daarentegen zijn de lagen vaak steil hellend of zelfs loodrecht opgericht, en vormen zij veel spitse zadels en bekkens. (Steile standen vindt men o. a. in de Preanger, Batavia, Cheribon, Semarang, Pekalongan). Die verschijnselen wijzen op de krachtige beweging der aardkorst door persing of plooiing, waaraan Java in den tijd na het ontstaan dier lagen, d. i. in den jongsten Tertiairen tijd (Plioceen) en in den aanvang van het Quartair blootstond. Die opplooiingen hadden de uitbreiding der eilanden ten gevolge, waardoor later mede het materiaal geleverd werd voor nieuwe sedimenten in de omringende wateren. Maar tevens werden bij die plooiingen scheuren in de vaste aardkorst gevormd, en langs de scheuren had een stelsel van verzakkingen en verglijdingen plaats. Gedeeltelijk ontstonden deze evenwijdig aan de lengteas van Java, gedeeltelijk in een richting rechthoekig hierop, als dwarsscheuren. Niet minder dan 35 van zulke aanzienlijke verzakkingen (Verwerfungen) somt VERBEEK op, doch hun aantal bedraagt honderdtallen, en alleen nadere onderzoekingen kunnen die volledig leeren kennen.

Men stelle zich evenwel niet voor, dat alleen de opgeplooide bergen of vulkanische massa's het materiaal leverden voor nieuwe sedimenten of aanlanding in zee. Ook de dieren der zee, de rifbouwende koralen en andere dieren (I, pag. 109) hebben door hun levensproces daartoe veel bijgedragen. Zij deden de kalkbanken aan de kusten der eilanden ontstaan, die deze omringden, of welke als platen verder in de zee gevormd werden, en daarna ook medededen in het proces der bewegingen van de aardkorst.

In dezen jong-Tertiairen tijd en in den eersten Quartairen tijd had, door het proces van plooien en verzakken, de groote bergvorming plaats, welke de hoofdketens van Java deden ontstaan. Het proces der bergvorming, dat nooit geheel gerust had, openbaarde zich toen met groote energie. In dezen tijd valt ook de verbinding van Java met Sumatra en met Celebes door landbruggen, (zie I, pag. 78), waardoor de Aziatische fauna zich hier kon verbreiden.

Met het eind van het jong-Tertiair werd die verbinding

weer opgeheven. De Soendastraat en de Wijnkoopsbaai ten Z.W. van Java ontstonden toen door een inzinking, tevens een ingressie, en aan de noordkust van Java had eveneens verzakking van land plaats tusschen Japara en Indramajoe, waardoor deze breede inham der zee ontstond, terwijl eveneens op de zuidkust daar tegenover een verzakking tot stand kwam. De bergketens van N.O. Java, die zich op Madoera voortzetten, werden in dien tijd van het hoofdeiland gescheiden door de vorming der straat van Madoera.

Vulkanische werking en vervolg der geologische geschiedenis na het Tertiair. Diluvium.

In hoofdtrekken was het geraamte van Java voltooid geworden in den Tertiairen tijd; de groote bewegingen der aardkorst, nl. die van rijzen, dalen en vouwen, hoewel nog geenszins volkomen geëindigd, hadden hun sterkste intensiteit verloren. Toch was Java nog niet één geheel; het bestond op zijn minst uit een achttal eilanden. In Oost-Java vond men een tweetal eilanden: de Ringgit en het Tertiaire gebergte tusschen Poeger en Gradjagan, en verder een in het Zuidelijk deel van Djokjokarta tusschen Loemadjang en Djokjo. Andere eilanden lagen benoorden en bezuiden de lijn, loopende over Sidoardjo, den zuidkant van den Pandan, den noordkant van den Lawoe en voorts over Solo en Djokjo naar de zuidkust bij Mantjingan, welke lijn toen de noordgrens van Java vormde. In het westen hingen de eilanden meer samen dan in het oosten.

Aldus ongeveer liet het Tertiair de eilanden van het tegenwoordig Java achter, de lagen verstoord en gebroken door vouwen en dislocaties. Die verbreking van de soliditeit der aardlagen had mede tengevolge, dat in dit gebied met krachtig werkend vulkanisme, de aardkorst geen weerstand kon blijven bieden aan de inwendige krachten der vulkaanhaarden. Hierdoor openbaarde zich de vulkanische werking weder en ontstond er zelfs een tijdperk van levendige eruptieve actie. Deze ving aan met het eind van het Tertiair om zich in het Quartair voort te zetten en in dezen tijd haar maximum te bereiken. Daardoor werd het Tertiaire gebergte van Java met een reeks van hooge kegelbergen overdekt. Want terwijl de oudere Tertiaire vulkanen meest werkten door spleten (zie II pag. 35), deed thans het vulkanisme

centrale vulkanen ontstaan, waardoor het eruptiemateriaal om enkele uitbarstingspunten werd opgehoopt tot vulkanische kegelbergen, veelal met kraters, die evenwel bij nieuwe uitbarstingen herhaaldelijk vernietigd werden door instorting, en een andere gedaante verkregen door de vorming van nieuwe kraters. Dit sluit niet uit, dat die centrale eruptiepunten, welke ook in massieve aardlagen kunnen ontstaan (zie I, pag. 90), toch meestal moesten voorkomen in zekere lijnen van zwakken weerstand, en daardoor een of meer vulkaanreeksen vormden, wat op Java duidelijk is.

De reeks van vulkanen en de vulkanische bergen, die sedert ontstaan zijn, hebben in de lengte over het midden van Java de Tertiaire lagen met jongere vulkanische gesteenten overdekt voor een groote uitgestrektheid. Daardoor beslaan de jong vulkanische gesteenten ongeveer 26°/₀ der oppervlakte van Java en Madoera. Bij enkele embryonische vulkaantjes op Java en Sumatra, die kort na hun ontstaan ophielden te werken, kan men zien, dat bazalt en andesiet waarschijnlijk de oudste van de uitbarstingsprodukten waren, en den grondslag uitmaken ook van de hooge vulkanen. Bazalt, andesiet en losse produkten, groote blokken, vulkanisch zand, vulkanische asch en lavastroomen zijn de hoofduitwerpselen der jonge vulkanen, verder glasachtige produkten, peksteen, obsidiaan en puimsteen, die in geringer hoeveelheid voorkomen.

Deze vulkanische werkzaamheid heeft het relief van den bodem nog belangrijk gewijzigd; vulkanen vormen de hoogste gedeelten des eilands, die zelfs de plooiingen der gewone bergvorming met hooge toppen overtreffen, terwijl zij door de gemakkelijke verweerbaarheid der vulkanische gesteenten het bergkarakter in al zijn afwisseling en woestheid doen uitkomen. In economisch opzicht zijn de vulkanen van groot belang, omdat zij door de gemakkelijke verweerbaarheid een bodem leveren, die rijk is aan soda- en kalkzouten, welke daardoor een groote vruchtbaarheid bezit, en steeds tot aanzienlijke hoogte met een rijk plantenkleed wordt bedekt.

Welke beteekenis de vulkanen voor het relief van Java hebben blijkt hieruit, dat 14 hunner toppen hooger zijn dan 3000 M., 45 tusschen 2000 en 3000 M., 50 toppen tusschen 1000

en 2000 M. en 22 toppen beneden 1000 M. De jongste vulkanen van Java zijn de hoogste; de oude andesieten met hun breccieën gaan niet hooger dan ± 1900 M., en de bergplooien der sedimentaire gesteenten gaan niet hooger dan 1350 M.

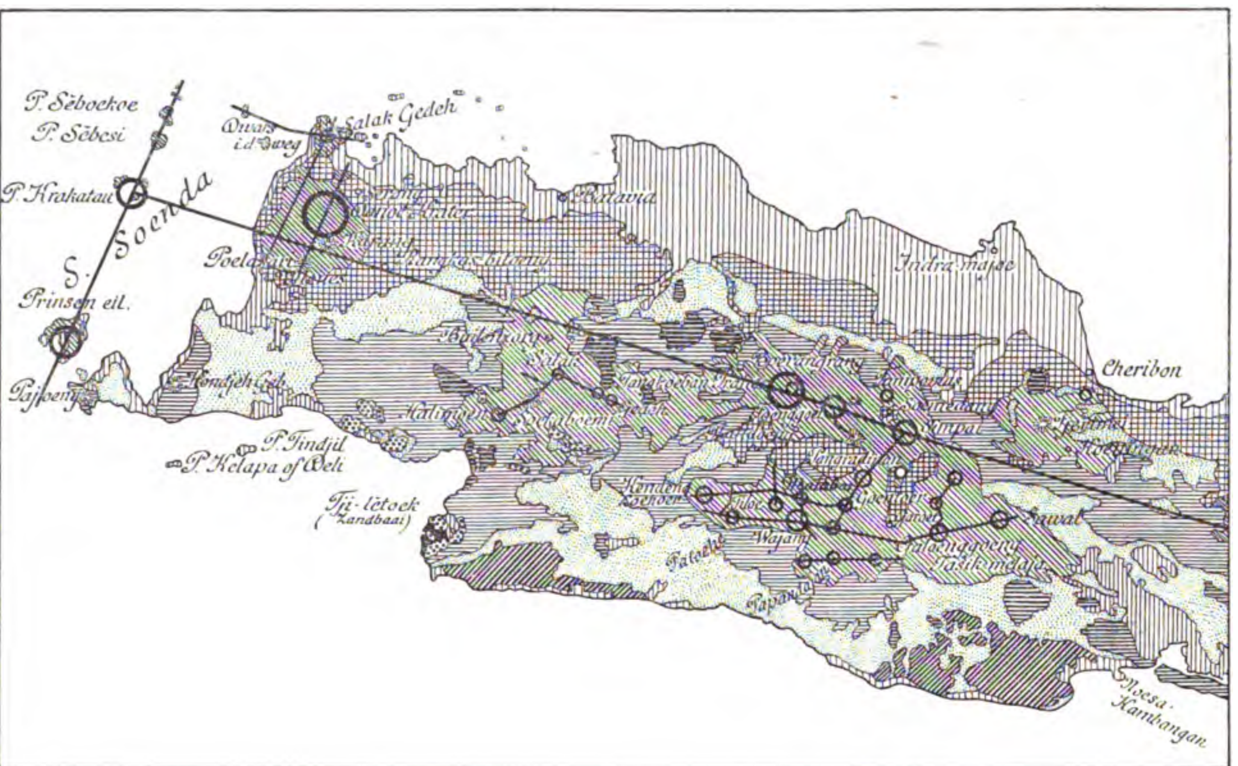
Van dit aantal vulkanen zijn een gedeelte uitgedoofd, of is althans geen vulkanische werking er van in historischen tijd bekend, hoewel dit nog geen absolute rust verzekert. Andere verkeeren in een zoogenaamden solfatarentoestand, d. i. stooten enkel gassen uit, voornamelijk waterdamp en zwavelige zuren, bijv. de Lawoe, de Welirang, de Merbaboe.

Van andere zijn in historische tijden nog uitbarstingen van vaste stoffen en lavastroomen, zand, asch en steenen bekend, hoewel zij nu sedert lang niet meer werken. Toch is voornamelijk van deze de rust niet verzekerd, zooals bij Krakatau bleek, die voor de uitbarsting in 1883 gedurende 203 jaren in rust had verkeerd. Van een 14-tal vulkanen zijn in historischen tijd herhaalde uitbarstingen bekend, zoodat zij tot de werkende vulkanen kunnen gerekend worden. De meest werkende van deze zijn de volgende zeven: Rawoen, Lamongan, Semeroe, Keloet, Merapi (in Solo), Goentoer, en Gedé (Preanger).

Een overzicht van de ligging der vulkanen op Java toont aan, dat de belangrijkste in een bijna rechte lijn liggen, die de hoofdas van Java midden over dit eiland vormt en een hoek van 104 $^{1}/_{4}$° met den meridiaan maakt. In de oostelijkste verbreeding van Java bestaat evenwel een dubbele rij, waarvan de noordelijkste loopt van den Idjen over den Argopoero (Hijang) Lamongan, Ardjoeno, Andjasmoro en Telomojo naar den Goenoeng Prahoe, de zuidelijkste van den Ajak Ajak over Kawi, Keloet, Willis, Koekoesan, (Lawoe), Merapi en Beser naar den Penoesoepan (Slamat) en dan in West-Java met flauwe verbuiging over Simpaj, Tangkoeban Prahoe, Boerangrang en Karang naar Krakatau loopt. De verbindingslijn van Penoesoepan tot den Prahoe loopt over den Slamat en den Rogodjambangan.

In de Preanger zijn op twee plaatsen verschillende aan de hoofdreeks evenwijdige reeksen te herkennen en wel in de West-Preanger een reeks van den Gedé over Pangrango en Salak tot den Gagak, en in Oost-Preanger drie reeksen, waar-

Geologisch schetskaartje. van West-Java. (Naar Dr. VERBEEK.)

van de noordelijkste van den Sedakeling naar den Kendeng Loehoer, de middelste van den Sawal (in Cheribon) over Geloenggoeng naar den Patoeha, de zuidelijkste van den Tjikoeraj over den Papandajan naar den Sitoe Tjirompang loopt.

Van deze lijnen, die min of meer evenwijdig zijn aan de lengteas van Java, kan men hier en daar dwarsrichtingen aannemen, waar langs weder een tal van vulkanen gerangschikt zijn.

Geheel geïsoleerd van de overige vulkanen en uit afwijkende gesteenten bestaande liggen de Ringgit, de Loeroes, de Moeria, de Tjilering en de vulkaan van Bawean. Hoewel enkele hunner in den post-Tertiairen tijd nog gewerkt hebben, zijn de laatstgenoemde toch meest in den Tertiairen tijd gevormd, en derhalve ouder dan de overige Javaansche vulkanen. (Verbeek).

De geographische verbreiding der vulkanen op Java wijst er op, dat in de lengte door het eiland een zone gevonden wordt, die voor vulkanische uitbarstingen was gedisponeerd, en waarin op de meest gunstige plaatsen, als er vorming van actieve vulkanische haarden plaats had, de erupties volgden. In die zone vindt men de vulkanische terreinen, de nog werkende vulkanen, de regelmatige kegels, de ingestorte kraters en kraterwallen, de parasietische kraters, enz., die door hun samenvallen, hun in elkander vloeien of naast elkander oprijzen, het eigenaardig vulkaanrelief aan het landschap geven.

De meeste vulkanen zijn thans bergruïnes, kegels, die door instorting hun top verloren hebben en welke dus vroeger aanzienlijk hooger waren dan thans. Alleen de spitse, kegelvormige toppen als de Tjerimaj, Slamat, Soembing, Sindoro, Semeroe en eenige andere met zeer kleine kraters hebben hun oorspronkelijken vorm behouden tot dezen tijd, maar elke uitbarsting kan daarin verandering brengen. De vulkanen zijn instabiele bergvormen. Wanneer men uit de overgebleven gedeelten van eenige vulkanen, als van den Tengger, den Hijang, den Idjen en den Ringgit weder den oorspronkelijken vorm door constructie verkrijgt, dan blijkt het, dat zij 4000 tot 5000 M. hoog zijn geweest, en waarschijnlijk heeft geen enkele vulkaan van Java ooit grooter hoogte bereikt. De Ringgit in Bezoeki is een merkwaardig voorbeeld van een oude vulkaanruïne, die door instortingen en latere uitspoeling haar tegenwoordige gedaante ver-

kreeg. VERBEEK heeft die nader beschreven en de geschiedenis er van als volgt samengevat. Het begin was de opbouwing van een zeer grooten vulkaankegel uit een krater ongeveer terzelfder plaatse van den tegenwoordigen top Ringgit. Een gedeelte dezer erupties was onderzeesch en viel in de Tertiaire periode. Waarschijnlijk was die berg ± 3000 M. hoog. Vervolgens stortte de vulkaan in, waarbij een groot gedeelte onder de oppervlakte der zee verdween en alleen het zuidelijk gedeelte gespaard bleef. Later volgden nieuwe erupties uit een krater, die nagenoeg geheel samenviel met den vroegeren, en er volgde de bouw van een nieuwen Ringgitkegel. Deze stortte op twee gedeelten in het zuidelijk gedeelte in. Daarmede volgde het eind der erupties, en vervolgens had er uitspoeling der rivieren plaats, die evenwel den ouden vulkaanvorm geenszins onkenbaar maakte.

Verweering en erosie door het stroomend water, dat als gevolg van de vele regenbuien om de vulkanen langs de hellingen afstroomt, heeft de vulkaanmantels steeds meer en meer afgedragen en de dalen dikwijls een bijzonderen vorm gegeven. Kenmerkend bij de kegelvormige vulkanen is voornamelijk, dat langs de hellingen van boven naar beneden breeder wordende dalvormen zijn ontstaan door het van den berg afstroomend water, dat boven slechts een kleine beek vormt, die grooter wordt naar beneden en met toenemende snelheid een steeds breeder dal erodeert. Daardoor verkrijgen vele kegelvormige vulkanen in een regenrijk land ongeveer den vorm van een spitse, gespannen paraplu.

De vulkanen hebben door hun produkten krachtig medegewerkt om den vorm van het eiland Java te voltooien. Zij hebben niet alleen de bestaande Tertiaire eilanden met nieuwe lagen overdekt, maar ook verschillende dalen en zeestraten, die er nog tusschen de onderscheidene eilanden, van het toenmalige Java bestonden, aangevuld, en de deelen met elkander verbonden tot een grooter geheel.

De plooiingen der aardkorst schijnen na het Tertiair meest geeindigd te zijn, zeiden wij; alle jongere aardlagen liggen, een enkele uitgezonderd, horizontaal. Alleen in den oudsten Quartairen tijd, gedeeltelijk gelijktijdig met de krachtige werking van het vulkanisme, had er blijkbaar nog een verhooging van den zee-

spiegel plaats. Hoe hoog die waterstand ging, is niet na te gaan, maar dit schijnt zeker, dat voor een gedeelte de Quartaire afzettingen langs noord-Java van Straat Soenda tot Semarang in zee werden neergelegd. Gedeeltelijk schijnen ook de vulkanische erupties de rivieren niet zelden te hebben verstopt, deden die buiten hun oevers treden en bij hooge vloeden en soms meren vormen. Het losse materiaal der vulkanische uitbarstingen en het verweeringsmateriaal der bergen, die nog niet veel weerstand boden aan den invloed van lucht en water en andere oorzaken, veroorzaakten de verplaatsing van een groote hoeveelheid stoffen door het water, die den voet en de Tertiaire heuvels rondom de vulkanen met zware lagen overdekten. Dit proces kan men dat der Diluviale vorming noemen. Het legde een zwaren mantel van Diluvium over de Tertiaire heuvels heen, en neemt ongeveer 21°/₀ der oppervlakte van Java in beslag. Daardoor werden ook lagere gedeelten aan de zee onttrokken, vooral toen het niveau der wateren in het Quartair weder daalde, terwijl tevens de kustzee ondieper werd door de sedimenten. Langs de kusten der eilanden van het Tertiair hadden verder kalkafzettingen en koraalvormingen plaats.

De Diluviale sedimenten hebben op Java alle een plateauachtig karakter, en liggen 100 à 110, soms 120 M. hoog. Tot die hoogte moet de zee dus ongeveer gestegen geweest zijn. Echter zullen de hoogst liggende Diluviale lagen aan den voet der bergen door rivieren zijn afgezet in inhammen der zee, en deze laatste hebben uit den aard der zaak een meer hellende ligging. Het materiaal, waaruit deze Diluviale lagen gevormd zijn, is voor het grootste gedeelte vulkanisch gruis, asch, zand, steenen, soms met fijne klei- en kaolienlagen afwisselend, in Bantam met veel puimsteentuffen, en slechts hier en daar met verweeringsprodukten en rolsteenen van de aanliggende Tertiare gebergten vermengd. Over 't geheel zijn dat grondsoorten, die hoogst vruchtbaar kunnen zijn.

Verder hebben er in den Diluvialen tijd meervormingen plaats gevonden in gesloten bekkens, die gevormd werden door afsluiting van dalen met vulkanisch materiaal of ook reeds vroeger bestonden. Ook in deze werd het materiaal door stroomend water aangevoerd, dat er tot bezinking kwam, en toen

later die meervlakten droog kwamen te liggen, doordien de rivieren den afsluitingsdam doorknaagden, werden de meerbezinksels zichtbaar. Deze oude meerbodems vormen nu veelal zeer vruchtbare en gedeeltelijk ook zeer gezonde hoogplateaus. De voornaamste dezer drooggelegde zoetwaterbekkens op Java zijn: de vlakte van Bandoeng, 680 M. hoog, het grootste hoogplateau van Java; de vlakte van Garoet, 700 M. hoog, door vulkanisch terrein omringd; de vlakte van Soemedang, 460 M. hoog; de vlakte bezuiden Telaga, de vlakte van Banjoemas of de Serajoe-vallei, die droog gelegd werd nadat de Serajoe-rivier den Tertiairen bergrug ten W. van Banjoemas had doorsneden, aan den voet van den Slamat 70 M., aan den zuidrand 16 M. hoog; de vlakte bij Ambarawa, 460 M. hoog.

Alluviale vorming. Aan het eind van het Diluvium daalde het niveau der zee geleidelijk ten opzichte van het land. Wij nemen hierbij het dalen van den zeespiegel aan, omdat de Diluviale lagen nergens bewijzen van oppersing of helling vertoonen, zoodat waarschijnlijk het land zich niet zal hebben geheven. Bij een oppersing der aardlagen zouden deze toch in hun horizontale ligging gestoord zijn geworden. Bovendien komt het verschijnsel dier wijziging van de grens der zee ten opzichte van het land op vele eilanden ongeveer in denzelfden zin voor, zoodat men wel een algemeene daling van den zeespiegel moet aannèmen. Door die daling van den zeespiegel kwamen de Diluviale lagen, welke Java (en ook de andere eilanden) omsluiten, niet alleen bloot te liggen, maar zelfs hier en daar vrij hoog boven het tegenwoordig niveau der zee, zooals wij boven zeiden. Een gordel van Diluviale sedimentaire aardlagen omsloot hierdoor de oudere kernen, hier breeder en daar smaller, en vereenigde verder de laatste nog gescheiden deelen van het eiland.

Na de drooglegging der oud-Quartaire lagen had Java ongeveer geheel de gedaante verkregen, die het tegenwoordig bezit. Alleen was het tegenwoordige kust-Alluvium nog door de zee bedekt. Blambangan in het O. en de Moeria in het N. waren nog eilanden, die door aanslibbing van het Alluvium met het land werden verbonden. Aan de monden van de Solo en de

Brantas liepen diepe inhammen van het O. in het land, die werden aangevuld. Het noordelijk gedeelte van Batavia, Krawang en Cheribon bestond nog niet, maar werd thans gevormd. In het zuiden van midden-Java lag een groote inham ten N.W. van Tjilatjap, en de kust ten O. daarvan lag verder landwaarts.

De ontwikkeling van Java in het laatst van het Quartair en in het Alluvium geschiedde geleidelijk, slechts zelden door groote catastrophen afgebroken, hoewel ook deze niet bleven uitgesloten. Die catastrophen waren vulkanische werkingen, maar meer van localen aard telkens. Hoofdzakelijk had er aanslibbing plaats langs de kusten en in de inhammen door fijner en grover steengruis, hetwelk de rivieren aanvoerden uit het binnenland. Dit materiaal bestaat voor het grootste gedeelte, op zijn minst voor 90°/₀₀, uit vulkanisch gruis, verder zand en klei van grauwe kleuren, doordat zij meestal plantendeelen bevatten, die een reduceerenden invloed op het ijzeroxyd uitoefenen, waarbij ijzer-oxydule zouten gevormd worden. De Diluviale kleibezinksels en zanden daarentegen bevatten bijna alle het ijzer in den vorm van ijzerhydroxyd en zijn verbindingen, waardoor zij donkerbruin gekleurd zijn, zoodat de kleur hen meestal reeds van de jongere lagen onderscheidt. Verder liggen de Alluviale terreinen lager, beneden 10 M., en op de grens met de Diluviale afzettingen ziet men niet zelden een klein terrasje, met een drempel van 1—3 M. hoog, een klein kustterras, dat op den overgang naar een oudere formatie wijst. Men vindt die terrasjes o. a. in zuidelijk Batavia en Krawang; elders hebben echter de overgangen van Diluvium tot Alluvium onmerkbaar plaats.

De Alluviale lagen hebben aan de noordkust van Java hun grootste uitgestrektheid, aan de zuidkust bezitten zij veel geringer oppervlakte. Verschillende oorzaken werkten hiertoe samen. De ondiepe Java-zee doet de sedimenten eerder tot aanwassen worden, dan in de diepe zee van het zuiden het geval kan zijn. Daarenboven voeren stroomingen der zee de slibdeelen in de Java-zee meer naar de kust, gesteund door de zeewinden, welke de oostmoesson aan deze kust zelfs tot een O.N.O. wind doet worden. Hierdoor is de noordkust van Java omzoomd met modderbanken. De krachtige golfbeweging van den Indischen Oceaan daarentegen verbreidt de slibdeelen verder van de zuidkust.

En eindelijk heeft de noordelijke afhelling van Java het grootste aantal en de langste rivieren, welke het meeste slib medevoeren. Zoo heeft het westelijk gedeelte van noord-Java de breedste aanslibbingen. De grootere regenrijkdom van W. Java (zie I, pag. 165 enz.) en de aanzienlijke regenval bij den N.W. moesson hebben ongetwijfeld de vorming van de talrijke rivieren alhier ten gevolge gehad, terwijl de bouw van den bodem, die door de helling naar het N. gelegenheid gaf op korten weg naar zee te stroomen, en dus het slib snel te transporteeren, de aanslibbing over de geheele westelijke noordkust bevorderde. Ten O. van Rembang verhindert de kustketen het water den kortsten weg naar zee te kiezen, en daardoor stroomen Solo en Brantas naar het O., waar zij hun slib voeren naar Straat Madoera en de Trechter. Hierdoor bleef de aanslibbing aan deze noordkust geringer, maar werkt zij krachtig, om eenmaal Madoera met het land te verbinden, wat evenwel door kunst zooveel mogelijk wordt tegengehouden.

In den Alluvialen tijd werd onmiddellijk langs de zeekust op enkele plaatsen een strook blauwe zeeklei gevormd, op andere plaatsen vindt men zeezand langs de kust, dat hier en daar tot echte duinen is opgestoven. Aan de zuidkust van de Preanger hebben de duinen, produkten van koraalzand, ruim 30 M. hoogte, in Bantam aan de noordkust tot 20 M., aan de noordkust van Madoera bij Amboenten tot 27 Meter. Het zeezand bestaat veelal uit kwartssteentjes, vermengd met veldspaat, pyroxeen, hoornblende- en magneetijzerdeeltjes.

In den jongsten tijd zijn ook de koraalbanken aan de kust ontstaan (zie I, pag. 109), voornamelijk aan de zuidkust. Enkele van deze zijn boven water geheven, wat ons wijst op een verheffing van den bodem in den lateren tijd, die echter slechts enkele meters kan bedragen. Op andere plaatsen schijnen zij door vergruizeling de grondstof voor duinvorming te hebben geleverd, zooals wij boven zeiden.

Voegen wij bij de genoemde geologische processen nog de werkzaamheid der tegenwoordige actieve vulkanen, de verweering, de denudatie en erosie door het stroomend water, de afzettingen van warme bronnen, bestaande uit kalkspaat-, arragoniet- en dolomiettuf, soms met een weinig kiezelsinter, de werkzaamheid

der slijkbronnen, die kleiachtige stoffen aan de oppervlakte brengen, dan hebben wij daarmede de belangrijkste processen genoemd, die den bodem van Java in den tegenwoordigen tijd veranderen.

Overzicht van den verticalen bouw. De geschiedenis van het ontstaan van het eiland, in het bovenstaande overzicht, meest naar VERBEEK beschreven, leert ons reeds in hoofdtrekken den verticalen bouw kennen, dien het eiland hebben moet, en geeft ons daarvan een verklaring.

Over 't geheel vindt men langs de noordkust van Java een Alluviale, lage kustvlakte, die in het westen het breedst is, in Midden-Java in breedte afneemt en ten O. van Japara zeer smal is. In het W. bedraagt de breedte van het Alluvium in Bantam ± 4 K.M., te Batavia bij de Tji-Taroem-delta 40 K.M. en bij Tangerang weer 12 K.M., vervolgens wordt de breedte met afwisseling iets geringer tot Cheribon, om daarna meestal slechts een smalle zoom te vormen. De berg Moeria is door Alluvium aan het land gehecht.

Men kan aannemen, dat deze vlakte zich van de hoogte van den zeespiegel verheft tot ± 10 à 15 M. Ten Z. hiervan gaat de kustvlakte voor de geheele lengte van Java over in een strook van Diluviaal heuvelland, die in het oosten met breede streken diep in het eiland doordringt, en de verschillende eilanden, welke er aan het eind van het Tertiair bestonden, verbonden heeft. Te Batavia beslaat het Diluvium of oud-Quartair een breedte van 20—40 K.M., bij Krawang 20 K.M., in het oosten wisselt de breedte sterk af.

Het Tertiair heeft meer afwisseling in hoogte dan de genoemde gronden, maar vormt toch niet meer dan een golvend terrein, met heuvels overdekt, tot 100 M. à 150 M. hoogte.

In West- en Midden-Java vindt men een vrij regelmatige rijzing van de noordelijke Alluviale en Diluviale vlakten en heuvels tot het bergland, dat het midden des eilands geheel inneemt en dat in het Zuiden met steiler hellingen en sneller overgangen overgaat tot een smalle kustvlakte. In Midden-Java is die het best ontwikkeld, maar in West- en Oost-Java over 't geheel uiterst smal.

In Midden-Java dringen van het N. en van het Zuiden de vlakte en het heuvelland van beide kanten dicht naar elkander

toe, en zij sluiten slechts een smal bergland of een bergketen in, terwijl in West-Java het bergland een hoogland vormt, een plateau. Op dit hoogland zijn de vulkanen gezet, terwijl onderscheidene plooiingen, niet lang doorloopend en telkens na kortere afstanden afgebroken, er een bergkarakter aan verleenen. Deze vormen zijn een gevolg van persingen en stuwingen, welke de aardkorst in het jong-Tertiair ondervond. Diezelfde plooiingen maken ook het bergland van Midden-Java uit, doch zij zijn hier samengedrongen in een smallen gordel, waardoor de vulkanen de keten meest beheerschen.

In Oost-Java heeft het bergland een geheel ander karakter. Hier vindt men niet de plateauvorming maar is Java over de geheele breedte met onderscheidene reeksen vrijwel evenwijdig loopende plooiingen overdekt. De lagen van jong-Tertiaire Kalksteen en jong-Tertiaire mergels vormen hier breed uit elkander liggende, lage, parallelle berg- of heuvelketens. Niet ver van de noordkust loopt een dergelijke keten uit evenwijdige vouwen van kalkgesteenten ten N. van den benedenloop der Solo, op de kaarten als Noordelijk Kalksteengeb. aangeduid, en verder zuidelijk loopt een soortgelijke keten, Middelste Kalksteengeb. genoemd, uit jong-Tertiaire mergels bestaande, die ten N. van den benedenloop der Brantas met eerstgenoemde convergeert in de richting van Madoera, waar zij meer samengedrongen zijn.

Diluviale lagen omringen deze laatste keten, nemen de vallei tusschen beide ketens in, en breiden zich naar het zuiden uit. Gedeeltelijk te midden dier Diluviale lagen verheffen zich geheel geisoleerd de vulkanische massa's van Lawoe, Wilis Keloet met Ardjoeno en Kawi e.a. Langs de zuidkust komen weer de plooien van het Zuider-Kalksteengeb. aan het licht, vrij steil uit de zee oprijzend. Deze twee noordelijkste kalksteenketens zijn niet hoog, op zijn meest slechts 300 M., de zuidelijke gaan in het midden tot 1000 M. De op zich zelf staande vulkanen maken aldus meer indruk.

Ook in de oostelijkste versmalling van Java verheffen zich meest op zich zelfstaande vulkanische bergtoppen, als van Tengger, Lamongan, Idjen e.a, die het geheele midden met aan elkander sluitende vulkanische massa's overdekken, door vlakten omgeven en met ketenvormige verheffingen.

Indeeling van Java in natuurlijke gewesten en cultuurgebieden. De verticale bouw van Java doet natuurlijke verschillen ontstaan in landschapskarakter, klimaat, plantengroei en cultuurgewesten. Op grond daarvan kan men Java algemeen in verticale gordels verdeelen, gelijk wij reeds vroeger aanwezen voor den plantengroei (zie I, pag. 200), en verder horizontaal in de deelen: West-, Midden- en Oost-Java. Binnen deze gebieden kunnen nog locale landschapstypen of gewesten onderscheiden worden. Prof. KAN, die daarvan speciaal studie maakte, deelde ons mede, op Java steeds 18 natuurlijke landschappen te onderscheiden, elk met typische natuur- en cultuurverschijnselen, verschillend van de omgeving en meerendeels berustend op de eigenaardigheden van het bodemrelief, die deze landschappen een bijzonder karakter geven.

Wij vangen aan met een overzicht der verticale zonen. JUNGHUHN onderscheidde op Java in hoofdzaak vier hoogtezonen. Deze strekken zich in de lengte uit, ongeveer evenwijdig aan de as van het eiland, zoodat de hoogtegordels elkander voornamelijk in de richting N.—Z. trapsgewijze opvolgen, terwijl de grootste hoogten meest in de lengte midden door het eiland worden gevonden, in het Westen en Midden aaneengesloten, in het Oosten meer als geïsoleerde verheffingen.

Deze orographische bouw beheerscht de verschillen in klimaat, die zich openbaren door een toeneming van den regenval in de richting van het bergland, voornamelijk op de overgangsterrassen, en een afneming van de gemiddelde temperatuur met toeneming der temperatuurschommelingen met de hoogte (zie I, pag. 132 en 168). In de richting N.—Z. volgen de overgangen van klimaatzonen vrij snel op elkander. Daar de hoogtezonen zich dwars op de richting van passaat en moesson uitstrekken (den Z.O. passaat en N.W. moesson), heeft Java over 't geheel van twee zijden toeneming van regenval tot een bepaalde hoogte, hoewel bij de breede noordhelling dit verschijnsel het meest spreekt.

De verticale verheffing in verband met de daaruit voortkomende temperaturen, regenval en regenverdeeling heeft niet alleen de natuurlijke verbreiding der planten beheerscht, maar eveneens de ontwikkeling der cultures, waardoor die verheffing voor de economische geographie van groote beteekenis

is. Men kan de verticale zones als cultuurzones beschouwen.

De laagste of heete zone van 0—650 M. beslaat de grootste oppervlakte des lands ($\pm {}^{24}/_{25}$), en is meestal geheel door de menschen in gebruik genomen; de bodem werd voor economische doeleinden in vele opzichten veranderd van gedaante en van plantengroei. Moerassen zijn hier drooggelegd en in de laagvlakten zijn de uitgestrektste bevloeiingen aangelegd om de cultures uit te breiden. Daardoor is deze zone in de eerste plaats het gebied der sawah's, die zich van hier met naar boven smaller wordende tongen uitstrekken door het terrasland en bergland, terwijl daar tusschen onbesproeide velden liggen. De temperatuur is van 23°—26° C.

De cultuurplanten der laagste zone zijn voornamelijk de volgende. De rijstvelden nemen hier de grootste oppervlakte in beslag, en daarnaast teelt men er maïs, aardvruchten en groenten voor den Inlander (Zie I, pag. 497). Hier vindt men voornamelijk de gronden voor de teelt van indigo, kaneel, suikerriet en tabak, hoofdzakelijk Europeesche cultures.

De tweede of gematigde zone, 650—1500 M. hoog, die niet meer dan ${}^{1}/_{50}$ der eerste beslaat, meest uit terrassen en berghellingen bestaande, omvat ook onderscheidene hoogvlakten, als die van Garoet, Bandoeng (ruim 700 M.) e. a. Dit is het terrein, waar vooral de koffie-, kina- en theecultuur gevonden wordt. Behalve deze produkten voor de Europeesche markt kweekt de Inlander hier nog onderscheidene gewassen voor eigen gebruik en voor de Europeanen. De bevolking neemt met de hoogte in dichtheid af, de dorpen liggen meer verspreid, de hoofdplaatsen der afdeelingen liggen verder uit elkander, en meer en meer ruimte wordt ingenomen door maagdelijke bosschen, terwijl de cultuurlanden naar boven inkrimpen. Terwijl Kokos- en Pinangpalmen nog in de laagste gedeelten dezer zone groeien, vindt men hooger op de Nangka-, Doeren-, Kemiri-, Pisang- en andere vruchtboomen, maar bovenal de suiker- en toewak (palmwijn) leverende Arènpalm. Maïs neemt hier meer de plaats der rijst in: aardappelen, kool, uien, salade, rapen, erwten, selderij, artisjokken en andere Europeesche groenten komen hier voor, en ook aardbeien en perziken slagen hier goed. Wij zijn in het gebied der bergcultures (Zie I, pag. 499), met een temperatuur van 18,7°—23,7° C.

Op de hoogte van den derden of koelen gordel (van 1500—2500 M.), die slechts $^1/_{5000}$ der oppervlakte van de eerste zone in beslag neemt, en waartoe het Diëng-plateau (2100 M.), het hoogland tusschen den Goenoeng Rawoen en den G. Idjen, en enkele zachtglooiende ruggen van het Tenggergeb. behooren, benevens vele vrij steile hellingen der vulkanen, wordt de bewoning geringer of uiterst dun, de temperatuur daalt tot 18—13° C. De bebouwde velden verdwijnen hier, slechts een enkele koffietuin en kinaplantage komt er nog voor. Alleen op het Diënggebergte heeft de tabaksteelt de Inlanders geleid zich in dorpjes tot ruim 1800 M. hoogte (het dorp Simpoengan) te vestigen en ook de Chineezen worden voor den handel in dit produkt tot hier gelokt. De G. Tengger is ook tot ruim 1700 M. hoogte bevolkt door de Tenggereezen, die hier nog maïs en Europeesche groenten telen. Doch overigens is deze zone niet produktief; men vindt er schrale grasvlakten (op den Diëng o. a.), moerassen en meren met moerassige oevers. Wij wijzen op het meer Patengan aan den voet van den G. Patoeha, op de kleine meren in het Diënggeb., op die der voorbergen van den G. Lawoe, den G. Tengger enz.

Hiermede zijn wij aan de bovengrens der cultuurzone gekomen.

Uit het vorenstaande blijkt, dat het laagland de bodemvorm is van Java, die de meeste waarde heeft voor de bewoners, in de eerste plaats gesteund door het heuvel- en terrasland. Het hoogland heeft alleen in West-Java grooten omvang, en leidde daar tot de zelfstandige ontwikkeling van het karakter der Soendaneezen (zie later); elders op Java is het hoogland te weinig omvangrijk om als anthropo-geographisch element een zelfstandigen ontwikkelingsvorm te geven aan een grooter deel van het volk. Het bergland richtte door het relief des bodems en de ligging zijn economische verbindingslijnen meest naar de vlakte en werd daarvan afhankelijk, economisch en staatkundig.

De indeeling van West-, Midden- en Oost-Java, die wij vroeger aannamen (zie pag. 31), berust eveneens op natuurlijke verschillen, hoofdzakelijk uit den bouw des lands voortkomend, en welke ook zichtbaar zijn in het economisch leven.

In West-Java, met zijn breede vlakte in het N. en zijn

hoogland in het Z. het dichtst nabij de kust, met zijn open zijde naar de Java-zee gekeerd, beweegt zich door den bouw des lands het verkeer meest naar het noorden, en hierdoor wordt het bergland bovenal met de noordelijke vlakte economisch verbonden. Alleen Palaboehanratoe aan de Wijnkoopsbaai vormt in het zuiden een kleine uitvoerhaven.

In Midden-Java is dat anders; de ligging van het bergland in het midden, met vlakten aan beide zijden, deed de richting van het verkeer zoowel naar het Z. als naar het N. loopen, zij het ook meest naar het N. In West-Java woont de dichtste bevolking in het N., in Midden-Java aan beide zijden, en in Midden-Java vindt men ook in het zuiden een goede handelshaven.

In het breede gedeelte van Oost-Java is het anders. Daar sluiten kustketens het land naar het N. en Zuiden af, en geven de parallelle O.—W. ketens met lengtedalen de verkeerswegen een loop naar het noordoosten, kronkelend om de vulkanen in het midden van het eiland. Hier ligt het economisch meest productieve gebied in het binnenland, en de handelsstroom gaat midden door het eiland hoofdzakelijk naar het N. O., naar de Straat van Madoera.

Ook het klimaat wijst verschillen aan. In West-Java vindt men den aanzienlijksten regenval langs de randen van het Preanger-plateau, op de terrassen van het hoogland en om de vulkanische toppen, terwijl het binnenland der hoogvlakte, bij Garoet en Bandoeng, in het hart van Java droger is.

In Midden-Java ligt het regenrijkste gebied in het midden des eilands, wat langs de bergketen van den Diëng van den Prahoe tot den Slamat het duidelijkst is uitgesproken. Oost-Java, met minder regenval in het algemeen, heeft in het binnenland bij gemis aan een doorloopend bergland slechts enkele meer uitkomende regeneilanden, welke de vulkanen de Wilis, Keloet, Kawi, Ardjoeno, Semeroe, Tengger, Lamongan, Argopoero en Idjen omringen. In Oost-Java heeft de oost-moesson bovenal het karakter van een drogen wind (zie I, pag. 172), wat het sterkst uitkomt langs de noordelijke gedeelten, en hier meer dan in het westen het geval is. Ook hierop heeft het relief invloed, doordien de Z.O. wind zonder stijging veelal door de passen tusschen de bergen

waait, en daar dus minder tot regenvorming komt dan in het midden en westen, waar het gebergte stijgingsregen doet ontstaan.

De genoemde kenmerkende verschillen tusschen West-, Midden- en Oost-Java geven een redelijken grond voor de aangenomen geographische indeeling van het eiland, en maken van elk dezer deelen een gedeeltelijk zelfstandig natuurlijk landschap, dat naar de hoogte, als boven werd aangetoond, weer in zonen verdeeld kan worden, elk met locale onderlandschappen.

Algemeen karakter der rivieren.

Java, behoorende tot de regenrijkste gewesten der aarde, moet daardoor wel rijk aan rivieren zijn. Van de hellingen der bergen slingeren een ontelbare menigte beken naar beneden, die zich in hun loop met elkander vereenigen en vervolgens kleinere of grootere rivieren vormen. Daar de helling van Java een hoofdrichting bezit, welke nagenoeg overeenkomt met de geringste breedte des eilands, kunnen vele rivieren slechts een korten loop hebben, en geen hunner heeft een groot stroomgebied. De waterscheiding van Java loopt meestal het dichtst nabij de zuidkust, en dientengevolge hebben de rivieren, die naar het noorden stroomen, den langsten loop. Alleen in Midden-Java, waar het bergland in het midden ligt, is het verschil in lengte tusschen de zuidelijke rivieren en de noordelijke niet zoo groot.

De rivieren in West- en Midden-Java hebben een hoofdrichting Z.—N. en N.—Z. De overgang van het bergland naar de vlakte heeft meestal zeer snel plaats met stroomversnellingen en watervallen. De benedenloop in de vlakte is voor Midden-Java kort. In den benedenloop zijn onderscheidene rivieren voor prauwen wel over korten afstand bevaarbaar, maar uitmuntende verkeerswegen vormen zij niet. De rivierscheepvaart, die men bijna alleen bij de noordelijke rivieren vindt, is daardoor dan ook sterk afgenomen in West- en Midden-Java.

In het breede gedeelte van Oost-Java, waar in het binnenland meer vlakten liggen, hebben de rivieren den langsten loop. De Solo, de grootste rivier van Java, heeft een stroomlengte, welke ongeveer de helft van die der Weichsel bedraagt. In dit gedeelte is de benedenloop door de gesteldheid des terreins langer, en gaat de bevaarheid het verst. De groote rivieren hebben hier

een hoofdrichting naar het noordoosten, waar zij in de zeestraat tusschen Madoera en Java uitmonden.

De vorm van het eiland en het relief des bodems verhinderen, dat naar de oostkust (aan Straat Bali) en de westkust rivieren van beteekenis stroomen.

Dr. VERBEEK heeft door planimetrische meting bepaald welk aandeel de kusten van Java hebben in de stroomgebieden. Hij vond de volgende bedragen.

Het stroomgebied	der	Noordkust	79508	K.M².
„	„	„	Zuidkust	41324	„
„	„	„	Westkust	2646	„
„	„	„	Oostkust	2144	„
			Totaal	125622	K.M.²

Waterafvoer en slibafvoer der rivieren. Bandjirs.

De rivieren, worden gedeeltelijk gevoed door bronnen, maar grootendeels direct door den regen. Waar de regenval sterk met de jaargetijden verschilt, zooals in het moessongebied, verschilt ook de waterstand der rivieren zeer met den drogen en den natten tijd. Bovenal openbaart zich een sterk verschil bij rivieren met een korten loop; zij zijn meer onmiddellijk de uitdrukking van het locale weer in het stroomgebied, en hebben een instabielen waterstand met snelle schommelingen en groote amplitudes. Dat is algemeen het karakter der West-Javaansche rivieren.

Het vallen van zware regenbuien in het stroomgebied (het absoluut dagelijksch maximum in 15 jaren bedroeg te Buitenzorg 190 m.M., het gemiddeld maximum 132 m.M., per dag) kan voor terreinen, welke een grooten waterafvoercoëfficient hebben, plotseling in den bovenloop de rivier doen rijzen. Dan vormt zich hier een groote watergolf in den stroom, en deze plant zich van boven door de rivier voort naar beneden. Dergelijke golf veroorzaakt op de plaatsen, welke zij passeert, een snelle rijzing van het water, soms in korten tijd tot wel 10 M., om daarna weer door een snelle daling gevolgd te worden. Deze snelle rijzing van het water duidt men in Indië aan als bandjir of stortvloed, een naam, die eveneens wordt toegepast op de overstroomingen, welke daarmede gepaard gaan. Een enkele zware regenbui veroorzaakt

reeds spoedig daarna een rijzing van het water, die sneller of langzamer volgt, al naarmate het stroomgebied door gesteldheid der hellingen, de dichtheid of poreusheid van den bodem, de bedekking met bosch of planten, enz. het water sneller afvoert en de regenbui minder of meer hevig is. De tijd, die er verloopt vóór de bandjir de benedenrivier bereikt, hangt bij elke rivier in 't bijzonder af van de gesteldheid van haar gebied, maar kan vrijwel bekend zijn. Geeft een enkele hevige regenbui reeds een kleine bandjir, herhaalde en samenwerkende buien kunnen de kleine bandjirs vereenigen tot een reuzengolf, welke de rivier afloopt, de velden ver overstroomt en alles medesleurt. Het kenmerkende van een bandjir is voornamelijk het plotseling opkomende van den watervloed, die in bergstreken als een door modder grijsgekleurde muur met donderend geweld langs de bedding van een stroom naar beneden stort, en op zijn weg niet alleen veel slib opneemt, maar ook rotsblokken, boomen, inlandsche huizen enz. medesleurt.

Naarmate streken lager gelegen zijn, neemt de was van het water een minder hevig karakter aan, en kenmerkt zich dan vooral door een vrij snelle rijzing, een stilstand en een vrij spoedig daarop volgenden val. Is de rivier lang en neemt men het water nabij de monding waar, dan heeft men een nog langzamer rijzing van het water, een betrekkelijk minder groot maar langduriger maximum, en een meer geleidelijke daling. Het tijdsverloop tusschen het begin van den was en den terugkeer tot den normalen stand is aanmerkelijk vergroot. Men kan de beweging van een bandjir, die van het gebergte afkomende geleidelijk overgaat in een hoogwaterstand aan de monding der rivier, eenigszins vergelijken met een reusachtigen druppel, die door een steeds minder hellende goot naar beneden rolt en op zijn weg voortdurend afplat, zoodat de hoogte vermindert maar de lengte veel grooter wordt. Bepaalde cijfers om het verloop van zulk een bandjir in bijzonderheden na te gaan staan omtrent de Indische rivieren niet ten dienste. [1])

Meesterlijk is de bandjir door MULTATULI in het algemeen beschreven. Doch wij laten hier volgen de beschrijving van een buitengewonen water-

---

1) Zie: J. E. DE MEIJER, in het hoofdstuk: Bevloeiingen. (Waterbouwkunde 1891).

vloed, die in 1861 Midden-Java teisterde, door den hoofdingenieur C. A. Pet daarvan gegeven. [1]) „Een wolkenmassa, die naar het schijnt aan een orkaan bezuiden Java haar ontstaan te danken had, toog over het land, bleef tusschen de bergen hangen en wierp toen een drietal dagen een watermassa neder van niet veel minder dan 1 M. In sommige rivieren steeg het water 12 à 18 M. boven den middelbaren waterstand. In de bergstroomen hoorde men een gedonder als van kanonschoten, veroorzaakt door het tegen elkander klotsen der omlaag gesleurde rotsblokken. Op sommige plaatsen vloeide het water niet langer de rivieren af, maar het spoot er doorheen. Bij zekere bocht in de Gebang-rivier spoot het water recht vooruit over een hoogte heen, terwijl het eenige lager gelegen velden, iets meer stroomopwaarts bezijden de rivier gelegen, ongemoeid had gelaten. Op nauwelijks één plaats in Bagelen was men veilig. Noch in de hoogte, waar de grond wegzakte onder den voet, noch in de laagte, waar alles onder water en slib werd bedolven. Nieuwe rivieren ontstonden; op een stuk land in Kaliwiro, waar zich nimmer water vertoond had, werd een rotsblok weggewenteld van 30 M. in omtrek. Een veld onder Kretek, waar vóór de overstrooming niets dan gras was te zien, lag daarna geheel bedekt met rolsteenen van ongeveer 0,60 M. middellijn. Te Koetoardjo steeg het water tot boven de telegraaflijn. Zoover het oog reikte, was na den vloed het groen grootendeels verdwenen en had voor een akelig vaal zand plaats gemaakt: in de bergen, doordat de aardlaag, die de rotsen en vaste grondlaag bedekte, met velden, koffietuinen, boomen en al naar de diepte was gegleden; in de vlakten, doordat deze bedolven waren onder de onmetelijke hoeveelheid slib, van de bergen afkomstig. De Rawah-Wawar, een meer in de nabijheid der zee, was op sommige plaatsen meer dan 3 M. opgeslibd. Nagenoeg alle bruggen en leidingen waren vernield. Gansche dorpen verdwenen spoorloos met hun huizen, boomen, vee en bewoners; duizenden menschen kwamen om."

De verderfelijke nadering van den zwaren bandjir wordt door een inderdaad donderend geluid aangekondigd, een gevolg van den weerstand van het bruisende water op rotsen, woningen boomen enz. en zendt aldus een schrik voor zich uit. In de streken, waar Europeesche cultures gevestigd zijn, waarschuwt men elkander per draad, als de bandjir in aankomst is. Bijna elk jaar wordt het verkeer op eenige spoorwegen en langs andere wegen gestoord door bandjirs, die niet zelden deelen van den weg uiteenslaan, aardverschuivingen veroorzaken. Tot bescherming der plaatsen aan de rivieren werden wel bandjirkanalen aangelegd, zooals te Batavia en Semarang, om de bandjirgolf van de nederzettingen af te leiden, en laatstelijk is met den aanleg van een bandjir-kanaal te Soerakarta aangevangen.

---

1) Bij de Meyier, l. c

De korte loop der rivieren, hun snelle overgang van het bergland naar de vlakte en de voeding door de hevige regens op de hellingen van het bergland, hebben ook ten gevolge, dat de rivieren onnoemelijke hoeveelheden slib en vaste stoffen van het bergland medevoeren naar zee, waar zij aan de monden het materiaal, dat zij uit de hoogere gedeelten van Java afvoerden nederleggen tot nieuwe aanlandingen. Dat proces van den afvoer der vaste stoffen heeft in vroegere geologische tijdperken (zie II pag. 43) enorme uitgestrektheden van sedimentaire lagen doen ontstaan, welke thans den bodem van Java overdekken, en nog altijd zet het zich voort aan de noordkust (Zie I, pag. 82).

De slibafvoer der rivieren is, evenals de waterafvoer, nog onvoldoende of niet onderzocht; bij de Solo zijn beide bekend geworden. Hij bedraagt bij de Solo gemiddeld per jaar 2.75 K.G. per M^3. Wat die hoeveelheid beteekent valt in het oog, als wij bedenken, dat de boven-Rijn in Nederland 0,054 K.G. slib per M^3 afvoert, als gemiddeld cijfer. De slibafvoer der Solo over een geheel jaar kan gesteld worden op 23 millioen M^3 in drogen toestand, bij een soortelijk gewicht van 1,35 en een waterafvoer van 11,3 milliard M^3. De boven-Rijn in Nederland heeft een slibafvoer van 2,75 millioen M^3 per jaar in drogen toestand, met een soortelijk gewicht van 2 en een waterafvoer van 80 milliard M^3. Terwijl de Rijn 7 maal zooveel water afvoert als de Solo, bedraagt de slibafvoer der Solo in volume 12 maal en in gewicht 8 maal zooveel als van den Rijn, zoodat de Solo ongeveer 66 maal zoo zwaar met slib is beladen. Het slibgehalte der Brantas is in den benedenloop geringer en wordt als maximum gesteld op 1,7 K.G. per M^3 (bij de Solo is het maximum 6 K.G. per M^3). Een groot gedeelte van het rivierslib wordt bij bevloeiing op de velden gebracht, een ander gedeelte wordt naar zee gevoerd.

Irrigatie voor den landbouw. Organisatie.

Het water oefent vooral een zegenrijken invloed uit op het land door de bevloeiing. De landbouw op Java, bovenal de rijstteelt, de suikerteelt en de teelt van tweede gewassen (zie deel I pag. 487 enz.) hangt voornamelijk af van een doelmatige bevloeiing der gronden. Gebrek aan bevloeiingswater is dikwijls de oorzaak van het mislukken van den oogst in een geheele streek. In het gebergte bestaat daarvoor minder gevaar, doordien de regens er overvloediger zijn en de bodem er minder

uitdroogt. Doch in de vlakte zijn de omstandigheden dienaangaande veel ongunstiger, en juist hier zijn de uitgestrektste sawah's gelegen en is in den loop der tijden de dichtste bevolking gevestigd.

Het nut der bevloeiing, waardoor het water in den rechten tijd en volgens doelmatige beginselen over het land wordt gevoerd, was den Inlanders reeds vroeg bekend, en de sawah-rijstbouw werd, zooals Dr. Brandes heeft aangetoond [1]), door de Javanen al toegepast vóór de komst der Hindoes, zoodat die niet aan dezen moet worden toegeschreven, gelijk lang geschiedde. Van den toestand en inrichting der oude irrigatie weten wij echter weinig. Maar wel kan met zekerheid worden aangenomen, dat gedurende eeuwen de Inlanders op Java de kunstmatige irrigatie op vrij groote schaal hebben toegepast, en met betrekkelijk geringe hulpmiddelen er een groote vaardigheid in hebben verkregen. Uit den aard der zaak bepaalde zich deze irrigatie enkel tot die streken, waar zij zonder groote werken was uit te voeren.

Het doel met de irrigatie tot bevordering van den landbouw moet zijn: 1. het regelmatig aanvoeren van water al naar de behoefte van den landbouw in de onderscheidene tijden des jaars, 2. het stelselmatig verdeelen daarvan over de velden, en 3. het behoorlijk en op tijd afvoeren van het gebruikte water, nadat er zooveel mogelijk nut van is getrokken. Aan deze vereischten voldoet de bevloeiing door de natuur op Java niet voldoende. In de eerste plaats is de regenval ongelijkmatig over het eiland verdeeld en eveneens ongelijkmatig over de maanden des jaars (zie I pag. 166), en in de tweede plaats heeft de regenafvoer door de rivieren uit het bergland uiterst ongelijkmatig plaats, zoodat tijden van wateroververvloed met tijden van waterbehoefte of gebrek afwisselen. Het doel der kunstmatige irrigatie is die onregelmatigheid van den watervoorraad te reguleeren naar de behoeften, en tevens om water te brengen op plaatsen, waar de natuur het niet aanvoert, teneinde zooveel bouwgrond mogelijk de voordeelen der gewenschte bevloeiing deelachtig te doen worden. De middelen, die hiertoe aangewend moeten worden, hangen voornamelijk af van den regenval, van den regenafvoer des lands en van den vorm en aard der terreinen; zij verschillen derhalve veel met de geographische gesteldheid des lands. Zij zullen hier met weinig omslag, elders alleen met hooge kosten en groote inspanning tot stand kunnen gebracht worden. De beschikking over kapitalen, over technische hulpmiddelen en organisatie der belanghebbenden bepalen, of de irrigatie op ruimer of kleiner schaal kan worden uitgevoerd.

Verschillende wijzen van irrigatie hadden de Inlanders reeds toegepast. Een eenvoudige methode van kunstmatige irrigatie bestaat in het aanleggen van vijvers of vergaarkommen, wadoeks genaamd, waarin men in tijden van overvloed het water bewaart, om het te kunnen aftappen in tijden, dat men het noodig heeft. De wijze, waarop dit geschiedt, is drieërlei. In de eerste plaats kan een wadoek of vijver worden aangelegd in een terreinplooi, door die met een dijk benedenwaarts af te dammen. Verder kan men in de vlakte lage gedeelten of oude rivierarmen omdijken, deze bij hooge waterstanden vol laten loopen en

1) Tijdschr. Bat. Gen. 1889 pag. 127.

dan afsluiten. In de derde plaats heeft men kleine gegraven kommen, zoogen. telaga's, die tevens voor drink- en badwater dienen, waar putten geheel ontbreken. Het water wordt ook wel op hooger gelegen velden geschept door middel van een hoosvat. Doch uit den aard der zaak is die wijze, om in de bevloeiing te voorzien, zeer beperkt en geheel onvoldoende. Als toeslag op hetgeen de regen levert is zij echter van belang, om bij lang uitblijven van den regen de rijst in het leven te houden.

In de residentie Soerabaja vervullen die wadoeks een belangrijke rol bij de bevloeiing van terreinen der Solo-vallei; in de afdeeling Lamongan (Soerabaja) wordt ± 12000 bouw daaruit bevloeid, een irrigatie, waarbij ruim 200 desa's belang hebben. Diepere vergaarkommen, in ravijnen der bergstreken, die aan het benedeneind zijn afgedamd, vindt men voornamelijk in Pasoeroean. Soms ook doet zich op Java de gelegenheid voor, dat een bergmeer een lagere uitwatering kan gegeven worden, en men het aldus als vergaarkom kan laten dienen. Een voorbeeld hiervan is het meer Klakah in Probolingo, 36½ H.A. groot, waar men door het bouwen van een sluisje het water kan aftappen tot 3,80 M. lager.

Meer algemeen toegepast en beter is de bevloeiing uit de rivieren. De kunst om uit bronnen en rivieren aan de bouwvelden een geregelden toevoer van water te verschaffen en de daarmede gepaard gaande terrasvormige aanleg en indijking dier velden, is sedert overoude tijden op Java toegepast. De wijze, waarop dit geschiedt, verschilt veel, omdat hierbij plaatselijk rekening moet gehouden worden met onderscheidene omstandigheden, waarvan de voornaamste zijn: de hoeveelheid water, die door de rivieren of uit bronnen stroomt, het peil, waarop het water daar voorkomt in vergelijking met de ligging van het aangrenzende terrein, de hoogte der te bevloeien velden, de afstand, waarop die van den natuurlijken loop van het water verwijderd zijn en de aard en de gesteldheid van het tusschenliggende terrein.

Het eenvoudigste geval doet zich voor, als de bouwvelden gelegen zijn langs de oevers van kleine waterstroomen en door middel van aftappingen de bevloeiing direct uit de rivier kan plaats hebben. Zijn de te bevloeien gronden op verderen afstand van den natuurlijken waterloop, dan moet een kanaal worden gegraven om het water de gewenschte richting te geven. In het gebergte stroomt het water nog in verschillende beken door de lagere gedeelten van het terrein, en kost het weinig moeite het te leiden waar men het hebben wil.

In den verderen loop naar de benedenlanden vereenigen zich de beekjes tot rivieren, die in den regenmoesson aanzienlijke hoeveelheden water met groote kracht voortstuwen. De erodeerende kracht van het water heeft hier dikwijls het ontstaan van diepe ravijnen ten gevolge, en op den bodem daarvan stroomt het water soms tientallen meters beneden het omliggende terrein. Om hier het water der rivier tot irrigatie te kunnen afleiden, vervaardigden de Inlanders stuwdammen, van riviersteen opgestapeld binnen houten geraamten of bamboekorven, soms ook aarden dammen, gestut door een staketsel van klapper- of andere boomen. Doch bij bandjirs en hooge waterstanden bezwijken niet zelden die stuwdammen.

Het maken van dergelijke dammen wordt daarom zooveel mogelijk nagelaten

en de Inlanders geven er de voorkeur aan het water hooger op van de rivieren af te tappen en het, door terreinplooiingen of gegraven leidingen, die een geringer verhang hebben dan het verval der rivier bedraagt, naar de te bevloeien velden te voeren. In sommige gevallen stroomt het water van zelf in de leiding, doch veelal is ook hier nog een dam noodig om het water te stuwen. Maar hierbij kost die aanleg minder aan onderhoud en aan materialen.

De afstand, welken het water van de prise d'eau moet doorloopen tot de velden, bedraagt dikwijls verscheidene K.M. Trots de geringe hulpmiddelen weet de Inlander die kanalen goed aan te leggen; een nauwkeurige, praktische terreinkennis stelt hem daartoe in staat. Evenwel hebben deze inlandsche irrigatiewerken groote gebreken, omdat veelal het water der rivier door een open mond in de leiding komt, en lage waterstand van de rivier tegelijkertijd watergebrek geeft voor de bevloeiing. Eveneens rijst bij bandjirs het water in de leiding zeer snel en brengt aan deze niet zelden groote nadeelen toe.

De bevloeiingen, door de Inlanders tot stand gebracht, bleven slechts beperkt tot de gunstigst daarvoor gelegen terreinen; in de streken, waar meer waterbouwkundige kennis tot uitvoering vereischt wordt, zijn zij onvoldoende. Vooral aan den benedenloop der rivieren, waar de stroomen breed en machtig zijn te midden van lage landen, juist streken waar de dichtste bevolking gezeteld is, waren de inlandsche irrigatiewerken slecht. Ook een nadeel is het, dat de Inlanders den toevoer van water niet regelmatig weten te leiden, dat er groote watermassa's onbenut naar zee stroomen, terwijl langs de rivieren uitgestrekte sawahvlakten geheel van bevloeiingswater verstoken zijn, omdat het water te groote kracht en te groot volume heeft, om door de Inlanders te worden beheerscht.

Voor de technische en economische verbetering der irrigatie hebben de Europeanen er zich mede bemoeid. In den tijd der Compagnie werd het eerst onder Nederlandsche leiding één gebied op Java van bevloeiingswerken voorzien, nl. het middengedeelte der Batavia'sche Ommelanden, waar in 1753 een kanaal, de Ooster-Slokan uit de Tjiliwong, en in 1776 een kanaal uit de Tjidani, de Wester-Slokan, werd gegraven. Deze kanalen, aanvankelijk met een nevendoel aangelegd, het eene voor de scheepvaart, het andere om de grachten van Batavia van water te voorzien en te spuien, zijn later uitsluitend voor bevloeiingen gebruikt.

Toen het Gouvernements Cultuurstelsel op Java werd ingevoerd, zag de Regeering van Ned. Indië het directe belang voor haar in, om de bevloeiing der velden uit te breiden en te verbeteren, ten einde de opbrengst der cultures te vermeerderen. Toch bleef men aanvankelijk de uitvoering nog meest aan de Inlanders overlaten. Eerst in de laatste helft der 19de eeuw valt voornamelijk de regeeringsbemoeiing met de irrigatie onder leiding van geschoolde ingenieurs, gedeeltelijk om de inlandsche bevloeiingen te verbeteren, gedeeltelijk om ze uit te breiden. En nog altijd is de uitbreiding van irrigatie op groote schaal een belangrijk vraagpunt voor de bevordering van de welvaart der Inlanders, omdat de rijstteelt en enkele andere gewassen, als suikerriet, palawidja enz. voor een groot deel afhankelijk zijn van doelmatige irrigatie.

Sedert dien tijd zijn onderscheidene groote werken voor de irrigatie op Java tot stand gebracht en vooral na 1885 heeft men zich niet enkel bepaald tot de voorname kunstwerken, doch in verschillende gewesten op grond van nauwkeurige opneming en karteering der terreinen een geheel net van verdeelingskanalen aangelegd. In 1891 werd een indeeling van Java in 15 irrigatie-afdeelingen in het vooruitzicht gesteld, ieder het bassin omvattende van één of meer belangrijke rivieren met hun bijstroomen, begrensd door de afvloeiing des bodems volgens natuurlijke waterscheidingen en dus door natuurlijke geographische grenzen. Tot nu toe zijn er nog slechts drie dezer irrigatie-afdeelingen tot stand gekomen: 1. die van Serajoe in 1892 (het grootste gedeelte van Banjoemas en geheel Bagelen), 2. van Serang 1892, de stroomgebieden van Serang en Toentang en de vroegere residentie Japara omvattend), en van 3. Brantas in 1901 (omvattende Zuid-Soerabaja, Kediri, en geheel Pasoeroean behalve Probolinggo).

De irrigatie-afdeeling der Brantas is een der belangrijkste; zij omvat 15630 K.M.² met meer dan $^1/_2$ der oppervlakte laagland en telt 4 mill. inw., d. i. 256 per K.M.² De cultuurlanden van dat gebied omvatten ± $^1/_6$ der totale cultuurlanden van Java. De oppervlakte van 353 000 H.A. gecultiveerde gronden in dit gebied omvat ± 230 000 H.A. niet-geirrigeerde rijstvelden, d. i. $^1/_5$ van de totale niet-bevloeide rijstvelden van Java. Belangrijk is dit gebied door de 81 suikerfabrieken en 12 indigo-fabrieken, hier aanwezig.

Bij de werkzaamheden der irrigatie-afdeelingen krijgt men te doen met de volgende stelsels:

1. irrigatie-systemen, geheel ontworpen en uitgevoerd door den Ned. Ind. waterstaat,
2. stelsels van inlandsche irrigatie, verbeterd door belangrijke kunstwerken,
3. stelsels geheel van inlandsche irrigatie.

Het is de bedoeling de administratie der stelsels 1 en 2 successievelijk te doen overgaan onder beheer van het technisch personeel der betrokken irrigatie-afdeeling. Waar deze nog niet zijn ingesteld, omdat de kosten vooralsnog te hoog zijn tegenover het voordeel, van dit beheer aan het bestuur te onttrekken, zijn toch plaatselijke regelingen getroffen, als in Tegal en bij de Pekalen-werken in Pasoeroean, die later voor uitbreiding vatbaar zijn.

De irrigatie heeft voornamelijk plaats in de vlakten, doch de sawah's gaan ook tot 1200 à 1250 M. hoogte in het gebergte. De rivieren op Java, welke de belangrijkste bevloeiingen langs hun oevers hebben, zijn: de Solo, Taroem, Toentang en Serang in Semarang, Serajoe en zijrivieren en de Brantas. De best bevloeide gewesten zijn: Cheribon, Pasoeroean, Bezoeki, Pekalongan en Kedoe, Kediri en Batavia; het minst: Madoera, Bantam, Rembang en Soerabaja.

De betrekkelijke verbreiding van de irrigatie leert ons het volgend overzicht kennen. In % van de rijstvelden werden in 1902 geïrrigeerd in Bantam 37,7 %, Batavia 63 %, Preanger Regentschappen 53 %, Cheribon 85 %, Pekalongan 77 %, Semarang 61 %, Rembang 13 %, Soerabaja 48 %, Pasoeroean 81 %, Bezoeki 80 %, Banjoemas 57 %, Kedoe 75 %, Madioen 80 %, Kediri 67 %, en Madoera 8,5 % [1]).

---

1) Cijfers volgens J. E. DE MEYIER, *Irrigation in Java* (International Engineering Congres

In de volgende statistiek vindt men een overzicht van de grootte der verschillende soorten van sawah's en tegalgronden in de gewesten van Java, zoover het de Gouvernementslanden betreft, de particuliere landerijen uitgezonderd.

Verdeeling van het gebruik van den grond op Java in 1903, in bouws van 500 vierk. Rijnl. Roeden of 7096,5 M².

GEWESTEN.	Sawah's van levend water voorzien.	Sawah's van regen afhankelijk.	Sawah's op rawah-gronden. Moeras-sawah's.)	Tegal-velden.	Totaal van geregeld in cultuur genomen gronden.	Totaal, nog met bijvoeging der gronden, die wel in cultuur gebracht, maar niet tot geregeld beplante behooren.	Uitgestrektheid beplant met	
							rijst als eerste gewas.	andere eenjarige gewassen.
Bantam	43 087	45 617	3 678	27 884	120 211	120 751	116 530	155
Batavia { domein Bloeboer	873	»	»	242	111 5	1 115	868	247
Batavia { Afdeeling Krawang	29 184	33 181	»	363	62 728	66 191	55 973	707
Preanger Regentschappen	219 654	101 547	4 398	284 249	609 848	636 901	422 229	185 058
Cheribon	183 730	28 481	5 852	24 733	242 796	244 947	198 222	32 992
Pekalongan	199 080	40 265	31	33 740	273 119	275 359	208 116	62 148
Semarang	221 858	168 387	7 872	50 773	448 890	470 923	359 154	89 185
Rembang	25 039	199 839	1 948	52 138	278 964	331 117	221 661	53 960
Soerabaja	145 200	152 274	19 084	42 752	359 910	359 641	285 140	67 480
Pasoeroean	134 695	4 001	1 636	128 000	263 332	271 871	138 288	168 168
Bezoeki	96 374	169	»	91 089	187 632	189 401	93 988	95 254
Banjoemas	79 648	55 262	790	53 892	189 592	202 544	136 036	57 381
Kedoe	152 522	62 680	3 531	76 231	294 967	335 424	211 660	119 854
Madioen	148 742	33 524	»	26 868	209 134	221 349	133 692	34 187
Kediri	118 890	29 859	12 683	50 539	211 971	212 663	156 814	63 650
Madoera	10 690	94 600	»	240 488	345 778	356 459	105 069	250 079
Totaal voor Java en Madoera buiten de Particuliere landerijen	1 809 216	1 049 686	61 499	1 178 981	4 099 387	4 296 892	2 893 435	1 245 450

De irrigatie kan het best tot stand gebracht worden gebracht, als er samenwerking bestaat tusschen de bezitters der landen, en men voor een complex van eigenaren één enkele aftapping maakt, het water door één leiding naar de bouwvelden voert, en gezamenlijk de onderhoudskosten draagt of den arbeid er toe verricht. In de Preanger heeft zulks plaats op kleine schaal en ook in enkele streken van Midden- en Oost-Java, doch regel is het daar, dat in zake het onderhoud van leidingen en dammen het initiatief genomen wordt door de dorpshoofden, en dat de landbouwers eenvoudig afwachten tot zij bevelen krijgen. Het werken aan irrigatiewerken geschiedt dan in heerendienst of in desadienst, al naar gelang van de belangrijkheid der werken en der noodige herstellingen. Hierin ligt een onbillijkheid, zegt de heer LIEFRINCK [1]), omdat die werken niet strekken ten nutte van een geheel district of zelfs van eenige desa's, maar speciaal voor de groep sawah's, die door deze werken bevloeiingswater ontvangen. In de irrigatie-afdeelingen trachtte men de werkzaamheden in heerendienst te vervangen door die van vrije arbeiders, maar toch is het aantal dezer nog in de minderheid.

Op Bali is de toestand anders; daar heeft de sawahbouw aanleiding gegeven tot het ontstaan van landbouwvereenigingen, die ten doel hebben de irrigatie eener zekere uitgestrektheid gronden te bewerkstelligen, de noodige werken aan te leggen en te onderhouden, en zooveel mogelijk de gemeenschappelijke belangen van de aandeelhouders in dat complex van gronden te behartigen, zonder te kort te doen aan ieders individueele bezitsrechten op zijn eigen aandeel. Die instellingen, op Bali „soebak" geheeten, komen veel overeen met de Nederlandsche waterschappen, hebben hun eigen bestuur, door belanghebbenden gekozen, en houden geregeld vergaderingen. Niet onwaarschijnlijk heeft Java ook dergelijke gemeenschappen gehad, die onder den invloed van vreemden op het desabestuur en door het cultuurstelsel te niet zijn gegaan.

Het groote belang van den Inlandschen landbouw bij het water brengt ons tot de vraag omtrent het waterrecht. De algemeen gehuldigde opvatting is, dat het water in de rivieren en bronnen toebehoort aan de landbouwers, ten einde dezen in staat te stellen een goed produkt van hun velden te verkrijgen en daarvan landrente te betalen. Doch in de tijden van het Cultuurstelsel is dikwijls hiervan misbruik gemaakt, en werd het bevloeiingswater soms aan den inlandschen landbouw onttrokken voor cultures en de fabrieken. Maar eveneens wordt door de Inlanders van het gebergte en eveneens van de vlakte misbruik gemaakt van het irrigatiewater.

Door de desa's wordt in de meeste streken nog eenigszins toezicht gehouden op het waterrecht. In sommige gewesten was oudtijds het geestelijke lid van het

---

1904). Zie verder: J. E. DE METIER, *Bevloeiing* (in: Waterbouwkunde VII). — F. A. LIEFRINCK, *De verbetering van het irrigatiewezen op Java* (Ind. Gids 1896 II). — MELCHIOR. *Bevloeiingswerken op Java*. (Ind. Gids 1897). — *Verslag van de Commissie van advies nopens de werken der Solo-vallei* 1900. — J. F. NIERMEYER, *De bevloeiingswerken op Java* (Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen. 1903).

1) Zie F. A. LIEFRINCK. De verbetering van het irrigatiewezen Op JAVA. (Ind. Gids 1896 II pag. 1164.

dorpsbestuur de man, die met de waterregeling belast was. Hij toch, als inner en aandeelhebber in de djakat (het deel van het produkt door landbouwers voor geestelijke doeleinden afgestaan), had belang bij het gelukken van den oogst. Het Ned. bestuur heeft die bemoeiing verboden, maar soms een afzonderlijk lid aan het dorpsbestuur toegevoegd, speciaal belast met behandeling der irrigatie-aangelegenheden. Op andere plaatsen is die zorg opgedragen aan het desahoofd. Om de belangen van verschillende desa's, die uit dezelfde rivieren water aftappen, met elkander in overeenstemming te brengen, zijn door het Gouvernement mantri's aangesteld, voor sommige residenties nagenoeg in elk district één, elders slechts enkele in een geheel gewest. Echter hebben zij hun taak meestal slecht verricht. Veelal wordt in de praktijk de regel gevolgd, dat elke desa zich zooveel van het in de rivieren beschikbare water toeeigent als zij noodig heeft en krijgen kan. Desa's, die het dichtst bij de bron eener rivier liggen, verkeeren dan in de gunstigste conditie. Die toestand berokkent soms veel nadeel aan enkele streken, doch het waterrecht is moeilijk te regelen. Eenheid bestaat hierin nog niet.

Verkeersmiddelen en -wegen in het land.

Het verkeer op Java had sedert ouden tijd plaats langs de talrijke rivieren, die door prauwen of booten en vlotten voor een korter of langer afstand bevaren konden worden, op onderscheidene plaatsen de zee met het binnenland in handelsbetrekking brachten, en aanleiding gaven tot het ontstaan van havens, meest langs de noordkust.

Tusschen die havens heeft een belangrijk kustverkeer plaats, dat door de lengte-uitgestrektheid van het eiland nog groote beteekenis heeft, wegens goedkoopte en veiligheid. Echter is het waterverkeer op het eiland uiterst gebrekkig, vergeleken met de moderne behoeften. Want de Solo en de Brantas, rivieren van Oost-Java, zijn schier de eenige, welke over een vrij groote lengte bevaarbaar zijn voor vaartuigen van niet te groote afmetingen. Doch rivieren als de Tji-Taroem, Tji-Manoek, Tji-Tandoewi, en de Serajoe hebben slechts in zeer bescheiden mate aanspraak op den naam van waterwegen. Ook de scheepvaartkanalen zijn meest slechts van locale beteekenis; het prauwvaartkanaal van Semarang naar Demak is eenig op Java. Uit den aard der zaak zijn de kanalen alleen tot de kustvlakten beperkt.

Het binnenlandsch verkeer moest dus meest geschieden langs landwegen. De terreinverschillen legden hieraan moeielijkheden in den weg, die bij de keuze van de routes der wegen zooveel mogelijk geneutraliseerd moesten worden. Daardoor sluiten de oorspronkelijke wegen zich nauw aan bij de terreingesteldheid.

Er waren door Inlanders pedatiwegen aangelegd voor smalle tweewielige rijtuigen, en waar die door het terrein onmogelijk werden gemaakt, gingen zij over in paden, enkel voor paarden begaanbaar, op enkele plaatsen in voetpaden.

Van deze slechte oude landwegen zijn er nog overgebleven in de afgelegen streken. Een groote verbetering bracht hierin DAENDELS, die van 1807—1810 den Grooten Postweg aanlegde, een schoone, breede grintweg, welke van Anjer oostwaarts loopt naar Batavia, dan zuidwaarts de Residentie Batavia doorsnijdt, verder oostwaarts door de Preanger Regentschappen, buiten Krawang om naar Cheribon, en vervolgens op korten afstand van de noordkust zich voortzet naar het O., tot waar hij bij Soemberawa aan den noordoosthoek van het eiland eindigde. Op elke 400 Rijnl. roeden (1506,94 M.) staat een paal als afstandswijzer, en die afstand wordt algemeen op Java nog een „paal" genoemd.

Deze keuze der route van den weg werd hoofdzakelijk bepaald door de terreinvormen. In de residentie Soerabaja scheidt zich van den Grooten weg een tak af, die later werd aangelegd, en den naam draagt van Zuidelijken weg. Deze loopt aanvankelijk door het midden van het breede Oost-Java, volgt hier de vlakten en slingert met groote bochten, evenals de rivieren, om den voet der bergen, loopt langs Kediri, Madioen, Soerakarta en Djokjokarta en vervolgens langs de zuidkust naar Tjilatjap. Van den Grooten weg strekken zich verder in alle richtingen een menigte zijtakken uit naar de voornaamste plaatsen, voor rijtuigen of paarden bruikbaar.

De Groote weg, die door DAENDELS met ijzeren vuist en door het oppermachtig gebruik maken van heerendiensten werd tot stand gebracht (I, 464), gaf een groote verbetering aan het verkeer. Hierdoor werd de reis van het westen naar het oosten over Java, die voor dien tijd ongeveer 40 dagen duurde, verminderd tot een duur van 6 à 7 dagen. Door den Grooten weg was het verkeer op Java in dien tijd de meeste koloniën vooruit, en RAFFLES kon reeds schrijven, dat weinig landen beter en een meer uitgestrekt net van wegen hadden dan Java. Langs den geheelen weg waren op regelmatige afstanden poststations gevestigd en stallen voor postpaarden gebouwd.

„Het reizen langs dien goed onderhouden grooten postweg, in den gemakkelijken wagen gezeten, leverde vroeger een van de groote aantrekkelijkheden van een tocht over Java op, al waren er ook bezwaren, en soms gevaren aan verbonden. Vliegend snel trok men door het wonderschoone landschap, terwijl de koetsier, die alleen het vierspan bestuurde, in den regel zelfs bij de sterkste hellingen de snelle vaart niet inhield, zijn paarden met lossen teugel in vollen galop liet voortrennen. En weigerden de paarden hun diensten, welnu, dan sprongen de loopers of Inlandsche palfreniers van den wagen en spoorden de onwilligen door luid geschreeuw, of zoo dit niet hielp, door het werpen van steenen en het toedienen van onzachte slagen zoolang aan, totdat de dolle vaart weder begon en niet eindigde, voor men aan een poststation kwam, waar versche paarden wachtten, om den rit onmiddellijk voort te zetten; althans indien de reiziger het niet zoo ongelukkig trof, dat het eenige span, hetwelk aan het station voorhanden was, dien dag reeds geloopen had, in welk geval men soms een zestal uren moest wachten. Daar een dergelijk poststation gewoonlijk uit niets anders bestaat dan een dak op palen, over de breedte van den weg opgeslagen, en alleen goed om den reiziger tegen de brandende hitte te beschutten, kan men zich het lot van den ongelukkige voorstellen, die zonder eenig middel om de verveling te bestrijden, uur aan uur moest wachten, totdat de paarden de noodige krachten hadden herkregen. Gevaarlijker nog dan de snelle vaart der Javaansche posterijen scheen aan hem, die nooit Java had bereisd, het overtrekken der vele rivieren toe. Soms geschiedde dit met zeer primitieve ponten (sassaks), niet veel beter dan gewone vlotten, en ook thans trekt men somwijlen den stroom over op hangende bruggen, grootendeels van bamboe en rotan vervaardigd, zonder dat er een spijker voor is gebruikt. Haar constructie bestaat uit twee sterke kabels van rotan, die evenwijdig van den eenen kant naar den anderen zijn gespannen, en aan zware boomen bevestigd worden. Daaraan zijn koorden van slingerplanten vastgehecht, die op een voet afstand van elkaar zijn geplaatst en de eigenlijke brug dragen, welke uit aan elkander verbonden bamboelatten bestaat. Over deze zwiepende, zwaaiende en krakende brug wordt het rijtuig in vollen ren gevoerd." (VAN DER LITH).

De Inlanders gebruikten als middel tot vervoer van produkten, soms ook wel van menschen, lange, ruwe houten vrachtkarren, in 't Mal.: p e d a t i genoemd, (Jav.: grobak, Soerab.: tjikar), bestaande uit een vierkanten bak met losse sluitstukken voor en achter, zonder veeren rustende op een as, waaraan twee houten wielen draaien. Vroeger waren dit z.g. schijfwielen, vervaardigd uit cirkelvormige schijven van één stuk hout, doch tegenwoordig worden die meest overal door betere wielen vervangen. Die wielen met scherpe kanten, welke spoedig bij het rijden den cirkelvorm hadden verloren, waren slecht voor de geharde wegen op Java, en daarom werd het verboden, die

op den Grooten weg te gebruiken. Om de Inlanders te helpen werden nu voor het gebruik der pedati's naast de groote wegen p e d a t i - w e g e n aangelegd, die men nog op Java vindt. Java werd aldus langzamerhand in alle richtingen vrij goed met wegen doorsneden. Naast de harde rijwegen vindt men in het bergland en in de weinig bewoonde streken nog de wegen of paden, enkel voor rij- en lastdieren bruikbaar, en verder de voetpaden der Inlanders.

De uitbreiding van het transportwezen is in de 19de eeuw een belangrijk onderwerp van overweging en zorg voor het Gouvernement geweest, om hiermede te kunnen voldoen aan de hoogere eischen des tijds. Vooral in den eersten tijd van het Cultuurstelsel (1830—1840) kwam de behoefte aan betere transport- en gemeenschapsmiddelen sterk aan het licht. Zelfs werden door den Minister J. C. Baud een 40-tal kameelen uit Teneriffe naar Java gezonden, met het doel om ze voor transport te gebruiken, en later ezels en ezelinnen. Na dergelijke zonderlinge proefnemingen werd in 1840 een onderzoek ingesteld, of met het oog op de terreinsgesteldheid spoorwegaanleg mogelijk zou zijn, en het resultaat was, dat in 1842 een Kon. Besl. werd uitgevaardigd, gelastende, dat ter bevordering van het transport van produkten en goederen van Semarang naar Kedoe en de zoogenaamde Vorstenlanden vice versa een ijzeren spoorweg zou worden aangelegd, bestemd om te worden bereden met ijzeren wagens, getrokken door buffels, ossen of paarden. Dit besluit bleef echter onuitgevoerd. Nog ging een tijdperk van 20 jaren met heel wat plannen en besprekingen der vraagpunten voor het verkeer en van aangevraagde concessies voorbij, en eerst in 1862 werd door het verleenen der concessie voor de lijn Semarang-Vorstenlanden, twee jaar later gevolgd door een concessie voor de lijn Batavia—Buitenzorg, met den aanleg van spoorwegen een begin gemaakt door de inmiddels opgerichte „Nederlandsch-Indische Spoorweg-maatschappij." Financieele moeielijkheden, waarmede de maatschappij, trots krachtige staatshulp, nog had te strijden, belette vooreerst de uitbreiding van den spoorweg-aanleg, waardoor de Regeering tot de overtuiging kwam, dat aanleg van spoorwegen door den Staat allicht minder risico medebracht dan rentegarantie aan maatschappijen. Bij wet van 6 April 1875 werd nu de eerste machtiging tot aanleg van een staatsspoorweg in Ned. Indië ver-

leend, nl. voor de lijn Soerabaja—Pasoeroean—Malang. Sedert kwamen door verschillende wetten de staatsspoorwegen op Java en Sumatra tot stand en tevens werden nog onderscheidene concessies verleend voor stoomtrams en particuliere spoorwegondernemingen.

De stamlijn van het ijzeren spoorwegnet op Java is de lijn Batavia—Buitenzorg—Soekaboemi, verder over het plateau der Preanger-Regentschappen, en bij Tjilatjap de zuidkust naderend, deze op korten afstand volgend tot Djokjokarta, om daarna meer schuin naar het N.O. het land te doorsnijden naar Soerabaja. De nieuw aangelegde spoorweg Batavia—Krawang—Poerwakarta—Padalarang (ten W. van Bandoeng) snijdt den omweg over Soekaboemi thans af en zal deze lijn meer tot een zijlijn maken. Naar het W. loopt van Batavia een lijn met twee armen naar Anjer en Laboean aan Str. Soenda. Doch het rijkst is Oost-Java van spoorwegen voorzien; de staatsspoor loopt daar thans door tot Banjoewangi en heeft onderscheidene zijtakken, waarvan de lijn Kertosono—Blitar—Malang—Bangil de voornaamste is.

Naast spoorwegen zijn er op Java talrijke stoomtramwegen aangelegd, het meest in Soerabaja en Kediri. Aldus heeft Java thans een vrij aanzienlijk spoorwegnet. In het geheel waren in 1903 op Java en Madoera in exploitatie 1788 K.M. staatsspoorweg, 261 K.M. particuliere spoorweg en 1838 K.M. stoomtramweg, totaal 3887 K.M. Dit geeft voor Java een spoorweglengte van 0,028 K.M. per K.M.^{2} oppervlakte, terwijl Nederland een spoorweglengte heeft van 0,086 K.M. per K.M.^{2}, Frankrijk van 0,08, Britsch-Indië van 0,008 K.M. per K.M^2.

Vergeleken met Britsch-Indië verkeert Java in een gunstiger toestand van spoorweglengte, doch geheel Ned. Indië als gemiddelde genomen, met 0,004 K.M. per K.M.^{2}, staat er bij achter. In Britsch O.-Indië had men per 10,000 inw. in 1901: 1,4 K,M. spoorweglengte, en Ned. Indië 0,7 K.M.

De spoor- en tramwegen zijn voor Java van groote beteekenis, doordien het verkeer te water in het land zoo gering is. Door den aanleg der spoorwegen en stoomtramwegen is het karretransport veel verminderd. Hoewel dit bedrijf dus is achteruitgegaan, heeft het beter verkeer ten gevolge, dat de produkten van den Inlander gemakkelijker ter markt kunnen worden

gebracht, dat die daardoor stijgen in prijs, terwijl bij gebrek aan levensmiddelen, als door misoogst, gemakkelijker en goedkooper in de behoefte kan worden voorzien. De prijzen, die bij slecht verkeer locaal veel verschillen, worden er door genivelleerd. Ook de groote cultures nemen er door toe in beteekenis, en verder afgelegen landen kunnen in cultuur worden gebracht. De uitvoer van olie en coprah van Java is mogelijk geworden door den aanvoer van petroleum, en de laatste was een gevolg van den aanleg van spoorwegen. De inlandsche marktplaatsen komen door de spoorwegen meer direct in betrekking met den groothandel, en daardoor werken zij gunstig op het economisch leven. Evenwel de kleine marktplaatsen gaan door dit verbeterd verkeer achteruit, omdat gemakkelijk grooter pasars kunnen bezocht worden.

II. DE BEWONERS VAN JAVA.

Vergelijking van Javanen, Soendaneezen en Madoereezen.

Wij hebben reeds vroeger (I pag. 268 enz.) de indeeling der bevolking van den Archipel op anthropologische gronden en volgens taalfamilies beschouwd, en zagen, dat op Java in hoofdzaak te onderscheiden zijn eigenlijke Maleiers en de gemengde bevolking in de kuststeden, de Soendaneezen in West-Java, de Javanen in Midden- en Oost-Java, de Madoereezen op Madoera en Oost-Java, terwijl Badoejs in zuidelijk Bantam en de Tenggereezen in het Tenggergeb. van O. Java als restes van een oud en oorspronkelijk ras, dat der Indonesiërs, moeten aangemerkt worden.

De hoofdbevolking van Java vormen de Javanen, Soendaneezen en Madoereezen, die zich naar getalsterkte ongeveer verhouden als 11 : 4,5 : 1. Hieruit blijkt, dat de Javanen de meerderheid der bewoners uitmaken van Java.

Een vergelijking van deze drie hoofdgroepen wijst in het oogvallende lichamelijke en karakter-verschillen aan. Madoereezen, Soendaneezen en Javanen komen daarin overeen, dat zij meest landbouwers zijn, de eersten echter daarnevens ook visschers en zeelieden, en hun zeemanschap ging niet zelden in zeeroof over.

De Soendaneezen en Javanen verschillen in lichaamsuiterlijk,

in karakter, en in maatschappelijke instellingen. De Soendanees is niet groot van gestalte, eenigszins ineengedrongen, sterk gebouwd en goed gespierd; hij heeft zwaar, niet krullend, zwart haar, weinig baard, sterk ontwikkelde wenkbrauwen en smalle, donkere oogen, die min of meer scheef staan. Het voorhoofd is vrij hoog, de wangbeenderen zijn breed, de neus kort en breed, de mond is vrij groot, en achter de dikke lippen heeft hij fraaie, witte tanden, die echter, evenals bij vele stammen in den Archipel, afgevijld en zwart gemaakt worden. De huidkleur is lichtbruin of licht koffiekleurig. De Soendaneezen beschouwen zich zelf als de »djelma boemi", de oorspronkelijke bewoners des lands, en komen het meest met het algemeene type van het Maleische ras overeen. In het bergland der Preanger hebben zij het best het oorspronkelijk type bewaard.

De Javanen zijn over 't geheel iets langer dan de Soendaneezen, gemiddeld 5—5½ voet, maar daarbij zijn zij ranker van lichaamsbouw, de armen en de ledematen zijn schraal, de beenderen meer fijn, de gewrichten lenig; het middel der vrouwen is aanmerkelijk dunner. Het gelaat is minder vierkant, de neus niet zoo plat, zelfs is de haviksneus niet zeldzaam; de mond is meer vooruitstekend, de gelaatstrekken zijn krachtiger en hebben meer uitdrukking. De oogen van den Javaan staan nagenoeg horizontaal. Het dragen van slecht ontwikkelde knevels is bij de mannen vrij algemeen.

De Javanen verschillen in huidkleur over 't geheel weinig van de Soendaneezen; zij is over 't geheel vrij donker geelbruin. Vooral onder de bergbewoners treft men dikwijls personen aan met donkere huid. Echter vindt men onder de Javanen uit den gegoeden stand ook lichtgelen en zelfs een naar het blanke overgaande gelaatskleur. De schoonste gelaatskleur acht de Javaan de licht-goud-gele kleur, door hem „koelit langsep", d. i. de kleur der rijpe vruchten van den Langsepboom, genoemd.

De Madoereezen staan in lichaamsgrootte ongeveer gelijk met de Javanen, doch zijn sterker gebouwd en krachtiger gespierd. Verder verschillen zij er van door den vorm van het hoofd; zij hebben een breed, kort en zeer plat achterhoofd, een hoog, breed, aan de slapen afgerond en naar achter gebogen voorhoofd en uitpuilende jukbeenderen. De oogleden zijn veel

wijder gespleten dan bij de Javanen; de gelaatstrekken drukken meer karakter uit dan bij de Soendaneezen en Javanen.

Ook de geestelijke eigenschappen dezer drie volksgroepen verschillen. Bij de Soendaneezen heeft de invloed van het Hindoeïsme niet zoo sterk gewerkt als bij de Javanen; als ras zijn zij in hun bergland zuiverder gebleven en meer aan eigen ontwikkeling overgelaten. De Soendaneezen hebben meer oorspronkelijks, maar hoewel minder Hindoesch, zijn zij sterker onder den invloed van den Islam gekomen, die er het volksleven geheel doordringt. (Zie I, pag. 334). Wat het karakter betreft, wordt de Soendanees beschreven als teruggetrokken, stil, zichzelf gelijk, zelden in een andere dan zijn gewone stemming. Hij is schroomvallig, angstig, waar werkelijk of vermeend gevaar dreigt, maar driest en overmoedig, als hij overtuigd is geworden, dat er niets te duchten valt. De vrees is onder Soendaneezen een machtig ding. Allen vreezen booze geesten, minderen vreezen de hoofden, en dezen wederom voor het bestuur. Woest en wreed zijn de Soendaneezen in geenen deele, maar hoewel goedaardig kunnen zij, in drift geraakt, bloeddorstig en wreed worden en met groot behagen hun slachtoffers martelen. Zij zijn achterhoudend, vooral jegens Europeanen, en verstaan bij uitstek de kunst om zich te beheerschen in tegenwoordigheid van hun meerderen. Hun aandoeningen van droefheid en vreugde kunnen wel eens hartstochtelijk zijn, maar ze zijn niettemin oppervlakkig en kort van duur. In hun spreken zijn zij langzaam en bedachtzaam, en zij komen, als zij iets aan hun meerderen hebben mede te deelen, niet zonder omwegen tot de zaak. Zij zijn eenvoudig van levenswijze, zonder evenwel van pronkzucht en overdaad een afkeer te hebben, tevreden met weinig, zonder het vele te versmaden. Aan het gebruik van sterken drank maakt de Soendanees zich niet schuldig en opium is in de Preanger verboden (zie I, pag. 403), maar toch is hij buiten het verboden gewest er niet afkeerig van. Van het spel zijn de Soendaneezen groote liefhebbers; op de groote plaatsen wordt ontzaglijk gedobbeld. Eerlijkheid is een algemeene deugd, goederen en personen zijn er in het binnenland zeer veilig, doch waar opium en spel voorkomen, is die karakterdeugd niet zelden verloren gegaan. Van twisten heeft de Soendanees een afkeer; vechten is zelfs onder de jongens zeldzaam.

Godsdienstig is de Soendanees in hooge mate, maar zijn Mohammedaansche godsdienst is ten sterkste vermengd met de elementen van het oorspronkelijk geloof (zie I pag. 312 enz.) Het Soendaneesche volk bezit vele eigenschappen, welke het aantrekkelijk maken voor vreemdelingen, en dat zijn hun rechtvaardigheid, beleefdheid, voorkomendheid, gastvrijheid, weinige pretenties en lust tot den vrede.

De vatbaarheid voor ontwikkeling wordt door velen niet zeer hoog gesteld; de heer Grashuis zegt, dat de Soendaneezen in dat opzicht staan beneden den Maleier, den Javaan en den Alfoer. Weetgierigheid is hun vreemd, nieuwsgierigheid is hun eigen even als andere menschen. De leeslust is gering; alleen die geschriften vallen in den smaak, welke op de eene of andere wijze de zinnen prikkelen. Gevoel voor het schoone in de natuur bezitten zij niet. Zingen doen en kunnen zij niet; het eerste Soendaneesche lied moet nog gemaakt worden. Alleen de eentonige en melancholische Inlandsche muziek streelt hun oor. Landbouw valt in hun smaak, maar zij beoefenen dien zooals hun voorouders deden, leeren in dezen niets, achten bemesting overbodig. Ook drijven de mindere standen bij voorkeur handel, maar van ambachten, die zij voor eigen behoefte niet noodig hebben, houden zij niet.

Het karakter der Javanen en hun levenswijze komt ten deele voort uit hun geschiedenis en levensomstandigheden. Van het Hindoeïsme is er in dit volksleven iets overgebleven, dat bij de Soendaneezen niet gevonden wordt; in het gewoonterecht leven nog beginselen daarvan voort. (Zie I, pag. 334 enz.). Maar het Mohammedanisme wordt er minder zuiver gevonden, mede door de overblijfselen van het oude heidendom.

Over 't geheel is de Javaan van zachtmoedig en volgzaam karakter, zwak en bijgeloovig, zoodat hij gemakkelijk tot iets ongerijmds is over te halen. In den omgang is hij steeds vormelijk en tegenover zijn hoofden en andere hooge personages is hij zeer eerbiedig en hoofsch. Misschien zijn hierin sporen te herkennen van den Hindoe-invloed met het sterk gescheiden kastestelsel. Zelfs in de taal heeft zich de onderscheiding van hooge en lage taal bij de Javanen sterker ontwikkeld dan bij Soendaneezen en Madoereezen (I pag. 294). Hun hoofschheid

ontaardt niet zelden in kruipende onderdanigheid, mede een gevolg van het despotisme, waaronder hij eeuwen heeft gezucht. De Javaan is gehecht aan zijn geboortegrond en aan zijn familieleden, wien hij niet zelden opofferende liefde toedraagt. Van zijn kinderen houdt de Javaan veel; hij is niet zelden zwak en toegevend tegenover hen, maar als hij eens begint te straffen, kan hij zijn drift dikwijls niet meester blijven. Tegenover zijn medemenschen is hij gastvrij en hulpvaardig, soms tot het overdrevene toe en met opoffering van eigen belangen. Hij is niet onvatbaar voor trouw en dankbaarheid ten opzichte van allen, die hem goed behandelen, is kalm van temperament, van nature niet wreed, wraakzuchtig of jaloersch, geduldig en vergevensgezind, hoewel hij, als zijn drift is gaande gemaakt, tot uitersten kan vervallen.

Hoewel van aard niet oorlogzuchtig, is de Javaan toch geen slecht soldaat, en als hij behoorlijk wordt aangevoerd, ontbreekt het hem niet aan moed. Doch in het dagelijksch leven vermijdt hij gekrakeel en tracht gaarne geschillen bij te leggen. Men verwijt den Javaan soms luiheid, doch dit is onbillijk, zooals blijkt bij de Javanen in het binnenland, waar geen vreemde invloed het karakter nog gewijzigd heeft. Dat de Javanen niet arbeidzaam en spaarzaam zijn, zooals men in Europa dat kent, is mede een gevolg van hun economische geschiedenis (zie I, pag. 456 enz.). En tegenover het verwijt van onzindelijkheid, dat den Javaan dikwijls treft, staat, dat hij zich op zijn minst tweemalen per dag baadt en wascht, terwijl hij ook op zijn eten keurig is. Dat huis en kleeding minder zindelijk zijn, is mede een gevolg van de uiterst sobere inrichting der woningen. (Zie I, pag. 367).

Bij vele deugden vallen ook eenige ondeugden sterk in het oog. Bijgeloovigheid, goedgeloovigheid, te ruime begrippen van zedelijkheid, te ver gedreven gulheid, mildheid en verkwisting, een zucht om soms buitengewoon te pronken, dit zijn veel voorkomende schaduwzijden van het Javaansche karakter. Maar erger zijn voor hem zelf de voorliefde voor dobbelspel en weddenschap, en de verslaafdheid aan het gebruik van opium.

Scherp van beide voorgaande typen onderscheiden zijn de Madoereezen. In lichaamsgrootte staan zij ongeveer gelijk met de Javanen, zijn echter meestal iets kleiner, doch sterker gebouwd en meer gespierd. Overigens verschillen zij er van door

den vorm van het hoofd; zij hebben een breed, kort en zeer plat achterhoofd, een hoog, breed, aan de slapen afgerond en naar achter gebogen voorhoofd en zeer uitpuilende jukbeenderen. De oogleden zijn veel wijder gespleten dan bij de Javanen. De gelaatstrekken drukken meer karakter uit.

De Madoereesche vrouwen hebben dikwijls iets lomps over zich en zijn eer leelijk dan mooi; onder die van Bangkalan komen echter ook mooie typen van flink gebouwde vrouwen voor, die eveneens niet zeldzaam zijn onder het gemengd Javaansch-Madoereesche ras. Eigenaardig is, dat de Madoereesche vrouwen steeds de lasten op het hoofd dragen, terwijl de Javaansche vrouwen die op den rug dragen.

Ook in karakter verschilt de meer zelfstandige, zich zelf bewuste Madoerees zeer van den hoffelijken, slaafschen Javaan. Ten opzichte van zijn meerderen heeft de Madoerees een fierheid van uitdrukking en een ongedwongenheid in toon, die in het oog springt. Voor de rechtbanken worden de Javanen meest gebracht wegens diefstallen, de Madoereezen wegens gewelddaden. Voor den Javaan dient de kris bovenal als een sieraad om zijn costuum te voltooien; voor den Madoerees is de kris een wapen, om zijn woorden zoo noodig kracht bij te zetten en om zijn hartstochten te dienen. Zelfs een verdiend verwijt, een onaangename scherts van zijn buurman, een steelsche blik door zijn vrouw een ander toegeworpen, kan hem het lemmer uit de scheede doen brengen. Als het Gouvernement werkvolk tegen loon noodig heeft, zal de Madoerees zich niet licht daartoe leenen, hij wil geen koelie zijn; doch heeft men hem noodig om zijn heerendiensten te vervullen, dan komt hij gaarne uit zich zelf: hij beschouwt dat als zijn plicht. Waar de Madoereezen zich onder de Javanen nederzetten, trekken de laatsten zich allengs terug. De Madoerees houdt van prikkelende dranken; het gebruik van palmwijn (toewak) neemt op West-Madoera steeds grooter omvang aan. Het peil der zedelijkheid wordt overigens geacht bij de Madoereezen hooger te staan dan bij de Javanen.

Vanwaar het energieke, het vooruitstrevende, dat den Madoerees over 't geheel kenmerkt? De ligging en de gesteldheid van den bodem van zijn land hebben er ongetwijfeld toe medegewerkt, om die eigenschappen te ontwikkelen. Op hun oor-

spronkelijk eiland aan alle zijden door de zee omringd, wordt de bevolking er als van zelf toe gebracht om de zee als een voorname bron van inkomsten te beschouwen, te meer door de onvruchtbaarheid van Madoera, welk eiland slechts djagoeng (maïs) en katjang (aardnoten) oplevert en in geringe hoeveelheid rijst, niet voldoende om in de behoefte te voorzien. Daardoor was de Madoerees van ouds gedwongen om in andere richting zijn bestaansmiddelen te zoeken, in de eerste plaats in de vischvangst, daardoor in de scheepvaart, die wel eens in zeeroof ontaardde, en verder in handel en nijverheid. Toen door toeneming der bevolking ook deze hulpmiddelen niet een voldoend bestaan opleverden, zocht de Madoerees, genoodzaakt door den drang der omstandigheden, een uitweg door emigratie, eerst naar de omliggende eilandjes, en later naar den overwal, naar de gewesten Bezoeki, Probolinggo, Pasoeroean en Soerabaja. Het valt den Inlander, aan zijn geboortegrond gehecht, zwaar zijn land te moeten verlaten, maar de Madoerees moest wel, hij werd door armoede er toe gedwongen en ook de vrouw stond hem hierin bij.

De Madoereesche vrouw werkt hard, en ook op Java, hoewel in andere omstandigheden komende, geeft zij de blijk reeds vroeg aan handenarbeid te zijn gewend. Een zwart baadje, van voren een weinig of over de geheele lengte opengesneden, iets boven de heupen omgevouwen en om het lijf geslagen, daaronder direct de saroeng, op het hoofd een mand vol djagoeng, rijst, lombok, visch, vleesch of andere ingrediënten, op de pasar na lang bieden en loven gekocht, de haren slordig opgemaakt, eenigszins brutaal rondziende, de lippen zwartrood van de sirih, den mond ontsierd door zwarte tanden, ziedaar een beeld van de Madoereesche vrouw, die vroeg oud wordt, en al op betrekkelijk jongen leeftijd iets mannelijks en rimpeligs heeft. Vrouwelijke handwerken kent zij niet, zelfs kan zij dikwijls niet naaien; moet de man een buisje hebben, zij koopt het kant en klaar op de pasar, en heeft de vrouw een badjoe noodig, zij koopt de stof en laat het kleedingstuk vervaardigen door een kleermaker.

Weinig vrouwen, die niet aan den handel doen; dat is haar liefste bezigheid, en allerlei zaken biedt zij te koop aan. Doch bij dit alles wordt aan het huisgezin weinig aandacht geschonken. De

werkzaamheden te huis bepalen zich veelal tot het schoonhouden van het erf en een eenvoudig potje koken. Verder batikt zij, echter niet zoozeer om er een broodwinning van te maken, maar hoogstens voor eigen gebruik en voor eenige bijverdienste.

De mannen der Madoereezen dragen slechts zelden een sarong, maar gewoonlijk een korte broek, naar nationaal model zeer nauw, een echte spanbroek, tot boven de knieën loopend, bestikt op de naden en randen, met een schuif om het middel en met kwasten en knoopen voor den buik. Die knoopen doen denken aan de boerendaaldersknoopen, welke vroeger in Zeeland werden gedragen.

Over den woningbouw van Javanen en Madoereezen spraken wij reeds (I pag. 366). De Madoereesche woning is over 't geheel vuil en ook het erf ziet er verwaarloosd uit. De welvaart bij de Madoereesche woning kenmerkt zich gewoonlijk door het gebruik van roodpannen daken, soms door houtsnijwerk aan de deuren, in huis door een ronde tafel, een petroleum hanglamp en een houten kist. Maar alles is met een laag stof bedekt.

In het bedrijf bestaat tusschen deze drie volksgroepen ook verschil. Javanen en Soendaneezen zijn meest landbouwers, de Javanen ook werklieden, en de Madoereezen zijn meer veehouders, schippers, visschers en handelaren. De veestapel der Madoereezen is van groote beteekenis. (Zie I, pag. 543).

Aan de noordelijke kuststreken van Java en in de groote handelsplaatsen woont een zeer gemengde bevolking; daar hebben zich vele echte Maleiers gevestigd en vreemde Oosterlingen, die sterke ras- en taalvermenging deden ontstaan.

Badoej's en Tenggereezen. Geheel op zich zelfstaande volkselementen vormen nog de Badoej's en Tenggereezen (zie I pag. 269). Over dezen een enkel woord.

De Badoej's wonen in de bosschen van het Kendeng geb. in het Zuiden van Bantam en maken een kleine volksgroep uit van misschien niet meer dan 300 zielen. Door strenge afzondering van de buitenwereld hebben zij zich hier staande gehouden in het woest bergland. Men vermoedt, dat zij overblijfselen zijn van de oorspronkelijke bevolking van West-Java, die bij den val van het Rijk Padjadjaran zich niet aan de Mohammedaansche overheerschers wilden onderwerpen en naar het

binnenland vluchtten, waar zij hun heidenschen godsdienst bewaarden. De naam Badoej's is hun misschien door de Arabieren gegeven en beteekent dan, evenals bedouïnen: woestijnbewoners.

De Badoej's zijn over 't geheel kloeke, forsche gestalten, grooter dan de overige Bantammers. De huidkleur schommelt tusschen lichtgeel en vuilbruin; over 't geheel zijn zij iets lichter getint dan de Bantammers. Misschien is dit een gevolg van hun leven in de bosschen, waardoor zij minder aan de zonnestralen zijn blootgesteld. Het hoofdhaar is lang, dik en grof, zwart van kleur, en de baard is dun. Hoewel de kindersterfte bij hen groot is, en zij zelden meer dan twee kinderen in leven houden, blijven zij toch in stand, ook al is er geen toeneming bij te bemerken.

Het karakter der Badoej's wordt geschetst als veel verschillend van dat der overige Maleische volken. Zij hebben allen zonder uitzondering iets liefelijks en openhartigs, iets dom-eerlijks en kalms in hun gelaat, dat hen aantrekkelijk maakt. Men ziet in hen eerder groote kinderen dan volwassen menschen. De Badoej is niet als de Javaan gebonden aan slaafsche vormen tegenover zijn meerdere, en daardoor mist hij ook het kruipende van deze; hij ziet ieder vrij in 't gezicht. Hoewel hun ontwikkeling zeer laag staat, geven zij toch wel blijken van gezond verstand. De zedelijkheid der Badoej's staat hoog, kuischheid wordt in eere gehouden, de meisjes staan onder streng toezicht der moeders, en ook de getrouwde vrouw staat onder strenge tucht. (Voor de verdere kennis van de Badoej's wijzen wij naar: Dr. J. Jacobs en J. J. Meyer, De Badoejs 1891.)

De Tenggereezen, d.i. „hooglandmenschen" wonen in het Tenggersche geb., op de grenzen van Passoeroean en Probolinggo. Men beschouwt hen als een overgebleven volksgroep uit het vroegere Hindoerijk Madjapahit, welks beschaving uit de laatste periode zij nog bewaard hebben. Zij vertegenwoordigen de eigenaardige tusschenperiode van het Midden-Javaansche tijdperk uit de 15de eeuw. Daardoor vormen de Tenggereezen een interessante volksgroep (Zie G. P. Rouffaer Encyclopaedie v. Ned. Ind. art. Tenggereezen). In den laatsten tijd schijnen er echter vermengingen met Javanen bij hen plaats te hebben en overgangen tot den Islâm.

Wijziging van den staatkundigen toestand. Uitbreiding van het Nederlandsch gezag.

De Inlanders van Java hebben nooit een staatkundige eenheid uitgemaakt, en wanneer zij vereenigd werden onder één bestuur, dan was dat onder vreemde overheerschers. Energie en initiatief tot ontwikkeling van een zelfstandig, groot staatsleven schijnt bij deze volken niet te hebben bestaan.

Tegenwoordig is geheel Java met Madoera, (alleen de Vorstenlanden in beperkten zin) onmiddellijk onderworpen aan het Nederlandsch staatsgezag, vertegenwoordigd door den Gouverneur Generaal en vormt z.g. Gouvernementsgebied (Zie I, pag. 431). Die staatkundige vereeniging onder één bestuur bestaat alleen gedurende de laatste tijden. Uit een staatkundig versnipperd gebied heeft de Nederlandsche heerschappij op Java deze eenheid langzamerhand doen voortkomen.

Wij moeten enkele grepen doen uit de geschiedenis, om de ontwikkeling dier toestanden in algemeene trekken in het licht te stellen. In het midden der 15de eeuw werden op Java twee groote Hindoe-rijken gevonden: dat van Madjapahit in het oosten en van Padjadjaran in het westen. De invoering van den Islâm in den loop der 15de eeuw had den ondergang dezer beide rijken ten gevolge: van Padjadjaran omstreeks 1443 of later, en van Madjapahit omstreeks 1518. In plaats van deze twee rijken ontstonden er nu vele op zich zelf staande Mohammedaansche staten op Java, waarvan de voornaamste waren: Demak, Padjang, Gresik (Grissée), en Kediri in oostelijk, Cheribon, Jakatra (Djakarta) en Bantam (Banten) in westelijk Java, terwijl Bangkalan, Pamekasan en Soemenep op Madoera ontstonden. De staten van oostelijk Java losten zich langzamerhand op in het groote rijk van Mataram, dat uit Mataram, een leenstaatje van Padjang, ontstond, en in de laatste helft der 16de eeuw alle andere rijkjes van Oost-Java vernietigd of aan zich cijnsbaar gemaakt had. Alleen in den Zuid-oosthoek van Java, in de latere gewesten Banjoewangi en Bezoeki, hield zich het Hindoeïsme nog lang staande in den strijd tegen de Mohammedanen, en hier bestond het machtige Hindoe-rijk Balambangan, waarheen vele Javanen, die de nieuwe leer niet wilden aannemen, vluchtten. Dit rijk bleef lang onafhankelijk, doch de Balische vorsten verkregen er een zekere suprematie.

In 1639 werd ook Balambangan aan den sultan van Mataram onderworpen, het land werd ontvolkt en vele bewoners werden als slaven overgebracht naar Mataram. Toch schijnt het rijk nog zekere zelfstandigheid te hebben behouden tot 1697, toen de laatste vorst uit zijn rijk werd gezet. Madoera, dat vroeger door Madjapahit werd overheerscht, werd later eveneens door Mataram onderworpen. Zoo werd Mataram in de 17de eeuw het machtige rijk van Oost-Java, dat zijn gezag uitbreidde over vele vroegere kleine rijkjes.

In West-Java behielden de kleine Mohammedaansche rijkjes een meer zelfstandig bestaan. Cheribon, waartoe ook de Preanger-landen gedeeltelijk behoorden, had zijn eigen sultans, hoewel het eenigermate de opperheerschappij van Mataram erkende. Jakatra schijnt nagenoeg onafhankelijk gebleven te zijn, totdat het in 1619 werd onderworpen door Bantam. Bantam was in het W. een machtig rijk geworden, dat ijverde voor de uitbreiding van den Islâm, en

dat trachtte de Bovenlanden van een groot deel van West-Java onder zijn gezag te verkrijgen. Dat gaf aanleiding tot strijd met Mataram, hetwelk hier eveneens naar heerschappij streefde. Toen dit laatste zijn gezag in de Preanger-regentschappen erkend zag, trachtten ook de Bantamsche vorsten aldaar op verschillende punten invloed te verkrijgen door de vestiging van Bantamsche kolonies. Zoo drong men van beide zijden dit gebied binnen en aan deze nederzettingen is o. a. te danken, dat het gebied van Krawang aan de oevers der Tji-Taroem, hetwelk tot de Preanger Bovenlanden gerekend werd, in cultuur werd gebracht, en door kolonisatie van Soendaneezen en van Javanen bevolkt werd.

In 1619 werd het Nederlandsch gezag op West-Java gevestigd, toen J. P. Koen het gebied van Jakatra aan de Bantammers ontweldigde, en den grond legde voor de stichting van Batavia. De grensscheiding tusschen het gebied der Compagnie en Bantam werd het eerst geregeld en omschreven bij verdrag van 1659. De stichting van Batavia had ten doel den levendigen handel van Bantam hierheen te verleggen en de handelsnaijver van Batavia met Bantam gaf aanleiding tot voortdurenden strijd. Zooals in de oude geschiedenis Rome niet rustte vóór Karthago ten ondergang werd gebracht, (eveneens de handelsnaijver van een jongere tegenover een oudere handelsstad), was ook het doel van de Compagnie Bantam, den grootsten handelsconcurrent der Compagnie in dien tijd, ten onder te brengen. Dit gelukte na veel strijd. Het voor Bantam nadeelige verdrag van 1684 met de Compagnie is het begin van het verval van het Bantamsche rijk, en sedert werd het gebied der Compagnie ten koste van Bantam verder uitgebreid. In 1731 werd Poeloe Pandjang, en in 1776 werden de Duizend-eilanden aan de Compagnie afgestaan; in 1752 erkende de sultan van Bantam, na het beëindigen van den opstand in West-Java, de suzereiniteit van de Compagnie, en in 1774 werden de landgrenzen der Compagnie hier uitgebreid. Daendels bracht in 1808 en 1810 de strandgewesten en grensgedeelten van Bantam onder direct Nederlandsch gezag, doch liet den sultan het bestuur over de Bovenlanden. Onder het Britsche tusschenbestuur werd in 1813 het geheele sultanaat opgeheven; de sultan werd in 1832 verbannen, en eerst in 1846 maakte het toen ingevoerde geregelde bestuur een eind aan de vele onlusten in dit gebied, en kon de bevolking beschermd worden tegen de afpersingen der vervallen adellijke geslachten en der priesterkaste.

Van Jakatra breidde de Compagnie haar gebied langzamerhand over Java uit, door omstandigheden daartoe geleid. De eerste uitbreiding vond in 1677 oostwaarts plaats; van het tot Mataram behoorende gebied werd het gedeelte ten W. der Tji-Taroem verkregen. In 1678 werd het grondgebied van Krawang tot aan de Pamanoekan door Mataram afgestaan en eveneens Semarang met alle landen en dorpen, daaronder ressorteerende. In 1705 was Mataram genoodzaakt de Preangerlanden, Torbaja, Gemoelak bij Semarang, Soemenep en Pamakasan op Madoera af te staan aan de Compagnie, terwijl Cheribon vrij verklaard werd, dat reeds in 1680 onder het middellijk gezag der Compagnie was gekomen. In 1743 werden alle overige gedeelten op Madoera en al de noorderstranden van Java oostwaarts van Cheribon: Tegal, Pekalongan, Semarang, Japara, Rembang, Soerabaja, Pasoeroean, Malang, Bezoeki en Banjoewangi, in 1746 de nog

ontbrekende strandgewesten van Cheribon en Semarang afgestaan aan de Compagnie.

Dat proces der uitbreiding van het Gezag der Compagnie ten koste van Mataram, waarvan wij enkele feiten noemden, had de Compagnie oppermachtig gemaakt op Java. In 1749 ging het door tweespalt verscheurde rijk van Mataram formeel te gronde, toen de Soesoehoenan Pakoe Boewana II, zijn einde voelende naderen, voor zich en zijn afstammelingen vrijwillig afstand deed van al zijn rechten aan de Compagnie. Doch de Compagnie moest het rijk nog veroveren op de prinsen, die zich wilden handhaven.

Na een korten inwendigen strijd werd in 1755 en 1757 het laatste gedeelte van Mataram door de Compagnie gesplitst in drie deelen: Soerakarta, onder een Soesoehoenan, en Djokjokarta, onder een Sultan, terwijl een prins onder den titel van Pangéran Mangkoe Negaran, eenig onafhankelijk gebied verkreeg. Van dien tijd af worden deze overblijfselen van Mataram aangeduid als de Vorstenlanden, die aan de Compagnie schatplichtig waren.

Hiermede was de onderwerping van Java bijna voltooid, al moest de eigenlijke inbezitneming en regeling der rechten in vele deelen nog volgen. In den oosthoek van Java lag Balambangan, dat door den Soesoehoenan van Mataram als zijn bezit werd beschouwd, en in 1743 door dezen aan de Compagnie was afgestaan; hier bleef men nog altijd de heerschappij van Bali erkennen en het gewest strekte tot een schuilplaats van zeeroovers en vijanden der Compagnie. Eerst in 1777 werd het voor goed onderworpen en te Banjoewangi het fort Utrecht gesticht.

Nog hadden er sedert uitbreidingen van het Europeesch gezag plaats, o. a. in 1812 toen de Vorstenlanden afstand deden van Kedoe, Patjitan, Grobogan, Blora, Djipang, Djapan en Wirasobâ. Nog had er grenswijziging plaats met de Vorstenlanden in 1825, en in 1830 had verder de grootste wijziging hier plaats, doordien na den strijd met Diepo Negoro en diens onderwerping de landschappen, waaruit de latere residentiën Banjoemas, Bagelen, Madioen (zonder Patjitan) en Kediri werden gevormd, werden afgestaan. Het toen nog overgebleven gedeelte der Vorstenlanden werd zoodanig verdeeld, dat Djokjokarta, het westelijk gedeelte, bestond uit de provincies Mataram en Goenoeng Kidoel en Solo of Soerakarta, het oostelijk gedeelte, uit Padjang en Soekawati. Daarnaast bestaan nog de onafhankelijke landen van Mangkoe Negoro en Pakoe Alem. In 1899 werden deze verstrooid door elkander gelegen rijken meer afgerond. Aldus zijn de Vorstenlanden ontstaan, met hun tegenwoordige grenzen. Over de verhouding dier landen tot het Gouvernement spreken wij later; alleen zij hier vermeld, dat slechts een schaduw van de vroegere onafhankelijkheid voor hen is overgebleven.

Op Madoera, waar eveneens de vorsten aanvankelijk waren gehandhaafd als vazallen van den Nederlandschen souverein, en waar die in het begin der 19de eeuw zelfs in aanzien verhoogd waren, heeft men sedert 1840 in tegengestelden zin het zelfbestuur beperkt, en na den dood der beide Sultans van Soemenep en Bangkalan in 1879 en 1882 dit opgeheven, zoodat Madoera thans ook onder rechtstreeks Nederlandsch bestuur staat.

De uitbreiding van het gezag der Compagnie en van het Ned. Gouvernement, die wij boven in hoofdresultaten de revue lieten passeeren, was niet alleen een

strijd geweest ten koste der vroeger onafhankelijke rijken Bantam en Mataram, maar was tevens gericht tegen de kleine plaatselijke hoofden en regenten, die als leenmannen dikwijls een groote zelfstandigheid bezaten of zich bijna onafhankelijk gevoelden. Eerst was het veelal een uitbreiding van het Nederlandsch oppergezag, het verkrijgen der souvereiniteitsrechten van de leenheeren, en dit moest gevolgd worden door feitelijke onderwerping van de leenmannen en het stellen der landschappen meer direct onder Nederlandsch opperbestuur. Het direct Europeesche gebied op Java, dat in de 17de eeuw zich uitstrekte over 16 %, werd in de 18de eeuw over $43\frac{1}{2}$ %, in de 19de eeuw nog met $33\frac{1}{2}$ % uitgebreid, tezamen tot 93 % der totale oppervlakte van geheel Java; de Vorstenlanden, die alleen indirect Nederlandsch bestuur hebben, beslaan thans 7 %.

Administratieve indeeling voor het Nederlandsch bestuur. Indeeling van het Inlandsch bestuur.

Java wordt voor het Nederlandsch bestuur ingedeeld in gewesten, residentiën genoemd (zie I, pag. 437), welke staan onder Europeesche ambtenaren, residenten, die met gouverneurs en assistent-residenten hoofden van gewestelijk bestuur heeten. Java is, laatst gewijzigd in 1901, verdeeld in de volgende residentiën: 1 Bantam (5), 2 Batavia (5), (de vroegere residentie Krawang werd in 1901 hierbij ingelijfd), 3 Preanger Regentschappen (6), 4 Cheribon (5), 5 Pekalongan (5), (hierbij werd het vroegere Tegal ingelijfd) 6 Semarang (8), (de vroegere residentie Japara werd hierbij ingelijfd), 7 Rembang (4), 8 Soerabaja (6), 9 Madoera (4), 10 Pasoeroean (6), (de vroegere residentie Probolinggo werd hierbij ingelijfd), 11 Bezoeki (4), 12 Banjoemas (5), 13 Kedoe (5), (Bagelen werd hiermede vereenigd), 14 Madioen (5) en 15 Kediri (5).

De gewesten op Java worden nog weder in afdeelingen ingedeeld. Het aantal afdeelingen van elke residentie gaven wij boven aan ( ); zij staan onder assistent-residenten of rechtstreeks onder den resident.

Voor het inlandsch bestuur worden op Java en Madoera de gewesten, alleen de Vorstenlanden en het oude Batavia uitgezonderd, verdeeld in regentschappen, aan welker hoofd de regenten staan (I pag. 438). De instelling der betrekking van regent is van ouden oorsprong; zij is afkomstig van de oude Javaansche vorsten, die aan het hoofd der provinciën, waarin hun rijk verdeeld was, personen stelden, gewoonlijk van hooge afkomst, om die namens hen te besturen, onder verplichting zekere opbrengsten uit te keeren, in geval van oorlog hen bij te staan, en op bepaalde tijden hen hun hulde te komen brengen. Verscheidene dier „Boepati's", die met Europeesche leenmannen der middeleeuwen kunnen vergeleken worden, verwierven groote zelfstandigheid, enkelen stichtten zelfs nieuwe rijken. Toen de Compagnie souvereiniteitsrechten verwierf, liet zij in den regel die organisatie bestaan, alleen Batavia uitgezonderd. De Regenten werden toen aan de Compagnie ondergeschikt, en moesten de opbrengsten, vroeger aan de Vorsten verschuldigd, als contingenten en verplichte leverantiën aan de Compagnie uitkeeren, volgens akten van verband met de vorsten gesloten. Maar het bestuur over den Inlander liet de Compagnie aan de Regenten over. Onder DAENDELS werden de regenten ambtenaren; hij voorzag hen van akten van aan-

stelling, en hierdoor werden zij nader aan het Europeesch gezag verbonden. Thans wordt bij de opvolging rekening gehouden met nabestaanden, als die in aanmerking kunnen komen. (I, pag. 438). Gewoonlijk is een Regent in elke Afdeeling aanwezig, zoodat deze inlandsche ambtenaar steeds nevens den Resident of Assistent-resident werkzaam is. De bezoldiging der Regenten is in den regel *f* 12000. Aan hun rang zijn bepaalde onderscheidingsteekenen verbonden, o. a. vooral het zonnescherm (pajoeng of songsong), dat door zijn kleuren en cirkels den rang aanduidt van hem, dien het achterna wordt gedragen. De indeeling van Java in Regentschappen en Afdeelingen vindt men in den Regeerings-almanak van Ned. Indië.

In de residentie Batavia wordt thans alleen één Regent gevonden in het daaraan in 1901 toegevoegde gedeelte Krawang (te Poerwakarta); in het oude Batavia was het inlandsch bestuur geheel opgeheven. Reeds toen Jakatra veroverd was, liet de Compagnie het verkregen gebied onmiddellijk besturen door haar dienaren. Ook de groote uitgestrektheid van particuliere landerijen was in die residentie een aanleiding om er het inlandsch bestuur op te heffen, wat in 1864 geschiedde met den Regent van Buitenzorg.

De regentschappen zijn weder verdeeld in districten, met aan het hoofd van ieder district een wedono of districtshoofd, en de districten worden weder in onderdistricten verdeeld. De bestuurders zijn inlandsche ambtenaren. Over de desa's hebben wij reeds gehandeld (I, pag. 439).

Het bovenstaande wijst aan, dat de oude rangverschillen der bevolking bij de organisatie van het Europeesch bestuur nog meerendeels in stand zijn gehouden. Daardoor leeft de Inlander nog ten deele zijn eigen staatkundig leven, komt hij weinig in aanraking met het Europeesch bestuur, maar vormen de oude Inlandsche vorsten en aanzienlijken den schakel tusschen volk en souvereine bestuurders.

IV. ECONOMISCHE EN CULTUURGEOGRAPHIE VAN JAVA.

A. ALGEMEEN OVERZICHT.

Hoofdlijnen der verandering van de economische toestanden.

Wij hebben reeds aangewezen (II, pag. 2 enz.), hoe in de oudheid en tot de 19de eeuw Java het economisch zwaartepunt van den Indischen Archipel werd, en waardoor dit eiland destijds als stapelplaats voor den tusschenhandel die groote beteekenis had. In den loop der 19de eeuw is de beteekenis van Java als handelscentrum voor het Oosten verminderd, en hebben Singapore en Penang de eerste plaats veroverd, die Java vroeger innam. Wijziging der staatkundige toestanden, de overheerschende invloed, dien Engeland op den handel in het Oosten in de 19de eeuw veroverde, de protectionistische handelspolitiek door Nederland lang in Indië volgehouden, en de verschuiving der verkeersroutes na het doorgraven van de landengte van Suez, deze oorzaken werkten samen, dat Java zijn bevoorrechte stelling in het Oosten gedeeltelijk verloor. De vermindering der beteekenis van de Molukken in de 19de eeuw, en de verschuiving van het economisch zwaartepunt in den Archipel naar het westen, brachten Java uit zijn centrale economische ligging in Nederlandsch Indië.

Door deze wijziging der economisch-geographische verhoudingen in den Indischen Archipel moest de beteekenis van Java voor het Moederland ook veranderen. Met den achteruitgang als handels-emporium diende wel naar andere middelen gezocht te worden om Java opnieuw vruchtdragend te maken voor den moederlandschen handel. Java werd nu meer aangewezen tot exploitatie van eigen productievermogen. De economisch-geographische geschiedenis van Java in de 19de eeuw is door dit streven gekarakteriseerd. Onder dien invloed zijn op dit eiland in de 19de eeuw geheel veranderde economische toestanden ontstaan, en werden er nieuwe takken van bedrijf ontwikkeld, om aan de eischen van den wereldhandel te voldoen. De invloed ging van buiten uit, de ontwikkeling was geen spontane evolutie der Inlandsche huishoudkunde, en daardoor was zij niet zelden tegennatuurlijk, niet constant, werkte soms schadelijk voor de Inlandsche belangen. Maar in economisch-geographisch opzicht had dit proces tengevolge, dat Java in den loop der 19de eeuw het hoofdgebied werd voor de Europeesche cultures.

Op het eind der 18de eeuw waren rijst, suiker, koffie, indigo, peper, katoenen garens en hout de hoofdprodukten, die het eiland zelf leverde. Maar de ontwikkeling der productie daarvan was onder het stelsel der gedwongen leverantiën en contingenten gering, en toen de beteekenis van Java als centraal handelsgewest achteruitging, gevoelde het moederland behoefte aan de uitbreiding van productieve cultures op Java voor de Europeesche markt, om produkten te hebben voor den uitvoer, en om de koopkracht bij de Inlanders te doen toenemen. Aan dat streven had het Gouvernementscultuurstelsel in 1830 zijn oorsprong te danken, en bij gewijzigde inzichten omtrent het optreden van den Staat later de Agrarische wet van 1870. Het Cultuurstelsel was de eerste poging op groote schaal om Java tot een georganiseerd productieland te maken van landbouwvoortbrengselen voor de Europeesche markt, en leidde tot de invoering van onderscheidene cultures, die er vroeger niet bekend waren, of tot stelselmatige aanplant op groote schaal van reeds daar bekende cultuurgewassen. De Gouvernements-cultures, successievelijk op Java ingevoerd, waren die van indigo, suiker, peper, tabak, cochenille, thee en kaneel, terwijl de koffie er ook bij gerekend kan worden, buiten 't Cultuurstelsel later de kina-cultuur. De Gouvernements-cultures zijn sedert 1890, de koffie en de kina uitgezonderd (zie I pag. 488), vervallen, maar na de totstandkoming der agrarische wet van 1870 (I pag. 483), die den vreemdelingen gelegenheid gaf land ter beschikking te verkrijgen, hebben particuliere ondernemingen het werk voortgezet, om door groote stelselmatige bedrijfsondernemingen Java als tropisch landbouwgewest te exploiteeren. Zoo zijn sedert 1830 de Inlandsche landbouwers meer en meer aan hun zelfstandige ontwikkeling onttrokken geworden, en in de sferen van den economischen invloed der grootere ondernemingen gekomen. Hiermede is het aantal economisch zwakke landbouwers verminderd, en het aantal bijna uitsluitende loonarbeiders toegenomen; hierdoor is het zelfgenoegzaam bedrijf van vroeger, toen de Inlanders door landbouw en huisindustrie bijna geheel in alle behoeften voorzagen, beperkt geworden tot enkel landbouwbedrijf en is de huisindustrie veelal teloor gegaan. Thans trachten velen op de groote cultuurondernemingen het voor het dagelijksch leven noodige geld

te verdienen. De uitbreiding der geldhuishoudkunde doet aldus in de geheele Inlandsche maatschappij haar invoed gevoelen. Door het genoemd proces, hetwelk wij slechts in hoofdlijnen volgden, is in plaats van de huisindustrie de fabrieksindustrie opgekomen, nl. die, welke dient om de cultuurprodukten geschikt te maken voor de markt. Suiker, koffie, thee, kinine, indigo, rijst, tabak enz. hebben hun fabrieken noodig, waarin de Inlanders werkzaam zijn.

Bedrijven en bronnen van bestaan. Productie.

Uit het bovenstaande en het vroeger gezegde (I, pag. 487 enz.) blijkt, dat de landbouw de hoofdbron van bestaan is voor de bewoners van Java, waarnaast de veeteelt wordt uitgeoefend, die echter achteruitgaat, terwijl zij op Madoera nog de beste resultaten geeft, en dat het oude landbouwvolk zich meer begint te ontwikkelen tot een arbeidersvolk, een ontwikkeling die verhaast wordt door den invloed der Europeesche industrie en den handel. Die evolutie, niet langs natuurlijken weg maar onder vreemden invloed, maakt de toestanden der Inlanders in de onderscheidene deelen van Java zeer verschillend, al naarmate de vreemde invloed krachtiger gewerkt heeft of niet. In de diepe binnenlanden, als van de Preanger Regentschappen, Bantam en elders vindt men misschien nog dorpen met den ouden primitieven landbouwtoestand, schier zonder geldhuishoudkunde, meest met het onmiddellijk ruilverkeer van produkten en van arbeidskracht; in de meeste gewesten van Java echter is de behoefte aan geld-verdienen reeds doorgedrongen, en beheerscht er de bedrijven voor een groot gedeelte. Volgens de opgaven van 1900 telde Java in dit jaar ruim 6 mill. Inl. bewoners, die een beroep uitoefenen en daarvan werden ruim 5 mill. tot de landbouwers gerekend. Van deze landbouwers waren er 3,5 mill. die bouwland bezaten (onder dezen 1,5 mill. met ploegvee) en bijna 1,5 mill., die geen bouwland bezaten. Het aantal handelaren, tokohouders enz., zoover die niet tevens landbouwers waren, bedroeg bijna 158,000, dat van hen, die een ambacht of eenige fabrieksnijverheid voor eigen rekening doen en niet tevens landbouwers zijn, is bijna 78 000, het aantal huis- en stalbedienden 48700.

Die cijfers brengen aan het licht, dat ongeveer 1,5 mill. landbouwers op Java geen bouwland bezitten, d. i. 30 % van de landbouwers. Deze personen zijn zeker voor het grootste gedeelte onterfden, die hun grond òf door zoogenaamden huur, òf door koop hebben zien overgaan in handen van andere landgenooten. Hieruit blijkt de invloed, dien wij boven aanduidden.

De uitoefening van den landbouw als hoofdbedrijf heeft tengevolge, dat een groot gedeelte der oppervlakte van Java in gebruik is genomen. Ongeveer 40 % der oppervlakte wordt ingenomen door cultuurgronden: bouwlanden, weiden, dorpsboschjes, tuinen enz. Die bouwlanden worden door de Inlanders gebruikt tot voorziening in hun eigen behoeften, maar tevens worden zij ten deele in beslag genomen door de groote cultures, dus hoofdzakelijk beteeld met uitvoerprodukten, òf direct door, òf onder den invloed der Europeesche ondernemingen. Daar de irrigeerbare bouwlanden meer dan één oogst per jaar kunnen leveren, en vele produkten geen vol jaar noodig hebben tot hun groei en rijping, wordt een gedeelte der bouwlanden gedurende eenige maanden voor Europeesche cultures, gedurende de andere maanden voor de behoeften der Inlanders gebruikt. Wij wezen daar-

op, toen wij de cultures behandelden. De arbeid voor de Europeesche cultures wordt bijna geheel verricht door de Inlanders.

De verbreiding van den inlandschen landbouw over Java staat in verband met de verbreiding der bevolking. Van de vruchtbare laagvlakten heeft die zich dieper naar het binnenland verbreid. Als een dorpsnederzetting te veel bevolkt wordt, en de velden er rondom in beslag zijn genomen, zoeken enkelen in de bosschen een plek, waar geschikte grond voor den landbouw gevonden wordt (I, 383), en zoo schuift de landbouw en daarmede de bevolking in de bosschen van het bergland vooruit. Waar goede grond is om te bebouwen, kan de Inlander zich vestigen, en hij kiest daartoe bij voorkeur de vlakke gedeelten van het bergland, de plateau's of de dalen, bovenal daar, waar water is te bekomen tot besproeiing of voor ander gebruik.

De groote cultures zijn aan meer voorwaarden gebonden dan de inlandsche landbouw in het algemeen. Een klimaat en een bodem, voor de planten geschikt, is voor beide een eerste voorwaarde, maar tevens is het voor de Europeesche cultures noodig, dat de Inlanders grond ter beschikking stellen, dat zij hun werkkracht willen leveren, veelal dat er water is, en dat er verkeerswegen zijn om de produkten af te voeren.

De cultures zijn naar de hoogte te onderscheiden als vlakte-cultures: rijst, suikerriet, indigo, en als berg-cultures: koffie, thee, kina. De eerste zijn hoofdzakelijk gevestigd geworden in de vlakten, het oude cultuurland der Inlanders, de laatste zijn later vooruitgeschoven in het bergland, en hebben op de vroeger woeste plateaus der Preanger en elders op het hoogland in den loop der 19de eeuw uitgestrekte ontginningen en nieuwe nederzettingen doen ontstaan.

De groote cultures leveren voornamelijk de produkten van den uitvoer voor den wereldhandel; zij brengen het geld onder de Javanen. De inlandsche landbouw voorziet bijna alleen in de behoeften van engen kring. De produkten daarvan worden wel op pasars en aan Chineesche opkoopers verkocht, door dezen verhandeld en naar de kuststreken gevoerd, en in den Archipel verkocht, doch niet op groote schaal. Van het inlandsche suikerriet bijv. wordt maar een zeer klein gedeelte opgekocht voor de fabrieken, de inlandsche tabak blijft bijna geheel op de inlandsche markt.

De produkten, die Java voor den uitvoer op de wereldmarkt levert, zijn voornamelijk: suiker, tabak, koffie, thee, rijst, coprah, cacao, peper, kinabast en kinine, huiden, kapok, gom-damar, indigo, maïs (in den laatsten tijd), tapiocca enz. De uitvoerstatistiek (II, pag. 20) geeft de uitvoerprodukten aan. [1])

Tot het leveren van suiker, tabak, koffie, coprah (in den laatsten tijd), thee, indigo en kinabast zijn bepaalde cultuurondernemingen gevestigd. De

1) Wij moeten er op wijzen, dat in de statistiek op pag. 20, ontleend aan de officieele uitvoerstatistiek, ook enkele artikelen voorkomen, die eigenlijk niet afkomstig zijn van het gewest, van waar zij worden uitgevoerd, maar dat die door de kustvaart van eenig ander gewest zijn aangevoerd in de haven, vanwaar zij worden uitgevoerd. Voor de grootere havens is dat het meest het geval. Zoo is het bijv. met tin op Java. Het zou wenschelijk zijn, dat de statistiek daarover aanwijzingen gaf.

ondernemers dezer cultures verkrijgen daartoe de gronden, òf door erfpacht van den Staat (I, pag. 483), òf door huur van de Inlanders (I, 484 en 486), terwijl op de particuliere landerijen (I, 475) de landheer over de gronden beschikt. De wijze, waarop die gronden verkregen worden van de Inlanders is verschillend bij de onderscheidene cultures (zie I, pag. 502, de vergelijking van verhuur voor suiker-, tabak- en indigo-cultuur). Voor de suikercultuur, waarbij de grondbewerking, de keuze der plantstekken, de beplanting en het onderhoud veel zorg vereischen, en deze niet van den inlandschen landbouwer, aan zich zelf overgelaten, kan worden verwacht, wordt de grond meest ingehuurd en geheel voor rekening en risico van de ondernemers beplant. De wetgever heeft voor de verschillende rechten der Inlanders op den grond (zie I, 474 enz.) den duur bepaald, welke als maximum-tijd geldt, dat die grond mag verhuurd worden; voor ambtsvelden één oogstjaar, voor communaal bezeten gronden, die periodiek worden verdeeld of op onbepaalde tijden verdeeld kunnen worden $6^1/_2$ jaar, grond in erfelijk individueel of communaal bezit met vaste aandeelen 12 jaar, grond in agrarisch eigendom verkregen 20 jaar. Het is de taak van een cultuuronderneming op de dorpen zooveel mogelijk bij elkander liggende gronden van de Inlanders in pacht te verkrijgen, waartoe niet zelden ruiling van gronden noodig is, voor bepaalde cultures.

Wij hebben de cultures reeds vroeger behandeld (I, pag. 487), doch willen hier enkel hun verbreiding op **Java** nagaan en enkele opmerkingen maken.

De oppervlakte lands aan de belangrijkste cultures gewijd in 1903, leert het nevensgaand overzicht kennen, waarin de Vorstenlanden en de Particuliere landerijen niet zijn genoemd. Hieruit blijkt, dat de suikercultuur op Midden-Java haar grootste gebied heeft, terwijl de suikercultuur na de tabak de grootste oppervlakte inneemt. Hoofdzakelijk is de suikercultuur op Midden- en Oost-Java en beoosten Batavia gevestigd; in streken, waar communaal grondbezit heerschend voorkomt, kan de suikercultuur het best de gronden verkrijgen (I, pag. 508); waar individueel grondbezit overheerschend is, is dat moeilijker. In Bantam, Batavia en de Preanger is thans de suikerrietteelt van weinig belang.

De suikercultuur, die eenige jaren gedrukt was, neemt na het tot stand komen der Brusselsche suikerconventie sterk toe. In verband daarmede staat de toeneming van het aantal suikerfabrieken. Gedurende de campagne 1903 waren op Java in werking 181 fabrieken, die (volgens de gegevens door het Archief voor de Suikerindustrie verzameld, welke slechts van 78% opgaven ontving), 778 000 ton leverden. Daarvan werden er gevonden 105 in Oost-Java, (13 in Bezoeki, 30 in Pasoeroean, 39 in Soerabaja, 17 in Kediri en 6 in Madioen), 49 in Midden-Java (14 in Semarang, 15 in Solo, 15 in Djokjokarta, 1 in Bagelen en 4 in Banjoemas) en 27 in West-Java (15 in Pekalongan en 12 in Cheribon). Op pag. 18 deel II leeren wij de landen kennen, waarheen de suiker wordt uitgevoerd. (N.B. De indeeling in O., Midden en W. is hier iets anders, dan wij aannamen).

De totale opbrengst aan suiker van Java bedroeg in 1901: 12 630 864 pikols (780 082 ton) en in 1904: 16 619 184 pikols (1 040 000 ton), waarvan in 1904: 6 133 650 pikols uit Soerabaja werden verscheept.

Oppervlakte gronds in bouws (1 bouw = 7096,5 M^2) gewijd aan de volgende cultures in 1903.

	Suikerriet. 1e gewas.	Suikerriet. 2e gewas.	Indigo. 1e gewas.	Indigo. 2e gewas.	Tabak. 1e gewas.	Tabak. 2e gewas.	Nipah-bosschen. 1)	Boom-gaarden. 1)
Bantam	381	49			80	70	420	7053
	429				100			
Batavia, dom. Bloeboer	20	1						
	21							
Batavia, Afd. Krawang	50	0						2202
	50							
Preanger Regentsch.. .	3766	216	41	81	10157	2051		4211
	3982		122		12208			
Cheribon	13573	0	164	4	747	326	79	9534
	13573		168		1073			
Pekalongan.	14836	740	1617	464	2339	505	73	1483
	15576		2081		2344			
Semarang	15021	5862	615	2725	2536	6232	419	2278
	20883		3340		8768			
Rembang	601	423	597	3846	1241	34054		425
	1024		4443		35895			
Soerabaja.	31184	4565	194	2115	357	4644	1085	4145
	35749		2309		5001			
Pasoeroean	23380	5565	82	1892	244	8447	305	434
	23945		1974		10858			
Bezoeki	8500	4596	313	478	4838	34807		4073
	13096		791		39645			
Banjoemas	4784	237	113	243	12266	2354	542	18167
	5021		356		14620			
Kedoe	1422	441	546	316	9065	14491	183	7387
	1836		862		23556			
Madioen.	5574	529	121	598	365	2834		3146
	6103		719		3199			
Kediri	2281	5507	1993	2585	569	12140		86
	28388		4578		12709			
Madoera.	570	275	810	500	2320	6850	1067	423
	845		1370		9170			
Totaal.	146542	29006	7206	15907	49241	130405	4123	64997
	175548		23113		179646			

Voor de Inlanders is de suikercultuur van groot economisch belang. In het begin van het jaar, als de Inlander gereed is met de bewerking en beplanting van eigen sawah's, en als bij velen de voorraad rijst van den vorigen oogst verbruikt is, zoodat hij op andere wijze in zijn onderhoud moet voorzien, begint de bewerking der suikerrietvelden, zoodat in deze streken handen te kort schieten. Dan trekken geheele ploegen van arbeiders van de minder gunstig

1) Alleen die genoemd, welke aangeslagen zijn in de landrente.

bedeelde streken van Java om er arbeid te zoeken en geld te verdienen. Madoereezen doen dit in den Oosthoek en te Soerabaja, zelfs tot Malang en Kediri toe; bewoners van Grissee, Lamongan en Toeban van de zoo misdeelde streek aan Java's noordoostkust en rondom Soerabaja; van andere deelen van Rembang trekt men naar Madioen en Japara, dat ook werkvolk krijgt van Demak; Kendal, Pekalongan en Tegal worden voorzien uit de armelijke gedeelten van Semarang en Kedoe, terwijl menschen uit de minder goed gelegen plaatsen van Cheribon en Banjoemas werk weten te vinden aan de fabrieken in dezelfde residenties. Zoo oefent de suikercultuur invloed uit over bijna geheel Java. Zelfs de Preanger Regentschappen, waar de Soendaneezen geen werkvolk leveren, hebben een goede bron van inkomsten door de teelt van suikerriet voor stekken. Men kan berekenen, dat ongeveer een millioen menschen gelijktijdig bij de suikercultures en in de fabrieken werkzaam zijn. Het grootste gedeelte wordt verricht bij taak, het zwaarste door mannen, het lichtste, als planten, inboeten, besproeien, bemesten enz. door vrouwen en kinderen. Het snijden van het riet, zoover het niet geschiedt door helpers der karrenvoerders, die het riet naar de fabrieken moeten brengen, wordt meest verricht door menschen uit den omtrek der fabrieken, niet door het bovengenoemde zwervend werkvolk. Als het riet gesneden is, wordt het naar de fabriek gebracht, òf met eigen middelen, òf door genoemde karrenvoerders, die worden betaald per pikol aangevoerd riet. Doch wegens de toenemende behoefte aan trekvee, is men in den laatsten tijd voor het rietvervoer ook draagbare sporen gaan aanleggen om de moeielijkheden met de karrenvoerders te ontgaan, wat zeer ten nadeele is der bevolking. Elders bevorderen de suikerfabrikanten de teelt van goed trekvee.

Uit het bovenstaande blijkt, welke beteekenis de suikerindustrie op Java heeft voor de Inlandsche bevolking, en ook indirect oefent zij daarop invloed uit. Onderscheidene beroepen zijn door haar ontstaan of belangrijk uitgebreid: potten- en steenbakkerij, het vlechten van manden, het vervaardigen van karren en voertuigen. Karren- en schuitevoerders vinden door de suikerindustrie steeds werk en ook onderscheidene ambachtslieden. Het verpakken van suiker in manden wordt tegenwoordig veel vervangen door verpakking in jutezakken, en daarmede lijdt het Javaansche bedrijf der mandenmakerij een groot verlies, dat alleen kan voorkomen worden als de Regeering het planten van jute bevordert. Ook voor het spoorwegverkeer is de suikernijverheid een groot voordeel. De suikerindustrie is, zegt Mr. N. P. van den Berg, voor Java misschien nog van grooter beteekenis dan de mijnbouw voor Frankrijk, dan de graanteelt voor Noord-Amerika. De suikerindustrie is de hoeksteen, waarop schier alles rust, wat leven en bedrijf geeft aan het verkeer op Java, zij is een levensquaestie voor dat eiland.

De tabakscultuur neemt op Java nog iets grooter oppervlakte in beslag dan de suikercultuur. Wij hebben reeds aangewezen (I, pag. 502), dat de verhouding van deze cultuur tot den ondernemer een geheel ander karakter draagt dan bij de suiker- en indigo-cultures. Bij de tabak bestaat het opkoopstelsel, waarbij de teelt aan de Inlanders wordt overgelaten, maar de Europeesche ondernemer het produkt opkoopt van dezen. Doch om misbruiken der

Inlanders tegen te gaan en het produkt te verbeteren werd het opkoopstelsel in latere tijden in vele gevallen in dien zin gewijzigd, dat de Europeesche ondernemer den grond huurt (van 5 – 12 jaar), onder voorwaarde dien van 1 Juli tot 31 Dec. ter beschikking te mogen hebben, en dat de Inlander dien in dezen tijd met tabak moet beplanten, welke aan den huurder moet geleverd worden tegen bepaalden prijs. Dit is de zoogen. onvrije cultuur, waarbij de ondernemer veel invloed heeft op de cultuur. Doch hier naast bestaat ook nog de vrije cultuur, waarbij de ondernemer enkel opkooper is.

De Inlander, die zijn grond verhuurt voor de tabakscultuur, behoudt daarbij ook ten opzichte van zijn grond een zekere zelfstandigheid, verricht de beplanting van den grond zelf, of laat die verrichten door de personen, die hij aanwijst, en hij blijft bij het welslagen van den oogst persoonlijk belang hebben. Bij de suikerindustrie is de Inlander gewoon loonarbeider; bij de tabakscultuur is hij landbouwer-leverancier. De huurovereenkomst bij deze cultuur met den Europeeschen ondernemer gesloten heeft alleen ten doel dien ondernemer den eigendom te verzekeren van de op den gehuurden grond geteelde tabak. De positie van den verhuurder is bij de cultuur van tabak gunstiger dan bij die van suiker of indigo. Niet alleen dat de inlandsche verhuurder, zooals gezegd is, bij de tabakscultuur een zekere zelfstandigheid behoudt tegenover den huurder, maar bij de tabakscultuur mist hij ook slechts betrekkelijk korten tijd de beschikking over zijn grond, en dat juist in die periode des jaars, welke voor bebouwing met inlandsche produkten het minst voordeelig is. Bij den verhuur tot tabaksteelt doet de Inlander van ongeveer $^1/_3$ van zijn sawah's voor ten hoogste 6 maanden, aanvangende 1 Juli, afstand, en mist voor zijn eigen behoefte van dat $^1/_3$ niet meer dan een palawidja-oogst. Daarvoor ontvangt hij, behalve verdiensten uit beplanting van den grond met tabak, ook nog een huur van ± *f* 15 per bouw op sawah's, *f* 1 op tegals, voor den tijd gedurende den oost- en misschien het begin van den west-moesson. Bij de suiker-cultuur is de grondhuur voor den Inlandschen verhuurder hoofdzaak, bij tabakscultuur is de betaling van het produkt hoofddoel voor den verhuurder, de huur bijzaak. En daarbij komen bij de tabakscultuur ook de koelieloonen, waarvan de vrouwen veel verdienen bij de sorteering en anderen lichten arbeid.

De tabakscultuur, die eens op Java veel uitgebreider was, heeft op Java tegenwoordig voornamelijk plaats in Bezoeki (zie de tabel pag. 87), (afdeelingen Djember en Bondowoso) en in Pasoeroean (afd. Loemadjang), terwijl zij in de Vorstenlanden een belangrijke plaats inneemt, zooals wij later zien. In 1903 waren 56 tabaksondernemingen op Java werkzaam op grond van overeenkomsten tot opkoop en aanplant met de Inlanders, die 16,2 mill. K.G. bladtabak en krosok verkregen, waarvan 11,5 mill. K.G. alleen van 24 (der 25 aanwezige) ondernemingen in Bezoeki. Hier wordt minder dan elders de cultuur aan de Inlanders overgelaten. Toeneming van tabakscultuur zag men in den laatsten tijd weer in verschillende gewesten.

De indigo wordt evenals de suiker meest door de ondernemers zelf geplant op van de bevolking gehuurde gronden. In 1903 waren er 9 ondernemingen

in werking, waarvan 8 over 2886 bouws eigen aanplant beschikken en 1 onderneming het produkt verwerkte van de Inlanders, op eigen risico geplant. De geheele productie bedroeg 115 664 K.G. De cultuur komt meest voor te Rembang, Kediri, Semarang, Soerabaja en de Vorstenlanden, doch wordt met ondergang bedreigd.

De koffiecultuur, een hooglandcultuur, komt op Java het meest voor in Pasoeroean, Bezoeki, Kediri, de Preanger-Regentschappen, Semarang en Soerakarta (Zie I, pag. 514, waar de cultuur enz. verder beschreven is). Nog enkele woorden over deze cultuur. De koffiecultuur op Java wordt gedeeltelijk nog gedreven als Gouvernementscultuur, is gedeeltelijk onderworpen aan Gouvernementsmonopolie of verplichte levering aan het Gouvernement, en is verder vrije cultuur van particuliere ondernemers of Inlanders.

In de meerderheid der Gouvernementslanden van Java is de Inlandsche bevolking verplicht alle door haar, hetzij op het staatsdomein, hetzij op krachtens gebruiksrecht of agrarisch eigendom bezeten grond geteelde koffie, tegen een vasten prijs aan het Gouvernement te leveren. Dat is het koffie-monopolie of de verplichte levering. Hiernaast bestaat de eigenlijke Gouvernementscultuur, hetzij als verplichte cultuur, de oude vorm, waarbij de cultuurdienstplichtigen van bestuurswege verplicht worden jaarlijks een zeker aantal boomen bij te planten en te onderhouden (I pag. 513), zonder andere vergoeding dan hetgeen bij inlevering van het produkt zal worden betaald, en de vrijwillige cultuur, met een Javaansch woord manasoeka (= naar eigen verkiezing) aangeduid, die berust op den vrijen wil der bevolking, zij het ook onder leiding van ambtenaren. De vrijwillige Gouvernementscultures hebben de verplichte in den loop der jaren geheel overtroffen; het aantal vrijwillig geplante boomen is ongeveer driemaal zoo groot als dat in cultuurdienst aangeplant.

Dat aan de opheffing der Staatskoffiecultuur, waartoe bij motie besloten was, nog geen gevolg is gegeven, hebben wij gezegd. Toch heeft dientengevolge het Opperbestuur inderdaad den Gouverneur-Generaal gemachtigd, de verplichte koffielevering op te heffen in die streken, waar de Staatscultuur niet bestaat of geen levensvatbaarheid bezit, en deze maatregel zonder gevaar voor de handhaving elders kan worden toegepast. Hieraan is uitvoering gegeven, door het koffie-monopolie achtereenvolgens op te heffen in de gewesten Bantam, Krawang, Cheribon (in 1904), Japara, Rembang en de afdeeling Panaroekan van Bezoeki en bovendien in Soerabaja, Banjoemas en een aantal verspreide districten de geheele Gouv. koffiecultuur in te trekken. Daarentegen werd geheele afschaffing nog onraadzaam geacht. Feitelijk bestaat de Gouv. koffiecultuur nog slechts in 11 gewesten van Java en heeft zij alleen in Pasoeroean en de Preanger overwegende beteekenis. De oppervlakte, aan de Gouvernem. koffiecultuur gewijd, vermindert dus aldoor. Terwijl op het einde van het plantjaar 1901 —02 (ult. Oct.) nog 1316 desa's met 143 279 bij de verplichte cultuur ingedeelde gezinnen (verdeeld over 60 districten) in de cultuurplannen begrepen waren, bedroegen die totalen op ult. Oct. 1903: resp. 1290 desa's en 144 401, eveneens verdeeld over 60 districten. Bovendien waren nog tijdelijk bij de verplichte cultuur, nl. alleen ten behoeve van het onderhoud van reeds bestaande aan-

plantingen, betrokken 1030 desa's, behoorende tot 78 districten. De oppervlakte der op hoog gezag aangelegde nog in onderhoud zijnde plantsoenen verminderde gedurende het plantjaar 1902—03 van 40 500 tot 38 578 bouws, en der vrijwillig aangelegde of als zoodanig bekend staande van 87 600 tot 83 900 bouws. In verband hiermede is het aantal boomen in de verplichte plantsoenen van 47 millioen tot 46,6 mill. en in de vrijwillig aangelegde van 139,6 tot 138,25 millioen gedaald. Alleen in de Preanger Regentschappen en Pasoeroean hebben, wat de boomen der eerste categorie betreft, de bijplantingen de afschrijvingen eenigszins beduidend overtroffen; in Cheribon, Pekalongan, Semarang, Bezoeki, Banjoemas, Kedoe en Madioen vond men achteruitgang. Ook de cultuur van Liberia-koffiie voor het Gouvernement ging achteruit van 6,9 tot 6,3 mill. boomen.

De Gouvernementskoffieontvangst in 1903 bedroeg in totaal 297 730 pikol, waarin begrepen zijn 284 361 pikol Java en 13 369 pikol Liberia-koffie. In dien oogst bedroeg het aandeel van de residentie Pasoeroean 49,5 %, dat van de Preanger Regentschappen 26,5 %, dat van Pekalongan 13,4 %, dat van de overige gewesten tezamen 10,4 %. (Koloniaal Versl. over 1904).

In 1903 werden op Java vier groote veilingen van Gouvernementskoffie gehouden, in 1904 werd dat aantal op 6 bepaald. Deze groote veilingen leveren voor den uitvoer. Doch ten behoeve van de voorziening in plaatselijke consumptie op Java en Madoera worden op onderscheidene plaatsen (in 1903 op 15 plaatsen) kleine koffievendutiën gehouden, waar in 1903 van de Gouv. koffie 707 pikol verkocht werd.

De Gouvernementskoffiecultuur was vroeger een belangrijke bron van inkomsten voor de Javaansche bevolking, die zeer is afgenomen met de cultuur. Verdeeld over tijdvakken van 5 jaar werd aan de Inlandsche bevolking betaald voor geleverde koffie:

Van	1879—1883	gemiddeld	per	jaar	*f*	12 750 030
„	1884—1888	„	„	„	„	8 495 865
„	1889—1893	„	„	„	„	5 268 020
„	1894—1898	„	„	„	„	4 424 435
„	1899—1902	„	„	„	„	2 661 980

In 20 jaar ging de bate der gouvernementscultuur voor de inlandsche bevolking terug met 10 mill., dat is bijna 60 % van het bedrag, dat de Inlandsche bevolking van Java en Madoera aan landrente en ruim 40 % van wat zij aan belastingen in geld opbrengt. (VAN DEVENTER, Econ. toestand). Die vermindering is hoofdzakelijk ten nadeele gekomen van de bevolking van Midden-Java, die derhalve het meest onder dien achteruitgang lijdt.

Naast de Gouvernementskoffiecultuur bestaat die der particuliere ondernemingen, het meest in Pasoeroean, Bezoeki, Kediri, Soerakarta, Semarang en de Preanger, op erfpachtsgronden volgens de agrarische wet (Zie I, pag. 514). Vooral in Oost-Java hebben die in de laatste kwarteeuw aanleiding gegeven tot vele nieuwe ondernemingen. De koffiecultuur heeft zich in den loop der tijden verplaatst van W. naar Midden- en later naar O. Java. De particuliere koffieteelt verkeert ook sedert eenige jaren in een stadium van stilstand, welke eveneens de loonen drukt.

In 1903 werd door particulieren van Java uitgevoerd 29 475 684 K.G. koffie, waarvan van Soerabaja 9 129 381 K.G., van Batavia 5 980 806 K.G., van Semarang 1 535 715 K.G., van Pasoeroean 8 423 165 K.G., uit Probolinggo 1 537 000 K.G., en kleinere hoeveelheden uit Pamanoekan, Cheribon, Tegal, Pekalongan Banjoewangi. Van de Gouvernementskoffie werd uitgevoerd 13 005 880 K.G., en wel van Pasoeroean 6 166 189 K.G., van Batavia 1 729 116 K.G., Probolinggo 1 574 479 K.G., Tegal 1 509 605 K.G., Soerabaja 617 400 K.G., Semarang 468 635 K.G., Pekalongan 457 000 K.G. en kleinere hoeveelheden uit Bezoeki, Panaroekan, Banjoewangi en Tjilatjap. De meeste uitvoer van koffie heeft plaats naar Nederland, Amerika, Frankrijk, Singapore, Oostenrijk enz. (Zie II, pag. 18).

Wij laten ter vergelijking van de beteekenis der koffieproductie van Java het overzicht van de wereldproductie volgen, volgens cijfers in de „Jaaroverzichten betreffende den handel in koloniale produkten", 1903.

Wereldproductie der koffie in 1000 balen.

Santos	8 350	Per Transport	15 159
Rio	3 974	Costa-Rica	250
Java	600	Salvador	250
Venezuela	545	Bahia	200
Guatemala	450	Nicaragua	150
Mexico	420	Britsch Indië in Ceylon	140
Victoria	420	Porto-Rico	80
Haïti	400	Padang	55
Transporteeren	15 159	Totaal	16 284

De theecultuur, evenals de koffie een bergcultuur, vindt men op Java voornamelijk in de Preanger, Kedoe, Cheribon, Semarang, Batavia en Banjoemas. In Ned. Indië levert alleen Java thee voor de wereldmarkt. De theecultuur gaat vooruit; in 1880 waren er 23 ondernemingen, met een totale opbrengst van 1,5 mill. K.G., in 1902: 100 ondernemingen, met een opbrengst van meer dan 7 mill. K.G. Van deze waren er 80 in de Preanger, die meer dan 6 van de 7 mill. K.G. leverden. Toch geeft die vooruitgang der bevolking niet de verdiensten, welke zij door den achteruitgang der koffiecultuur moet derven.

De uitvoer van thee van Java bedroeg in 1904 11,3 mill. K.G., waarvan 5 887 499 K.G. naar Nederland, 4 431 977 K.G. naar Engeland, 545 867 K.G. naar Rusland, 124 071 K.G. naar Australië, 35 817 K.G. naar Duitschland, 254 486 K.G. naar Singapore, China enz. en 171 885 K.G. naar diverse landen (Jaarversl. der Soekaboemische Landb. Vereen. 1904). Plannen, om te Batavia een theemarkt te vestigen, zijn nog niet tot stand kunnen komen.

Ook de Inlanders houden zich met theeteelt onledig. Het Koloniaal Verslag van 1903 vermeldt, dat Europeesche ondernemingen in dat jaar veel thee in den vorm van nat blad van de bevolking opkochten. In Soekaboemi besloeg de uitgestrektheid der Assam-theeplantsoenen van de bevolking een uitgestrektheid van 1470 bouws, een productie van 1 450 000 K.G. nat blad, terwijl de ondernemingen Tjinangerang en Margapala in Soemedang resp. 10 000 en 385 K.G.

opkochten aan nat blad. Hier en daar in de Preanger Regentschappen houden ook de Inlanders zich bezig met de bereiding van thee, op primitieve wijze, die zij op de pasars en in waroengs verkoopen. Ook Chineezen drijven theehandel.

In de afdeeling Pemalang (Pekalongan) bestaan twee thee-etablissementen, waarvan er 1 aan een Chinees en 1 aan een Inlander toebehoort. De thee wordt, behalve op de omliggende pasars, ook uitgevoerd naar Djokjokarta, Tegal en Pekalongan.

In het algemeen neemt de theeproductie en 't gebruik op aarde toe.

De kina-cultuur, een bergcultuur, (I pag. 517) is voornamelijk gevestigd in de Preanger-regentschappen; hier vindt men zoowel de Gouvernements (8 établissementen) als de particuliere kinacultuur (in 1903 van de 89 particuliere nemingen op Java 65, en 5 in Pasoeroean enz.)

De Gouv. kinacultuur leverde in 1903: 789 357 K.G., nl. aan bast van C. Ledgeriana (fabrieksbast) 613 404 K.G., gemiddeld bevattende 6,25 °/₀ zwavelzure kinine en 175 953 K.G. Succirubra (pharmaceutische) bast. Voor de hier te lande te houden Gouvernementsveilingen van bast werden verscheept 482 983 K.G. Van het in Indië overgebleven gedeelte, à 306 374 K.G., is voor den geneeskundigen dienst bestemd 1303 K.G. pharmaceutische bast en het overige geleverd aan de Bandongsche kininefabriek. De opbrengst der particuliere onderondernemingen bedroeg in 1903 ongeveer 6 052 194 K.G.

De rijstcultuur, de hoofdcultuur der Inlanders, hebben wij uitvoerig behandeld (I, 489). De verbreiding der rijstvelden op Java leert de tabel deel II, pag. 62 kennen. Op deze plaats wijzen wij er nog op, dat Java in verschillende gewesten een inlandschen rijsthandel heeft. De padi op Java wordt voor een gedeelte bij de Inlanders opgekocht door de rijstpelmolens, die er in tal van gewesten gevonden worden, en welke voor het meerendeel in handen zijn van Chineezen. In Bantam vindt men op dit oogenblik een tiental rijstmolens, alle door waterkracht bewogen, waarvan het produkt grootendeels wordt uitgevoerd naar Batavia en Banka. Van de 41 rijstpellerijen in de afdeeling Krawang behooren er 34 aan Chineezen, 4 aan Inlanders en 2 aan Arabieren, terwijl er 1 in handen is van een Europeaan. Gedeeltelijk wordt het levend water, gedeeltelijk de stoom en ook voor enkele nog buffels als arbeidskracht gebruikt. In de Preanger Regentschappen werkten in 1903: 39 molens, alle in 't bezit van Chineezen, waarvan het produkt grootendeels naar Batavia, Buitenzorg, Midden- en Oost-Java werd uitgevoerd. In de afdeeling Indramajoe werd in 1903 door drie Europeesche en acht Chineesche handelaren rijst opgekocht, meest voor de Europeesche markt. In Pekalongan werkte in 1903 een rijstpelmolen, tevens tapiocca-meelfabriek, en in Pasoeroean bestonden 2 stoomrijstmolens, die uitsluitend van de bevolking opgekochte padi tot rijst en zemelen verwerkten. In Tanggoel (Bezoeki) werkte een stoomrijstpelmolen, in Kedoe bestaat een rijstpellerij, aan Chineezen behoorend, en in Blitar een.

De rijsthandel heeft op Java hoofdzakelijk als volgt plaats. Bantam voert rijst uit naar Batavia, Banka en de Lampongsche districten; Preanger rijst

wordt naar Batavia gevoerd; Cheribon voert rijst uit naar onderscheidene plaatsen op Java en naar Europa; Pekalongan voert rijst uit naar Semarang, Banjoemas, Banka en Banjermasin; uit Semarang gaat rijst naar Kedoe, Pekalongan, Soerakarta, Djokjokarta, Borneo en Singapore, uit Rembang (voorn. afd. Blora) naar de omliggende afdeelingen, de Vorstenlanden en Kedoe, Pasoeroean en Bezoeki voeren voornamelijk rijst naar Madoera en Bawean, Bezoeki eveneens naar Midden-Java en Banjoemas naar Kedoe en Djokjokarta.

Wij wezen er reeds op, dat Java zelf geen voldoende hoeveelheid rijst levert voor de bewoners; de buitenlandsche rijst wordt vooral ingevoerd (in 1903: 616 140 pikol) te Soerabaja, meest uit Singapore, Britsch-Indië en Saigon.

In den laatsten tijd is de maïs, gele en witte, een belangrijk uitvoerprodukt van Java geworden. De maïscultuur op Java wordt zeer eenvoudig gedreven, en jaarlijks worden er twee à drie oogsten van verkregen. Deze inlandsche cultuur kan ongetwijfeld van groot belang worden voor de bevolking. Eveneens gaat de cassaveteelt sterk vooruit, en daarmede neemt het aantal tapiocca-meel-fabrieken toe. In 1901 bedroeg de uitvoer daarvan op Java 1,7 mill. K.G., in 1904 ruim 12,9 mill. K.G. Ook de teelt van klapperboomen, om coprah en olie te verkrijgen voor den uitvoer, neemt toe.

Voor de verdere cultures en de produkten van landbouw en veeteelt, mijnbouw en visscherij verwijzen wij naar de algemeene behandeling in deel I.

De productie op Java voor de wereldmarkt neemt door die talrijke particuliere ondernemingen zeer toe. Dat blijkt ook uit de uitvoerstatistiek. In het jaar 1895 was de gezamenlijke tonnenmaat der schepen, die met lading van Java vertrokken, slechts 400 000 ton; in 1904 was dit cijfer 850 000 ton.

De drie natiën, die de meeste lading vervoerden, waren: Nederland in 1904 295 300 ton (in 1895 172,500 ton); Engeland in 1904 399,100 ton (in 1895 192,500 ton); Duitschland in 1904 125,300 ton, (in 1895 10,000 ton.)

De eigenlijke groothandel ontwikkelt zich in de handelsplaatsen van Java nabij de kust, voornamelijk aan de noordkust. Batavia, Semarang, Soerabaja en in 't Zuiden Tjilatjap, zijn de belangrijkste. Wij zullen deze in hun beteekenis later afzonderlijk beschrijven. In de sfeer dier handelsplaatsen gaat het inlandsche leven en bedrijf op in het internationaal verkeer.

Uit het gezegde blijkt, dat het plantenrijk de meeste voortbrengselen levert voor den wereldhandel. Maar ongetwijfeld gaan er nog vele vezelstoffen ongebruikt verloren op Java, waarvan partij kan worden getrokken, zooals de kokosvezels, arénzezels, ananasvezels, pisangvezels o. a. Opmerking verdient het, dat de planten, die produkten in het groot leveren voor den uitvoer, schier alle op Java van elders geïmporteerd zijn. Dit is het geval met suikerriet van het vasteland, met de tabak, de thee, de kina, de koffie en de cacao, gelijk wij vroeger aantoonden, terwijl deze cultures meest in vreemde handen zijn. De rijst is van ouds een Javaansche cultuur en zoo ook is de peper al een oud voortbrengsel des lands.

Met de toenemende cultures is de arbeid der Inlanders ook meer en meer

daarbij en bij de takken van nijverheid, welke er aan verbonden zijn, betrokken geworden (Zie I, pag. 563). Daarmede is de eigen industrie der Inlanders achteruit gegaan. De huisindustrie, eens belangrijk, is tot onbeduidendheid geslonken. Er is geen bedrijf te noemen, dat door oorzaken van buiten zoozeer is achteruitgegaan als het spinnen en weven der Inlanders. Terwijl men vroeger zich allerwege hiermede bezighield, en inlandsch maaksel schier geheel in eigen behoefte voorzag, ziet men thans slechts een klein aantal vrouwen, die voor eigen behoefte stof tot kleedingstukken vervaardigen. En aan spinnen wordt nog minder gedaan dan aan weven, omdat men de garens uit Europa invoert.

De binnenlandsche handel wordt weinig door de Javanen uitgeoefend, gelijk wij zagen. De groothandel is meest in handen van Nederlanders of vreemdelingen en zelfs de tusschenhandel en kleinhandel wordt hoofdzakelijk door Chineezen en Arabieren gedreven. Op de pasars echter spelen de Javaansche vrouwen een belangrijke rol in den handel; iets dergelijks ziet men in Nederland o. a. in Noord-Brabant. Maar het is meer directe koop voor huiselijke behoefte en verkoop van eigen produkten dan de eigenlijke handel, waaraan zij deelnemen.

Toch vindt men in enkele streken van Java ook nog echte Inlandsche kleinhandelaren en marskramers. Zij behooren meest te huis in de centra van inlandsche nijverheid en vormen daar een van nature aangewezen gilde om voor de industrieprodukten van hun gebied afzet te vinden.

Zoo heeft men in de Preanger Regentschappen de Soendaneezen uit Tasikmalaja, die overal met gebatikte of getjapte kaïn's langs de huizen gaan en vlechtwerk uit Singaparna verkoopen. Uit de omstreken van Buitenzorg bereizen de z.g. „orang Bogor" een groot deel van West-Java, tot in Kediri zelfs. Uit Midden-Java trekken lieden uit Koedoes over geheel Java, om voornamelijk lijnwaden te verhandelen maar ook om handel te drijven in landbouw-produkten, tabak en vee, waarbij zij soms jaren van huis blijven. In Kediri zijn de Baweanners de marskramers, die op de verst afgelegen perceelen komen met waren, welke voor een groot gedeelte te Grissee en Soerabaja worden ingekocht. [1])

Hoewel dus Inlandsche kleinhandelaren op Java wel voorkomen, is hun aantal toch klein in vergelijking met de duizenden Chineezen en andere vreemde Oosterlingen. En zelfs in een gewest, waar de Inlanders bijna het rijk alleen hebben, zooals in Bantam, is van een wezenlijke inlandsche tusschenhandel zoo goed als geen sprake, zegt Mr. VAN DEVENTER. Waar Chineezen en ook waar Europeanen in aanzienlijken getale zijn, drukken die den Inlandschen handel dood. Weinige Inlanders zijn er ook, welke den tweedehandshandel, die van „soedagar's" of gezeten inlandsche kooplieden, drijven, terwijl dezen nog een Arabische tint dragen. Bij hen, zooals de Pekalonganners in de Preanger, is de voornaamste handel rijst- en kleedjeshandel, terwijl de Chineezen in alles handelen. In Koedoes vindt men deze ook.

---

1) Dergelijke verschijnselen nl. het voorkomen van rondventers uit enkele streken, zien wij ook in Nederland: men denke aan de Teuten in Noord-Brabant, de vroegere schoenenverkoopsters uit de Langstraat, aan de Huizers, die met hun kruiwagens met kaas, bokking enz. tot ver over de Duitsche grens gaan, de vroegere „bombazijndragers" uit Twente, de Friezenveners, die tot in Rusland trokken en ook als handelaars in tuinzaden rondreizen.

Geographische verbreiding der bevolking en nederzettingen.

De algemeene volksdichtheid van Java hebben wij reeds besproken (I pag. 451) en daarbij de dichtheid opgegeven voor de verschillende residenties. Nadere cijfers voor de inwoners van deelen der residenties, de districten, vindt men in het *Koloniaal Verslag*; dat van 1902 geeft ons de laatste cijfers voor 1900.

Wij hebben er al op gewezen, dat Java over 't geheel zeer dicht bewoond is, en de volksdichtheid in alle gewesten de landen van West.Europa meestal overtreft. Die toestand is van veel beteekenis, omdat Java geen land van handel en nijverheid, maar een land van landbouw is, met een minder aanzienlijke veeteelt. De bevolking is op Java voor een zeer klein gedeelte in de groote geconcentreerde nederzettingen gevestigd. (Wij zijn huiverig die steden te noemen, omdat zij zoo weinig in uiterlijk overeenkomen met hetgeen wij steden noemen, zie ook I, pag. 377). De volgende vergelijking stelt dat in het licht. Nederland met ruim 5 mill. inw. en een gemiddelde volksdichtheid van 161 per K.M.² heeft 24 steden met meer dan 20 duizend inwoners ieder, die totaal in 1900: 1 906 534 inwoners telden, en Java en Madoera, met een totale bevolking van 28,7 millioen en een gemiddelde volksdichtheid van 218 per K.M.², heeft slechts 20 steden, elk van meer dan 20 000 zielen, die tezamen niet meer dan 962 380 inwoners tellen. In Nederland woont 36 °/₀ der bewoners in steden boven 20 000 inwoners, op Java slechts 3 °/₀. Wij laten die steden met opgave der daar aanwezige volkselementen, hier volgen.

Bevolking der nederzettingen van Java en Madoera met meer dan 20 000 zielen bij het eind van 1900.

	Europeanen	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterl.	Totaal.
Soerabaja	8906	121 886	13 035	2791	326	146 944
Batavia.	8893	77 700	26 817	2245	252	115 887
Soerakarta . . .	1973	101 924	5 129	171	262	109 459
Semarang	4800	70 426	12 372	724	964	89 286
Djokjokarta . . .	1424	66 388	4 208	113	102	72 235
Malang.	1187	50 519	1 403	279	—	53 388
Pekalongan . . .	427	33 741	3 064	936	43	38 211
Meester Cornelis.	2279	28 192	2 574	74	—	33 119
Koedoes.	235	26 768	4 344	42	—	31 389
Rembang	210	22 931	6 388	8	—	29 538
Pasoeroean . . .	663	23 701	2 495	213	80	27 152
Bandoeng	1532	24 748	2 630	43	20	28 963
Toeban.	138	21 770	3 599	408	60	25 975
Magelang. . . .	1058	22 033	2 489	135	—	25 715
Grissee	132	22 570	1 780	1162	—	25 644
Buitenzorg. . . .	1649	19 089	3 854	463	20	25 075
Cheribon	528	16 856	3 332	752	116	21 564
Batang	53	20 014	1 600	—	—	21 647
Madioen	823	18 907	1 429	7	2	21 168
Soemenep	280	17 969	842	865	65	20 021

Het bovenstaande stelt in het licht, dat de Javanen slechts voor een uiterst klein gedeelte bewoners zijn van groote, geconcentreerde nederzettingen, en zelfs maken in de genoemde plaatsen de vreemdelingen nog een betrekkelijk groot deel uit van de bevolking. De meest voorkomende vereenigingsvorm van de Javanen in nederzettingen is die van kleine dorpen, kampongs of desa's, met gemiddeld 400 á 500 bewoners. De volksverbreiding heeft geheel een landelijk karakter; het land is overdekt met deze kleine nederzettingen, die als met milde hand over de velden zijn uitgestrooid, te midden van de bouwvelden. In de Gouvernementslanden vindt men 31708 desa's, elk met gemiddeld 787 inwoners, doch de desa's bestaan meest uit kampongs, eigenlijk gehuchten of oorspronkelijke nederzettingen.

De dichtheid van bevolking in de onderscheidene gewesten staat in verband met de vruchtbaarheid van den grond en met het bodemrelief. Over 't geheel zijn de vlakten en het heuvelland het dichtst bevolkt, en langs de dalen der rivieren, liefst op een hoogte, zoodat de bandjirs die nederzettingen niet bereiken, heeft de bevolking haar woonplaatsen meest gevestigd. Echter moeten hiervan uitgezonderd worden de moerassige streken der vlakten, zooals de moerassen aan den mond van de Tji-Taroem e. a.

Met het hoogere bergland neemt over 't geheel de dichtheid der bevolking af, hoewel het plateauland der Preanger thans ook vrij dicht bewoond is. De ontwikkeling van enkele hooglandcultures, als van koffie, thee en kina (zie II, pag. 85) heeft vooral tengevolge gehad, dat op aanzienlijke hoogten de Inlanders nederzettingen vestigden, en zich onttrokken aan de gewesten met meer uitsluitend rijstcultuur. De zuidelijke kuststreken van West- en Oost-Java, ontoegankelijke berglanden, van de kust af moeielijk te bereiken, zijn het schraalst bevolkt.

Het dichtstbevolkte gedeelte van het eiland is midden-Java: Pekalongan, Semarang, Kedoe en Djokjokarta, terwijl ook Soerabaja en het eiland Madoera bijna overal een zeer dichte bewoning hebben. Het uiterste oosten van Java is weder dun bevolkt. Wij hebben er reeds op gewezen, dat die volksdichtheid geenszins altijd parallel loopt met de welvaart in deze gewesten, zoodat wij thans geen vergelijking daarmede maken.

De dichtheid der bevolking in een landbouwland staat in nauw verband met de cultuur des bodems. Volgens een kaart van HOLLE van 1892—93 (Kol. Versl.) is gemiddeld 40% der oppervlakte van Java in cultuur genomen. Beneden dit gemiddelde staan Bantam (16%), Bezoeki (16%), Krawang (21%), Preanger (23%), Rembang (30%), Probolinggo (37%), Banjoemas (37%) en Kediri (39%); de overige gewesten zijn er boven. Als wij daarmede vergelijken de dichtheid der bevolking in de residenties, dan vinden wij (I pag. 451), dat Bantam (102), Batavia (166), Preanger Regentsch. (119), Rembang (197), en Bezoeki (82) alle beneden het gemiddelde der bevolking van Java (218 per K.M.[1]) vallen, de overige gewesten staan er bijna gelijk aan of er boven. Verbreiding der volksdichtheid en uitbreiding van cultuurland dekken elkander vrijwel; waar de overeenstemming niet gevonden wordt, zooals in de kuststreken, heeft dit daarin zijn grond, dat de bewoners er minder dan elders of niet uitsluitend hun bestaan vinden in den landbouw, zegt Prof. KAN in zijn artikel over Java terecht.

De gewesten met de minst dichte bewoning op Java, Bezoeki en Bantam, zijn tevens die met de meeste ongecultiveerde gronden.

Met de gemiddelde volksdichtheid staat ook de verbreiding der grootere nederzettingen in verband, zooals KAN aantoonde. De hoofdsteden der residenties en afdeelingen liggen meest alle in de beste centra's van den goeden cultuurgrond en te midden van een dichte bevolking. De gewesten met grootere en dichter nabij elkander gelegen nederzettingen zijn de oorzaak der ontwikkeling van grootere centra: als landbouwdorpen ontstaan, werden deze weldra marktplaatsen voor een kleinen kring en later veelbezochte pasars. Aldus ontstonden er economische centra, die uit den aard der zaak ook administratieve centra werden. Dergelijk ontwikkelingsproces ziet men ook elders. In geen der slecht bevolkte gedeelten van Zuid-Bantam en Preanger-Regentschappen of van de kalkgebergten in het Z. van Tegal, Pekalongan en Rembang of die van Z.O. Java is een der afdeelingshoofdsteden te vinden.

De grootste nederzettingen van Java liggen langs de noord-

kust, die geopend was voor het verkeer, en waar zich de uitvoer der produkten van het geheele binnenland meest op enkele plaatsen concentreerde. Daar was, behalve landbouw, ook de handel en de industrie een bron van bestaan, en deze gaven aanleiding tot sterker concentratie. De noordkust van Java heeft door het verkeer een internationaal karakter verkregen, met vermenging van verschillende volkselementen, terwijl langs de ongenaakbare zuidkust de nationale eigenaardigheden het meest bewaard bleven. Van de noordkust kan men gemakkelijk in het land doordringen, daar vindt men nergens afgeslotenheid over een groot gebied, zooals op Sumatra en Borneo's kusten. Waar op noord-Java dorpen in vruchtbare streken lagen, kwamen de kooplieden, en deze aanraking was een eerste factor tot het ontstaan van landsteden uit kampongs aan de kust.

Algemeen karakter der nederzettingen. De dorpen op Java en het landschapsbeeld.

Het karakter der Javaansche dorpsnederzettingen in verband met de landschaps-entourage vertoont zich het meest sprekend en valt het best te overzien in de vlakten, waar ook de meeste dorpen gevonden worden. Over geheel Java is dit uiterlijk vrijwel hetzelfde, en daarom geven wij hiervan een algemeen beeld.

Als men in het binnenland van eenige hoogte het oog over de vlakte laat weiden, doemen van verre in het zuiden voor den blik de bergen op, die zich aan elkander schakelen en tot aan de kruinen met zwaar geboomte bedekt zijn. Die bosschen met hun donker groen gebladert, dat in het droge jaargetijde meer zwartachtig wordt, maken een machtige vertooning en steken scherp af bij de vlakte, welke zij in het zuiden omlijsten.

De laagvlakte bestaat voor het grootste gedeelte uit bebouwde velden, grootendeels rijstvelden, die ook van de hellingen van het heuvelland soms cirkelsgewijze en trapvormig afdalen. Het is een groot, parkachtig landschap, zoo hier en daar de velden door bosschen afgebroken, welke in den tijd der bevloeiing zich met de bergen uit den omtrek weerspiegelen in de watervlakten, welke als zoovele spiegels met grijze lijsten op de velden glinsteren in den tropischen zonnegloed.

Door de rijstvelden loopen in regelmatige, rechte lijnen de smalle waterkeeringen van meer dan een voet breedte, welke

tot afperkingen der verschillende besproeide gronden en tot voetpaden voor de Inlanders dienen. Dezen ziet men blootvoets daarvan met het grootste gemak gebruik maken, terwijl de ongeoefende Europeaan er lichtelijk afglijdt en in het moerassige rijstveld zakt, waar hij, tot aan den middel beklonterd, uitklautert en met zijn nat en glibberig schoeisel angstig voorttreedt. Het geheele bevloeide land is in een stelsel van regelmatig gevormde, ondiepe bekkens ingedeeld, waarin rivieren en beken van de bergen hun water storten, en dat trapsgewijze wordt afgeleid naar beneden.

Een geheel anderen aanblik levert dit landschap op als het pas met de rijstplant is begroeid en tot een heerlijk groenend graanveld is geworden. Dan schijnt het een ontzaglijk breed uitgespreid, dik tapijt van het zachtste fluweelig groen, dat het oog zoo weldadig aandoet. In deze periode zijn de sawah's wel het schoonst. Later, als het graan rijpt, en de kleur geelt, is de physionomie weder anders; wel geeft dan het veld een rijken indruk, maar het frissche is verloren. Dan ziet men menig veld met touwen omspannen, waaraan kleine zeilen zijn bevestigd, die al wapperend door den wind in beweging worden gehouden; dan verneemt men hier en daar het geklapper en gekletter van een kleine windmolens, om de vogels, die op het rijpende rijstveld aanvallen, schrik aan te jagen, wat niet altijd voldoende is. Zoo hier en daar ziet men ook kleine wachthuizen op hooge palen gebouwd, waarin, als een kruisspin te midden van haar net, een Inlander zit, die van tijd tot tijd aan de uitgespannen koorden trekt, welke van daar uit in alle richtingen over het veld loopen, en die de vogelverschrikkers in beweging brengen, waardoor groote vluchten van kleine rijstdieven plotseling worden opgeschrikt van hun prooi. Een nog anderen aanblik levert het veld op, als de oogst is aangebroken. Het water heeft men reeds vroeger weg laten loopen, en de velden zijn overal, van verre en nabij, bedekt met de bontkleurige gestalten der Inlanders, die, mannen en vrouwen, grijsaards en kinderen, in vroolijke opgewektheid hun dorpen hebben verlaten om den padi te snijden.

Te midden van die graanvelden vindt men nog plekken, welke niet voor den aanleg van sawah's geschikt zijn door de

hooge ligging of anderszins. Waar men evenwel water kan bekomen, wordt elke plek gronds in cultuur genomen. Door de velden slingeren enkele wegen, die meestal niet breed zijn, een voet of acht, en welke veelal aan beide zijden met schaduwboomen zijn beplant. Wat evenwel den vreemdeling bijzonder in het oog zal vallen, is, dat hij te midden van die uitgestrekte velden nergens een dorp ziet, geen enkele toren van een kerk, die boven de vlakte opspitst om van verre aan te duiden, dat hier een nederzetting der landlieden bestaat, zooals hij in Europa gewoon is. In plaats hiervan ziet men boven de korenvelden op vele plaatsen het loofgewelf van dichte boschjes opduiken tot geïsoleerde ronde heuvels van groen, die zoo hier en daar over de velden verstrooid liggen, als om eenige afwisseling te geven aan het wel wat eentonige landschapsbeeld.

De boschjes, welke wij hier van verre beschouwen, wijzen de dorpen der Inlanders aan, die als eilandjes liggen te midden van de velden, welke den bewoners het noodige graan leveren voor hun bestaan. Langs den kronkelenden, met schaduwboomen beplanten weg, die langzaam glooiend naar boven gaat, kunt gij het dorp bereiken, in het zuiden veelal geleund tegen de helling van een heuvel of een berg, misschien wel een vulkaan, en aan een riviertje of een beek gelegen, die frisch water geeft, — in de noordelijke gewesten meer geheel in de vlakte. Het gewone teeken van de nabijheid der nederzettingen van menschelijke woningen is de slanke kokosboom, die met zijn geribden stam en waaiervormige kruin, welke zware vruchten draagt, zich hoog verheft. In de Soenda-landen vormt deze boom bij de lager gelegen dorpen geheele bosschen, terwijl in de hooger gelegene er slechts enkele worden aangetroffen. De boomen aan de zijden van den weg behooren tot verschillende soorten. Men ziet er de Waroe laoet en Waroe goenoeng (Paritium tiliaceum en simile; Hibiscus L.) of Toeri (Agati grandiflora), wier bloemen nu rood, dan wit gekleurd, door de Javanen als groenten, sajor, worden genuttigd. Elders groeit Bebesaran gede (Morus indica L.) of Saï: (Broussonetia papyrifera Vent.), van welks geklopte bast het sterke Javaansche papier en velerlei touw- en vlechtwerk wordt gemaakt, of de Kedongdong: (Spondias Wirthgenii Hassk.), die zijn takken op den afgeknotten stam verheft, als ware

het een wilgenboom. Deze laatste wordt in Midden-Java veel gebruikt tot het beplanten der wegen; hij levert een gom, die veel met de Arabische gom overeenkomt. Doch in schoonheid en grootte worden deze boomsoorten verre overtroffen door de kanari (Canarium commune L.), welker pitten goede olie leveren en als amandels worden genuttigd, alsmede door den fijngebladerden tamarindeboom (Tamarindus indica L.), die de mooiste lommerrijke lanen vormt. Waar men deze ziet, kan men zeker zijn in de nabijheid van een hoofddorp te zijn aangekomen.

De dorpen zelve liggen op Java geheel in geboomte verscholen, waardoor zij van verre den indruk maken van een dichte boschage, en omdat men er geen kerken vindt met torens, doen die niet als in Europa denken aan de aanwezigheid van een nederzetting. Dat onder meer of minder hoog geboomte verscholen zijn en geheel op zich zelf te midden der omringende bouwvelden bestaan der dorpen, vormt het karakteristieke voor het landschap van Java's binnenlanden. En als men het boschje binnentreedt, blijkt, dat hier een verzameling van in schilderachtige wanorde en in allerlei vormen en grootte door elkander staande schamele menschelijke woningen gevonden wordt, omgeven en beschaduwd door honderden soorten van hoog en laag geboomte en andere gewassen, wier lenige, dichtbebladerde toppen en takken, als de koele landwind in het nachtelijk duister er doorheen speelt, een schuifelen en zacht ruischen voortbrengt, dat den stillen nacht vervult als met bovenmenschelijke geluiden.

Niet altijd strekt het rijstveld zich uit tot aan den zoom der dorpsboschjes. Dikwijls worden de dorpen op heuvelachtigen bodem nog omringd door akkers van geringe uitgestrektheid, zooals men in Europa de tuinen vindt om de kleine steden en dorpen. Daar worden dan onderscheidene gewassen gekweekt, die minder algemeen in de Javaansche huishouding gebruikt worden, de groenten en toespijzen van verschillende soort (Zie I pag. 479). Deze kleinere stukken gronds zijn op vele plaatsen omheind door een levenden pagger of haag van verschillende plantensoorten: Pandanen, Euphorbiën e. a.

De eigenlijke dorpsnederzetting, hetzij omgeven door deze buitentuinen of niet, wordt gewoonlijk door een smalle ringsloot tot afvoer van water omringd en verder door een zoo

stevig en zoo dicht mogelijken, liefst levenden pagger of haag omsloten; daarmede wordt het dorp beschermd tegen het binnendringen van ongenoode en ongewenschte gasten. De omheining wordt gevormd door rijen bamboe, die met hoog opschietende, lenige en wuivende halmen of stokken, welke van 40 tot 70 voet bereiken, het eigenlijke dorp omringen, en tusschen de bamboe ziet men onderscheidene zware boomen van verschillende soorten zich verheffen, waarvan wij er enkele reeds leerden kennen aan den weg. De bamboe-omheining wordt hier en daar door een opening afgebroken, en als door een natuurlijk poortgewelf komt men tot het dorp, dat nog met een houten poort, seketeng, gevormd door twee bamboezen ladders, welke van boven vereenigd zijn, wordt afgesloten. Boven die poort is het nummer en de naam der desa te lezen.

Binnen de omtuining van het dorp is de bodem meer schoon gehouden, en in schilderachtige wanorde staan, in allerlei vormen en grootte, de menschelijke woningen op afgescheiden erven door elkander, de erven beschaduwd door honderden soorten van hoog en laag geboomte en andere gewassen. Die door de Inlanders beplante erven vormen tezamen het dorpsbosch, dat wij zagen, een complex van een groot aantal boomsoorten, die hier bijeengebracht zijn: groote vruchtboomen, welke vruchten leveren voor tafelgebruik, kleine vruchtboomen of struiken, die tusschen de grootere groeien, als de West-Indische mispelboom, de granaatappelboom, de ananas, de meloenboom, de pisang-struik, ook de koffieboom, boomen die toespijzen en kruiderijen leveren, sierboomen rondom de huizen, e. a. Op de aloen-aloen, het met gras begroeide plein midden in het dorp van West-Java, verbreidt de waringin of Indische vijgeboom (Ficus Benjamina; zie I, pag. 210) in een of meer aantal zijn breede takken met afhangende kroon, versierd met een levendig groen gebladerte, een berg van loof, zoo dicht en schaduwrijk, dat geen zonnestraal er van boven kan doordringen.

De dorpsboschjes vormen een rijke verzameling van allerlei boomsoorten binnen een kleine ruimte, maar door die verscheidenheid wordt een algemeene plantenphysionomie gemist. Toch vallen onder de honderden gestalten enkele boomvormen van het dorpsboschje meer bijzonder in het oog. Hier zijn het de donkergroene, roodachtig gevormde kronen der Mangga-boomen, die met smake-

lijke gouden vruchten ter grootte van een vuist zijn beladen, [1]) daar zijn het de schoone, wit en rozenrood gekleurde Djamboe-vruchten van onderscheidene soorten, welke in grootte afwisselen tusschen die van een kers en een appel, elders weer de Nangka's en de stekelachtige Doerens (gesl. Durio L.), met vruchten ter grootte van een kinderhoofd, aan een dunnen steel hangend, die in weerwil van den onaangenamen, knoflookachtigen reuk en eigenaardigen smaak gaarne door Inlanders en Indo-Europeanen, niet zelden ook door Europeanen, gegeten worden, welke in het oog vallen. Men ziet er een kogelronde vrucht, de pompelmoes, ter grootte van een menschenhoofd; goudkleurige oranjeappelen gloeien bij dozijnen tusschen het groene loover, en het oog der kenners valt met welgevallen op de smakelijke vrucht der Garcinia mangostana, ter grootte van een appel, die hoogst verkwikkend, saprijk vleesch oplevert.

Rijk is ook de verscheidenheid en afwisseling in de schakeeringen van groen in het bladerdak, in den vorm van het loof, en in de verdeeling der takken. Naast de rondachtige, dichte bladerkronen, die de meerderheid uitmaken, vindt men er den Kapokboom met horizontaal, wijd uiteengroeiende takken, ver tusschen het loof van andere boomen uitgestrekt, en den Doerenboom, die door ijlen bladerkroon en zilvergrijzen glans in het oog valt. Hier ontwaart men de weelderig groeiende ananas, ter grootte van een kinderhoofd, elders de voedzame pisangs, als druiventrossen bijeen gewassen en dikwerf zoo zwaar, dat een mensch ze niet kan dragen, terwijl op andere plaatsen een Arengpalm zijn blauwachtig sombere gedaante op den schaduwrijken achtergrond afteekent. Hier en daar verheffen tusschen het overige geboomte palmen hun dunne, lange, met geledingen voorziene zuilen, en hun bladerenkruin rijst hoog boven het loofgewelf van het dorpswoud. De Pinang-palm vooral onderscheidt zich door zijn slanken, rechten stam, die tot 100 voet oprijst. Dikker en korter is de kokospalm, die dikwijls een eenigszins gebogen vorm heeft. [2])

Te midden van dergelijke eeuwiggroene boschjes, geboomte door hen zelf geplant, wonen de Javanen in hun eenvoudige huizen (zie I pag. 367), die weinig van hutten verschillen, verscholen onder het loofgewelf. Schilderachtig mogen zij in het groen gelegen zijn, toch hebben die hutten, vaal grijs en niet zelden met een krotachtig uiterlijk, niet veel aantrekkelijks voor een Europeaan, vooral niet, als het erf er wat verwilderd uitziet. En de wegen door de desa, altijd mullig, stoffig, smerig en hobbelig in den Oostmoesson, worden modderpaden in den Westmoesson. Het dorp in haar geheel genomen maakt een indruk als alleen het dorp eener Oostersche weinig ontwikkelde en weinig bezittende bevolking onder de keerkringszon levende, geven kan, zegt Prof. Poensen.

---

1) De Chineezen maken vooral werk van de mangga-cultuur.

2) Zie uitvoeriger die plantenbeschrijving der dorpsboschjes bij Junghuhn, Java, I pag. 242.

De huizen der dorpsbewoners zijn alle laag, de meeste geheel uit bamboes vervaardigd, en met atap of alanggras gedekt. Naast de woonhuizen (zie I, pag. 367) vindt men op het erf, als de desa geen gemeenschappelijke stalling heeft voor buffels, veelal de buffelkraal, een met balken omgeven modderpoel, waarin de karbouw gedurende den nacht wordt opgesloten, en in de nabijheid ziet men niet zelden het kleine Javaansche paard, ergens aan een boomtak vastgebonden of onder het uitstekende dak. Onder een gaanderij langs het huis, op palen rustend, hangt veelal de kooi met een soort van tortelduif, wier zacht gekir de Javaan gaarne hoort, en waaraan hij met een bijgeloovigen eerbied gehecht is.

Op het erf valt ook de rijstschuur of loemboeng nog in het oog, meestal een langwerpig vierkant gebouwtje van bamboes vervaardigd, dat boven breeder is dan van onderen, en de deur in de hoogte boven den verbindingsbalk heeft, zoodat de rijst er langs een ladder in gedragen moet worden, of ook wel van beneden af er wordt ingeworpen. Veelal vindt men op het erf nog een afdakje, waaronder een blok ligt met een rond gat aan het einde, om er de rijst in te stampen. Nog moeten wij de waterput noemen, die, als geen beek in de nabijheid is, gebruikt wordt, om op Indische wijze te baden, d. i. om water over het lichaam te gieten, en hiermede hebben wij het belangrijkste opgenoemd, dat er op het erf der desa wordt gevonden.

De desa der vlakte wordt gewoonlijk door een hoofdweg doorsneden, zeer groote desa's door twee of meer, die verlengd ook de gemeenschap met andere dorpen, vooral ook met een pasar tot stand brengen. Die hoofdweg wordt vaak ongeveer rechthoekig gesneden door andere wegen, zoodat het geheele dorp in een zeker aantal vierkanten of blokken verdeeld wordt. De verdeeling dier blokken in woonerven is voor alle desa's in hoofdzaak dezelfde, maar de uitgebreidheid der erven verschilt veel. De erven zijn veelal zorgvuldig door heggen van bamboe van elkander gescheiden, en smalle voetpaden loopen er tusschen door.

In Banjoewangi vindt men vaak de woonhuizen en rijstschuren van het geheele dorp op één algemeen groot erf, vrij

dicht bij elkander, en onregelmatig, zonder zichtbare afbakening van de ertjes, zoodat men langs de ruimte, die tusschen de huizen gelaten wordt, in alle richtingen vrij door het dorp kan gaan. Op de groote erven wordt van alles geteeld, zelfs suikerriet, padi en koffie (pagger-koffie) en zij worden met boomen beplant, zooals wij zagen, waartoe het dorpsbestuur aanmoedigt.

In de dorpen van West-Java vindt men gewoonlijk een open ruimte of plein, de aloen-aloen, met een waringin en aan dat plein ziet men veelal ook den langgar of het bedehuis (zie I, pag. 345). Elders op Java ziet men de aloen-aloen alleen voor de woningen der regenten. In het dorp trekt verder ook de begraafplaats nog de aandacht, op hooge, droog gelegen gronden aangelegd, doch geenszins altijd met zorg onderhouden. Zij is gewoonlijk te kennen aan den Kambodja, een boom, die gedurende den bloeitijd bladerloos is en dan met groote witte, sterk riekende bloesems prijkt en deze voortdurend over de graven strooit. Deze boom behoort daardoor eigenaardig te huis op een laatste rustplaats. Een viertal houten paaltjes en een kleine heuvel wijzen de plaats aan, waar een lijk begraven is.

Over 't geheel biedt een Javaansche desa weinig afwisseling aan het oog. Het zijn overal dezelfde huizen en erven, overal dezelfde hagen, die men passeert, men ziet overal hetzelfde eigenaardige geel van bamboe en alang-alang, waaruit de lage desahuizen zijn gebouwd. De typische eigenaardigheden der desa zijn in hoofdzaak dezelfde. Men ziet nergens een publiek gebouw, dat door grootte of bouwstijl zich van andere onderscheidt. Slechts zeer enkele desa's, de perdikan-desa's (zie I, pag. 441), hebben een moskee. Alleen een goed opmerker zal de langgar of het bedehuis, tevens de school voor den Mohammedaanschen goeroe, die op een gewoon erf staat, in het dorp kunnen onderscheiden, maar dat is alles. Zelfs de balé der Maleiers, een aan vier zijden open gebouw, dat dient voor vergaderingen, het huisvesten van vreemdelingen enz., vindt men in de Javaansche desa niet; daarvoor doet de woning van het desahoofd dienst, die gewoonlijk te herkennen valt aan den ruimen ingang met een in 't oog vallende van stijlen en bamboe gemaakte poort aan den desaweg, meest met een naambordje er naast. Zijn woning heeft gewoonlijk een voorgebouw, waar de ingezetenen gedurig samenkomen om

bevelen te ontvangen, over belastingen en verdeelingen der velden te spreken enz.

Den Europeaan moet het in het oog vallen, dat nergens in de gewone desa een huis tot winkel of toko is ingericht, zooals men dit op de hoofdplaatsen wel ziet. De Inlander van het dorp voorziet zich van al het noodige gewoonlijk op de pasar of markt (zie ook II, pag. 23) of in de toko's der grootere plaatsen. Echter kan men hier en daar in de desa's in of aan de omheining of aan den weg wel een klein gebouwtje opmerken, waroeng genoemd, een kraampje van bamboe, waar de voorbijganger zich kan te goed doen aan rijst met toebehooren, pisang, een kop café noir of eenig inlandsch gebak enz. Een houten of bamboezen bank biedt hem een rustplaats aan en de waroenghoudster weet het haar klanten gezellig te maken, te trekken en aan den praat te houden.

De Pasar in de dorpen. Het eigenlijke inlandsche handelsleven der desa's ontplooit zich het levendigst op de pasars (zie II, pag. 23). Niet alle desa's hebben een pasar; het bezit van een pasar moet op verzoek van de inwoners door het Gouvernement worden toegestaan (evenals in Ned. de markten). Als een dorp een pasar heeft, wordt het allicht een centrum van inlandsch verkeer op de pasardagen. Maar ook de hoofdsteden hebben hun pasars, de groote, als bijv. Soerabaja, hebben zelfs meer dan een pasar, die door bepaalde benamingen onderscheiden worden, zooals ook onze markten (korenmarkt, appelmarkt, vischmarkt enz.), echter met dit verschil, dat op een pasar steeds alles wordt verhandeld.

De naam pasar moet „bazar" beteekenen, en dit woord werd vroeger ook in officieelen stijl door de regeering gebruikt. VALENTIJN vermeldt de pasars, die in zijn tijd te Batavia werden gevonden; een daarvan heette o.a. „gauwdiefsmarkt," omdat daar veel gestolen goed werd te koop aangeboden.

De dorpspasar, waar de Inlanders samenkomen, terwijl ook Chineezen er een aanzienlijk deel der opkoopers en handelaars uitmaken, en enkele Maleiers en Arabieren er tusschen gezien worden, levert een bont beeld op van 't Inlandsche leven met zijn schakeering van rassen, stammen en tongen. Vooral inlandsche kampong- of desavrouwen zal men er in groot aantal zien, mannen in veel kleiner aantal, een verschijnsel, dat ook onze markten in Noord-Brabant kenmerkt. Op en door elkander gepakt staan de marktventers met allerlei artikelen, en een gebrom en geruisch stijgt van de pasarplaats op, terwijl een vermenging van allerlei geuren van vleesch, visch, bloemen enz. eveneens de aanwezigheid van een pasar bij nadering doet kennen, iets wat ook bij een Europeesche markt niet vreemd is. Het meest ordelijk is het in die gedeelten der pasar, waar allerlei artikelen van Europeesche, Chineesche en Inlandsche industrie zijn

uitgestald, als „manufacturen, gebatikte en gedrukte kaïns, saroengs, ijzerwaren, koperwaren, wapens enz. enz.

„Alle pasars," zegt POENSEN, van wien wij verkort citeeren, „gelijken op elkander als twee droppelen water. Men denke zich slechts een vlakte van zekere uitgebreidheid, en plaatse daarop een groot aantal kraampjes in rijen, zoodat doorgangen of paden voor de bezoekers open blijven. Zulk een kraampje bestaat meestal uit een dak van dakpannen, ook wel van blik, oude petroleumblikken, doch vroeger veelal van alang-alang, rustende op eenige stijltjes, alle meestal van bamboe, meermalen te laag, dan dat een volwassen persoon er rechtop onder kan staan. De handelswaren worden veelal op een mat uitgestald op den grond, anders op een lage, van bamboe vervaardigde bank of tafel, waarachter de koopvrouw of koopman zit op een mat op den grond of laag bankje. De kraam van den Chinees, vooral die in manufacturen handelt, ziet er in den regel ruimer, hooger en beter uit, en is van achter en terzijden in den regel met doek bespannen. De inhoud van een rij kraampjes is doorgaans gelijksoortig. Verscheiden Chineezen handelen in manufacturen en gemaakte kleederen, buikbanden met gouddraad of wol bewerkt, baadjes voor mannen, vrouwen en kinderen enz.; daar handelt een in bago's of kepèqs (soorten manden), een ander in kruiderijen, zwavel enz. Ook verkoopen de Javaansche vrouwen wel inlandsche medicijnen. Sommige Chineezen hebben vleeschhandel, anderen doen in olie, weer anderen in snuisterijen: garen, band, knoopen, gespen enz., welke artikelen ook door Javanen ter markt gebracht worden. [1])

Aan het uiteinde der pasar ziet men Chineezen bezig met het opkoopen van beras, (rijst in den bolster), die de desabevolking in kleine hoeveelheden ten verkoop medebrengt, en zoo worden ook andere artikelen opgekocht, als tabak, peulvruchten, rijst, hout enz., welke de Inlanders aanvoeren. De Chineezen verkrijgen vele dezer artikelen in kleine hoeveelheden, brengen ze bij elkander, om ze in het groot elders weder te verkoopen.

Wij mogen hierbij niet verder stilstaan. Door de pasars is het opkomen van winkels in de desa's onmogelijk en alleen in de groote plaatsen vindt men die. Als de pasar is afgeloopen, keert in het dorp de rust weder tot de volgende pasar, wanneer deze plaats opnieuw voor een dag het centrum wordt van druk handelsleven. Oorspronkelijk hadden, zeiden wij vroeger, veelal de pasars om de vijf dagen (pasar-week) plaats.

Op de wijze als boven beschreven is leven de Inlanders van Java in dorpen vereenigd. De dorpen zijn de geographische eenheden der nederzettingen van de Inlanders, welke in groot aantal over de cultuurlanden van het eiland verspreid zijn. In 1905 werden er

---

1) Zie verder: C. POENSEN, Naar en op de Pasar (Meded. van wege het Ned. Zendelinggenootschap 1882), en C. POENSEN, Iets over de Javaansche desa, l. c. 1893.

31 708 desa's in de Gouvernementslanden van Java en Madoera opgegeven; het aantal kampongs is veel grooter. Door splitsing en vereeniging is dat aantal niet standvastig. In Soerakarta worden 12 672 desa's opgegeven; van Djokjokarta missen wij de opgaaf.

De desa's zijn niet alleen de woonplaatsen maar tevens de staatkundige organisaties der Inlanders, die hun gemeenschapsrechten uitoefenen als bewoners der desa's, welke een of meer kampongs omvatten. Wij hebben de beteekenis der desa's in het gemeenschapsleven leeren kennen (I pag. 439) en gezien, hoe het grondbezit er aan verbonden is (I pag. 477), zoodat wij hierbij niet behoeven stil te staan. Voor den Inlander is de desa het vaderland in engeren zin, waaraan hij ten nauwste verbonden is, die hem het recht geeft op cultuurgronden, die recht geeft op de ontginning van woeste gronden enz. In de desa heeft de Inlander nog veel van zijn oude gemeenschapswezen bewaard, hoezeer ook vervormd door vreemde invloeden.

Wij hebben de dorpsnederzettingen der vlakte en van het heuvelland in het bovenstaande als type genomen; die, welke in het bergland gevonden worden, verschillen daarvan niet veel, wat hun karakter betreft. Echter heeft de plaatselijke gesteldheid veel invloed op de ligging en uitgebreidheid. De dorpsnederzetting van het gebergte zal doorgaans kleiner zijn dan die van de vlakte; hoe hooger men komt, en hoe meer geaccidenteerd het terrein wordt, des te geringer omvang heeft het dorp. De erven der berg-desa's kunnen soms ook heel klein zijn. Vaak zal men daar de huizen zien onmiddellijk aan elkander grenzende, zonder eigen omheinde erven. Op aanzienlijke hoogte is de woning er tevens op ingericht, om den bewoner een weinig tegen de koude te beschermen. Ook de entourage om het dorp is gewijzigd in het bergland. De bebouwde velden zijn er niet zoo aaneensluitend, worden meer beperkt tot de dalen, waarlangs de rivieren van de bergen stroomen, of tot de geographisch voor de cultuur gunstigst gelegen deelen des lands. De dorpen liggen meer geïsoleerd, op verderen afstand van elkander, te midden van de door bosschen gescheiden cultuurlanden. De bergnatuur geeft meer afwisseling aan de terreinen, niet zelden leunen de dorpen tegen de hellingen der vulkaankraters, welker vruchtbare bodem

van asch en verweeringsmateriaal de landbouwers trekt.

De desa's als staatkundige eenheden der Inlanders omvatten meestal onderscheidene kleine afzonderlijke nederzettingen, zooals een gemeente in Nederland uit onderscheidene dorpen of gehuchten bestaat. Die onderdeelen worden op Java veelal kampongs genoemd, wijken, kleinere nederzettingen. Wat wij in het geographisch beeld des lands waarnemen zijn dus de kampongs, de afzonderlijke nederzettingen.

Als men het land overziet, blijkt, dat de kampongs in de dicht bevolkte gedeelten van het vlakke land van Java zich op vele plaatsen tot lange rijen schier aaneensluiten, en daar meestal langs rivieren en wegen gevestigd zijn.

Uren gaans zijn de rivieren met kampongs omzoomd. Naast die aaneensluitende rijen kampongs der vlakten vindt men ook een groot aantal geïsoleerd liggen, vrijwel regelmatig over de vruchtbare en goed bewoonbare vlakten verdeeld. De sawah's zijn het dichtst bezet met dorpen, en hebben de grootste nederzettingen, op de onbevloeide velden liggen zij minder dicht en zijn zij minder groot, en de moerassige streken der sawah's hebben bijna geen nederzettingen.

Naar het heuvelland worden de dorpen minder in aantal, liggen verder van elkander verwijderd, zijn kleiner. Als men van de kust naar het binnenland gaat valt dit steeds in het oog. In het bergland vindt men de dorpen langs de hellingen en in de passen, waar zich ook de bouwvelden uitstrekken; zij liggen ook niet zelden aan den rand der bebouwde velden en verder langs de lijnen der watertjes, die tevens de verbreiding der sawah's aanwijzen. Langs de kusten vindt men slechts weinige kampongs; dikwijls is de kust omringd door een zoom van moerassen of van vischvijvers.

Grootere nederzettingen. Over 't geheel zijn de dorpsnederzettingen op Java klein, en in een gebied met bijna uitsluitend landbouw kunnen zij niet groot zijn. Slechts een beperkt aantal inlandsche nederzettingen hebben door invloeden van buiten af als hoofdplaatsen en zetels van residenten, districtshoofden of regenten een ander karakter verkregen, en zijn meer geconcentreerde nederzettingen, grootere plaatsen geworden. Een

enkel woord nog over deze. Het dorpsplein is ook hier het centrale deel van den nederzetting. Op het plein staan een of meer waringins, die den voorbijganger heerlijke schaduw aanbieden. Aan de zuidzijde staat veelal de woning van den Regent, op districtshoofdplaatsen van het districtshoofd. Aan de westzijde, met het front naar het oosten, staat de moskee (zie I, pag. 346). Langs de breede wegen staan meest winkelhuizen, goed op een rij geplaatst, onderscheidene van steen gebouwd, en die der Europeanen met schoone tuinen omringd. De wegen zijn veelal door bloeiende heggen ingesloten of met schaduwboomen beplant, wat een vriendelijk voorkomen geeft aan een dergelijk landstadje. De woning van den resident of assistent-resident staat tegenwoordig meestal buiten de plaats, en in de stad vindt men eenige gouvernementsgebouwen, als een school, een gevangenis, zout- en koffie-pakhuizen. Overigens zoekt men meestal vruchteloos iets merkwaardigs in deze steden; afwisseling vindt men er niet veel, en de eene plaats gelijkt vrij wel op de andere. Deze nederzettingen van eenigen omvang zijn bijna alle gebouwd aan bergstroomen, die ze van frisch water voorzien, en daarom dragen in het westen vele ook den naam van Tji, d. i. water, bijv. Tjiamis (Cheribon), Tjiandjoer (Preanger Reg.) Tjilatjap enz. In enkele plaatsen, bijv. te Tjiandjoer, heeft schier elk huis een vijvertje.

Wat wij hier beschouwden is het eerst in 't oog vallende bij de landsteden. Achter de huizen aan straat liggen de kampongs of wijken der Inlanders, zonder orde gebouwd, met hun bamboezen huizen onder het geboomte verscholen. De nederzettingen van de Inlanders zijn ook hier verdeeld in kampongs of buurten, elk staande onder een hoofd, en deze hoofden staan weer onder het bestuur van een Wedono. Waar zich Chineezen bevinden, zijn die in den regel in een afzonderlijk kwartier gevestigd. Zij bewonen steenen huizen van fantastische bouworde met tal van gebogen lijnen en scherpe hoeken.

Hoewel de onderscheidene landsteden uit den aard der zaak in bouw verschillen, is het bovenstaande toch vrijwel het algemeene type op Java. Ook deze stedelijke woningen hebben weinig verschil in bouworde. De winkelhuizen of waroengs zijn vaak van de woonhuizen alleen daardoor onderscheiden, dat in de veranda koopwaren zijn uitgestald.

Wij wezen er vroeger reeds op, dat de Soendaneezen hun woningen boven den grond bouwen, de Javanen en Madoereezen op den grond. Nog moeten wij er de aandacht op vestigen, dat men bij de Inlanders op Java geen huurhuizen vindt; ieder heeft zijn eigen huisje. De goedkoope woningbouw is zeker de oorzaak van dit verschijnsel.

De kleine landsteden zijn niet zelden ook de plaatsen, waar eenige nijverheid in 't klein wordt gedreven, waar enkele fabrieken van Europeesche ondernemers verrijzen. Maar toch fabriekssteden zijn het in geenen deele. Alleen de groote havensteden naderen door het uiterlijk leven en den bouw meer de westersche steden met hun gemengde bevolking en woelig verkeer. Deze zullen wij afzonderlijk beschrijven bij het land.

B. NADERE BESCHRIJVING VAN GEDEELTEN DES LANDS, DER LANDSCHAPPEN EN DER BELANGRIJKSTE NEDERZETTINGEN.

I. West-Java.

De kusten in het algemeen.

Wij vangen de bijzondere beschrijving der deelen en landschappen van Java aan met een beschouwing der kusten, eerst in 't algemeen en daarna meer in 't bijzonder voor de deelen, om vervolgens in het binnenland de landschapsvormen en nederzettingen te beschrijven.

De noordkust van Java vormt over 't geheel een scherpe tegenstelling met de zuidkust. De eerste wordt begrensd door de ondiepe Java-zee, welks bodem een langzaam glooiende afhelling der terreinen vormt, die in de eilanden zich hooger verheffen (zie I, pag. 29 enz.); de laatste door den Indischen Oceaan, waar met steilen breukrand het land afbreekt en in de diepe zee daalt. De dieptelijn van 5 vadem (1 vadem = 1,8 M.) loopt aan de noordkust tot vrij ver van de kustlijn, in W. Java meest 5 à 7,5 K.M.; aan de zuidkust, op ± 1 K.M., die kan wegens de steile afdaling nauwelijks geteekend worden. De noordkust is over 't geheel laag en moerassig, jong Alluviaal van vorming, en nog steeds in wording en vervorming, terwijl slechts op enkele plaatsen, voornamelijk in het oosten, de andere gesteenten tot dicht bij de zee komen; langs het zuiden van Java dalen voor het grootste gedeelte de oude gesteenten steil af naar de diepe zee, en alleen in Midden-Java vindt men een breeder, lage kustvlakte.

De kustvorm van noordelijk West- en Midden-Java kenmerkt zich door onderscheidene in zee vooruitstekende landhoeken, die schier alle eenzijdig naar het N.W. gebogen zijn en daardoor vele baaien hebben doen ontstaan. Deze landhoeken zijn meestal jonge delta's van de rivieren, welke nog altijd in zee vooruitbouwen, hier zwakker, daar krachtiger. De ombuiging der rivieren nabij den mond naar het N.W. is voor de geheele westkust tot Japara kenmerkend, d. i. tot zoover als de kustvlakte uit jonge aanslibbingen bestaat. Het komt ons voor, dat dit verschijnsel uit de overheerschende richting der stroomen en van den wind moet verklaard worden. Terwijl de O. winden er het langst duren en ook de getijdenstroom uit het O. in verband met de driftstroomen overwegend een W. richting hebben langs deze kust, moet het rivierwater bij den mond en ook de deltabouwing in dezelfde richting voortgaan. De eigenaardige kustvorm doet aldus tal van bochten ontstaan, welke de schepen tijdens den O. moesson veilige ligplaatsen aanbieden.

In tegenstelling daarmede vindt men aan de zuidkust meer scherp geteekende ingressiebochten, zooals de Wijnkoopsbaai e.a. Vooral de oostelijke helft der zuidkust, ten O. van Djokjokarta, waar het Zuiderkalksteengeb. dicht langs de kust loopt, vertoont talrijke, grillig gevormde ingressies, waarvan er vele goede natuurlijke havens zouden vormen, als de kust naar het binnenland beter geopend was. Thans zijn de nederzettingen hier uiterst zeldzaam. Aan de vlakke zuidkust is verder merkwaardig de duinvorming, die bovenal tusschen de Serajoe en de Opak-rivier langs de kust van Banjoemas, Bagelen en Djokjokarta wordt gevonden in een drietal reeksen, welke tot 15 M. hoogte gaan. Hier vertoont de kust de rechte, zacht gebogen lijn, voor de duinkust teekenend.

Door deze verschillende gesteldheid is de noordkust, hoewel aanslibbing den toegang voor groote schepen er bemoeielijkt, toch over het geheel aangewezen als de commercieele kust. Zij is het meest open voor het verkeer, en de rivieren brengen van hier de betrekking met het binnenland tot stand. Daarenboven is het meest productieve cultuurland het gemakkelijkst in verbinding met de noordkust te brengen. Aldus heeft Java

het aangezicht naar de Java-zee gewend, den rug naar den uit commercieel oogpunt hier achterlijken Indischen Oceaan. De economisch-geographische toestand der noordkust door alle tijden bevestigt het gezegde. Hier vond men van ouds tal van druk bezochte havens met levendige scheepvaart; in het eind der 18de eeuw een dertiental grootere en daarbij tal van kleinere ankerplaatsen, waar gedurende het geheele jaar de inlandsche schepen konden lossen en laden. De zuidkust daarentegen was meestal ongenaakbaar, werd zelden door handelsschepen bezocht, en werd in de oude scheepsjournalen niet ten onrechte aangeduid als de „met ijzer omgorde," „de gepantserde" (ironbound). Ook thans blijft dat verschil nog bestaan. Tegenover 15 havens aan de noordkust staat bijna alleen die van Tjilatjap (en van Palaboehanratoe) aan de zuidkust, in welk eerste in 1902 slechts totaal 13 schepen werden ingeklaard, tegen meer dan 550 in de noordelijke havens.

Aan de noordkust is verder een karakteristiek verschil op te merken tusschen het gedeelte ten W. en dat ten O. van Cheribon. Het eerste gedeelte, met tal van groote, holle bochten, is meestal laag en moerassig, met mangrove-vegetatie langs de grens van zee en land, en dieper landwaarts overdekt met een zoom van nipahwouden; het laatste deel, nl. in Tegal, Pekalongan en Oost-Java, heeft meer een zandig strand of een slechts smalle, lage kustzoom met moerassen en vischvijvers. Ten O. van Japara tot bij Oedjoeng (Kaap)-Pangka is de kustvlakte meestal zeer smal, en weinig open, zonder belangrijke riviermondingen, en op korten afstand gaat die meestal over in hooggelegen, oudere gesteenten. Het gedeelte der kust van O.-Pangka tot bij Pasoeroean is weer meest moerassig met tal van vischvijvers, terwijl vervolgens langs Straat van Madoera de kustvlakte steeds in beteekenis afneemt.

De kust van West-Java. A. De Westkust en Straat Soenda.

Ten W. wordt Java begrensd door Straat Soenda, een der belangrijkste toegangen tot de westelijke gedeelten der Austraal-Aziatische Middelzee. Zij was daardoor van ouds een druk bezocht vaarwater, omdat niet alleen die naar Java maar ook een groot gedeelte van de zeilschepen, bestemd naar Singapore en Oost-Azië, hier hun weg langs namen. Al is in de laatste jaren het verkeer op het Oosten door de ontsluiting van China en de economische ont-

wikkeling van Japan toegenomen, de opening van het Kanaal van Suez heeft, vooral voor de stoomvaart, den weg door de Straat van Malakka langs Singapore enz. verplaatst, waardoor het verkeer door Straat Soenda sterk is achteruit gegaan.

De Straat Soenda is een geologisch betrekkelijk jonge zeestraat (zie II pag. 37), die door een verzakking ontstaan is tusschen de gebergten van West-Java en Sumatra. De sporen dier inzinking vindt men nog aan de kusten der beide eilanden, wier scherp afgebroken rotsen steil in de diepte dalen, en kleinere ingressiebochten vormen als de Peperbaai en de Welkomstbaai. Als een steile drempel rijst de bodem van den Indischen Oceaan van een diepte van ruim 2000 M. op tot deze straat, die in het Z. 196 M., in het N. 75 M. diep is. Het is een trechtervormige inzinking, met in het Z. 82 K.M. breedte, die in het N. zich tot 25 K.M. verengt, en zich in de richting van W.Z.W. naar O.N.O. over 192 K.M. uitstrekt. Door die ligging en door den trechtervorm der straat waait hier over 't geheel de W.-moesson (eind Nov.—begin Maart), waarvoor de straat meer open ligt en die zich in de vernauwende straat samenperst, krachtiger dan de O.-moesson; de eerste verkrijgt door de richting der straat meer een W. richting, en gaat ten N. er van, waar hij vrij over de Java-zee waait, langzamerhand in een N.W. wind over.

De O.-moesson (April—Sept.) waait hier minder krachtig en minder geregeld, en de land- en zeewinden verstoren hem dikwijls, vooral nabij de kusten. Ook waaien tijdens den O.-moesson op de Java-zee, in deze straat dikwijls weken achtereen N.O. winden, die in den loop van den voormiddag opkomen en tegen den avond dikwijls plotseling gaan liggen. Zeker zijn ook deze een gevolg van de richting der straat. De onstandvastigheid van den wind is een der oorzaken van de zware regenbuien en onweders, welke hier bij den overgang van den Indischen Oceaan tot de binnenzeeën menigvuldiger zijn dan in eenig gedeelte van den Archipel, zelfs nog meer dan aan de Z.W. kust van Sumatra, en die vooral tijdens den W.-moesson, maar ook bij den O.-moesson, voorkomen. Evenwel zware stormen waaien ook hier zelden (zie I pag. 121). Ook is de Soenda-straat een der meest lastige vaarwaters van den Archipel door de stroomen en de deining van het water. Vrij permanent heerscht hier een stroom

in Z.W. richting, welke gedurende een gedeelte van den dag door den getijdenstroom, die een enkeldaagsch karakter heeft, (zie pag. 41) versterkt wordt. Wanneer deze aldus krachtig geworden Z.W. stroom tegen den wind in loopt bij den W.-moesson, ontstaat er door de tegenwerking van den wind op het water een zware deining en een lastige, moeielijke zee.

Onderscheidene eilandjes van vulkanischen oorsprong wijzen op de onvastheid van den bodem der straat. De eilandjes Tampoeroeng of Toppershoedje, Poeloe Oelar of Brabantshoedje en Sangiang of Dwars in den Weg zijn niet meer dan vulkaankegels; Krakatau of Rakata, dat bij de hevige uitbarsting in 1883 voor een groot gedeelte verzonk, wordt gevormd door een kegelvormige piek van ongeveer 800 M. hoog, die aan de noordzijde loodrecht uit zee oprijst. In 1680 moet dit eiland ook een uitbarsting gehad hebben. Poeloe Sertang of het Verlaten Eiland ten W. van Krakatau is door die uitbarsting aanzienlijk grooter geworden. Bij de uitbarsting in 1883 werden beide eilandjes geheel van hun plantentooi en dierenleven beroofd, doch vijf jaren daarna waren zij weder begroeid met allerlei planten en hadden er zich van de naburige eilanden weder dieren gevestigd.

Aan den Javaanschen kant ligt in het Z. het Prinseneiland of Poeloe Panaitau, het grootste eiland in de straat, van vulkanischen oorsprong, en in het N. en O. in heuvels oprijzend tot op zijn hoogst ruim 300 M. Het eiland is dicht begroeid met bosschen en wordt slechts tijdelijk bewoond door visschers op tripang en schildpad, terwijl het ook eenig verfhout levert. De 8 K.M. breede zeestraat Behouden Passage, met goeden ankergrond, scheidt Prinseneiland van den Z.W. hoek van Java, een boschrijk schiereiland, dat in den Goenoeng Pajoeng, die tot 480 M. stijgt, scherp geteekend eindigt, zoodat die van verre zichtbaar is. Deze landhoek vormde eens een eilandje, dat in den Alluvialen tijd met het land verbonden is; de smalle landengte tusschen de Welkomstbaai en de zuidkust is nog een moerassige strook.

De kust van Java van de Welkomstbaai tot St. Nicolaaspunt aan den N.W. hoek van Java is in het zuiden steil, en wordt met een koraalrif omzoomd. Groote rivieren monden hier

niet uit; de langste zijn die in de Peperbaai, welke baai door een zandig strand is begrensd, en waarvan de breedere kustvlakte een verbindingsweg in het land doordringt.

Ten N. van de Peperbaai is de kust eerst laag en bebouwd, doch de vlakte wordt spoedig smaller, doordien de boschrijke heuvels van het bergland tot aan de zee doordringen en slechts hier en daar kleine vlakten met alang-alang of kreupelhout aan de kust open laten. Slechts enkele kampongs liggen hier aan de vlakte der kust, en nabij den mond der rivier Agoeng ligt het havenstadje Laboean, dat door nederzettingen van Chineezen tot ontwikkeling gekomen is, sedert het noordelijker gelegen Tjaringin bij de uitbarsting van Krakatau werd verwoest. De spoorweg van Batavia komt hier door een zadelvormige laagte ten Z. langs den G. Asenpan (1160 M.) en G. Karang (1725 M.), twee vulkanische vormingen, aan zee.

Voorbij den lagen met kreupelhout begroeiden landhoek „Vierde punt'', bereikt men weldra Anjer Kidoel (= Zuid), een nieuwe nederzetting, drie paal bezuiden het in 1883 verwoeste Anjer, met vuurtoren, seinpost, loodsstation en havenkantoor. Hier eindigt een andere arm van den spoorweg van Batavia naar Straat Soenda. Verder Noord-Anjer of Anjer-Lor (= Noord), een bloeiende kampong, die aan den mond der 40 M. breede rivier verrezen is op de plaats van het in 1883 door de uitbarsting van Krakatau verwoeste oude Anjer. De bewoners leven van de vischvangst en van het leveren van ververschingen aan de voorbijvarende schepen, terwijl er veel kustvaart is naar de Lampongsche districten. Men vindt er eenige inlandsche en Europeesche loodsen.

Langs een kust, die door eenige begroeide uithoeken een grilligen vorm heeft, komt men vervolgens bij St. Nicolaaspunt of Tandjoeng Podjok, het noordelijk uiteinde van het naar het N. laag uitloopende St.-Nicolaasgeb., dat hier in een smalle met boomen begroeide landtong van ± 13 M. hoog eindigt. De G.-Gedeh met den G. Batoer, een dubbel-vulkaan, die toppen heeft tot bijna 600 M. hoog, vormt hier den N.W.hoek van Java en dringt als een schiereiland in zee vooruit.

B. De Noord-kust.

Hiermede zijn wij aan de vlakke noordkust van Java genaderd. Over 't geheel is deze kust tot bij Japara laag en moerassig, geheel met laag geboomte en struikgewas begroeid, het vroeger beschreven mangrovewoud (zie I, pag. 222), dat hier schier langs de geheele kust wordt gevonden en waarachter hooger geboomte zich verheft. Hier en daar, waar het strand minder moerassig is, heeft men kampongs met klappers en ander geboomte, en op enkele plaatsen strekken zich de rijstvelden, op vele plaatsen als moeras-sawah's, tot aan de zee uit. Ver over de kustvlakte verheffen zich, hier op grooteren daar op korteren afstand, de bergen van het binnenland, veel in grijze nevels gehuld, en alleen bij helder weer zichtbaar aan den verren horizon.

De algemeene windrichting op de Java-zee leerden wij reeds kennen (I pag. 139 enz.). Locaal wordt die in de kustzee nog gewijzigd. Op een niet te grooten afstand van de kust doen toch de land- en zeewinden hun invloed sterk gevoelen, zoodat hierdoor, vooral tijdens den zuidoostmoesson, het moessonkarakter der windrichting aan de kust geheel veranderd wordt. Te Batavia komt in dien tijd de zeewind ongeveer te 10 uur uit het N., en door dezen, in samenwerking met den Z.O. moesson, ontstaat een resulteerende windrichting uit het N.O., die ten 2 uur zijn grootste kracht bereikt en te 6 uur des avonds ophoudt. Te 8 à 9 uur in den avond komt in dien tijd de landwind door uit het Z.O., die tegen den morgen weer gaat liggen.

In den W.-moesson vallen zeewind en moesson samen; beide komen voor de kust van Batavia uit het N.W., of bijna W. Het gezegde over den wind geldt in algemeene trekken voor de geheele N.-kust van Java, hoewel locaal verschillend door de gesteldheid des lands. Voor den duur van elk der moessons is nog verschil in het W. en O. van de Javazee. In het W. duurt de O. moesson (passaat) zes maanden, van Mei tot en met Oct., met Z.O. tot O.Z.O. winden, en de W. moesson vijf maanden, van Dec. tot en met April, met W. en W.N.W. winden. Terwijl van de voorjaarskentering weinig te bespeuren valt, heeft Nov. nog al veranderlijke winden. Naar het O. wijzigt zich de tijd van het invallen van de moessons, zoodat voor de zee langs midden-Java April reeds tot den O.-moesson (Z.O.-passaat) moet gerekend worden, en de veranderlijke winden in Nov. overwegend een Z.

richting hebben. Hier neemt de O. moesson (passaat) in duur toe ten koste van den W. moesson, en verder naar het O., ten O. van het eiland Kangeang, behoort Nov. nog beslist tot den O. moesson (passaat), zoodat deze ± 7 maanden duurt, terwijl de W. moesson slechts 4 maanden aanhoudt, en April een kenteringsmaand met meest Z. winden is. Verder naar het O. neemt dus op de Java-zee de duur van den O. moesson toe ten koste van den W. moesson, hoewel de laatste de grootste windkracht heeft.

Van het W. komende valt voorbij St. Nicolaaspunt het eerst de baai van Bantam in het oog, door een eilandje gedekt tot een veilige reede. Het is een breede, ronde inham tusschen de bergen van den Gedeh in het W. en den lagen hoek van Pontang, een voorland, dat de delta van de Pontang-rivier of Tji-Oedjong aan de O. zijde vooruit schuift. De baai van Bantam, waarin van alle zijden kleine rivieren uitmonden, is omringd door lage, moerassige landen en de kust wordt door aanslibbende modderbanken omgeven.

Bantam en Serang. Aan deze baai ligt bij de uitmonding der kleine Bantam-rivier de nederzetting Bantam, tijdens de komst der Europeanen in Indië de hoofdstad van het Bantamsche Rijk, en de belangrijkste haven in de nabijheid van Straat Soenda. Bantam was een handelsstad, waar Inlandsche en vreemde handelaren elkander ontmoetten, waar Chineezen, Perzen, Arabische juweliers en Bengaalsche kramers hun zaken dreven op den pasar, waar rijke kooplieden in het groot handelden, en de Portugeezen ook al spoedig handel mede aanknoopten. Het was ook op deze reede, dat den 22sten Juni 1596 de eerste Nederlandsche schepen aankwamen bij den tocht naar Indië, en waar zij het eerst kennis maakten met een Oostersche handelsplaats. De algemeene indruk van het toenmalig Bantam was niet gunstig door de verregaande onreinheid. Het riviertje, dat van den Goenoeng Karang met drie ondiepe takken en weinig stroomsnelheid in de baai uitliep, was de vergaderbak van al den afval en de uitwerpselen eener koopstad, die met Oud-Amsterdam kon vergeleken worden. De moerassige grond, waarop de stad gebouwd was, voltooide de vergelijking van beide steden, maar de reinheid op huis en hof, die in Holland het water had tot stand gebracht, werd hier niet gevonden. Behalve door het riviertje, dat de stad in twee deelen splitste, werd zij slechts door een paar ongebaande zandwegen doorsneden, wier eenige versiering in een rij palmboomen bestond, en die als in één brandpunt uitliepen op de paserbaan vóór 's konings hof, met zijn twee- of drie dubbelele omwalling, het aanzienlijkste gebouw der oude stad. De eene helft der stad, in wier midden de groote Mohammedaansche moskee met de heilige koningsgraven prijkte, werd bijna geheel ingenomen door de verblijven van den Vorst met zijn tallooze slaven en onderhoorigen. De andere helft der stad,

ongeregeld gebouwd, bestond uit een aantal wijken, om der veiligheidswille door palissadenversterking afgesloten. De woningen der aanzienlijken waren ruim en hadden doorgaans op de binnenplaats een huismoskee; overigens waren zij, evenals die van het volk, volgens Soendaneesch gebruik (I pag. 364) boven den grond gebouwd op palen en slechts van hout of bamboe opgetrokken. Echter waren er ook reeds enkele steenen huizen. De vroegere sterkte der stad, door DE BARROS, den Portugeeschen geschiedschrijver geschetst, was door de gewelddadige zegepraal van het Mohammedanisme in de 17de eeuw grootendeels reeds te niet gegaan.

Bantam was in dien tijd nog een der belangrijkste handelssteden van den Archipel, zeiden wij. Daar werden uit het binnenland en van de overkust van Sumatra (I pag. 529) de peper en het sandelhout gebracht en de bewerkte wapens, het produkt der Inlandsche nijverheid. Alleen door den groothandel werden wel 30 000 centenaars Bantamsche peper in een jaar verscheept.

Te Bantam kwamen voortbrengselen uit andere deelen van het eiland Java ter markt; van Balemboang kokosolie, van Jaratan, Pati en Joana het zout, van Japara en Jakatra suiker en was, specerijen van de Molukken en lijnwaden van Bali en Cambaya. De voornaamste rol in den handel speelden de Chineezen, die in groote verscheidenheid zijden stoffen, lakwerk, gouddraad en porselein aanboden in hun kramen. Men vond er een rijstmarkt, markten van specerijen en oliën; in een afzonderlijk gebouw, als in een beurs, werden de geld- en scheepszaken verhandeld, assurantiën en bodemerijen gesloten. Maleiers en Chineezen vervulden er de rol van geldmannen.

Zooals in de meeste havens van het Oosten was aan vreemde natiën te Bantam een voorstad ten verblijf aangewezen. In de westelijke buitenwijk waren de Chineezen gevestigd, die er de fraaiste huizen der stad bezaten. De Portugeezen hadden zich daar bij hen gevoegd. En toen de Nederlanders er hun betrekkingen met Java aanknoopten, werd hen ook hier de plaats voor een eerste magazijn aangewezen. De eerste Hollandsche „logie" was een steenen gebouwtje, bijzonder gunstig gelegen aan dien arm der rivier, waardoor grootere booten de stad konden in- en uitvaren; de andere monden waren daarvoor te ondiep. Aan de baai was het land moerassig, zoodat zeeschepen daar niet konden naderen, en het terrein was door een pagger omgeven. [1])

Aldus was het oude Bantam, vóór dat de Nederlanders zich in Jakatra vestigden, en hun handel op Batavia concentreerden. Sedert de stichting van Batavia is Bantam achteruitgegaan en een doode stad geworden, een vervallen plaatsje. Ook de toenemende aanslibbing der rivieren in de baai hebben tot dien achteruitgang medegewerkt. Tusschen de stad en de zee is een moerassige kustzoom ontstaan, die nog steeds in breedte toeneemt, en het verkeer belemmert, terwijl de ongezondheid de bevolking deed verhuizen. Nabij den Boom aan de Karang-Antoe, een gekanaliseerde riviermond tot verbetering van de Bantamrivier naar zee gegraven, vindt men nog overblijfselen der vroegere peperpakhuizen, en de ruïnes van het fort Speelwijk, de oude factorij der O. I. Compagnie.

---

1) Zie: VAN DEVENTER. Geschiedenis der Nederl. op Java. I, pag. 25 enz.

De weinige bedrijvigheid, die er nog is, heeft zich naar hier verplaatst, ten O. der oude stad. Bantam is een onbeduidend plaatsje met eenigen inlandschen handel, voornamelijk in vruchten en landbouwprodukten, op Batavia en de Lampongs.

Langs de Karang-Antoe-rivier worden de meeste produkten van de residentie Bantam afgescheept, en haar mond vormt de haven van Serang, op ± 9 K.M. van de haven gelegen.

Serang heeft Bantam als hoofdplaats der residentie Bantam vervangen. Het is een lief gelegen plaatsje, op 25 M. hoogte boven de zee, overal van frisch stroomend water voorzien, en behoudt daardoor ook in den drogen moesson zijn frissche natuur. Het aantal inwoners bedroeg in 1900: 5600. De plaats ligt aan beide zijden van den grooten postweg en aan den spoorweg van Anjer naar Batavia. De Chineezen en ook de Europeanen drijven handel in rijst, coprah, petroleum, koffie en lijnwaden. Vooral de kleinhandel bloeit er, en die is voornamelijk in handen der Inlanders.

Vervolg der Noordkust.

Voor de baai van Bantam liggen enkele kleine eilandjes, die de reede beschutten. Het grootste is het eiland Pandjang, het eenige dat bewoond is, een laag eiland, rondom met koraalrots en koraalriffen omringd, en dicht begroeid, aan de zuidzijde met klapperbosch.

De Pontang-hoek vormt de oostzijde der baai van Bantam. Het is de delta der Tji-Pontang, die zich door drie monden in zee ontlast, en daar tevens aan een onderzeesche delta voortbouwt, welke bij laag water tot ½ à 1 voet onder water staat. Daardoor kan de rivier, welke in het land voor grootere prauwen bevaarbaar is, van zee uit slechts door kleinere prauwen en sloepen te bereikt worden. Ten O. hiervan vormt de lage, overal begroeide kust, meer een holle bocht, en is bezet met enkele kampongs, waarvan Tanara de grootste is, een belangrijke plaats op ± 1,8 K.M. in het land, welker pakhuizen door de roodpannen daken van zee uit zichtbaar zijn. Tanara ligt aan de Tji-Kandi of Tji-Doerian, een binnenwaarts vrij goed bevaarbare rivier, doch met een ondiepe zandbank voor den mond. In Kaap-Kalk steekt de kust nog vooruit, daarop volgt weder een ondiepe bocht, waar de Tji-Dani met vijf ondiepe monden in zee valt. Voorbij Hoek-Oentoeng-Djawa opent zich de breede baai van Batavia, die tot den Hoek-van-Krawang 39 K.M. lengte heeft en 13 K.M. diep is, terwijl een tal van kleine eilandjes voor den ingang verstrooid liggen, meestal

met koraalriffen omzoomd of als koraaleilanden ontstaan, veel met struikgewas of hooger geboomte begroeid, en die van onze voorouders Hollandsche namen ontvingen. Van die eilandjes noemen wij: Kuipers-eiland, Purmerend, Onrust, Kerkhof-eil., Hoorn, Schiedam, Haarlem, Amsterdam enz., in het W., en Leiden, Enkhuizen, Alkmaar en Edam meer in het O.

De lage, moerassige kust heeft het uiterlijk als overal in dit gebied, en onderscheidene rivieren voeren hun water naar de baai, o. a. de Tji-Angké, en verder oostelijk de Tji-Liwong, d. i. de Groote rivier. Deze is de grootste en ontving daarnaar ook haar naam. Aan den vrij in zee uitstroomenden mond der Tji-Liwong was de inlandsche nederzetting Jakatra of Noesa Kalappa ontstaan, de havenplaats van het voormalige Rijk van Padjadjaran. Wij komen hierop terug. Aan de kust der reede van Batavia valt in het oog het lange havenkanaal, dat ver in zee vooruitsteekt, en verder de haven van Tandjong Priok, 4,7 zeemijlen ten O. van het havenkanaal.

Naar het N.O. wordt de reede van Batavia afgesloten door de uitgestrekte delta van de Tji-Taroem, de grootste rivier van West-Java, welke in Hoek-van-Krawang vooruitsteekt. De delta, over 't geheel niets dan één hoog en dicht moeraswoud, wordt door een zestal grootere mondingen der rivier doorsneden, van welke de Moeara-Gembong den scheepvaartweg vormt. Vroeger was de rivier, trots de slechte bevaarbaarheid, de belangrijkste handelsweg van de Preanger naar de noordkust, doch sedert den spoorwegaanleg heeft zij die beteekenis verloren.

Talrijke kleine rivieren monden verder oostelijk uit in de Java-zee, alle met gelijksoortige delta-typen, en de noordoostelijke hoek van West-Java wordt gevormd door den Hoek-van-Indramajoe, de met laag geboomte begroeide delta der Tji-Manoek, een voor kleine vaartuigen bevaarbare rivier, die vroeger diende tot afvoer van koffie uit de Preanger met prauwen en tot zoutinvoer. Thans is de scheepvaart er onbeduidend. Niet ver van den mond ligt het plaatsje Indramajoe, (14000 inw. waaronder 2190 Chin.) vanwaar nog beste rijst wordt verscheept.

Voorbij Hoek Indramajoe buigt de kust zich naar het Z.O. tot voorbij Cheribon, om daarna zich weer naar het O. te richten, en aldus de versmalling van Midden-Java te doen ontstaan.

De kust blijft tot ten O. van Cheribon vlak, daarna naderen de bergen de kust tot zelfs onmiddellijk aan zee, om vervolgens alleen een smalle kustvlakte open te laten.

Cheribon. Nabij den Z.W.-hoek dier groote, holle ombuiging van de kust, ligt dicht aan zee en niet ver van de N.O. helling van den regelmatigen vulkaankegel Tjiremai (3044 M. hoog), het plaatsje Cheribon of Tjirebon (de eigenlijke naam, waarvan de eerste de algemeen aangenomen verbastering is), de hoofdplaats der residentie van dien naam.

Aan de uitmonding van het kleine riviertje Tjirebon (= Garnalen-rivier) in een reede, welke vooral bij den W.-moesson een veilige ligplaats aanbiedt, beschermd tegen hooge zeeën, en met een vruchtbaar en goed bevolkt achterland, ontstond in de oudheid een nederzetting van Javanen, die in den handel een bron van bestaan vonden. Een ondernemend Arabier, die zich onder deze Javanen vestigde, Sjeikh NOEROE'DDIN IBRAHIM IBN MAULANA ISRAÏL, ook SOENAN GOENOENG DJATI geheeten, werd de stamvader van een geslacht van ijveraars voor den Islam, en van het vorstengeslacht. Hoewel de handel van Cheribon niet met dien van Bantam viel te vergelijken, was hij toch belangrijk, en de Ned. O. Ind. Compagnie vestigde er weldra het oog op. In 1680 werd Cheribon door troepen der Compagnie bezet, hetwelk leidde tot een contract met de prinsen, waardoor de handel aan passen gebonden werd, de vaart der ingezetenen beperkt werd, de Compagnie het recht verkreeg er een loge te bouwen, tolvrijheid door het geheele gebied erlangde, benevens het monopolie van den invoer van alle soorten van kleeden en van opium, alsmede van den uitvoer van peper, zoo noodig ook van rijst, hout, suiker enz. Met den bouw van het fortje werd in 1686 begonnen. Cheribon heeft ook thans nog een belangrijken uitvoer van suiker en koffie. Het is een stad met 21 500 bewoners, waarvan 16 800 Inlanders, 3300 Chineezen, 700 Arabieren en 500 Europeanen (einde 1900). De handel en de kleine industrieën der vreemdelingen geven de stad een levendig aanzien, en door de in lateren tijd aangebrachte verbeteringen en verfraaiingen ziet het er welvarend uit. De nauwe en onregelmatige wegen en de morsige, bekrompen Chineesche en Arabische wijken zijn nog overblijfselen der oude stad, die ongezond wordt genoemd, mede een gevolg van de onvoldoende afwatering van het riviertje Tjirebon. Het residentiehuis is daarom een half uur gaans ten N. van de stad gebouwd; men heeft hier een prachtig uitzicht op den Tjiremai en een mooie tamarindelaan voert naar zee. Te Cheribon is een havenkom uitgebouwd met in zee uitstekende hoofden, die een ligplaats oplevert voor laadprauwen, doch met moeite wordt de haven door een baggermolen tegen aanslibbing bewaard. De booten der Paketvaart leggen hier geregeld aan.

De twee afstammelingen der oude sultans hebben ieder afzonderlijk hun kraton, beide met prachtig grotwerk versierd.

Ten Z.Z.W. der stad ligt nabij de desa Soenja Ragi een lustverblijf van een der sultans, dat wegens zijn grillige bouworde, een aaneenschakeling van nagebootst grotwerk, met kunstmatige stalaktieten, mythologische beelden,

Hindoetempels in baksteen, Chineesche en Japansche versieringen, veel door vreemdelingen wordt bezocht.

Wij zijn hier weldra aan de grens der Soendalanden, waarvoor de Tji-Losari veelal wordt aangenomen, hoewel ook ten O. van deze rivier tot de Tji-Pamali de Soendaneesche taal het overwicht nog heeft. Langs de kust echter verstaat de bevolking ten O. van de Tji-Losari ook het Javaansch en hier hebben zich Javaansche volksplanters gevestigd. Als verkeersweg heeft de Tji-Losari geen beteekenis; voor de vier monden, waarmede zij zich in zee stort, zet zij een ondiepe modderbank af.

Door het binnenland van West-Java. Het gebied der Java-zee.

Wij willen thans het binnenland van West-Java beschouwen, en wel in de eerste plaats het gebied, dat in hydrographischen, klimatologischen en economischen zin direct tot het gebied der Java-zee behoort. Daartoe rekenen wij de vlakte, het heuvelland en het hoogland tot de waterscheiding van de Java-zee en den Indischen Oceaan, zeker meer dan $^3/_4$ van West-Java.

West-Java omvat in zijn geheel het gebied der Soendaneezen, en wordt daarnaar ook wel aangeduid als de Soendalanden. Langs de noordelijke kuststrook, die sedert eeuwen het tooneel is geweest van handel en verkeer voor vertegenwoordigers van allerlei Oostersche volken, waar de staatkundige geschiedenis zooveel afwisseling heeft ondergaan, is door dit alles een gemengde bevolking ontstaan, waarin allerlei elementen zijn opgelost. Naar het Z. is de oorspronkelijke bevolking het meest zuiver bewaard.

Administratief bestaat West-Java uit de residentiën Bantam, Batavia en Cheribon in het N., en verder uit de Preanger Regentschappen, welke het zuiden meest innemen.

Het noordelijk gedeelte van West-Java wordt gevormd door een breede alluviale vlakte, die nabij de kust en in enkele gedeelten moerassig is, en zacht hellend naar het zuiden stijgt tot aan den voet van het gebergte. Alleen in het W. buigt zich een reeks van verheffingen door die vlakte naar het N.: de Goenoeng Poelosari, de G. Karang, en de G. Gedé, alle niet meer werkende vulkanen. Zij sluiten het Bantamsche gedeelte der vlakte in het W. naar Str. Soenda af, doch laten door een paar zadelvormige laagten nog de verbindingen toe, waarvan voor spoorwegen gebruik is gemaakt. (Zie boven pag. 117.)

Batavia als nederzetting in haar opkomst en beteekenis.

Het vlakke gedeelte van West-Java, bijna allerwege uit goed gecultiveerde gronden en groote uitgestrektheden sawah's bestaande, met een onnoemelijk aantal riviertjes doorsneden, is overdekt met een groote menigte inlandsche nederzettingen, (in Batavia 3385 desa's), welker eigenaardigheden wij in verband met het landschapskarakter beschouwd hebben. Van die nederzettingen staat in omvang en beteekenis verre boven de andere Batavia, de hoofdstad van het gewest van dien naam, de zetel van het Bestuur van Ned. Indië, een stad, die in 1900: 115 887 inwoners telde, waarvan 17 700 Inlanders, 26 817 Chineezen, 8893 Europeanen, 2345 Arabieren en 250 andere vreemdelingen.

Batavia is ontstaan op de plaats, waar vroeger de inlandsche nederzetting Jakatra bestond. Na den moord op de Portugeezen, die Jakatra het eerst bezochten in 1527, had geen Europeaan daar weer voet aan wal gezet, tot de Nederlandsche schepen in 1596 hier aankwamen op hun eersten tocht. Toen zij het anker wierpen nabij de moerassige kust, zagen zij Jakatra voor zich, ten oosten van een heldere rivier gelegen, die vol booten lag. De plaats, door een zwaren pagger omgeven, maakte den indruk van een ruime stad van eenige duizenden inwoners, al was zij ook niet half zoo groot als Bantam. De huizen waren slechts van bamboes opgetrokken en met palmbladeren gedekt, en hetzelfde was het geval met de uitgestrekte dalem, het verblijf van den Pangerang, die er het bewind voerde, aan de overzijde der rivier. Buiten de houten omheining woonden aan den zeekant eenige Chineezen, welke zich bezig hielden met het stoken van arak.

Jakatra bleek al spoedig het voordeel aan te bieden, dat alle levensmiddelen er veel goedkooper waren dan in de druk bezochte handelsstad Bantam. Eigenlijke handelswaar was er niet te krijgen, maar rijst kocht men er voor $1^1/_2$ cent het pond. Groenten en vruchten, de voortbrengselen der omliggende gronden, werden in overvloed door de bevolking aangevoerd. De goede naam, die de plaats hierdoor verwierf bij de Hollanders, was aanleiding, dat zij op hun volgende scheepstochten naar de Molukken Jakatra steeds aandeden.

Zoo waren de betrekkingen met Jakatra aangeknoopt. En toen bij de toeneming van het scheepvaartverkeer met Oost-Indië den eersten landvoogden een herhaald onderzoek werd opgedragen naar de geschiktste plaats voor den zetel van het algemeen bestuur en tot een verzamelplaats der Nederlandsche schepen, en hiervoor Bantam, dat voor de Hollanders de „eerste aanloop en principieelste handelsplaatse" geworden was, en Jakatra met name genoemd werden, viel door een samenloop van omstandigheden op het laatste de keus. Het was deze beslissing, die den grondslag legde voor het ontstaan van Batavia.

De Nederlanders verkregen eerst vasten voet te Jakatra door een overeenkomst, door den president der Bantamsche factorij JACQUES L'HERMITE gesloten in 1610. JAN PIETERSZ. COEN, directeur der kantoren Bantam en Jakatra, bracht, door omstandigheden er toe geleid, een bezetting van 24 man te Jakatra en bouwde daar ten behoeve van het gezag een fort, dat evenwel spoedig door Engelschen en Jakatranen bestookt werd. Nadat J. P. COEN in 1619 de Jakatranen had aangevallen met een versterkte macht, werd hun nederzetting Jakatra in de asch gelegd en de tegenstand bedwongen. Het hier gebouwde fort

behield den naam Batavia, nadat deze plaats was aangewezen als de zetel van het Ned. gezag, en op de plaats van het oude Jakatra verrees weldra een nieuwe nederzetting, die ook den naam Batavia verkreeg.

Het oude Batavia was geheel op Nederlandsche wijze gebouwd, met de huizen dicht naast elkander, hoog opgetrokken en met roode pannen gedekt, een bouwwijze, die volstrekt niet past voor de tropen. De stad, een langwerpig vierkant, was omringd door een sterken muur van koraalsteen met 24 bolwerken, waarop het geschut zoodanig geplaatst was, dat het zoowel tegen een aanval van buiten als tegen oploopen in de stad kon gebruikt worden, daar het de belangrijkste straten bestreek. De oude stad was omringd door een wijde, diepe gracht, die het water uit de Tji-Liwong ontving, en later door een gegraven kanaal nog water ontving uit een andere rivier. De Tji-Liwong is nog de belangrijkste rivier, welke door de stad stroomt, waarlangs handelshuizen, de gebouwen der Ned. Handelsmaatschappij enz. gevestigd zijn. De oude stad had vier voorname poorten: de Rotterdamsche poort aan den oostkant, de Nieuwpoort aan den zuidkant, de Diestpoort in het Z.W., en de Utrechtsche poort in het W., en in het N. werd in 1639 de Vierkantspoort gebouwd, die den toegang gaf tot de haven. Buiten deze poort stond destijds het Waterkasteel, het oude fort. In dat oude Batavia waren 20 straten, 16 grachten en 1903 gebouwen. Hoe ondoelmatig zij ons thans ook mag schijnen voor een tropenstad, in den bloeitijd was het oude Batavia beroemd als de schoonste stad in Indië, en droeg met trots den eerenaam „Koningin van het Oosten."

De ongezonde ligging op de moerassige kust werd echter weldra een zware beproeving voor de stad, vooral toen na de uitbarsting van den Salak in den nacht van 4 op 5 Jan. 1699 de Tji-Liwong door toevoer van slik en zand de grachten vulde en de waterververschíng belemmerde, terwijl ook de overbevolking in het Chineesche kamp en in de stad hun nadeelen deden gevoelen. Batavia verkreeg toen wegens de ongezondheid den bijnaam van „het graf der Hollanders." De aanzienlijken ontvluchtten in dien tijd reeds de stad gedurende de slechtste maanden, door op Hollandsche wijze zich tijdelijk te vestigen in optrekjes en lusthuizen in de ommelanden van Batavia.

Een groote stoot tot het aanleggen van een nieuwe stad werd gegeven door Daendels, die op het terrein van Weltevreden een paleis liet bouwen, oorspronkelijk voor den Gouv. Generaal bestemd, maar nooit door dezen betrokken, (later werden er de Departementen van Algemeen Bestuur gevestigd), verder nieuwe kazernes enz. Van 1817—1825 werden onderscheidene schadelijke grachten in Batavia gedempt, en eenige andere maatregelen genomen om de gezondheid der stad te verbeteren, terwijl de slechting der vestingwerken gelegenheid gaf aan de Europeanen, zich hoogerop in meer gezonde streken te vestigen. Nieuwe straten werden in een gezond oord, om het Koningsplein, aangelegd, en de omliggende grond werd op gemakkelijke voorwaarden van betaling aan Europeanen verkocht onder voorwaarde, dat de woningen naar de eischen van het klimaat en op een afstand van elkander zouden gebouwd worden. Begraafplaatsen, slagerijen enz. werden verplaatst.

Hoewel aldus de gezondheidstoestand in Batavia verbeterd is, werd toch

de oude stad grootendeels door de Europeanen verlaten, en de vroeger aanzienlijke woonhuizen zijn nu handelskantoren en bureau's, waar de kooplieden over dag hun zaken doen en ambtenaren hun bezigheden verrichten, om zich daarna naar hun villa's in de nieuwe wijken te begeven. Slechts minder gegoeden, ondergeschikten en enkele Europeesche ambachtslieden wonen nog in de oude stad. Merkwaardige gebouwen vindt men weinig in oud-Batavia; alleen wijzen wij op het Stadhuis, in 1710 voltooid, vroeger de zetel van het College van Schepenen, waar thans de bureaux van den Resident van Batavia zijn gevestigd. Aan de oostzijde van het vierkante Stadhuisplein is in 1870 een nieuwerwetsch gebouw verrezen voor den Raad van Justitie.

Oud-Batavia is thans uitsluitend een handelswijk geworden, die slechts enkele uren van den dag levendig is, en weer terugzinkt in doodelijke stilte, als de laatste trein haar verlaten heeft.

Opkomst van Batavia als handelsstad. De ontwikkeling van Batavia tot domineerende handelsstad van Java en van den Archipel stond in verband met de vestiging van het centrale gezag der Compagnie op deze plaats, en had dus gedeeltelijk een politieken grondslag. Maar toch oefenden daarbij ook geographisch-commercieele factoren onmiskenbaar hun invloed uit, en dat de keuze van deze plek mede een gevolg was van den praktisch-geographischen blik der Compagnie's dienaren, blijkt uit de geschiedenis dezer handelsstad.

Batavia's ligging aan de noordkust van Java, deed de plaats deelen in de handelsbeweging, welke vroeger Bantam gehad had, en die door de Compagnie naar hier werd verplaatst. Te Batavia concentreerden zich de gunstige factoren, welke noord-west-Java een zoo bevoorrechte economisch-geographische plaats aanwezen voor handelsontwikkeling in den bloeitijd der Compagnie (zie II pag. 1). Van Batavia straalden als het ware de handelsroutes der Compagnie's schepen in Indië uit: naar het oosten tot de Molukken en Celebes, naar het N. naar de kusten van Borneo, China en Japan, en naar het N.W. naar de kusten van het vasteland van Azië, naar Indië, Perzië en Arabië. Al deze handelslijnen convergeerden te Batavia, en liepen vereenigd van hier langs Straat Soenda om den hoek van Zuid-Afrika naar West-Europa. De Straat Soenda was als het ware de trechter, waardoor de handelsstroom gedreven werd. Aan Straat Soenda echter, waarin geen enkele flinke rivier uitmondt, was nergens een plek, die een voldoend achterland had tot directe voeding eener handelsstad van beteekenis. Bantam, dat zich vroeg tot handelsstad ontwikkeld had, bezat geen haven, die zich op de duur staande kon houden. En al voldeed de reede van Batavia ook geenszins aan de eischen, die de handel kon stellen, toch was de mond der Tji-Liwong langen tijd betrekkelijk voldoende, om het noodige handelsverkeer te onderhouden en tot toegang van de schepen. Ook vormde deze rivier een verkeersweg door een breede vlakte voor Inlandsche vaartuigen, waardoor de mond een betrekkelijk uitgestrekt economisch voedingsgebied bezat, terwijl er gemakkelijk verdere wegen naar het binnenland waren aan te leggen. Daardoor bezat Batavia tevens een handelsachterland. Op West-Java was het mondingsgebied van de Tji-Liwong ongetwijfeld de gunstigste plek voor vestiging van den handel.

En daar Oost-Java te ver van de Straat Soenda lag en minder geschikt om een centraalpunt aan te wijzen voor het samenloopen der handelslijnen uit alle richtingen, werd Batavia het middelpunt van den Nederlandschen en den algemeenen handel in Oost-Indië.

Van deze nederzetting ging ook de hoofdbeweging uit voor de vestiging der staatkundige macht van de Compagnie op Java, die schrede na schrede, in verband met de handelsbelangen, werd uitgebreid.

In den loop der 17de eeuw concentreerde zich aldus de handel der Compagnie voor Java en voor geheel Indië grootendeels in Batavia. De andere factorijen, welke de Compagnie op Java bezat, te Bantam, te Grissee en Soerabaja, verloren hun beteekenis, en sedert de Compagnie den specerijhandel monopoliseerde en zelfs den uitvoer van rijst en andere produkten van Java's binnenlanden naar de Molukken en Banda zooveel mogelijk aan zich had getrokken, werd aan de vroeger bloeiende havens van Oost-Java de genadeslag toegebracht. Alleen Japara was nog een uitvoerplaats van rijst naar het westen, zoover de Sultan dat niet verbood. Aldus waren de vroeger aanzienlijke handelskantoren der Compagnie, de eene zoowel als de andere, als gevolg van haar zelfzuchtige richting en haar territoriale vestiging te Batavia, niet meer dan posten geworden, waardoor alleen nog de staatkundige voeling met de vorsten van Java onderhouden werd.

Van de vestiging te Batavia werd het gebied der Compagnie ten koste der omwonende vorsten langzaam uitgebreid, eerst in de ommelanden van de plaats. Zoo vormde in het midden der 17de eeuw de Tji-Taroem de oostelijke, de Tji-Dani de westelijke grens van het Nederlandsch gezag. De orde, die onder Ned. gezag ontstond, deed het land spoedig meer bebouwen en nieuwe bewoners vestigden er zich. Uit het Bantamsche, van de streken hoogerop aan de Tji-Liwong enz. vestigden zich landbouwers in de Bataviasche ommelanden, die de hoofdnederzetting omringden met natte rijstvelden, welk produkt de bewoners het noodige voedsel tegen lagen prijs bezorgde. Ten W. van Batavia werden de oorspronkelijke bosschen uitgeroeid en in lachende velden veranderd, waar Nederlanders en Chineezen het suikerriet teelden en suikermolens werden gebouwd, van de Molenvliet tot de Angké verder westelijk, en de opbrengst van suiker werd weldra zoo groot, dat die in aanzienlijke hoeveelheid van Batavia werd uitgevoerd, en hierdoor het verlies van Formosa 1661 werd vergoed. Ook de katoenteelt werd op het gebied der Compagnie overgebracht. De ontginning in de Ommelanden van Batavia verkreeg weldra zulk een uitgebreidheid, dat de instelling van een College van Heemraden noodzakelijk werd.

Te midden van dit cultuurgebied, dat de hoofdplaats steeds meer voorzag met handelsprodukten en levensmiddelen, werd Batavia een welvarende handelsplaats, en de Nederlandsche kooplieden maakten er een Hollandsche stad van, zooals wij zagen, naar Amsterdamsch model, zelfs evenals deze in een moerassige streek gebouwd. In de stad vestigde zich een zeer gemengde bevolking, en van de Europeanen namen de Portugeezen lang een groot aantal in, die er weldra twee kerken bezaten, terwijl de Portugeesche taal er lang veel gesproken werd, en in vele gewesten van Indië nog de handelstaal was.

Een belangrijk element in de economische ontwikkeling van Batavia hebben de Chineezen gevormd. Zij waren het, die de meeste winkelneringen in de stad hielden, zij waren gepatenteerde stokers van arak, zij waren visschers, veefokkers en landbouwers. De uitbreiding door hen aan de suikerteelt in de ommelanden van Batavia gegeven leidde tot den bouw van het groote pakhuis. Hun werkzaamheid was groot en hun medewerking om groote werken tot stand te brengen zoo onmisbaar, dat zij allerlei voorrechten genoten. Zij waren aannemers van openbare werken, in den aanleg der versterkingen te Batavia hadden zij een groot aandeel. Sedert 1630 waren zij pachters en heffers der belastingen, en uiterst bekwaam waren zij om nieuwe belastingen uit te denken.

De Chineezen mochten hun verblijf niet houden in het West-Eind, de bevoorrechte wijk der Europeanen te Batavia; hun verblijf was tot de oostzijde der stad beperkt. In dat oostelijk gedeelte vond men het uitgestrekte kwartier der ambachtslieden en de voornaamste markt, en hier was ook in het midden der 17de eeuw een afzonderlijke haven aan de rivier buiten den stadswal aangelegd voor de prauwen en koopwaren der Javanen.

Zoo zien wij in dien tijd het bedrijf en den handel in Batavia meest in handen van de Compagnie, en door haar ambtenaren en door de Chineezen tot stand gebracht. De Nederlandsche vrije kooplieden, die er gevestigd waren, vervulden daartusschen een zeer onbeteekenende rol. Zelfs beperkte het monopolie der Compagnie hun optreden allerwege; toen de gunstige bepalingen ten opzichte van den vrijhandel in 1631 waren ingetrokken, was er voor hun handel en bedrijf weinig plaats overgebleven (zie ook II pag. 4). Zij mochten nog slechts op enkele plaatsen varen en onder de meest beperkende voorwaarden. Hun verzoek, om voor eigen rekening een schip in Nederland te mogen uitrusten, en daarmede evenals vreemde Europeanen handel te drijven, werd door Bewindhebbers der Compagnie afgeslagen. Zij klaagden dan ook terecht, dat zelfs aan Mooren en Chineezen werd toegestaan, wat zij moesten derven. En daarbij kwam nog, dat de ambtenaren der Compagnie, die door den „particulieren handel" (zie II pag. 4) en door hun invloed allerlei voordeelen behaalden, zelfs de grootste grondbezitters werden in Batavia's omstreken.

Het mag niet ontkend worden, dat de ontwikkeling van Batavia als handelsstad geenszins een natuurlijk verloop had, en dat die onder den invloed stond van allerlei bijkomende factoren, welke met den handel weinig gemeen hadden. Toen die bijkomende invloeden hun beteekenis verloren, had Batavia de grens van zijn expansie bereikt en moest de handel der stad wel verminderen.

In het midden der 18de eeuw was de Compagnie tot het toppunt van haar macht gekomen. Batavia, dat tot het midden der 17de eeuw onder de heerschers van Java nog slechts een ondergeschikten rang had ingenomen, was door de uitbreiding van het gezag over het grootste gedeelte van Java het middelpunt geworden, waar al de draden van het bestuur over vorsten en volken van dit groote gebied samenliepen. In dien tijd begon de handel reeds te slinken, maar als staatkundig centrum werd Batavia de hoofdstad van Java. De landvoogden van Nederlandsch Indië beschouwden zich als de koningen van Java; het kasteel van Batavia was de zetel der oppermacht over het eiland. Bij elke optreding van

een nieuwen landvoogd kwamen uit al de staten en regentschappen, die in het midden der 17de eeuw nog zelfstandig geweest waren, afgevaardigden naar Batavia, om hulde te brengen aan den opperheer. Dan was Batavia niet groot genoeg, om al die gasten te herbergen, en moesten er woningen en legerkampen voor hen buiten de stad worden opgeslagen. Zoo werd Batavia feitelijk de hoofdstad van Java.

Doch die uiterlijke glans ging niet gepaard met toenemenden bloei van den handel en het innerlijk economisch leven. In de laatste helft der 18de eeuw was de Indische handel een toestand van verval ingetreden; het monopolie der regeering had zelfstandig initiatief der Bataviasche burgers gedood. De bloei der hoofdstad, hoewel eerst kunstmatig gesteund, kon niet blijven stand houden. In de tweede helft der 18de eeuw ging Batavia achteruit, elk jaar slonk de bevolking weg. Terwijl Batavia in 1760 nog meer dan 16000 inw. telde, bedroeg het aantal omstreeks 1780 nauwelijks 12000, in 1790 nog geen 8000. Vele woningen der voormalige burgerkooplieden stonden ledig, en hun pakhuizen werden voor stallingen of andere doeleinden gebruikt. Het bekende vierkant, eens met de aangrenzende woningen een middelpunt van bedrijvigheid en vertier, was verlaten en vervallen. Van de Europeanen was een klein gedeelte nog Nederlanders; van de vreemdelingen begonnen de Duitschers de meerderheid uit te maken, zelfs de Nederlandsche taal was bij de Europeanen, door de voortdurende aanraking met lijfeigenen en de vermenging met andere rassen, voor een goed deel verloren, zoodat Portugeesch en Maleisch in het laatst der 18de eeuw de hoofdtalen uitmaakten in het dagelijksch verkeer te Batavia. Toch was er nog een uiterlijke schijn van welvaart, door de weelde, die er ten toon gespreid werd, welke ver in 't overdrevene ging.

Batavia, welker opkomst en bloei zoo nauw met de Compagnie verbonden was, leed ook in Indië het meest met den achteruitgang der Compagnie en met haar val. In den loop der 19de eeuw moest de stad opnieuw opkomen, en zich aan de veranderde toestanden van het handelsleven aanpassen.

Al was Batavia het gunstigst gelegen in West-Java, de schepen moesten van oudsher ankeren op een wel ruime maar open reede van Batavia, die onderscheiden werd in een binnen- en een buitenreede. Door 17 eilandjes gedekt, kon zij aan ruim 1200 schepen een betrekkelijk veilige ankerplaats geven tegen de onstuimigheid der zee. Maar in de 17de en 18de eeuw werd steeds sterker het nadeel gevoeld van de aanslibbing, die den toegang tot de Tji-Liwong meer en meer versperde. Baron Van der Cappellen deed, om de nadeelen, die hierdoor aan de scheepvaart werden toegebracht, een nieuw zeehoofd aanleggen en ver in zee brengen, dat in 1824 voltooid was; het was gevormd uit klipsteenen en djatihouten palen. Door dit werk konden de lichters, sampans en andere vaartuigen, die de goederen van de groote schepen op de reede afhaalden, en welke van tijd tot tijd op de ondiepe banken omsloegen, meer geregeld varen.

Toen in 1838 de haven weer ondiep was geworden, liet de regeering een baggermolen uit Nederland komen, om haar diepte op 20 voet te houden. Doch ook deze toestand bleef niet voldoen aan de eischen van modern verkeer. De lichters, die de goederen van de schepen op de reede haalden, hadden op zijn

minst drie dagen noodig, om de geloste goederen naar de plaats van bestemming te brengen en weder nieuwe lading te kunnen innemen, en de gemeenschap werd gewoonlijk enkele dagen des jaars geheel verbroken gedurende den Westmoesson. Als een paar stoomschepen te Batavia losten, ontbraken middelen om de zeilschepen te bedienen, die soms weken moesten wachten, voor zij hun goederen ontscheept hadden. Gelegenheid tot herstel der schepen was er niet anders dan aan de maritieme inrichting op het ongezonde, nu verlaten eilandje Onrust, en deze was dikwijls niet voldoende voor de gouvernementsschepen.

Om dien toestand te verbeteren, werd in 1877 aangevangen met den bouw van de haven te Tandjong Priok en van een spoorweg met scheepvaartkanaal tusschen deze haven en Batavia, welke werken in 1887 in gebruik konden worden genomen.

De haven van Tandjong Priok ligt 4,7 zeemijl ten O. van het havenkanaal van Batavia. De buitenhaven is gevormd door twee, in zee uitgebouwde convergeerende steenen hoofden, gebouwd van natuurlijken steen, met een invaartopening van 125 M. breed, terwijl de grootste wijdte van binnen tusschen de dammen 1100 M. bedraagt. Deze hoofden zijn 1850 M. lang en 1 – 1,6 M. boven Bataviasch peil, dat ongeveer overeenkomt met den laagsten waterstand. Bij den Westmoesson, als het water in de reede wordt opgejaagd, overstroomen de hoofden niet zelden, doch de kracht der golven wordt er door gebroken.

Bij de buitenhaven sluit zich aan de binnenhaven. De binnenhaven met groote handelskaden is 175 M. breed, 7,50 M. diep, en de handelskade bestaat uit een kaaimuur van 1000 M. lang en 2,50 M. hoog boven laag water. Verder is aangelegd de zoogen. kolenhaven of kleinere binnenhaven, thans als reparatiehaven in gebruik, en het dokbassin. Te Tandjong Priok kunnen alle herstellingen aan schepen en machines tot stand gebracht worden door de „Droogdok-Maatschappij Tandjong Priok", die een gedeelte van het terrein met alle daarop aanwezige werkplaatsen tot 1916 van het Gouvernement in erfpacht heeft verkregen, met het recht tot uitsluitende exploitatie daarop van een werf met dokgelegenheid. Een ijzeren drijvend droogdok van 4000 ton lichtvermogen heeft de maatschappij in gebruik. De exploitatie van de haven geschiedt van staatswege.

In de buitenhaven mondt de Westergracht uit, in de binnenhaven de Zuidergracht, welke de verbinding vormen van de havens met het scheepvaartkanaal naar Batavia. Dit scheepvaartkanaal is 9 K.M. lang; het staat in open verbinding met de Tji-Liwong en door een verbindingskanaal met de Kali-besar, waaraan de gouvernements- en particuliere pakhuizen gelegen zijn. Langs het scheepvaartkanaal loopt aan de eene zijde de groote weg naar Batavia, aan de andere zijde een jaagpad. Verder is Tandjong Priok door een spoorweg van 9 K.M. lengte met Batavia verbonden.

De gunstige ligging heeft ook in de 19de eeuw na de herstelling van het Nederlandsch gezag aan Batavia weder een belangrijke plaats gegeven onder de havens van den Archipel, al zijn ook andere daarnaast meer tot bloei gekomen. De handel en scheepvaart van Batavia zijn nog het aanzienlijkst en de belangrijkste handels- en bankinstellingen hebben hun hoofdkantoren te Batavia. Door den havenbouw te Tandjong Priok heeft Batavia de beste gelegenheid voor de

scheepvaart. Maar toch, de handel is nog niet in die mate toegenomen, als men had verwacht.

Batavia toch is niet meer als oudtijds de uitsluitende stapelplaats voor den handel in den Archipel, maar wordt meer aangewezen tot het handelscentrum voor zijn natuurlijk achterland en dat is te klein, terwijl het in het Z.O. nog beperkt wordt door Tjilatjap, dat langs de Tji-Tandoewi een achterland heeft en in het Z. door Palaboehan-Ratoe dat aan de Wijnkoopsbaai een kein centrum vormt, hetwelk in den laatsten tijd als uitvoerplaats toeneemt. Semarang en vooral Soerabaja hebben een grooter achterland en verkeeren daardoor in gunstiger omstandigheid. En in het oosten van Azië zijn Singapore en Penang de concurrenten van Batavia voor het internationaal handelsverkeer. Als kolenstation heeft Tandjong Priok beteekenis.

De voornaamste uitvoerartikelen en handelsartikelen te Batavia zijn: koffie, suiker, thee, tabak, kinabast, peper, huiden, gom-damar, kapok, coprah, tin (van Banka, Billiton en Riouw aangevoerd). Allerlei artikelen van gebruik in Indië worden hier ingevoerd en van Batavia uit gedeeltelijk gedistribueerd. De kininemarkt is voor kort in Batavia geopend, op een theemarkt dringt men aan. Ook heeft Batavia een belangrijke markt in waardepapierenen een geldhandel. Verder is Batavia, als zetel der regeering, meer dan eenige stad in Ned. Indië een ambtenarenstad.

Tot het leeren kennen van den handel van Batavia geven wij in de eerste plaats eenige cijfers van de inklaringen van geladen schepen in de haven van Batavia. (Wij herinneren er aan, dat de ingeklaarde schepen niet de totale scheepvaart aangeven. (Zie II, pag. 12).

Inklaringen te Batavia.

JAREN.	Stoomsch.	Inhoud in M³.	Zeilsch.	Inhoud in M³.	Totaal in M³.
In 1875	118	116 000	163	107 000	223 000
„ 1885	195	840 000	94	200 000	1 040 000
„ 1895	285	1 042 000	25	70 000	1 112 000
„ 1902	269	1 017 000	16	41 000	1 058 000
„ 1903	268	1 105 900	10	33 815	1 139 700

Hieruit blijkt, dat sedert 1895 de inklaring te Batavia in de haven eerst is afgenomen en daarna iets toenam. Hadden wij de uitklaringen genomen, dan zouden wij een grooter vooruitgang sedert 1895 in M³ hebben waargenomen. Doch in elk geval wijzen de cijfers op een tamelijk stabielen toestand. Evenwel mag men deze cijfers niet beschouwen als een volledige voorstelling van het scheepvaartverkeer op de haven van Batavia, omdat er veel in de haven van Batavia komt, wat daar niet wordt ingeklaard.

Het gemis van een doelmatig ingerichte handelsstatistiek verhindert ons een volledig beeld van het handels- en scheepvaartverkeer te geven. Wij moeten

ons tevreden stellen met eene benadering van den feitelijken toestand. Om nog iets nader daarbij te komen geven wij de volgende statistiek, ontleend aan de „Versl. van Openb. Werken.”

Scheepvaartbeweging van Particulieren te Tandjong-Priok van 1892—1902 wat betreft het aantal aangekomen schepen.

	Kon. Paketvaart-Maatschappij.	Maatschappij Nederland.	Maatschappij Rott. Lloyd.	Messag. Marit.	Diverse Maatsch.	Totaal aantal Stoomsch.	Afwijk. van het gemidd. totaal van 1892—1902.	Totaal van enkel Vrachtbooten.	Particul. Zeilsch.	Opiumvaart.	Totaal van alle sch., met oorlogsch. enz.
1892	344	65	60	40	296	806	— 20	406	53	2	890
1893	327	56	54	39	309	785	— 46	385	44	7	857
1894	409	91	74	44	194	812	— 14	412	61	15	914
1895	337	72	61	39	275	784	— 42	384	30	6	838
1896	366	76	69	38	269	818	— 8	418	33	4	882
1897	363	75	59	36	295	828	+ 2	428	39	10	908
1898	351	79	54	38	243	765	— 61	365	44	18	892
1899	335	105	62	38	296	836	+ 10	486	43	13	992
1900	348	107	65	37	296	853	+ 27	453	34	21	1005
1901	335	104	69	37	328	873	+ 37	473	29	15	1022
1902	361	95	75	35	364	930	+ 104	530	38	15	1092
Gemidd.	352	811	64	37	287	826		568	44	14	1178
1903	408	108	75	27	355	968	+ 142				

In de rubriek der totale vrachtbooten zijn de stoombooten van de Nederland., Paketvaart, Rotterd. Lloyd en Messageries-marit., tezamen 400 met geregelde passagiersvaart, van het totaal afgetrokken, zoodat er alleen de booten overblijven, die enkel vrachtbooten zijn. Als men deze statistiek overziet, blijkt hieruit, dat van 1892 tot 1898 er geen toeneming der scheepvaart was te constateeren. Het gemiddeld aantal handelsbooten, buiten de geregelde lijnen, is in die 7 jaren 399, dat van alle vaartuigen 883. Met die cijfers als basis vergeleken vindt men van 1899 – 1902 toeneming.

	Van niet geregelde stoombooten.	Van alle vaartuigen.
1899	37	109
1900	54	122
1901	74	139
1902	131	208
1903	167	290

Of de tonneninhoud ook in diezelfde verhouding is toegenomen, kan niet met zekerheid gezegd worden, daar vertrouwbare cijfers hiervoor ontbreken.

Van de kustvaart kwamen in 1902 in Batavia 331 geladen stoomschepen (1019 347 M^3) en 314 geladen zeilschepen (31 681 M^3), van welke laatste er 241 op inlandsche wijze getuigd waren. De zeilschepen kwamen meest van de Lampongsche districten (201), van Banka (92), de overige meest van Billiton (10), Benkoelen (6). De stoomschepen der kustvaart kwamen meest van Sumatra's Westkust (95), Djambi via Palembang en Muntok (87), Billiton (32), Atjeh via Padang (26), Padang, via kustplaatsen (26), Pontianak, via Billiton (20), Deli (39), Banka (14), Deli, via Muntok (12), Palembang, via Muntok (10).

Hoewel betrekkelijkerwijze gesproken Batavia niet meer de eerste rol vervult als handelsstad in het Oosten, heeft het toch nog groote beteekenis als zoodanig.

Rondom de oude stad en nieuwe stadsgedeelten.

Het gebied der oude residentie Batavia bestaat geheel uit particuliere landerijen, die gedeeltelijk in handen zijn van Europeanen, gedeeltelijk van Chineezen. Vroeger was de teelt van suikerriet hier belangrijk, doch deze is meer verplaatst naar het oosten van Java (zie II pag. 86). De hoofdopbrengst van de Bataviasche vlakte bestaat in padi, gras, katjang, klappers, vruchten, nipah en brandhout; hooger op in koffie, kina, thee, kaneel. In de nabijheid der stad en der voorsteden vindt men, evenals bij alle groote centra van bevolking, den kleinen landbouw: warmoezerij en ooftbouw, die een belangrijke bron van bestaan vormen. Voor de Inlandsche bevolking is de kleinhandel in de stad een tak van bedrijf. De Inlanders zijn, gelijk wij reeds opmerkten, door langdurige vermenging, van zoo gemengden aard, dat men de oorspronkelijke nationaliteit er nauwelijks of in 't geheel niet meer kan onderscheiden. De taal, het zoogen. Bataviasch Maleisch, is een lingua franca, die van het echte Maleisch weinig meer dan den naam over heeft.

Batavia heeft als nederzetting haar aanzienlijkste uitbreiding naar het zuiden ondergaan. Voor wij deze gaan bezoeken, richten wij den blik nog naar het westen, naar de Chineesche wijk, de kampong Tjina, waar de Chineezen wonen onder vergunning van het Gouvernement. (Zie I pag. 419). Hier leven ± 26 800 Chineezen volgens hun eigen landaard. De Chineesche wijk is het tooneel van een drukke beweging. De tamelijk breede straten met huizen van verschillenden stijl en met levendige kleuren geverfd, krioelen van menschen van uiteenloopende nationaliteit, vooral bij avond. Inlanders zoowel als Arabieren en Europeanen komen zich hier van allerlei benoodigdheden voorzien. Want in de Chineesche wijk, de echte handelswijk, vindt men alles. Bovenal op het Chineesche Nieuwjaarsfeest, als de Zonen van het Hemelsche rijk hun nationale feest vieren met de meeste bijzonderheden van het eigen land, is 't er buitengewoon druk in deze buurt door de optochten en het lawaai, dat daarmede vergezeld gaat.

Hoewel de Chineezen alleen in hun wijk geheel naar den nationalen aard leven, vindt men toch ook Chineezen in andere gedeelten van Batavia. Slechts enkele wijken kan men geheel Europeesche noemen, en bijna overal vindt men voorbeelden der Chineesche bouworde tusschen de Europeesche huizen. Echter geven zij dan geen karakteristieken indruk aan de wijk.

Een geheel ander beeld dan de oude stad en de Chineesche wijk levert

het Nieuw-Batavia op, dat in den loop der 19de eeuw vooral ten zuiden van de oude nederzetting is ontstaan. Eigenlijk is het niet juist hierbij van een „stad" te spreken in den zin, dien wij daaraan hechten; het is meer een schilderachtige complex van parken en lanen met villa's omzoomd. Stel u voor te midden dier parken een net van belommerde wegen, aardige zijweggetjes en schaduwrijke paden, terwijl overal de witte schijnsels onder 't gebladert de aanwezigheid der woningen verraden, die een eind van den weg staan, ieder in een eigen lommerrijken tuin en op eigen erf, veelal door lage steenen palen, niet veel hooger dan mijlpalen, van den grooten weg gescheiden. De huizen zijn alle lage galerijhuizen. Zoo is in ruwe trekken overal het karakter der nieuwe stad; zij is open, ruim en frisch gebouwd, veelal landelijk van natuur.

Wat de inrichting en de toestanden van Batavia betreft, is het in de laatste kwart eeuw veel vooruitgegaan. Verbetering der wegen is vooral in den laatsten tijd op ruime schaal ter hand genomen, de verkeersmiddelen nemen gaandeweg toe. De paardentram heeft voor een goed georganiseerde stoomtramdienst plaats gemaakt, en een electrische tram heeft nieuwe wijken in het verkeer opgenomen. Het electrisch licht concurreert er met het gaslicht. Bij Batavia kan men evenals in vele steden der oude en nieuwe wereld reeds van een ringbaan spreken, want spoorwegen omsluiten met hun ijzeren banen de stad van alle kanten. Op hygienisch gebied is de stad zeer vooruitgegaan door het artesisch bronwater. Batavia heeft dan ook langzamerhand een stabiele bevolking van Europeanen gekregen. Meer en meer komen vroeger gerepatrieerden uit Nederland er terug, terwijl velen nimmer teruggaan, maar zich hier blijven vestigen.

Naar het zuiden gaande van de oude stad komt men eerst te Molenvliet, een lange, smalle wijk, gebouwd langs een in 1846 gegraven kanaal, welke wijk zich voortzet bij de ombuiging van het kanaal naar het O. in Noordwijk en Rijswijk, ieder aan een kant gelegen. Molenvliet en Noordwijk vormen vooral de winkelstreek der nieuwe stad met enkele toko's; zij zijn gebouwd naar Europeesch karakter in rechte rijen, met trottoirs aan beide kanten van den weg. Maar toch spreekt er bij het Europeesche ook een Oostersch karakter uit deze nederzettingen, omdat de meeste huizen door boomrijke tuinen zijn omringd en men zelfs door tuinen moet gaan om de allergewoonste winkels te bereiken. Vooral Noordwijk is eenig; het is een Amsterdamsche gracht in tropische omlijsting. Het lange, smalle kanaal glanst groenbruin tusschen roodachtige steenen muren met hier en daar een brug er over, overschaduwd door het zacht getinte loof van tamarinden; aan beide zijden loopt een breede weg langs tuinen, die met hun verblindend witte huizen liggen te blakeren in de zon; de donkere gracht wordt verlevendigd door de bontgekleurde inlandsche prauwen, en op den achtergrond liggen de Inlandsche kampongs in 't groen verscholen, de stadswijken omsluitend.

Verder zuidelijk, bij het groote Koningsplein, een der grootste en merkwaardigste pleinen van Nieuw-Batavia, dat bijna een uur gaans in omtrek heeft, krijgt de nieuwe nederzetting geheel een Oostersch karakter. Het Koningsplein is niet zoozeer een plein als wel een groot veld, hier en daar bedekt met grazend vee, en aan de vier zijden van zijn onregelmatig vierkant

omtuind door een driedubbele rij tamarinden, tusschen wier fijnlooverige stammen men de witte, lage inrijhekken en de gepijlerde huizen ziet. Aan de westzijde van het Konigsplein valt het gebouw van het Bataviasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in het oog, in Grieksch Dorischen stijl opgetrokken, met een koperen olifant op het pleintje er voor, een geschenk van den eersten Koning van Siam. Het Genootschap bezit een aanzienlijke boekerij en belangrijke wetenschappelijke verzamelingen. Sedert een twintigtal jaren is het noordelijk gedeelte van het Koningsplein in een keurig plantsoen veranderd en aan die zijde ziet men ook het in 1879 voltooide nieuwe hotel van den Gouverneur-Generaal, gebouwd in den tuin achter het oude, dat eveneens bleef bestaan. Architectonische waarde heeft geen van deze beide gebouwen. Als de landvoogd en zijn gezin te Batavia vertoeven, houdt hij zijn verblijf in dit gebouw; gewoonlijk echter houdt hij zich op te Buitenzorg.

Niet ver van het Konigsplein ligt het meer idyllische Hertogspark, vol schaduw, groen en bloemengeur. Verder oostelijk ligt het Waterlooplein, aldus genoemd naar een onbeduidend monument, ter herinnering aan den slag bij Waterloo, eveneens een grasvlakte doch kleiner dan het Koningsplein, die dient voor militaire oefeningen en parades. Het is aan de west- en zuidzijde door een rij fraaie, oude waringins ingesloten, aan den noordelijken en zuidelijken kant groeien djoewar-boomen. Rondom verrijzen tal van woningen en gebouwen, het gebouw der gerechtshoven, de militaire societeit Concordia. Het belangrijkste gebouw is het drie verdiepingen hooge Paleis van Weltevreden, wat in Indië een zeldzaamheid is, welks bouw door Daendels is aangevangen. Men vindt hier o. a. de vergaderzaal der Hooge Indische regeering met de portretten van alle Gouverneurs-Generaal. Voor het paleis ziet men het standbeeld van J. P. Coen, in 1876 opgericht. Een derde monument op dit plein is dat ter herinnering aan Michiels, den held van Bali.

Wij bevinden ons hier ongeveer op een uur gaans afstand van het marktplein der oude stad Batavia. De moderne verkeersmiddelen hebben het velen mogelijk gemaakt zich nog verder van de stad te vestigen. Langs den prachtigen straatweg van hier naar Meester Cornelis (53 000 inw., waarvan 2600 Chineezen en 2300 Europeanen), die met schoone kanari-boomen beplant is, zijn de mooie villa's en tuinen vermeerderd en in de plaats van de inlandsche kampongs gekomen. De wijken Kramat, Salemba, (met het Gymnasium Willem III) en Tegelan sluiten schier bij elkander aan, en maken een doorloopend geheel uit met de voorsteden van Batavia. Zoo is er niet ver van de Tji-Liwong, en gedeeltelijk aan deze rivier, een lange reeks van nederzettingen ontstaan, die van het noorden van Batavia tot Meester Cornelis ongeveer twee uur gaans lengte heeft en in het midden bij Weltevreden, Rijswijk en Noordwijk de grootste breedte bezit. Deze Europeesche nederzettingen worden aan beide zijden ingesloten door tal van inlandsche kampongs, in hun dorpsbosschen verscholen, terwijl buiten deze eerste de sawah's aanvangen der West-Javaansche laagvlakte, met desa's en kampongs er over verstrooid en met den tuinbouw, om de Europeesche bevolking van het noodige te voorzien.

Buitenzorg. Te Meester Cornelis is men aan het eind gekomen der nederzettingen, welke gezamenlijk als de ongeveer aaneensluitende voorsteden van Batavia zijn te beschouwen. Langs een tal van kleine dorpsnederzettingen loopt de weg, ook de spoorweg, naar het zuiden, weldra door terreinen rijzend tot heuvellanden, en in het zuiden op den achtergrond worden de bergmassa's donkerder en zwaarder in hun vormen. Wij zijn hier in het heuvelland, en komen weldra te Buitenzorg, op een hoogte van 265 M. gelegen, op de terrassen, waarmede het bergland van Zuid-Java afdaalt naar de vlakte. De hoogere ligging met koeler atmosfeer schenkt Buitenzorg een heerlijk klimaat, wel met tropische weelde, maar die niet zoo gedrukt wordt door de onaangenaamheden van het klimaat der tropische laagvlakten. Naar het Z. vormen een drietal geweldig groote vulkaankegels den achtergrond van het heuvelland. In het Z.W. verheft zich de kegel van den Salak met zijn vijfpuntige kroon tot 2253 M., en in het Z.O. liggen de Pangerango (3000 M.) en de Gedé (2962 M.). Het grootste gedeelte van deze vulkanische reuzen is met oerwouden bedekt en doorsneden van talrijke radiale kloven, die naar alle kanten in de vruchtbare hoogvlakte uitstralen, en haar door talrijke stroompjes rijkelijk van water voorzien. De rijstvelden in de dalen, met vriendelijke dorpjes er over verstrooid, alle omgeven door palmentuinen en vruchtboomen, geven een idyllische afwisseling aan dat berglandschap.

Op den voorgrond van dit amphitheater ligt Buitenzorg. Een paar snelle bergstroomen, de slijkerige, gele Tji-Dani in het westen, en de Tji-Liwong in het oosten, die met groote vaart van het bergland van den Salak over de steile hellingen naar de vlakte ijlen, omsluiten een hooger heuvelrug, en daarop strekt Buitenzorg zich uit. Hier lag vroeger het gebied Bogor, waar vóór het invoeren van het Mohammedanisme eenigen tijd de zetel zou geweest zijn der vorsten van het Hindoe-rijk Padjajaran. Te Batoe Toelis, in de nabijheid, vindt men vele oudheden, die aan dat verleden herinneren.

Een gedeelte der kampong Baroe werd hier in 1745 afgestaan aan den Gouverneur-Generaal Van Imhoff, die er een lustverblijf stichtte, hetwelk hij Buitenzorg noemde, dat later door Daendels vergroot werd en waar na 1834 het tegenwoordig gebouw verrees. Raffles noemde het district naar het buitengoed. Terwijl het vroegere groote landgoed in handen van particulieren is gekomen, is het paleis met omgeving het eigendom gebleven van het Gouvernement. De spoorwegverbinding met Batavia, in 1873 geopend, brengt een gemakkelijke verbinding met de hoofdstad tot stand, en maakt dit Javaansche „Sanssouci" tot een bekoorlijk lustoord voor hen, die van het drukke leven willen uitrusten. Door de overbrenging van onderscheidene gouvernementsbureaux van Batavia naar het koeler, gezonder Buitenzorg, o. a. de Algemeene Secretarie, het hoofdbureau van het Mijnwezen, de directie der Staatsspoorwegen enz. is de plaats in de laatste jaren sterk vooruitgegaan, en telt 25 000 inw., waarvan 3850 Chin. en 1650 Europeanen. De Gouverneur-Generaal heeft te Buitenzorg zijn gewone verblijfplaats, terwijl hij gewoonlijk slechts voor enkele dagen te Batavia vertoeft.

Het gouvernementspaleis te Buitenzorg, uit een verdieping bestaande, (het oude bestond uit twee verdiepingen, doch werd in 1834 door een aardbeving

verwoest), ligt in een groot park, waardoor lanen van groote vijgeboomen en slanke koningspalmen loopen; op de uitgestrekte grasvlakten ziet men honderden herten. Het park is de noordgrens van den grooten Botanischen tuin, die in het westen begrensd wordt door de breede, oude Poststraat, waarlangs de meeste Europeesche villa's liggen.

In het zuiden maakt de afgezonderde wijk der Chineezen de grens van den Bogor-tuin uit, waarin aaneengesloten rijen van open winkels, toko's, dicht bij elkander liggen. Vóór dat men van den hoofdingang van den tuin de Chineesche kampong binnentreedt, komt men op de groote marktplaats, die dagelijks, doch vooral des Dinsdags en des Vrijdags, door haar rijke uitstallingen en het bont gewoel der bezoekers een afwisselend schouwspel oplevert.

De roem van Buitenzorg in de wetenschappelijke wereld van geheel de aarde is 's Lands Plantentuin, in 1817 onder leiding van den voormaligen Amsterdamschen hoogleeraar C. G. C. Reinwardt gesticht. In den rijkdom der Indische plantenwereld zag Reinwardt een bron van welvaart voor het land, en hij verwachtte veel nut van wetenschappelijke onderzoekingen, die hier zouden plaats hebben. De organisatie van de onderzoekingen alhier, laatstelijk onder directie van Dr. M. Treub, hebben groote beteekenis voor de wetenschap en de praktijk. Door Dr. Treub, zegt Prof. Ernst Haeckel, die deze inrichting bezocht, „heeft zich 's Lands Plantentuin ontwikkeld tot een wetenschappelijke instelling van den eersten rang, welke eenig in hare soort is als grootsch botanisch tropeninstituut." De oppervlakte van den hoofdtuin bedraagt 58 H.A. Daarbij komt nog de uitgebreide cultuur- en proeftuin van Tjikeumeuh, een half uur ten W. er van, 72 H.A. groot, en dieper landwaarts de bergtuin, Tjibodas, 31 H.A. groot, tezamen 161 H.A. Nog werd in 1890 hierbij een oerwoud gevoegd, aan den bergtuin van Tjibodas grenzend, van 283 H.A., en daarenboven werd voor korten tijd een aanzienlijk stuk gronds verkregen voor de cultuur van getahpertja (zie I pag. 534).

Verdere nederzettingen in de vlakte van West-Java.

De plaatsruimte verbiedt ons verder in bijzonderheden stil te staan bij de overige nederzettingen en verdere landschapsbeschrijving. Daarom bepalen wij ons tot de hoofdplaatsen en beperken het verdere tot korte aanwijzingen. Het algemeen karakter der nederzettingen en het algemeen beeld des lands leerden wij reeds kennen.

In het noordelijk gedeelte van West-Java, meest in de laagvlakten en het heuvelland, vindt men nog de volgende plaatsen:

In *Bantam* (Banten): Serang (zie II pag. 119) en Anjer (II pag. 117). Rangkas Betoeng, in een vruchtbare vlakte.

In *Batavia*, behalve de reeds beschreven plaatsen: Poerwakarta (6860 inw.) aan de Tji-Kaö, een bijstroom van de Tji-Manoek. Krawang, aan de Tji-Taroem, en Tji-Kaö aan de grenzen der Preanger regentschappen, vroeger met afvoer van koffie langs de Tji-Taroem; thans niet meer. Tangerang (18 500 inw., waarvan 1800 Chin. en 78 Europ.), een levendige plaats met een pasar, die druk door de Inlanders bezocht wordt. Bekasi aan den Batav. Oosterspoorweg, een plaatsje met levendigen binnenlandschen handel, en een grooten pasar, dagteekenende van 1752. Soebang, hoofdplaats der Pamanoekan en

Tji-Asemlanden, met uitvoer van rijst. Wanajosa, een aanzienlijke desa, waar in 1828 de eerste Gouvernementstheetuin werd aangelegd.

In *Cheribon* (volgens de afleiding moet het zijn Tjirebon): Cheribon (zie II pag. 123). Indramajoe (13 400 inw., waarvan bijna 2200 Chin. en 80 Europ.). Madjalengka (7100 inw.). Koeningan (2300 inw. waarvan 60 Chin. en 35 Europ.)

De Preanger-Regentschappen.

De residentiën Batavia en Cheribon beslaan grootendeels de vlakte, maar gaan in het Zuiden in het heuvel- en bergland van Java over, zoodat de zuidgrens dezer gewesten ongeveer loopt langs de noordelijke vulkanen. De residentie Bantam echter strekt zich geheel uit naar de zuidkust, zoodat die in de zuidelijke helft geheel door hoogland wordt ingenomen. Doch overigens wordt van de Wijnkoopsbaai tot de Tji-Tandoewi het geheele berg- en hoogland van zuidelijk West-Java als residentie Preanger Regentschappen aangeduid. De Inl. naam is „Tana Prijangan", een afkorting van „Parâhijangan," d. i. verblijf van de geesten. Dit gewest wordt geheel ingenomen door berg- en hoogland. Met vrij steile overgangen gaan de heuvellanden in het Z. van de vlakte tot het bergland over, dat bijna tot aan den Indischen Oceaan in het zuiden zich voortzet. Alleen in een zeer smalle strook treft men aan de kust zeezand aan, dat op sommige plaatsen duinvorming deed ontstaan, ten O. van Penangpeuk, over enkele K.M., in een drievoudige rij van 20—35 M. hoog. Waarschijnlijk is dit duinzand een produkt van vergruisde koraalrots, door den Z.O. passaat tot duinen samengestoven.

De noordelijke gedeelten van het hoogland bestaan voor het grootste gedeelte uit vulkanisch terrein, waaruit talrijke slanke kegelbergen zich tot 2000 à 3000 M. verheffen. Er zijn vele mooie, regelmatige bergvormen, steil aan den top, terwijl naar beneden de voet met sierlijke buiging langzaam overgaat in een zachte glooiing. Vrij regelmatige dalen, boven smalle ravijnen, die benedenwaarts zich verbreeden tot schoone valleien, gaan veelal straalvormig van de vulkanische bergtoppen uit.

De zacht glooiende terreinen, die om de vulkanische bergen door de denudatie-produkten van het afstroomende water gevormd worden, zijn zeer vruchtbaar en goed bevolkt; de sawah's strekken zich tongvormig uit door de dalen tot ongeveer 1200 M.

hoogte, en de koffietuinen, theeplantages en kina-cultures hebben hier een goed gebied.

De vulkanische werkzaamheid van Java heeft zich buitengewoon krachtig geopenbaard in de Preanger Regentschappen, voornamelijk in het midden. Er is geen gedeelte der aarde, waar op een beperkte oppervlakte als deze, zoovele gedeeltelijk nog werkende, gedeeltelijk vroeger werkende vulkanen voorkomen, als hier. De oostelijke helft van dit vulkaangebied telt niet minder dan 39 vulkaankegels, somtijds twee zoo dicht bij elkander, dat zij gedeeltelijk versmolten zijn tot één voetstuk met twee eruptiepunten. De ligging dier vulkanen leert het schetskaartje op pag. 40 kennen.

Aldus bestaat dit gebied over 't geheel uit woest, afwisselend bergland en hooglanden, die in groote gedeelten nog met alang-alangvelden en met wildhoutbosschen zijn overdekt, en dat lang schaarsch bewoond was. In het heerlijke bergland, door de natuur geïsoleerd, bleven de Soendaneezen het langst in den primitieven staat voortleven, weinig in aanraking met of veranderd door vreemdelingen. Zij zijn eenvoudig en met weinig tevreden; het opiumgebruik is er gering (zie I pag. 403), en het aantal Chineezen was er langen tijd zeer beperkt. Zoo vormen deze Soendaneezen de meest onvermengde vertegenwoordigers van het ras (zie II, pag. 71).

In de laatste eeuw is door het aanleggen van verkeerswegen en door het vestigen van bergcultures ook hier de toestand veel veranderd en de bevolking sterk toegenomen. De koffiecultuur was de eerste, die hier gevestigd werd, in 't begin der 18de eeuw; de thee, kina en andere cultures kwamen er bij. Daardoor werden de Preanger Regentschappen meer produktief en dichter bevolkt gedurende de laatste eeuw.

De nederzettingen zijn op deze afwisselende terreinen niet regelmatig verspreid, maar het dichtst gegroepeerd in eenige natuurlijke landschappen, meestal ingesloten hoogvlakten, die de gesteldheid des bodems daarvoor aanwees. De hoogvlakten, veelal ontstaan uit vulkanisch materiaal in meren bezonken (II pag. 44), zijn zeer vruchtbaar, en vormen daardoor de aantrekkingsgewesten der bevolking, terwijl de woeste bergstreken en bosschen afstootingspolen zijn. Dergelijke vlakten zijn hier die van

Bandong (715 M.), Garoet (710 M.), Soemedang (460 M.), Tjiandjoer (459 M.), Soekaboemi (600 M.) e. a.

Belangrijkste nederzettingen in de Preanger. Bandoeng, een fraai aangelegde plaats met 28 963 inw. (waaronder 2650 Chineezen en 1500 Europoanen), op een door hooge bergen omsloten vruchtbare hoogvlakte gelegen, 705 M. hoog, aan den bovenloop van de Tji-Taroem, die hier onderscheidene bijstroomen van de gebergten ontvangt. Het is een vruchtbaar gewest met rijstteelt, koffie- en kina-cultuur. Men vindt er een school van Inl. hoofden en een kweekschool voor Inl. onderwijzers. Een ruim gebouw is er gesticht ten behoeve der jaarlijksche wedrennen, die zekere beroemdheid hebben als volksvermaak.

Tjiandjoer (15 300 inw. waaronder 900 Chin. en 150 Europ.), op een goed bevolkte hoogvlakte, die op den bovenloop der Tji-Taroem uitkomt. — Sindanglaja met herstellingsoord, 1070 M. hoog. — Tjimahi, 6 palen ten W. van Bandoeng, met groot kampement en militaire inrichtingen.

Soekaboemi, 600 M. hoog gelegen (12100 inw. waaronder 1450 Chin. en 570 Europ.). De naam Soekaboemi, d.i. geliefd land, lustoord der wereld, duidt reeds aan, dat het een lief gelegen plaatsje is; het ligt in een der gezondste streken van Java. Aan de ruime aloen-aloen ziet men de liefelijk gelegen woning van den assistent-resident, de gouvernementskantoren enz., aan de andere zijde de societeit. Soekaboemi heeft een vrij aanzienlijke Europeesche bevolking; de hotels en het gezondheidsétablissement Sela Batoe zijn meest druk bezocht door ambtenaren en officieren, die met verlof zijn, en bovendien hebben er zich vele gepensioneerden gevestigd. Er zijn vele thee-, koffie- en kinaplantages, suikerrietstekken op erfpachtperceelen. Tusschen Tji-Tjoeroeg en Karang-Tengeh liggen de bekende theeondernemingen Parakan-Salak en Sinagar.

Verder: Soemedang (8000 inw., 115 Chin. en 21 Europ.), te midden van een kleine hoogvlakte gelegen, 460 M. hoog, in schoone omgeving. Vroeger tabakscultuur; sedert die is opgeheven, wonen er weinig Europeanen. Garoet, aan de Tji-Manoek in een hoog dal, door vulkanen ingesloten, (10 600 inw., waarvan 450 Chin. en 185 Europ.) een der fraaist gelegen plantagestreken, ± 700 M. hoog, herstellings- en ontspanningsplaats voor Batavia in den Oost-Moesson. Uitstapjes worden van hier gedaan naar den Tjikorai, den Papandajan, Telagabodas, het meer Badengit enz. Tasik-malaja (9200 inw., waaronder 371 Chin. en 94 Europ.), in het dal der Tji-Tandoewi (350 M. hoog), die bijna over de geheele lengte door prauwen bevaarbaar is. Het is een nette, vriendelijke plaats met onderscheiden steenen huizen, door talrijke goed onderhouden wegen met de omliggende plaatsen verbonden en met een fraaie moskee. In den omtrek op erfpachtperceelen thee-, kina- en koffieteelt.

II. Midden-Java.

Algemeen beeld des lands. Midden-Java, d. i. het smalste gedeelte van het eiland, verschilt in bouw zoowel van het O. als het westen. De noordkust door een diepe inbuiging en de Zuid-

kust met een zachte bocht naderen hier elkander, en beide kusten zijn door strooken van smalle laagvlakten begrensd. Wel heeft de noordelijke kustvlakte de grootste breedte, maar het verschil is niet belangrijk. Tusschen deze kustvlakten is het bergland vooral in het westelijk gedeelte van Midden-Java tot een smalle keten beperkt; in het oostelijk gedeelte breidt het zich uit over grooter breedte.

Het westelijk gebergte, met toppen van 700—1300 M., ligt ongeveer op de grens van 't vroegere Tegal en Banjoemas, in het midden van het eiland. De hoogste top is de vulkaanreus de Slamat, een levendig werkzame vulkaan, na den Smeroe de hoogste berg van Java, 3472 M. hoog. Verder oostelijk ten zuiden van Pekalongan, zet het gebergte zich voort in de vulkanen G. Prahoe (2565 M.), G. Rogodjambangan (2175 M.), G. Oengaran (2050 M.), G. Sindoro (3120 M.), G. Soembing (3340 M.), G. Merbaboe (3145 M.) en G. Merapi (2875 M.). Van den Prahoe tot den Sindoro ligt het Diënggeb., dat vooral bekendheid heeft erlangd door het plateau van den Diëng, hetwelk een gedeelte uitmaakt van den kraterbodem van een ingestorten vulkaan, welks rand zich nog in een vijftal bergtoppen verheft, die het plateau omringen, terwijl binnen dien rand een drietal eruptiekegels gevonden worden: de Pager Kandang, de Pangonan en de Pakoewadja.

Aan den O. voet van den Pangonan is het Diëngplateau nog als vlakte overgebleven; het is een kaal, boomloos, en waar het niet te moerassig is, met gras begroeid plateau van peervormige gedaante, ruim 2050 M. hoog, in de grootste lengte 1800 M. lang en 800 M. breed (150 bouws groot). Op dit plateau ligt het hoogste dorp van Java, Semboengan, 2078 M., waar veel haarolie bereid wordt uit zaden van den Gandapoera. Op het plateau worden tabak, kool en uien geteeld.

Dit Diëngplateau heeft groote vermaardheid door de Hindoemonumenten, welke men hier vindt, die bestaan uit tal van beelden en beschreven steenen, waarvan vele zijn weggevoerd, uit verschillende tempels, tjandi's, van welke verscheidene zijn ingestort, terwijl andere, nl. de vijf Ardjoeno-tempels en de Tjandi Bima of Werkodara, tot de schoonste bouwwerken van Java behooren. Merkwaardig zijn een drietal, thans vervallen, trappen

uit den Hindoetijd, die naar het plateau leiden: een uit Pekalongan over Deles en Sigemplong, een uit Bagelen van Kali. lawang naar het meer Tjebong, en een derde van het meer Tjebong naar het plateau. Het stichten van deze bouwwerken op dit hooge plateau is nog een raadselachtig feit; men vermoedt, dat hier vroeger een heilige Hindoesche priesterstad zou hebben gestaan, het „Benares van Java", die door een vulkanische uitbarsting vernield werd en daarna verlaten is. (Zie over die Hindoesche oudheden van Java, I pag. 325).

Verder is het Diënggeb. bekend door vulkanische verschijnselen. De Pakaraman, meestal Doodenvallei genoemd, is een „mofette", d. i. een dal, waar zich een hoeveelheid koolzuurgas ontwikkelde, die laag bij den grond bleef zweven, zoodat kleine dieren er in gedood werden, en aldus de bodem met de lijken der dieren, die hiervan het slachtoffer waren, bedekt was. Thans is het niet meer dan een groote, open kuil, uit welks bodem van tijd tot tijd nog een weinig koolzuurgas opstijgt.

De Tjandra di moeka is een solfatara (zie I, pag. 90); uit een opening van eenige voeten doorsnede stijgen aanhoudend witte dampen met hevig geraas op. In de nabijheid vindt men eenige gaten met kokend, geelwit gekleurd water. Solfataren, warme bronnen en meren en dergelijke vulkanische verschijnselen vindt men vele in dit gebied.

De talrijke rivieren, welke uit het bergland van Midden-Java te voorschijn komen, hebben een korten loop en stroomen met groote snelheid door diepe ravijnen langs de steile hellingen naar de vlakten. De grootste rivieren zijn in dit gebied die, welke naar het zuiden loopen. De Tji Tandoej of Tji Tandoewi komt uit het bergland van West-Java te voorschijn, stroomt als grensrivier van de Preanger-Regentschappen naar het Z.O., wordt in den middenloop gevolgd door den spoorweg over een groote lengte, en wordt bij Bandjar, aan den spoorweg, voor prauwen bevaarbaar. Deze rivier voert onderscheidene produkten uit de Z.O. Preanger af naar de haven van Tjilatjap.

De Kali Serajoe ontspringt op de zuidelijke helling van den Prahoe, volgt een vrij breed dal door het bergland naar het Z.W., om de uitmonding der Tji-Tandoewi te naderen.

De Serajoe is de belangrijkste rivier van Zuid-Java, die

ongeveer 30 palen van den mond af bevaarbaar is. De loop der rivier, over groote lengte parallel met de hoofdketen van het land, doet haar tal van waterrijke bijstroomen ontvangen, die bij den natten moesson aanleiding kunnen geven tot hevige bandjirs, waarvan die in den nacht van 22 op 23 Febr. 1861 bekend is geworden, toen op den grooten weg het water 10 M. hoog stond.

Midden-Java wordt ingenomen door de residenties Pekalongan (waarmede Tegal is vereenigd) en Semarang (Japara is er mede vereenigd), waarvan het westelijk deel tot midden Java behoort in het N.; verder: Banjoemas en Kedoe (met Bagelen vereenigd) in het Z. Hier vindt men de dichtstbevolkte gedeelten van Java (zie I, pag 451) in het gebied der echte Javanen.

Nederzettingen van Midden-Java.
A. Aan de Noordkust.

Nabij de vlakke, aanslibbende en moerassige noordkust van Midden-Java valt ten O. van de Tji-Losari in de eerste plaats de nederzetting Tegal in het oog (16 700 inw., waarvan bijna 2500 Chin. en bijna 500 Europ.), een welvarend havenplaatsje aan den mond van het kleine riviertje Goeng. De afgedamde mond der rivier, welke oostelijk verlegd is, vormt een haven voor prauwen en sloepen, die met moeite door baggeren wordt opengehouden. In 1902 werden van Tegal uitgeklaard 14 stoomschepen en 3 Europeesche zeilschepen, te zamen met 93024 M³ inhoud. De kustvaart is er onbelangrijk. Het achterland van Tegal vormt een uitstekend rijstland; de rijstcultuur van deze kust staat door de goede irrigatie uit de talrijke rivieren op een hoogen trap, zoodat er de beste opbrengst verkregen wordt. Verder wordt op de vlakte suikerriet geteeld op van de bevolking gehuurde gronden, die in een negental fabrieken wordt verwerkt. Op de helling van den Slamat vindt men nog koffiecultuur, en na de afschaffing der Gouvernements-theecultuur wordt door de bevolking vrijwillig nog veel thee aangeplant.

Vervolgens: Pekalongan (38 200 inw., waarv. 3070 Chin., 936 Arab. en 430 Europ.), op twee zeemijlen van de kust gelegen aan beide oevers van het riviertje Pekalongan. In 1753 werd hier door de Compagnie een fort gebouwd aan het strand, dat door de aanslibbing tegenwoordig midden in de plaats op 2 zeemijlen van de kust ligt. De mooiste straat is de groote Postweg, met kanariboomen beplant en het belangrijkste gedeelte der nederzetting is het groote vierkante plein, door tamarinden overschaduwd. Hier vindt men het residentiehuis, een bureau, de scholen, de Prot. kerk; om dit plein en aan den postweg of aan den linkeroever der rivier wonen de Europeanen. De aloen-aloen met de regentswoning en de moskee liggen ongeveer een paal ten Z. van het residentiehuis. Voor de Chineezen zijn er vier wijken en voor de Arabieren en andere vreemde

Oosterlingen is er een bijzondere wijk aangewezen. De Inlanders wonen tusschen de aloen-aloen en de Chineesche wijken en verder aan alle kanten van de stad in dicht bebouwde kampongs. Er is veel vertier door den handel; de vijf pasars met hun toko's en warongs zijn daarvan middelpunten. Gebatikte sarongs vormen een belangrijk handelsartikel: de bekende kain-Pekalongan. Op een soort van kain-beurzen in de kampongs Godang en Kergan worden die door groothandelaren opgekocht voor den uitvoer. Het achterland van Pekalongan produceert rijst en suikerriet; dit laatste wordt verwerkt in een negental fabrieken; verder koffie, (meest Liberia), kina, en indigo.

In 1902 werden te Pekalongan uitgeklaard 9 stoomschepen, 2 Europeesche zeilschepen en 2 zeilschepen op inlandsche wijze getuigd, tezamen met 74 000 M³ inhoud. De kustvaart is er onbelangrijk.

Semarang. *Semarang* (89 300 inw., waarvan 12 400 Chin., 4800 Europ. en 730 Arab.) is al lang de belangrijkste handelsstad van Midden-Java, de stapelplaats van voortbrengselen uit geheel het binnenland. Den weg van Oengaran zag men voor een halve eeuw onophoudelijk als bezaaid van pakpaarden en ossen, met vruchten, tabak, koffie, rijst beladen en met karren, die de suiker vervoerden; uit de oostelijke gedeelten werd alles met schuiten of met wagens aangevoerd. Door den aanleg van den spoorweg naar de Vorstenlanden en van stoomtramwegen naar Djoewana en Rembang, naar Poerwadadi en Blora en langs het Solodal naar Soerabaja en naar Cheribon is het verkeer veranderd en nog sterk toegenomen.

De stad is gebouwd aan weerszijden van de onbeduidende rivier van Semarang, waarvoor men een nieuwen mond heeft gegraven, het nieuwe havenkanaal genoemd, met in zee uitgebouwde havenhoofden, die de laadprauwen het in- en uitvaren naar de schepen op de reede, vooral in den westmoesson, vergemakkelijken. De oude stad van Hollandschen bouw ligt aan den rechteroever der rivier op eenigen afstand van den mond; de huizen, vele van twee verdiepingen, staan hier dicht op elkander gebouwd; zij dienen meest voor kantoren en pakhuizen. In de oude stad vindt men de kerken, weeshuizen, kazernes enz. De straten zijn nauw en onbeplant, en daardoor is de stad heet en benauwd.

De nieuwere Europeesche huizen vindt men voornamelijk aan den Pontjolschen en Bodjongschen weg. De laatste vormt een mooie laan van kanarien tamarindeboomen, welke van de aloen-aloen af, een driehoekig met grasbegroeid plein, waar het stadhuis en de gouvernementsbureaux aan de noordzijde verrijzen, in Z.W. richting loopt, en waaraan ook de woning van den resident gebouwd is. Ook in de wijk Tjandi, een bovenstad een half uur ten Z. van Semarang op een heuvelrug van 325 voet hoog, wonen vele Europeanen.

Aan de westzijde der stad liggen de Arabische en inlandsche kampongs, de Chineesche wijk ligt aan de oostzijde.

Semarang heeft een niet onbelangrijke inlandsche nijverheid; men vindt er meubelmakers, goud- en zilversmeden, blauwververs, en ook is het bekend wegens de gebatikte sarongs.

Het economisch achterland van Semarang strekt zich uit door de vlakten ten

N.O., ten O., ten Z.O. ten Z., en ten W. van de stad; het levert voor den handel vooral **suiker**, waarvan de productie sterk toeneemt (de oogst van Midden-Java, in 1898 gerekend op 2980207 picols, bedroeg in 1903: 3782000 picols), **koffie** (de opbrengst gaat achteruit), **tabak** (in 1903 uitgevoerd van Midden-Java: 117425 balen, in 1859: 59000 balen), **indigo**, die achteruitgaat, **cacao**, welke vooruitging, **kinabast**, **kapok**, **coprah** (de uitvoer nam af, daar het fabriceeren van klapperolie op groote schaal werd toegepast), **huiden** (buffel- en runderhuiden en geitenvellen), **hout** (djati-hout) en **tapiocca**.

In 1903 kwamen te Semarang in de haven aan 696 stoomschepen en 18 zeilschepen, tezamen met 1169922 tonnen inhoud. Van de aangekomen stoomschepen waren er 233 uit Ned. Indië, 200 van Groot-Britannië en 184 van Nederlandsche nationaliteit. Doch naar tonneninhoud hadden de Nederlandsche tezamen 438 duizend, de Engelsche 336 duizend, de Ned. Indische 205 duizend, de Duitsche 136 duizend, de Oostenrijksche ingekomen stoomschepen 17 duizend ton inhoud.

De scheepvaartbeweging van Semarang vinden wij aldus gespecificeerd voor 1902 en 1903.

JAREN.	Aantal Stoomschepen aangekomen.					Aangekomen Zeilsch.	Totaal. Inhoud.	
	Kon. Paketv. Maatsch.	Maatsch. Nederland.	Maatsch. Rott. Lloyd.	Diverse lijnen.	Totaal.		Stoomsch. 1000 ton.	Zeilsch. 1000 ton.
1900	—	—	—	—	630	111	954	42,9
1901	—	—	—	—	702	85	1036	36,6
1902	152	74	76	416	718	95	1064	47,2
1903	162	81	65	363	671	84	1138	40,6

B. Nederzettingen aan de Zuidkust. De Zuidkust van Midden-Java, die ten O. der Opak-rivier bestaat uit een woest, boschachtig, onbewoond kalkgebergte, zwaar geteisterd door de branding van den Indischen Oceaan, wordt ten W. van genoemde rivier laag, meer glooiend afloopend, en is met een rij duinen bezet. Het is hier een echte strandvorming, die nog wordt afgebroken bij Hoek Karang-Bata, de zuidpunt van een uitspringend voorgebergte met steile rotsen, doch ten W. daarvan vindt men weder het zandige laagland der Schildpaddenbaai. Hier monden vervolgens uit de Kali-Serajoe en de Tji-Tandoewi, en tusschen beide uitmondingen ligt het eilandje **Kambangan**, een hoog rotsachtig eilandje, deels van vulkanischen oorsprong, met kalkachtige bergen, die door zwaar hout bedekt zijn. In deze rotsen vindt men talrijke grotten, en in enkele worden eetbare vogelnestjes aangetroffen; het eiland heeft veel wild, waaronder herten, wilde zwijnen en zelfs tijgers. Door aanslibbing is het bijna aan de kust verbonden.

Tjilatjap. Beschut door den natuurlijken dam van dit eiland wordt er tusschen Kambangan en den vasten wal een vrij goede reede gevormd, die den hinder van den zwaren golfslag van den Indischen Oceaan minder

ondervindt en waar men ook tijdens den Oost-moesson veilig kan ankeren. Hier ligt op een landtong de nederzetting Tjilatjap (Tjelatjap) (11 500 inw., waarv. 700 Chin. en 300 Europ.), die tot de belangrijkste handelsplaats en nederzetting van Zuid-Java is uitgebreid. Handelswaren uit Banjoemas, Bagelen en de Z.O. gedeelten der Preanger-regentschappen worden hier door genoemde rivieren en thans ook langs den spoorweg en den stoomtram van Poerbolinggo enz. aangevoerd. De spoorweglijn loopt hier niet tot de moerassige zuidkust, maar een zijtak van de hoofdlijn gaat van het Stat. Maos naar de stad.

De scheepvaart van Tjilatjap neemt sterk toe. In 1902 werden hier uitgeklaard 9 geladen stoomschepen (5 Engelsche, 2 naar Nederl. en 2 naar Duitschl.) tezamen 60 700 M³ inhoud. Doch de uitklaring is slechts een deel van het scheepvaartverkeer, en wij kunnen hier vollediger cijfers geven, wat niet altijd het geval is.

De geheele scheepvaart van deze haven leert het volgend overzicht kennen.

In de haven van Tjilatjap kwamen binnen als particuliere schepen:

JAREN.	Aantal Stoomsch.	Netto inhoud in M³.	Aantal Zeilschepen.	Netto inhoud in M³.	Totaal in M³.
1896	49	82 075	9	44 558	126 733
1897	48	87 743	5	19 527	106 270
1898	46	99 741	4	18 053	117 794
1899	57	174 842	3	8 213	183 055
1900	75	419 021	—	—	419 021
1901	91	493 158	1	337	489 495
1902	90	540 350	—	—	540 350

Hieruit zien wij, dat sedert 1899 het havenverkeer te Tjilatjap, dus in 4 jaren ongeveer, verdubbeld is. Voor 1903 ontbreken ons nog de cijfers. Doch in elk geval wijst dit op de toenemende beteekenis der zuidkust, waar meer gewesten in cultuur worden genomen, die produkten leveren voor de Europeesche markt. Het droogleggen van moerassige gronden en het toegankelijk maken van vroeger geïsoleerde streken in de zuidelijke Preanger door betere verbindingswegen bevordert de economische beteekenis van deze haven.

De plaats Tjilatjap is regelmatig gebouwd, met prachtige lanen en berekend op uitbreiding; een gedeelte van het moerassig terrein uit den omtrek is drooggelegd. Tijdens den westmoesson wordt het klimaat er niet gezond geacht; bij den Z.O. moesson, die frischheid van over zee brengt, is het er even gezond als ergens op Java.

C. In het binnenland en verdere nederzettingen.

In het binnenland van Midden-Java noemen wij nog de volgende plaatsen: In *Pekalongan*: Batang 21 600 inw.; Pemalang 16 600 inw.; Brebes: 13 200 inw.

In *Semarang*: Ambarawa 498 M. hoog, (14 750 inw., waarvan 1870 Chin., 459 Eur.) met op 1 paal afstands de vesting Willem I en op 3 palen bezuiden die vesting het militair kampement Banjoe Biroe. — Kendal (15 150 inw.

waarv. 452 Chin. en 96 Europ.). Demak, (5030 inw., waarv. 540 Chin. en 42 Europ.) Historisch is deze plaats bekend als vroegere zetel van vorsten, die in de 15de en 16de eeuw grooten invloed hadden op Midden- en zelfs Oost-Java. Van den vroegeren luister is zoò goed als niets meer over. Poerwodadi (7600 inw.). Pati (10 500 inw., waarv. 2065 Chin. en 254 Europ.). Koedoes (31 390 inw., waarv. 3350 Chin. en 235 Europ.), met fraaie inlandsche houten huizen met pannen gedekt, van kostbaar snij- en lofwerk voorzien. De bewoners zijn meest handelaren, die soms jaren van huis blijven en geheel Java rondtrekken; waar elders de tweede- en derdehandshandel in handen is van Chineezen en Arabieren, wordt die hier door Inlanders gedreven. Handel in lijnwaden en landbouwprodukten, in tabak en vee. Verder beoefenen zij, evenals die van Japara, meubelmakerij en houtsnijderij. De oude stad Koedoes draagt roem op de oude moskee met de minaret, die daarnaast zich verheft (zie I, pag. 346). Japara (10 460 inw, waarvan 500 Chin. en 114 Europ.), vervallen plaatsje, welker eens bloeiende handel te niet ging. Meubelmakerij.

Banjoemas: Banjoemas (4900 inw., waarv. 530 Chin. en 160 Europ.). Poerwokerto (12610 inw., waarv. 530 Chin. en 90 Europ.). Poerbolinggo (13 000 inw., waarv. 560 Chin. en 61 Europ.)

In *Kedoe*, de vruchtbare en dichtst bevolkte residentie met ± 1800 desa's, vroeger met veel gouvernementskoffiecultuur, die bijna geheel is ingetrokken: Magelang (25 700 inw., waarv. bijna 2500 Chin. en 1050 Europ.) Een groote troepenmacht is hier gevestigd. Temanggoeng (7675 inw., ruim 1000 Chin., en 120 Europ.). Poerworedjo (13 600 inw., waarv. 1270 Chin. en 550 Europ.). Wonosobo (6600 inw., waarv. ± 850 Chin. en 74 Europ.).

III. Oost-Java en Madoera.

Algemeene gesteldheid des lands en rivieren.

De eigenaardige verticale bouw van het breede Oost-Java, dien wij op pagg. 48 en 52 reeds in hoofdtrekken beschreven, heeft tengevolge gehad, dat de noordkust, waar geen rivier van beteekenis uitmondt, hier vrijwel gesloten was voor toegang tot het binnenland in tegenstelling met de overige gedeelten der noordkust van Java. De noordkust in het breede Oost-Java bezit slechts afgebroken vlakten van geringe uitgestrektheid. In het N.W. verheft zich de sinds lang rustende en ingestorte vulkaan G. Moeria met zijn groote ringwallen nog tot bijna 1600 M., in het Z. door een vlakte omsloten, die door aanslibbing gevormd werd en den vulkaan, eens een eiland, aan het land hechtte. In die vlakte ligt aan zee ook de plaats Rembang, doch vervolgens wordt zij smaller, telkens afgebroken door hoogten of plateauvorming. Verder oostelijk wordt over de geheele lengte door het Noordelijke Kalksteengeb. op

korten afstand van de kust de toegang van de zee tot het binnenland afgesloten. Groot is de tegenstelling tusschen de geaardheid van den bodem in het vruchtbare Semarang en in Rembang, waar de schrale zand- en kalksteenbodem de kustbewoners dwong, omdat de rijstbouw er niet voldoende was, in visscherij en smokkelarij een bron van bestaan te vinden. In het noordelijk Madoera, dat in grondsgesteldheid met Rembang overeenkomt, duurt die toestand nog voort. Groote handelsplaatsen vindt men dan ook niet in de residentie Rembang. De eenige plaats van beteekenis is het genoemde Rembang (29 500 inw., waaronder 6400 Chin. en 210 Europ.), een plaats, die slechts zelden door handelsschepen bezocht wordt, en waar ook geen Europeesche handelshuizen bestaan.

Eveneens of nog sterker vormt het Zuidelijk Kalksteengebergte, dat evenwijdig met de zuidkust loopt, aan deze zijde een afsluiting van het land. Het is een weinig bevolkte, woeste kalksteenketen, die de waterscheiding tusschen N.- en Z.-kust hier tot onmiddellijk bij de Zuidkust plaatst. Daardoor was het verkeer en de economische ontwikkeling van dat deel van Oost-Java geheel aangewezen op het binnenland, en de groote, breede dalen tusschen de bergketens wezen als hoofdrichting den weg aan naar het N.O., waarheen de handelslijnen, (spoorwegen, trams, rivieren) samenloopen aan de kust van de Trechter. De genoemde dalen, alsmede de vlakten tusschen de geïsoleerde vulkaanbergen in het binnenland met de vruchtbare hellingen, vormen onderscheidene gunstige cultuurgebieden van grooter of kleiner omvang, hier geïsoleerd, daar meer aan elkander geschakeld door rivieren. Daardoor heeft zich in Oost-Java, de uiterste oostelijke gedeelten uitgezonderd, een dichte landbouwende bevolking gevestigd. Soerabaja, Djokjokarta, Soerakarta Madioen, Kediri en Passoeroean zijn zeer dicht bewoonde gewesten, met ruim 200 tot 400 bew. per $K.M.^2$ (zie I, pag, 451). Soerabaja telt van de residenties de meeste desa's, niet minder dan 5074, en Soerakarta wel 12 672.

Terwijl het N.W. van Oost-Java zich door natuurlijke gesteldheid en in economisch opzicht nog bij Semarang aansluit, en de vlakten der Kali-Demak en van de Kali-Loesi (die tusschen het westelijk gedeelte van het Noordel. en Middelste Kalksteengeb. naar het W. loopt) dit gebied nog meer in be-

trekking brengen tot die stad (stoomtrams) wordt het grootste gedeelte van het breede Oost-Java beheerscht door de dalen der rivieren, de Kali-Solo en de K.-Brantas, waarlangs de verkeerswegen loopen, die onderscheidene uitmuntende cultuurgewesten met elkander verbinden. Daarom over deze rivieren iets naders.

De Solo. De Kali-Solo (Bengawan-Solo; bengawan = groote rivier, een naam, dien Javaansche schrijvers vaak voor de namen der rivieren Solo en Madioen plaatsen in plaats van Kali) is de grootste rivier van Java; haar lengte bedraagt 540 K.M., en haar stroomgebied beslaat 15 425 K.M.[2] De stroomlengte der Solo is ± 40 K.M. korter dan die van de Po, maar de oppervlakte van het stroomgebied bedraagt ongeveer $^1/_7$ van dat der Po, een oppervlakte, welke bijna de helft der uitgestrektheid van Nederland inneemt. Haar voornaamste bronrivier is de Kali Semangir, waarvan de bron ligt in Madioen. Onder den naam Kali-Wanjang stroomt zij door Soerakarta, waar zij haar dal verbreedt tot een reeks van kleine met sawah's bedekte bekkens, tusschen de kalktoppen van het Duizendgeb. in het Z.W. en het hoogere, schaars bevolkte en uit oud-vulkanische puingesteenten bestaande bergland aan de overzijde. Door onderscheidene dalkommen, sommige als meren vroeger aangevuld tot vlakten, en meestal omringd door vruchtbare velden en langs tal van inlandsche nederzettingen, die zich schier aan elkander schakelen, stroomt de Solo verder. Bij Ngawi neemt zij de Bengawan-Madioen op, haar grootste en een zeer belangrijke bijstroom, welke als Kali-Watoe op den hoogsten top van den G. Wilis ontspringt. Deze rivier stroomt door meestal breede, goed bevolkte dalen, door de met kampongs overdekte vruchtbare vlakte van Ponorogo (100 M. hoog, met inlandsche papierfabrikatie) en die van Madioen. Door dezen zijstroom versterkt vormt de Solo op ± 46 M. hoogte een doorbrekingsdal door het middelste Kalksteengebergte. Aan beide zijden verheffen zich hier de met djatiwoud begroeide hoogten van die keten tot ± 80 à 100 M. boven de rivier.

Bij Ngloewak, verder benedenwaarts, begint tusschen het Noordelijke en Middelste Kalksteengebergte de breede dalvlakte, die meer bepaald door de ingenieurs de Solo-vallei genoemd

wordt, tot welker bevloeiing op groote schaal in 1893 bij wet werd besloten, welke arbeid wel aangevangen, doch in 1898 geschorst is.

Met groote bochten en gering verval kronkelt de Solo, ter breedte van 100—250 M., door genoemd laatste gedeelte, dat een lengte heeft van 26 uren gaans bij 3– 6 uren gaans breedte. De bodem is aan de oppervlakte voor het grootste gedeelte gevormd uit langzaam hellende rivierbezinksels, en voor de laatste 22 K.M., van zee tot bij Lamongan, uit zeeafzetting, meest met rivier-alluvium overdekt.

De bovenhelft der Solo-vallei is ten W. van Bodjonegoro een der schraalst bevolkte laagvlakten van Java, en wordt in het Z. grootendeels door djatibosch ingenomen; oostwaarts is de bevolkingsdichtheid grooter en zijn de sawah's talrijker. Echter worden zij niet geregeld bevloeid en zijn meest van den regen afhankelijk. Langs de rivier ligt van Ngloewak tot de grens van Soerabaja een schier onafgebroken reeks van kampongs, waarvan Bodjonegoro en Ngareng-Padangan de grootste zijn. Hier vindt men de groote petroleum-raffinaderij en paraffinefabriek der Dordtsche petroleum-maatschappij, die uitgebreide vlotten van petroleumblikken den stroom afvoert, en de olie in pijpleidingen langs de wegen naar Blora en Soerabaja pompt. De beneden-vallei is het best bevolkt bezuiden en bewesten de Bengawan-Djero, vooral ten W. van de hoofdplaats Lamongan.

De Solo vormt aan den mond een aanzienlijke delta, die zeer moerassig is, en voor vischvijvers (zie I, pag. 547) uitmuntend geschikt. Vóór 1885 bezat zij twee armen: de Solo de noordelijke, en de Miring, de zuidelijke, welke eerste in genoemd jaar gesloten is door een dam, de tweede in 1888 door een sluis. Doch boven eerstgenoemden dam had men in 1885 een kanaal aangelegd, recht naar het N. tot Oedjoeng-Pangka. Het water der rivier werd hierdoor uit het Westgat afgeleid, om de sterke aanslibbing aldaar te verminderen. Daar de Solo zeer slibrijk water heeft (2,75 K.G. per M^3, de Rijn 0,054 K.G. per M^3) is die aanlanding zeer sterk geweest. Echter heeft het kanaal het kwaad niet verbeterd, en werd de irrigatie langs de Solo er door in slechter toestand gebracht. Daarom was aan de plannen der tot standbrenging van uitgebreide irrigatie in de Solo-vallei

ook verbonden het ontwerp, om de Solo een nieuwe uitmonding te geven nog verder westwaarts dan O. Pangka.

De Solo was van ouds een belangrijke verkeersweg. Voor groote prauwen was zij, hoewel niet overal zeer goed, toch tot Soerakarta bevaarbaar; voor kleine nog ver daar boven.

In het slechtst bevaarbare gedeelte boven Ngawi is de scheepvaart sterk verminderd door den aanleg van spoor- en tramwegen. In den benedenloop tot Babat kan men het geheele jaar door varen. Vele zeeprauwen van Madoera, die rijst brengen uit Saigon, kunnen tot hier geregeld opvaren, in den regentijd van den westmoesson tot Djepoe. Rivierprauwen varen tot Ngawi en hooger. Het grootst in aantal zijn de kleine passerprauwen voor het marktverkeer en de visschersbootjes. De vlotvaart van hout uit de djatibosschen, vooral ten N. der rivier, is aanzienlijk.

De Brantas. De Kali-Brantas of Rivier van Kediri is na de Solo de grootste op Java. Zij ontspringt op de zuidhelling van den G. Ardjoeno, buigt in een bijna cirkelvormigen boog om den G. Kawi, vervolgens ten Z. langs den G. Kloet, om tusschen dezen en den G. Wilis het breede dal naar het N.O. te volgen, en vóór het Middelste Kalksteengeb. zich om te buigen naar het oosten. Beneden Modjokerto begint de deltavorming. Iets verder benedenwaarts, bij Melirip, verdeelt de rivier zich in twee hoofdarmen, een noordelijke, de Kali-Mas, die naar Soerabaja stroomt, en de oostelijke, de Kali-Porong. De eerste is enkel voor prauwen bevaarbaar, de laatste is de belangrijkste mond geworden. Het deltagebied tusschen deze beide monden vormt een der best bevloeide streken van Java. De Kali-Brantas is alleen in den benedenloop bevaarbaar, doch zij is van belang, omdat de verkeerswegen (ook de spoorweg) langs de rivier loopen.

In het smallere gedeelte van Oost-Java wordt de toestand weer anders. Terwijl in het breede gedeelte de waterscheiding tusschen noord en zuid bijna geheel aan de zuidkust ligt in het Zuidergebergte, verschuift die in het smalle deel weer naar het midden, en stroomen de rivieren van hier naar beide kusten, evenals in Midden-Java, en tevens naar het oosten naar Straat-Bali. Bevaarbare waterwegen zijn hier de rivieren echter niet,

maar zij wijzen door de dalen de routes aan, die de landwegen volgen. Langs de rivieren vindt men hier dan ook onderscheidene vlakten, die voor tal van cultures beteekenis hebben, en thans door spoorwegen met de noordkust verbonden worden. Want al dringen de cultuurondernemingen tot ver naar de zuidkust door, de zuidkust zelf blijft gesloten voor het verkeer, en alle beweging gaat uit van het noorden en het oosten.

De orographie van het breede en van het smalle Oost-Java verschilt aldus in het oog vallend. In het breede Oost-Java vindt men tusschen de vulkanen, als van Merbaboe—Merapi tot de Lawoe, van Lawoe tot Wilis, en van deze tot den Kloet, breede dalvlakten opengelaten, die met Diluvium zijn aangevuld en waardoor de Solo, de rivier van Madioen en de Brantas naar het noorden stroomen, om vervolgens in het gebied der Kalksteengebergten zich naar het Oosten om te buigen. In het smalle gedeelte sluiten zich de vulkanen, te beginnen bij den Kloet, door hun breede voetstukken dichter bij elkander aan, enkel hoogere vlakten open latend, van vulkanisch materiaal gevormd. Een dergelijk terrein vormt in de eerste plaats de vruchtbare hoogvlakte van Malang aan de boven-Brantas in het midden van Pasoeroean, die bij Singosari aan den voet van den Kawi ± 500 M. hoog is, flauw hellend daalt tot 440 M. bij Malang, tot 335 M. bij Kepandjen en tot ± 320 M. aan den voet van het Zuidergebergte. Hier vindt men reeds de waterscheiding in het midden des lands, zoodat de Brantas zich eerst naar het zuiden moet richten, om vervolgens verder westelijk tusschen de bergen Kloet en Wilis door te stroomen naar het noorden. Ten westen van de vlakte van Malang verheffen zich de vulkanen Kawi (2860 M.) met G. Boetak (2868 M.) en G. Ardjoeno (3330 M.); verder W. de Kloet (1731 M.) en ten oosten de Tengger (2720 M.) met den G. Bromo (2290 M.) en den Smeroe verder zuidelijk (3676 M.)

De Tengger en Smeroe. Wij moeten in enkele woorden iets naders mededeelen omtrent dit merkwaardig gebergte. De Tengger vormt het ringwal-type van een vulkaan met afgeknotten kegel, waarschijnlijk gevormd door instorting van het bovendeel van een regelmatigen kegel. De binnenkant van dien ringwal heeft een elliptische gedaante; de lengteas, die ruim twee uren lang is, loopt naar het N.O., en de breedte bedraagt 1½ uur gaans. Een dwarsdam, „Tjemoro lawang", verdeelt de door den ringwal ingesloten ruimte

in twee deelen. Het Z.W. gedeelte vormt een geweldige aloen-aloen met bijna horizontalen bodem, de bekende „Zandzee", door de Javanen Dasar, d. i. vlakte, genoemd, bedekt met donkergrijs vulkanisch zand, waaruit in het midden lava-klippen steken. In den drogen tijd vindt men hier woestijnverschijnselen, de vorming van kleine duinen. Uit de Zandzee verheft zich een groep nieuwere kegels, waarvan de Bromo alleen werkend is. De Bromo, de kleinste, laagste en noordelijkste van de kegels in de Zandzee, heeft den kraterrand tot de hoogte bijna van 2300 M. boven de zee en 200 M. boven de Dasar; de krater is trechter-vormig en zijn bovenste, scherp toeloopende rand heeft een middellijn van 600 M. De ligging en de gemakkelijke beklimbaarheid hebben gemaakt, dat de vulkanische werkingen van den Bromo herhaaldelijk zijn bestudeerd. De Bromo (= Brahma) wordt door de Hindoesche Tenggereezen als heilig beschouwd.

Ten O. van den dwarsdam, die 100 – 150 M. boven de Zandzee verrijst, vormt het terrein binnen den ringwal het ketelland van Wonosari, naar 't N.O. dalend, van ravijnen doorploegd, en in het N.O. geopend naar het doorbrekings-dal van Sapikerep, waardoor de weg van Soekapoera naar Probolinggo loopt. De kraterwanden verheffen zich tot 600 à 800 M. zeer steil boven den ketel.

De buitenhelling van den Tengger wordt met een gordel van koffietuinen omringd, die meestal tot 1400 à 1500 M. hoogte gaan, en hier en daar dalen tot 600 M. Boven de koffietuinen vindt men groote wildhoutbosschen, en nog hooger strekken zich de tjemara-bosschen uit, voor Oost-Java zoo eigenaardig (zie I pag. 221). Vele wouden werden gekapt door de Tenggereezen, die hier een eigenaardige bevolking uitmaken (zie II, pag. 77). Op de hellingen van den Tengger vindt men ook aanzienlijke terreinen bedekt met maïs, aardappelen, Europeesche groenten.

Op het Tengger-geb. is, ter hoogte van 1777 M. boven de zee, te midden van een drogen, zandachtigen aschgrond, een sanatorium gebouwd, dat zeer gunstig bekend staat. De gemiddelde temperatuur bedraagt er 17° C., met geringe dagelijksche schommelingen, die gemiddeld 8° bedragen, terwijl er gemiddeld 1872 m.M. regen valt. De geheele Boven-Tengger wordt als de eenige streek van Java genoemd, die geheel vrij is van malaria, terwijl beri-beri, cholera en dysenterie er nog niet voorkwamen. Ook al wordt de plaats van het sanatorium niet de gunstigste geacht op den Tengger, toch moeten er 98% der zieken, die aan ernstige malaria lijden, genezen.

De Smeroe, welks fraaie, regelmatige kegelfiguur zich ten zuiden van den Tengger verheft, is een nog werkende vulkaan, en de hoogste berg van Java (3676 M.). In het zuiden wordt de voet van den Smeroe tot op 600 M. hoogte omzoomd door het Tertiaire Zuiderkalkgebergte, en in het Zuidoosten daalt het gebergte regelmatig glooiend af naar de diluviale laagvlakte van Loemadjang (52 M. hoog), welke door de Kali-Bondo-joedo in een zuidelijke richting doorstroomd wordt. Aan de oostzijde wordt de regelmatige kegelvorm bijna niet afgebroken, aan de overige zijden wel. De ravijnen bereiken ook aan de oostzijde niet de diepte als aan de andere zijden van den berg. Aan den noordkant verheft de berg zich niet meer dan 1000 M. boven het zadel met den Kepala, die tot het Ajeg-Ajeg-Djambangangeb. behoort, en in het Z.W. ligt tusschen den voet van

den berg en het Zuidergebergte een klein vruchtbaar hooglandje van 500 – 550 M., waarop de koffielanden Kali Bakar en Soeka Rame liggen. De Smeroe behoort nog tot de werkzaamste vulkanen van Java, die bijna elken dag eenige malen een zware rook- en aschkolom uitstoot, met een aantal steenen vermengd, terwijl grootere ascherupties de hellingen van tijd tot tijd met een dunne aschlaag bedekken, voornamelijk aan de zijde van Malang. Zij komen meest voor in den regentijd en in dat seizoen wordt ook het meeste zand door de lahars naar het O. en Z. afgevoerd. De Smeroe heeft twee toppen; de hoogste is Mahameroe (3676 M.) met een effen topvlak van 300 M. lang en 200 M. breed; een paar honderd meter ten Z.O. daarvan verheft zich de steile, sikkelvormige Smeroe (3635 M.). Vlak ten Z. daarvan ligt het werkende eruptiepunt Djonggring seloko, waaruit nog in 1885 een lavastroom is gevloeid, en dat voortdurend werkt. In 1895 werd hier de oostwand nog weggeduwd door den druk der lava, die uit den krater stroomde.

De Smeroe is met een gordel van koffietuinen omringd, in het W. voor de Gouvernementscultuur, in het Z.W. en Z.O. op erfpachtsperceelen. Daarboven vindt men wouden, van 600 – 1000 M. hoogte geheele bosschen van bamboe, en verder loofwoud, waaronder vele eiken, terwijl casuarinen de hoogste wouden uitmaken. Aan de noordzijde gaat het bosch het hoogst tot 3000 M. aan andere zijden tot 2700 M. Daarboven verheft zich de kale top van den berg, een gladde donkergrijze kegel met een helling van 30°, bestaande uit vulkanisch zand met steenen vermengd, die blinkend wit gebleekt, scherp afsteken bij het zwartachtige zand.

Vervolg van het overzicht.

Ten oosten van deze vulkanen vormt een smallere rug de waterscheiding tusschen twee vlakten, die van beide zijden, N. en Z., in het land doordringen. De vlakte van Pasoeroean strekt zich langs de geheele noordkust dier residentie uit en hangt oostelijk met die van Probolinggo, westelijk met die van Soerabaja samen. Die vlakte bestaat boven de hoogtelijn van 10 M. geheel uit vulkanisch materiaal van den Penanggoengan, den Ardjoeno en den Tengger, welker flauw hellende voeten eigenlijk de vlakte vormen. De grens van het vlakkere terrein tot den vulkaanvoet ligt op enkele plaatsen 100 M. hoog, op andere punten lager. Beneden 10 M. ligt aan de kust een strook alluviaal zand en zeeklei, zonder dat een grens te trekken is tusschen de recente en oude quartaire afzettingen der vlakte. Het jongste gedeelte der kustvlakte ligt niet meer dan 1 à 2 M. boven laagwater, iets beneden hoogwaterpeil, en wordt gebruikt voor vischvijvers. De vlakte van Pasoeroean vormt een vruchtbaar gebied, en maakt dit gewest tot een der welvarendste van Java. De rijstteelt staat

hier op hoogen trap: koffie, suiker en indigo zijn er produkten der cultuur.

De zuidelijke vlakte is die van Loemadjang, reeds boven genoemd, welke vooral dient voor tabaksteelt, zoowel op erfpachtperceelen als door de bevolking zelf, terwijl hoogerop de koffieteelt toeneemt. Een spoorweg loopt over den rug van Probolinggo tot Pasirian, niet ver van de zuidkust.

In genoemden rug verheft zich de G. Lamongan (1636 M.), een der kleinste vulkanen van Java, doch die voortdurend werkzaam is. Hij bestaat uit een ouder gedeelte, Taroeb (1670 M.) met ingestorten krater, en een jonger gedeelte ten W. daarvan, den eigenlijken Lamongan, die boven 700 M. geheel kaal is. De vulkaan is door FENNEMA uitvoerig beschreven (Jaarb. v. h. Mijnwezen 1886) en als merkwaardigheid valt hierbij te wijzen op het groot aantal meertjes en kratertjes, die hij bevat; door FENNEMA worden 50 eruptiepunten opgegeven, welke somtijds droog zijn en dan weer met water gevuld.

Verder oostelijk verheft zich het Jang-geb. of Ajang-geb., een tamelijk lange bergketen, in den G. Argopoero 3086 M. hoog. Na een lage (340 M.) zadelvormige inzinking, die toch nog een waterscheiding vormt, maar gelegenheid aanbood voor den spoorweg langs Bondowoso naar de noordkust, verrijst verder de oostelijke vulkaanmassa, het Idjen-geb. Bij dit gebergte moeten weer onderscheiden worden de oude Idjen-kegel, welks top is ingestort, en een aantal jongere eruptiepunten, die later zoowel binnen als buiten het ingestorte terrein op dezen vulkaan zijn ontstaan. Daartoe behooren vooral de G. Merapi (2799 M.) aan de oost- en de G. Raoen (3330 M.) aan de Zuidwestzijde, die met hun mantels de oude Idjenprodukten aan die zijden overdekken, terwijl deze aan de N. en N.W. zijde nog zichtbaar gebleven zijn. De Idjen vormde oorspronkelijk een machtigen, waarschijnlijk meer dan 3000 M. hoogen kegel, welke zich westelijk uitstrekte tot den voet van het Jang-geb. Van den ouden Idjen is de top ingestort; van den daarbij gevormden, nagenoeg cirkelvormigen kraterrand is het noordelijk gedeelte, Kendeng, nog voorhanden. Die rand maakt deel uit van een cirkel met 8 K.M. straal of 16 K.M. middellijn, en heeft nog toppen, die tot 1993 M. hoogte gaan. Van het zuidelijk gedeelte van den

kraterrand is niet veel te herkennen. De bodem van de ingestorte ruimte, de eigenlijke kraterbodem van den ouden Idjen, is bijna overal door jongere eruptieprodukten bedekt, en alleen aan de noordzijde is die bodem nog te zien, bestaande uit een los, fijn, licht grijsgeel, kleiachtig zand, dat in drogen toestand veel stof verspreidt. De Kendeng-rug is niet alleen een van de grootste maar aan de binnenzijde ook een van de hoogste en steilste kraterwanden van Java. Als eruptiepunten van den ouden Idjen-krater hebben zich gevormd: de Merapi, de oostelijkste, (2800 M.), en hierbij de Kawah-Idjen, veel lager, met nog werkzamen krater, die door een meer wordt ingenomen, op welks zouthoudend water fijn verdeelde zwavel drijft, enz. Verbeek beschrijft 22 eruptiepunten. De hoogste is de Raoen, een geweldige vulkaan-kegel van 3330 M. in den kraterrand, die mede behoort tot de hoogste punten van Java. Den krater van dezen berg noemt Verbeek wellicht den diepsten der aarde; den bodem vond hij (630 Meter) beneden het hoogste punt.

Nog wijzen wij ten slotte op den Ringgit-vulkaan, ten O. van Bezoeki op de noordkust, een allermerkwaardigst voorbeeld van een oude vulkaanruïne, met een vorm, zooals er op Java geen tweede voorbeeld bestaat. Het geheel is een steile graat met 5 spitse toppen, waarvan de hoogste den naam van Ringgit draagt, die 1250 M. hoog is. Verbeek ziet hierin den centralen kegel van een vroegeren vulkaan met 21 K.M. middellijn (zie I, pag. 94), waarvan het grootste gedeelte is verdwenen, gedeeltelijk onder de zee.

De G. Baloeran is de oostelijkste vulkaan van Java, in het N.O. van het eiland, 1292 M. hoog.

Wij mochten in het bovenstaande niet meer dan enkele algemeene grepen doen uit de bijzonderheden der natuurlijke gesteldheid van den bodem van Oost-Java; voor een volledige beschrijving zouden wij over te veel ruimte moeten beschikken.

De stambevolking van Oost-Java behoort tot de Javanen (II pag. 69 enz.). Doch wij hebben er reeds op gewezen, dat de Madoereezen hier meer en meer door immigratie een plaats weten te verwerven. In de stad Soerabaja en in vele desa's van dit gebied, in Pasoeroean en Bezoeki hebben zich vele Madoe-

reezen gevestigd tusschen de Javanen. In Oost-Java dringen de Madoereezen als een wig de Javaansche desa binnen; zij zijn eerst koelies op landbouwondernemingen of handelaars, en weten langzamerhand door vlijt en spaarzaamheid in het bezit te komen van de gronden.

De produkten des lands voor den handel verschillen in Oost-Java nogal van het westen. In het O. zijn suikerriet, tabak en indigo de hoofdprodukten voor den handel geworden, daarnaast komen nog voor: cacao, kina en koffie. Wij hebben er reeds op gewezen, dat onderscheidene cultures naar het Oosten verplaatst zijn, zoodat Oost-Java in economische beteekenis sterk is toegenomen en de vroegere plaats van het westen heeft ingenomen. De inlandsche bevolking vindt haar bestaan hoofdzakelijk in den rijstbouw, den kleinhandel, de vischteelt in vijvers langs de kust en in het beoefenen van eenige takken van nijverheid, vooral in de steden en in het werken op de cultuurondernemingen. Ook vindt men in het Oosten uitgestrekte djatibosschen, welke in exploitatie zijn. Verder levert de bodem petroleum (ten N.O. der spoorweghalte Waroe, op de grens der afdeelingen Soerabaja en Sidoardjo), jodium en zwavel.

De administratieve deelen van Oost-Java zijn de residenties: Rembang, Soerabaja, Pasoeroean, Bezoeki, Kediri, Madioen, Madoera en de Vorstenlanden: Djokjokarta en Soerakarta.

Langs de kust. Aan de noordkust van het breede Oost-Java ligt ten O. van Rembang, dat wij reeds noemden, (II pag. 149) nog Toeban, de hoofdplaats der afdeeling van dien naam, die behalve door eenige kustschoeners zelden door schepen bezocht wordt. Buiten enkele kampongs vindt men aan deze kust geen nederzettingen.

Bij hoek Pangka ligt de kampong Oedjoeng-Pångka, met enkele steenen huizen tusschen de klapperboomen, ten W. van de uitmonding der Solo, achter een smalle strandkust, uit zand en koraal bestaande, met strandrif er voor ter breedte van 100 M.

Een weinig oostelijker komt men in het vaarwater van Soerabaja, het zoogenaamde Westgat, hetwelk de westkust van Madoera van Java scheidt, en dat van het N. zich trechtervormig

opent, evenals naar het Z.O. naar de Straat van Madoera met het Oostgat het geval is. Deze laatste toegang heeft meer speciaal ook den naam van de Trechter.

De N.O. kust van Java naar den kant van Madoera heeft in den loop der eeuwen aanzienlijken aanwas van land gehad door de slibmassa's, welke Solo en Brantas hier aanvoerden. Kleine eilandjes, welke vroeger in de zeestraat lagen, zijn door aanslibbing met het land verbonden. Het eilandje Saoe lag in de 17[de] eeuw hier nog in het midden der straat, even ver van de kust van Java als van die van Madoera verwijderd, doch in het begin der 19[de] eeuw was het slechts door een smalle geul van Java gescheiden, waarmede het thans is vereenigd, zoodat het een uitstekenden hoek vormt, met bamboe begroeid, die de grootste versmalling der zeestraat, het Nauw van Menari, doet ontstaan.

De aanzienlijke aanslibbing zou echter nog grooter zijn, en de vaarwaters van Soerabaja zouden sinds lang niet meer bestaan, als er geen krachtige getijdenstroomen waren, welke medewerken om de vaargeulen op de diepte te houden. In het Westgat zijn de getijdengolven, die eens per dag hoog en laagwater geven, overheerschend, terwijl in het breede gedeelte van Straat Madoera en te Soerabaja de dubbeldaagsche getijden de voornaamste rol spelen, die noordelijker in belangrijkheid afnemen, en bij Sembilangan geheel verdwijnen. De getijdenstroomingen uit de straat hebben dus een dubbeldaagsche beweging, en zetten die verder noordelijk voort, zoodat bij laatstgenoemde plaats en noordelijker tweemaal daags een kentering merkbaar is. Deze eigenaardigheden van de getijdenverschijnselen in de Straat van Soerabaja worden verklaard als interferentieverschijnselen van de getijregimes aan beide uiteinden, gewijzigd door locale invloeden. [1]) De getijdenstroomen in de straat van Madoera zijn een gevolg van de dubbeldaagsche getijden, die van het O. de straat binnenloopen, en welke in het vernauwde gedeelte der straat, evenals in riviermonden, het water opstuwen, om dat opgestuwde water vervolgens als een ebstroom weder te doen terug loopen. Het water, dat tweemaal per dag als

1) Zie het Verslag van de Commissie van advies nopens de werken in de Solo-vallei 1900.

getijgolf opstuwt, brengt ook tweemaal per dag een stroomkentering tot stand, en die stroomen oefenen een schurende werking uit in de Straat van Madoera, welke het slib van de banken medevoert. Door deze stroomen kan de Brantas, die langs de Porong-mondingen ongeveer juist in de hoofdrichting der uit het oosten komende getijstroomingen in Straat Madoera uitwatert, geen eigen delta bouwen. Bij vloed worden haar slibhoudende wateren in hun afstrooming belemmerd en gedreven naar het Oostgat, en bij eb werden zij door de spuiing van den getijdenstroom daaruit medegevoerd. [1])

De lage, aangeslibde N.O. kust van Java langs het vaarwater van Soerabaja is met vischvijvers omzoomd, terwijl het landschap meestal met sawah's is overdekt en tal van dorpen over de velden verstrooid liggen. Aan den noordelijken ingang van de straat ligt Sidajoe met ruim 11 000 inwoners, meest Inlanders, die hoofdzakelijk leven van de vischvangst, den handel en de teelt van rijst en maïs op de aangeslibde gronden, welke er goede oogsten geven.

Ten Z. van den Solo-mond ligt Grissee (Gresik of Tandes) aan den grooten weg langs Java's noordkust, met 25 650 inw. (waarvan 1780 Chin., 1260 Arab. 130 Europ.) Vroeger had Grissee een druk bezochte reede en een levendigen handel; thans wordt de plaats enkel bezocht door eenige kustvaarders (in 1902 kwamen er 35 schepen aan) en de handel ging achteruit, terwijl de plaats in verval is. Hier landde de eerste verkondiger van den Islâm MAULANA MALIK IBRAHIM, wiens goed onderhouden praalgraf nog zeer in eere wordt gehouden.

Soerabaja. De plaats, waar de kust vervolgens langs den noordelijken mond der Brantasrivier een aanwas naar het oosten heeft ontvangen, zoodat een naar het N.O. geopende ruime bocht gevormd wordt, die juist aan dien kant beschutting ontvangt door den westelijken uithoek van het eiland Madoera, was door de natuur aangewezen tot een veilige reede. Bij den N.W. moesson wordt deze reede beschut door de kust van Noord-Java, bij den Z.O.-moesson (passaat) door het uitstekende gedeelte van Oost-Java, en ook Madoera

---

1) DE MEYIER in genoemd verslag 319. Zie ook diens beschouwingen aldaar over het ontstaan der getijdenstroomen in deze straat. Verder behandelde voor kort Dr. F. TOLLENAAR dit onderwerp: De getijbewegingen in Straat Soerabaja verklaard uit de theorie der lange golven. (De Ingenieur 1905 N°. 22.)

bracht het zijne bij, om bij N.O. winden den golfslag te breken. Daardoor zijn weinig natuurlijke havens op Java zoo veilig voor schepen bij alle winden, en de plek was aangewezen tot het ontstaan van een belangrijke nederzetting aan deze reede. Genoemde natuurlijke voordeelen werden nog vermeerderd door de uitmonding van een bevaarbare rivier, de Brantas, en door de nabijheid van een andere riviermonding, nl. der Solo, welke beide met hun waterwegen den toegang openden tot een uitgestrekt vruchtbaar en dicht bewoond achterland, dat een grooten rijkdom aan handelsprodukten van allerlei aard levert. Al die factoren werkten samen, om in den tijd, toen de cultures en de handel in Indië hun vrije ontwikkeling hadden, en de landbouwondernemingen meer naar het oosten verschoven werden, aan den mond der Kali-Mas uit de nederzetting Soerabaja een belangrijke stad te doen groeien, die niet alleen de meest bevolkte nederzetting, maar ook de belangrijkste handelsstad uit geheel Nederlandsch Indië is geworden. Omstreeks 1850 telde Soerabaja ± 60 000 zielen, en in 1900 was dat aantal toegenomen tot 146 944, waarvan 13 035 Chineezen, 8906 Europeanen, 2790 Arabieren en 326 andere vreemde Oosterlingen. In de laatste halve eeuw is aldus Soerabaja snel toegenomen en opmerkelijk is ook de sterke toeneming van het aantal Europeanen, dat in 1850 ongeveer 2350 bedroeg. In de jaren van 1895 tot 1900 nam het Europeesche element met ± 2000 zielen toe, een verschijnsel, dat wijst op de toenemende beteekenis der stad voor den groothandel en de nijverheid, omdat alleen daardoor toeneming der overigens niet standvastige Europeesche elementen kon ontstaan.

De stichting van Soerabaja wordt toegeschreven aan Raden Rachmat of Soenan Ngampel, zoo genoemd naar de thans nog bestaande kampong Ampel, waar deze Mohammedaan zich vestigde en een moskee bouwde, die het middelpunt der stad werd. Dit geschiedde in de laatste helft der 15de eeuw. Door de gunstige ligging aan zee en aan de rivier de Kali-Mas kwam de stad spoedig tot bloei onder haar regenten, die leenvorsten werden van Demak en later aan Mataram ondergeschikt werden. In 1743 werd het regentschap door den vorst van Mataram afgestaan aan de Ned. O. I. Compagnie, en Soerabaja was sedert dien tijd de zetel van den gezaghebber van Java's Oosthoek.

Soerabaja, zoo gunstig gelegen aan de zeestraat, beschouwde men vroeger als van groot belang voor de verdediging van Oost-Java tegen een buitenlandschen vijand. Daarom werden plannen ontworpen Soerabaja tot een vesting te maken, en in 1835 kwamen die grootendeels tot uitvoering. Aan de zuid- en westzijde der stad werden wallen opgeworpen en op den oostelijken oever der Kali-Mas werd de citadel Prins Hendrik gebouwd. De vestingwerken zijn echter nooit voltooid geworden en werden later weer geslecht, zoodat er thans weinig van over is; ook het fort Prins Hendrik is als zoodanig opgeheven.

De stad is gebouwd aan de Kali-Mas en aan de Kali Pegirian, die zich in de bovenstad van de Kali-Mas afscheidt en aan de oostzijde der stad evenwijdig aan eerstgenoemden arm naar zee stroomt. Tusschen de monden van beide rivieren aan de Oedjoeng ligt het marine-etablissement, bestaande uit een ruim bassin met drijvend dok, werkplaatsen, sleephellingen, magazijnen en woningen voor het personeel, sedert 1891 een fabriek voor de marine en het stoomwezen.

Het noordelijke, aan zee grenzende gedeelte van den westelijken oever der Kali-Mas is moerassig en onbewoond, een kleine kampong uitgezonderd. Landwaarts in vindt men een kleine scheepstimmerwerf, een kruithuis en tal van pakhuizen voor suiker, koffie, petroleum enz.

Soerabaja strekt zich hoofdzakelijk in de lengte aan beide zijden der Kali-Mas uit, en deze verdeelt haar in een O. en W. gedeelte, terwijl de groote postweg, die de rivier door de Roode brug overgaat, haar in een N. en Z. gedeelte splitst. Deze Roode brug ligt in het midden der stad; hier vindt men het centrum van het oude Soerabaja, van Hollandschen bouw. Men ziet hier het residentiekantoor te midden van Europeesche woonhuizen, kantoren, toko's, scholen en kerken, de societeit Concordia enz.

Soerabaja is zoowel fabrieks- als handelsstad; behalve het Marine-etablissement vindt men er den artillerie-constructiewinkel en de pyrotechnische werkplaats, fabrieken van stoom- en andere werktuigen aan de beide oevers der Kali-Mas, de werven van het nieuwe prauwenveer aan de Pegirian en die van het particulier prauwenveer aan den westoever der Kali-Mas, waar ook suiker, koffie- en petroleumpakhuizen en een stoomkoffiepellerij gevonden worden. Het Chineesche kamp bereikt men over de Roode brug naar het O. gaande, langs den O. oever der Kali-Mas. Men vindt daar een aantal goedgebouwde steenen huizen, drie groote pasars, Chineesche toko's, een Chineeschen tempel. Het Maleische kamp behoort gedeeltelijk tot de Chineesche wijk, gedeeltelijk tot de gemengde wijken voor Inlanders, Arabieren enz.; hier ligt de pasar Pabean, de grootste van Soerabaja. Voor Mooren, Bengaleezen en Arabieren zijn geen afzonderlijke wijken aangewezen; zij wonen door elkander in de zoogen. Arabische wijken aan beide oevers van de Pegirian-rivier, waar thans ook de Chineezen een wijk bewonen en de groote pasar Kapasan is gelegen. In de wijken der vreemde Oosterlingen wonen ook vele Inlanders, die er verschillende takken van nijverheid uitoefenen, als het maken van aarden vaatwerk, het bewerken van koper enz. De welvarende kampong Ampel, de oorsprong der stad, ligt midden in de Arabische wijk; hier verheft zich de oude moskee met haar hooge minaret, en ten N. daarvan, op de Javaansche begraafplaats, ligt het graf van Raden RACHMAT, den stichter der stad. Een fraaie, nieuwe moskee is in 1868 gebouwd.

Ten Z. der stad zijn nieuwe Europeesche wijken aangelegd. Bij het Plein voor het Paleis van Justitie begint de eigenlijke nieuwe stad. Ongeveer in het midden van de stad staat het station van den Staatsspoorweg in het nieuwe gedeelte, bijna geheel ingenomen door woonhuizen en villa's van Europeanen, hotels enz. met nog kampongs der Inlanders er tusschen. Een der voornaamste Europeesche wijken is de wijk Simpang. De residentiewoning is een der aanzienlijkste gebouwen in dit gedeelte der stad; hier ziet men ook het flink ingerichte Militaire hospitaal.

Op de reede van Soerabaja heerscht een druk verkeer van stoom- en zeilschepen, ook van oorlogsbodems, en daar tusschen bewegen zich talrijke kleine stoom-, zeil- en roeibooten, die passagiers en kleingoederen vervoeren, en geheele vloten van prauwen, die de Kali-Mas afkomen, met hun koopwaren, of deze opvaren tot den „kleinen boom", het tolkantoor, of tot de spoorweghalte

Kali-Mas. De scheepvaart neemt hier toe. Terwijl er in 1875 werden uitgeklaard 528 geladen stoom- en zeilschepen met totaal 205 500 M³ inhoud, werden in 1902 uitgeklaard 111 geladen stoom- en zeilschepen met 304 100 M³ inhoud. Daarbij kwamen voor 1902 nog 344 geladen kustvaartuigen, die van hier vertrokken met 443 966 M³ inhoud. De kustvaart heeft hoofdzakelijk plaats met de Zuider- en Ooster Afd. van Borneo, Makassar, Celebes en Onderh., Sumatra, Kl. Soenda-eil., Oost-Java enz. Men heeft plannen voor het bouwen van een kunstmatige haven. (N.B. De uitklaring is niet de scheepvaart. Zie II pag. 12).

In 1901 kwamen aan de reede van Soerabaja 717 stoomschepen en 69 zeilschepen. Van de stoomschepen waren er 288 van Ned. Indische, 217 van Engelsche, 112 van Nederl., 63 van Duitsche, 12 van Noorsche en 9 van Oostenrijksche nationaliteit. Van de zeilschepen 56 van Ned. Indische, 5 van Ned. en 5 van Engelsche (Versl. v. d. Handelsvereen. over 1901).

Gespecificeerd naar de verschillende maatschappijen vinden wij als scheepvaartverkeer van Soerabaja (Versl. der Openb. Werken):

	Stoomschepen.					Zeilsch.	Totaal inhoud.	
JAREN.	Kon. Paketv.	Mij. Nederl.	Mij. Rott. Lloyd.	Diverse lijnen.	Totaal.	Aant. Zeilsch.	Stoomsch. 1000 ton.	Zeilsch. 1000 ton.
1899	—	—	—	—	—	—	928,7	51,5
1900	—	—	—	—	816	96	1043,2	44,5
1901	—	—	—	—	768	69	1021,7	37,4
1902	274	51	45	422	792	58	1060,9	45,8
1903	302	52	44	430	828	46	1143,7	41,7

De belangrijkste artikelen van uitvoer van Soerabaja naar Nederland bedroegen, volgens het Versl. der Handelsvereeniging, in 1904 (1903) in kg.: Akarwangie (welriekende wortels van grassen tot het geslacht Andropogon, tot wering van insecten gebruikt) 7 276 (10 505), arak 148 438 (276 977), cacao 142 311 (175 663), Cassia fistula 214 924 (407 031), coprah 5 342 674 (4 292 868), djarakpitten 969 440 (769 152), foelie 229 (44), gom-damar 3 079 (24 378), getahpertjah 341 (761), huiden 942 254 (996 451), indigo 3 973 (27 638), kaneel 9 498 (—), kapok 1 291 625 (1 711 804), kapokpitten 613 389 (869 818), katjangolie 1 530 431 (1 082 606), katoen, ruwe, 200 705 (–), kinabast 78 354 (89 959), koffie in hoornschil 1 167 552 (3 013 434), koffie, bereid, 3 394 570 (5 930 261), koffie, glondongan – (111 558), kolapitten 741 (—), kruidnagelen 556 (–), maïs 10 532 519 (–), meel, tapioca 12 990 988 (5 914 803), pinangnoten 590 904 (340 361), notenmuskaat 493 (261), peper, zwarte, 123 620 (591 460), id. witte 158 376 (–), peper, staart — (989), rotting 261 489 (404 290), suiker 378 814 264 (330 143 588), tabak 8 291 052 (6 113 104), thee 317 (1 790), vanille 125 (–), vellen 64 246 (90 668), vezels 192 456 (341 258).

Vervolg der kustbeschrijving en der nederzettingen aan de kust.

De zuidkust van de Straat van Madoera volgend, verrijst op een kustvlakte (Zie II, pag. 155) het eerst Pasoeroean (totaal 27 152 inw., waarv. 2495 Chineezen, 663 Europ., 213 Arab.), de hoofdplaats der residentie van dien naam, een der vruchtbaarste en welvarendste gewesten van Java. De rijstcultuur staat in dit gewest op hoogen trap, de Gouvernem. koffiecultuur is hier nog altijd omvangrijker dan elders (zie II pag. 90), en de particuliere koffiecultuur is er sterk door toegenomen, terwijl er verder suikerriet (stekken) wordt geteeld. De meerdere dagen geheele droogte met den O. moesson (zie I, pag. 170 enz.) in Oost-Java maakt dit klimaat gunstiger voor de koffieteelt dan van de Preanger, waar tijdens den O. moesson de bloesems van de regenbuien lijden.

Pasoeroean (ook Gembang en in het Hoog-Jav. Pasedahan geheeten), ligt aan een veilige reede, vooral bij den W. moesson. Het riviertje Kali-Gembang, dat de haven vormt, en door baggeren op diepte gehouden wordt, kan men alleen met hoogwater binnenvaren; bij laagwater is het niet mogelijk, zelfs niet met een tambangan, de droogloopende bank te passeeren. Prauwen, met een diepgang van 3 à 4 voet, kunnen gewoonlijk tweemaal per dag met den vloed naar buiten.

De nederzetting Pasoeroean had in het begin der 16de eeuw al beteekenis als handelsplaats, was twee eeuwen later de hoofdplaats van het rijk van Soerapati. Voor een vijf-en-twintigtal jaren was Pasoeroean de vierde handelsstad in rang op Java, maar sedert de spoorweglijn Soerabaja—Malang in exploitatie is gekomen in 1882, is de handel van dit vruchtbare achterland onmiddellijk op Soerabaja gericht en in Pasoeroean verminderd. Men vindt er afscheep van koffie en suiker, en de visschersprauwen op de reede benevens andere vaartuigen, die handel drijven op Madoera, geven de plaats nog een zekere levendigheid, maar zij is op verre na niet meer die van voorheen. In 1902 werden er 29 schepen uitgeklaard, 182 460 M^3 inhoud. De bevolking is ook afgenomen (in 1882: 38 800, thans 27 152) en vele mooie heerenhuizen en villa's, die men vroeger in de hoofdstraat der Europeesche wijk zag, zijn thans vervallen, door Chineezen gekocht en slecht onderhouden.

Naar den landaard is de plaats verdeeld in wijken. De Chineesche wijk bestaat nog uit verscheiden straten met mooie huizen, vele volgens Europeesch model gebouwd. Rondom de Europeesche en Chineesche wijken liggen de kampongs van Javanen en Madoereezen, die tot aan het strand en de daarvoor gelegen vischvijvers doorloopen. Men vindt er een fraai residentiehuis, een Prot. en een Kath. Kerk, een mesigit, een constructiewinkel met ± 100 arbeiders.

Verder ligt aan de kust Probolinggo (13 240 inw., waarvan 2390 Chin., 747 Europ., 349 Arabieren), aan het riviertje Banger, onder welken naam de plaats bij de Inlanders bekend is. Zij is regelmatiger aangelegd dan de meeste plaatsen aan de noordkust en heeft met haar breede, elkander rechthoekig snijdende, goed beschaduwde wegen een vriendelijk en net voorkomen. De groote postweg, die de nederzetting van W.—O. doorsnijdt, is de belangrijkste straat; de Heerenstr., die 20 M. breed is, loopt van de vroegere residentswoning naar het Station. Aan deze straat verrijst ook de regentswoning met de aloen-aloen en de moskee. De haveninrichtingen bestaan uit een langwerpig vierkant bassin met gemetselde kaden, waarlangs pakhuizen voor het opschuren van koffie, suiker en tabak. Dit bassin, hetwelk tot ligplaats van laadprauwen dient, is door een gegraven kanaal met de reede verbonden, en heeft een in zee uitgebouwd havenhoofd. Suiker-, tabaks- en koffie-ondernemingen, rijstbouw en vischvangst zijn de hoofdbronnen van bestaan in dit gewest.

Vervolgens liggen langs de afwisselend vlakke en hooge kust aan de straat van Madoera: Kraksaän, een ankerplaats, welke door vele schepen wordt bezocht om de produkten uit de omstreken te vervoeren; Bezoeki, een weinig belangrijke plaats, met niet veel vertier, ongeveer 5000 inw., en Panaroekan, een plaatsje aan den spoorweg uit het Z., belangrijk als afscheepplaats van gouvernementsprodukten en van particuliere koffie en kina en met handel op Madoera, waarheen van hier veel rijst wordt uitgevoerd. Aan de kust vindt men slechts een kampong en groote pakhuizen; daar het hier ongezond is, houden Europeanen verblijf in Sitoebondo, drie zeemijlen ten O. gelegen in het land, een welvarende plaats met ± 5411 inw. (waarvan 249 Chin. en 164 Europ.)

Nog vindt men onderscheidene kleine ankerplaatsjes aan de kust, die aangedaan worden om de produkten des lands af te voeren, en vervolgens komt men bij Kaap Sedano aan den N.O. hoek van Java, waar het vulkanisch Baloeran geb. den hoeksteen vormt. De kust buigt zich nu recht naar het Z., en een smalle zeestraat, Straat Bali, die in het noorden op het nauwste gedeelte slechts 1 zeemijl breed is, maar naar het Z. trechtervormig verwijdt, scheidt Java van Bali. In het nauwste gedeelte beweegt zich meest een hevige stroom, een gevolg van getijden- en driftstroomingen, in verband met den vorm der straat.

De belangrijkste plaats aan deze kust is Banjoewangi, 17540 inw. (waarv. 532 Chin., 532 Arab. 129 Europ.), fraai gelegen dicht bij het nauwste gedeelte der Straat Bali aan 't eind van den spoorweg. Vroeger was hier een vrij levendig verkeer, wegens de vele zeilschepen, die er om ververstching kwamen of om zich te doen rapporteeren. Thans wordt het nog aangedaan door enkele schepen, o. a. schepen van de Paketvaart Maatsch. De handel van Banjoewangi is van weinig beteekenis. Alleen de vlakte aan de oostkust van dit gewest is goed bebouwd, maar overigens is het land weinig bevolkt en de hier beproefde cultures van klappers en tabak gingen te niet. Eenige uitvoer van koffie, suiker en cacao.

Van Straat Bali naar het westen, langs Java's zuidkust, vindt men bijna geen nederzettingen. De diepe zee op korten afstand der kust, welke geen ankergrond biedt, terwijl er in de ondiepere baaien veelal bij den O. moesson hooge deining en branding staat, de gesloten kust, waar de rivieren meestal door banken zijn afgesloten of door branding ontoegankelijk zijn, de steile bergranden, die aan de kust naderen en den toegang belemmeren, terwijl ook de kuststrook zeer weinig bewoond is, deze omstandigheden geven de zuidkust van Oost-Java geringe economische waarde. De baai van Patjitan zelfs, die 2 zeemijlen in het land dringt, hoewel bruikbaar wegens den ankergrond, biedt geen volkomen veilige ligplaats aan door de hier altijd hooge zuidelijke deining. Wij zullen ons daarom met verdere beschrijving niet bezighouden.

Verdere nederzettingen in Oost-Java.

I. *Rembang* is door de kalkgebergten, die het doorsnijden, over 't geheel een schraal, droog gewest. Hoewel in de afdeeling Toeban beter door bronnen besproeid en in het gebied van de Solo vruchtbaar, vormt Rembang toch een der minst bevoorrechte gedeelten van Java. Echter vindt men er uitgestrekte djati-bosschen, en verder levert het land rijst en klapperolie, terwijl de vischvangst voor de strandkampongs een bron van bestaan is.

In de Afdeeling Blora, nabij de grens van Semarang, vindt men modderwellen, die soms heuvels van 10 voet vormen. Belangrijke nederzettingen vindt men hier niet. Rembang bespraken wij reeds (zie pag. 149). Acht palen ten O. hiervan ligt Lasem, een paar palen van het strand, grootendeels door Chineezen bewoond, waar de Inlanders vischvangst drijven. Vroeger was Lasem bekend door de scheepstimmerwerven, waarop groote schepen gebouwd werden, doch thans worden er enkel kleine vaartuigen, meest visscherspr auwen, gebouwd. Verder zijn bekend de gebatikte kleedjes van Lasem, „kain Lasem" en de sigarenkokers en andere kleine voorwerpen van pauwenveeren, een industrie der Chineezen.

Toeban (25 975 inw., waaronder 3600 Chin., 400 Arab. en 140 Europ.,) aan de kust, een welvarende plaats. Vroeger vond men hier een aanzienlijken handel, doch thans wordt de reede weinig door schepen bézocht. Merkwaardig zijn de zoetwaterbronnen aan de kust en zelfs in de zee, welke men bij eb uit het slib ziet opborrelen.

Bodjonegoro met 15 600 inw. (waaronder 2040 Chin. 185 Europ.), aan de Solo, in het vruchtbaar gedeelte der residentie, met levendigen binnenlandschen handel. Blora 10 927 inw. (waaronder 1440 Chin. en 93 Europ.) aan de Loesiriv.; met groote djatibosschen in de nabijheid.

II. *Soerabaja* (= moedig in 't gevaar), door Jav. uitgespr. Soerobojo, in 't Hoog-Jav. Soeropringgo, grootendeels vlakte, en doorstroomd door Solo en Brantas, heeft over 't geheel een vruchtbaren bodem en een dichte bevolking, zoodat zij het belangrijkst gewest van Java uitmaakt. Rijstbouw, kleinhandel en vischteelt in vijvers langs de kust zijn de hoofdondernemingen der Inlanders, naast eenige nijverheid; koffie en suiker zijn belangrijke produkten voor de Europeesche markt, verder rijst, maïs. Daarenboven uitgestrekte djatibosschen, petroleumbronnen (Dordtsche Maatschappij). Soerabaja en Grissee bespraken wij reeds (zie pag. 160). Sidoardjo (10 207 inw., waarvan 1250 Chin., 185 Europ.), ligt in het deltagebied der Brantas, die voor een groot gedeelte met suikerriet beplant wordt voor de fabrieken. Langs het strand wonen visschers en eigenaars van vischvijvers. De plaats heeft een drukken pasar. Bij de desa's Poeloengan en Kalanganjar liggen modderheuvels, waaruit gasbellen opstijgen. Lamongan (12 433 inw. waarvan 290 Chin. en 21 Europ.) aan de Solo. Modjokerto (13 950 inw.), een welvarende stad.

III. *Pasoeroean*, een meest bergachtig gewest, met een vlakte langs de noordkust en een effen terrein, de vlakte van Malang, in het midden, terwijl ook in het Z. enkele kleine vlakten liggen. De plaatsen aan de noordkust, Pasoeroean en Probolinggo, bespraken wij reeds (pag. 164).

Verder: Bangil (14 500 inw., waaronder 819 Chin. 592 Arab. en 195 Europ.), op het punt, waar de spoorlijnen naar Malang en Pasoeroean enz. samenkomen, in een gebied met veel suikerplantages en fabrieken en koffiecultuur. Vervolgens Malang (53 388 inw., waarv. 1403 Chin., 1187 Europ., 279 Arab.), in een vlakte gelegen op 443 M. hoogte, tusschen vulkanen ten O. en ten W., met heerlijk klimaat en schoone omstreken. In het gebied van Malang zijn meer dan elders vrijwillige koffieaanplantingen aangelegd door de bevolking, verder kinaplantages, suikerrietteelt enz. — Loemadjang (8370 inw.) met vruchtbare omstreken, waar koffie, tabak en suiker geteeld wordt, en door den spoorweg met de noordkust verbonden.

IV. *Bezoeki*, met Bezoeki, Sitobondo, Banjoewangi (zie pag. 165). Djember, (5600 inw., waarv. 265 Chin. en 100 Europ.), veel koffieondernemingen op gepachte gronden, tabaksondernemingen en cultuur van suikerbibit. Bondowoso 8298 inw. (waarv. 781 Chin., 581 Arab., 123 Europ.), teelt van suikerriet, -bibit en tabak.

V. *Kediri*, een residentie, die hoofdzakelijk de vruchtbare vallei der boven-Brantas omvat, welke een afvoerweg vormt uit dit gewest, dat, met uitzondering van het Z.W. en N.ste gedeelte, zeer vruchtbaar is, en voor een groot gedeelte van levend water is voorzien. De Europeesche landbouw is hier goed ontwikkeld; suikerriet, koffie en indigo worden geteeld voor den handel en de inlandsche landbouw teelt er alle vruchten.

Nederzettingen zijn: Kediri (19 489 inw., waarv. 3132 Chin., 436 Europ.), aan beide oevers van de Brantas gelegen, beide deelen door een fraaie brug verbonden. Aan den rechteroever ligt de eigenlijke kota, waar Inlandsche en ook Europeesche wijken voorkomen, het Chineesche kamp, en een merkwaardig monument, de „Astana gedong", een oude begraafplaats voor de regentenfamilie van Kediri. Men heeft er drukken handel en verkeer, zoowel door het spoor als door de op Soerabaja varende prauwen, die handelswaren aanvoeren, welke op de pasars verhandeld worden en landbouwprodukten afvoeren. Ook is de inlandsche nijverheid hier van beteekenis: goud en zilversmederij, koperslagerij, leerbewerking, pottenbakkerij enz. Verder: Toeloengagoeng met 14 390 inw. (waaronder 1776 Chin. en 180 Europ.). — Blitar 9590 inw., (waaronder 1450 Chin. en 400 Europ.) met koffieteelt. In 1875 heeft deze streek veel geleden door den moddervloed uit den Kloet, waaronder een deel van het gewest en ook de plaats werden bedolven.

VI. *Madioen* is in het midden het vruchtbaarst door de vlakte aan de rivier van Madioen en Solo, terwijl ook in het zuidelijk gedeelte in het bergland goede gronden worden gevonden. Het noordelijk gedeelte aan de grens van Rembang, met kalkgesteenten, is minder vruchtbaar. Landbouw is de hoofdbron van bestaan en in het zuiden ook vischvangst. De Europeesche landbouw heeft er koffie-, suiker- en indigo-cultuur.

De belangrijkste nederzettingen zijn: Madioen (21 168 inw., waarvan 5129 Chin. 1973 Europ.), Ngawi (7558 inw.), waar de Solo door den middelsten kalksteen-keten dringt. Ponorogo (16 760 inw.)

Het bergachtige zuiden van Madioen, de afdeeling Patjitan, grenst met een

kalksteengebergte aan zee, waarin druipsteengrotten en vogelnestklippen gevonden worden. Dicht bij de grens van Solo vindt men de mooie druipsteengrot van Kalak en daarbij een 100 M. diepe spleet, die bij helder weer geheel te doorzien is. Oostelijk van de hoofdplaats ligt de bezienswaardige druipsteengrot van Nimbang, waarin een beek ontspringt, terwijl in den wand een soort nis met beeldje te zien is, door de natuur gevormd, op een Mariabeeldje gelijkend. De baai van Patjitan is in het zuiden de voornaamste inham en vormt een zakvormige inbuiging der kust, die zelfs voor de grootste schepen een veilige ligplaats biedt en waarin de rivier van Patjitan uitmondt, welke voor matig groote prauwen tot voorbij de stad Patjitan bevaarbaar is. Patjitan, dat meer in de vlakte ligt tusschen rijstvelden en boschjes, wordt aan drie zijden door gebergten ingesloten. Het is een plaats met 6630 inwoners, waarvan 218 Chin. en 36 Europ., niet ver van zee gelegen. Tusschen het strand en de plaats ligt een moerassige streek, waarin thans sawah's aangelegd zijn. Van Patjitan voert een weg naar de desa Koetjoer, waar een lang los- en laadhoofd in de baai is uitgebouwd, omdat prauwen, die de vrachten der verderop liggende schepen lossen, niet door de branding kunnen komen. In de residentie wordt koffie geteeld, die van Patjitan verscheept wordt. Wegens de onbevloeibaarheid van vele streken in het zuiden legt de bevolking zich hier toe op nijverheid, als gouden zilverindustrie, ijzersmeden, timmeren, steen- en pottenbakken enz.

EILANDEN RONDOM JAVA.

IV. Het eiland Madoera.

Algemeene gesteldheid des lands.

Het eiland Madoera, in het Hoog-Javaansch „Madoenten" geheeten, heeft een ongeveer rechthoekige gedaante. De noordzijde vormt een bijna rechte lijn, die zich schier zonder bochten naar het oosten uitstrekt, in de richting van de hoofdlijn der noordkust van het breede Oost-Java, maar minder door bochten gebroken en met nog minder vlakten langs de kust. Het is blijkbaar een regelmatige plooiing der gesteenten, die in het N. in de lengte is afgebroken naar de Java-zee. In het zuiden is de kust meer gebogen en vertoont groote, ronde inhammen en enkele vlakten. Aan beide kusten is het een ondiepe zee, waaruit Madoera oprijst; in het N. heeft die een diepte van 54—50 M. langs de kust, iets dieper dan de zee langs de noordkust van Java, in het Zuiden heeft de Straat van Madoera een diepte van 52 M. Doch naar het W. wordt deze straat ondieper, zoodat er aan de westkust van Madoera in het smalste gedeelte der straat tusschen de ondiepe

aanslibbingszoomen langs beide oevers slechts een smalle geul overblijft, welke niet meer dan 15 M. diep is, en die naar het N. en naar het Z.O. dieper wordt en zich verwijdt.

Deze gesteldheid van de wateren, welke Madoera omringen, duiden aan, dat het eiland geologisch als een voortzetting der noordkust van Java is te beschouwen, waarvan het door een doorbraak is gescheiden, terwijl de Straat van Madoera een ondergeloopen lengtedal vormt, dat naar het Westen oploopt. De westelijke voortzetting van dat dal is te vinden in de vlakte van Sidoardjo tot Modjokerto, in de residentie Soerabaja, en verder westelijk ten zuiden van den middelsten kalksteenketen. De dalen zijn hier echter door vulkanisch materiaal in den Diluvialen tijd aangevuld, en de rivier de Brantas heeft door haar delta dat proces in Alluvialen tijd naar het oosten voortgezet. Zonder de werking der getijdenstroomingen en de hulp van kunstmiddelen zou het proces der landaanwinning binnen niet langen tijd geheel Madoera aan het land hechten. In het Westgat wordt door een krib van het uiterste punt van Madoera, Oedjong Piring, het vaarwater vernauwd om den stroom te versterken en door schuring het verondiepen te voorkomen.

Het geheele eiland Madoera is, met uitzondering van de vlakten bij Bangkalan, Balega, Sampang, Pamekasan en Soemenep, heuvelachtig, hier en daar bergachtig. Zeer hooge bergen bezit Madoera echter niet; de hoogste liggen in het oostelijke gedeelte, waar de top Tamboekoe, de hoogste van het eiland, 470 M. bereikt, maar vele toppen zijn van 200—300 M.

Verbeek construeert het bodemrelief van Madoera als in hoofdzaak bestaande uit drie lange, O.—W. loopende plooien van Tertiaire kalksteengebergten, een voortzetting der kalksteenketens van Rembang en Soerabaja, doch welke op Madoera meer zijn samengedrongen. Door een mergelzone in het midden worden die ketens gescheiden, terwijl de middelste keten ook op enkele plaatsen uitloopers naar de zuidelijke bergreeksen zendt. Ten O. van Madoera breken de vouwen der kalkketens onder zee af, om in de eilanden Poeloe Sapoedi en P. Raäs e.a. nog weer zichtbaar te worden, en verder ten O. in de Kangean-eil. te eindigen.

De geologische bouw van Madoera is aldus eenvoudig. Met uitzondering van de jongere kustvlakten, die in het Zuiden

voorkomen, bestaat de bodem geheel uit mergelachtige kalkgesteenten, in het midden de mergels en aan de kanten de kalkgesteenten. De mergels zijn waarschijnlijk het eerst gevormd, en werden door opheffing droog land; langs de kusten dier min of meer met de opheffing geplooide mergelbanken vormden zich later kalkgesteenten, en deze verkregen door het opplooiingsproces in den Tertiairen tijd de tegenwoordige gedaante en gaven den vorm aan het eiland.

De kalksteenen en mergels zijn op talrijke plaatsen uitgespoeld door rivieren en vervangen door jongere afzettingen, welke het stroomend water weder aanvoerde. Op alle plaatsen, waar de kalk (mergelkalk) horizontaal ligt, vindt men uitgestrekte vlakten, of liever flauw hellende plateau's, gevormd uit de verweerde produkten van het onderliggend gesteente, door de rivieren meer of minder ver getransporteerd en in lagen afgezet. Dergelijke vlakten, een viertal grootere, liggen van 10—85 M. hoog; zij bestaan aan de oppervlakte uit een gele klei, grootendeels gevormd uit kalk- of mergelkalkverweering. Het alluvium der rivieren kenmerkt zich daarentegen als een licht- of donkergrijze klei, terwijl het zee-alluvium bestaat uit fijn kwartszand vermengd met magneetijzererts.

De helling des bodems van Madoera loopt in de hoofdrichting van de waterscheiding, die niet ver van het noorden met de noordkust evenwijdig loopt, naar het zuiden. Hierdoor stroomen de langste rivieren naar het zuiden, zeer korte naar het noorden. De stroomgebieden der zuidelijke rivieren omvatten bijna het geheele eiland. Het aantal rivieren is talrijk, maar geen van alle heeft een aanzienlijke lengte of een uitgebreid stroomgebied. Veelal hebben zij hun bedding diep in den bodem uitgespoeld. In den Oostmoesson drogen de meeste riviertjes uit, zoodat zij voor de besproeiing der velden veelal niet gebruikt kunnen worden. De Balega, die met haar zijrivier de Ragoeng het grootste stroomgebied heeft, loopt in den benedenloop met onderscheidene armen door een moerassige vlakte, die zij voorbij Sempar bereikt. De K. Sampang is tot de plaats Sampang voor kleine schoeners bevaarbaar. De rivier van Pamekasan langs de nederzetting van dien naam, loopt beneden die plaats met eenige armen door een vlakte. De langste rivier

is de **Pajoedan**, waar langs nog de beste gronden gevonden worden, die onder den naam Saroka in de baai van Soemenep uitmondt. Eigenaardig is, dat de rivieren hier slechts zelden een naam hebben, en dikwijls naar de desa genoemd worden, waar zij langs stroomen, maar dan herhaaldelijk van naam veranderen.

Langs de kusten vindt men zee-alluvium, hoofdzakelijk bestaande uit kwartszand, donkerbruin of geelwit van kleur. Langs de noordkust is dit zand opgewaaid tot duinen, die bij Amboenten 27 M. hoog zijn. Langs de monden der rivieren hebben deze nog alluviale vlakten neergelegd, die niet omvangrijk zijn. De belangrijkste vlakten zijn die van Bangkalan, langs de N.W. kust aan den mond der rivier van dien naam, die langs de Balega- en langs de Sampang-rivieren, door kalkheuvels gescheiden, en vlakten beneden Pamakasan en beneden Soemenep.

Bevolking en bronnen van bestaan. De residentie Madoera heeft met de daartoe behoorende eilanden een oppervlakte van 5412 K.M.^{2} en telt 1 758 511 inwoners, waaronder 4381 Chineezen, 1774 Arabieren, 747 Europeanen en 100 andere vreemde Oosterlingen. Het karakter der Madoereezen hebben wij reeds behandeld (II pag. 73 enz.).

De dichtheid der bevolking bedraagt 324 per K.M.^{2}, dus vormt het eiland het dichtst bewoonde gedeelte van den Archipel. Soerabaja is gemiddeld wel dichter bevolkt maar heeft groote steden, en Madoera niet. Hoewel de vroegere statistieke opgaven van de bevolking niet kunnen vertrouwd worden, valt toch bij vergelijking er uit op te maken, dat sedert 1882 een sterke toeneming der bevolking heeft plaats gegrepen. Voor ultimo 1882 wordt nog opgegeven 1 089 000 zielen.

Het eiland Madoera behoorde vroeger tot het Rijk van Mataram (zie II, pag. 78) en was verdeeld in drie regentschappen: **Bangkalan**, **Pamakasan** en **Soemenep**. Door de oorlogen van Mataram met de Compagnie werd dat Rijk in 1743 genoodzaakt geheel Madoera aan de Compagnie af te staan, en de regenten werden nu leenmannen van de Compagnie, onder den titel Pangéran, Sultan of Panembahan. In den loop der 19de eeuw besloot het Nederlandsch gouvernement het zelfbestuur der Vorsten op Madoera te doen eindigen, zoodra daartoe aanleiding bestond. Voor het leenrijk Pamekasan geschiedde dat bij den dood van Pangeran Adipati Aria Soeria Koesoema in 1853, welk rijkje na een voorloopige regeling in 1858 voor goed onder het Gouvernementsbestuur kwam. In 1882 werd het inlandsch zelfbestuur van het voormalig Panembahanschap Bangkalan opgeheven, eveneens na den dood van den vorst, en geleidelijk werd het overige gedeelte bij de gouvernementslanden ingelijfd. Door het directe bestuur nam de welvaart en orde op dit eiland toe.

Over 't geheel zijn op Madoera goed bruikbare wegen aangelegd. Bijna geheel rondom het eiland loopt een hoofdweg langs de kusten, terwijl hiervan uit tal van zijwegen het eiland doorkruisen. Daarenboven is een stoomtram aangelegd langs de geheele zuidkust van Kamal, de plaats van aankomst van Soerabaja uit, langs Bangkalan en verder tot Soemenep en zijn haven. De tramweg volgt hier den hoofdweg en de belangrijkste plaatsen liggen hier langs.

De kalkachtige bodem van Madoera is niet voldoende met klei vermengd, en daardoor niet zeer vruchtbaar. Al heeft die omstandigheid den Madoerees er ook toe gebracht, den grond beter te bewerken en te bemesten, toch is er de rijstproductie niet voldoende voor de behoefte, zoodat de bevolking zich ten deele met djagoeng (maïs) moet voeden. De bladeren van de maïs dienen tot veevoeder. Gemalen maïs met rijst vermengd is het dagelijksch voedsel, waarbij gedroogde visch of vleesch, spaansche peper en zout als toespijzen worden gebruikt. Produkten voor de Europeesche markt worden zoo goed als niet geteeld; Europeesche cultuurondernemingen vindt men er bijna niet. Nog levert het land: kokosolie, vogelnestjes, djatihout en zout langs de kusten, benevens eenige kapok. De veeteelt op Madoera steekt gunstig af bij den landbouw en staat hooger dan op Java (I, pag. 543); de Madoerees is veefokker in zijn hart. Veel slachtvee wordt van hier uitgevoerd naar Soerabaja, jaarlijks worden wel 40 000 runderen uitgevoerd. Het totaal aantal runderen bedraagt ongeveer $^1/_2$ millioen. De bodem van Madoera levert hier en daar petroleum, doch nog niet van groote beteekenis.

De dichte bevolking moet bij de weinige produkten uit het plantenrijk mede op andere wijze in haar bestaan trachten te voorzien. Zeevaart en vischvangst worden daarvoor uitgeoefend, benevens kleinhandel. De Madoereezen zijn sedert eeuwen stoute zeevaarders en visschers; zij drijven handel van Singapore tot de Molukken en wagen zich voor de vischvangst met hun kleine vlerkprauwen ver in zee. Zeeroof was hun niet vreemd en is nog niet volkomen uitgeroeid. De handel is meest kleinhandel; vrouwen zoowel als mannen zijn hierin zeer bedreven (II pag. 75). De handeldrijvende Madoereesche vrouwen bezoeken vandaag deze, morgen een andere pasar in den omtrek, haar waren in een mand medevoerende.

Een belangrijke bron van bestaan is het maken van zout langs de kusten. De zoutwinnerij van regeeringswege bleef hier bestaan, terwijl die elders, o. a. in Bantam, Krawang, Cheribon, Rembang en Soerabaja gestaakt werd.

Zoutmonopolie.

Hierbij een enkele toelichting over den zoutaanmaak. Het zout is in Ned. Indië een artikel van staatsmonopolie. Reeds de O. Ind. Compagnie vond daarin een niet onbelangrijke bron van inkomsten. Aanmaak van zout was destijds wel vrij, maar het recht tot verkoop van zout werd op Java en Madoera verpacht, zoodat al het aangemaakte zout moest worden uitgevoerd of voor binnenlandsch gebruik aan de pachters geleverd; de prijzen werden vastgesteld door de Regeering.

RAFFLES verving de zoutpacht door eigen beheer, vooral om de knevelarijen der Chineesche pachters tegen te gaan. Toen werden de zoutpannen in

het bezit der regeering gesteld en de verkoopprijzen werden door haar bepaald. Na nog verschillende wijzigingen der regeling van het zoutmonopolie werd het in 1882 bij Kol. ordonnantie een vasten vorm gegeven en bepaald, dat de aanmaak van zout op Java en Madoera, op geheel Sumatra met uitzondering van Atjeh en Onderh., op Banka en Billiton en in geheel Borneo aan privaat-personen is verboden. Uitgezonderd zijn hiervan de Vorstenlanden op Java, waar de zoutaanmaak door de Javaansche vorsten wordt geregeld. Alleen in het district Kradenan (Afd. Grobogan, resid. Semarang) hebben een zevental desa's het recht uit de daar voorkomende zoutwater- en modderwellen, tegen een cijns van ± 20 % der waarde, zout te trekken, echter uitsluitend voor het gebruik in die afdeeling Grobogan en tot uitvoer naar de residentie Soerakarta.

Het zout wordt op zeer primitieve wijze door verdamping van zeewater in zoutpannen, dikwijls in vischvijvers, verkregen. De zoutaanmaak met vergunning van en ten behoeve van den staat geschiedt thans uitsluitend op Madoera in de afdeelingen Sampang, Pamekasan en Soemenep. Hier wordt het aangemaakte zout tegen ƒ10.— de kojang (30 pikol) aan het Gouvernement geleverd. De depôtpakhuizen op Madoera, waar het zout wordt geleverd, en de doorvoerpakhuizen op Java's noordkust, waar het eveneens wordt bewaard, staan onder beheer van Europeesche pakhuismeesters. Van daar wordt het naar de verkoophuizen op Java en de Buitenbezittingen vervoerd.

Tot voor kort werd algemeen het zout in den vorm van **los zout** door het Gouvernement vervoerd, en tot een minimum van $^1/_{32}$ pikolmaat verkrijgbaar gesteld. Dit stelsel gaf aanleiding tot vele misbruiken van gewicht, spillage enz., waarvan de Inlander en de Regeering de dupe werden. Een middel, om deze tegen te gaan, is daarin gevonden, dat het zout in briquetten geperst wordt. Een proef, in Soemenep genomen en later op geheel Madoera, gaf bevredigende resultaten. Daarna werden fabrieken op Madoera opgericht tot vervaardiging van zoutbriquetten, en thans is dit stelsel van verkoop algemeen en voldoet het goed. Het zoutmonopolie is voor het Gouvernement een belangrijke bron van inkomsten, (op Java en Madoera in de laatste jaren ± $8^1/_2$ mill. gulden) doch drukt op een eerste levensbehoefte van den Inlander.

Nederzettingen.

Madoera is door de dichte bevolking vrij regelmatig met nederzettingen overdekt en ook langs de kusten worden zij op geregelde afstanden gevonden. Men vindt er 1199 desa's en elk dezer heeft gemiddeld 1423 bewoners, een aanzienlijk getal. De belangrijkste nederzettingen liggen in de vlakten langs de Zuid- en Westkust. Zij zijn: **Pamekasan** (8457 inw, waarv. 605 Chin., 327 Arab. en 169 Europ.), zetel van den resident, den regent, den controleur en van het hoofd van het district. Het is een zindelijke, welvarende plaats; de groote, voormalige kraton is thans regentswoning. Chineezen en Arabieren hebben elk hun aangewezen wijk. Zoutwinnerij. **Soemenep** (20021 inw., waarv. 842 Chin., 865 Arab. en 280 Europ.), vroeger zetel van den panembahan, een lang uitgestrekte plaats. Van het oosten aankomende ziet men spoedig de aloen-aloen, waaraan de regentswoning ligt, door de bevolking kraton genoemd, bestaande uit drie om elkander heen gebouwde

muren met poorten, door welke men het hoofdgebouw, de pendopo van den regent bereikt. Aan de westzijde der aloen-aloen staat de nieuwe moskee, en op twee paal afstands van den kraton ligt de begraafplaats, Asta, door panembahan, later sultan PAKOE NATANINGRAT gesticht, een der fraaiste begraafplaatsen uit den Archipel. Langs een trap van 30 treden beklimt men een uitgestrekt plein, door een hoogen muur omgeven, die in het midden een gebouw met koepelvormig dak heeft, waarin de vader van den stichter dezer begraafplaats rust. Langs de baai liggen zoutpannen.

Verder Bangkalan (van pangkalan = ankerplaats), 14 318 inw., (waaronder 900 Chin., 145 Arab. en 124 Europ.) gunstig gelegen in de nabijheid van Soerabaja, waarmede het druk handelsverkeer heeft, en waarheen van hier veel rundvee, vruchten, vogelnestjes, katjangolie, katjangkoeken, kapok en boomschors voor looierijen worden uitgevoerd, tegen invoer van rijst en produkten der Europeesche nijverheid. In een der kampongs vervaardigt men snijwerk, dat uitgevoerd wordt naar Java. Sampang (8870 inw., waaronder 111 Chin. en 46 Europ.), meest van bamboehuizen! Eenige handel. [1])

Eilanden om Madoera.

Ten O. van Madoera liggen onderscheidene eilanden, voortzettingen der heuvelketens van het hoofdeiland, die na afgebroken te zijn met de hoogste gedeelten als eilanden zichtbaar zijn gebleven. Nabij de kust liggen Gelijang, Poeteran, Geligenting en Geliradja. Op Poeteran bloeit veeteelt; uitvoer van rundvee. Verder oostelijk liggen de Sapoedi-eil., waartoe behooren Poeloe Sapoedi, P. Raäs, de drie Telangoe's, Toendoe, Goea-goea en de ten Z. van Borneo gelegen Salembouw- en Arends-eil. De hoofdbronnen van bestaan zijn dezelfde als op Madoera. Verder O. de Kangean-eil. (48 700 H.A. groot), waarvan Kangean het hoofdeiland is. Het eiland is goed voor landbouw doch schraal bevolkt; gedeeltelijk wordt het met bosschen bedekt, deels door bannelingen van Soemenep aangelegd. Het schrale eilandje Sapeken, dicht bevolkt door Makassaren, Kambangers, Bandjareezen en Madoereezen, is welvarend door den handel en de scheepvaart. De bewoners doorkruisen den geheelen Archipel. In den O. moesson gaan zij naar Singapore, waar zij schelpen, gedroogde visch, sago en tripang verkoopen en katoen, garens enz. inkoopen. De handel is hier van jongeren datum en opgekomen door het onderdrukken van den zeeroof.

In Straat Madoera ligt ten Z. van Sampang Poeloe Kambing met 1700 bewoners, meest visschers. De heilige graven worden er veel bezocht.

Verdere eilanden nabij Java.

Ten N. van Java liggen in de Java-zee nog onderscheidene groepen kleine eilanden, voor een gedeelte hoogere deelen van een gebergte, die bij overstrooming der Java-zee (zie I, pag. 30) boven water bleven, en voor een ander deel koraaleilandjes. Over deze eilanden slechts enkele woorden.

---

1) Zie over Madoera verder: W. v. GELDER, *De residentie Madoera* (Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. 1899.) — J. L. v. GENNEP. *De Madoereezen*. (Ind. Gids 1895). — E. B. KIELSTRA, *Het eiland Madoera* (Gids 1890.)

Ten N. van West-Java (N.W. van Batavia) liggen de Duizend-eilanden (tusschen 5° 47′ en 5° 24′ Z. Br. en 106° 23′ en 106° 37′ O.L.), een tachtigtal kleine, lage eilandjes, alle begroeid, sommige met hoog geboomte en omringd door koraalklippen, welke nog aangroeien. Slechts een drietal hebben een vaste bevolking, overigens vestigen zich hier tijdelijk eenige visschers. De voortbrengselen zijn agar agar (zeewieren, die gedroogd in den handel worden gebracht), tripang, koraalsteen, visch, karet (zeeschildpad) en hout.

De Boompjes-eilanden liggen ten N. van de monding der Tji-Manoek, en op het voornaamste, Boompjes-eiland, een dicht begroeid koraal-eiland door een rif van 0,1 – 0,3 zeemijl breedte omringd, staat sedert 1873 een vuurtoren.

De Karimon-Djawa-eilanden bestaan uit een 25-tal grootere en kleinere eilandjes tusschen 5° 43′ en 5° 55′ Z.Br. en 110° 6′ en 110° 37′ O.L. Het eiland Karimon-Djawa is bergachtig evenals het ten N. daarvan gelegen Kemoedjan en het oostelijkste Genting (zie daarover I, pag. 65), de overige zijn vlak en waarschijnlijk door koraalvorming ontstaan, terwijl koraalbanken alle eilanden omsluiten. Alle eilanden zijn dicht begroeid, de lagere meest met struikgewas en klapperboomen, de hoogere meest met hoog geboomte. De bevolking houdt meest verblijf op Karimon Djawa; het aantal bewoners alhier zal ± 800 bedragen, voor de helft Javanen en Maleiers, die niet onwelvarend zijn, hoewel er bijna geen geld wordt gevonden en enkel directe ruilhandel bestaat. De eilanden voeren uit klappers, koedoe-bast en -wortels (waarvan verfstof), timmerhout, tripang en gedroogde visch.

Bawean, ongeveer ten N. van Soerabaja, is als een vulkanisch eiland gevormd en door lage koraalbanken omringd. Daardoor vindt men in het midden hooge toppen tot 658 M. hoog, met zwaar bosch bedekt en door nauwe dalen gescheiden. Het bergmeer Telaga Kastobo, dat ongeveer 140 M. diep is, wordt voor een uitgedoofden krater gehouden. De bevolking, die ± 38 000 zielen bedraagt, heeft overeenkomst met de Madoereezen, spreekt meest de Madoereesche taal. Zij houdt zich hoofdzakelijk bezig met den handel, daar het eiland niet in de behoeften der vrij talrijke bevolking kan voorzien. Een aanzienlijk gedeelte der mannelijke bevolking is een groot deel van het jaar afwezig, om in bijna alle deelen van den Indischen Archipel handel te drijven, en tot zelfs in Singapore als koelie te dienen, terwijl ook velen tijdens de suikercampagne op Java op de suikerfabrieken arbeiden. De sawah's op het eiland zijn wel vruchtbaar, maar aan de bebouwing wordt weinig zorg besteed; men laat die meest over aan vrouwen. De vischvangst is een belangrijke bron van bestaan; aan het strand vindt men vischdrogerijen. Op het eiland vervaardigt men visschersprauwen; uitvoerartikelen zijn legmatjes, slendangs en sarongs, de laatste zijn in geheel Indië gezocht, welke artikelen de inboorlingen met hun prauwen naar Makassar, Probolinggo, Panaroekan en Soembawa vervoeren.

Ten zuiden van Java liggen slechts enkele eilandjes in den diepen Indischen Oceaan. In het Westen ligt ten zuiden van Bantam, ongeveer 12 K.M. van den wal, Poeloe Deli of Kalappa, het Klappereiland, een onbewoond eilandje, 5,4 K.M. lang en 0,9 K.M. breed, dat door de bewoners der overliggende stranddessa's een paar keer 's jaars bezocht wordt, om klappers te plukken van de kokosboomen, waarmede het is overdekt. Het is een laag eiland, omringd door een strandrif.

Meer oostelijk ligt, 6 zeemijl van den wal, Tandjil of Trouwerseiland, 5,4 K.M. lang en 0,9 K.M. breed, een laag eilandje, geheel met klapperboomen begroeid en ongeven door een rif. Deze beide eilanden liggen op een bank, die zich van de Z. kust van Bantam tot hier in zee uitstrekt, welke tusschen deze eilanden en de kust ± 12—18 vadem diep ligt. Het is het hoogste deel van het land, dat bij de vorming der ingressie van de Wijnkoopsbaai is weggezonken.

Verder oostelijk heeft geen eiland-vorming plaats gegrepen vóór Noesa Kambangan, (zie pag. 146) thans bijna een schiereiland. Eenige zeer kleine eilandjes liggen nog voor de verbrokkelde kust van Kediri, en verder bij Pasoeroean Poeloe Sempoe, een woest rotsachtig eiland, 870 voet hoog, door een straat van 1,2 K.M. van Java gescheiden. Het heeft geen vaste bevolking.

Het meest oostelijk ligt Noesa Baroeng, op 5,4 K.M. van het land voor westelijk Bezoeki. Het is een rotsachtig, vrij groot eiland, ongeveer 16 K.M. lang en 7,2 K.M. breed.

DE VORSTENLANDEN.

Algemeene toestand.

Naast de Gouvernementslanden op Java, die onmiddellijk onder het Nederlandsch gezag staan, vindt men op dit eiland nog de Vorstenlanden, de laatste overblijfselen van het eens machtige rijk Mataram. Wij zeiden reeds (II pag. 80), dat in 1755 en 1757 het overschot van dit rijk in drie deelen verdeeld werd: Djokjokarta, onder een Sultan, Soerakarta onder een Soesoehoenan, en een klein gedeelte werd toegewezen aan Pangéran Adipati MANGKOE NEGORO, waar deze onafhankelijk leven kon, behoudens de verplichting, bij plechtige gelegenheden ten hove van Soerakarta te verschijnen. Hiermede bleven op Java landen onder eigen vorsten voortbestaan, naast de landen, die direct onder de Compagnie stonden. De staatkundige tegenstelling tusschen beide bestond toen reeds. Evenwel de naam Vorstenlanden, zegt ROUFFAER, kwam eerst sedert 1800 in zwang (men verbetere het gezegde op pag. 80 in dien zin); vóór 1800 sprak men van Bovenlanden of van Javaansche Bovenlanden. De bloedige opstand onder DIEPO NEGORO in 1830 leidde tot een belangrijke inkrimping van het gebied der Vorstenlanden. Het laatst had er in 1899 en 1901 nog grenswijziging plaats, waardoor de onderscheidene enclaves midden in het Gouvernementsgebied, die tot de Vorstenlanden behoorden, geruild werden tegen enclave's van het Gouvernement in de Vorstenlanden, terwijl vergoeding daarvoor aan de Vorsten werd toegekend. Hierdoor werden de vroeger verstrooide deelen der Vorstenlanden een meer aaneengesloten gebied, hoewel dit nog geenszins volledig het geval is en er nog altijd exclave's worden gevonden.

De Vorstenlanden Djokjokarta en Soerakarta worden tegenwoordig bestuurd door vier onderling zelfstandige, maar alle

van het Gouvernement geheel afhankelijke vorsten, eigenlijk leenmannen van den Nederlandschen Staat. De voornaamste beperkingen van de macht der vorsten komen op het volgende neer. De Vorsten hebben hun rijken slechts in leen, en zij worden aangesteld krachtens een „Akte van Verband" met de Ned. Ind. Regeering; hun Rijksbestuurders worden feitelijk aangesteld en ontslagen door het Gouvernement. Verder hebben zij sedert 1755 een vertegenwoordiger der Ned. Ind. Regeering (een resident) in de hofstad. De djati-bosschen, het opium en de vogelnestklippen in hun rijken zijn gouvernements-monopolie, en onder bijzonder verband staan in hun rijken de koffie, de mijnen en het zoutgewin, wat den uitvoer betreft. Verder zijn den Vorsten verboden de souvereine rechten van muntslag, de regeling van een eigen krijgswezen, van de rechtspraak en de politie. De eigen macht der Vorsten bestaat voornamelijk in hun landelijk stelsel, de benoeming hunner ambtenaren, met uitzondering van den Rijksbestuurder, terwijl zij onderscheidene prerogatieven bezitten, bestaande in titels, pajoengs, lijfwachttroepen, kraton-ceremonieel enz. Zooals uit dit overzicht blijkt, is de eigen macht der Vorsten niet groot meer, en bepaalt zich die ten opzichte van eigen onderdanen voornamelijk tot het landelijk stelsel, dat wij nader bespreken, waardoor zij op den economischen toestand der bevolking grooten invloed uitoefenen. De residenten hadden steeds grooten invloed op de regeling der toestanden in de Vorstenlanden.

In elk der beide Vorstenlanden heeft een onafhankelijke prins nog eenig landgebied: in Djokjokarta de Pangéran Adipati Pakoe Alam, in Soerakarta, de Pangéran Mangkoe Negoro; zijn gebied heet Mangkoe Nagaran.

Het ontstaan van Mangkoe Nagaran in 1755 hebben wij reeds vermeld (zie II pag. 80). Het ontstaan van het prinsdom van Pakoe Alam is te danken aan Raffles, die een deel van het grondgebied aan Djokja ontnam om daarmede een anderen prins te begiftigen als tegenwicht tegen Djokja. Deze prins was daardoor niet langer onderdaan van den Sultan, doch direct van het Gouvernement, dat volgens het contract het recht kreeg het beheer en bestuur te regelen, zooals zij dit zou noodig oordeelen. Het leen van dien Prins is niet erfelijk, gelijk dat in 't geslacht van Mangkoe Negoro; hij mag geen eigen justitie uitoefenen.

Geen andere belastingen worden geheven dan er in 1813 bestonden. Vroeger moest hij een legioen onderhouden, waarvoor hij een subsidie kreeg; dit is in 1892 opgehouden; sedert mag hij geen militaire macht meer houden. Geen der vorsten op Java is zoo afhankelijk van het Ned. gezag als deze.

Men vindt in elk der Vorstenlanden dus een drieledig bestuur: 1 van het Ned. Gouvernement, vertegenwoordigd door den Resident, dat een oppertoezicht is, benevens rechtstreeksch bestuur over alle Europeesche en niet-Javaansche bewoners; 2. het bestuur van den Vorst over zijn landen en 3. dat van den zelfstandigen prins.

De Vorstenlanden vormen een gebied, dat eens de kern uitmaakte van het machtige rijk Mataram (II, pag. 78). „Hier heeft het hart van Java geklopt en nergens is zooveel van het Javaansche leven, van de Javaansche gewoonten en overleveringen blijven bestaan, als in deze landen, waar de oude bouwkunst der Hindoe's haar schoonste tempels wrocht, nog altijd een voorwerp van eerbied en bewondering voor ieder, die gevoel heeft voor schoonheid en kunst. Nog is de bloem van den Javaanschen adel hier te vinden en taal en godsdienst zijn hier het trouwst in hun oorspronkelijke gedaante bewaard", zegt de heer VAN KOL. [1])

In de Vorstenlanden wordt men door allerlei oude vormen en gebruiken er steeds aan herinnerd, dat hier nog inlandsche vorsten aan het hoofd staan. De Inlanders op geheel Java dragen bijv. den hoofddoek met een driehoekje midden op het voorhoofd, den „koentjoeng", doch op Djokja is dat verboden. Op Vrijdag mag er de gamelan niet bespeeld worden. Behalve aan kleur en ringen van den pajoeng kan men den adel herkennen aan de figuren op den sarong. Bij het bezorgen van een brief aan den sultan worden kanonschoten gelost; bij feesten in het residentiehuis wordt angstvallig de plaats van elk der grooten vastgesteld.

Agrarische toestanden. Het landelijk stelsel.

Van de typisch Vorstenlandsche toestanden willen wij nader het landelijk stelsel bespreken, d.i. het beschikken over de gronden des lands, waarin een Javaansch rechtsinstituut van op zijn minst drie eeuwen nog is be-

1) H. H. VAN KOL. Soerakarta (Ind. Gids 1904. II).

waard gebleven, zij het ook gewijzigd overeenkomstig de wenschen der Regeering. Dit tot uitbreiding van het gezegde in I, pag. 483 enz.

De Midden-Javaansche Vorst is Souverein-eigenaar van den grond in zijn gebied. Als eigenaar geeft hij dien grond weer ter bewerking aan zijn onderdanen, den gemeenen Javaan. Het is een oud verschijnsel, hetwelk ook elders, en evenzeer in ons land, voorkomt, dat de grondeigenaar, die grond in gebruik geeft aan den eigenlijken bewerker, daarvoor een deel van de opbrengst verkrijgt, en wel de helft of een ander deel. Een stelsel, waarbij de helft der opbrengst wordt afgestaan, het halfbouwstelsel, vindt men in Ned. Indië. Het halfbouwstelsel, hier Maron-stelsel genoemd, (Jav. maron van paro = de helft, en dit weer van ro = twee) beheerscht thans nog de Vorstenlandsche agrarische toestanden. [1])

Om van de gronden in zijn gebied de opbrengst te verkrijgen, heeft de vorst een toezicht noodig in de dorpen, waar de gronden gelegen zijn, en daarvoor waren de dorpshoofden (Jav. bĕkĕl, loerah, pĕtinggi enz.) aangewezen, die dan tevens rentmeesters waren. Omdat zij voor dat rentmeesterschap door den vorst betaald moesten worden, stond hij hen hiertoe belastingvrijen grond toe in de desa's, en wel $^1/_5$.

Zoo bleef er nog $^4/_5$ ter beschikking over voor den Vorst, en $^1/_5$ van den grond viel vrij ten behoeve van rentmeesters; deze was, zooals men hier zegt, apanage (loenggoeh, letterl. = zate) van den bĕkĕl. De genoemde $^4/_5$ van den grond, waarover de Vorst nog bleef beschikken, heette daleman (dalem = paleis) of vorstengrond, en van dien grond kreeg de Vorst van de bewerkers, de gemeene Javanen in de desa, de helft, hetzij in natura of ook wel berekend in geld, en de andere helft van de opbrengst genoot de landbouwer. De Vorst genoot derhalve $^2/_5$ van de geheele opbrengst van den grond in zijn land. Hiermede werd alleen de rijstoogst bedoeld; met de pala-

---

1) Men zie over dit onderwerp vooral het uitvoerige art. „Vorstenlanden" in de Encyclopaedie v. Ned. Indië van G. P. F. ROUFFAER, dat op bronnenstudie in de archieven der Vorstenlanden berust, en die een uitvoerige litteratuur opgeeft. Verder wijzen wij enkel op A. J. SPAAN, Rapport omtrent de rechten, die in de Residentie Soerakarta op den grond worden uitgeoefend, opgemaakt ingevolge Gouv. Besl. 1875. Eindresumé III. Bijl. B. 1896. — Kolon. Verslag 1892 Bijl. C. waarin de Solo'sche nota.

widja of tweede gewassen (zie I pag. 497) liet de vorst zich aanvankelijk niet in, en eerst later werd daarvan een aandeel geëischt, doch naar lagere schaal berekend.

Behalve de inkomsten des bĕkĕls, de eigenlijke ontvangers der belastingen, waren nog andere ambtenaren, de hofambtenaren, te bezoldigen door de vorsten. Ook dit moest geschieden door hen opbrengsten uit land te verzekeren. En om hieraan te voldoen delegeerde de Vorst een gedeelte van zijn grondrechten, d. i. van zijn $^2/_5$, voor die ambten, zoodat de ambtenaar daarmede betaald werd, zoolang hij ambtenaar was. Hierdoor werd het apanagestelsel dus uitgebreid tot den hofadel en de hofambtenaren. Al naarmate men hooger stond, verkreeg men een grooter of kleiner loenggoeh of apanage, waarover de apanagebezitter de volle rechten van den Vorst uitoefende. Echter werden deze laatste apanage-gronden enkel bepaald tot de ommelanden der hoofdstad binnen een zekere grens (Jav. Nagaragoeng), niet tot de buitengewesten (Jav. Montjonegoro). De vorst deed dit om de hooge apanagehouders steeds onder zijn oog te houden, opdat zij zich niet onafhankelijk zouden maken. Echter werden in lateren tijd, toen de beschikbare apanage-gronden inkrompen, ook bijslagen in geld aan hofambtenaren en prinsen geschonken, en in den tegenwoordigen tijd is dat in de Vorstenlanden meer en meer algemeen geworden, berekend naar de oorspronkelijke apanage-rechten.

De apanages zijn niet erfelijk, doch behooren bij het ambt, zoodat zij daarmede van bezitter verwisselen. Alleen de familieleden van den Vorst, de afstammelingen van den vorst tot en met diens vierde geslacht, hebben recht op apanage of wel op een deel der apanages, door hun vader bezeten. Die grond wordt in de Vorstenlanden „tanah warisan" (erfgrond) genoemd, maar toch is het geen erfrecht in den eigenlijken zin, omdat de Vorst die apanage-gronden ook aan anderen kan verleenen. De eenigen, die wezenlijk erfrecht op grond wisten te verkrijgen, zijn de beide genoemde onafhankelijke prinsen; hun onafhankelijkheid van de vorsten is juist gegrondvest op hun bezit van erfgronden. Maar bij ambtenaren is er nooit sprake van erfrecht, doch alleen van zekere voorkeur, als een zoon den vader opvolgt. De door enkelen genoemde „Kerapah-gronden", waarbij de eigendoms-

rechten van den Vorst beperkt zouden zijn, bestaan niet, zegt de heer ROUFFAER.

Het boven kortelijk ontwikkelde landelijk stelsel vindt men nog in de Vorstenlanden. Echter toch met eenig verschil. In Soerakarta, dat rijker is, blijven bepaalde apanage-gronden bij een bepaalde ambtsbetrekking behooren; de „loenggoeh's" zijn hier dus ten volle ambtsvelden gebleven, en de grond volgt het ambt. Maar in Djokjokarta veranderen de apanage-gronden sedert 1831 voor een ambt en kunnen telkens anders verdeeld worden.

Het stelsel der apanages en de splitsing des lands in 1755 heeft tengevolge gehad, dat in de Vorstenlanden de desa-verbanden in de „Nagaragoeng", de gedeelten, waar de apanage-landen gevonden worden, te loor gingen en alleen in de buiten-landen bleef dat desaverband eenigszins bestaan. Thans kan men in de vruchtbare gedeelten der Vorstenlanden nauwelijks spreken van een desaverband of van desahoofden; de gronden eener zelfde desa zijn geheel gesplitst onder de verschillende apanagehouders. De eigenlijke apanagehouder van uitgestrekte gronden heet de loerah (chef, hoofd) dier landbouwende bevolking, welke op deze gronden gevestigd is. De loerah administreert slechts bij uitzondering zelf de gronden, doch gebruikt daartoe een tusschenpersoon, een bĕkĕl (ondergeschikt hoofd) of administrateur, die zeer verschillende rechten en titels heeft bij zijn administratie der apanage-gronden. De bĕkĕls vertegenwoordigen feitelijk de apanagehouders, die dikwijls ver van het land af wonen, dat zij ter beschikking hebben; zij zijn eenigszins te vergelijken met de hofmeiers der middeleeuwen. Tegenover den geapanageerde, den loerah, neemt de bĕkĕl een ondergeschikte plaats in, maar tegenover de opgezetenen van den grond is hij weder de loerah, het feitelijke of plaatsvervangende hoofd en oefent bijna onbeperkte macht uit.

De bĕkĕls zijn dus in de praktijk de dorpshoofden of lijken er op, rechtelijk zijn zij slechts zetbazen der geapanageerden. Maar daar er meestal meer dan een bĕkĕl in de dorpen der vruchtbare streken zetelt, (veelal vindt men er 2—5 à 10 bĕkĕls,) is de eenheid te loor gegaan. De desa's en bouwgronden werden daardoor vroeger reeds gesplitst, en kwamen op zonderlinge wijze door elkander te liggen, een bron van heel veel strijd. Het

algemeen desabeheer ging hierbij te loor; de verschillende apanagehouders werkten niet samen of belemmerden elkander, en aan de bĕkĕls, die feitelijk alleen eigen, materieele bedoelingen nastreefden, waren de landbouwers overgeleverd. Alleen op de verderaf gelegen gronden, de „Pamadjegandalem"-gronden, die rechtstreeks onder den Vorst bleven, kan men nog een desaverband en desa-beheer vinden, met echte desa-hoofden; de bĕkĕls, die men wel als zoodanig beschouwt, zijn dat niet. Dit stelsel, evenals dat van den halfbouw, drukt zwaar op de Inlanders.

De bĕkĕls zijn dus in economisch opzicht het centraal gezag van de desa's in de Vorstenlanden. De landbouwende bevolking der Vorstenlanden bestaat niet, zooals in de Gouvernementslanden, uit personen, die als desagenooten recht hebben op de velden, welke erfelijk individueel of communaal bezitters zijn der gronden (zie I, pag. 479), maar de bĕkĕl pacht of beheert alle gronden, zoowel erven als bouwgronden, van den geapanageerde en verhuurt deze tijdelijk weder aan de bevolking, die dus een contractueel recht op den grond heeft, en aan wie, bij slechte behandeling, niets anders overblijft dan te verhuizen. Hoewel door verschillende Javaansche wetsbepalingen de willekeur van den bĕkĕl beperkt heet te worden, is hij toch feitelijk de onbeperkte heerscher, die den landbouwers, zoodra de oogst is genoten, zonder vorm van proces den grond kan ontnemen. De gronden worden ook door de bĕkĕls aan de opgezetenen ten gebruike afgestaan volgens het maronstelsel (zie pag. 181), dat op halfbouw berust.

Het bestaan der apanagegronden met de bĕkĕls en der ambtsgronden maakte het in de Vorstenlanden voor Europeanen gemakkelijk om aaneenliggende gronden te verkrijgen van groote uitgestrektheid tot het drijven van cultures op groote schaal. Misschien werd aanvankelijk onmiddellijk door den Vorst apanagegrond aan Europeanen afgestaan bij wijze van bezoldiging. Dit komt tegenwoordig niet meer voor. Thans nemen de Europeanen de rechten der apanagehouders tegen zekere pacht over en treden dan als het ware op als bĕkĕls van den apanage-houder, die altijd de loerah-tabon (landheer) blijft, terwijl de Europeesche ondernemers tegenover de bevolking bĕkĕls, hoofden, zijn. Ook pangrembé-velden, d. i. die welke nog tot persoonlijk gebruik van den Vorst dienen, worden op die wijze ge-

pacht. Waarschijnlijk werden sedert 1755 op die wijze al gronden in de Vorstenlanden door Europeanen en Chineezen gehuurd voor de teelt op kleine schaal van huishoudelijke voedingsmiddelen. Maar sedert 1816 verkreeg de landhuur in de Vorstenlanden een grooteren omvang, en werd zij tot het telen van produkten voor de Europeesche markt aangewend. Vooral in Djokjokarta verkreeg de landverhuur een aanzienlijke uitbreiding; zelfs maakte tijdens Gouv. Gen. VAN DE CAPPELLEN, die er tegen optrad, een resident er gebruik van, om op die wijze gronden te verkrijgen. Verschillende regelingen op het verhuren van land in de Vorstenlanden werden gemaakt, bovenal om misbruiken ten nadeele der bevolking tegen te gaan. Tegenwoordig wordt het verhuren van land in de Vorstenlanden beheerscht door de ordonnantie van 1884, gewijzigd in 1891 (zie I, pag. 484), volgens welke landverhuur alleen wordt toegestaan aan Nederlanders, Europeanen, en met hen gelijkgestelden, tevens ingezetenen van Ned. Indië. Aan vreemde Oosterlingen is de huur hier verboden. De huur kan niet langer dan voor 30 jaren gaan, en de uitgestrektheid gronds moet op zijn minst 200 bouws beslaan. Voor elke overeenkomst is voorafgaande toestemming van den resident noodig, en voor de bevoegdheid om gronden te huren is vooraf schriftelijke vergunning van den Gouverneur-Generaal vereischt. In genoemd reglement worden tal van voorschriften omtrent de landhuur gegeven. De landhuurder verkrijgt dezelfde rechten als de apanage-houder heeft (tenzij die eenige voorbehoudt); hij laat den grond door de opgezetenen, de landbouwers, bebouwen, die als belooning daarvoor een stuk van den grond verkrijgen, om dat voor eigen rekening te gebruiken. Als norm moet daarbij het „glébaggan-stelsel" gevolgd worden, een wijziging van het maron-stelsel, zoodat de grond verdeeld wordt in 5 deelen, waarvan de opgezetenen 2 voor zich zelf krijgen, en 2 deelen ten behoeve komen van den landhuurder, welken grond de opgezetenen voor rekening van dezen moeten bebouwen. Verder wordt $^1/_5$ aan den bĕkĕl toegekend, die den apanagehouder vertegenwoordigt en de belangen van den landhuurder moet voorstaan, maar ook voor die der opgezetenen wel opkomt.

In de praktijk ondergaat dat stelsel veel wijzigingen, omdat de produkten voor de Europeesche markt soms meer arbeid

vereischen dan de rijstteelt. In dit geval moeten de opgezetenen en bewerkers van den grond hooger worden betaald dan met $^2/_5$ der velden. Bij de suikerteelt is een langer beschikking noodig over den grond dan één jaar, en daar de cultures in wisselbouw gedreven worden, is het niet altijd mogelijk ze op tijd weder ter beschikking te hebben voor de landbouwers. Bij de teelt van veeljarige gewassen, met name bij de koffiecultuur, wordt de grond niet tusschen landhuurder en bevolking verdeeld; maar wordt den bewerker van den grond het onderhoud van een bepaald aantal boomen opgedragen, vaak ook het verrichten van arbeid gedurende een bepaalden tijd (1 van de 5 dagen), waartegen hij dan beschikking krijgt over een aan den arbeid geëvenredigd stuk grond. Men noemt dat „bengkokstelsel." De landhuurder mag van de opgezeten bevolking ook diensten vorderen in die mate als dat met de Javaansche instellingen en gebruiken overeenkomt; in overeenstemming met den Jav. Vorst of diens Rijksbestuurder wordt dit voor elke onderneming vastgesteld door den Resident. De diensten worden onderscheiden in die voor het Rijk en de politie, en diensten voor den apanage-houder of landhuurder.

Een eigenaardig bestanddeel van de pacht in de Vorstenlanden is de b e k t i, eigenl. een hulde van den huurder aan den bezitter van den grond, bij het sluiten van een contract. Oorspronkelijk een geschenk van betrekkelijk weinig waarde, bijv. een rijpaard, een juweelen versiersel voor de eerste vrouw van den geapanageerde [1]) werd langzamerhand echter de bekti grooter en de huurschat van één, twee of meer jaren als bekti geeischt.

De boven in 't kort geschetste eigenaardige toestand van landbezit heeft in de Vorstenlanden een uitgebreid landverhuur ten gevolge gehad en de vestiging van vele Europeesche ondernemingen, welke voor den wereldhandel leveren. In 1903 werden in Soerakarta op 119 landbouwondernemingen geteeld 905 632 pikols suiker, 302 789 K.G. indigo, 5 559 253 K.G. tabak, 13 088 pikols koffie en 346 622 K.G. cacao. Verdere produkten waren: 1697 pikols peper, 4014 pikols tabak, 13 414 pikols padi, 182 pikols

---

1) Dit gebruik komt overeen met de geschenken bij het beklemrecht in Groningen en elders. Zie o. a. H. BLINK, Geschied. v. d. Boerenstand in Nederland, II pag. 444.

cassave, 1712 K.G. kinabast en 2750 K.G. thee. In Djokjokarta werden in 1903 op 42 groote cultuur-ondernemingen, alle huurlanden, geteeld 1 079 964 pikols suiker, 173 413 K.G. indigo, 1 640 281 K.G. tabak en 577 pikols koffie. Het hoofdvoedsel der bevolking is de rijst, die er geteeld wordt.

De sociaal-economische toestand der Inlandsche landbouwers is in de Vorstenlanden dus een andere dan in de Gouvernementslanden, gelijk wij zagen. De opgezetenen der huurlanden in de Vorstenlanden zijn geen bezitters van den grond, doch slechts dagglooners, die op de velden der apanage-houders of der vorsten werken, en zij komen eenigszins overeen met de loonarbeiders der Gouvernementslanden. In vergelijking met dezen wordt de economische toestand der landbouwers in de Vorstenlanden veelal niet slechter geacht, door sommigen zelfs iets beter. [1]) Echter is het oordeel hierover verschillend, en het is wegens misbruiken van verschillenden aard niet mogelijk met eenige juistheid te generaliseeren.

Soerakarta. In de vlakte, door de Solo-rivier en haar zijtakken, de Kali-Denkeng, -Pèpè en -Kenteng gevormd, tusschen de vulkanen Merapi en Lawoe, die het aan den west- en oostkant begrenzen, terwijl het Zuidergebergte zijn kalkgesteenten in het Z. verheft, ligt het rijk van den Soesoehoenan van Soerakarta, de residentie S o e r a k a r t a, die een oppervlakte van 6216 K.M.² beslaat, d. i. ongeveer $^1/_5$ van Nederland. Bij de eerste volkstelling in 1900 telde het land 1 512 778 inwoners (waarvan 3637 Europ. en 9265 Chineezen). De verschillende deelen van het gebied van den Soesoehoenan en van Mangkoe Negoro liggen op een zonderlinge wijze door elkander.

Het land van Soerakarta vormt in het midden meest een vlak of golvend terrein, met een diluvialen bodem, door vulkanische produkten gevormd, die zeer vruchtbaar is.

Het kalkhoudende Zuidergebergte deelt evenwel deze vruchtbaarheid niet. Het laatste gebergte scheidt het land van den Indischen Oceaan, en verlegt de waterscheiding tot dicht bij de Zuidkust. Soerakarta watert bijna geheel af op de Solo, die met een boog door Soerakarta naar het noorden loopt, om daarna zich naar het O. te buigen. In die richting gaat ook van hier de stroom van het handelsverkeer. Van de desa Oeter (ten N. van Wonogiri) tot de hoofdstad zijn de bochtige oevers der rivier met welvarende kampongs omzoomd. Bij genoemde desa is de Solo reeds ± 30 M. breed, maar heeft in den drogen moesson zoo weinig water, dat zij doorwaadbaar is.

---

1) Zie W. K. van Dedem. Iets over den rechtstoestand der landbouw- en nijverheidsondernemingen in Soerakarta en Djokjokarta 1867.

De bevolking van Soerakarta bestaat meest uit Javanen. Het land is zeer dicht bewoond; men vindt er 243 bew. per K.M.².

Als een eigenaardigheid omtrent de bewoners van de Vorstenlanden merkt VAN KOL op, dat hier bij uitzondering, evenals op Banda, een oude generatie van Nederlanders leeft, een geslacht, dat in dit gewest gevestigd bleef en zich voortplantte door vermenging met de dochteren des lands. Dat zijn nakomelingen van oude landhuurders, waarvan sommigen reeds in 1750 voor een kolonisatieproef door den Gouv. Gen. VAN IMHOFF uit Holland ontboden waren, en wier afstammelingen reeds in het zesde geslacht hier leven.

De hoofdbron van bestaan is de landbouw; nuttige mineralen vindt men er niet. Het hoofdvoedsel der bevolking is rijst. In de dalen der Solo-rivier en van haar bijstroomen, alsmede langs de hellingen der vulkanische gebergten, zijn een groot aantal Europeesche cultuurondernemingen gevestigd, waar voornamelijk koffie, suiker en tabak worden geteeld, en verder cacao, kina, peper, kapok en vanille. (Zie boven.)

Soerakarta of Solo, de hoofdplaats van dit gewest, is de zetel van den Soesoehoenan, van den Resident, van Mangkoe Negoro en van een Assistent-Resident. De stad bestaat sedert 1744, toen Pakoe Boewono II, Soesoehoenan van Mataram, zijn hoofdplaats van Kartasoera, thans een desa ten W. van Soerakarta, naar de desa Solo begon te verleggen en die haar tegenwoordigen naam gaf. Het is een mooi aangelegde nederzetting, met breede straten en prachtige lanen van tamarinden. In het centrum, dicht bij een groot plein, vindt men het Residentiehuis, de in den laatsten tijd veel verfraaide Europeesche wijk met onderscheidene goed gebouwde woonhuizen, een Protest. Kerk en het fort Vastenburg, een regelmatige vierhoek met steenen wallen, benevens vier met geschut bewapende bastions en geheel omgeven door een gracht. Dit fort is in 1799 gebouwd als een voortdurende bedreiging tegen den Vorst, en werd vernieuwd na den Java-oorlog. Soerakarta telt 109 460 zielen, (waarvan 5129 Chin., 1973 Europ. en 170 Arab.)

De Soesoehoenan resideert in den kraton, een paleis, dat een groot gedeelte der stad in beslag neemt en eigenlijk een stad op zich zelf is. De kraton vormt een ommuurde ruimte, waar een groot aantal straten, pleinen en gebouwen gevonden worden, die meer dan 10 000 menschen tot woonplaats strekken, voor de meerderheid vrouwen. Er wordt een eigen taal, de Basa Kedatan of hoftaal gesproken. Op de Aloen-Aloen, achter de eeuwenoude waringinboomen, is de hoofdpoort van den kraton gelegen, waarboven een hooge pangoeng uitsteekt; deze hooge wachttoren, door een koepel gedekt, geeft een vrij uitzicht over de stad en den omtrek. Binnen deze muren ligt er de groote Moskee met haar verguld koepeldak en de kaoeman of priesterwijk; daar is ook de Soesoehoenan gezeteld, die in vele oorden van Java met bijna godsdienstig ontzag wordt vereerd. Behalve de ambtenaren van den Vorst en het personeel van zijn hofhouding wonen in den kraton voornamelijk zilversmeden, timmerlieden, metselaars, wapensmeden, houtsnijders, vervaardigers van wajangpoppen enz. enz.

De Inlandsche bevolking bewoont de kampongs der stad, gelegen aan breede lanen met hoog geboomte beplant of aan smalle wegen, die hierop uitloopen.

Zij houdt zich verder bezig met verschillende takken van kunstnijverheid; men vindt onder hen bekwame goudsmeden en zadelmakers. Door de vrouwen worden de bekende Solosche kleedjes gebatikt, die uitmunten door oorspronkelijk patroon en vastheid van kleuren.

Verder vindt men in Soerakarta nog de nederzettingen: Klaten (6600 inw.); Bojolali (8600 inw.); Sragen (8600 inw.); Wonogiri (1926 inw.)

Djokjokarta. De residentie Djokjakarta (Ngajogjokarto) ligt in het midden van Java aan de zuidkust. Zij omvat het leenroerig, eigen gebied van den Sultan van Djokjokarta en het grondgebied van den z.g. onafhankelijken prins Pakoe Alam. Djokjokarta heeft een oppervlakte van 3110 K.M.², d. i. half zoo groot als Soerakarta, en telt 1 084 327 inw., waaronder 4974 Chin., 2145 Europ., 113 Arab. De volksdichtheid is dus zeer groot, 348 per K.M.²

Djokjokarta is een bergachtig land; alleen het Z. deel is vlak, tusschen de Kali-Progo en Kali-Opak. Het N.W. gedeelte wordt hoofdzakelijk gevormd door de zuidelijke uitloopers van den Merapi, een werkenden vulkaan (2866 M.), bij welks top Djokjokarta, Soerakarta en Kedoe samenkomen. Het O. deel bestaat uit heuvelland en de hoogvlakte van den G. Kidoel en den G. Sewoe of het Duizendgeb., aldus genoemd naar de ontelbare halvekogel-vormige toppen. De Kali-Progo en de Kali-Opak, die beide naar het Z. stroomen, geven aan het midden des lands vruchtbare dalen, welke door kostbare waterwerken geregeld besproeid worden. Men vindt er uitgebreide rijstcultuur en talrijke suiker- en indigo-ondernemingen. De rivieren zijn niet bevaarbaar; alleen de laatste aan den mond. De Goenoeng Sewoe, met gebrek aan water, geeft aan de kuststreek ten O. van de Kali-Opak een armelijk voorkomen en is schraal bevolkt. Als delfstoffen bezit het land steenkolenlagen, kostbare marmersoorten in het Zuidergeb. en bij Kalasan en Sorogedoeg werd in oude tijden goud gevonden.

Hoe rijk het land ook is aan natuurlijke hulpmiddelen, toch kan de bevolking niet welvarend heeten. De drukkende heerendiensten, het grondstelsel met zijn misbruiken, de woeker, verslaafdheid aan het gebruik van opium, dit zijn eenige oorzaken, die de ontwikkeling der Inlanders belemmeren. Het hoofdbedrijf is de landbouw, in de hoofdplaats eenige nijverheid, en langs de zuidkust vormt zoutwinning nog een bron van bestaan. Dat is hier mogelijk, omdat het Gouv. zoutmonopolie zich niet tot de Vorstenlanden uitstrekt. (Zie pag. 174).

De hoofdstad Djokjokarta, aan den rechteroever van de K. Opak gelegen, is niet alleen de zetel van den Sultan, doch ook van den Resident en van Prins PAKOE ALAM. Zij telt 72 235 inw. (waaronder 4208 Chin. 1424 Europ. en 113 Arab.) Het voornaamste gedeelte der stad wordt gevormd door het ouderwetsche fort Rustenburg, omringd door beschaduwde wegen, waaraan het Residentiehuis, de Prot. Kerk en tal van woningen van Europeesche ingezetenen gelegen zijn. Het station Toegoe ligt in het nieuwe gedeelte en daarheen voert een weg, die de Chineesche wijk snijdt, waarin vreemde Oosterlingen, Chineezen, Arabieren en Bengaleezen vermengd wonen.

Het residentiehuis heeft een groot erf, vol van Hindoebeelden, van de omliggende tempels hierheen gebracht. Overschaduwd door eenige reuzenboomen

maakt het een ernstigen, deftigen indruk. Vlak daarnaast zijn in een eenvoudige loods vele oudheden verzameld. Een groote pasar ligt er dicht bij, waar het typisch Javaansche volksleven valt waar te nemen.

De kraton vormt ook hier een stad op zich zelf, meer dan een uur in omtrek, waar ongeveer 15 000 menschen verblijf houden, op de een of andere wijze aan den sultan en zijn dienst verbonden. Men vindt er, evenals te Solo, gebouwen, wegen, pleinen en kampongs: in vele er van wonen regenten en familieleden in krotten. Links van den hoofdingang in groote hokken worden tijgers onderhouden, rechts staan talrijke paarden en verderop de olifanten. Elders in den kraton vindt men het aanzienlijk verblijf des sultans met een eetzaal voor feesten van 600 gasten, de woningen van den vorst, voor zijn wettige vrouw en tal van bijwijven, verblijven voor soldaten en een vergulde pendopo. Op het plein voor den kraton, de Aloen-Aloen, staan een paar oude en heilige waringins, waaronder hoofden, die een klacht willen indienen, in het wit gekleed, soms dagen lang geduldig wachten tot het den Grooten Heer belieft naar hun grieven te luisteren. Binnen den kraton ligt ook het Waterkasteel „Taman Sari" of bloemtuin, een vervallen vorstelijk lustoord op een kunstmatig gevormd eilandje, dat alleen langs onder water door loopende gangen is te bereiken.

De onderdanen van den Sultan, slechts een gedeelte der bevolking uitmakende, worden verdeeld in twee klassen. Tot de eerste klasse behooren de adel, de ambtenaren en de geestelijkheid, tot de tweede de burgerij. De in den kraton verblijf houdende vrouwen, bijwijven en bloedverwanten en kleine kinderen van den Sultan vormen een eigen afdeeling onder een vrouwelijk opperhoofd.

In het zuidelijk deel van den kraton komen de woningen voor van de pradjoerits, de vorstelijke lijfwacht, eenige duizend man sterk, die men bij feestelijke gelegenheden in potsierlijke uniform ziet defileeren. In het oostelijk deel wonen de werklieden: goud- en ijzersmeden, vervaardigers van muziekinstrumenten, timmerlieden, metselaars, zwaardvegers, beeldhouwers, pajong-makers, vervaardigers van wajangpoppen, batikkers enz., alle alleen werkende voor den Sultan.

Als nederzettingen noemen wij verder: Pasar Gedé, de eerste hoofdplaats van Mataram met een druk bezochte markt en een vorstelijke begraafplaats (astana). Imogiri, 10 palen ten Z. van de hoofdstad, de gemeenschappelijke begraafplaats van alle vorsten van Soerakarta en Djokjokarta, door ambtenaren van beide vorsten bewaakt. Te Selarang, een desa, 7 palen ten Z.W. van Djokja, vindt men de grot Goewa Setjang, waar Diepo Negoro zou vertoefd hebben of zijn gebeden deed. Aan de zuidkust zijn vele merkwaardige grotten, waaronder die van Njahi Loro Kidoel, de beschermgodin van het Mataramsche Rijk, de beroemdste is. Bij Rongkob aan de kust vindt men vogelnestklippen. Talrijke min of meer goed bewaarde overblijfselen van Hindoetempels, tjandi's, worden in deze residentie aangetroffen, meest in den omtrek van Kalasan. De „Tjandi loro Djongrang," bij uitnemendheid de tempels van Prambanan genoemd, bestaat uit één groep van elf tempels, waaronder twee van buitengewone grootte. De Tjandi Séwoe of duizend tempels bestaat uit een kolossale pyramidevormige Boeddha-tempel, omgeven door 176, in vier rijen staande kleinere tempels.

De Tjandi Prambanan neemt onder de oudheden van dit gewest een eigenaardige plaats in. Het moet, zegt Dr. BRANDES, een der jongere zijn in zijn omgeving. De uitvoering en verfijning der teekening, het overdreven verfraaien en de verweekelijking der vormen, typiseeren de oudheid van dien tempel reeds als van een lateren tijd dan bijv. de forsche, royale Tjandi Mendoet en de daarmede aangesloten Tj. Boro Boedoer. Bij de Oost-Javaansche kunst (zie I pag. 326) laten verschillende jongere vormen zich niet verklaren als directe kinderen van wat bijv. de Boro Boedoer levert, en nu vormt het Prambanan-type een overgang tusschen beide, een tusschenschakel, die de verklaring van het ontstaan der barokke Oost-Javaansche kunst levert. Prambanan levert den tusschenvorm tusschen oud- en jong, tusschen Midden- en Oost-Java. De smijdige, weeke, zachte maar reeds vermonsterde vormen vertoonen van deze oudheid de uitwassen van het verdierlijkte al, dat de Oost-Javaansche vormen zoo kenmerkt, maar gemist wordt aan al wat men in hoofdzaak het Midden-Javaansche type moet heeten. De Prambanan staat hoog en is zinstreelend voor hetgeen hij te aanschouwen geeft, maar is tegenover het zooveel zuiverder, nobeler en krachtiger, werkelijk klassieke type van Midden-Java reeds décadence. De weelde is er bij ten top gestegen, maar daarbij is men op den verkeerden weg geraakt.

Het Prambanan-complex van tempels blijkt gevormd te zijn geweest door een allee van zes tempels, die vis-à-vis stonden, met hun hoofdfaçaden naar elkander gekeerd, terwijl aan den hoofduitgang dier allee nog een tweetal tempels gevonden werd, van weer kleinere afmetingen, die op hun beurt hun hoofdzijden naar elkander toe keeren. [1])

---

1) Dr. BRANDES in het Tijdschr. v. Ind. Taal-, Land- en Volkenk. 1904 pag. 414.

SUMATRA EN OMLIGGENDE EILANDEN.

I. ONTWIKKELING EN BRONNEN ONZER KENNIS VAN SUMATRA EN ZIJN BEWONERS.

Uitbreiding der geographische kennis.

De geographische kennis van Sumatra was vóór den aanvang der 19de eeuw nog zeer gering en bepaalde zich hoofdzakelijk tot enkele gedeelten van de kust, waar het Nederlandsch gezag gevestigd was. De bovenlanden waren in dien tijd zoo goed als onbekend. Daardoor is de geschiedenis onzer kennis van Sumatra een geheel andere dan die van Java. Dit laatste eiland was aan het eind der 18de eeuw reeds vrij wel algemeen bekend, en alleen bleef voor de 19de eeuw de taak over de geographie van Java exacter en wetenschappelijker te doen worden. Voor Sumatra valt de ontdekkingsgeschiedenis van het grootste gedeelte des binnenlands in de 19de eeuw, bleef de eerste uitbreiding der kennis nog pionierswerk, en zelfs thans is de ontdekking nog niet geheel voltooid, terwijl het wetenschappelijk onderzoek zich slechts tot kleine gedeelten heeft uitgestrekt, en eerst in de laatste jaren is aangevangen.

De Nederlanders kwamen al vroeg in aanraking met Sumatra. De eerste expeditie der Nederlanders naar Indië bereikte den 5den Juni 1596 het eiland Enggano ten W. van Sumatra, waar de pogingen, om met de bewoners in aanraking te komen, mislukten. Van hier werd koers gezet naar Straat Soenda, Poeloe Betoemah (Fortuin-eil.) bezeild, en toen men den 11den de Straat Soenda had bereikt, werd zooveel mogelijk de kust van Sumatra gevolgd, terwijl onze schepen vermoedelijk bij Tampang aan de Tampang-baai, ten N. van Tandjong Tjina (Z.W. kust der Semangka-baai) met de inboorlingen in aanraking kwamen. Van de zuidkust van Sumatra verkregen de Nederlanders derhalve eenige rechtstreeksche kennis op de eerste reis, en zij zagen dadelijk, dat men hier te doen had met bewoners, welke reeds eenig aandeel hadden in den handel van den Archipel; het zilver, waarvoor in ruil zij specerijen gaven, „wisten sijluyden oock wel te probeeren of goede ofte quaet waere." (HEERES.) Een andere Nederl. expeditie onder de Gebrs. DE HOUTMAN door de MOUCHERON uitgezonden, landde in Juni 1599 aan Atjeh's noordkust, die spoedig onder den invloed der daar aanwezige Portugeezen vijandelijk behandeld werd, doch een Ned. expeditie van 1600 werd in Atjeh goed ontvangen, en een Ned. factorij werd hier toen opgericht. Sedert 1600 werden vervolgens de Nederlanders bekend met de kustlijn van West-

Sumatra, waar Priaman, Tikoe, Pasaman door PAULUS VAN CAERDEN werden aangedaan, en ook aan de oostkust werden onderscheidene gedeelten bezocht en handelsbetrekkingen aangeknoopt. Doch van een algemeene Sumatra-staatkunde was geen sprake, zooals dat voor Java het geval was, en er kan alleen gesproken worden van betrekkingen tusschen de Compagnie en verschillende nederzettingen, staten en stammen aan de kusten van het eiland. Onze kennis van Sumatra was bij het eind der 18de eeuw ook enkel tot deze bepaald. Wat men meer van het land wist, was meest door hooren zeggen verkregen; de bovenlanden en binnenlanden vormden een onbekend land.

De ontdekking van de binnenlanden van Sumatra had in de 19de eeuw zeer onregelmatig plaats. Bij gemis van een centrale Nederlandsche vestiging, vanwaar zich de kennis en het gezag uitbreidden en bij de onzekere staatkunde werden nu in dit gedeelte, dan weer in een ander gebied exploratie-tochten of expedities ondernomen, veelal krijgstochten, en de vestiging van Nederlandsche handelaren en van het Nederlandsch gezag ging daarmede dikwijls gepaard. De uitbreiding der kartographie, aanvankelijk slechts schetskaarten, later meer geregelde opneming en eindelijk de op triangulatie gebaseerde kartographie, volgde langzamerhand.

De triangulatie van Sumatra's Westkust is in 1883 begonnen en na afloop van deze in 1896 werd met die van Zuid-Sumatra aangevangen in de Lampongsche distrikten, Benkoelen en Palembang. (Zie I, pag. 16 en: *Triangulatie van Sumatra. Driehoeksnet van Sumatra's Westkust.* Batavia 1900.). Daar het oostelijk deel van Sumatra wegens den vlakken, moerassigen bodem zich niet leent voor driehoeksmeting, moeten dáár de vaste punten voor de latere topographische opneming door astronomische plaatsbepaling verkregen worden.

De officieele kaarten der deelen van Sumatra, op het Topographisch Bureau te Batavia vervaardigd, leert de *Regeerings-Almanak van Ned. Indië* ons kennen (zie ook deel I, pag. 16 van dit boek).

Algemeene beschrijvingen van Sumatra uit de 18de eeuw waren er enkele: VALENTIJN'S *Oud en Nieuw Oost-Indië*, deel V, geeft een beknopte beschrijving van de Nederlandsche betrekkingen met Sumatra, welke niet aanzienlijk waren. WILLIAM MARSDEN, die in dienst was van de Engelsche Oost-Indische Compagnie, en in 1771 te Benkoelen, toenmaals een Britsche bezitting, kwam, waar hij 8 jaar vertoefde, gaf in 1783 zijn werk over dit eiland in 't licht: *History of Sumatra, containing an account of the government, laws, customs and manners of the native inhabitants, with a description of the natural productions and a relation of the political state of that island*, 1ste ed. 1783 en de 3de in 1811, welke laatste veel verbeterd is. Een Fransche en een Duitsche uitgave zijn bewerkt naar den eersten druk. Dit boek is de eerste alles omvattende beschrijving van dit eiland. Mr. J. C. M. RADERMACHER gaf een *Beschrijving van het eiland Sumatra* uit (Verh. v. h. Bat. Gen. III pag. 3–144, Tweede druk 1824). Door A. ESCHELS KROON werd in 1782 gegeven een: „*Beschreibung der Insel Sumatra* 1782, welke in 1783 vertaald verscheen onder den titel: *Beschrijving van het eiland Sumatra inzonderheid ten aanzien van deszelfs koophandel.* De schrijver was hier resident voor de Ned. Oost-Indische Compagnie

geweest en dus uit ervaring met het land bekend. D. VAN HOGENDORP gaf in zijn *Berigt van den tegenwoordigen toestand der Bataafsche Bezittingen in Oost-Indië* 1799, op pag. 159–161 eenige korte mededeelingen over *Sumatra's Westkust*, en pag. 181–183 over *Palembang*. Als oudere werken over Sumatra noemen wij nog: Dr. S. MULLER, *Berichten over Sumatra* 1837, en *Bijdrage tot de kennis van Sumatra*, 1846 en Dr. L. HÖRNER, *Reizen en onderzoekingen in Sumatra* (Tijdschr. v. h. Delftsch Inst. II, 111), *Reizen over Sumatra*, Uittreksel uit het dagboek van wijlen L. HÖRNER (Tijdschr. v. h. Bat. Gen. X); H. VON ROSENBERG, *Geogr. en ethnogr. beschr.* van het district Singkel, de landen liggende langs de Simpang kanan en de Banjak-eil. (Tijdschr. v. h. Bat. Gen. III); T. H. J. NETSCHER, *Reis door de Z. O. grensdistricten der Padangsche Bovenlanden* (T. Bat. Gen. VI); Mr. G. NAHUYS, *Schets van Benkoelen op de westkust van Sumatra* (Verh. v. h. Bat. Gen. X, 1825); – Ibid. *Brieven over Bencoolen, Padang het rijk van Menangkabau*, eerste druk 1826, tweede 1827).

Verder noemen wij: E. FRANCIS, *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch Ambtenaar*, 1856—1860, waarin over de Lampongs, Palembang, Benkoelen, Sumatra's Westkust gehandeld wordt; A. PRUYS VAN DER HOEVEN, *Een woord over Sumatra in brieven*: *I. Benkoelen*, *II. Sumatra's Westkust* 1864, terwijl de algemeene werken over Ned. Indië van DE HOLLANDER, PIJNAPPEL, ROORDA VAN EYSINGA, SCHUILING e. a. ook over Sumatra handelen. De heer J. VAN BAREN gaf een beknopt overzicht van Sumatra in de *Enc. v. Ned. Indië*, terwijl de Encyclopaedie ook beschrijvingen geeft van verschillende onderdeelen.

De belangrijkste onderzoekingen en grootere werken over de deelen van Sumatra zullen wij de revue doen passeeren, doch wij moeten ons tot hoofdzaken en enkele grepen bepalen, omdat de litteratuur zeer omvangrijk is. Vangen wij aan in het noorden.

Van Atjeh was vóór den oorlog in 1873 met dit land bijna niets bekend dan de kustlijn, en deze nog zeer onvoldoende.

De kustblokkade en het verblijf der oorlogschepen en der troepen gaf aanleiding tot de eerste opnemingen en de samenstelling van zee- en terreinkaarten. Wat men in dien tijd van Atjeh wist, vindt men in het werk van P. J. VETH en W. F. VERSTEEG: *Atschin en zijne betrekkingen tot Nederland, Topographisch historische beschrijving* 1873. Het belangrijkste werk over Atjeh, land en volk beschrijvend, is Dr. C. SNOUCK HURGRONJE, *De Atjehers*, 2 deelen 1893–94. Dezelfde schrijver gaf in 1903: *Het Gajoland en zijne bewoners*. Deze beide standaardwerken zijn meesterstukken van beschrijving en samenvattende kennis. Over Atjeh verschenen nog: J. A. KRUYT, *Atjeh en de Atjehers* 1877 en Dr. J. JACOBS, *Het familie- en kampongleven op Groot-Atjeh*, 2 deelen 1894. Door K. F. H. LANGEN werd het *Atjehsche Staatsbestuur onder het Sultanaat* beschreven. (Bijdr. Inst. v. Taal-, Land- en Volkenk. 1888) en van dezelfde hand verscheen een beschrijving van *Atjeh's Westkust* (Tijdschr. K. N. A. G. 2de serie V en VI). Dr. E. B. KIELSTRA gaf een uitvoerige „*Beschrijving van den Atjeh-oorlog tot* 1881" in 3 deelen met vele kaarten.

Het lang nog onbekende Battaland en het geheimzinnige Toba-meer werden

onderzocht en beschreven door F. JUNGHUHN, *Die Battaländer auf Sumatra*, 2 deelen, Berlin 1847, waardoor deze gewesten het eerst nader bekend werden. Sedert dien tijd werd dit land verkend door de „Rheinische Missions-Gesellschaft", die onder de Bataks arbeidde, en door de reizen van W. A. HENNY, *Reis naar Segompoelon en Silindoeng in* 1858 (Tijdschr. v. h. Bat. Gen. 17de deel), van J. A. M. CATS BARON DE RAET, *Reis in de Bataklanden in* 1866 *en* '67 (Tijdschr. v. h. Bat. Gen. 22ste deel pag. 164), van C. DE HAAN, *Verslag van een reis in de Bataklanden* (Verh. v. h. Bat. Gen. 38ste d. 1875), Dr. B. HAGEN: 1. *Reise nach dem Tobasee* (Peterm. Mitt. 1883 II). – 2. *Beiträge zur Kenntniss der Batta-Religion* (T. v. h. Bat. Gen. 28). – 3. *Rapport über eine in Dec.* 1883 *unternommene wissensch. Reise nach dem Tobahsee* (ibid. Dl. 31), en E. MODIGLIANI *Fra i Batacchi indipendenti*, 1892.

P. A. L. E. v. DIJK gaf in 1892 (T. Ned. A. Gen.) een *Nota over de landstreek Habinsaran in de Toba-landen* en beschreef later een *Excursie naar de onafhankelijke landschappen in de Tobalanden* (Tijdschr. A. Gen. 1895.). De heer C. J. WESTENBERG gaf een *Nota over de onafhankelijke Bataklanden* (T. Bat. Gen. 1890) en interessante beschrijvingen van de Bataklanden, die hij doorkruiste, in het T. A. G. 1892, het T. v. Ned. Indië 1900, in Eigen Haard enz.

Een uitvoerig overzicht van de ontdekkingsgeschiedenis der Bataklanden geeft C. M. PLEYTE, *Verkenning der Bataklanden* (T. K. N. A. Gen. 1895), en hij toont aan, dat het groote Toba-meer in 1852 door NEUBRONNER VAN DER TUUK was ontdekt geworden.

Midden-Sumatra werd het eerst ontsloten door de expeditie bij de Padrioorlogen in 1823 (I pag. 340), en daarop volgden weldra de reizen van leden der Natuurkundige Commissie (zie I, pag. 53), waarvan wij bovenal die van MÜLLER, HÖRNER en KORTHALS, zie boven, noemen. Wij wijzen op de publicaties: *Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel* 1828–1836; *Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Ned. Overzeesche bezittingen*; *Topographische schets van een gedeelte van Sumatra* 1847, en *Bijdragen tot de kennis van Sumatra* (zie ook over vegetatie I, pag. 189).

Het in 1873 opgerichte Ned. Aardr. Genootschap zond van 1877–1879 een expeditie uit tot onderzoek van Midden-Sumatra, waaraan deelnamen J. SCHOUW SANTVOORT, A. L. VAN HASSELT, D. D. VETH en JOH. F. SNELLEMAN. Deze expeditie bracht een groote voorraad materiaal mede omtrent de kennis der terreinen en der volken van de nog onbekende gewesten in het stroomgebied der Djambi en haar bovenloop, de Batang Hari. De resultaten van den arbeid der expeditieleden werden neergelegd in een groot werk: *Midden-Sumatra, Reizen en onderzoekingen der Sumatra-expeditie, uitgerust door het Aardrijksk. Gen.* 1877–1879, verschenen 1881–1892. Dit werk bevat I. *Reizen in Midden-Sumatra* door A. L. v. HASSELT en J. F. SNELLEMAN; II. *Aardrijksk beschrijving*, door D. D. VETH; III. *Volksbeschrijving met ethnogr. atlas*, door A. L. v. HASSELT, en IV. *Bijdragen tot de kennis der flora en der fauna*, door J. F. SNELLEMAN.

In 1891 werd door J. W. IJZERMAN (tegenwoordig voorzitter van het Kon.

Ned. Aardr. Gen.) met Dr. J. F. VAN BEMMELEN, S. H. KOORDERS en L. A. BAKHUIS een onderzoekingstocht door Sumatra gemaakt, welke reis in een belangrijk boek: *Dwars door Sumatra*, 1895, beschreven is. De tocht ging door de Padangsche Bovenlanden en langs de Kwantan-rivier naar het oosten. VERBEEK gaf in 1883 een *Topografische en Geologische Beschrijving van een gedeelte van Sumatra's Westkust.*

Voor Z. en Z.O. Sumatra hebben wij de eerste ontsluiting des lands te danken aan de militaire expedities, die van 1819—1824 en later van 1851 – 1859 hier werden ondernomen, waarbij zich de opname des lands door topographen, de reizen van officieren van gezondheid en tevens natuuronderzoekers, als J. S. G. GRAMBERG, Dr. O. MOHNICKE aansloten, terwijl beschrijvingen verschenen van ambtenaren als W. L. DE STURLER, *Proeve eener beschrijving van 't gebied van Palembang*, 1843, *Bijdrage tot de kennis enz. van het gebied van Palembang* 1857 enz., van F. J. B. STORM VAN 'S GRAVEZANDE, E. A. VAN VLOTEN: *De Renau-districten in de residentie Palembang*, F. S. A. DE CLERCQ: *De hoofdplaats Palembang* (Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. 1876). Bovenal hebben wij voor de topographische kennis van dit gebied veel te danken aan de Mijningenieurs, in de eerste plaats aan Dr. R. D. M. VERBEEK: *Topographische en geol. beschrijving van Zuid-Sumatra* (Jaarb. v. h. Mijnw. 1881).

De kennis van Oost-Sumatra en van haar rivieren is bijna geheel te danken aan onderzoekingen uit den nieuweren tijd. Een der oudste beschrijvingen is JOHN ANDERSON, *Mission to the East Coast of Sumatra* in 1823, met schetsen over land, volk, handel enz. 1826. E. NETSCHER had hier reeds gereisd als ambtenaar (van 1861 – 1870 als resident van Riouw) en in onderscheidene artikelen van het Tijdschr. v. h. Bat. Gen. zijn zijn waarnemingen gepubliceerd. De leden der Sumatra-expeditie hebben veel bijgedragen om de kennis der riviermonden als van Djambi, Moesi, Tonkal, Reteh en Indragiri uit te breiden; de controleur J. G. SCHOT bereisde het kustgebied van de Kateman; de Indragiri of Kwantan, die door haar bovenloop in het Ombilien steenkolengebied der Padangsche Bovenlanden de aandacht trok, is sedert beter onderzocht, en vooral de expeditie IJZERMAN gaf meer licht over deze rivier; de Kampar werd in den bovenloop bereisd door den Ingenieur R. EVERWIJN en de controleurs J. B. NEUMANN (1885) en E. TH. VAN DELDEN en in den middenloop door J. FAES en J. A. VAN RIJN VAN ALKEMADE.

Over Deli gaf P. J. VETH een beschrijving: *Het landschap Deli* (Tijds. Aardr. Gen. II) en J. T. CREMER gaf *Delische schetsen* (Eigen Haard 1888, 89 en 90); Dr. C. W. JANSSEN beschreef: *Die Holländische Kolonialwirtschaft in den Battaländer* 1886; H. J. E T. SCHWARTZ schreef een *Nota over den politieken en economischen toestand van het landschap Kwantan* (Tijdschr. Bat. Gen. 1893).

Werd aldus de kennis van Sumatra stukje bij stukje uitgebreid en het land kartographisch in beeld gebracht, het eerst werd dat verspreide en geenszins volgens eenzelfde stelsel verkregen materiaal voor de orographie des lands met veel zorg tot een eenheid samengebracht door Dr. J. F. HOEKSTRA, *Die oro- und hydrographie Sumatra's nach dem Standpunkte unserer heutigen Kenntnisse* 1893. Zeer volledige overzichten van de uitbreiding onzer kennis van Sumatra gaf Prof. C. M. KAN in: *Belangrijke reizen door Nederlanders ondernomen* (Tijdschr.

v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen. 1889) en in: *Die Erweiterung unserer Kenntnisse von Sumatra seit* 1870 (Verh. des 2ten deutschen Geographentages zu Halle 1882), wat aangevuld werd door: *Die neuesten Fortschritte der Kenntnisse von Sumatra* (Verh. des 13ten deutschen Geographentages zu Breslau 1901.) Verder raadplege men voor de tijdschriftenlitteratuur de *Repertoria* van HOOIJKAAS en HARTMANN en het juist verschenen *Systematisch register op het Tijdschr. van het Kon. Ned. Aardr. Genootschap van* 1876 – 1904, bewerkt door W. C. MULLER.

De geologische kennis van Sumatra dagteekent van de laatste dertig jaren en is meest het resultaat der onderzoekingen van de Nederlandsche mijningenieurs. De belangrijkste studiën noemen wij. Dr. R. D. M. VERBEEK onderzocht ook hier het meest; hij publiceerde: 1. *Het Oembilien-kolenveld in de Padangsche Bovenlanden, Sumatra's Westkust.* Met geogr. kaart, geol. overzichtskaart en profielkaarten. (Jaarb. v. het Mijnw. 1875, II); – 2. *Over de beste ontginningswijze van een gedeelte van het Oembilien-kolenveld.* Met kaartje. (Jaarb. v. h. Mijnw. 1875 II); – 3. *Topographische en geologische beschrijving van Zuid-Sumatra, bevattende de residentiën Bengkoelen, Palembang en de Lampongsche districten.* Met geol. kaart, 13 profielkaarten en 2 platte gronden (Jaarb. v. h. Mijnwezen 1881, I); – 4. *Aanvullingen en verbeteringen,* met 4 kaarten en 2 profielen (Jaarb. v. h. Mijnw. 1887. Techn. en Adm. ged. 11). – 5. *Geologische aanteekeningen over de eilanden van den Indischen Archipel in 't algemeen en de fossielhoudende lagen van Sumatra in het bijzonder* (Verh. Kon. Ak. v. Wet. Afd. Nat. XXI, 1881); — 6. *Topographische en geologische beschrijving van een gedeelte van Sumatra's Westkust,* 1ste gedeelte, naar de opnamen en verslagen van VERBEEK, VAN SCHELLE e. a. bewerkt door R. D. M. VERBEEK; 2de gedeelte naar de opnamen van VERBEEK. Met 19 kaarten, platten grond en 7 geol. kaarten. Batavia 1883.

Verder: R. FENNEMA, *Topographische en geologische beschrijving van een gedeelte van Sumatra's Westkust.* Batavia 1883. – WING EASTON, 1. *Eene geol. verkenning der Tobalanden, Samosir, Toba en Silindoeng;* 2. *Eenige nadere opmerkingen aangaande de geologie van het Toba-meer en omgeving* (Jaarb. v. het Mijnw. N.I. 1894 en 1895 (Wetensch. deel). – E. A. NEEB, *Verslag omtrent het onderzoek naar tinertsafzettingen in een gedeelte van Midden-Sumatra, omvattende de landschappen V. Kota, III. Kota Kampar, IV. Kota di Mudik, VII. Kota Kampar di Ilir, Rokan Kiri IV. Kota, Kunto, Ramba, Dalu-Dalu, Kampennan en aangrenzende streken.* (Jaarb. v. h. Mijnw. XXXI, 1902).

Dr. W. VOLZ heeft het materiaal der kennis van de geologische gesteldheid van Sumatra tot een overzicht bij elkander gebracht en tevens door eigen onderzoekingen uitgebreid. Hij schreef: *Beiträge zur geologischen Kenntniss von Nord-Sumatra* (Zeitschr. d. deutschen geol. Gesellsch. 1899); – *Zur Geologie von Sumatra,* Beobachtungen und Studiën (In Geol. und Paleont. Abhandl. von E. Koken. Neue Folge VI, 1904). – F. ERB schreef: *Beiträge zur Geologie und Morphologie der südlichen Westküste von Sumatra* (Zeitschr. d. Gesellsch. f. Erdk. 1905.)

De historie der Nederlandsche betrekkingen tot Sumatra is voornamelijk

onderzocht door Dr. E. B. KIELSTRA, die ook economische toestanden beschreef. Wij wijzen op diens werken: *Beschrijving van den Atjeh-oorlog tot* 1881 in drie deelen; *Sumatra's Westkust sedert* 1819 (Bijdr. t. T. L. en V. 1886–92); *Sumatra's Westkust omstreeks de helft der* 18*de eeuw* (ibid. 1887); *Het ontstaan van den Padri-oorlog* (Ind. Mil. Tijdschr. 1887); *Palembang sedert* 1848 (ibid. 1889); *Nias tijdens Generaal van Swieten* (ibid. 1890). *De uitbreiding van het Ned. gezag op Sumatra* (Gids 1887); *De koffiecultuur ter Westkust van Sumatra* (Ind. Gids 1888); *De Lampongs van* 1832–34 (ibid); *Onze aanrakingen met Troemon* (ibid.); *De ondergang van het Palembangsche Rijk* (Gids 1892) enz. Over de oude geschiedenis van Sumatra gaf G. P. ROUFFAER een overzicht, terwijl Prof. J. E. HEERES de nieuwe geschiedenis behandelde, beide in de Encyclop. v. Ned. Indië. Ook P. J. VETH (zie boven), E. NETSCHER e. a. leverden historische bijdragen over gedeelten van Sumatra.

II. NATUURLIJKE GESTELDHEID DES LANDS.

Naam van Sumatra. Het eiland Sumatra wordt in de oudste litteratuur met onderscheidene namen aangeduid door de reizigers en handelaren, die met dit eiland of gedeelten er van het eerst kennis maakten en er eene beschrijving of aanduiding van gaven. Men vindt de namen: Malajoe, Java Minor, al-Râmni, Sjamoetra, Soematra, Samoedra, soms ook Taprobane, Andelas en Poelau Pertja, een veelheid, die er op wijst, dat dit eiland nooit als één staatkundige eenheid tegenover het buitenland is opgetreden, zegt ROUFFAER. (Encyclopaedie v. N. I.). Sumatra is op zijn meest de eerste vazal geweest van Groot-Java (Java) en werd daarnaar door MARCO POLO met den naam van Java Minor (1295) aangeduid. De naam Samoedra, in de oudheid een handelsplaats aan de noordkust van Pasei, is waarschijnlijk overgegaan op geheel het eiland, zonder dat die stad ooit de hegemonie uitoefende over een groot gebied. In die plaats echter waren de vreemde handelaren te huis, en waarschijnlijk heeft NICOLO DE CONTI (zie I, pag. 3) in de 15de eeuw den naam der plaats het eerst voor op het geheele eiland gebruikt. Een ander Venetiaan, FRA MAURO, bracht het eiland in 1459 in kaart als Taprobana of Siometra, waarmede de naam Sumatra in Europa voor goed haar intocht deed, die behouden bleef. De naam Andelas, oorspronkelijk alleen aan een streek in de tegenwoordige Pasoemah-landen

toegekend, waarmede de Menang-kabauërs het eiland nog noemen, heeft nooit algemeen ingang gevonden, en evenmin die van Poelau Pertja of (waarschijnlijk) „Gomboomen eiland", die in verband staat met het produkt (I pag. 534). De oudste inlandsche naam voor Sumatra blijkt geweest te zijn Malajoe, Melajoe, die oorspronkelijk meer bepaald aan het zuidelijk deel, het land van Djambi en Palembang, toekwam, doch in de 13de eeuw door Javanen voor het geheele eiland werd gebruikt. Met de komst der Arabieren in de 9de eeuw is de naam al-Râmni of al-Râmi (volgens KERN vermoedelijk een spraak- en begrip-verwarring met het bij de Singhaleezen gebruikelijke Ramana = Arakan) een tijd lang in gebruik gekomen, maar ook zonder algemeen te worden.

De naam Samoedra der genoemde nederzetting in het noorden van Sumatra is waarschijnlijk afkomstig van de kust van Malabar op het vasteland van Voor-Indië, waar de „Samoedri" (Zamorijn) als oceaan-koning heerschte. Een eilandje nabij Madras heeft nog den naam Samoedra of Sivana. De op de hellingen der Niligiri (Voor-Indië) inheemsche pepercultuur werd blijkbaar (ROUFFAER) tusschen 1350 en 1400 naar Samoedra (Sumatra) overgeplant, en de oudste peperkust in onze Oost is dan ook het Pasei-Pedirsche gebied, op Noord-Sumatra.

Grootte, geographische ligging en horizontale vorm.

Sumatra is, evenals Java, een lang uitgestrekt eiland, welks lengteas een hoek van 42° met den meridiaan maakt. Deze as heeft een lengte van 1750 K.M., zoodat de uiterste punten op een afstand in hemelbreedte van elkander liggen als van Amsterdam naar Brindisi in Zuid-Italië, terwijl de grootste breedte van Sumatra 400 K.M. bedraagt. Met de kustlanden heeft Sumatra een oppervlakte van 467 236 K.M.^{2}, zonder deze geeft Dr. HOEKSTRA op ± 435 000 K.M.^{2}. De grootte van Sumatra bedraagt ongeveer 13 × die van Nederland, en valt te vergelijken met die van Zweden (450 574 K.M.^{2}) en Spanje (497 244 K.M.^{2}).

Sumatra is in grootte de tweede der eilanden van den Ned. Indischen Archipel, het volgt op Borneo, en onder de eilanden der aarde wordt het overtroffen in oppervlakte door Nieuw-Guinea, Borneo en Madagaskar.

Sumatra strekt zich vrijwel even ver aan beide zijden van den aequator uit. De lengteas ligt tusschen 5° 39′ N.Br. en 5° 57′ Z.Br. en tusschen 95° 13′ en 106° 5′ O.L. (Gr.). De strekkingsrichting van Sumatra is N.W. Geen der groote eilanden in den Ind. Archipel heeft deze richting, en de overeenkomst hierin met het schiereiland Malakka, waarmede Sumatra parallel loopt, en waarvan het slechts door een ondiepe zeestraat gescheiden is, wijst er reeds op, dat Malakka en Sumatra tot eenzelfde stelsel der vouwen van het aardrelief behooren (zie I, pag. 62).

Sumatra, hoewel als eiland overal met de zee in aanraking, heeft een weinig geleden vorm. De zuidwestelijke kust is vrij recht loopend, enkel met zachte en kleine bochten. Aan den oostkant alleen vindt men breeder waterarmen, die in het lage kustland doordringen, doch ook deze bochten hebben niet zoo groote waarde voor het verkeer als een blik op de kaart zou doen vermoeden, omdat de kust slecht bewoonbaar is, en niet zelden ondiepe banken er den toegang tot de rivieren verhinderen.

Overzicht der orographische gesteldheid en van de rivieren.

In het relief van Sumatra zijn, zooals reeds een eerste blik op de kaart aantoont, in hoofdzaak te onderscheiden twee zonen: een lage, vlakke strook, die een breede gordel langs de N.O. helft van het eiland inneemt, en een bergachtige zone, die door het Z.W. loopt.

De vlakte in het N.O. vormt een vrijwel homogeen gebied, een reusachtig aanslibbingsland, zonder verheffingen van beteekenis. Alleen de rivieren verdeelen het terrein, dat langzaam hellend landwaarts stijgt, in afzonderlijke gewesten. Aan de monden zijn die rivieren meest breede waterarmen te midden van moerasbosschen, welke zich voortzetten in den aanslibbenden deltazoom, zoodat het dikwijls moeilijk is zee en land hier van elkander te onderscheiden. De oostelijke zeeën langs de kust van Sumatra zijn zeer ondiep; een vrij breede zoom van niet meer dan 10 M. diepte, met modderachtigen bodem, loopt langs de geheele oostkust. Dat is het terrein, waar de afzetting van slib de deltavorming voorbereidt, en hetwelk voorbestemd is om na verloop van tijd achtereenvolgens als nieuw alluvium bij het land gevoegd te worden. Verder van de kust gaat de zeebodem in de zuidelijke

helft van Str. Malakka tot ongeveer 30 à 50 M., tusschen Sumatra en de Lingga-eil. vindt men op zijn meest 33 M. diepte, en verder zuidelijk meest diepten van 20—30 M. De alluviale terreinen van Oost-Sumatra gaan aldus langzaam in den zeebodem over. De zee vormt hier een transgressie-zee (zie I pag. 30), waarbij de hoogste gedeelten van het onder gedoken land, als de eilanden van de Riouw-Lingga groep, Banka, Billiton enz., boven het water bleven uitsteken. Na de vorming der transgressie arbeidden de rivieren met kracht om de ondergedoken deelen weder op te hoogen tot aan den zeespiegel. Dat proces zet zich om de groote en hooge eilanden, die het meeste materiaal daartoe leveren, het sterkst voort, en daardoor heeft zich langs den berggordel van Sumatra een zoo breede strook aangeslibd laagland gevormd.

Geheel anders is de westelijke helling van het bergland van Sumatra. Wel stijgt het gebergte op verre na niet overal onmiddellijk steil op uit zee, zooals kleine kaarten zouden doen vermoeden en als bij de vaart op een afstand langs de kust zich het eiland vertoont, wel ziet men bij nadere beschouwing schier overal aan de kust smalle vlakten, hier meer, elders minder breed, die langzaam rijzen tot heuvelland, maar van de zee rijst de bodem overal na korte hemelbreedte vrij steil tot het bergland, dat ook in enkele gedeelten geheel aan de kust komt. Het gebergte ligt aldus in de geheele lengte van Sumatra dicht bij de westkust, en de rivieren aan dien kant hebben alle een korten loop, dalen met groot verval van het bergland, en hebben slechts een uiterst kleinen benedenloop. De waterscheiding van Sumatra loopt in het Z. tot den aequator ongeveer op ± 300 K.M. van de oostkust en ± 50 K.M. van de westkust.

De aldus aangeduide bouw des lands heeft tengevolge, dat aan den westkant van bevaarbare rivieren, alleen enkele aan den mond uitgezonderd, nauwelijks sprake kan zijn. De grootste rivier aan de westkust is de rivier van Singkel, doch voor de scheepvaart heeft zelfs die bijna geen beteekenis. Aan den oostkant daarentegen bezitten de rivieren in de alluviale vlakte uitgestrekte stroomgebieden, en vormen zij de belangrijkste verkeerswegen, welke veelal ook de centrale lijnen zijn, waarlangs de nederzettingen der bevolking gevestigd werden en de staatjes ontstonden, die niet zelden met de rivieren dezelfde namen hebben.

De belangrijkste rivieren in het oosten, wat bevaarbaarheid betreft van hoofdrivier en takken, zijn de Moesi en de Djambi. Over 't geheel wint de Djambi het van deze beide, doch in den benedenloop verkeert de Moesi in de gunstigste omstandigheden, zoodat hier ook de nederzetting Palembang ver boven Moeara Kompeh aan de Djambi in beteekenis moest uitkomen. Verder zijn in het O. nog belangrijke rivieren: de Indragiri, de Kampar, de Siak en de Rokan, benevens noordelijker de kleinere Asahan-, Serdang- en Deli-rivieren. Van de vier eerstgenoemde heeft de Siak als waterweg de meeste waarde; over 't geheel zijn de andere voor handel en scheepvaart niet van veel beteekenis, hoewel er bij elk dezer wateren belangrijke gedeelten vallen aan te wijzen, die voor stoomschepen en groote prauwen te bevaren zijn.

De grootste bezwaren aan de vaart op deze rivieren verbonden zijn de uitgestrekte, diepe modderbanken voor en in de monden, de afwisselende waterstanden (zoowel een gevolg van den onregelmatigen waterafvoer van boven als van de getijden, die de monden oploopen), en de vele stroomversnellingen in den bovenloop. De beteekenis der rivieren wordt verder beperkt, doordat er niet altijd een voldoende verbinding bestaat over land tusschen de verschillende rivierstelsels, terwijl de stroomgebieden van onderscheidene rivieren dun bevolkt zijn. Hierdoor vindt men aan de mondingen van vele rivieren geen aanzienlijke nederzettingen, doch op zijn hoogst enkele onaanzienlijke kampongs der Inlanders en kleine nederzettingen van Chineezen, die er een geringen handel drijven in verschillende produkten.

Aan de Asahan-, Serdang- en Deli-rivier, hoewel zij als waterwegen van minder beteekenis zijn dan de Indragiri, vindt men enkele grootere nederzettingen, evenwel door andere oorzaken ontstaan, zooals wij later zien zullen.

Ook de westelijke kustzee maakt een verschil met de oostelijke. Bijna nergens, en alleen voor onbeteekenende stukjes, vindt men in het W. een ondiepe zeezoom van 10 M. langs het land.

Alleen kan men hier een smalle bank vinden, waarop de westkust van het eiland als op een voetstuk rust, dat diep in het water gezet is, ongeveer tot 200 M. diepte gaat (zie het dieptekaartje in deel I, pag. 36), en dicht bij de kust meestal 50—100 M.

diepte heeft, om buiten de eilandenrij, die Sumatra hier vergezelt, spoedig tot de volle diepte des Oceaans van meer dan 5000 M. te dalen. De eilandenreeks der Mentawei- en andere eilanden vormt de eigenlijke grens van het vroegere land en van deze tot de tegenwoordige kust van Sumatra ligt de breukzone, die een overgangsstrook vormt, waar in enkele gedeelten diepe verzakkingen plaats vonden, als ten O. der Mentawei-eilanden (het Mentawei-kanaal), terwijl daarnaast kleine aardschollen als de verbrokkelde deelen van den rand des lands bleven staan. De westkant van Sumatra vormt over 't geheel den hoogen afgebroken rand van het breede schiereiland, waarmede Achter-Indië zich in vroegeren geologischen tijd over Borneo tot Sumatra en Java uitstrekte. Een diepe inzinking der aardkorst langs een eenvoudige, regelmatig gebogen lijn heeft deze kustvorm aan den Indischen Oceaan doen ontstaan en had plaats langs de flank van een oud plooiingsgebergte met breuklijnen. (zie I pag. 62 enz.)

Het bergland van West-Sumatra.

Beschouwen wij thans het bergland van West-Sumatra iets nader. Men kan dit bergland als één stelsel van verheffingen beschouwen, hetwelk als geheel veelal aangeduid wordt met den naam *Boekit-Barisan* (Boekit Mal. = heuvel, bergtop). De inlandsche zeevaarders zagen van verre die reeks bergen als in een gelid (baris) staan en spraken daarnaar van *Boekit Barisan*, een algemeene naam, welke door de Europeanen is overgenomen, en die in begrip ongeveer met bergketen overeenkomt.

Het bergland van West-Sumatra blijkt bij nadere beschouwing in het algemeen te bestaan uit twee of meer parallel loopende ketens, gevormd door plooien, antiklinale en synklinale vormen, met enkele inzinkingen en verbrokkelingen van de aardkorst, terwijl tusschen de ketens een groot lengtedal valt aan te wijzen, hetwelk door vulkanische bergmassa's weer in eenige afgezonderde deelen gescheiden is. In dit lengtedal is de reeks van bergmeren ontstaan, welke in de lengte over het bergland voorkomen, en waarvan het *Ranau-meer*, het *Korintji-meer*, het *Singkarah-meer*, het *Manindjau-meer* en het *Toba-meer* de grootste zijn. Deze

meren zijn gevormd door verzakkingen des bodems bij het proces, dat het bergrelief deed ontstaan, gedeeltelijk in vulkaankraters.

In den vorm van het bergland van Sumatra bestaat een karakteristiek verschil tusschen het zuiden en het noorden. Het zuidelijk gedeelte van den Boekit-Barisan bestaat hoofdzakelijk uit dicht naast elkander gedrongen parallelle ketens, die enkele smalle hoogvlakten insluiten. Ten N. van 1° N.Br. daarentegen vormt het gebergte een breed hoogland, dat meestal naar het W. het steilst eindigt, deels met randgebergten is bezet. Het hoogland neemt het grootste gedeelte van Noord-Sumatra in en daalt terrasvormig af naar de smalle kustvlakten, die het hier in 't W. en N. omringen, terwijl ook de oostelijke vlakte hier niet zoo breed is als in het Z.

Het bergland van Sumatra wordt, meestal op betrekkelijk geringen afstand van de Westkust, over de geheele lengte van het eiland gekroond door een reeks van vulkanische bergen, waarvan onderscheidene nog werkende zijn. Als zoodanig zijn de volgende bekend: Krakatau (822 M.) in Str. Soenda, de Dempo (3120 M.) in de Pasoemah-groep; de Kaba (1990 M.) in de Redjanggroep; de Piek van Indrapoera (3690 M.) in de Korintji-groep; de Talang of Soelasi (2542 M.), Singalang-Tandikat (2890 M.), Merapi (2891 M.), en de Pasaman-Telamau (3000 M.) in de groep op het Padangsche Bovenland, de Sorik Berapi (1788 M.) in de Mandailing-groep, de Poesoeh Boekit, (2000 M.), de Dolok Sibajak (2172 M.) en de Dolok-Si Naboen (2417 M.) in de Bataklanden. Waarschijnlijk is deze opsomming verre van volledig, doch wij zijn nog geenszins volledig ingelicht over het bergland van Sumatra.

Nadere beschouwing van het bergland.

Hoewel het stelsel van den Boekit-Barisan in 't algemeen genomen, wat zijn vorming betreft, één groot geheel uitmaakt, kan men toch op oro-hydrographische gronden in het bergland gevoegelijk eenige deelen onderscheiden. Dr. Hoekstra heeft in zijn met zorg bewerkte beschrijving der orographie van Sumatra een indeeling in hoofddeelen aangenomen, welke hij tot betere orienteering aanduidt in verband met de groote rivierstelsels en de politieke indeeling, omdat tot nog toe karakteristieke eigennamen voor

de deelen van het bergland ontbreken. Al mogen de politieke grenzen zich weinig aansluiten bij de orographische configuratie, toch valt dit beginsel goed te verdedigen. Volgens die indeeling heeft men hier:

1. *Het bergland van Zuid-Sumatra.* Hiermede omvat HOEKSTRA het bergland in de residentie Benkoelen en de aangrenzende deelen der Lampongsche districten en van Palembang tot ongeveer 3° Z.Br., waarin het brongebied der rivieren van Benkoelen, de Lampongs en van de Moesi ligt. Het bergland van Zuid-Sumatra bestaat hier hoofdzakelijk uit twee parallelle bergreeksen, door een lengtedal van zeer afwisselende breedte gescheiden, welk lengtedal, als gevolg van jong-vulkanische uitbarstingen, niet een geheel vormt doch vier van elkander gescheiden lengtedalen uitmaakt. In het Zuiden aanvangend ligt afgezonderd het ingressiedal der Lampongbaai, en vervolgens vindt men de vier dalen: 1. De Semangka-baai met het daarbij aansluitende Semangka-dal, dat in den bovenloop overgaat in een plateau van gemiddeld 900 M. hoog, hetwelk in een Diluviaal meer is gevormd. 2. Het Ranau-plateau is een tweede diluviaal plateau, ontstaan uit een meer, dat aangevuld werd met tuf van den vroegeren Ranau-vulkaan, welks krater later is ingestort en het tegenwoordige meer Ranau (= meer) vormt, 559 M. hoog gelegen. Het meer vormt een ketel met steile wanden, een echte oude krater, zooals ook met andere groote bergmeren van Sumatra het geval is. De halvemaanvormige gedaante van het Ranau-meer is een gevolg van latere erupties in den zuidelijken wand van den krater. Nadat de tuf in het vroegere Ranau-meer was neergelegd, werd het meer droog, doordien de Selaboeng-rivier, verder oostelijk Komering geheeten, door den granietrand in het oosten een dieper bedding groef, en het meer ontwaterde naar de vlakte van Palembang. De rivier heeft in de tufmassa een erosiedal gevormd, dat op enkele plaatsen tot 177 M. diepte gaat. Het Ranau-plateau levert beroemde tabak.

Na afbreking van het lengtedal door vulkanische gesteenten en nog werkende vulkanen, die de oudere aardlagen overdekken en een zeer gecompliceerd bergland vormen (waaronder de Panindjawan 2165 M., de Patah 2200 M., en de Ringit 2000 M.), komt men voorbij de door fumarolen nog werkende Dempo,

3167 M., aan het 3de plateau, dat der Boven-Moesi, hetwelk in het N.W. wordt afgebroken door den werkenden vulkaan van den Kaba, op welks vruchtbare hellingen de koffieteelt bloeit. Ook dit plateau, 300 à 400 M. hoog, 50 K.M. lang en 10 K.M. breed, heeft sprekend het karakter van een lengtedal. Het is een voormalig meer, aangevuld met tuf van den Kaba, en drooggelegd door de Moesi, toen die haar dal dieper door den oostelijken bergwand groef.

Een vulkanische hoogvlakte van ± 1000 M. hoog scheidt genoemd plateau van het dal der Boven-Katahoen, de 4[de] afdeeling, welk dal eigenlijk de natuurlijke voortzetting van het Moesidal vormt. Hier stroomt de Katahoen door een enge vallei naar het N.W., loopt door een meer op 600 M. hoogte, van hooge bergen omringd, stroomt vervolgens door een hoogvlakte, waar zij bevaarbaar is, om naar het N.W. van het bergland met snellen loop in den Indischen Oceaan uit te monden.

2. *Het Overgangsgebied.* Hieronder verstaat Hoekstra het brongebied der Batang-Hari tusschen 3° en 1° Z.Br., tot op de breedte van Padang. Hoewel dit gewest nog niet voldoende bekend is, valt toch in 't algemeen aan te nemen, dat het zuidelijk deel bestaat uit twee parallelle bergketens, en aansluitend bij het eerste gedeelte, met lengtedalen er tusschen, nl. die van het landschap Soengei-Tenang en van het Meer van Korintji, die door den Raja-vulkaan, 2300 M., gescheiden worden, welke het Korintji-dal in het Z. met zijn vulkanische massa afsluit. Het Meer van Korintji ligt op de hoogvlakte, is 7 à 8 palen lang en half zoo breed, omringd door boschrijke, veelvuldig ingesneden oevers. De Batang-Sangkir, die op den Piek van Korintji ontspringt, stroomt over de hoogvlakte naar het meer, dat zich ontlast door den Maringin naar het oosten, waar zij zich zuidelijk met de Tembesi vereenigt.

De G.-Korintji of Piek van Indrapoera breekt het lengtedal verder af. Het is een reusachtige vulkaankegel van 3805 M. hoogte, die tot 3000 M. hoogte met woud bedekt is, hooger slechts met struiken. In den 500 M. wijden krater ziet men nog zwakke werking. Van het noorden uit maakt de berg den meest trotschen indruk, omdat zijn voet op 20 K.M. afstands

reeds op een vlakte van 500 M. hoogte rust. Door zadels van 1800 en 1600 M. hoogte staat deze berg in verbinding met zijn beide naburen: den Patah Sembilan in het W. en den Goenoeng-Toedjoek (= zevengeb.), in 't O., welks kraterrand zich met 7 toppen verheft tot 2300 à 2600 M.

Ten N. van deze vulkanen ligt het gebied van den bovenloop der Batang-Hari (Batang = rivier), die in het eerste gedeelte door een lengtedal stroomt, en door de Goemanti, eveneens langs een parallel hiermede loopend lengtedal vergezeld wordt, welke zich er mede vereenigt. De Batang-Hari vormt met een loop van ± 800 K.M. de grootste rivier van Sumatra. Zij ontspringt op het bergland ten W. van het Danau (= meer) di Atas (Pad. Bovenl.), heeft weldra een Z.O. richting door een smal dal, ontvangt de B.-Seleti, die eveneens door een lengtedal stroomt. Hier is de rivier reeds voor kleine prauwen bevaarbaar; zij stroomt verder naar het N.O., neemt de belangrijke Goemanti op, richt zich N.-waarts, om na nog onderscheidene bijstroomen te hebben ontvangen het bergland en tevens de Padangsche Bovenlanden te verlaten en met stroomsnelten door de Batang-Hari-districten zich naar het Z.O. te wenden naar het gebied van Djambi.

3. *Het bergland van Zuidelijk-Centraal-Sumatra.* Dit derde gedeelte gaat tot 0° 15′ Z.Br. en strekt zich ten O. van Padang en Priaman uit; het is een der langst bekende en best onderzochte gedeelten van het bergland, dat uit eenige reeksen van parallelle ketens bestaat, door breeder of enger stroomdalen van elkander gescheiden. Hoofdzakelijk behoort dit bergland tot het stroomgebied der Ombilien, een der bronrivieren van de Kwantan of Rivier van Indragiri.

Ten N. van den oorsprong der Batang-Hari ligt de hoogvlakte van Alahan Pandjang, 1500 à 1600 M. hoog, gevormd door den dubbelvulkaan Pasar Arbaä en G.-Talang (2596 M.), en op dit plateau ligt de Danau (meer) di Atas op 1531 M. hoogte, door kale heuvels tot 1620 M. van vulkanisch materiaal omringd, terwijl in het Z.W. de Barisan tot 2100 M. stijgt. Genoemd meer, dat door de Goemanti afstroomt, is het overblijfsel van een veel grooter watervlakte, welke ontstond,

doordien vulkanische uitwerpsels de afwatering verhinderden, en het meer, thans slechts 44 M. diep, zal nog kleiner worden, als de Goemanti haar bedding door erosie verdiept.

De Pasar Arbaā is een ingestorte krater, die door een meer wordt ingenomen, de schoone Danau di Bawah met 11 K.M.[2] oppervlakte op 1464 M. hoogte gelegen, door steile bergruggen ingesloten. De Talang is op dit oogenblik nog een werkzame vulkaan zonder eigenlijken krater. Uit een kraterspleet van 300 M. lengte en 30—90 M. breedte, door loodrechte wanden ingesloten, stijgen gassen en waterdamp op. Met den Talang in 't Z. en den Merapi (2892 M.) in het N., ligt ten O. van den Barisanketen een aanzienlijke verzakking, welker laagste gedeelte wordt ingenomen door het Singkarah-meer, het voorbeeld van een typisch langwerpige inzinking, welke de Duitschers als „Grabensenkung" aanduiden. Dit meer is 18 K.M. lang, 6,7 K.M. breed en ligt 362 M. hoog; de diepte bedraagt in het Z. 180 en in het N. 240 M. In het N.W. mondt de Soempoer, in het Z.O. de Selajoe of rivier van Solok in dit meer uit, welke laatste door een vruchtbare, dichtbevolkte vallei stroomt, waar verkeerswegen elkander uit alle richtingen ontmoeten, en waardoor de spoorweg van Padang over Padang-Pandjang (die hier zich splitst, zoodat de eene lijn tot naar Fort de Kock gaat, terwijl de andere arm langs den oostelijken oever van het Singkarah-meer loopt) zijn weg neemt naar Solok en Sawa-loento.

De afwatering van het Singkarah-meer heeft plaats door de Ombilien, die het meer bij Moeko-Moeko verlaat, oostwaarts stroomt tot waar zij de Sello opneemt, en de richting van de laatste rivier daarna volgt naar het Z.O., langs de uitgestrekte Eocene kolenvelden, totdat zij de Pamoeatan opneemt en vervolgens hoofdzakelijk in oostelijke richting stroomt, om zich op een hoogte van 160 M. boven de zee te vereenigen met de Sinamar, die uit het N. komt. Na eerst onder den naam Ombilien verder te zijn gestroomd en nog onderscheidene zijriviertjes te hebben opgenomen, verkrijgt het aldus gevormde breede water den naam de Kwantan, die met talrijke bochten als een echte rivier weldra geheel afdaalt naar de vlakte.

Een gordel van vulkanische gesteenten, in een N.O.—Z.W.

richting loopend, en waarop zich de drie groote vulkanen, de Sago (2261 M.), de Merapi (2891 M.) en de Singalang-Tandikat (2877 en 2137 M.) verheffen, sluiten dit gebied weder af. De Merapi is een der fraaiste en belangrijkste vulkanen, met afgeknotten kegelvorm en talrijke straalvormige ribben, die door het erodeerende water in den vulkaan zijn gevormd. Deze vulkaan, sedert 1879 in rust met enkel fumarolen-verschijnselen, wierp in 1905 bij een kleine explosie zand en steenen uit. Ten N. van de vulkaanreeks neemt het bergland in hoogte af; hier vindt men de vruchtbare en dichtbevolkte Diluviale tufplateau's van Fort de Kock en Pajokoemboeh. Padang-Pandjang, dat den toegang tot de plateau's van Solok en het laatstgenoemde vormt, heeft daardoor groote beteekenis.

In het W. der hoogvlakte van Fort de Kock verheffen zich de imposante overblijfselen van den Manindjau-vulkaan, welks mantel met zijn oostelijke naburen zoo nauw samenhangt, dat er tusschen den Manindjau en den G. Singalang slechts een pas van 1325 M. open ligt. Door de instorting van den krater bleef een van binnen steile bergwal van elliptische gedaante bestaan, met de grootste as van 23 K.M. en de kleinste van 11 K.M. bij 200 K.M.² oppervlakte. Binnen dezen kraterrand heeft op de plek van den vroegeren krater een centrale instorting plaats gevonden, waardoor het Manindjau-meer, ook Danau (= meer) genoemd, gevormd is (16 K.M. lang, 9 K.M. breed, 93,575 K.M.² oppervl., en 157 M. diep), welks waterspiegel 470 M. hoog ligt. Door de Antokan-rivier stroomt het meer af op den Indischen Oceaan.

4. *Het bergland van noordelijk Centraal-Sumatra.* Dit bergland, dat tot 1½° N.Br. gaat, vormt het achterland van Ajer-Bangis en Natal en omvat de stroomgebieden van Kampar en Rokan, Masang en Gadis. In dit gedeelte van het bergland komt ten N. van den Pasaman of Ophir (3000 M.) het lengtedal met evenwijdige ketens het meest sprekend voor, enkel door twee kleine ruggen afgebroken, welke het land in drie riviergebieden scheiden. Het lengtedal strekt zich uit van den Merapi in het Z. tot den Loeboek Raja in het N.

Tusschen het schrale zandsteenplateau van den Boven-

Kampar in het O. en een bergketen van den Kalaboe tot Loeboek Raja in 't westen ligt het puimsteen-tufplateau der Soempoer-rivier, die op den Pasaman ontspringt en door een jong erosiedal naar de oostelijke vlakte stroomt, waar zij Rokankiri heet en een noordelijke richting neemt. De hoofdwaterscheiding, die thans ten W. van de Soempoer-vallei gevonden wordt, lag in den Diluvialen tijd ten O. van deze rivier.

Een lengtedal van grootsche afmeting wordt verder doorstroomd van de Gadis, die op den Kalaboe ontspringt, en de Angkola, welke in het N.W. op den Loeboek Raja zijn oorsprong neemt, en langs het bloeiende Padang Sidempoean, aan den voet van dien berg, naar het Zuiden stroomt, de Gadis tegemoet. Beide rivieren ontmoeten elkander op 170 M. hoogte en breken vereenigd door het leisteen- en zandsteengeb. in het westen naar den Indischen Oceaan. Waarschijnlijk is de doorbraak gevolgd toen de Loeboek Raja ontstond, die het lengtedal naar het noorden afsloot.

5. *Het bergland en hoogland van Noord-Sumatra.* De Loeboek Raja, een vulkaan die zich tot 1900 M. verheft, welke in het beneden gedeelte bewoond wordt, doch welks top met zware wouden is bedekt, vormt een belangrijk punt in de orographische gesteldheid van Noord-Sumatra. Men kan in 't algemeen aannemen, dat hier het stelsel van parallelle ketens overgaat tot de vorming van een breed bergland, waarbij verder noordelijk de hoogvlakte domineerend is en de bergketens als randgebergten van het hoogland gezien niet of weinig uitkomen. Wij vatten dat noordelijk bergland samen als één geheel, en vinden dan in 't zuiden van dit gedeelte van Sumatra een overgangsgebied, waarbij de ketenvorm des terreins overgaat in het breede bergland, dat tot hoogvlakte neigt, en waarbij de scheidende lengtedalen der ketens allengs verdwijnen, terwijl het noordelijk bergland van Sumatra, van de vlakte ten zuiden van het Toba-meer af, het sprekend karakter bezit van een hoogvlakte met steile randgebergten.

Ten N. van den Loeboek Raja op $1^1/_2$° N.Br. vormt de Toroerivier nog een laatste voortzetting van het lengtedal; zij ontspringt op het bergland ten Z. van het Toba-meer, stroomt

naar het Z.O. en buigt zich tegen den voet van den Loeboek Raja naar het W., om verder door de Tapanoeli-keten te breken en ten Z. der Golf van Tapanoeli in zee te vallen. Verder oostelijk komt uit het bergland ten Z. van het Toba-meer de Bila-rivier met haar bijstroomen, welker dal evenwijdig aan het vorige eerst naar het Z.O. loopt, doch de Bila buigt zich op ± 2° N.B. naar het N.O. en N. om. Tusschen beide ligt de lijn der waterscheiding.

Vervolgens bereiken wij de hoogvlakte van het Toba-meer, een echt steppeachtig plateauland, welks oppervlakte gevormd wordt door tuflagen. De Bataks noemen die hoogvlakte Hoembang (waarsch. van hembang = uitgebreid). De noordelijke Toba-hoogvlakte heeft in het midden een depressie van ongeveer 1000 à 1100 M., terwijl ten N. daarvan de hoogte 1300, ten Z. 1500 M. bedraagt. Deze terreinvorm heeft tengevolge, dat de noordelijke rivieren een zuidelijke, de zuidelijke een noordelijke richting nemen en die in 't midden een westelijke. Aan den voet van het westelijke gebergte komen zij samen, om bij Singkel uit te monden. Ten N. van het Toba-meer ontspringt op den Dendoe, 1820 M. hoog, de voornaamste bronrivier van de Langkat.

Het Toba-meer is het grootste bekende meer van Sumatra; het heeft, zonder het schiereiland Samosir gerekend, een oppervlakte van 1300 K.M.² en met dit 2050 K.M.² Daardoor is het ongeveer 12 maal zoo groot als het meer van Singkara. Het schiereiland Samosir, dat het midden inneemt, en door een smalle, moerassige landtong met den westoever verbonden, op een reuzenblad gelijkt, aan een dunnen steel op het meer gelegd, verdeelt het Toba-meer in twee deelen: het noordelijke gedeelte, Tao Silahai of Tao na bolak (= breede meer) geheeten, en een zuidelijk gedeelte, dat geen algemeenen naam heeft, maar genoemd wordt naar de aangrenzende landschappen. Dat zuidelijk gedeelte heeft een diepte van ± 500 M. Nagenoeg het geheele meer wordt door steile rotswanden ingesloten, op korteren of verderen afstand door hooge bergtoppen gekroond, waaronder de Si Manoek in het O., 2377 M. en de Oeloe Darat in het W., 2172 M. hoog. Het eiland Samosir, dat de grootste hoogte van 1585 M. bereikt, daalt met glooiende oevers naar het meer, hier moerassig, elders zandig. Langs de

oevers van het meer liggen nog enkele kleine eilandjes en het is omringd door dorpen, hoeta's, langs het strand gelegen, die een druk verkeer op het water hebben. Hevige valwinden maken echter de vaart dikwijls gevaarlijk.

Het Toba-meer vormt een merkwaardig hydrographisch centrum in dit gedeelte van Sumatra. Rondom het meer ontstaan binnen kleinen kring op de berglanden onderscheidene rivieren, die van hier naar alle hemelrichtingen stroomen en eindelijk naar de beide kusten van Sumatra. Het meer zelf heeft zijn afwatering in het zuiden door de Asahan-rivier, die naar de Straat van Malakka stroomt.

Het Toba-meer dankt waarschijnlijk zijn ontstaan aan een reusachtige, massale verzakking, met een spronghoogte, die in het N. op zijn minst 1000 M. bedraagt, terwijl in het zuiden de verzakking geringer was. De wegzinkende aardschol is bij dat proces verbrokkeld, en zoo zijn het schiereiland Samosir met eenige kleine brokstukken der oorspronkelijke aardschol aan den zuidelijken oever van het meer als horsten blijven staan. De noordelijke hoogvlakte van Toba is door ophooging ontstaan in den tijd, toen het Toba-meer nog niet gevormd was. In het N.O. is het voorland, de O. kust van Sumatra, weggezonken en op den steilen breukrand vindt men, evenals in de Padangsche Bovenlanden, een dubbele reeks van meest uitgewerkte vulkanen, de Simbalon-Sibajak-Similir-rij. Tusschen deze in het N.O. en de Longsibadon-keten in het Z.W. is door subaerische afzetting de Karo-hoogvlakte gevormd.

Ten N. der Bataklanden liggen de hoogvlakten der Gajo- en Alas-landen, die eerst in den laatsten tijd door de militaire expeditie van Van Daalen nader bekend zijn geworden.

Het Gajo-land met de Alas-landen vormt een overgang van de Bataksche hooglanden naar Atjeh. In het W., N. en O. is het Gajo-land overal omgeven door Atjehsche laag- en berglanden, die het als een meer of minder breeden gordel van den Oceaan scheiden. De Gajo-landen omvatten het centrale bergland van den noordelijken Barisan en vormen uitgestrekte hoogvlakten, doorsneden door tal van bergruggen, welke de stroomgebieden der voornaamste hier ontspringende rivieren, die van Peusangan, Meulaboh, Djambo Ajé, Djamboer Ajar, Tripa,

Temiang en Peureula, met tal van zijrivieren, van elkander scheiden. Het hoofdscheidingsgebergte vormt de grens tusschen de Gajo-landen en Atjeh's westkust; het buigt zich bij de boven-Seunagan-rivier naar het oosten en zet zich onder onderscheidene namen voort door Alas-landen naar de Bataklanden. De van deze hoofdketen uitgaande secondaire ruggen verdeelen de Gajolanden in vier scherp geteekende hoogvlakten. De hoogvlakte van Laut-Tawar is aldus genoemd naar een meer van dien naam, dat 46 K.M. in omtrek is en 1205 M. hoog ligt. Hoewel het geen kratermeer is maar door verzakking in den bodem gevormd schijnt te zijn, wordt het bijna geheel door gebergten omringd, alleen aan de westzijde uitgezonderd, waar zich uitgestrekte sawah-vlakten uitbreiden. Aan den zuidelijken oever worden slechts enkele beduidende nederzettingen met rijstvelden tusschen de bergruggen gevonden. De verdere hoogvlakten zijn, 2 die van Boven-Djambo-Ajé, 3 die van Gajo Loeős of Tanjo en 4 die van Serbodjadi, aan den bovenloop der Peureula.

In het noordwesten van Sumatra splitst zich het bergland weder in twee takken, die het lengtedal der Atjeh-rivier insluiten, en welke als de laatste uitloopers der parallelle ketens van den Barisan beschouwd kunnen worden. Aan den noordkant wordt het land hier steil afgebroken en het bergland van Sumatra eindigt door genoemde ketens in twee hoekpunten, in Pedropunt in het oosten, en Atjehhoofd benevens Koningspunt in het westen. Tusschen deze hooge hoeksteenen ligt de moerassige lage kust van Groot-Atjeh, die in het bergland voortschuift langs de rivier. Ten oosten van Pedropunt begint de laagvlakte van Oost-Sumatra.

Geologische geschiedenis van Sumatra. De grondslag voor den bouw van het eiland Sumatra wordt gevormd door een stelsel van oude schiefer- of leigesteenten (zie I, pag. 69), in petrographisch opzicht voornamelijk bestaande uit donkerblauwe kleilei en kwartsieten benevens grauwakken. Dit stelsel van oude leigesteenten duidt Dr. VOLZ in zijn jongste studie over Sumatra aan als Maleische formatie (Malaiische Formation), wegens de belangrijke rol, welke die reeks van gesteenten vervult in

den bouw der eilanden van den Indischen Archipel, en omdat hun ouderdom niet algemeen valt vast te stellen, zoodat een gelocaliseerde naam minder tot onjuiste beschouwingen aanleiding geeft dan een algemeene naam.

De Maleische formatie komt op vele plaatsen van Sumatra aan den dag. Men vindt haar in het Lisoeng-geb. tot 1000 à 1200 M., waar zij een groote plaats inneemt, aan de doorbraak van de Kwantan-rivier, tusschen Pajakoemboeh en de Kamparrivier, en van het Lisoeng-geb. breidt zij zich uit tot de grens der V Kotta's naar het N., met dezelfde gesteenten benevens glimmerlei. Het noordelijk daarbij aansluitende lage Soeligi-geb. (Goenoeng Soeligi 536 M.) bestaat meest uit harde, fijne kwartsieten. Nog op vele andere plaatsen is de Maleische formatie bekend en niet onwaarschijnlijk moet deze als het grondgebergte van geheel Sumatra beschouwd worden, dat op de meeste plaatsen door jongere formaties aan het oog onttrokken wordt.

De ouderdom der Maleische formatie kan slechts bij benadering worden aangewezen, zeiden wij, daar er tot nog toe geen versteeningen in gevonden werden. Verschillende geologische aanduidingen wijzen er echter op, dat de formatie zeer veel ouder moet zijn dan de opper-Karbonische, en dat zij waarschijnlijk wel tot de Kambrischen tijd moet gebracht worden, en in elk geval oud-Palaeozoïsch is.

De lagen der Maleische formatie werden reeds in dien oudsten geologischen tijd geplooid tot vouwenstelsels (zie I, pag. 62 enz.) en hebben daardoor als het ware den eersten grondslag gevormd van de bergketen, die in de lengte door Sumatra loopt en het geraamte vormt, waaromheen dit eiland is opgebouwd. Toch vormde dit gebergte niet een geheel aaneengesloten plooiingstelsel, maar het bestond uit vier deelen, die als coulissen naast elkander stonden, en welks vormen nog in den omtrek van het tegenwoordig Sumatra uitkomen. Zij zijn: 1. het Atjeh-Batakland; 2. Tapanoeli-stelsel (Volz spreekt van Tapanoeli-Bogen), van Siboga naar Kalaboe, bestaande uit 3 à 4 parallelle plooien; 3. het Padanger stelsel (van Kalaboe tot de Piek van Indrapoera), bestaande uit 6 à 7 vouwingsruggen en 4. het gebergte van Zuid-Sumatra.

Door welke krachten had de opheffing der prae-Karbonische

lagen tot bergketens plaats? Was het door zijdelingschen druk als gevolg der contractie van het binnenste der aarde, of was het door een druk van het magma van onder naar boven tegen de nog jonge aardkorst?

De waarneming leert, dat de vouwen der oude leigesteenten in innige betrekking staan tot de onderliggende granietmassa's, die als het ware de kernen vormen van de opwelvingen der leigesteenten. Hieruit valt als waarschijnlijk af te leiden, dat deze oudste gebergten ten deele gevormd werden als lakkolithen, (I pag. 87) een vorming, die bij de oudste verheffingen der aardkorst vermoedelijk een grooter rol heeft gespeeld dan later. Waar de dekmantel dier lakkolithen door denudatie in den loop der tijden werd weggenomen, komt het graniet-gesteente weer aan de oppervlakte, zooals op onderscheidene plaatsen van Midden-Sumatra het geval is, o. a. ten O. van Siboga, ten O. van Padang en elders.

Het gebergte, dat aldus gevormd was, stond in prae-Karbonischen tijd aan sterke denudatie ten prooi, waardoor de oude leilagen op onderscheidene gedeelten tot op de granietkern werden weggenomen. Hierdoor verkreeg Sumatra in den vóór-Karbonischen en Mesozoïschen tijd de gedaante van een vlak afloopend schild, aan de randen gedeeltelijk onder water gelegen, en waarop gedurende den jongsten Karbonischen tijd in onderscheidene gedeelten koraalriffen ontstonden, die de Karbonische kalkgesteenten vormden, welke discordant op de lagen der Maleische formatie voorkomen.

In den geologischen tijd, die daarop volgde, en welke nog vóór het Trias ligt, hadden er hevige erupties van diabasen plaats langs spleten, die veelal aan de grens der kalkriffen voorkomen in de richting der vouwingsplooien. Daarvan zijn vele voorbeelden in de Padangsche Bovenlanden, het Batang-Hari-gebied en elders aan het licht gekomen.

In den oudsten Triastijd was Sumatra blijkbaar met het vasteland verbonden (I, 71). Doch de beweging des bodems deed de grens van land en water voortdurend afwisselen, en weldra werd Sumatra door de Thetys-zee grootendeels overdekt, om vervolgens weder droog gelegd te worden. Bij deze tijdelijke waterbedekking had de vorming van Mesozoïsche sedimenten plaats,

bestaande uit leemlagen en zandsteenen van het Trias, welke o.a. aan de boven-Kwaloe voorkomen, daar lagen van 600– 800 M. dikte hebben, en die waarschijnlijk in Oost-Sumatra groote verbreiding bezitten.

Het begin van het Tertiair, nl. het Eoceen, kenmerkte zich door geringe vouwing, waardoor het prae-Karbonische rompgebergte weder verscheurd werd, terwijl ook gesteenten uit het Eoceen aan die vorming werden onderworpen. Tot de gesteenten van het Eoceen behooren de productieve kolenlagen en onderscheidene conglomeraten. (I pag. 556). Gelijktijdig daarmede, waarschijnlijk er mede in verband, had er weder eruptie van andesieten plaats langs lijnen van verbrokkeling of spleten der aardkorst in de richting van de plooien.

Nadat tijdens het Mioceen en Plioceen, (het jonge Tertiair), in Zuid-Sumatra kalklagen, mergellagen, leemlagen, zandsteenlagen en bruinkolen gevormd waren in de bekkens langs de toenmalige kust van het eiland, en ook vulkanische werkzaamheid zich openbaarde, hoewel nog niet krachtig, begon aan het eind van het Tertiair bij den overgang tot het Diluvium de hevig werkende bergvorming, die in hoofdzaak in den Indischen Archipel het tegenwoordig relief deed ontstaan. De resultaten van die bergvormende energie der aardkorst waren verschillend, al naar de vastheid der lagen, welke er weerstand aan boden. Zware lagen uit het laatste Tertiair werden gevouwen tot bergruggen, en op het westelijke voorland van Sumatra, over Enggano, de Mentawei-eilanden, Nias enz. ontstond een bergketen. Het oude rompgebergte en de jongere aardlagen van Sumatra werden bij die werking verscheurd op de meest zwakke lijnen, zooals men in West-Sumatra aan dien kant van het Barisangeb. en in Zuid-Sumatra nog kan zien. Intusschen hadden hierbij ook verticale inzinkingen plaats langs de westkust van Sumatra. Hierdoor ontstond de steile rand van het eiland naar den buitenkant. Verheffing door bergvorming aan den eenen kant, inzinking aan den anderen kant, nl. in den Indischen Oceaan, deze werkingen verscheurden en vervormden de aardlagen van het eiland. Langs de westkust zonk een gedeelte van het verbrokkelde land in de zee en alleen de hoogste gedeelten van het gebergte op het voorland: Enggano, Mentawei-eil. enz., bleven als geïsoleerde

rotsen in den Oceaan zichtbaar, in hun rangschikking de richting nog aanduidende van de bergketen, waarvan zij een overblijfsel zijn. De westkust van Sumatra vertoont nog sporen van dien afgebroken rand in de vorming der kust.

Vulkanen en jongere formatie. Door genoemde verscheuring der aardkorst in dit vulkanisch gewest, waarbij uit den aard der zaak de breukzone een vrijwel rechten gordel vormde, werd deze als voorbestemd tot vulkanische erupties. Op die zone ontstond de reeks van jonge vulkanen, welke in de lengte door geheel Sumatra loopt. (Zie pag. 204).

Het aantal vulkanen is niet juist aan te geven bij het nog onvoldoende onzer tegenwoordige kennis. Doch men kan ongetwijfeld 93 jonge vulkanen op Sumatra tellen, waarvan 12, gelijk wij zeiden, nog werkende zijn, die als volgt geographisch zijn in te deelen.

1. De Soenda-groep, 12 éruptiepunten, die Straat Soenda, een jonge inzinking, omringen of doorkruisen. Hiervan 6 in de Soenda-straat en 6 op Sumatra.
2. Kroë-groep, 1 eruptiepunt.
3. Ranau-groep, 6 eruptiepunten.
4. Pasoemah-groep, 16 eruptiepunten.
5. Redjang-groep, 5 eruptiepunten.
6. Korintji-groep, 5 eruptiepunten.
7. Padanger-groep, 15 eruptiepunten.
8. Mandailing-groep, 3 eruptiepunten.
9. Tapanoeli-groep, 1 (?) eruptiepunt.
10. Batak-groep, meer dan 16 eruptiepunten.
11. Alas-groep, 6 eruptiepunten.

Hierbij moet men bedenken, dat het aantal vulkanen in werkelijkheid veel grooter zal blijken te zijn, als zij nader bekend worden, en dat het dikwijls moeielijk valt uit te maken, of men met één of meer vulkanen te doen heeft.

Als men de vulkanen van Sumatra overziet, blijkt, dat zij in een lange smalle zone langs de westelijken kant van het gebergte gegroepeerd zijn. Het is een strook van 1600 K.M. lang, terwijl zij het dichtst voorkomen in de Redjang-groep, de Korintji-groep, de Padanger Bovenland-groep en in de Man-

dailing-groep. Op 1 K.M. lengte vindt men in dat gedeelte van den vulkaangordel 13—20 vulkanen. De hoogste vulkanen op Sumatra zijn de Piek van Indrapoera 3690 M. en de Dempo 3120 M.

De hevige vulkanische actie, waardoor de jong-vulkanische bergen werden opgebouwd, zal op Sumatra evenals op Java (zie II, 37) in den laatsten Tertiairen tijd zijn aangevangen, en heeft zich voortgezet in den Quartairen tijd. De groote vulkaankolossen zullen in den Diluvialen tijd of nog later ontstaan zijn. Bij gemis van een volledige geologische kaart van Sumatra valt de beteekenis van het vulkanisme voor de vorming van den bodem van het eiland nog niet zoo volledig aan te wijzen, als dit voor Java kan geschieden. Alleen wijzen wij er hier op, dat vele der vruchtbare plateaus uit vulkanisch tufmateriaal gevormd zijn, afgezet in zoetwatermeren. Het plateau der boven-Semangka, het Ranau-plateau, het plateau der Boven-Moesi, dat bij het Korintji-meer, bij het Manindjau-meer, en de hoogvlakte der Karo-Bataks zijn Diluviale tufformaties en ook elders komen die voor.

In den Diluvialen tijd heeft niet alleen het vulkanisme aan den bouw van het eiland gewerkt, ook de hooge stand der zee (zie I, pag. 80) heeft tusschen het Tertiaire heuvel- en bergland tal van Diluviale afzettingen nedergelegd uit het materiaal van de hoogere gedeelten afkomstig. Het Diluvium bestaat meest uit rolsteenbanken, conglomeraten en zandsteenen van vulkanisch materiaal. Het schijnen meest rivierafzettingen te zijn uit een tijd, toen de waterstand der rivieren belangrijk hooger was dan tegenwoordig en zij een grootere slib- en puinmassa afvoerden. De Diluviale zeevormingen zijn ook tot hoogten van 200 M. aan te wijzen; zij omringen het bergland met heuvelachtige, breede terrassen en vormen den overgang tot de vlakte.

Hebben wij in het bovenstaande in hoofdlijnen de geologische ontwikkelingsgeschiedenis van Sumatra nagegaan van den oudsten tijd tot het eind van het Diluvium, sedert dien tijd arbeidt de natuur steeds voorts aan de vervorming van het eiland. De vulkanen zijn van tijd tot tijd nog werkzaam, de erosie en denudatie in het binnenland tasten de rotsen aan en de aanslibbing langs de kusten zetten het proces der landvorming hier voort. Zelfs de actie der bergvorming is nog niet

geheel tot rust gekomen, zij het ook dat de werking op kleine schaal plaats heeft (zie I, pag. 86).

Klimaat.
A. Windrichting.

Het klimaat der onderscheidene gewesten van Sumatra heeft een verschillend karakter, al naar de ligging ten Z. of ten N. van den aequator, met een overgangszone onder den aequator, verder naar de ligging ten O. of ten W. van het gebergte en naar de hoogte boven de zee. Naast deze hoofdfactoren, die in het tropische zeeklimaat hier wijzigingen brengen, komen nog andere locale invloeden. De westelijke klimaatgebieden zijn tot een smalle kuststrook bepaald, de oostelijke hebben een grooter oppervlakte en sluiten zich nader aan bij het zeeklimaat van de westelijke Java-zee en de Zuid-Chineesche zee. Wij wijzen verder naar de algemeene klimaatsbeschrijving (deel I, pag. 120 enz.) en staan hier enkel bij karakteristieke afwijkingen stil.

Gaan wij in de eerste plaats de windrichtingen van elk dezer deelen na. Het zuidelijk gedeelte der westkust tot nabij den aequator ligt in het gebied van den N.W. moesson van Nov. tot Maart, en den Z.O. moesson van Mei tot October. De Z.O. moesson is eigenlijk de Z.O. passaat, die nabij den aequator zoo goed als een oostenwind wordt. Als deze over het bergland van Zuid-Sumatra waait, valt hij voor de westkust samen met den landwind bij nacht, die van het land naar zee waait, en beide versterken aldus elkander, terwijl de richting hierdoor iets gewijzigd wordt.

Daardoor waaien aan de Z.W. kust van Mei tot Oct. de O. tot N.O. winden bij nacht vrij geregeld. Doch over dag, als de W. zeewind waait, werkt deze den moesson (passaat) tegen, en zoo verzwakken zij elkander. Het gevolg is, dat men over dag in dien tijd aan de westkust geen vaste windrichting heeft, maar er veranderlijke winden overheerschen, uit alle streken van het kompas waaiend.

Van Nov. tot April is de toestand omgekeerd: de zeewind waait dan over dag, een W. wind, die den W. en N.W. moesson versterkt, en dientengevolge waaien in dezen tijd de N.W. winden veel geregelder over dag dan bij nacht, wanneer de landwind hem tegenwerkt. Door deze bijkomende oorzaken en de ligging

der kust ten opzichte van het gebergte wordt de N.W. moesson evenmin als de O. moesson aan de zuidelijke westkust veel opgemerkt, maar heerschen er verder veranderlijke winden naast land- en zeewinden, veelal vergezeld van zware regenbuien.

In de overgangszone der westkust, van den aequator tot 2° N.Br., heeft men geen bepaald overheerschende windrichting, maar hebben land- en zeewinden de overhand en wisselen zeer regelmatig af: de landwinden uit het O.N.O., de zeewinden uit het W.Z.W.

Het gedeelte der kust verder noordelijk tot Atjeh heeft, vooral in de noordelijke helft, N.O. winden van Dec. tot Maart en Z.W. winden van Mei tot Sept. De N.O. wind is evenwel minder in het oog vallend dan de Z.W. wind. In de zuidelijke helft van deze kust is de wind minder vast en bemerkt men nog in een overgangsgewest te zijn.

De N.O. wind, dien wij hier gedurende de zuider-declinatie der zon van Dec. tot Maart leerden kennen (I pag. 143), is blijkbaar de N.O. passaat, die in December tot den aequator naar het Z. voortschuift, en de Z.W. wind in Juli is de Aziatische moesson, die gedurende de noorderdeclinatie der zon ontstaat om het luchtdrukminimum op het vasteland van Azië, waaromheen een cyklonale beweging gevormd wordt. Toch staan de moessons aan de westkust niet geregeld en geenszins krachtig door. Het kustgebergte houdt een geregelden luchtstroom tegen, en ruimt aan land- en zeewinden der kust een grooter plaats in ten koste van den moesson. Daardoor dan ook, dat de eigenlijke Z.W. moesson het krachtigst waait aan de noordkust van Atjeh, en daar alleen tot zijn recht komt, maar aan de westkust van N. Sumatra enkel zwakke sporen vertoont. De noordkust van Sumatra behoort, wat de winden betreft, geheel tot het stelsel der moessons van de Golf van Bengalen, met Z.W.-moessons van April tot October, en met den N.O.-moesson (N.O.-passaat) van November tot April.

Het noordelijk gedeelte der oostkust van Sumatra ligt eensdeels in de beschutting van het westelijk hoogland en is aan den anderen kant begrensd door een smalle zeestraat, in het oosten afgesloten door het hooge schiereiland Malakka. Daardoor kan zich aan de kust en op de zeestraat het windstelsel der moessons

en passaten niet vrij ontwikkelen. De Z.W. moesson waait zelden ver in de straat, en in plaats daarvan heeft men hier veel windstilte of veranderlijke winden. Aan de O. kust van Sumatra is de toestand in hoofdzaak dezelfde; hevige buien komen daar veel voor, die met windstilte afwisselen. De buien uit het W. heeten in de Straat van Malakka „Sumatranen"; het zijn hevige windvlagen, kort van duur maar met stortregens en onweders.

In het Z. van de Str. van Malakka begint langs de kust van Sumatra en op het land het windstelsel reeds te heerschen, zooals wij dat beschreven (I pag. 139 enz.). Op de breedte van Deli heeft men ongeveer den overgang dier windstelsels. Ten Z. van den aequator waait de oostmoesson, die er omstreeks Mei doorstaat (O.-passaat) en tot October heerscht, en ten N. van den aequator in een Z. wind overgaat. Dan wordt het de echte moesson, die in het tegengestelde jaargetijde door den N.O. moesson (passaat) wordt afgewisseld. In de Str. van Malakka en in den Riouw-Archipel, die in Juli, als ten N. van den aequator gelegen, den Z.W. moesson zouden moeten hebben, waait van Mei tot Sept. meest Z.O. en Z. wind (zie het kaartje I, pag. 144). Deze wind is te beschouwen, als een gevolg van de luchtaspiratie, welke de Z.W. moesson aan den noordelijken toegang van Str. v. Malakka doet ontstaan. De naar die aspiratie toestroomende lucht doet door de richting der straat den Z.O. moesson (passaat) ten Z. van den aequator in diezelfde richting voortgaan ten N. van den aequator. In het tegengestelde jaargetijde heerschen hier N.W. winden door soortgelijke aspiratie in het zuiden der straat.

Regenval en andere klimaats-verschijnselen.

De regenval staat met de windrichting ten nauwste in verband. Daar nergens de moessons ongestoord heerschen, heeft de regenverdeeling op Sumatra niet het echte moessonkarakter van een droog en een vochtig jaargetijde, al bestaat er verschil. De regel, dat de Z.O. moesson droog is in den Archipel, geldt niet voor Sumatra; deze wind heeft bij zijn weg over de Java-zee reeds voldoende vochtigheid ontvangen om aan de kust als een vochtigen wind aan te komen.

De regenverdeeling op Sumatra leert het volgend overzicht kennen.

Overzicht van de regenverdeeling op Sumatra.

(De cijfers geven gemiddelden aan over vijf en meer jaren in m.M.)

		Januari.	Februari.	Maart.	April.	Mei.	Juni.	Juli.	Augustus.	September.	October.	November.	December.	Jaar.	Normaal cijfers. Gemiddelden per maand $\frac{1}{12}$ van het jaar.
	Telok Betong ($5^1/_3$° Z.Br.). . . .	**272**	**270**	**256**	174	119	122	109	124	127	138	137	**232**	2080	173
Z.W. kust, aan zee.	Benkoelen (± 4° Z.Br.)	**319**	255	279	266	241	229	191	224	247	**357**	**371**	**368**	3347	295
	Padang (± 1° Z.Br.)	349	259	287	362	321	363	302	352	**413**	**542**	**513**	**515**	4578	381
	Siboga (± $1^2/_3$° N.Br.).	349	331	**441**	**421**	348	296	311	319	376	**538**	**528**	**468**	4726	393
	Singkel (± $2^1/_3$° N.Br.)	281	272	358	**444**	371	328	300	368	448	534	517	420	4641	386
N.kust a.zee.	Kota Radja (± $5^1/_2$° N.Br.). . . .	140	86	89	119	**149**	93	116	129	**176**	**205**	**192**	**234**	1728	144
	Sabang (± 6° N.Br.)	**178**	109	71	103	**191**	138	123	115	**187**	**213**	**219**	**432**	2079	173
N.O. kust; op geringe hoogte.	Edi (± 5° N.Br.).	**210**	82	50	64	103	107	90	146	125	**195**	**292**	**454**	1918	159
	Seroewa (± $4^1/_3$° N.Br.)	**179**	87	77	123	126	128	116	**222**	**207**	**241**	**268**	**306**	2080	173
	Medan (14 M. — $3^1/_3$° N.Br.). . .	116	100	93	126	**185**	121	132	**193**	**224**	**252**	**236**	**206**	1984	165
	Bengkalis ($1^1/_2$° N.Br.).	158	155	181	258	199	142	143	185	**266**	**303**	**347**	**315**	2652	221
	Djambi ($1^1/_3$° Z Br.).	**216**	**222**	**282**	**264**	181	138	118	143	176	**227**	**285**	**287**	2539	186
	Palembang (3° Z.Br.).	**295**	**269**	**318**	**278**	196	136	111	112	128	**227**	**292**	**360**	2722	226
Hoogte-stations.	Solok (376 M. — 1° Z.Br.). . . .	**275**	**225**	**246**	**225**	159	119	81	131	130	**230**	**231**	**254**	2306	192
	Alahan Pandjang (1458 M.; 1° Z.Br.)[1]	154	159	**390**	**253**	182	103	72	103	**221**	196	**357**	**334**	2533	206
	Pajakoemboeh (512 M. — ± 0° Br.)	**276**	**214**	**250**	**243**	178	134	106	176	159	**223**	**253**	**300**	2512	209
	Bandar, hoogl. en bergl., op ± 3° Z.Br.	**328**	**265**	**312**	**330**	232	175	147	150	186	223	**306**	**341**	2995	249
	Fort de Kock (927 M. op 0° Br.). .	**228**	180	**257**	**272**	**206**	151	99	171	163	**238**	**231**	**250**	2446	203

1) Voor 1901.

(N.B. De vette cijfers wijzen een regenval aan grooter dan het normale cijfer; de zeer kleine minder dan de helft van het normale.)

Uit het bovenstaande blijkt, dat Sumatra niet alleen een regenrijk klimaat heeft, (alle genoemde stations op een na met boven de 2000 m.M. regenval, en zelfs tot 4700 m.M. gaande), maar dat de regen ook over het geheele jaar verdeeld is. Regenarmoede vindt men er in geen enkele maand des jaars, maar wel kenmerken zich eenige maanden door een toenemenden regenval. Over 't algemeen hebben de maanden Juni, Juli en Aug. den minsten regenval, en de maanden Sept., vooral October, November en Dec., zijn de regenrijkste maanden, Januari ook nog voor enkele gedeelten. Over 't geheel geeft Februari den minsten regen voor de Westkust, terwijl de tijd van Mei tot September meest overal het droogst is, evenwel geenszins arm aan regen. Atjeh heeft den hoofdregentijd van Sept. tot en met Dec. en een kleinen regentijd in Mei; Jan.— April is 't er droog.

Bij vergelijking der verdeeling van den regen over het eiland valt in het oog, dat de plaatsen aan de westkust nabij de zee gelegen den meesten regen hebben, en dat die niet, als op Java, toeneemt met de hoogte boven de zee. Het gebergte, dat zich met vrij steile hellingen langs de kust uitstrekt, is de oorzaak, dat de lucht hier reeds snel nabij de kust stijgt en daar een aanzienlijken stijgingsregen veroorzaakt. De veelvuldige wouden op de berghellingen houden mede de zeewinden tegen, bevorderen aldus hierdoor een windstuwing en regenvorming.

De cijfers leeren ons verder, dat de regenhoeveelheid per jaar toeneemt naar den aequator. De oorzaak hiervan ligt voor de hand.

De lucht op Sumatra is aan de westkust bijna altijd vochtig, maar in de morgenuren het minst: des morgens na droge warme dagen heeft hier tusschen 4—6 uur een sterke dauwvorming plaats en tot 10 uur zijn de bergtoppen scherp afgeteekend tegen den blauwen hemel, maar daarna worden zij tot den volgenden morgen weer meest in nevels en wolken gehuld.

Het klimaat der kuststreken van Sumatra overziende, doet het zich in de lagere gedeelten kennen als heet en vochtig, met aanzienlijken neerslag. Den drogen tijd, die op Java, nl. in het oosten, nog bekend is, vindt men op Sumatra niet. Een groot gedeelte van Sumatra ligt in het gebied nabij den aequator, met krachtige verticale luchtbeweging het geheele jaar door,

maar het meest bij hoogsten zonnestand. De verdeeling van den regenval komt hiermede overeen. Een verschil is het met Java, dat het op Sumatra veel meer en harder waait, zooals door velen werd opgemerkt, de bergpassen van Java uitgezonderd. Een gevolg van de groote vochtigheid en het minder schijnen der volle zon is het minder gebruik van schaduwboomen bij de cultures van Sumatra, o. a. bij de koffie.

De gemiddelde temperatuur is ongetwijfeld ± $^1/_2$° C. hooger dan op Java, als gevolg van de ligging onder den aequator. Uit den aard der zaak geven de terreinafwisselingen vele regen- en temperatuurverschillen. Door het klimaat zijn de lage gedeelten van Sumatra, alsmede de heuvellanden en de niet te hooge berglanden, bij uitnemendheid geschikt voor den groei van tropische planten. Waar de natuur vrij spel gelaten wordt, ontwikkelen zich de oerwouden op Sumatra, die als gevolg van de min dichte bevolking nog uitgebreide streken in beslag nemen. Wij hebben die oerwouden en hun plantengroei reeds beschreven (I pag. 206, 212) en gewezen op de verschillen tusschen de Javaansche en de Sumatraansche wouden.

Een geheel ander karakter dan dat der laaglanden vertoont het klimaat van het hoogland van Midden-Sumatra. De heer WESTENBERG schetste dit hoogvlakteklimaat, wel niet in getallen maar door woorden des te sprekender.

De hoogvlakten van Sumatra laten door hun klimaat weinig vermoeden, dat men zich hier in het hartje der tropen bevindt. Zelfs midden op den dag, als de zon fel genoeg kan branden, wordt de hitte reeds getemperd door hevige winden, die zelfs onaangenaam guur worden, zoodra de lucht bewolkt is of de avond valt. De gewone Indische stortbuien, die kort duren maar hevig zijn, komen op de Bataksche hoogvlakte zeldzaam voor, doch dagen aaneen valt soms een fijne, kille motregen, terwijl in de morgenuren menigmaal een dikke mist over het land pleegt te hangen. Als de zon onzichtbaar blijft, gelijk hier dikwijls het geval is, heeft de natuur iets sombers, iets dreigends.

Op heldere dagen is het anders; dan kan de blik heel ver weg dwalen over de eindelooze vlakte, waarop de wolkenschaduwen spelen; dan teekenen de bergen aan den horizon zich in groote lijnen scherp af tegen het uitspansel en kronkelen in zilveren

pluimen de rookzuilen der vulkanen ten hemel. Dan is het landschap wel niet lief en bekoorlijk maar heel grootsch en heel machtig.

Planten en dieren. Over de verbreiding der planten en dieren in den Archipel hebben wij reeds gehandeld (I 192 enz.) in het algemeen en mede het oog op Sumatra gevestigd, zoodat wij daarnaar verwijzen, ook wat betreft de verschillen met de flora van Java. Wij zullen daaraan niet meer toevoegen, doch alleen de aandacht er op vestigen, dat Sumatra het echte land der tropische oerwouden is. De weinig dichte bevolking en de betrekkelijk geringe oppervlakte, welke in cultuur is genomen, schenken aan dit eiland, door overvloedigen regen over het geheele jaar en een zwaren verweeringsbodem, alle voorwaarden voor de ontwikkeling van het type der tropische regenwouden (I pagg. 206, 209, 212). Ook de tropische kustflora (I 222) heeft een groot gebied; voornamelijk langs de oostkust vindt men typisch de mangrove-vegetatie, terwijl ook de eigenaardige moerasbosschen (I, 225) hier veel voorkomen.

De regenwouden komen op Sumatra tot groote hoogte voor, en alleen op de hoogste bergen valt een overgang tot de Alpine flora waar te nemen. De hoogvlakten van Sumatra, als die bij het Toba-meer, hebben eenigszins het karakter der xerophiele savanne-wouden met lage boomsoorten, arm aan onderhout, en met lange grassen, waaronder het alang-alang een aanzienlijke plaats inneemt. Daardoor doen zij iets aan steppen denken.

Ook de dierenverbreiding behoeven wij na het gezegde (I pag. 235 enz.), waar de dieren in verband met de geologie beschouwd zijn, niet te herhalen. Alleen herinneren wij hier er aan, dat de fauna van Sumatra een Aziatisch karakter heeft, en wel het meest van alle eilanden van den Archipel, doordat het later dan de andere van Azië gescheiden werd.

III. BEVOLKING.

Bewoners van Sumatra. Volksaard. De onderstaande statistiek leert ons de talrijkheid der bevolking van Sumatra bij benadering kennen, volgens de officieele indeeling, die daarbij is aangenomen. Ook al zijn die cijfers niet in bijzonderheden juist, omdat

van een eigenlijke volkstelling op Sumatra geen sprake kan zijn, toch zullen de totalen bruikbaar zijn, om de algemeene groepeering der bevolking van Sumatra en de omliggende eilanden te leeren kennen. Wij hebben daarbij genomen de gegevens voor de geheele Sumatragroep.

	Europ.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	Inlanders.	Totaal.
Padangsche Bovenlanden . . .	1845	9 462	244	1 433	354 653	367 137
Padangsche Benedenlanden . .	953	1 799	17	435	832 968	836 172
Tapanoeli.	369	1 659	72	543	321 309	323 988
Benkoelen	244	804	34	159	161 185	162 396
Lampongsche districten. . . .	121	879	53	9	141 364	142 426
Palembang.	618	8 958	2 194	189	792 840 [2])	804 299
Oostkust v. Sumatra.	2079	103 768	365	8 843	306 035	421 090
Atjeh en Onderhoorigheden [1]).	701 [1])	5 139	43	470	104 451 [3])	110 804
Riouw.	238	13 737	1	246	71 964 [4])	86 186
Banka.	269	39 849	246	41	65 900	106 305
Billiton	84	11 577	7	4	31 714	43 386

De vergelijkende statistiek (zie I pag. 452) leert verder, dat de volksdichtheid van Sumatra uiterst gering is, en in het dichtstbevolkte gedeelte des lands, het Gouvernement Sumatra's Westkust, op weinig meer dan 10 bew. per K.M.² kan gesteld worden.

Sumatra is daardoor in vele opzichten nog een maagdelijk eiland, niet geëxploiteerd, waar de natuur vrij spel is gelaten, en dat het dichtst bevolkt is midden in het westelijk gedeelte, langs de helling van het bergland. De minst dicht bewoonde gedeelten zijn de groote laagvlakten der oostelijke helft, met

1) Deze cijfers betreffen alleen de afdeelings- en onderafdeelingshoofdplaatsen. Van de afdeelingen zelf is de sterkte niet op te geven.

2) Hierin is begrepen het ramingscijfer 131 500 voor het Rijk Djambi, met uitzondering van de landschappen Korintji en Serampas en het stroomgebied der Toenkal-rivier. Naar gissing zou Korintji alleen een bevolking van tusschen 75 000 en 250 000 zielen tellen.

3) Onder dit cijfer is niet begrepen de bevolking der afdeelingen Moekim VII, Lho Seumawe, Poeloe Raja, Meulaboeh en Tapa Toean, waaromtrent geen opgaven konden worden verstrekt.

4) Hieronder een bij benadering verkregen cijfer van 10 703 voor Poeloe Toedjoeh.

hun drukkend klimaat en met dichte, vaak moerassige en ongezonde oerwouden.

In verband met de terreingesteldheid en het klimaat staat ook het verschil in physieke en geestelijke energie. De krachtigste volken van Sumatra zijn de bewoners van het bergland en het hoogland, en eveneens vindt men bij dezen de meeste ontwikkeling, zooals wij bij de Bataks en Menangkabauers zullen zien. Een scherp onderscheid valt op te merken, o.a. bij de Bataks, tusschen de bewoners van het hoogland en van de lagere gewesten, waarbij de gunstige invloed van het hoogteklimaat boven die van het laagland op de bewoners duidelijk spreekt, zooals wij later aanduiden. Op den laagsten trap van ontwikkeling staan de physiek zwakkere laaglandsvolken, welke gedeeltelijk uit nog niet vast aan één woonplaats gebonden stammen bestaan, en in de oerbosschen verblijf houden. Wij wijzen hiervoor op de Orang-Koeboe, Orang-Loeboe (zie I pag. 364). Bij de laaglandsvolken valt verschil te maken tusschen hen, die de oevers der bevaarbare rivieren en de kusten bewonen en de stammen, welke in het binnenland in de oerbosschen verblijven. De eersten komen onder vreemde invloeden, nemen eenige cultuur-ideeën over, de laatsten zijn ongelukkige, willooze slachtoffers van de natuurlijke omstandigheden, welke hier niet tot hun voordeel zijn.

In het algemeen de bevolking van Sumatra beschouwende, treft het, dat zij nergens bijzonderen aanleg voor economische ontwikkeling vertoont. IJver, arbeidslust, zin om te sparen en kapitaal te vormen zijn geen kenmerken, welke hier algemeen voorkomen. Het versnipperd staatsbestuur en gemis aan eenheid werkte dien toestand in de hand. Geen vorst of staatssuprematie deed hier over een grooter gebied gedurende een langer tijdperk eenheid ontstaan, geen ethnographisch eenheidsbesef of staatkundig eenheidsgevoel heeft de bewoners met elkander vereenigd. Verdeeling en versnippering in kleine groepen heeft steeds de ontwikkeling der bevolking en haar optreden tot groote doeleinden belemmerd. Daardoor bleven de natuurschatten van Sumatra lang zoo goed als ongeëxploiteerd. En door de geringe bewoning hadden vreemdelingen hier zooveel moeite met het vestigen van landbouw- en mijnondernemingen, omdat de arbeidskrachten meest van elders moeten komen.

In aard verschillen de flinkste volken van Sumatra veel van de Javanen. De bevolking van Sumatra's Westkust bijv. is uiterst beleefd zonder een spoor van de kinderlijke onderworpenheid, die men bij de Javanen kan opmerken. Zelfbewustheid, vrijheidsgevoel en moed vindt men bij de Sumatraansche volken veel meer; men denke aan de Atjehers. De echt Sumatraansche volken hebben ook nooit zoo sterk onder vreemde overheersching gestaan als de Javanen en zijn minder vermengd geworden.

Volksstammen en groepen der Inlanders.

Als men de bewoners van Sumatra naar hun afkomst beschouwt, moet men in de eerste plaats verschil maken tusschen de kustbewoners en de stammen van het binnenland. De kusten van Sumatra zijn sedert eeuwen in aanraking geweest met vreemdelingen. Op de Oostkust van Sumatra hebben in de Lampongs, te Palembang en Djambi al sedert lang Hindoe-Javaansche volksplanters zich gevestigd om handelsstations op deze kust te stichten. Aan de Westkust van Sumatra en rondom de kusten van Noord-Sumatra hebben Atjehers en Maleiers zich verbreid, voornamelijk om handel te drijven. Daarenboven hadden zich Chineezen, Klingaleezen, Hindoe's en Arabieren op vele punten aan de kust gevestigd, en waren vermengd met de Inlanders. Hierdoor is de bevolking der Benedenlanden en der kusten doorgaans geheel verschillend van die der Bovenlanden en van het binnenland. De kustbevolking van geheel Sumatra bestaat uit gemengde rassen, waarin onderscheidene internationale elementen zijn opgelost.

Bestaat er aldus een ethnographisch verschil tusschen de bewoners van het binnenland en die der kuststreken, eveneens valt er een sociaal-economisch verschil waar te nemen. De kustbewoners hebben door den directen handel met vreemdelingen gedurende eeuwen beter geleerd te produceeren voor den ruil. De binnenlanders echter zijn tot het midden der 19de eeuw meest buiten vreemden, nl. Europeeschen, invloed gebleven. Zij hebben hun eigen huishoudkunde het langst bewaard, hoewel er Hindoe-Javaansche invloeden uit lang verleden tijd zijn op te merken. Zelfs de Islam heeft er niet overal invloed gevonden; men vindt daar nog resten der natuurhuishoudkunde en van de natuurlijke ontwikkeling der maatschappij en van den godsdienst.

De echt Inlandsche bevolking van Sumatra vormt een staalkaart van talrijke stammen en familiën. Hoewel misschien één in oorspronkelijke afkomst, en terwijl allen tot de Maleisch-Polynesische taalfamilie behooren, heeft het isolement in de verschillende deelen des lands toch voor vele groepen een zelfstandige ontwikkeling van eigenaardigheden en gewoonten ten gevolge gehad. Dit blijkt o. a. uit de vele talen van het eiland.

Wij zagen reeds (I pag. 279), dat men bij de bewoners van Sumatra en de naastbij liggende eilanden op zijn minst een tiental talen kan onderscheiden, terwijl de meeste weer in dialekten kunnen onderverdeeld worden. Op het hoofdeiland vindt men: 1. Maleisch, 2. Bataksch, 3. Atjehsch, 4. Gajosch, 5. Redjangsch en Lebongsch en 6. Lampongsch, elk weer met dialekten. Deze taalgroepen vertegenwoordigen ook in hoofdzaak de voornaamste stammen der Inlanders op Sumatra. Wij zullen de toestanden en eigenaardigheden dezer Sumatrasche stammen in korte overzichten afzonderlijk nagaan, zonder in 't bijzonder te letten op de tegenwoordige politieke verhoudingen.

I. De Maleiers. De meest karakteristieke en sterkst vertegenwoordigde Inlanders van Sumatra, die reeds in de oudheid bekend waren, zijn de Maleiers en de Bataks. In aard en levenswijze verschillen deze hoofdgroepen zeer. Terwijl de Bataks altijd meest binnenlanders waren, die te huis bleven en zich voor goed op het hoogland van Sumatra vestigden, werden de Maleiers zeevaarders, die als emigranten naar elders trokken en zich overal in den Archipel langs de kusten nederzetten. Alleen op Sumatra, in den Riouw-Archipel en op Malakka bleven de Maleiers als aaneengesloten geheel wonen (zie I, pag. 285). Op Sumatra namen zij vooral de oostkust met het tegenwoordig gebied Palembang als centrum in, omdat dit gewest het meest aan de routes van het handelsverkeer lag, en zij verdrongen van hier de Bataks meer naar het binnenland of vermengden zich met hen. In het binnenland hield echter op de Padangsche Bovenlanden de stam der Menangkabauers, die men van echt Maleische afkomst acht te zijn, zich staande; misschien moet men in hen een overblijfsel der oer-Maleiers zien, die gevestigd bleven

in het binnenland, ook nadat andere Maleiers naar de kusten voortdrongen, en die zich hier zelfstandig ontwikkelden. (Zie I, pag. 288).

De huidkleur der Maleiers is licht, roodachtig bruin, welke bij velen overgaat in een olijfkleur of geelbruin; het hoofd is plat en breed, het haar grof en sluik, terwijl zeer weinigen der mannen een baard bezitten en ook borst en ledematen bijna niet behaard zijn. Zij zijn kleiner van lengte dan de Europeanen, maar overigens sterk gebouwd; het gelaat is plat en breed, met uitstekende wangbeenderen en een middelmatig hoog voorhoofd, terwijl de zwarte of bruine, een weinig scheef staande oogen, den kleinen, platten neus met breede neusvleugels en wijde neusgaten en den grooten mond met dikke lippen spoedig in het oog vallen.

De Maleier wordt verder beschreven als vriendelijk van aard en over 't algemeen in zijn manieren beleefd en ongedwongen. Nimmer onderdanig, is hij tegenover vreemdelingen teruggetrokken en wantrouwend, hoewel hij dit niet toont. Hij is moedig en betrouwbaar in het uitvoeren van een taak, maar daarentegen verkwistend, leent gaarne geld en is zeer laksch in het terugbetalen. Hij is een aardig verteller, spreekt gaarne in gelijkenissen, haalt spreekwoorden en wijze spreuken aan, heeft een humoristischen geest en houdt van aardige scherts. Hij is Mohammedaan en fatalist, maar daarbij zeer bijgeloovig. Hij drinkt nooit alkohol, is zelden een opiumschuiver, maar houdt veel van spelen, van hanengevechten en dergelijke sport. Hij is van nature een sportsman, vangt en temt olifanten, is een bekwaam visscher en volmaakt te huis in de boot. Hij leert gemakkelijk iets navolgen, en als hij doorzettingskracht heeft en ijver, kan hij een goed werkman zijn. Doch hij is eenigermate lui, kent orde noch regelmaat, zelfs niet voor zijn maaltijden, en tijd heeft voor hem geen waarde. Zijn huis is slordig, zelfs vuil, maar hij baadt zich tweemalen per dag; hij houdt van opschik en mooie kleeren. Het gevoel van stamverwantschap is zeer sterk bij hem ontwikkeld.

Aldus de somatische eigenschappen en het karakter der echte Maleiers van Sumatra's Oostkust. Zij, die zich naar elders verspreidden en handel drijven, hebben door vermenging veel

vreemde elementen in zich opgenomen. De zuiverste en oorspronkelijke Maleische rastypen vindt men thans nog bij de Menangkabauers in de Padangsche Boven- en Benedenlanden. Over dezen nu in 't bijzonder.

De karaktertrekken van de Menangkabauers worden niet geroemd. Zij zijn sterk gehecht aan voorvaderlijke gewoonten en zeden, en wijken daarvan niet dan noode af. Verder worden zij beschreven als stijfhoofdig, weinig voor overtuiging vatbaar. Een beleediging vergeten zij niet licht, maar trachten zij meestal in 't geheim te wreken, door den beleediger in diens persoon of goederen te benadeelen; toch onderwerpen zij zich gewillig aan straf. Huwelijkstrouw is niet streng bij hen in toepassing, de liefde van ouders tot kinderen is niet groot en evenmin is het medegevoel veel ontwikkeld. De Menangkabauer is over 't geheel ijdel, wantrouwend, inhalig, kuipziek en bemoeizuchtig, aanmatigend tegenover zijn minderen, nederig tegenover zijn meerderen en vooral tegenover invloedrijke personen. Waarheidsliefde staat bij hen niet hoog aangeschreven, onderscheid tusschen het mijn en dijn wordt bij velen gemist. Bij feestelijke gelegenheden geeft hij zich dikwijls aan onmatigheid over. Zindelijkheid op lichaam, kleeding en woning wordt weinig betracht. De ernstige aard van den Menangkabauer maakt hem een vijand van luidruchtigheid; toch is hij een minnaar van gezelschap en hij praat en disputeert gaarne; geheele nachten kunnen deze lieden bij elkander zitten te redetwisten en te babbelen. Er ligt iets aangeboren advocatisch in hem, maar tegenover vreemdelingen is hij stug, in zich zelf gekeerd, weinig vatbaar voor levendige indrukken. Van dronkenschap heeft hij een afkeer; het gebruik van betel en tabak, de eerste als pruim en de tweede als cigarette, is er algemeen.

De betelpruim heeft er groote beteekenis in het maatschappelijk leven (zie I 399). Over 't algemeen is de Menangkabauer gastvrij tegenover bekenden en ook de vreemdeling, die hem belangstelling toont, geniet veelal bewijzen van vriendelijkheid, en dan is hij trouw. Tegen pijn is hij uitermate gehard. Al is de Menangkabauer niet bepaald lui, arbeidzaam is hij evenmin; hij doet niet gaarne meer dan hij noodig heeft te verrichten. Hij heeft, trots hoog loon, niet veel lust om in de

mijnen te arbeiden of op andere wijze een stuk brood door loonarbeid te verdienen. Daarentegen is hij een energiek handelaar, een geduldig handwerker, maar afkeerig van flinke lichamelijke inspanning. Aansporingen van regeeringswege of van particulieren om katoen, rameh, cacao enz. te planten, waartoe de bòdem in hun land zich goed leent, baten weinig; hij moet als het ware naar de sawah's gedreven worden en laat die na den oogst braak liggen. Eerst in den laatsten tijd is het gelukt hen hier en daar tot den aanplant van tweede gewassen te brengen. Die eigenschap der Maleiers maakt hen niet geschikt om den bodem des lands veel in cultuur te brengen, en het gemis aan werkkrachten is het groote bezwaar, dat bij de exploitatie der natuurlijke rijkdommen ook in hun gebied moet overwonnen worden. Eigenaardig is het wel, dat hij, die geen loonarbeider wenscht te zijn, in het verzamelen der boschprodukten een zekeren zin heeft. De oerwouden liggen in de nabuurschap van vele kampongs, en het fladderen in de bosschen strookt met den zelfstandigen aard der Menangkabausche bevolking.

Hoewel tot voor kort zoo goed als geheel van onderwijs verstoken, zoodat alle wetenschap voor hen een gesloten boek bleef, zijn de Menangkabauers toch niet onvatbaar voor ontwikkeling, en wanneer aan de leergierigheid voldaan wordt en die goede leiding heeft, blijkt dikwijls, dat hij niet minder aanleg heeft dan de Europeaan. Rekenen, aardrijkskunde, dier- en plantkunde, werktuigkunde, teekenen en schrijven leert hij goed. De versieringen der wapenen en van het huisraad, het snij- en schilderwerk aan de woningen, de patronen van vlechtwerk en weefsels en het fraaie filigraan, dat hun goudsmeden vervaardigen, zijn bewijzen van betrekkelijk hoogen kunstsmaak.

De Menangkabauers zijn Mohammedanen, maar het wezen van den Islâm is niet diep bij hen doorgedrongen. Hun godsdienst bepaalt zich hoofdzakelijk tot het volbrengen der uiterlijke voorschriften, zooals het opgaan naar het bedehuis op Vrijdag, het verrichten der dagelijksche gebeden, het vasten, de besnijdenis enz., maar in het diepste van hun overtuiging heerschen nog steeds animistische voorstellingen van den natuurgodsdienst (zie I pag. 305 en 312 enz.)

Het huiselijk leven biedt weinig afwisseling bij hen aan;

muziek wordt weinig beoefend, lustig, vroolijk zingen kent men er niet; wanneer de Menangkabauer zingt, is het veelal een klaaglied, dat getuigt van melancholische, verdrietige stemming. Dof klinkende trommen, meer helderklinkende koperen bekkens, kleine fluiten van rijststengels en grootere van bamboe en driesnarige violen van eigenaardig model zijn hun muziekinstrumenten. De Menangkabauer is over 't geheel een hartstochtelijk speler, die houdt van hanengevechten, van duiven- en kwartelgevechten, om daarbij te wedden, en tevens zijn kaart- en dobbelspel er in zwang.

Het familieleven en de familiebetrekkingen worden bij de Menangkabauers nog beheerscht door het matriarchaat (zie I pag. 355). Om de leden van eenzelfde gezin in de meest beperkte beteekenis van het woord aan te duiden bezigt men de namen „samandai", „sadapua", „saparivea" of „sakawah", waarvan de eerste de kinderen van eenzelfde moeder op het oog heeft en de overige in verband staan met het gemeenschappelijk gebruik van haard en pot, of met het gezamenlijk drinken van koffie. In één huis wonen verscheiden gezinnen bij elkander, en ieder heeft daarin zijn eigen stookplaats. Zij zijn allen afstammelingen in de vrouwelijke linie van dezelfde stammoeder, en heeten als zoodanig „saboeah paroei", d. i. „uit één moederschoot" geboren. Men vindt in de Menangkabausche woning naar matriarchale instelling kinderen met hun moeders en verder ooms, tantes, grootmoeders, oud-ooms en oud-tantes, allen van moederszijde, vereenigd. Man en vrouw maken bij het huwelijk geen eigen gezin uit, doch ieder blijft tot zijn eigen familie behooren. Door te groote uitbreiding kan een familie zich splitsen en verschillende woningen betrekken.

Het hoofd van ieder gezin is de „mama", — de oom van moederszijde, die in rechten en plichten de eigenlijke vader van zijn neven en nichten — „kamana'an's" is. De „saboeah paroei", de geheele familie, heeft een der „mama's" aan het hoofd, terwijl van de vereenigde familiën, die ten aanzien van elkander een „kampoeang" of „parindoeă'an" vormen, weer een dezer als hoofd fungeert, als „panghoeloe kampoeang." Eenige „parindoeă'an's" maken tezamen een groep of stam uit, soekoe geheeten. Eigenlijk beteekent soekoe „een vierde gedeelte", naar de vier geslachten,

waarin zij aanvankelijk verdeeld heeten te zijn (vergel. ons „kwartier"), hoewel het aantal thans veel grooter is. In een Inlandsche gemeente, negeri, wonen de leden van elk der verschillende, daar aanwezige soekoe's in dezelfde wijk bijeen; ze worden bestuurd door een Rapat of Raad der familiehoofden. De voorzitter van dien Raad, „Panghoeloe Soekoe" of „Datoeq", vertegenwoordigt de Soekoe in den Raad der gemeente. Oorspronkelijk was het bestuur der gemeente opgedragen aan een raad van Soekoehoofden, en dus vormde de gemeente een federatie der Soekoe's. Door de vestiging van het Nederlandsch gezag zijn echter gemeentehoofden ingesteld, onder den titel „Panghoeloe Kapala" of „Panghoeloe Rodi" (van 't Ned. orde), die door de bevolking worden gekozen, doch door het Ned. bestuur worden bevestigd en een bezoldiging uit 's Lands kas ontvangen. De Panghoeloe van den grootsten en oudsten Soekoe in de gemeente is uit den aard der zaak de aangewezen persoon om tot „Panghoeloe Kapala" te worden gekozen. Echter verplichtend is dit niet, en elk meerderjarig ingezetene, zonder lichaams- of zielsgebreken, is verkiesbaar.

Aldus is in het algemeen de soekoe-indeeling, die evenwel plaatselijk vele wijzigingen heeft. In de Padangsche Benedenlanden gaat het dubbele karakter der Panghoeloe's als wijkhoofden en tevens als geslachtshoofden meer en meer verloren en worden zij bijna uitsluitend wijk- of districtshoofden. In de hoofdstad Padang is die evolutie reeds voltooid. [1])

De familieband is nog altijd de grondslag der indeeling bij de bewoners: de gemeente, zoowel als de staat en het huisgezin worden daardoor bijeengehouden. Met de inrichting van

---

1) In Siak noemt men Soekoe de gezamenlijke afstammelingen der vroegere Menangkabausche kolonisten in dat land, uit een bepaalde streek van Centraal-Sumatra afkomstig. Dezen hebben hun oorspronkelijk matriarchale instellingen onder den invloed van den Islâm tegen de patriarchale verwisseld, zoodat de Soekoe zich daar in mannelijke lijn voortplant.

De naam Soekoe komt in sommige staatjes ten N. van Siak voor in de beteekenis van landstreek, waarover een Datoeq of vorst het bewind voert. De oorspronkelijke beteekenis is dus verloopen, evenals die bij ons „kwartier". In Groot Atjeh noemt men „Soekoe" de vier nationaliteiten, waaruit de bevolking volgens overlevering bestaat. In de Lampongsche districten duidt men met Soekoe in de dorpen eenige aan elkander vermaagschapte huisgezinnen aan, die veelal een eigen, maar aan het dorpshoofd ondergeschikt hoofd hebben. In het Palembangsche wordt in enkele streken „soekoe" gebruikt in de beteekenis van „geslacht", als onderdeel van stam, zonder gevolgen te hebben voor bestuur.

huisgezin en familie stemt het erfrecht overeen; ook daarbij beheerscht het matriarchaat de verhoudingen. Alleen zij, die elkander in vrouwelijke lijn bestaan, zijn elkanders erfgenamen. Van de moeder erven de kinderen en bij ontstentenis van dezen haar broers, zusters en zusterskinderen enz. Ook al zijn er kinderen, dan blijft toch de bezitting in handen van het hoofd des gezins. Van den man zijn broers en zusters de erfgenamen en bij gemis van dezen de zusterskinderen. Over eigen gewonnen goed mag de eigenaar vrij beschikken, over erfgoed met voorkennis en toestemming van de belanghebbenden. Dit stelsel heeft een buitengewoon sterk besef van solidariteit ontwikkeld bij de Menangkabauers; volgens de „adat tanggoengan" zijn de soekoe en de familie voor haar leden aansprakelijk (Zie I pag. 339).

De woningen der Menangkabauers hebben wij reeds beschreven en afgebeeld (I pag. 372); herinneren wij er enkel aan, dat zij gebouwd zijn op palen, terwijl het dak gewoonlijk uitloopt in twee hoornvormige punten, „tandoea", terwijl soms in het midden nog een kleiner, op zich zelf staand dakje gevonden wordt. De ruimte onder den vloer is de verblijfplaats van koeien, karbouwen, paarden, kippen en eenden en de bergplaats voor landbouwprodukten. De bouw der dorpen is nog al verschillend. In de zuidelijke Padangsche Bovenlanden zijn de huizen gebouwd op erven, met vruchtboomen beplant en ingesloten door een heg, al of niet op een wal geplaatst; in Rawas en Ladang zijn de huizen dicht bij elkander geplaatst op een geheel schoongemaakte ruimte, hetzij in twee of meer rijen, hetzij langs de vier zijden van een rechthoek. Behalve enkele kleine tuintjes met bloemen of als geneesmiddel gebruikte kruiden vindt men in deze dorpen geen andere vruchtboomen dan de hoogstammige klappers. Naast de woningen op erven, ziet men ook de schuren om rijst te bergen, sommige met sierlijk snijwerk voorzien en met heldere kleuren beschilderd.

Wij laten hier enkele regels volgen uit een schets van den heer H. R. ROOKMAKER (*Ind. Gids* 1902), die lang onder de Maleiers der Padangsche Bovenlanden vertoefde, en die hun leven door en door kende.

De woningen der Maleiers van de Padangsche Bovenlanden, hoewel dikwijls geheel of gedeeltelijk van kostelijke houtsoorten gebouwd en uitwendig door fraai snijwerk, heldere, schelle kleuren en spiegeltjes versierd, zijn, wat

betreft meubilair, alles behalve weelderig ingericht. Geen stuk vindt men er wat niet tot nut dient; voor sieraad wordt niets gedaan, de woningen van enkele rijkaards in de hoofdplaatsen uitgezonderd. Een paar fijne matjes, een paar met zwaar koper beslagen kisten van deugdzaam hout, eenig koperen vaatwerk, soms ook een bord of een schotel, door hoogen ouderdom waardevol, dat is het eenige, wat men luxe zou kunnen noemen.

Het woonerf maakt een vriendelijker indruk dan het inwendige der woning, de stoffeering is er minder sober. Kippen, eenden, geiten, runderen en buffels, soms een paard daarbij, getuigen van den welstand der bewoners van het hoog op palen gebouwde huis. Voor die dieren draagt de Maleier, vooral de Maleische vrouw, meer zorg dan men wel meent; alleen de hond heeft een treurig lot. Op menig erf vindt men een vischvijver, in sommige kampongs zelfs op de meeste erven. Aan de randen met klapperboomen beplant, wuiven daar hoog boven het wateroppervlak de bladeren dier palmen, die luwte geven en tempering van het zonnelicht. In die vijvers teelt men de goerami, een voortreffelijk smakende vischsoort, verder de garing, de pawas en een goudkleurige karpersoort.

De gezeten Maleische vrouw verkeert in benijdenswaardig goeden doen. De fraai besneden en versierde rijstschuur, de palmboomen, de beesten, runderen en karbouwen, het pluimvee, de vijver, de akkers, dat alles is het hare; de vrouw is baas in dit land, aan haar behoort het goed. Aan dat feit is voor een deel de welstand in het Menangkabausche land te danken, want de vrouw is arbeidzaam, verstandig, spaarzaam. De Maleische vrouw is een goede, zorgvolle echtgenoote voor den man, die eigenlijk haar logé is. Want het matriarchaat, dat hier heerscht, verbindt hem aan zijn eigen familie, en hij is bij de familie van zijn vrouw alleen des nachts op bezoek. Vóór dat hij 's morgens terugkeert naar zijn moeder en zusters, dus naar zijn eigen gezin, verkwikt zijn vrouw hem met een kop koffie, vaak met een gebakje er bij, en presenteert ze hem de door haar zelf gerolde sigaretten. De man is dus pas ten bedde uit, terwijl de vrouw reeds naar de rivier geweest is om water te halen, hout heeft gehakt, vuur aangelegd, water gekookt enz. Zoo zorgt de vrouw voor den man, die eigenlijk de heer des huizes niet is.

In de Menangkabausche dorpen valt in het oog het taboeah-huisje; hier ligt de groote, van een uitgeholden boomstam vervaardigde trom, waarmede bij bijzondere gelegenheden de bevolking gewaarschuwd en bijeengeroepen wordt. Verder wijzen wij op de balai, het raadsgebouw, waar de hoofden rechtspreken en vergaderen voor de belangen der gemeente; de moesadjid of moskee, de soerau, die als school en als bedehuis dienst doet, en de lapau, tegelijk winkel, restauratie en herberg. De markt of pasar wordt veelal gevormd door een groot plein, beschaduwd door waringin- of koebang-boomen. Hier komt

eens per week de bevolking van wijd en zijd samen om te koopen en te verkoopen.

De Menangkabausche bevolking leeft in hoofdzaak van den landbouw, den handel, de veeteelt, de nijverheid, de jacht en de visscherij. Wij zeiden reeds, dat zij geen ijverige werkers zijn. De onbebouwde gronden behooren aan een familie, een soekoe of aan de negeri (de gemeente), en deze hebben dan ook het recht om vergunning te verleenen voor het inzamelen van alle produkten, welke die gronden opleveren. Uit de bosschen haalt men hout voor de bouwwerken van het Gouvernement en voor eigen woning; hier verzamelt men honig, was, rotan, hars enz., welke gedeeltelijk in den handel worden gebracht. De landbouw teelt vooral rijst, zoowel op besproeide als op onbesproeide velden. Verder levert het land peper, indigo, muskaatnoten, tamarinde, koffie, tabak, gambir, klappers, pinang, betel, kapok, maïs, gierst, aardappelen en groenten. Overal wordt door de bevolking een levendige handel gedreven; de Menangkabauers drijven dien vooral als kleinhandel en trekken van markt tot markt. Groothandelaars treft men enkel aan op de hoofdplaatsen. De goederen worden vervoerd door den koopman zelf, door dragers, met karren, op paarden en in prauwen. Nabij en om de marktplaatsen vindt men een menigte lapau's (winkel en logement), waarvan de eigenaren onder een „panghoeloe pasa" of markthoofd staan.

De veeteelt staat bij hen lager dan de landbouw, maar is toch niet onbelangrijk. In hoofdzaak houden zij buffels, runderen, paarden en geiten. De buffels worden door de Menangkabauers gebruikt als trekdieren of als melk- en slachtvee. Het paard dient tot rij-, last- en trekdier. Hengsten houdt men gewoonlijk op stal of laat men weiden op het grasveld om de woning, de merries brengt men des nachts onder dak, ze moeten overdag met de veulens het voedsel zoeken. Aan de geiten wordt niet veel zorg besteed; men houdt die om ze te slachten of te verkoopen. Als pluimgedierte houdt men er hoenders, eenden, kwartels, duiven, soms ook ganzen, argusfazanten en beo's. Voor de vechthanen draagt men veel zorg; ook kwartels worden afgericht om te vechten. Eenden slacht men er zelden, doch de eieren worden als toespijs bij de rijst gebruikt.

De industrie is vooral huisindustrie en meest geen afzonderlijk beroep. De mannen houden zich bezig met timmeren, draaien, houtsnijden, prauwenmaken, smeden, delfstoffen graven enz., de vrouwen met spinnen, weven, houtwerken, matten- en mandenvlechten, goed wasschen, het verven van doek en het bakken van potten. De rijk met goud doorweven kains van Agam en de kostbare weefsels van Si Loengkang en Soengai Pagoe zijn zeer gezocht. Het garen voor die weefsels wordt tegenwoordig veel uit Europa betrokken. Het pottebakkersbedrijf is het werk van vrouwen. Het verbouwen van suikerriet heeft in vele streken op groote schaal plaats en geschiedt om de suiker te verkoopen of voor eigen gebruik. Tabaksteelt heeft plaats voor de binnenlandsche markt en uit allerlei vruchtzaden worden oliën bereid. Op de markten verkoopt men vooral de klapper- en de simanoeang-olie. De gambir wordt bereid in inrichtingen, die op kleine fabrieken gelijken; zij wordt gebruikt als versnapering bij de betelpruim, als looistof en als geneesmiddel. [1])

De Maleiers der Bovenlanden hebben zich ook verbreid over de Oostelijke vlakten. Naar het Zuiden vindt men in Korintji nog overblijfselen der Menangkabauers naast en vermengd met oorspronkelijke bewoners. Dezen zijn eveneens Mohammedanen, en hoewel in vele opzichten met de Menangkabausche Maleiers overeenkomend, verschillen zij er van in andere.

II. Redjangers en Lebongers. Op het golvende hoogland aan den bovenloop der Ketaun, in een vrij gezond klimaat, hoewel de cholera er soms verwoestingen aanricht, ligt het landschap L e b o n g, waar de L e b o n g e r s wonen, die in onderscheidene opzichten nog van de met hen verwante Redjangers onderscheiden zijn. De Lebongers hebben een eigen taal, waarom zij afzonderlijk genoemd worden, maar komen overigens veel met de Maleiers van Midden-Sumatra in zeden en gewoonten overeen, terwijl velen ook het Maleisch spreken en hun taal met vele Maleische woorden vermengd is. Op slechts eenige dier verschillen willen

1) Zie verder over deze bevolking: A. L. v. Hasselt, Reizen en onderzoekingen der Sumatra-expeditie. 3e deel. — A. W. Verkerk Pistorius. Studiën over de inlandsche huishouding in de Padangsche Bovenlanden. — J. L. v. der Toorn. Aanteekeningen uit het familieleven van den Maleier in de Padangsche Bovenlanden (Tijdschr. v. h. Bat. Gen. XXVI).

wij wijzen. De huizen der Lebongers hebben niet de opwaarts gebogen dakpunten (zie II pag. 235) der Bovenlanden, terwijl de dakbedekking bestaat uit roembia-bladeren of uit gespleten bamboe, de omwanding veel uit boomschors. De stijlen, waarop de nokbalk rust, zijn dikwijls besneden en met roode en witte figuren beschilderd. Bij de huizen vindt men veelal vierkante rijstschuurtjes. De vrouwen kleuren zich gewoonlijk de oogleden donkerblauw met fijn Arabisch poeder. Bij den arbeid is de gewone kleeding der vrouwen een badjoe van boombast. Verschillend van hetgeen men in andere Menangkabausche landen ziet is een klein vijgeblaadje van goud, zilver of blik, dat de meisjes aan een touwtje om den buik dragen tot het zesde jaar. De mannen dragen het haar lang of zoo geschoren, dat aan elken slaap een lange lok blijft hangen. De hoofddoek, ikat-ikat, is meestal van boombast vervaardigd. De godsdienst der Lebongers is de Islâm, echter met veel heidensche begrippen vermengd. De voornaamste cultures in hun land zijn rijst, voornamelijk op ladangs, suikerriet, tabak, gambir (doch weinig), cardamon, koffie, klappers, sirih en djagoeng. Men voert er uit koffie en vogelnestjes, meest naar Palembang. Veeteelt en nijverheid staan er op lagen trap.

Aan den bovenloop van de Moesi ligt Redjang, de woonplaats der Redjangers, die met de Lebongers verwant zijn, maar als minder gastvrij en niet zoo welwillend bekend staan, en wier trots, roofzucht en krijgslust dikwijls zoowel de vorsten van Palembang als ons gezag zorg baarde. MARSDEN beschouwde hen als oertype der Maleiers, wat evenwel niet juist is. De Redjangers zijn Mohammedanen, maar met veel heidensch in hun opvattingen en gebruiken; zij brengen offers aan den krater van den Kaba, die als heilig wordt beschouwd. Op de helling van dien berg vindt men Hindoe-oudheden, die, evenals enkele gewoonten, wijzen op den vroegeren invloed der Hindoe-Javanen. In afwijking van wat in Lebong geschiedt wijzen wij er nog op, dat de dansen door jongens en meisjes afzonderlijk worden uitgevoerd.

De cultures der Redjangers zijn ongeveer dezelfde als der Lebongers, alleen voor de klapperteelt is de grond minder geschikt. De koffiecultuur is sedert 1866 belangrijk geworden, de uitvoer gaat over Benkoelen, en die van tabak is eveneens belangrijk. In

dit gebied zijn goudmijnen in exploitatie (I pag. 560), die van groot belang beloven te worden.

III. De Lampongers. De Lampongers wonen in de Lampongsche districten, het zuidelijk gedeelte van het bergland van Sumatra, zooals de Atjehers in het noordelijk deel. Zij hebben een eigen taal, die naar woordvoorraad en klankstelsel volgens VAN DER TUUK, eenerzijds verwantschap met het Soendaneesch, anderzijds met het Bataksch vertoont, en met beide meer overeenkomst heeft dan met het Maleisch van Midden-Sumatra. Door die overeenkomst kwam JUNGHUHN er zeker toe een verwantschap der Lampongers met de Bataks te vermoeden, terwijl ZÖLLINGER aan de Soendaneezen dacht. Met zekerheid valt hierover nog niet te beslissen, doch niet onwaarschijnlijk vormen zij mede een type der oerbewoners van Sumatra.

Het oordeel over het karakter en de eigenschappen der Lampongers is zeer verschillend, zoodat het niet mogelijk is dit in een algemeene opvatting te vereenigen. Gunstig wordt het meestal niet voorgesteld; men noemt hen lui. Vooral moeten zij gesteld zijn op uiterlijke onderscheidingen. Ieder die het betalen kan, moet een „pangkat" hebben, d. i. een graad of waardigheid. Men heeft er vele soorten van pangkats, die alle verkregen worden door het betalen van een koopprijs en het geven van feesten, waarbij een bepaald aantal buffels moeten geslacht worden. Hooge titels, die vroeger door den Sultan van Bantam aan hoofden werden verleend, worden nog door tal van personen gedragen, zooals Pangéran, Radèn, Dalem, Temanggoeng enz. Ook getrouwde vrouwen noemen zich: Anggin, Mas, Inten enz. Zeer bijzondere onderscheidingen zijn de „papadoen" en de „sesako." De eerste is een bank, die een troon voorstelt. Om zich daartoe te laten verheffen moet men de middelen bezitten voor de hierbij gevorderde feesten, lagere rangen hebben doorloopen, en geen smet op naam of familie hebben of daarvan op bepaalde wijze gezuiverd zijn. De papadoen, die dan met gouden plaatjes of zilveren geldstukken belegd is, wordt slechts eens door den in rang verhevene gebruikt, en wel bij de feesten, die bij de verheffing worden gegeven. Het praktisch voordeel van de verheffing is, behalve de eer, dat de Lamponger

een hooger bruidschat voor zijn dochters kan vragen; vroeger mocht hij ook hooger boeten opleggen. Ons bestuur tracht het „beklimmen van den papadoen" zooveel mogelijk tegen te gaan. De „sesako" is van minder beteekenis: het is een gebeeldhouwde leuning, waartegen de te verheffen persoon geplaatst wordt, en die daarna wordt weggeborgen. Behalve genoemde komen er nog vele onderscheidingen in hun maatschappij voor.

De kampongs, dikwijls ver van elkander gelegen, zijn meest aangelegd aan rivieren, die het geheele jaar door water afvoeren. Zij hebben een „sesat" of „balaj", d. i. een gemeentehuis, waarin het dorpsbestuur zijn bijeenkomsten houdt en de bevelen der overheid worden opgehangen. Ook dient de sesat tot het geven van feesten, tot logies van gouvernements-ambtenaren enz. en tot rustplaats en nachtverblijf van doortrekkende Inlanders. Uit de sesat blijkt het aanzien van het dorp; in de aanzienlijkste dorpen rust zij op kolommen, aan welker boveneinden wel eens groote schenkbladen als kapiteelen zijn vastgehecht.

De bewoners van een kampong staan onder een of meer soekoehoofden, die op hun beurt weer aan het kamponghoofd ondergeschikt zijn en tezamen vormen zij het kampongbestuur. Kampong- en soekoehoofden worden door de bevolking gekozen; eerstgenoemden door den resident, de laatsten door den controleur aangesteld.

De huizen („noea", bij aanzienlijken „kraton", „doenja" (= wereld) genoemd, ook al onderscheiden zij zich weinig van de gewone) staan zooveel mogelijk om de sesat; zij zijn van hout of bamboe gebouwd, met atap, sirap of pannen gedekt, rusten op palen van ± 6 voet hoog, worden soms aan den voorkant geverfd en met snijwerk versierd. Dikwijls bestaan zij uit 2 of wel uit 3 verdiepingen, ieder in afzonderlijke vertrekken verdeeld. Elk huis heeft een eigen erf, gewoonlijk door een omheining afgesloten.

De gewone wijze van huwelijk bij de Lampongers is de „djoedjoer", waarbij het meisje van haar vader gekocht wordt voor een som, door den familieraad vastgesteld. De vrouw wordt dan het eigendom van haar man, na diens overlijden van zijn broeder of verderen naasten bloedverwant, die verplicht is haar te onderhouden, en die haar, vroeger althans, tegen haar zin mocht huwen

(leviraats-huwelijk). Door invloed van het Ned. bestuur is het bedrag der djoedjoer sterk verminderd, en worden wel in naam maar niet in werkelijkheid kostbare dingen voor de bruid gegeven; zoo betaalt men een stuk wit katoen in plaats van een karbouw enz. De volle djoedjoer bedraagt, al naarmate de bruid van hooge „pangkat" is, soms honderden guldens; deze vormt een hinderpaal tegen huwelijken en werkt onzedelijkheid in de hand.

In de Lampongs komen verlovingen soms op zeer jeugdigen leeftijd tot stand, wanneer nl. een paar aanzienlijken met een politieke of financieele bedoeling een innigen familieband wenschelijk achten, of wanneer er vrees bestaat, dat er kapers op de kust zijn. De huwelijken worden echter gewoonlijk gesloten als beide partijen reeds tot oordeel des onderscheids zijn gekomen, waarbij met hun neigingen wel degelijk rekening wordt gehouden, als die maar niet in flagranten strijd zijn met de plannen der ouders.

In de Lampongs treft men talrijke huwelijksvormen naast elkander, zooals misschien nergens anders in den Archipel. In het Toelang-Bawangsche kan men wel een zevental dier vormen onderscheiden. Zij zijn: 1. een huwelijk tusschen lieden van goeden stand met toestemming van beide ouders, waarbij voldoende goederen bij het huwelijk als uitzet worden medegebracht en de noodige feesten volgens de adat plaats hebben; 2. een huwelijk met wederzijdsche toestemming der ouders zonder die feesten; 3. een huwelijk door schaking; 4. het huwelijk, dat tot stand komt door aanneming tot schoonzoon; 5. het z.g. leviraatshuwelijk; 6. het zoogen. verwisselingshuwelijk, tusschen den man met de zuster zijner overleden vrouw en 7. het huwelijk, waarbij de echtgenoot bij de ouders der vrouw intrek neemt, totdat de bruidschat voldaan is.

Na het overlijden van den vader erft volgens de adat de oudste zoon uit een huwelijk geboren, of ook wel die zoon, welken volgens de volksinstellingen de vader tot erfopvolger heeft aangewezen, de dochters en de helft der roerende goederen; de verdere zoons krijgen de overige helft; onroerende goederen erft de oudste zoon geheel. Vreemden kunnen geadopteerd worden en treden dan als erfgenamen op. Het Moslemsche erfrecht wordt echter meer en meer toegepast in plaats van de inlandsche adat.

IV. De Bataks.

In het binnenland van Noord-Sumatra tusschen 2 en 3° N.Br. ligt op ongeveer 900 M. hoogte te midden van het bergland het merkwaardige Toba-meer (zie pag. 211), welks omstreken als de bakermat van de volksgroep der Bataks zijn te beschouwen. Langs den noordelijken oever vindt men een smal strookje zandig strand, op de meeste plaatsen echter rijst een steile bergwand op uit het water. De berghelling is gemiddeld ongeveer 400 M. hoog en slechts op enkele plaatsen beklimbaar langs moeielijke, hoewel niet gevaarlijke paden. Is men eens boven, op ongeveer 1300 M. boven de zee, dan bevindt men zich op een uitgestrekte met gras begroeide hoogvlakte, een golvend terrein, doorsneden van enkele ravijnen met hier en daar alleenstaande bergen. Ten N. van de hoogvlakte om het Toba-meer loopt een keten van vulkanische bergen in de richting N.W.—Z.O. en als men deze dwars overtrekt, daalt men eerst steil, later meer geleidelijk af naar de Residentie Sumatra's Oostkust, die de lage berghellingen, het heuvelland en de kustvlakte inneemt. De rug van genoemd gebergte vormt in Langkat en Deli de natuurlijke grens van het Nederlandsch gebied. Hier in de binnenlanden liggen de nog onafhankelijke Bataklanden, die in de laatste jaren hoe langer hoe meer worden ingekrompen door de expansie van het Nederlandsch gezag. Langs het midden van den oostelijken oever van het Toba-meer liggen de kleine staatjes Si Antar en Tanah Djawa tot aan het meer toe, die ongeveer 15 jaren geleden bij minnelijk overleg onder ons bestuur gebracht zijn.

De Bataks zijn een merkwaardig volk in de hooge binnenlanden van Sumatra, dat de residentie Tapanoeli, een gedeelte van Sumatra's Oostkust en de hieraan grenzende gedeelten bewoont. Men onderscheidt bij de Bataks drie hoofdstammen: de Toba's, de Mandailingers en Daïriërs, welke zich door verschillende dialecten onderscheiden, en behalve dezen vindt nog de groepen der Timor- of Simeloengan-Bataks ten Z. en O. van het Toba-meer, de Karo-Bataks ten W. en N.W. van het meer, de Pak-Pak-Bataks ten W. van het meer, de Raja-Bataks in het Z.O. en aan de oevers van het meer de Toba-Bataks. Verder kan men naar den aard der woonplaats bij de Bataks onderscheiden de goe-

noeng- en de doesoen-menschen, wat zoowel wijst op een staatkundige onafhankelijkheid als op een verschil in aard en karakter. De goenoeng-menschen zijn de bewoners der onafhankelijke berglandschappen, terwijl de doesoen-menschen wonen in de lagere gedeelten, in de bovenlanden der kuststaatjes Langkat, Deli, Serdang, Bedagei enz., en onder Nederlandsch gezag staan. „Goenoeng" en „doesoen" staan als verschillende natuurvormen in vele opzichten tegenover elkander, en hadden ieder een eigen en sterk uitkomenden invloed op de bewoners, waarom wij bij beide landschapstypen hier iets nader stilstaan.

De „goenoeng" vormt het typische hoogland. Het is één kale, golvende vlakte, met een bodem zoo mager en schraal, dat zelfs de Alang-alang er moeielijk schijnt te groeien. Soms bepaalt de plantengroei over een aanzienlijke uitgestrektheid zich uitsluitend tot lage varens. De overigens typische Indische vruchtboomen zoekt men er tevergeefs, zooals de Kokospalm en de Doerian, die elders een groote rol spelen in de huishouding van den Inlander, maar de Arengpalm groeit er goed, welks sap, meest in gegisten toestand, een lievelingsdrank der Bataks vormt. Rijst en maïs groeien er wel, maar eischen veel zorg en blijven laag. Het klimaat is hier het echte hooglandsklimaat. Hoewel tusschen 2°—3° N.Br. wordt de temperatuur door de hoogte veel verlaagd, ($^1/_2$° C. met 100 M.; zie I pag. 132) en zelfs midden op den dag, als de zon fel brandt, wordt de hitte getemperd door de hevige winden, die tot guur en onaangenaam worden, als de avond valt.

„De typisch Indische stortregen, die kort duurt maar hevig is, valt hier zelden; het land ligt boven de grens der intensieve onweersvorming, doch dagen aaneen valt er soms een fijne, geniepige motregen, terwijl in de morgenuren soms een sombere mist over het land schijnt te hangen. Op heldere dagen is het landschap wel niet lief en bekoorlijk maar grootsch en imposant. Als donkere smaragden teekenen de boschjes, waarin de dorpen liggen, zich dan af tegen het fletsche groen der eindelooze alang-alang-velden, terwijl ver aan den horizon de bergen hun kamlijnen afteekenen tegen het uitspansel, en enkele vulkanen er hun rookpluimen doen opstijgen."

Als men het land doortrekt, ziet men, dat het doorsneden

is van diepe kloven, veelal zoo smal, dat men er niets van bespeurt, vóór men aan den rand staat, en 80 à 100 M. beneden zich den blauwen hemel weerkaatst ziet in het water der sawah's. Behalve de strookjes boschgrond rondom de koeta's of dorpen zijn de smalle ravijnbodems de eenige vruchtbare plekjes op deze hoogvlakte. Door elk dezer kloven stroomt een riviertje, onbeteekenend en van geringe capaciteit maar voldoende voor het bevloeiingswater der langs hun oevers zorgvuldig aangelegde sawah's, die de kostbaarste bezittingen der Bataks uitmaken. Op de eigenlijke hoogvlakte is de landbouw slechts op droge velden mogelijk, doordat het water er ontbreekt.

Zoo vormt de goenoeng een van cañons doorsneden steppe met schrale flora en betrekkelijk ruw klimaat. Een geheel ander karakter heeft het lager gelegen doesoen-landschap. Dit laatste draagt al de kenmerken van het tropisch woud- en heuvelland, waar namelijk de Europeesche cultuur nog niet is opgetreden en de oerbosschen heeft doen verdwijnen. Als dit het geval is, wordt de alang-alang oppermachtig heerschend. Al wordt er in de laatste jaren iets aan gedaan, om de voor de tabakscultuur verwoeste wouden na het eindigen dier cultuur weer te doen toenemen, dit heeft het land niet het oude karakter teruggegeven. De zone der doesoen-dorpen is de hoogte der zware slagregens, die gevormd worden door den zeewind, welke tegen de bergen opstijgt, en in de namiddaguren, meest tusschen den middag en den ondergang der zon of in den avond, zich tot stijgingsregenbuien vormt, van hevige onweders vergezeld. Dan worden de zacht ruischende beken in weinige oogenblikken hevige rivieren, soms kokende bandjirs, evenwel slechts voor korten tijd.

De echte energieke Batak met zijn vrijheidlievende natuur en afkeerig van vreemden invloed is in zijn hart bewoner van het hoogland, van de goenoengs. Door zijn conservatieve natuur houdt hij niet van het land, waar vreemde indringers zich vestigen, en dientengevolge zag men ook reeds Batak-families uit de streken van het heuvelland, waar de tabakscultuur-maatschappijen hun ondernemingen voortschuiven, naar het bergland verhuizen, minder voor cultures geschikt. Evenwel gemakzuchtige Batak-families vestigden zich ook van het hoogland in de weelderiger doesoenlanden.

De bewoners der doesoendorpen, waar de natuur als het ware zonder arbeid in de behoeften des levens voorziet, hebben het toch gemakkelijker dan die der gure, schrale goenoengs. Dat heeft in de doesoendorpen geleid tot verslapping van het ras, wat bij de mannen het meest merkbaar is. In het algemeen, dus ook op de hoogvlakte, wordt de veldarbeid bij de Bataks meest overgelaten aan de vrouwen, en enkel waar haar krachten te kort schieten helpen de mannen, vooral voor het aanleggen van waterleidingen en dammen, voor het in gereedheid brengen van droge velden, voor boschkap, omspitten en ploegen; ook helpen zij enkele dagen bij den rijstplant. In de doesoens is dat schier het eenige, wat de meeste mannen uitvoeren, naast een weinig visschen met hengel of net, maar voor het overige slijten zij hun tijd in niets doen.

Doch den goenoeng-bewoners ontbreekt het niet aan een zekere mate van energie om meer te doen voor het bestaan. Velen hunner verdienen iets met het halen van zout van de kust, dat zij op de hoogvlakte met winst verkoopen, anderen door bij de Europeesche industrieelen tijdelijk te gaan werken als boodschappers en schurenbouwers, bij Maleische hoofden in de kuststreken peper te planten, of bij welgestelde doesoen-Bataks gambir-tuinen te helpen exploiteeren. Enkelen houden zich bezig met den handel in paarden, die in groot aantal naar de oostkust worden vervoerd, of in karbouwen.

Werpen wij thans een blik op de nederzettingen. In de onafhankelijke Bataklanden bij het Toba-meer zijn de dorpen (hoeta) veelal omgeven door dicht bijeengeplaatste palissaden, aarden wallen en vaak bovendien door een daar achter gelegen gracht en een omheining van doornachtige bamboe. Soms liggen zij daar op steile, moeielijk toegankelijke hoogten. In de onafhankelijke Karo-landen zijn zij meestal door dicht geboomte omgeven en slechts van een heg van bamboe voorzien; zelden worden zij daar versterkt, omdat de oorlogen er gevoerd worden uit koeboe's of versterkingen, die in het veld worden opgeworpen. In de streken, die onder Nederlandsch gezag staan, zijn die versterkingen niet meer aanwezig of in verval. In elk dorp bevindt zich gewoonlijk in het midden een soort van gemeentehuis, in

Toba doorgaans sopo, in de Kåro-landen balé of djamboer geheeten. Het is een gebouw op palen van kostbaar hout, versierd met snijwerk, zonder omwanding, dat voor beraadslagingen wordt gebruikt. Ongehuwde jongelingen (die te huis niet mogen overnachten) en doorreizende vreemdelingen vinden hier een nachtverblijf, en overdag verzamelt zich hier oud en jong, om er te praten of lichten arbeid te verrichten. Dikwijls vindt men meer dan een sopo in een dorp. Verder heeft men er rijstschuren. De huizen zijn veelal naast elkander gebouwd (zie ook I pagg. 374, 384 en 385). In de nabijheid van de Bataksche dorpen vindt men soms karbouwen-kralen, die het eigendom zijn van de ingezetenen en door ongehuwde jongelingen des nachts worden bewaakt.

De doesoen-dorpen zien, door de verschillende natuur des lands, er anders uit dan die van het hoogland. Meestal liggen zij in het bosch verscholen; aan alle zijden rijst het woud, „zwijgend met honderd stammen," een muur vormend; die elk plaatsje schijnt af te sluiten van heel de verdere menschheid. De nachten zijn er heerlijk koel, maar overdag is 't hier warm, een bedompte warmte van een bosch-atmosfeer, en tevens heel vochtig. Maanden van droogte zijn hier onbekend, weken van droogte uiterst zeldzaam. Overal is water in het gebied der doesoendorpen, in elke terreinplooi ruischt een murmelend beekje, in elk dal een riviertje, soms bruisend door de diepe, smalle dalen, die het water heeft uitgeschuurd in de rotsen. Waar het terrein er zich toe leent, zijn die wateren veelal geleid om kunstmatig aangelegde, soms zeer uitgebreide sawah's te besproeien. Nu en dan vestigen zich bergbewoners in de doesongewesten, die hen een land van melk en honing schijnt, zoodat men deze als kolonisten kan beschouwen uit het gebied der Karo's. De hoeta's zijn overal verspreid, hier in het dal, dicht bij het riviertje, veelal echter tegen of op de heuvels, waar 't veiliger is in den tijd van oorlog. Daar moeten dan de vrouwen het noodige water in groote bamboekokers naar boven dragen.

De Bataks zijn echte autochthonen in de binnenlanden van Sumatra, meer in het bijzonder van het bergland. Oorspronkelijk waren zij verbreid over het grootste gedeelte van Sumatra's noordelijke helft, van ± 1° Z.Br. tot Atjeh's noordpunt, zooals

uit oude berichten over het tatoueeren en het menscheneten der inboorlingen blijkt; ten zuiden daarvan begon het gebied der Maleiers. De naam Batak wordt door het volk zelf als een schimpnaam beschouwd; de heer ROUFFAER stelt de vraag, of die ook met het Mal. Polyn. „patik", „batik" in verband staat, en dus „getatoueerden" beteekent.

Voornamelijk door aanraking met Hindoe-Javaansche kolonisten hebben de Bataks van ouds reeds een zekeren graad van beschaving bereikt. Dat in de Bataklanden vroeger Hindoe's gewoond hebben, blijkt uit de ruïnen van Hindoe-tempels te Padang Lawas gevonden. De bouwkunst der Bataks, hun schilderachtige huizen en versierselen wijzen waarschijnlijk op dien invloed der Hindoe-Javanen, en van den Hindoe-godsdienst schijnen hier sporen te zijn overgebleven in het volksgeloof. In de zuidelijke Bataklanden is de leer van Mohammed verbreid, doch de noordelijke landen hebben den ouden natuurgodsdienst bewaard, vervuld van animisme en met Hindoesche elementen. Het Christendom heeft onder de Heidensche Bataks vorderingen gemaakt, sedert de Rijnsche zending in 1861 hier haar arbeid begon terwijl ook het Ned. Zend. Gen. hier werkte; in 1890 vond men er ± 15 000 Christenen.

De Bataksche maatschappij is verdeeld in stammen, hier m a r g a's geheeten. Bij de Bataks heerscht, in tegenstelling met de Menangkabauers, het patriarchale stelsel, en een marga is bij hen een vereeniging van personen, die hun afkomst van denzelfden stamvader afleiden, uitsluitend in mannelijke lijn. De bevolking van een „hoeta" is doorgaans samengesteld: 1°. uit degenen, die tot de heerschende marga behooren, welke zich ergens het eerst heeft gevestigd; dezen hebben allen gelijke rechten en verplichtingen en althans bij de Toba's aanspraak op den titel van „Radja". Aan een van hen wordt echter een zekere suprematie toegekend, hetzij volgens recht van eerstgeboorte, of als stichter van het dorp, of als afstammeling van dezen stichter in rechte mannelijke lijn. 2°. Uit „anak boroe", d. i. personen, die van een andere marga dan de heerschende zijn, terwijl het jus connubii tusschen beide marga's bestaat. 3°. Uit leden van een vreemde marga, die zich hier gevestigd hebben. In Toba worden de laatsten minder aangetroffen, doch slaven

komen er voor in de plaats. Het bestuur berust onder de Bataks bij de volksvergadering, waarin alle volwassenen stemrecht hebben, en waarin zij groote bespraaktheid aan den dag leggen. De persoon, die het dorp vertegenwoordigt en aanvoert in den oorlog, wordt het dorpshoofd, „soehoet", genoemd. Onderscheidene staatjes worden gevormd door een „hoeta", het moederdorp, met de nederzettingen, die daarvan in den loop der tijden zijn uitgegaan. Somtijds vereenigen zich eenige van zulke staatjes tot een bondgenootschap; in de Karo-landen treft men een aantal van acht bondgenootschappen (oeroeng) aan. Een „oeroeng" bestaat uit een of meer hoofdkampongs met eenige kleinere kampongs, nederzettingen van den hoofdkampong uitgegaan. Tusschen de „oeroeng's" verspreid liggen nog op zich zelf staande kampongs. De hoofden van deze kleinstaatjes zijn echter voortdurend met elkander in onvrede. Grenskwesties, het niet betalen van schulden, vooral van speelschulden, boete's enz. zijn daarvan de oorzaak. Vorsten of hoofden met hun afstammelingen vormen, althans in enkele streken, een soort van adel. De vrije ingezetenen maken den burgerstand uit, en daarenboven vindt men in de Bataksche maatschappij een klasse van slaven. Slaven zijn in dien toestand gekomen door geboorte, krijgsgevangenschap, niet betaalde schulden en boete. Ook pandelingen kunnen na een zeker aantal jaren, als hun schulden niet betaald zijn, tot slaven verklaard worden. In het dagelijksch leven bemerkt men weinig van het verschil in stand tusschen de vrijen.

De grond behoort aan de marga, wier voorouders dien het eerst in bezit hebben genomen, of later door verovering hebben verkregen. Ontgint het lid eener marga een stuk woesten grond van dat stamgebied, dan wordt het zijn persoonlijke eigendom en hij gaat bij erfrecht over op de nakomelingen. Lieden, die geen lid der marga zijn, kunnen den grond van die marga, dien zij ontginnen, alleen voor zekeren termijn gebruiken, welks duur verschillend is. In Angkola echter wordt elk ontginner eigenaar van den ontgonnen grond. Evenwel de toestanden van grondbezit zijn zeer verschillend in de onderscheidene staatjes; in enkele wordt het hoofd of de vorst als grondeigenaar beschouwd.

Bij de Bataks bestaat exogamie (zie I, pag. 356) met patriarchale banden der verwantschap. De vrouw gaat bij het

huwelijk over uit haren stam in dien van den man en trekt bij hem in; veelal krijgt het paar een kamer in het huis van den man. Bij voorkeur huwt men een dochter van zijn oom van moederskant, en betaalt daarvoor een bruidschat. De positie van de vrouw is een geheel ondergeschikte; zij bezit niets, en alles, wat zij gedurende het huwelijk verkrijgt, is het eigendom van haar man. Zij heeft veel werk te doen, zoowel te huis als op het veld. Alleen de zwaardere veldarbeid, bijv. het bewerken van den grond met een houweel, wordt doorgaans alleen door den man verricht, zeiden wij. Overigens wordt de vrouw over 't geheel goed behandeld, is zij met haar lot tevreden, den man getrouw, en oefent zelfs niet zelden eenigen politieken invloed uit. Vroeger hield men het ongepast, dat een jong paar, zoolang er nog geen kinderen waren, in 't openbaar gemeenzaam met elkander omging; zelfs schaamden zij zich met elkander te spreken of te loopen. Dit wordt anders. Over 't geheel ontbreekt de liefde niet, want als de vrouw ziek is, loopt de man spoedig naar den medicijnmeester, en verduurt opofferend de vermoeienis van het gewone werk der vrouw te verrichten, bijv. waterhalen, koken enz. Als de vrouw in verwachting is, geeft hij haar de spijze, die zij begeert, en legt hij gaarne het noodige ten koste, om door den medicijnmeester een talisman voor haar te laten maken. Als een paar kinderen heeft wordt de gemeenzaamheid meestal grooter dan voor dien tijd. Bigamie en polygamie komt bij de Bataks voor. De redenen hiervoor zijn verschillend; sommigen doen dit om meer nakomelingen te hebben, anderen enkel om sexueele redenen. Ook geschiedt het om de taak der vrouwen te verlichten, omdat de vrouwen elk voor zich en hare kinderen werken. De kinderen verrichten vele werkzaamheden als: veehoeden, water en brandhout halen, rijststampen en koken. Later helpen de zonen in den oorlog of bij twisten; de vader heeft veel aan een dapperen zoon, die vrees weet in te boezemen, een geschikt medicijnman kan worden, koophandel drijft enz. Dochters kunnen de rijstvelden wieden, groente zoeken, weven, rijststampen en zelfs de rijstvelden bewerken.

Naast het gewone huwelijk komt ook het zoogen. „mandingding" voor, waarbij geen bruidschat wordt betaald, omdat de echtgenoot die niet bezit, terwijl de vrouw bij haar familie

en de man bij zijn schoonouders blijft inwonen en voor hen arbeidt. De kinderen behooren ook dan tot de marga van den man, en zoodra de echtgenoot den bruidschat kan voldoen, verlaat het paar het huis van de familie der vrouw. Schaking komt voor en ook kinderhuwelijken zijn niet zeldzaam; deze worden door de ouders tot stand gebracht en voltrokken als de kinderen huwbaar zijn.

Bataksche meisjes worden over 't geheel als bekoorlijk geschetst. Het ronde gezichtje is goed gevuld, de tint niet te donker, de oogen zijn groot en sprekend, neus en mond welgevormd, al is de eerste wat breed. Jammer dat de lippen door het vele gebruik van sirih hard en droog zijn; de tanden worden afgevijld tot bijna op het vleesch en daarna zwart geverfd. Het gelaat heeft een diepere aantrekkelijkheid dan het platte, breede, uitsluitend zinnelijke mooi van vele Javaansche schoonen. De kleeding, een smaakvol gevouwen hoofddoek, een kleedje onder de armen, een ander om het middel geplooid en vastgestoken, bestaat uit dun katoen, van Europeesch fabrikaat, in het land met indigo blauw geverfd. De soepele stof laat den bouw van het lichaam uitkomen. Schouders en armen zijn onbedekt, slechts bij guur weer worden heel korte, open baadjes met nauwsluitende mouwen gebruikt. Als sieraden dragen zij zeer zware, zilveren, liervormige oorhangers; om den hals hebben zij een dubbelen snoer van fraai bewerkte kralen, van zilver, soms vermengd met goud, en ringen aan de vingers.

De landbouw, met name de rijstcultuur, is de belangrijkste bron van bestaan der Bataks; hij heeft plaats op bevloeide velden, als dat mogelijk is, anders op droge velden; de eerste liggen op de hoogvlakte in de diepe ravijnen. De cultuur van indigo en kapas gaat in de meeste streken achteruit door den invoer van Europeesche manufacturen. Paardenteelt vindt men nog veel in in een gedeelte der Toba-landen en tegenwoordig ook meer in Padang Lawas; karbouwen en andere runderen zijn er talrijk. De paarden worden meest uitgevoerd, soms wel gegeten, maar zelden als rij- en trekdieren gebruikt. De grasvlakten van het hoogland bevorderen de rundveeteelt. De varkens maken een voornamen rijkdom uit van de heidensche Bataks op het hoogland. Als boschprodukten worden uitgevoerd van

Padang Lawas: bijenwas, rotan en enkele soorten van gomhars; kamfer en benzoë voert men vooral uit van de westkust. Baroes, waar de kamferboom welig groeit, is van ouds bekend door den uitvoer van dit produkt. De industrie bepaalt zich in Padang Lawas hoofdzakelijk tot het vlechten van verschillende soorten van fijne en fraaie matten van pandan- of palmbladeren, van zakken tot berging van sirih enz., het bereiden van palmsuiker, het maken van aarden potten met bevallige, fantastische ornamenten, en langs de rivieren en het meer vindt men het maken van prauwen. Langs het Toba-meer vervaardigt men zelfs groote prauwen, die voor den oorlog en den handel gebruikt worden, en 50 à 60 personen kunnen bevatten. De Toba's van het schiereiland Samosir brengen daarin paarden en runderen ten verkoop naar de naburige markten, soms ook vrouwen en meisjes, die zij geroofd hebben. Door den invoer van katoenen stoffen wordt de kunst van weven geheel verleerd, alleen enkele plaatsen uitgezonderd. Ook verstaat men zeer goed de bewerking van ivoor en koper; keurig snijwerk van hout wordt vervaardigd, hoewel die kunst achteruitgaat. De handel heeft plaats op de markten (o n a n of bij de Karo's t i g a), die op bepaalde plaatsen met geregelde tusschenpoozen, gewoonlijk van vier dagen, gehouden worden. De verkeerswegen zijn slecht; zij bepalen zich in de onafhankelijke landen tot voetpaden. Toch is het verkeer tusschen de bewoners der hoogvlakte en die der Benedenlanden van de residentie Sumatra's Oostkust veel levendiger, dan men zou vermoeden.

Een kenmerk van 't Bataksche bestaan en ook voor zijn maatschappij is het weinig gecompliceerde, en het zoo goed als geheel ontbreken van verdeeling van arbeid. Een goeroe bijv. is er tegelijk dokter, toovenaar, waarzegger, leeraar, priester, alles in één persoon. Zoo is het bij vele bedrijven des dagelijkschen levens.

Wij moeten hiermede de beschrijving van de Bataks eindigen, doch willen ten slotte enkele vergelijkingen maken van dit merkwaardig volk met de boven behandelde Maleiers. De bestudeering der talen van Bataks en Maleiers leert, dat beide volken waarschijnlijk uit één stam zijn voortgekomen, maar zich verschillend ontwikkeld hebben. De Maleiers zijn Moham-

medanen geworden, de Bataks hebben voor een gedeelte den ouden natuurgodsdienst behouden, maar ook bij de eersten vindt men nog veel overblijfselen van den animistischen natuurgodsdienst. Hierdoor is de Islam voor de Maleiers eigenlijk meer een kleed, dat de oppervlakte bedekt, dan een uit overtuiging aangenomen godsdienst. Bij de Heidensche Bataks vindt het Christendom minder tegenstand dan bij de Mohammedaansche Maleiers, zoodat de zendelingen bij de eersten met meer vrucht arbeiden, en door het Christendom zijn er veranderde toestanden ontstaan. De indeeling der bevolking volgens soekoe's en lawa's bij de Maleiers vindt men ook bij de Bataks in de horong's en marga's. In de familiebetrekkingen bestaan echter verschillen: bij de Bataks is alles geregeld volgens het patriarchaat, bij de Maleiers volgens het matriarchaat. Bij de Bataks bestaat exogamie, en mag geen vrouw uit de marga als echtgenoote genomen worden, dit zou gelden als bloedschande; bij de Maleiers was het vroeger ook zoo, maar onder den invloed van den Islâm is die opvatting gewijzigd, zoodat het huwen met een vrouw uit de soekoe niet meer geldt als overtreding. De sociale toestand der vrouwen is bij de Bataks beter; zij hebben er meer invloed op den loop der dingen, en bij zwaren arbeid helpen de mannen de vrouwen op het veld. Slavernij wordt bij beide gevonden, waar de Ned. invloed die nog niet tegenging. Bij kenmerkende verschillen vindt men verder veel overeenkomst tusschen beide volken.

V. De Gajo's en Alas-volken. Ten noorden der Bataks wonen op het hoogland de Alas- en Gajo-volken, zeker stamverwant met de Bataks, maar in vele opzichten er toch ethnographisch van gescheiden.

In den laatsten tijd is eerst het Gajoland nader bekend geworden door de militaire expeditie en het belangrijke werk van Dr. Snouck Hurgronje, dat wij hier voornamelijk volgen.

Het karakteristieke van het Gajo-landschap is vooral gelegen in de groote grasvelden, die de berghellingen en hoogvlakten bedekken evenals het Toba-land. Men kan er een viertal afzonderlijke hoogvlakten onderscheiden. Op de b l a n g (= open, hoog terrein; in Atjeh heet dit p a d a n g) van de hoogste vlakte groeit een soort van hertengras, alang-alang, de in stoelen

groeiende plant „sanggé", welker bladeren de karbouwen vreten, de oejom-boom, welke veel overeenkomt met de Europeesche sparren, en die voor timmerwerk en brandhout dient, en verder ziet men er de kekemoe-boomen, welker bast in de meerstreek als surrogaat dient voor de daar ontbrekende pinang bij het betel-kauwen. Smalle boschranden omzoomen de stroompjes, die het land doorvloeien naar het meer. De tweede vlakte ligt lager, wat blijkt uit het verschijnen van pinang- en kokosboomen, die op het hoogste gedeelte niet voorkomen, en naarmate men lager komt verschijnen de tropische vormen meer en meer, om eindelijk geheel in den tropischen plantengroei over te gaan. Rondom daalt het hoogland door een breede, onbewoonde streek van bergland met oerwouden bedekt af in de kustvlakten, een natuurlijk grensgebied tusschen het Gajo-land en de Atjehsche landen, waar alleen smalle boschpaden als woudpoorten den doorgang door verleenen. Aan die boschpaden vindt men hier en daar schoongekapte plekken, die voor rustplaatsen dienen, de zoogen. „pemarèns."

In dit door de natuur afgesloten hoogland ligt het Gajo-land met de Gajo's als bewoners. Hoewel de reliefvorm het land in vier deelen scheidt, kan men de Gajo's toch als een ethnographische gemeenschap beschouwen, welks leden allen dezelfde taal spreken, zij het ook met kleine locale verschillen en tongvallen. Ook in de zeden en gebruiken heerscht gelijke eenheid als in de taal; de inrichting van de familie en van den stam, de vormen van bestuur en rechtspraak zijn overal dezelfde. De materieele levensvoorwaarden der Gajo's, die voor een goed deel door den bodem bepaald worden, zijn verder in hoofdzaak eveneens gelijk door het geheele land. Ook in het geestelijke zijn de Gajo's een éénheid. Alle Gajo's zijn Mohammedanen en de Islâm heeft hier op soortgelijke wijze als elders zijn stempel gedrukt op de levensopvatting der menschen, zonder dat daardoor hun doen en laten geheel wordt beheerscht door de minutieuse voorschriften der wetgeleerden, of dat hun gelooven zich laat binden in de kluisters der orthodoxe dogmatiek. Aldus is de Gajo door den Mohammedaan geenszins uitgewischt, evenmin als dat met den Atjeher, den Turk of den Arabier het geval is.

Hoewel in alle opzichten een eenheid uitmakend, heeft er

toch al lang vermenging met vreemden plaats gehad en hebben zich tal van elementen der Atjehers, Maleiers en ook Bataks in de Gajo's opgelost, hetzij die als slaven onder de Gajo's aangevoerd, of door aanhuwelijking er mede verbonden werden. Zoo heeft ook door handel en ander verkeer de Atjehsche taal en het Maleisch invloed gehad op de Gajo-taal.

De inrichting van familie en stam heeft bij de Gajo's sprekende trekken van overeenkomst met de Bataksche; echter valt het moeielijk te zeggen, in hoever hier van ontleening of verwantschap sprake is, daar de afkomst van den stam der Gajo's onbekend is. De Gajosche familie berust op patriarchale basis; zij bestaat in theorie uit leden, wier afstamming, in de mannelijke lijn nagegaan, samenvalt met één stamvader. De Gajosche staatsinrichting is patriarchaal-republikeinsch. Het normale huis bestaat uit 5—9 „roeangs", elke roeang is bewoond door een familie in den beperkten zin des woords (man, vrouw en kroost), en de gezinnen, die één huis bewonen, behooren door geboorte tot één patriarchaal geslacht. Als uitbreiding noodig is, bouwt men een nieuwe woning in de onmiddellijke nabijheid der oude, enz. Zoo kan een gehucht of kampong ontstaan uit huizen, alle bewoond door leden uit één geslacht. Dit heeft dan één hoofd, radja genaamd. Hij is de primus inter pares, en al heeft hij niemand boven zich, toch is zijn macht zeer beperkt. Maar boven de radja's kwamen nog hoogere hoofden te staan, die de bevolking meer algemeen vertegenwoordigden, en wel een zestal met hooger gezag. Dat was vooral onder Atjehschen invloed. Atjeh, het machtige kustrijk, werd door het Gajosche landbouwersvolk met zeker gevoel van vrees aangezien, en tot zekere hoogte werd Atjeh's suzereiniteit aanvaard. Zoo gevoelden de Gajo's zich grootendeels één met Atjeh, en dit kwam bij het uitbreken van den Atjeh-oorlog met Nederland aan het licht. Evenzeer als in de zuiver Atjehsche landschappen werd in het Gajo-land regelmatig een bijdrage vóor den „heiligen oorlog" van Atjeh tegen het Ned. Gouvernement afgezonderd. De rijst werd verkocht en het geld bij gelegenheid der komst van menschen, die met een zegel van den sultan van Atjeh gewapend waren, aan dezen afgedragen. Soms hield men ook bijzondere geldinzamelingen voor dat gewijde doel, en zelfs de armsten offerden daartoe hun penningske.

Werpen wij nader een blik op het familieleven der Gajo's. Wij zeiden, dat de stam een patriarchaal geheel vormt, welks mannelijke leden in rechte lijn afstammen van één stamvader. De vrouwen worden door koop van andere stammen verkregen (exogamie), en de dochters van een huis gaan eveneens door verkoop in andere stammen over. De stam wordt uitgebreid, in de eerste plaats door geboorte, en verder door annexatie. Dit laatste geschiedt door adoptie. Atjehers, Maleiers, vrijgelaten Bataksche slaven worden, als er geen mannelijke nakomelingen zijn, geadopteerd als echtgenoot van een meisje in een familie; de geadopteerde moet dan bij die familie inwonen, er den veldarbeid verrichten, en de kinderen uit het huwelijk behooren tot de familie. Een andere vorm van annexatie is het „angkap-huwelijk", waarbij de dochter het ouderlijk huis niet verlaat, maar een vreemden man krijgt, die zonder betaling van een bruidschat huisman wordt en tevens „Saudoro", familielid, van de broeders en stamgenooten zijner vrouw.

Het gewone huwelijk, waarbij de vrouw tegen betaling van een bruidschat uit het familieverband, waarin zij geboren werd, wordt losgemaakt, heeft veel van een koop. Doch godsdienst en zeden der Gajo's hebben de vrouw tot meer dan een passief voorwerp van handel gemaakt. Men zegt bij het huwelijk dan ook niet „een vrouw koopen" maar „halen." De bruidschat, voor een vrouw te voldoen, is hoog, in sommige streken wel tot 800 à 900 roebels, terwijl niet zelden nog geschenken voorafgaan. Door die hooge kosten wordt een vroeg huwelijk tegengegaan, en vindt men er velen op leeftijd, die ongehuwd zijn. De nachtverblijven der ongehuwde mannen tellen vaak een talrijke bevolking. Polygamie, hoewel geoorloofd, komt zelden voor, en echtscheiding is nog zeldzamer.

Tot het huisgezin behooren ook de slaven. In Gajoe Loeös zijn dit Bataks, elders uit Atjeh ingevoerde slaven van Nias. Getrouwde Gajo's verlangen zeer naar kinderzegen; zoons zijn kostwinners, die bij den veldarbeid en de verzorging van het vee den vader helpen en naar Atjeh handel kunnen gaan drijven; dochters brengen haren prijs op of zijn middelen om, door een angkap-huwelijk, volwassen zoons te annexeeren. De invoer van Bataksche slaven is in de laatste tijden verminderd. Hoewel de

slaven als zaken beschouwd worden, met buffels te vergelijken zijn, verwerven sommigen hunner toch eigendom, nl. koopwaar en geld, waarna zij zich weten vrij te maken.

Besnijdenis, ook der meisjes, en tandenvijling der kinderen heeft hier plaats, doch wij mogen bij die verschillende gebruiken niet verder stilstaan. Geloof aan den Islâm en animistisch heidensch bijgeloof gaan bij tal van volksgebruiken hand aan hand.

Nog moeten wij ten slotte het oog vestigen op de middelen van bestaan. De rijstbouw heeft hoofdzakelijk plaats op gronden, door levend water bevloeid, hier en daar afwisselend met moerasgronden. De tijd van zaaien en oogsten wordt door gewoonte bepaald. Gelijk de leden van een geslacht zooveel mogelijk samen wonen, plegen zij ook in dezelfde buurten hun sawah's aan te leggen. De hoofdwaterleiding wordt door allen, die er partij van trekken, onderhouden. Een met de waterregeling belast hoofd ontbreekt, zoodat de uiteenloopende belangen alleen door onderling overleg met elkander in overeenstemming kunnen worden gebracht. Niet zelden echter geeft dat aanleiding tot geschillen en vechterij. Daar het water de bron is van den zegen voor den oogst, vieren de Gajo's, vóór dat het water over de velden gevoerd wordt, feest bij die bron, bestaande in een gemeenschappelijken godsdienstigen maaltijd. Terwijl arme lieden den grond met een soort patjoel bewerken, maken meer welvarenden gebruik van buffels, runderen of paarden om den ploeg te trekken. De vrouwen nemen aan de grondbewerking slechts bij uitzondering deel, in tegenstelling der Bataks, doch het zaaien en uitplanten is geheel hun werk. De vrouwelijke familieleden van den eigenaar worden daarin door jonge meisjes van andere gezinnen bijgestaan, hetzij onder voorwaarde van wederkeerig hulpbetoon, of voor den kost met een kleine belooning. Wieden is eveneens het werk der vrouwen en ook het snijden der rijst. Doch het dorschen geschiedt weder door mannen met behulp van daartoe genoodigde gasten, die bijzonder goed onthaald en somtijds zelfs met geweerschoten en muziek van gongs en tjanangs ingehaald worden. Allerlei ceremoniën vergezellen den landbouwarbeid, vele van bijgeloovigen aard.

De sawahgrond wordt hoogst zelden verkocht; dit geldt als laakbaar, maar wel wordt hij verpand, als de bezitter geldnood

heeft. Verhuur komt alleen voor, als de grond ver van de woonplaats des eigenaars ligt. Tweede gewassen worden in Gajoland niet gekweekt; na den rijstoogst blijven de velden braak liggen tot de volgende uitzaaiing. De groenten, vruchten enz., die als toespijzen bij de rijst dienen, worden op de erven, in tuintjes en op ladangs gekweekt, en door arme lieden gezocht op verlaten ladangs en in jong bosch. Sirih wordt meestal gekweekt in jong bosch. De gewassen, die eenig voordeel opleveren, behalve voor eigen gebruik, zijn tabak en suikerriet, die beide gewoonlijk op ladangs geteeld worden, welke men in het woud aanlegt. De tabak wordt door de Gajo's naar de kust verhandeld. Het suikerriet dient tot versnapering, maar bij grooten aanplant wordt er ook suikerstroop van gemaakt, die men in het land verkoopt. Alleen in Serbŏdjadi teelt men gambir. Men vindt overal in Gajo-land nabij de kampongs een soort van koffieheesters, van welker bladeren de Gajo's wel een aftreksel drinken, doch dat geen echte volksdrank is. Eerst in de laatste tijden wordt de koffie ook verkocht.

Als veefokkers staan de Gajo's niet hoog en lager dan de Atjehers, hoezeer het vee ook bij hun veldarbeid noodig is. Het grootste gedeelte van hun veestapel bestaat uit buffels. Groote kudden worden in het gebergte en in het „blang terrein" onder hoede van een paar menschen geheel losgelaten, en des nachts worden vuren aangestoken, waarom de buffels zich verzamelen. Dichter bij de kampongs brengt men ze des avonds bijeen in „wôrs", omheinde kralen. Melk van buffels wordt gaarne gedronken, nadat men ze gekookt, geroerd en met eenig zout vermengd heeft. Echter het melken geschiedt niet geregeld. Runderen zijn er niet talrijk; men houdt ze dichter bij de kampongs. Melken doet men ze zelden, en hun vleesch is minder gezocht dan dat der buffels. Paarden houdt men eveneens dicht bij de kampongs. De Gajo's zelf maken weinig gebruik van de paarden, maar zij worden veel naar de kust uitgevoerd en daar verkocht aan Atjehsche liefhebbers. Vroeger kochten de Karo-Bataks veel paarden der Gajo's om ze weder aan Sumatra's Oostkust te verkoopen. Verder noemen wij de geiten en schapen; geiten worden uitgevoerd uit Gajo Loeŏs naar de Oostkust van Atjeh.

Goudwasscherij komt in Boven Gajo Loeŏs voor, doch niet

als een winstgevend bedrijf. Vroeger moet dit belangrijker geweest zijn. Zout wordt er nog gevonden, maar verder leveren de mineralen des lands weinig op. De boschprodukten worden door de Gajo's bijna alleen voor eigen gebruik verzameld; voor den uitvoer verzamelt men alleen op sommige plaatsen eenige rotan en damar, en in de laatste jaren getah, waar men die vinden kan.

De Gajo's zijn bijna uitsluitend landbouwers; ambachten oefenen zij schier alleen uit in den vrijen tijd. Men vindt bij hen ijzersmeden, goud- en zilversmeden, buskruitmengers, bouwmeesters en houtsnijders; de vrouwen oefenen de weefkunst uit, vlechten matten en houden zich met pottenbakkerij bezig. Door hun eenvoudige, voor allen bijna gelijke levenswijze, voorziet iedere familie door haar eigen arbeid ongeveer in de eigen behoeften. Hierdoor is de handel der Gajo's onderling van geringen omvang, en men vindt dan ook nergens vaste verkoopplaatsen, en niets, wat op de „keudé's" of „peukans" der Atjehers gelijkt. Het eenige, dat in sommige opzichten aan een algemeene verkoopplaats doet denken, zijn de dobbelloodsen, die in de meestbevolkte gedeelten van Gajoland door liefhebbers worden opgericht. Deze z.g. „djamboers" zijn zoowel speelholen als terreinen voor hanengevechten, en hier worden ook artikelen verhandeld. Doch de eigenlijke handel bestaat alleen met de Atjehsche kustlandschappen; die moeten voorzien in de door het Gajo-land zelf niet vervulde behoeften der bewoners. De meest onmisbare zaken, welke men van de kust betrekt, zijn: zout, kleedingstoffen, opium, aardewerk, koperwerk, ijzer, lood, fijnere blanke wapens, geweren en kleinere zaken. En daarvoor voeren de Gajo's aan: vee, tabak, enkele boschprodukten, ivoor, rhinoceroshoorn. Doch de Gajo's hebben ook geld in gebruik. Lang waren hier als munt de oude Spaansche dollars in omloop, alsmede Atjeh-dollars.

Opiumschuiven komt in verschillende gedeelten veel voor; het opium wordt ingevoerd. Evenals de Soendaneezen zich, trots hun omgang met de Javanen, bleven onthouden van het opiumgebruik, deden dit ook de Alassers, hoewel zij met de opiumschuivende Gajo's en Bataks omgingen. Evenzoo hebben de Alassers ook het dobbelspel uit hun eigen land nog weten te weren.

VI. De Atjehers.

In den noordwestelijken uithoek van Sumatra, waar het centrale gebergte van het eiland en de hoogvlakte wordt afgebroken door de zee, en een smalle kustvlakte met lang uitgestrekte lagunen gevormd is, terwijl een enkele rivier door een breede vallei, die dieper landwaarts smaller wordt, van sawah's omringd uit de terugwijkende bergen van het hoogland te voorschijn komt, ligt het gebied van Groot-Atjeh. Groot-Atjeh vormt de kern van het vroegere rijk van Atjeh, dat zich veel verder uitstrekte. Nog in 1873, vóór den Atjehoorlog, besloeg het gebied, waarover de Sultan van Atjeh het gezag uitoefende, voor een deel trouwens niet meer dan in naam, geheel Noord-Sumatra, van Oedjong Patikala op de west- tot aan de Tamiang-rivier op de oostkust. Wij komen later op het Rijk van Atjeh terug en beschouwen thans alleen de eigenlijke Atjehsche bevolking, die langs de kusten van Noord-Sumatra en in het binnenland ten N. der Gajo-landen woont. Het belangrijke werk van Dr. Snouck Hurgronje heeft ons het best omtrent de bevolking van Atjeh ingelicht.

Over 't geheel is er een verschil tusschen de kust-Atjehers en de bewoners van het bovenland. De Bovenlanders duidt men aan als „orang toenong", de Benedenlanders als „orang baroh." De Bovenlanders stonden wel niet als deugdzaam te boek, want diefstal, roof en moord waren bij hen aan de orde van den dag, maar zij waren minder verwijfd dan de Benedenlanders, bij welke zich alle nationale ondeugden ontwikkeld hadden tot den hoogsten graad, waar misbruik van opium en drank en verschillende andere ondeugden heerschten. Bij de Bovenlanders vond men onberedeneerd fanatisme, minachting van alle vreemdelingen en eigenwaan sterker dan in de kustgewesten, die meer met anderen in aanraking kwamen. Ook werden de Bovenlanders moediger geacht. Dat die opvatting juist schijnt te zijn is gebleken uit den langen strijd, dien de Bovenlanders tegen het Nederlandsch gezag hebben weten vol te houden. Zelfs in kleeding zijn Bovenlanders en Benedenlanders te onderscheiden. Beiden dragen de eigenaardige Atjehsche broek en beschouwen het groote stuk in het kruis als een kenmerk der Moslemsche kleedij, evenals het lendenkleed. Maar de Benedenlanders dragen gewoonlijk baadjes met lange mouwen, de Bovenlanders een kleed, idja,

dat soms over de schouders wordt gedragen, soms op het hoofd gelegd, soms om het middel vastgebonden. De koepiah wordt algemeen gedragen als hoofddeksel, soms met een doek om den onderrand gewonden als tulband. Verder behoort tot de kleeding de boengkoëh ranoeb, d. i. een samengevouwen doek, waarin de benoodigdheden voor het sirih-kauwen worden geborgen.

Als de Atjeher uitgaat, draagt hij een rintjong, een aan eene zijde scherpe, puntige dolk en bovendien als hij op reis gaat den Atjehschen degen, terwijl de klewang, zonder scheede gedragen, meer als pronkwapen der volgelingen van hoofden dient of op tochten wordt medegenomen. De Bovenlanders nemen bovendien op reis twee werpspietsen en een speer mede, benevens een of ander schietgeweer. Ook de vrouwenkleeding heeft bij Beneden- en Bovenlanders verschil. Beiden dragen over den Atjehschen broek een „idja pinggang," maar dit kleed hangt in de Benedenstreken tot op de voeten, in de Bovenstreken slechts iets lager dan dat der mannen, d. i. even beneden de knie. Algemeen dragen de vrouwen een baadje, maar de mouwen zijn in de Bovenstreken nauwer; ook dragen ze in beide streken een kleed bij wijze van slendang, maar in de Benedenlanden dragen zij, als ze uitgaan, nog een kleed van dezelfde soort om het hoofd te bedekken.

De gewone hoofdspijs der Atjehers, die men tweemaal daags eet, des morgens 8—9 en des avonds 5—6 uur, is in water gaargekookte rijst, waarbij gewoonlijk sajoer (groentennat) gebruikt wordt. Verder eten zij veel stokvisch, uit de Malediven ingevoerd, gekookte zee- en riviervisch, en bij feestelijke gelegenheden gebruikt men gele, (met kurkuma gekleurde) kleefrijst en „toempoe", een soort van pannekoeken. Als genotmiddelen gebruikt men sirih met toebehooren, en aan opium gaan velen zich te buiten.

De woningen der Atjehers en de erven beschreven wij reeds (I pag. 370). De woningen in een groep vereenigd vormen de kampong, het dorp, de kleinste territoriale eenheid. Het is een geheel van erven, deels tot tuinen ingericht, met een of meer huizen, door heiningen van elkander en van de kampongpaden gescheiden, en het geheel is weder door een heining omringd, waarin een of meer uitgangen zijn. Even buiten of in de

kampong vindt men een klein gebouwtje, „meneutah", dat dient tot nachtverblijf voor de jongelingen en de tijdelijk in de kampong verblijf houdende mannen, die niet in de kampong getrouwd zijn, zoowel voor vreemdelingen als voor hen, wier moeder bijv. in de kampong woont, en die voor het oogenblik geen lust hebben hun elders wonende vrouwen te bezoeken. Voor zulke mannen ware het onbetamelijk in een huis te logeeren. Na zonsondergang zijn, afgezien van feestelijke gelegenheden, alleen vrouwen, echtelieden en kinderen in de huizen; al het mannelijke, dat niet tot deze categorieën behoort, is dan in de „meneutah." Die gewoonte is zeer oud; bij naburige Heidensche zoowel als bij Mohammedaansche volken vindt men die nachtelijke afscheiding der mannen.

De kampongs zijn waarschijnlijk ontstaan uit de geslachten, die territoriaal gescheiden waren. Het kampongbestuur bestaat uit de „keutjhi", het kamponghoofd, belast met de handhaving van den adat, die dit ambt als eereambt vervult, maar voor de diensten bij huwelijken enz. beloond wordt, en de „teungkoe", aan wien de handhaving van de geestelijke wet is opgedragen.

De heeren des lands, de territoriale hoofden, waren in Atjeh de oeléëbalangs"; zij worden ook wel de radja's van hun gebied genoemd. Daar het woord „oeléëbalang" krijgsoverste beteekent, is het niet onwaarschijnlijk, dat die naam hun gegeven werd door een der machtigste havenkoningen, die trachtte de territoriale hoofden tot zijn ondergeschikten te maken, door hun het bevel te laten over de strijdbare mannen in hun gebied, maar het koningschap allengs voor zich zelf te monopoliseeren. Dit is dan echter niet gelukt, want nog altijd zijn de oeléëbalangs bestuurders, rechters en krijgsoversten in hun gebied, en zij erkennen feitelijk geen hooger gezag. Hun gebied heeft geen Atjehschen naam; wij noemen het „oeléëbalangschappen," maar de Atjeher spreekt van het land van de zoo- en zooveel moekims.

Het gedeelte van Groot-Atjeh, dat niet onmiddellijk door den Sultan bestuurd werd, is verdeeld in drie sagi's, en elke sagi bestaat uit een zeker aantal districten: moekims. Die drie sagi's worden genoemd, de Sagi der XXII moekims, der XXVI

moekims en der XXV moekims. Blijkbaar zijn die sagi's ontstaan door federatie van de moekims, die door nabuurschap, gelijkheid van zeden en dialect werden samengebracht. Aan het hoofd dier sagi's staat een panglima sagi, waartoe elke sagi den invloedrijksten of machtigsten oeléëbalang koos, die alleen gezag heeft in zaken van gemeenschappelijk belang, maar zich niet mengt in de huishoudelijke zaken van elke oeléëbalangschap, waar ieder oeléëbalang zelf vrij heerscht.

Tusschen kampongbesturen en den oeléëbalang staan de imeums, de hoofden der moekims, waarin een oeléebalangschap verdeeld is. Moekim is een Arabisch woord, dat eigenlijk ingezetene eener plaats beduidt, maar werd gebruikt voor den kring van kampongs, die gezamenlijk een vrijdagsmoskee hebben. Die moskee werd nu eens in dan buiten een kampong geplaatst, om een centraalpunt te hebben, dat men van alle zijden gemakkelijk kan bereiken. Deze indeeling komt geheel overeen met onze kerspels, die één kerkgebied omvatten, terwijl ook hier de kerk soms buiten het dorp staat. Aan het hoofd van een moekim staat een imeum (Arab. imam), wiens taak aanvankelijk een grootendeels godsdienstige was. Doch langzamerhand werden zij wereldlijke districtshoofden, die zich weinig meer met de moskee bemoeiden, en die een vrij groote zelfstandigheid erlangden, soms zoo goed als de oeléëbalang.

Nog enkele woorden over het familieleven der Atjehers. De uithuwelijking der meisjes geschiedt vroeg, en zij worden veelal reeds op het achtste of tiende jaar aan de echtgenooten overgegeven. De mannen huwen niet voor het zestiende jaar. Gewoonlijk doet een tusschenpersoon het aanzoek, dat van den echtgenoot uitgaat, echter na voorafgaande besprekingen met de ouders. De bruid ontvangt een verlovingsgeschenk, dat zij behouden mag, als het huwelijk buiten haar schuld niet doorgaat. De jonggehuwde vrouw volgt haar man niet naar zijn kampong, maar in haar moeders huis wordt een vertrek te harer beschikking gesteld, waar de echtgenoot haar komt bezoeken. Het onderhoud van het jonge gezin komt voor rekening der ouders van de vrouw gedurende een tijd, evenredig aan de grootte der bruidschat. Voor elken „boengkaj" goud (25 dollars) der huwelijksgift, blijft de bruid een vol jaar ten laste der ouders.

Daarna gaat de vrouw over aan de zorgen des mans. Gedurende dien tijd is de echtgenoot alleen verplicht af en toe geschenken aan zijn vrouw te geven, wat als vergoeding kan beschouwd worden voor de kosten van zijn verblijf ten harent, dat op 10 à 15 dagen per maand kan worden gesteld.

Hoewel de meerderheid der Atjehers zich tot monogamie beperkt, komt toch polygamie voor, wanneer de middelen het hen veroorloven. Doch zeer veel wordt er een concubinaat aangetroffen met slavinnen, vooral van Nias. Echtscheiding is in Atjeh, vergeleken met andere Mohammedaansche landen, zeldzaam.

In vergelijking met andere Mohammedaansche landen staat de positie der vrouwen hoog in Atjeh. Zelfs was de rijkstroon van 1641—1699 herhaaldelijk door vrouwelijke sultans bezet, en ook later kwam het nog wel voor, dat vrouwen in de onderhoorigheden bestuur voerden. Dat een vrouw bij afwezigheid van haar man gezag voert, is zeer gewoon, en nog niet lang is het geleden, dat een voorname vrouw met loshangend haar feitelijk deelnam aan een binnenlandschen oorlog. Ook bij vrouwen, die niet tot familiehoofden behooren, treft men meestal groote vrijmoedigheid aan, en, zoover de Atjehsche gezichtskring reikt, zaakkennis en gezond verstand. Zij zijn het ook, die ouderwetsche woorden, uitdrukkingen enz. het best bewaren.

Besnijdenis heeft plaats bij jongens en meisjes, tandenvijling eveneens. Bij vrouwen geschiedt het tandenvijlen na het huwelijk, om den man daarover de beslissing te laten. Daar de getrouwde vrouw in den regel haar eigen huis of dat harer ouders bewoont, waar de vader in zekeren zin vreemdeling is, worden de kinderen in het huis der moeder opgevoed. Dit is een der vele sporen van het vroeger matriarchaat, die de Atjehsche maatschappij vertoont; overigens heerscht er het patriarchale stelsel meest. Toch zou het niemand in Atjeh in de gedachte komen den vader te verbieden zich ernstig met de opvoeding van zijn kinderen te bemoeien, zooals in de Padangsche Bovenlanden het geval is, waar dat recht voor den broeder der moeder wordt gereserveerd (zie boven pag. 233). De familie der vrouw laat in Atjeh den man vrij terrein, om zich met de opvoeding te bemoeien, maar de moeder blijft er de eerste rol bij spelen, omdat de vader

veel afwezig is. Heeft de man bijv. meer dan een vrouw, dan zijn die echtgenooten gewoonlijk in verschillende kampongs gevestigd, en de man verdeelt zijn beschikbaren tijd tusschen zijn vrouwen. Veel van zijn tijd brengt hij echter dikwijls bij zijn eigen familie door, of hij reist rond om vrienden te bezoeken, zaken te doen enz. Men heeft peperplanters, zeevaarders, visschers enz., die soms voor jaren van het echtelijk huis afscheid nemen.

Hoofdbron van bestaan is de landbouw; de rijstteelt wordt zoowel op sawah's als op ladangs gedreven. Een complex van bijeengelegen rijstvelden, die tot een kampong behooren, heet „blang", het veld; sawah's, in het moeras aangelegd, heeten gezamenlijk het moeras, „paja". Onbebouwde velden komen in de Benedenlanden zelden voor, daar is alles in bezit genomen, doch in de Bovenlanden vindt men ze nog veel. Zij heeten hier „padang" en behooren evenals de blang tot bepaalde kampongs, hoewel de rechten, die de omwonenden er op kunnen uitoefenen, niet tot een kampong zijn beperkt, maar zich tot een geheele moekim uitstrekken. Als de rijstoogst is afgeloopen, wordt tijdelijk het geheele veld gemeengoed eener kampong, waar ieder zijn runderen vrij laat grazen, iets wat men ook in Nederland nog wel vindt (stoppelweide). Wil men tweede gewassen oogsten op het veld, dan moet men het afperken. Als tweede gewassen worden geteeld djagoeng, groenten, suikerriet. Als men dit laatste in het groot verbouwt, plant men het in tuinen om er suiker en stroop van te maken; in de vier maanden, dat het veld open is, kan het riet niet voldoende groeien, en men snijdt het tegen ploegtijd af, om het uit de hand te eten. Ladangs legt men in de wouden der Bovenlanden aan, om den bodem door een jaar rijstbouw voor de pepercultuur geschikt te maken. Behalve padi en peper plant men in de ladangs suikerriet, Spaansche peper, uien enz. De werkzaamheden van den rijstbouw worden in de Benedenlanden alleen door mannen verricht; in Pidië, Daja en hier en daar in de Bovenlanden laat men het wel aan vrouwen over, die zich tegen een gering dagloon daartoe verhuren. Voorname lieden, die veel velden bezitten, noodigen voor de uitplanting, het snijden en het dorschen van de padi groote gezelschappen uit, welke voor hun moeite goed te eten krijgen, een vorm van vrijwillig dienstbetoon, ook elders en eveneens in ons land niet

onbekend. Eenvoudige lieden oogsten alleen met hun huisgenooten of met een paar vrienden, die op wederkeerig hulpbetoon rekenen. De hoofdprodukten des lands zijn pinangnoten, peper, getah, coprah, muskaatnoten en huiden. Want ook de veeteelt is er aanzienlijk.

Ontwikkeling der Nederlandsche betrekkingen tot Sumatra.

De Nederlandsche betrekkingen met Sumatra zijn aangevangen bij Atjeh. Wel had de eerste expeditie uit Nederland naar Azië den 5den Juni 1596 het eiland Enggano aangedaan, maar met de naaktloopende bewoners waren geen betrekkingen aangeknoopt. De expeditie onder leiding van de gebroeders DE HOUTMAN, uitgerust door DE MOUCHERON, kwam in 1599 aan Atjeh's noordkust voor anker. De stemming van Atjeh tegen de onzen was onder Portugeeschen invloed niet vriendschappelijk, doch twee jaren later werd die beter, zoodat in 1601 te Atjeh een Nederlandsche factorij kon worden opgericht. Reeds in 1600 werden door PAULUS VAN CAERDEN aan de westkust van Sumatra verschillende plaatsen aangedaan, als Priaman, Tikoe en Pasaman, waar de Sultan van Atjeh heerschappij voerde.

Het land aan de Westkust van Sumatra leverde voornamelijk kamfer en benzoë op, in enkele streken ook goud, dat meest uit de binnenlanden kwam. Men vond aan de Westkust een gemengde kustbevolking, die grootendeels uit Maleiers was samengesteld, en aan wie door de Bovenlanders de produkten uit het binnenland werden gebracht. Van het noorden der westelijke kuststreek wordt vermeld, dat daar in het Atjehsche gebied negen goudmijnen gevonden werden, die veel goud leverden, hetwelk echter laag van toets was.

In den eersten tijd waren de betrekkingen met Atjeh en in de Atjehsche gewesten vriendschappelijk, en de Nederlanders, die enkel kwamen om handel te drijven, waren daarmede tevreden. Een bepaalde Sumatra-politiek had de Compagnie gedurende haar bestaan niet op het oog, zegt prof. HEERES terecht, en zij kon dat niet hebben wegens den eigenaardigen economischen en geographischen toestand van het eiland, die zooveel van Java verschilde. Toen evenwel de betrekking met Atjeh minder vriendschappelijk werd, en de handel op onderscheidene nederzettingen onder Atjehschen invloed werd tegengewerkt, begon de Compagnie ook hier met kracht optetreden. Zoo werden onderscheidene kustplaatsen er toe gebracht, de verbinding met Atjeh te verbreken, om zich onder de Compagnie te stellen. Het waren echter op zichzelf staande betrekkingen van de verschillende staatjes, stammen of nederzettingen. Met Salida werd op die wijze in 1662 door de Compagnie een contract van handelsmonopolie gesloten. Padang, waar de Compagnie reeds handel mede dreef, verzocht in 1663 de hulp der onzen tegen Atjeh, welke in 1664 verstrekt werd, waarna er verdragen met de Compagnie werden gesloten en haar werd toegestaan vaste kantoren te vestigen te Tikoe, Padang, Priaman en Poeloe Tjinko. In 1667 werd Padang hier de zetel van het Compagnie's gezag, om het monopolie van haar handel te handhaven. Baros verwisselde in 1668 het Atjehsche gezag

voor dat der Compagnie; door Singkel geschiedde dit in 1672, door Natal en door Ajerbangis in 1693, door Tapanoeli in 1755. Gelijktijdig met en door die vestiging der Compagnie in de belangrijkste handelsplaatsjes van West-Sumatra ging de invloed en handel van Atjeh aldaar achteruit, en verloor dat rijk zijn groote beteekenis.

Zoo breidde de Compagnie haar handelsinvloed uit langs de westkust van Sumatra van Baros tot bij Indrapoera, terwijl zij ook binnenlands op enkele plaatsen haar invloed liet gelden, o. a. door een contract met Korintji, waarbij het goudmonopolie werd bedongen. De goudmijnen van Salida werden sedert 1670 door Nederlanders geëxploiteerd. Echter waren de betrekkingen met Sumatra geenszins die van een rustig bezit, en dikwijls was het gezag meer schijn dan werkelijkheid, omdat de Compagnie zich niet altijd veel aan deze posten gelegen liet liggen. Benkoelen o. a., op welke kust de Compagnie handel gedreven had in peper en specerijen, was in de 18de eeuw reeds meesttijds in handen der Engelschen en eerst in 1824 ging het in Nederlandsche handen over.

Het eigenlijk Nederlandsch gezag over Sumatra is eerst in den loop der 19de eeuw langzamerhand, telkens bij gedeelten, tot stand gekomen en werd, van de kuststreken uitgaande, trapsgewijze naar het binnenland uitgebreid. In 1838 kwam het Gouvernement Sumatra's Westkust tot stand. De Padangsche Benedenlanden vormen er de oude kern van het Gouvernement. Het gedeelte, dat wij hier in 1819 van de Engelschen terugkregen, bepaalde zich tot een gering kustgebied in zeer verwaarloosden toestand. Het was niet meer dan de hoofdplaats Padang met een zwakke suprematie over de stranden tot voorbij Priaman noordwaarts en tot Benkoelen in het zuiden. De binnenlanden, de zoogen. Bovenlanden, waren toen geheel onafhankelijk, en zelfs had geen Europeaan het nog gewaagd daarin ver door te dringen. Alleen wist men door de Bovenlanders, die de produkten naar de kust brachten, iets van dit land. Hier werd in het binnenland het z.g. Rijk van Menangkabau gevonden, van welks machtige vorsten allerlei verhalen verspreid waren, die zich o.a. Maharadja, d. i. Keizer, noemden, en in brieven van hun oppergezag over China en Turkije spraken. Dikwijls wordt er gesproken van een uitgebreid rijk van Menangkabau, de Padangsche Bovenlanden ongeveer omvattend, en waartoe ook Djambi en Indragiri behoorden, maar in werkelijkheid was het gezag er niet zeer groot en waren de Mohammedaansche vorsten van Menangkabau meer een voorwerp van vereering dan dragers van oppermacht, meer priester dan koning of keizer. De gewesten in het binnenland bestonden in werkelijkheid uit tal van miniatuurrijkjes onder schier onafhankelijke potentaatjes, en het land vormde een staalkaart van kleine staatsgewesten, telkens afwisselend van vorm, onzeker van macht, en vooral dan van beteekenis, als energieke vorsten optraden, die grooter gezag tijdelijk centraliseerden. In de 19de eeuw vond men echter van een groot gecentraliseerd rijk al weinig meer over.

In den tijd onzer vernieuwde vestiging op Sumatra in de 19de eeuw ontstond in deze binnenlanden de godsdienstige Mohammedaansche beweging der Padri's, wier aanhangers er naar streefden de volksinstellingen onder de Menangkabauers,

die in strijd waren met den Islâm, af te schaffen, en een nauwgezette navolging van de godsdienstvoorschriften, zooals zij die begrepen, desnoods met geweld door te voeren. Deze beweging werd geleid door lieden, die padri's genoemd werden (waarsch. van 't Portug. padre = vader). De inlandsche onlusten en oorlogen, die hieruit ontstonden, de Padri-oorlogen, hadden tengevolge, dat het Nederlandsch gezag tegen de Padri's moest optreden. Eerst in 1838 werd hun macht gebroken en werden alle door de Padri's overheerschte landschappen tot onderwerping gebracht. Daardoor werd het geheele voormalige Menangkabausche rijk in naam onderworpen. Doch daar bij de Menangkabauers de macht niet gecentraliseerd was, en zij feitelijk onder hun stam- of groepshoofden een soort van federatieve republiek vormden, konden zij zich niet gemakkelijk onder het centrale Nederl. gezag schikken. Aldus moest de feitelijke onderwerping nog voltooid worden, en die geschiedde eerst na een tal van kleine gevechten. Niet voor 1844—45, toen de onderwerping van Soengei Pagoe en de XII kota's voltooid was, had het Nederl. gezag een uitbreiding verkregen bijna tot de tegenwoordige grenzen. Soengei Pagoe werd dadelijk, de XII Kota's werden eerst in 1876 onder ons rechtstreeksch bestuur gebracht, de afdeeling L Kota's in 1879, en zoo breidde het Gouvernementsgezag zich uit. De V Kota's in den N.O. hoek der Bovenlanden sloten in 1899 door vreedzame onderwerping zich hierbij aan.

Nu wij bij deze uitbreiding van gezag over kota's spreken, moet de beteekenis van dien naam, welke in deze binnenlanden voor de gewesten voorkomt, nader worden toegelicht. Het Mal. Kota, in 't Jav. Koto, in 't Menangkab. hoeta (Sanskrit koeta), beteekent oorspr. vesting, versterkte plaats, maar beduidt tegenwoordig, nu weinig plaatsen meer versterkt zijn, hoofdplaats, hoofdstad of hoofddorp. In de Maleische landen van Sumatra beteekent de III Kota's, de IV Kota's enz. een gewest, bestaande uit een federatie van III, IV vestingen of steden enz. Het zijn derhalve de namen der vroegere staatkundige indeelingen, die nog bewaard bleven. In Atjeh vormen de Moekims ongeveer soortgelijke kleine indeelingen of territoriën. (Zie pag. 263).

Op het zuidelijk deel der oostkust van Sumatra hadden de Hindoe-Javanen in den bloeitijd van hun handel en staatkundige beteekenis onderscheidene volkplantingen gesticht en op eenige punten staatkundige betrekkingen met de daar bestaande rijkjes aangeknoopt, zooals Atjeh van het noorden uit in de kuststaten zijn invloed deed gelden. De expansie der Javanen geschiedde door de Hindoe-rijken Madjapahit en Padjadjaran (II pag. 78).

Na het ondergaan dezer rijken verkreeg het Rijk Bantam op West-Java de meeste Javaansche rechten op Sumatra en dreef op de kusten handel, maar als concurrent van den Bantamschen handel zien wij in de 17de en 18de eeuw in verschillende rijkjes de Oost-Indische Compagnie optreden, die den invloed van Bantam verdrong en door haar eigen monopolie verving. Dit geschiedde in de Lampongs, in Palembang, in Djambi en elders.

De Lampongsche gewesten, in het Z. van Sumatra, werden gerekend tot Bantam te behooren, en toen dit in in 1753 een leen werd van de

Compagnie volgden ook de Lampongs. Maar de invloed der Compagnie was hier meer schijn dan werkelijkheid. DAENDELS bracht de Lampongs in 1808 wel onder direct bestuur, doch het eigenlijk gezag beduidde ook toen lang nog weinig. In 1856 werd nog een expeditie naar deze gewesten gezonden, waardoor het Ned. gezag beter werd gevestigd.

Aan de oostkust werden door de Compagnie in 1617 handelsbetrekkingen aangeknoopt met het Rijk van Palembang, die evenwel nog niet blijvend waren. Een contract met den Vorst van 1640 werd vervangen door een nieuw van 1642, toen na gewapend optreden de Compagnie er monopolie-voorrechten verkreeg, die evenwel geen groote beteekenis erlangden. Herhaaldelijk werden de betrekkingen nog weer verbroken, en hoewel na de expeditie in 1659 er een fort aan de Moesi werd gebouwd, en het monopolie van den peperhandel aan de Compagnie werd afgestaan, was de Europeesche macht er gering en kon die alleen met moeite en door expedities in schijn bewaard blijven. Eerst na veel strijd en onzekerheid werd in 1825 het sultansbestuur in Palembang opgeheven en het gewest onder onmiddellijk gezag van den resident geplaatst. Nog was de orde hiermede niet gevestigd; in 1849 braken er onlusten uit en nadat deze bedwongen waren, werd het gewest in 1864 voor goed onder controle van Ned. ambtenaren gesteld.

Djambi was eens een leenrijk van Madjapahit, ontstaan uit Javaansche volkplantingen, die over Palembang daar gekomen waren. Later werd hier de suprematie van Menangkabau wel erkend, maar de handel bleef er toch beheerscht door Bantam. De Compagnie richtte hier in 1616 een kantoor op, om van Bantam's handel onafhankelijk te zijn, en dreef een aanzienlijken handel in peper op Djambi. Het eerste contract met den vorst werd in 1643 gesloten. Ook hier was de verhouding afwisselend; in 1696 moest het kantoor weer worden opgebroken, in 1707 werd het hersteld, doch in 1724 opnieuw verlaten en niet voor 1833 kwamen de Nederlanders hier terug, om de zeeroovers er te bedwingen. Daarbij werd toen besloten het Ned. gezag op de oostkust uit te breiden en in 1833 en 34 sloot MICHIELS er contracten van souvereiniteit, terwijl te Moeara Kompeh een versterking werd gebouwd.

Indragiri was in vroeger tijd een vazalstaat van den sultan van Djohor, en toen diens zetel naar Riouw verplaatst werd in 1718, kwam het onder opperhoogheid van den Sultan van Riouw (Lingga) en daarmede ging het in 1784 aan de Compagnie over. De handelsnederzetting der Compagnie was echter al lang opgeheven en een nieuwe vestiging had plaats, toen de Sultan in 1837 de Souvereiniteit overdroeg aan het Ned. Gouvernement. Eerst langzamerhand breidde dat zijn gezag in Indragiri uit.

Het gebied der tegenwoordige residentie Sumatra's Oostkust bestond in de 17de en 18de eeuw en in de eerste helft der 19de eeuw uit onderscheidene rijkjes, waarvan er eenige met Atjeh in betrekking stonden. In het midden der 16de eeuw hadden de Atjehers hier het Rijk van Aroe (Langkat) en van Gasip (Siak) vernietigd, en Deli was in 1613 onder Atjeh gekomen, doch had zich

in 1669 daarvan losgemaakt. De staatkundige toestand in die verschillende rijkjes wisselde zeer af. De O. Ind. Compagnie had de oudste vestiging alhier aan de Siak-rivier in 1689, maar deze was niet van langen duur en alleen werden van tijd tot tijd èr handelsschepen heen gezonden. Wij mogen bij de geschiedenis dier rijkjes aan de Oostkust niet stilstaan; alleen wijzen wij er op, dat Siak (Siak Sri Indrapoera) hier in vroeger eeuwen een tijd lang een machtig rijk vormde, hetwelk over vele kleine staatjes het oppergezag uitoefende. Dat Rijk Siak omvatte het stroomgebied van dien naam en strekte voor een tijd zijn gebied ook uit over de zuid- en zuidwestwaarts gelegen landschappen: Mandau, Pekan Baroe, Taboeng Kanan en Taboeng Kiri en de noordwaarts gelegen landschappen: Boekit Batoe, Tanah Poeti, Bangka, Koeboe, Pané, Bila, Kota, Pinang, Koewalo, Asahan, Batoe Bahra, Bedagei, Padang, Serdang, Pertjoet, Pebaoegan, Deli, Langkat en Tamiang e. a., alsmede over de eilanden: Mandal, Rantau, Rangsang, Padang, Bengkalis, Roepat en andere langs de oostkust in de Str. v. Malakka gelegen.

In de eerste helft der 19de eeuw was het Rijk Siak aan voortdurende onlusten ten prooi, doch de tusschenkomst van het Nederlandsch Gouvernement in 1857, waardoor de rust hersteld werd, had het sluiten van een verdrag van vriendschap, handel en scheepvaart ten gevolge tusschen Nederland en Siak. Door een nieuwe bemoeiing, die in 1858 noodig was, werd een nader verdrag van Nederland met den Sultan gesloten, in Febr. 1858, waardoor Siak en onderhoorigheden onder Nederlandsche opperheerschappij werd gesteld, terwijl sedert de Nederlandsche invloed steeds toenam en de orde langzamerhand werd verzekerd.

Bij Besluit van 15 Mei 1873 werd het geheele Siaksche gebied, zooals het tot dien tijd officieel nog erkend werd, verheven tot een zelfstandige residentie onder den naam Oostkust van Sumatra, en in 1874 stond de Sultan het eiland Bengkalis in vollen eigendom aan Nederland af. In Siak oefenen wij, evenals op vele gedeelten van Sumatra, slechts indirect gezag, en is den Vorsten, behoudens gebondenheid aan de verdragen, het bestuur gelaten. Sedert 1898 zijn ook in eigenlijk Siak, behalve de in- en uitvoerrechten, de belastingen aan het Ned. Gouvernement gekomen.

In het noorden van Sumatra lag het grootste rijk van dit eiland, nl. Atjeh. Zooals wij zagen, was in de 17de en 18de eeuw het gebied, dat met Atjeh verbonden was, vooral door het optreden der Nederlanders, ingekrompen, en in de 19de eeuw werd de zelfstandigheid van Atjeh na veel strijd geheel vernietigd. Doch de staat, die eens zulk een kracht ontwikkelde, verdient nog ten volle belangstelling.

In Atjeh hebben wij niet te doen met een oorspronkelijk krachtige monarchie, die allengs is verbrokkeld, maar met een veelheid van staatjes, die alleen door raseenheid der burgers en de nominale suprematie van den havenkoning werden samengehouden. In het begin der 16de eeuw heeft nl. van de haven der Atjeh-rivier uit, waar de sultan gezag had over een levendig handelsvolk, een staatkundige expansie plaats gegrepen, waardoor de Sultan van Atjeh als heer erkend werd door verschillende kuststaatjes van Noord-Sumatra, waarvan op een lijst van 1598 genoemd worden: Pedir, Pasei, Gori (= Kerti?), Asahan,

Rokan, Tokoe, Baroes en Priaman. De betrekking met deze staatjes had hoofdzakelijk handelsbeteekenis; het eigenlijke volk der Atjehers en hun staat moet men enkel in Noord-Sumatra zoeken.

Historische gegevens over de afkomst van het Atjehsche volk bestaan er niet; alleen laat zich velerlei aanvoeren vóór de meening, dat die oorsprong zeer gemengd geweest is, zegt SNOUCK HURGRONJE. Dit stemt overeen met de omstandigheid, dat Atjeh een handelsgewest was, waar men van het vasteland het eerst den Archipel bereikte, en waar op natuurlijke wijze aan de kust een stand van tusschenhandelaars ontstond, die de staatkundige expansie bevorderden, terwijl zij de kustnederzettingen van Sumatra bezochten. Door dien handel stond Atjeh sterk bloot aan vreemde invloeden, zeker ook aan Hindoeschen invloed, al valt het niet zeker te zeggen, in hoeverre er Hindoesch bloed door de aderen der Atjehers vloeit. Verder hebben Maleiers, de handelaars bij uitnemendheid, Klingaleezen, Arabieren en ook Javanen zeker elementen geleverd aan de Atjehsche kustbevolking, hebben zich slaven van Nias en anderen in het ras opgelost. Het meest had dit plaats in de bevolking der handeldrijvende kuststreken, minder in het binnenland. De Bovenlanders bleven van die invloeden meer vrij. De Benedenlanders werden in hun taal en zeden vooral beheerscht door de hoofdstad en het staatkundig gezag hield hiermede verband. Om den D a l a m (de verblijfplaats van den vorst, door ons ten onrechte K r a t o n genoemd) of de K o e t o e-r a d j a, „vorstelijke versterking" (een andere naam voor den Dalam, door ons minder juist aan de hoofdplaats gegeven), lagen vóór den oorlog een aantal voorname, welvarende kampongs, welker centrum met moskee en markt de B a n d a-A t j e h, de hoofd- of handelsstad van Atjeh heette, en deze gaf vòor het geheele rijk op 't gebied van zeden, taal, kleeding enz. den toon aan. De bewoners dezer dorpen om de hoofdplaats en hun zeden en taal duidde men aan met het adjectief b a n d a, d. i. steedsch, beschaafd. Daartegenover stonden de overigen, die hun eigen volksdialect spraken en de steedsche manieren niet kenden; zij heetten d o e t o n (evenals in het Soendaneesch doesoen) d. i, dorpsch, onbeschaafd. Uit den aard der zaak kwamen wel de bewoners van het benedenland het meest onder den invloed van de handelsstad, maar ook voorname familiën in het bovenland volgden de stad na, een algemeen verschijnsel, terwijl eveneens verder van de stad de kustbewoners minder onder den invloed van de residentiebewoners stonden.

Het Atjehsche rijk heeft de onafhankelijkheid het langst bewaard (zie later) maar is na den oorlog sedert 1873—1904 thans onderworpen en de Gajo- en Alaslanden hebben eveneens de Nederlandsche souvereiniteit erkend. Aldus is schrede voor schrede het Nederlandsch oppergezag over Sumatra uitgebreid, van de kustgewesten uitgaande, en bijna geheel Sumatra is thans òf door direct bestuur òf door betrekkingen van verband met het Gouvernement verbonden. Alleen in de Bataklanden en aan den bovenloop der Batang Hari en der Kwantan-rivier vond men voor kort nog geheel onafhankelijke gewesten, maar ook bij deze werd van tijd tot tijd door hoofden der kleine volksgroepen meer en meer de Nederlandsche souvereiniteit erkend, en worden telkens nieuwe verdragen gesloten, zoodat hun onafhankelijkheid of geheel of bijna geheel heeft opgehouden. Bij die afzonderlijke

verdragen zullen wij niet stilstaan; wie ze wil kennen vindt ze medegedeeld, in de Handelingen der Staten Generaal, aan wie er kennis van wordt gegeven, en in J. BOUDEWIJNSE en G. H. v. SOEST: *De Indo-Nederlandsche wetgeving* (zie ook I pag. 432).

Een belangrijke geographische en ethnographische invloed op de inbezitneming van Sumatra had de omstandigheid, dat het land staatkundig zoo versnipperd was en zoo schaarsch is bevolkt. Hierdoor had het Nederlandsch gezag slechts zelden te strijden tegen een grooten staat, maar meestal tegen op zich zelf staande, kleine volksgroepen. Dit had voordeelen, omdat de tegenstand niet zoo groot was, en nadeelen, omdat het gezag slechts stukje na stukje kon worden uitgebreid. De grootere machten, waartegen Nederland had te strijden, waren die van Menangkabau, Siak en later van Atjeh; de oorlog met het laatste hield het langst aan, omdat een tal van volkseenheden in het binnenland der Gajo- en Alas-landen de Atjehers steunden.

Deze enkele grepen uit de geschiedenis der staatkundige betrekkingen van Nederland tot Sumatra wijzen aan, dat eerst in de 19de eeuw het Nederlandsch gezag hier feitelijk gevestigd werd. Al was reeds VAN DEN BOSCH bezield door de gedachte om geheel Sumatra te vereenigen onder Nederlandsche souvereiniteit, en al liet, toen VAN DEN BOSCH in den Padri-oorlog door de hardnekkige verdediging van Bondjol ontmoedigd werd, Koning WILLEM I niet na zijn Minister te herinneren, „dat de geheele onderwerping van Sumatra steeds zijn en blijven zal het staatkundig beginsel van het bestuur in Indië", toch konden in dien tijd nog niet meer dan stuksgewijze pogingen hiertoe aangewend worden. Eerst na 1871, toen het Sumatra-tractaat met Engeland gesloten, aan Nederland volle vrijheid van handelen gaf op dat eiland, kon het politieke beginsel, om geheel Sumatra onder Nederlandsch gezag te brengen, verder worden uitgevoerd.

In een eeuw tijds zijn aldus de staatkundige verhoudingen op Sumatra geheel veranderd. In het begin der 19de eeuw was Sumatra nog grootendeels onbekend land, beheerscht door tal van inlandsche vorstjes zonder kracht of zonder macht, en de kusten waren tijdelijk in bezit genomen door de Engelschen. En thans zijn er slechts kleine volksgroepen, die de Nederlandsche souvereiniteit niet erkennen, terwijl de welvaart en orde in vele gewesten is toegenomen onder het Nederlandsch bestuur.

IV. ONTWIKKELING DER ECONOMISCHE TOESTANDEN OP SUMATRA EN CULTUURGEOGRAPHIE.

Invloed der geographische ligging op de economische ontwikkeling.

Door zijn ligging nabij het vasteland van Azië en als het N. Westelijkste der Groote Soenda-eilanden vormde Sumatra de verbindingsbrug van het continent met den Archipel. Langs deze brug hebben zich dieren en planten naar het oosten verbreid, (zie I pag. 238) en ook de bewoners van het vasteland volgden dien weg naar de eilanden. Zoo werd ook Sumatra het vroegst door de handelaars

en scheepvaarders bezocht; langs Sumatra's kusten schoof de scheepvaart naar Java voort.

De oostkust van Sumatra lag het meest in de lijn van de oude handelsbeweging en was het veiligst te volgen: de weinig gelede westkust, meestal onbeschut naar den Indischen Oceaan gericht, werd in den eersten tijd der zeevaart nog als een wilde, ongenaakbare kust beschouwd, waar men niet licht den weg langs koos. Langs de oostkust ontstonden dan ook onderscheidene kleine nederzettingen, als verbindingsschakels voor den handel naar Java en de Molukken. Toch konden deze nederzettingen op de oostkust zich niet tot groote handelsplaatsen ontwikkelen, omdat de breede, moerassige laagvlakte aan dien kant de gemakkelijke betrekking met de meest bevolkte gedeelten van het eiland belemmerde. Was de vlakte der oostkust minder moerassig geweest, en had zij beter geschiktheid aangeboden voor de vestiging eener landbouwende bevolking, zeker zou zij een belangrijker rol in het verkeer vervuld hebben, en Sumatra zou niet of weinig bij Java hebben achtergestaan.

De westkust van Sumatra, hoewel ten opzichte van den Oceaan minder veilig gelegen dan de oostkust, had toch boven de zuidkust van Java dit voor, dat de inhammen op enkele plaatsen door kleine eilandjes worden gedekt. Verder was het een voordeel, dat de westkust dichter bij de gedeelten van Sumatra lag, die het meest bevolkt waren en de krachtigste en welvarendste bewoners hadden, nl. de hoogvlakten en terrassen uit vulkanisch materiaal opgebouwd, die daardoor zeer vruchtbaar zijn. De breede, moerassige oostkust, hoewel van vele bevaarbare rivieren doorsneden, was veel moeilijker door te trekken dan het heuvel- en bergland van het westen. De Inlanders van het Bovenland kwamen dan ook liefst aan de westkust met hun produkten: daardoor werd die kust het meest door handelaren bezocht. Van de westkust werden later ook de eerste belangrijke expedities naar het binnenland ondernomen en de meeste wegen aangelegd.

Lag in de oudheid Sumatra in de lijn van Indië naar Java, de meest gekozen handelsrichting voor den Archipel, in den tijd der Compagnie lag het aan de lijn der vaart van Java naar Ceylon en Voor-Indië, een route, die ook van veel belang was voor dat handelslichaam. Toen Ceylon verloren ging, kwam Sumatra meer buiten de route te liggen, maar de opening van het Kanaal van Suez verhoogde de beteekenis van Sumatra weder, vooral voor de gedeelten bij de Str. van Malakka. De groote lijnen van het wereldverkeer loopen thans door deze straat, niet ver van de kust van Sumatra. Daarop berust ook de stichting der haven van Sabang.

Toch is het niet waarschijnlijk, dat een der plaatsen van Sumatra zich ooit tot groote handelsstad met internationalen omslagshandel zal ontwikkelen. De havens van Sumatra zullen het meest zijn aangewezen op de handelsbeweging van het eiland zelf, en zullen moeten gevoed worden door de produkten, welke het land levert. Singapore heeft door de ligging als internationale handelsplaats veel voor boven de havens van Sumatra.

De eigenaardige economische en staatkundige ontwikkeling van Sumatra heeft tengevolge gehad, dat hier weinig groote nederzettingen ontstonden. De vorstelijke residenties waren niet te vergelijken met die op Java en de handelssteden evenmin.

De bodem als factor voor de economische ontwikkeling. Delfstoffen.

In geologisch opzicht beide eilanden vergelijkend, is Sumatra een oud eiland, Java een jong eiland. Deze tegenstelling heeft niet alleen wetenschappelijke maar ook praktische beteekenis. Hieruit wordt verklaard, dat Sumatra rijk is aan nuttige mineralen, welke op Java betrekkelijk weinig gevonden worden.

Het goud komt overal in kwartsgangen van de oude leigesteenten voor; in de spleten van dat gesteente heeft het water gecirculeerd, dat het kwarts met gouddeeltjes daar afzette. Dat zijn de primaire vindplaatsen van het goud. Waar de oude leigesteenten aan de oppervlakte kwamen, verweerden zij en werden vergruisd. Als dit verweeringsmateriaal door het afstroomend water werd medegevoerd en elders nedergelegd, werden daar goudhoudende lagen uit vergruisd, los materiaal gevormd. Dit geschiedde reeds voor den Diluvialen tijd, vooral ook in het Diluvium, en heeft thans nog plaats.

De bodem van Sumatra bevat daardoor g o u d in drie formaties: in goudrijke kwartsaders, in sedimentaire formaties van los materiaal en in rivieren, die door de goudhoudende kwartsaders of sedimentaire lagen stroomen, het goud daaruit medevoeren en in het rivierzand doen bezinken. Uit de rivieren wordt het goud verkregen door goudwasscherij. Over geheel Sumatra: in Atjeh, Tapanoeli, in de Padangsche Bovenlanden, Djambi en Palembang wordt in de rivieren goud gewasschen. Doch ook de goudhoudende losse afzettingen worden door de Inlanders veel ontgonnen, en vermoedelijk werd het goud, dat Sumatra in vroeger eeuwen uitvoerde, voornamelijk op die wijze verkregen. Dit valt daaruit af te leiden, dat deze lagen, waar ze voor de hand liggen, reeds meest doorwoeld blijken te zijn. Goudaderen werden ook van tijd tot tijd ontgonnen. Vermoedelijk werd op die wijze goud verkregen in Atjeh, ongetwijfeld ook bij Salida (Painan), en verder in de Palembangsche Bovenlanden. Hier in Redjang-Lebong zet een goudmijnbouw-maatschappij de ontginning voort van een goudader, welke waarschijnlijk reeds vóór den Hindoetijd was aangebroken. Dat in den tijd der Compagnie hier goud gewonnen werd, hebben wij reeds gezien (Zie I pag. 559).

Ook bevat de bodem van Sumatra g r a p h i e t in de oude leigesteenten, maar tot nog toe is het niet in ontginbare hoeveelheid gevonden; verder k w i k, steeds gebonden aan zwavel, dus als z i n n a b e r, in Sumatra's Westkust, en hier en daar ij z e r- en l o o d e r t s; echter zijn die ertsen nog van ondergeschikt belang. K o p e r e r t s komt voor in de diabaas of op de grens van diabaas en andere gesteenten. In Atjeh had vroeger ontginning van kopererts plaats; het gewonnen metaal werd tot munten geslagen.

De belangrijkste delfstoffen van Sumatra zijn s t e e n k o o l, p e t r o l e u m en t i n e r t s. De steenkool komt er voor als e c h t e s t e e n k o o l in de oud-Tertiaire (Eoceen) formatie (zie I pag. 556) en als b r u i n k o o l in het jong-Tertiair (Mioceen). Steenkolen vindt men in het Ombilien-kolenveld, aan de westkust van Atjeh, aan de baai van Tapanoeli, in de omstreken van Benkoelen en misschien elders. Bruinkolen zijn van ouds bekend aan de Lematang, bij Moeara Enim en op andere plaatsen in Palembang, aan de Kwantan boven Ringat en nog in verschillende streken van het laagland aan de Oostkust. De bruinkolen zijn waarschijnlijk veelal ontstaan uit plantenmassa's door de rivieren

van elders aangespoeld, of op de wijze als tegenwoordig de venen gevormd worden.

Petroleum komt meest voor in de Mioceen-formatie, in betrekkelijk laag gelegen terreinen, welke in den jong-Tertiairen tijd nog door de zee bedekt waren. Tot nog toe is het voorkomen van petroleum op Sumatra bekend voor Atjeh's oostkust, Langkat (de noordelijkste afdeeling van Sumatra's Oostkust), Djambi, Palembang en voor onderscheidene plaatsen in de kuststreek van Benkoelen. (Zie ook I, pag. 555).

Het tinerts komt voor in kwartsgangen van graniet en oude leigesteenten; echter wordt het nooit door aderontginning gewonnen, maar bijna uitsluitend als stroomtinerts, op secondaire plaatsen (zie I, pag. 554). Op Sumatra komt het tinerts hier en daar voor in het bovengebied van de Siak-rivier, van de Kampar en de Kwantan. Vroeger had in deze streken Inlandsche tinontginning plaats, en nog vindt men er die op kleine schaal. In Atjeh moet tinerts langs de Asahan-rivier voorkomen. Het is evenwel nog niet zeker, of op het eiland Sumatra de tinerts in voldoende hoeveelheid voorkomt voor een geregelde voordeelige ontginning. Op Malakka, Banka en Billiton en tusschengelegen eilanden komen rijke tinlagen voor, die evenwel langzamerhand zullen worden uitgeput.

De delfstoffen op Sumatra worden bijna niet ontgonnen door de Inlanders. Op kleine schaal geschiedde dat in vroeger tijden met enkele, maar in den tegenwoordigen tijd is de mijnbouw bijna geheel in handen van Europeanen, meestal van maatschappijen.

Bodem en plantengroei.

De bodemgesteldheid van het eiland en de aard der terreinen geeft schier overal geschiktheid voor plantengroei, enkele naakte graniet-, lei- en kalkgesteenten uitgezonderd. Meest overal is de bodem met losse aardlagen overdekt, hier met verweeringsgruis, meer of minder fijn van samenstelling, daar met lateriet, elders met zware lagen humus. Naar die verschillen, in verband met het relief en de besproeiing, vindt men karakteristieke eigenaardigheden in den natuurlijken plantengroei. Op lateriet, granietzand en zandsteen-terreinen, die niet regelmatig besproeid worden en boven het hoogste rivierpeil liggen, zal men meest, enkele zeer regenrijke gebieden misschien uitgezonderd, alang-alang als oorspronkelijke vegetatie vinden. Met de alang-alang wisselt dikwijls kreupelhout en niet zelden ook de varen-vegetatie af. Alang-alang-vegetatie vindt men ook op de verlaten cultuurgronden van Sumatra, en als de alang-alang zich eenmaal ergens gevestigd heeft, ontwikkelt daar eerst langzaam weer bosch.

Groote uitgestrektheden van Sumatra zijn nog met wouden bedekt, op vele plaatsen echte natuurwouden, op andere secondaire bosschen, die weder opsloegen op gronden, vroeger in cultuur genomen. Op de berghellingen is in den regel de wild groeiende vegetatie tot typische tropische regenwouden met groote verscheidenheid van soorten ontwikkeld, echte galerij-wouden (I pag. 212). Bij de boomsoorten staan wij niet stil; enkel wijzen wij op de hooge kamferboomen, die in de residentie Tapanoeli bijna uitsluitend voorkomen, en boven de andere boomen uitsteken. Verschillende houtsoorten der

wouden leveren uitstekend timmermateriaal. Echter het djati-woud, dat op Java een belangrijke plaats inneemt, en door zijn periodieken bladafval te huis behoort in streken met een afwisselenden drogen en een regentijd, vindt men op Sumatra, met regen over het geheele jaar niet. De samenstelling van het bosch is in het algemeen zeer verschillend naar de hoogte boven de zee en de geaardheid van den grond. Waar in groote hoeveelheid boomsoorten voorkomen, die hun wortelsysteem vlak uitbreiden, zooals vele Ficussoorten, wijst dat op waarschijnlijke minderwaardigheid van den ondergrond. Een hoofdvoorwaarde voor de ontwikkeling van zwaar bosch is rijkelijke verzorging met water, die echter niet in periodieke overstroomingen mag ontaarden. Daardoor vindt men aan den voet van de hellingen, in het midden en op het heuvelland de beste voorwaarden voor den boschgroei. Eigenaardig zijn op Sumatra de overstroomingswouden en de echte zoetwater-moerasbosschen in de streken aan de monden der rivieren, die periodiek overstroomd worden, plantenformaties, welke men op Java niet kent.

De bodem van Sumatra, door de natuur overal met een rijke vegetatie bezet, is ook in vele gedeelten uitstekend geschikt voor verschillende cultures. Voor de cultures komen in de eerste plaats de berghellingen in aanmerking, vooral die van jong vulkanisch terrein, verder de Diluviale tufplateau's, terwijl ook de verweerde gronden van oude leien en van kalksteen, voor zoover hier het terrein niet te geaccidenteerd is, voor cultures geschikt zijn. De Diluviale tufsteenplateau's in het bergland zijn het best bebouwd en het dichtst bewoond.

Het heuvelterrein aan de oostelijke helling van den Boekit Barisan bestaat aan de oppervlakte voor een groot gedeelte uit lateriet- en kwartszandgronden. Lateriet kan zeer vruchtbaar zijn, doch niet altijd is dat het geval. Wel is deze heuvellandzone een gebied, waar groote, zware bosschen zich uitstrekken, maar voor cultures worden die gronden algemeen niet best geschikt geacht. Echter vindt men hier ook zeer vruchtbare en bruikbare heuvelterreinen, vooral aan den voet der vulkanen, maar bij de keuze van cultuurgronden op 150 tot 1000 voet hoogte moet men steeds omzichtig zijn. De verbreiding der Inlanders, die de deugdelijkheid van den grond uit ervaring kennen, werd hierdoor mede bepaald.

De zoetwatermoerassen in het binnenland komen voor de cultuur voorloopig niet in aanmerking: zij zijn dan ook niet of uiterst dun bewoond. Beter is het gesteld met de aangeslibde gronden aan de kust bij de mondingen der rivieren. Wanneer deze gronden in cultuur zullen worden gebracht, is echter voor vele inpoldering noodig, en bij het gebrek aan werkkrachten is daaraan nog niet te denken.

Het gezegde is voldoende om te doen zien, dat de bodem van Sumatra in de meeste gedeelten zeer geschikt is om door den mensch tot zijn voordeel geëxploiteerd te worden voor onderscheidene cultures, als men met overleg de goede plekken uitkiest. Wanneer dit niet geschiedde, hebben cultuur-ondernemingen groote teleurstelling veroorzaakt. Doch behalve vruchtbaarheid van den bodem moet bij de keus van cultuurgronden in het oog gehouden worden, of er werkkrachten zijn te bekomen, en de afvoer zonder groote moeite kan geschieden.

Economische toestanden. Bronnen van bestaan voor de Inlanders.

Levert de natuur, zooals uit het voorgaande blijkt, vele hulpmiddelen voor den mensch, toch is daarvan tot nog toe slechts in zeer beperkte mate gebruik gemaakt. Als men Java met Sumatra vergelijkt, blijkt er een groot verschil te bestaan tusschen deze eilanden. Java is voor het grootste gedeelte in cultuur gebracht en kan men beschouwen als een groote landbouwkolonie, waar rijstvelden afwisselen met suikerriet-, tabaks- en indigo-velden, of met koffie-, thee- en kina-plantages; op Sumatra daarentegen is slechts een betrekkelijk klein gedeelte van den bodem ontgonnen en ligt het grootste gedeelte nog braak. Als men zich eenigszins van de kustplaatsen en de cultuurstreken verwijdert, maakt het eiland den indruk van een samenhangend geheel van boschage, met enkele oasen, waar de mensch door zijn arbeid de natuur heeft geleid.

Verschillende oorzaken hebben samengewerkt om Sumatra in dien onontwikkelden toestand te doen verblijven. In de eerste plaats is het de geringe dichtheid van bevolking, die op Sumatra, met in de dichtstbewoonde gedeelten 10 per K.M.², veel verschilt van die op Java met gemiddeld 218 per K.M²., (Zie I, pag. 452), ruim 21 maal zooveel. Daarbij komen andere oorzaken.

Evenals de staatkundige geschiedenis heeft ook de economische geschiedenis van Sumatra een bijzonder karakter gehad. De handel op Sumatra was gedecentraliseerd, was meestal kleinhandel, en de productie des lands had bijna geheel op kleine schaal plaats. Er bestonden bijna geen groote staten en ook bijna geen groote economische gewesten op Sumatra; alleen Menangkabau, Atjeh en Indrapoera waren staten die eenigszins als zoodanig konden gelden. Sumatra bleef tot de 19de eeuw de zone van vele kleine staatjes, onderscheidene niet grooter dan dorpen of gemeenten, zonder eenheid van gedachte, zonder gemeenschappelijke plannen of leiding voor productie en uitvoer. Die versnippering in landschappen en staatjes had een gemis aan samenwerking ten gevolge, een individualisme met weinig verkeer en veel onrust. Daardoor was de toestand op Sumatra veel verschillend van die op Java. Java was door eigen initiatief der bewoners een land geworden, dat beslist en planmatig produceerde voor den uitvoer (Zie II, pag. 82); Sumatra leverde niet veel meer dan door ruwe inzameling in de bosschen gewonnen werd om zich van het noodigste te voorzien. Het bedrijf op Sumatra bleef bijna geheel een primitieve verzamelnijverheid, en de groote rijkdommen der natuur van Sumatra bleven tot de 19de eeuw bijna ongeëxploiteerd, waren zelfs bijna niet bekend. Peper, benzoë, kamfer en goud waren de hoofdprodukten van Sumatra, die op weinig economische wijze verzameld werden als ruilmiddel tegen enkele fabrikaten, welke ingevoerd werden.

De Inlandsche landbouw, de hoofdbron van bestaan op Sumatra, verkeert nog in een eerste stadium van ontwikkeling en dient meestal slechts om in de noodigste behoeften te voorzien. Bovenal is het nog een roofcultuur, waarbij de bosschen worden uitgeroeid om bouwveld te bekomen, de maagdelijke grond slechts kort wordt gebruikt en daarna weer woest blijft liggen, spoedig bedekt met allerlei struiken, alang-alang enz. Slechts betrekkelijk klein is het aantal voortdurend bebouwde velden en door waterleidingen regelmatig besproeide sawah's, die op Java al vroeg bestonden. De landbouw is er meest hakbouw, waarbij

wouden leveren uitstekend timmermateriaal. Echter het djati-woud, dat op Java een belangrijke plaats inneemt, en door zijn periodieken bladafval te huis behoort in streken met een afwisselenden drogen en een regentijd, vindt men op Sumatra, met regen over het geheele jaar niet. De samenstelling van het bosch is in het algemeen zeer verschillend naar de hoogte boven de zee en de geaardheid van den grond. Waar in groote hoeveelheid boomsoorten voorkomen, die hun wortelsysteem vlak uitbreiden, zooals vele Ficussoorten, wijst dat op waarschijnlijke minderwaardigheid van den ondergrond. Een hoofdvoorwaarde voor de ontwikkeling van zwaar bosch is rijkelijke verzorging met water, die echter niet in periodieke overstroomingen mag ontaarden. Daardoor vindt men aan den voet van de hellingen, in het midden en op het heuvelland de beste voorwaarden voor den boschgroei. Eigenaardig zijn op Sumatra de overstroomingswouden en de echte zoetwater-moerasbosschen in de streken aan de monden der rivieren, die periodiek overstroomd worden, plantenformaties, welke men op Java niet kent.

De bodem van Sumatra, door de natuur overal met een rijke vegetatie bezet, is ook in vele gedeelten uitstekend geschikt voor verschillende cultures. Voor de cultures komen in de eerste plaats de berghellingen in aanmerking, vooral die van jong vulkanisch terrein, verder de Diluviale tufplateau's, terwijl ook de verweerde gronden van oude leien en van kalksteen, voor zoover hier het terrein niet te geaccidenteerd is, voor cultures geschikt zijn. De Diluviale tufsteenplateau's in het bergland zijn het best bebouwd en het dichtst bewoond.

Het heuvelterrein aan de oostelijke helling van den Boekit Barisan bestaat aan de oppervlakte voor een groot gedeelte uit lateriet- en kwartszandgronden. Lateriet kan zeer vruchtbaar zijn, doch niet altijd is dat het geval. Wel is deze heuvellandzone een gebied, waar groote, zware bosschen zich uitstrekken, maar voor cultures worden die gronden algemeen niet best geschikt geacht. Echter vindt men hier ook zeer vruchtbare en bruikbare heuvelterreinen, vooral aan den voet der vulkanen, maar bij de keuze van cultuurgronden op 150 tot 1000 voet hoogte moet men steeds omzichtig zijn. De verbreiding der Inlanders, die de deugdelijkheid van den grond uit ervaring kennen, werd hierdoor mede bepaald.

De zoetwatermoerassen in het binnenland komen voor de cultuur voorloopig niet in aanmerking: zij zijn dan ook niet of uiterst dun bewoond. Beter is het gesteld met de aangeslibde gronden aan de kust bij de mondingen der rivieren. Wanneer deze gronden in cultuur zullen worden gebracht, is echter voor vele inpoldering noodig, en bij het gebrek aan werkkrachten is daaraan nog niet te denken.

Het gezegde is voldoende om te doen zien, dat de bodem van Sumatra in de meeste gedeelten zeer geschikt is om door den mensch tot zijn voordeel geëxploiteerd te worden voor onderscheidene cultures, als men met overleg de goede plekken uitkiest. Wanneer dit niet geschiedde, hebben cultuur-ondernemingen groote teleurstelling veroorzaakt. Doch behalve vruchtbaarheid van den bodem moet bij de keus van cultuurgronden in het oog gehouden worden, of er werkkrachten zijn te bekomen, en de afvoer zonder groote moeite kan geschieden.

Economische toestanden. Bronnen van bestaan voor de Inlanders.

Levert de natuur, zooals uit het voorgaande blijkt, vele hulpmiddelen voor den mensch, toch is daarvan tot nog toe slechts in zeer beperkte mate gebruik gemaakt. Als men Java met Sumatra vergelijkt, blijkt er een groot verschil te bestaan tusschen deze eilanden. Java is voor het grootste gedeelte in cultuur gebracht en kan men beschouwen als een groote landbouwkolonie, waar rijstvelden afwisselen met suikerriet-, tabaks- en indigo-velden, of met koffie-, thee- en kinaplantages; op Sumatra daarentegen is slechts een betrekkelijk klein gedeelte van den bodem ontgonnen en ligt het grootste gedeelte nog braak. Als men zich eenigszins van de kustplaatsen en de cultuurstreken verwijdert, maakt het eiland den indruk van een samenhangend geheel van boschage, met enkele oasen, waar de mensch door zijn arbeid de natuur heeft geleid.

Verschillende oorzaken hebben samengewerkt om Sumatra in dien onontwikkelden toestand te doen verblijven. In de eerste plaats is het de geringe dichtheid van bevolking, die op Sumatra, met in de dichtstbewoonde gedeelten 10 per K.M.^{2}, veel verschilt van die op Java met gemiddeld 218 per K.M^2., (Zie I, pag. 452), ruim 21 maal zooveel. Daarbij komen andere oorzaken.

Evenals de staatkundige geschiedenis heeft ook de economische geschiedenis van Sumatra een bijzonder karakter gehad. De handel op Sumatra was gedecentraliseerd, was meestal kleinhandel, en de productie des lands had bijna geheel op kleine schaal plaats. Er bestonden bijna geen groote staten en ook bijna geen groote economische gewesten op Sumatra; alleen Menangkabau, Atjeh en Indrapoera waren staten die eenigszins als zoodanig konden gelden. Sumatra bleef tot de 19de eeuw de zone van vele kleine staatjes, onderscheidene niet grooter dan dorpen of gemeenten, zonder eenheid van gedachte, zonder gemeenschappelijke plannen of leiding voor productie en uitvoer. Die versnippering in landschappen en staatjes had een gemis aan samenwerking ten gevolge, een individualisme met weinig verkeer en veel onrust. Daardoor was de toestand op Sumatra veel verschillend van die op Java. Java was door eigen initiatief der bewoners een land geworden, dat beslist en planmatig produceerde voor den uitvoer (Zie II, pag. 82); Sumatra leverde niet veel meer dan door ruwe inzameling in de bosschen gewonnen werd om zich van het noodigste te voorzien. Het bedrijf op Sumatra bleef bijna geheel een primitieve verzamelnijverheid, en de groote rijkdommen der natuur van Sumatra bleven tot de 19de eeuw bijna ongeëxploiteerd, waren zelfs bijna niet bekend. Peper, benzoë, kamfer en goud waren de hoofdprodukten van Sumatra, die op weinig economische wijze verzameld werden als ruilmiddel tegen enkele fabrikaten, welke ingevoerd werden.

De Inlandsche landbouw, de hoofdbron van bestaan op Sumatra, verkeert nog in een eerste stadium van ontwikkeling en dient meestal slechts om in de noodigste behoeften te voorzien. Bovenal is het nog een roofcultuur, waarbij de bosschen worden uitgeroeid om bouwveld te bekomen, de maagdelijke grond slechts kort wordt gebruikt en daarna weer woest blijft liggen, spoedig bedekt met allerlei struiken, alang-alang enz. Slechts betrekkelijk klein is het aantal voortdurend bebouwde velden en door waterleidingen regelmatig besproeide sawah's, die op Java al vroeg bestonden. De landbouw is er meest hakbouw, waarbij

weinig van de ploeg en van trekdieren gebruik wordt gemaakt, maar de bodem uit de hand met het houweel wordt bewerkt.

De produkten, die de Inlanders van Sumatra uit eigen initiatief voor den wereldhandel of voor den uitvoer leveren, zijn dan ook betrekkelijk gering. Zij bestaan uit coprah, peper, noten (pinang- en muskaatnoten), rotting, getah-pertjah, gom-benzoë, gom-damar, gom-copal en ruwe katoen (zie de tabel van uitvoer II pag. 20). De meeste dezer produkten worden door dien primitieven landbouw of door eenvoudig halen uit de bosschen verkregen; de peper alleen is een eigen cultuur, de koffie eenigermate.

De bosschen op Sumatra bezitten ongetwijfeld goede houtsoorten, maar worden nog weinig met zorg geëxploiteerd. Op ruwe, onregelmatige wijze wordt het bosch van tijd tot tijd gekapt en verbrand, en de grond wordt daarna beplant met eenjarige gewassen om vervolgens weer 5 à 10 jaren aan zich zelf overgelaten te worden. Dan zorgt de natuur wel voor wederbedekking van het verlaten stuk gronds met dicht en snel opschietend houtgewas, waardoor de bodem opnieuw voor bebouwing geschikt wordt, maar flinke, echte oerbosschen ontstaan hierop niet. Ook wordt het ontgonnen veld wel met pisangs beplant, die echter spoedig zoo verwilderen, dat na het tweede jaar daarvan geen eetbare vruchten meer verkregen worden. Dan wordt het terrein, dat intusschen met een dicht bosch van pisangboomen bedekt is, verlaten en door de alles verstikkende pisang wordt alle boomgroei onderdrukt, zoodat in de open plekken van dergelijken grond enkel alang-alang opschiet. De jonge pisangboomen, die voor de olifanten een gezocht voedsel opleveren, lokken deze dieren, welke het geheele pisangbosch vernielen. Als daarna in den drogen moesson die wilde massa in brand wordt gestoken, is aldus voor een reeks van jaren de wederbedekking met bosch belemmerd. Op die wijze zijn groote gedeelten der oerbosschen in het gebied van Palembang verdwenen, en daarvoor zijn ondoordringbare wildernissen van jong hout in de plaats gekomen, die weldra opnieuw worden weggekapt en beplant. Door dit ondoelmatig handelen ontstond er in enkele gedeelten van Sumatra wel eens gebrek aan goed hout, waarom o. a. in 1845 bepalingen in het Palembangsche tegen den houtkap werden uitgevaardigd, die echter niet veel baatten, zooals uit een circulaire van 1861 blijkt.

Toch trots die verwoesting zijn er nog uitgestrekte bosschen onaangetast, en als de zorg en het toezicht op de bosschen wordt verbeterd, als het landbouwbedrijf ophoudt roofbouw te zijn, zooals in vele gewesten van Palembang nog het geval is, kan ook het hout van Sumatra waarde verkrijgen in de toekomst.

Van de boschprodukten wordt gom-benzoë vooral geleverd door Palembang [1]) en Sumatra's Westkust, gom-damar eveneens door Sumatra's Westkust en Palembang, en in kleine hoeveelheid door Sumatra's Oostkust, gom-elastiek door Palembang, Sumatra's Westkust, Sumatra's Oostkust, Benkoelen, Atjeh en Onderh., rotan-soorten door Palembang, Sumatra's Westkust, Sumatra's Oostkust, Atjeh en onderhoorigheden en was door Sumatra's Oostkust.

1) Palembang met Djambi worden steeds bedoeld.

Invloed der Europeanen. Europeesche cultures.

In de 19de eeuw is de inlandsche productie in de streken, die onder Nederlandsch gezag kwamen, wel iets verbeterd, maar toch zijn bij vele stammen de primitieve economische toestanden nog bewaard gebleven en wordt er weinig geleverd voor de markt naar buiten. Gemis aan initiatief, weinig zin voor arbeid, geen behoefte aan sparen, de gehechtheid aan de adat, de slechte staatkundige toestanden, dat zijn eenige der oorzaken, welke den achterlijken toestand op Sumatra lang deden voortduren.

Gedurende de laatste halve eeuw wordt echter Sumatra tot leven gewekt door den invloed van vreemden. Nu er rust en orde beginnen te heerschen, wordt op allerlei wijzen getracht de natuurlijke rijkdommen te exploiteeren. Cultures worden aangelegd, de mijnbouw wordt tot ontwikkeling gebracht, en men denkt er aan den rijkdom der bosschen te ontginnen. Doch dit gaat grootendeels geheel buiten het initiatief en zelfs de deelneming der Inlanders om, anders dan dat zij toestemming tot handelen geven. Werken op de ondernemingen van vreemden doen de Inlanders niet gaarne, en de koffieplanters op Sumatra's Westkust plegen zelfs nog Niassers in dienst te nemen, hetzij als contractkoelies of als daglooners. Op de koffie-ondernemingen der Lampongs zijn het schier uitsluitend Javanen, die den arbeid verrichten, bij de tabaksplantages van Sumatra's Oostkust Chineezen, Klingaleezen en Javanen, en in de mijnen zijn het eveneens meest vreemden.

De oudste dier nieuw ingevoerde cultures is de koffie. De koffie werd eerst in het begin der 19de eeuw een uitvoerartikel van Sumatra's Westkust, waar de cultuur reeds bij de Inlanders bestond. Aanvankelijk was zij geheel aan den vrijen handel overgelaten, en de productie ging goed vooruit, zoodat in 1834 werden uitgevoerd ± 100 000 pikols, wat van veel beteekenis is, als men bedenkt, dat de wegen in dien tijd zoo slecht waren, dat het produkt veelal naar de markten moest gedragen worden. De koffiecultuur werd geheel individueel door de bevolking gedreven, totdat VAN DEN BOSCH in 1833 pogingen aanwendde om het produkt aan de Regeering te doen leveren, welke evenwel niet gelukten. Vervolgens werden nog verschillende pogingen gedaan om het Gouvernement meer voordeelen van de koffiecultuur op Sumatra te verschaffen. In 1847 werd reeds de verplichting tot levering der koffie voor Sumatra's Westkust ingevoerd door den Gouverneur MICHIELS, en na veel strijd over de onzekerheid, of die invoering wettig was, werd in 1877 door den Gouv. Gen. een beslissing genomen omtrent de wijze, waarop de koffiecultuur op Sumatra's Westkust zou worden gedreven. Hierbij werd bepaald, dat dit een verplichte teelt was, waarvoor de Inlanders cultuurdiensten moesten verrichten, terwijl geregeld nieuwe tuinen zouden worden aangelegd. (Zie Dr. KIELSTRA).

De Gouvernementskoffiecultuur bestaat nog, doch is al jaren lang achteruitgegaan. De opbrengst der Padang-koffie, die in 1857 190 947 pikols bedroeg, een maximum, nam sedert dat jaar af. In 1860 was de opbrengst 151 057 pikol, in 1870: 157 000 pikol, in 1880: 130 000 pikol, in 1890: 50 135 pikol, in 1900: 30 000 pikol en in 1903: 25 000 pikol. Zoo zien wij een geregelden vermindering der Gouvernements-koffiecultuur op Sumatra.

Bij de Gouvernementskoffiecultuur op Sumatra's Westkust waren ingedeeld in 1903:

	Kampongs of negriën.	Huisgezinnen.	Schatting van het aantal vruchtdragende boomen op ultimo 1903.
Padangsche Benedenlanden	8	1 203	798 925
„ Bovenlanden	417	201 172	70 012 938
Tapanoeli	447 [1])	15 790	4 883 757
	872	218 165	75 695 620

Neemt de Gouvernementskoffiecultuur af, daarnaast vindt men in het Gouvernement Sumatra's Westkust nog een koffieproductie van 36 827 pikols (in 1903 in Tapanoeli) door vrije cultuur der bevolking, benevens 16 Europeesche ondernemingen met een productie van 8045 pikols in de Padangsche Bovenlanden en 1 in Tapanoeli met 450 pikols productie, op gronden door het Gouvernement in huur of erfpacht afgestaan. Koffiecultuurondernemingen op gehuurde of in erfpacht verkregen gronden vindt men verder 2 in Benkoelen, (opbrengst in 1903: 136 pikols), 3 in de Lampongsche Districten (opbr. 3600 pikols) en 3 in Palembang (opbr. 8900 pikols), terwijl door vrije cultuur der bevolking wordt geproduceerd in Sumatra's Oostkust (43 584 pikols), Benkoelen (4230 pikols), de Lampongsche districten (4683 pikols) en Palembang (5035 pikols, alles voor 1903). De opbrengst der koffie op Sumatra van de erfpachtsgronden, die in 1877 bedroeg 1000 pikols, beliep in 1880: 5000 pikols, in 1890: 12000 pikols, in 1900: 11000 pikols en in 1903: 21000 pikols.

In Sumatra's Oostkust vindt men de koffie-ondernemingen vooral in het Rijk Langkat (37 ondernemingen met ± 39 400 pikols productie) en verder in Deli, Serdang en Asahan. De koffiecultuur in Sumatra's Oostkust, Liberia-koffie, werd begonnen omstreeks 1896, toen de tabaksoogst door een crisis tijdelijk achteruitging, en zich uit Serdang terugtrok. Eenmaal begonnen heeft men de cultuur met ijver voortgezet, ook al deed daling der prijzen de winsten verminderen, en al ging de tabak weer spoedig vooruit.

Van alle Europeesche landbouwondernemingen zijn de Inlanders nog het nauwst betrokken bij de koffiecultuur; overigens wordt Sumatra's ontwikkeling belemmerd door gemis van eigen bruikbare werkkrachten. Daardoor wordt er ook een betrekkelijk klein aantal perceelen woeste gronden in erfpacht door het Gouvernement uitgegeven en aanvaard. Volgens het Kol. Versl. werden als zoodanig aanvaard van 1874—1903 in erfpacht:

---

1) Zonder de afdeeling Padang Lawas, waar de teelt is vrijgelaten, doch nog slechts verplichte levering bestaat, en zonder de afdeeling Toba en Silindong, waar beide zijn vrijgelaten.

					In 81 jaren.	
					Perc.	bouw.
Pad. Ben. Landen	22	perc.	—	4 098 bouws	22	4 098
„ Bovenl.	40	„	„	18 290 „	42	20 296
Tapanoeli	5	„	„	6 655 „	6	7 612
Benkoelen.	16	„	„	28 011 „	16	28 011
Palembang	26	„	„	131 782 „	26	131 782
Oostk. Sumatra.	17	„	„	75 083 „	17	75 083
Atjeh en Onderh.	2	„	„	55 „	2	55
					131	276 937

Daarbij komen nog 36 perc. in de Pad. Benedenl. (2480 bouw tezamen), 1 in de Pad. Bovenl. (120 bouw) en 4 perceelen in Benkoelen (92 bouw) aan particulieren in eigendom afgestaan. De geringe beteekenis van dit grondgebruik door Europeanen valt in het oog, als wij het vergelijken met het grootendeels in cultuur genomen Java, waar in 32 jaren werden uitgegeven 2599 perceelen, totaal van 587 037 bouws.

Van groote beteekenis echter is de omvang der gronden door Inlandsche Vorsten en Rijksgrooten aan Europeanen afgestaan op Sumatra's Oostkust. In 1903 bedroeg dit 168 perceelen, waarvan 128 tabaksondernemingen, tezamen 35 710 bouws met tabak beplant. De tabakscultuur maakt sedert 1870 de belangrijkste cultuur van Sumatra uit. Op deze cultuur komen wij terug bij de beschouwing van Sumatra's Oostkust.

Door deze laatste cultures vooral heeft Sumatra in den laatsten tijd in eenige gewesten een internationale beteekenis verkregen.

Nijverheid. De Inlandsche nijverheid (I pag. 572 enz.) staat nog op een laag standpunt, al hebben enkele handwerken er een zekere ontwikkeling verkregen. Vooral de goud- en zilversmederij heeft op dit goudrijke eiland een groote kunstvaardigheid bereikt. Voor den wereldhandel beteekent echter de inlandsche nijverheid op Sumatra weinig, en zelfs voor Inlandsch gebruik is zij achteruit gegaan door den invoer van buitenlandsche fabrikaten. Dit is nl. het geval met de weefnijverheid.

Ook het Europeesche fabriekwezen op Sumatra is, gelijk wij reeds opmerkten, weinig ontwikkeld. De meeste fabrieken vindt men in Sumatra's Oostkust, waar het atelier van den Delispoorweg voor herstelling van materiaal ongeveer 200 werklieden telt, en verder ijsfabrieken, een mineraalwaterfabriek, eenige stoomhoutzagerijen enz. In het gebied van Palembang telt de petroleumraffineerderij te Bajoeng Lentjir (van de Petroleum-Maatschappij Sumatra-Palembang) ruim 1050 werklieden, die van Moeara Enim te Moeara Pladjoe 290, die van de Moesi Ilir 135 werklieden, terwijl een inrichting tot herstelling van werktuigen 185 werklieden telt, en men er eenige houtzagerijen vindt. In Sumatra's Westkust vindt men mineraalwaterfabrieken, houtzagerijen, steenbakkerijen, kalkbranderijen, zeepziederijen van kleinen omvang. In Atjeh een steenbakkerij met 23 werklieden, een limonade-fabriek, machinale houtzagerij en schaverij, en een cement-, tegel- en pannenfabriek.

Handelsontwikkeling.

Het gezegde overziende blijkt, dat vooral de tabakscultures, de petroleumindustrie, de koffie-cultuur, de steenkolen- en de goudmijnen op dit oogenblik de handelsbeweging op Sumatra vooral voeden. Elk van deze produkten heeft zijn centrum, waarom zich bepaaldelijk de handel daarin concentreert, en die weer door behoefte aan verschillende benoodigdheden anderen handel voedt. Doch een plaats met grooten, algemeenen handel, zooals te Batavia, vindt men op Sumatra nergens. De handel van Sumatra berust hoofdzakelijk op den uitvoer van de eigen produkten des lands, en den daarmede in verband staanden invoer. Hoofdzakelijk wordt die van buiten af gedreven. Vreemde handelaren komen gewoonlijk niet verder dan in de kustplaatsen, waar de Inlanders hun waren aanvoeren. Chineezen, Klingaleezen, Maleiers vervullen een belangrijke rol in dien handel; ook kooplieden van Singapore en van de Straits drijven veel handel op de kustplaatsen met de Inlanders. In den laatsten tijd wordt ook door Nederlanders getracht meer handelsbetrekkingen met de Inlanders aan te knoopen.

Het meest nam de handel toe door de Europeesche cultuur- en mijn-ondernemingen op Sumatra. Den loop van dien handel leert het volgend overzicht kennen.

Ontwikkeling van het handelsverkeer van Sumatra van 1880–1903.

GEWESTEN.	Invoer. 1880 ×ƒ1000	Invoer. 1890 ×ƒ1000	Invoer. 1900 ×ƒ1000	Invoer. 1903 ×ƒ1000	Uitvoer. 1880 ×ƒ1000	Uitvoer. 1890 ×ƒ1000	Uitvoer. 1900 ×ƒ1000	Uitvoer. 1903 ×ƒ1000
Atjeh en Onderh. . .	5628,4	2908,7	4642,9	7185,8	39,8	149,0	4475,0	2539,5
Sumatr. Westk. . . .	4952,8	7296,2	6599,4	6473,0	7330,0	7720,2	7106,4	5677,6
Benkoelen.	—	8,1	331,4	417,6	—	—	438,5	224,6
Lamp. Distr.	5,2	9,7	44,3	187,4	0,3	19,4	58,4	623,8
Palembang	2267,0	2297,8	4373,9	4400,9	2537,5	3584,8	8038,4	10301,7
Djambi	452,2	402,6	515,7	739,1	458,5	680,4	653,3	254,9
Oostk. v. Sumatra.	6032,7	20589,4	21434,7	21000,9	7708,9	16151,6	18645,2	27602,2
Riouw en Ond. . .	2640,9	3736,1	1034,2	1304,4	7940,2	5834,5	1760,1	3066,3
Indragiri.	—	—	567	648,1	—	—	968,4	1785,9
	21979,2	37248,6	39033,2	42357,2	26016,2	37139,9	42143,7	52026,5

Zoowel invoer als uitvoer is van 1880 tot 1903 ongeveer verdubbeld. De uitvoer is steeds aanzienlijker dan de invoer. Echter moeten wij er op wijzen, dat de bedragen van den uitvoer in geld niet in dezelfde verhouding de hoeveelheden aangeven, omdat de prijzen elk jaar naar de marktprijzen verschillend berekend worden in de officieele statistiek.

Dit kan ten slotte wel zonder overdrijving gezegd worden, dat Sumatra's bodem zoowel als de natuurlijke gesteldheid van het land door mineralen en den plantengroei groote rijkdommen bezit, die wachten op werkkrachten en kapitaal om vruchtdragend gemaakt te worden.

Verkeerswegen op Sumatra.

Met de uitbreiding van het Nederlandsch gezag en de toeneming van den handel zijn de verkeersmiddelen op Sumatra veel verbeterd, en onderscheidene goede harde wegen, karrenwegen en enkele tram- en spoorwegen aangelegd. Toch zijn de verkeerswegen op Sumatra nog veel minder goed in orde dan op Java vóór den aanleg der spoorwegen reeds het geval was, en een algemeen plan van wegen-aanleg, om stelselmatig de binnenlanden te ontsluiten en de verschillende landschappen met elkander in betrekking te brengen, blijkt slechts in enkele gedeelten te zijn gevolgd. In verschillende gewesten heeft men wegen aangelegd, naarmate het locale verkeer dit verlangde en de beschikbare geldmiddelen en de heerendiensten der bevolking het toelieten. Voor elk ressort op zich zelf beschouwd zijn de wegen vrijwel voldoende, maar de aansluitingen tusschen de wegennetten in verschillende gewesten en op de grenzen der residenties worden nog te veel gemist. Daar vindt men gapingen in de straatwegen van 20 – 80 K.M., welke enkel langs karrewegen en voetpaden kunnen worden afgelegd. Maar ook op de groote wegen is in 't algemeen het verkeer niet gemakkelijk. Gouvernementsposterijen, als er op Java bestonden (zie II pag. 64), zijn er niet, en huurkarretjes zijn niet altijd te krijgen. Daarenboven zijn deze minder geriefelijk dan op Java.

Het zuidoostelijk gedeelte der Lampongs is van groote wegen doorsneden, die van Kalianda en Telok-Betoeng uitgaan en in Goenoeng Soegih een kruispunt hebben, van waar zij het middelgebied der Sepoetih doorkruisen. Verder vindt men er tal van karrenwegen. Doch ten N. van de kampong Laboean Maringgai vindt men aan de oostkust geen groote wegen meer in het moerassige kustgebied. Daardoor loopen de lijnen van uitvoer der Lampongs voornamelijk samen in Telok-Betoeng.

Van T. Tjina loopt langs de westkust van Benkoelen een karrenweg, die op korten afstand ten Z. van Pasar Bintoehan in een grooten weg overgaat, welke op zeer korten afstand de kust volgt tot de Resid. Padangsche Benedenlanden. Van dezen hoofdweg gaan tal van kortere kleinere wegen dwars af tot een kleinen afstand in het land langs de helling van het bergland. Door het bergland van den Barisan loopen slechts enkele karrenwegen; alleen van de stad Benkoelen loopt dwars door het bergland een harde weg langs de nederzettingen Kepahiang, waar hij den bovenloop der Moesi bereikt, langs Talong Padang, Tebing-Tinggi, waar het dal der Moesi verlaten wordt, door het heuvelland naar Lahat, voorbij Moeara Enim, de bekende petroleum-concessie, gedeeltelijk langs de Ajer Lematang (een bijstroom der Moesi), gedeeltelijk langs andere stroomgebieden, naar Palembang. Kleinere karrenwegen en een groote weg van Batoe Radja naar Moeara Enim sluiten zich hierbij aan.

In de Padangsche Benedenlanden wordt de Groote weg eerst afgebroken door moerassen om bij Indrapoera weder aan te vangen en door te loopen

tot Tikoe. Van Padang, Priaman en Tikoe loopen groote wegen dwars uit naar de Bovenlanden, die zich hier in alle richtingen uitbreiden, terwijl een hoofdweg in de lijn der as van het gebergte de lengtedalen volgt, ongeveer door de geheele lengte der Padangsche Bovenlanden. Daarbij komt in dit gebied de spoorwegverbinding van de Emmahaven en Padang tot Fort de Kock-Pajakoemboeh en Solok-Sawa-loentoh.

Ten N. van Tikoe maakt de moerassige kust het vervolgen van den hoofdweg moeielijk. Op enkele punten komt een korte dwarsweg uit het binnenland, zooals te Sasak en Ajer-Bangis, Natal en Siboga. Deze kustplaatsen liggen onderling bijna onverbonden door landwegen. De weg van Siboga gaat het diepst in het land en geeft deze plaats weer een grooter achterland, waar Padang Sidempoewan in het binnenland op 305 M. hoogte het middelpunt van uitmaakt.

In het gebied Atjeh en onderhoorigheden loopt van Meulaboeh op de westkust een weg naar het binnenland tot het dorp Longgo. Goede wegen vindt men verder in Groot-Atjeh langs de westkust en in de vallei der Atjeh-rivier, waar ook de stoomtram van Kota-Radja naar Seulineum loopt, welke thans is voortgezet naar Segli aan de noordkust, van hier grootendeels de kust volgend op korten afstand tot Bajan.

Sumatra's Oostkust is in het gebied van Deli, Langkat, Serdang en Padang, waar de meeste groote tabakscultures gevestigd zijn, alom met goede wegen doorsneden, en hier heeft men spoorwegverbinding van Laboean Deli aan de kust naar Medan en Loeboeh Pakam. Van Laboean Roekoe aan de kust gaat een weg een eind binnenlands door de afdeeling Batoe Bahara en van Tandjoeng Baleï aan de kust, gedeeltelijk langs den bovenloop van de Asahan-rivier, naar den zuidoever van het Toba-meer en naar Taroetoeng in de afd. Toba.

Verder vindt men aan de oostkust met de uitgestrekte moerassen en bosschen weinig landwegen en moeten de rivieren het verkeer tot stand brengen. Dat is het geval in Indragiri, Djambi en het overig gedeelte van Palembang. Alleen deze plaats heeft een landweg naar het binnenland, gelijk wij zagen. En behalve de genoemde hoofdwegen vindt men er de paden en karrenwegen der inlanders. De rivieren als verkeerswegen bespreken wij bij de gewesten.

V. NADERE BESCHRIJVING DER GEWESTEN EN DER BELANGRIJKSTE NEDERZETTINGEN.

Administratieve gewesten en natuurlijke landschappen.

De uitbreiding der kennis van Sumatra en die van het Nederlandsch gezag hebben plaats gehad, wij wezen er reeds op, van enkele punten aan de kust uit. Het meest werden bij dit voortdringen van de kust naar het binnenland natuurlijke wegen gevolgd, en het waren ook vrij wel meer of minder goed afgesloten natuurlijke landschappen, die aldus successievelijk verkregen werden. Hierdoor sluit zich de administratieve indeeling van Sumatra, in ruime omtrekken gerekend, tamelijk wel bij een indeeling in natuurlijke landschappen aan, en waren het veelal een of meer

riviergebieden, die als eenheden gekozen werden, terwijl in het bergland de reliefvormen telkens de grenzen aanwezen voor de uitbreiding van het gebied. De inlandsche staatkundige eenheden werden ook hoofdzakelijk door de natuurlijke gesteldheid bepaald. Deze omstandigheid geeft ons des te gereeder aanleiding bij de afzonderlijke beschrijving des lands de administratieve gewesten te volgen.

De hoofdindeeling in administratieve gewesten van Sumatra is als volgt: I. Het Gouvernement Sumatra's Westkust, bestaande uit de residenties *a.* Padangsche Bovenlanden, *b.* Padangsche Benedenlanden en *c.* Tapanoeli, (Taplan na Oeli), waarvan de beide laatste worden bestuurd door residenten, aan den Gouverneur van Sumatra's Westkust ondergeschikt, terwijl de eerste rechtstreeks onder den Gouverneur staat. De Residentie's: II. Benkoelen, III. Lampongsche districten, IV. Palembang, V. Oostkust van Sumatra en VI. het Gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden.

Deze hoofdgewesten zijn verder verdeeld in afdeelingen, onderafdeelingen, landschappen enz., welke laatste meestal onder inlandsch bestuur staan. Bij het Inlandsch Bestuur van Sumatra vindt men onderscheidene door het Ned. Gouvernement aangestelde en veelal bezoldigde hoofden. Zoo o. a. in Sumatra's Westkust een tweetal regenten, echter met minder hooge positie dan die op Java en ongeveer gelijk aan districtshoofden. Verder een radja, districtshoofden, in Tapanoeli koeria- of onderkoeria-hoofden en elders larashoofden[1]) en negariehoofden, die den titel van „panghoeloe kapala" voeren; in Benkoelen mantris,[2]) districts- en marga-hoofden[3]), met den titel van „pasirah" en zelfstandige datoes of passerhoofden, die denzelfden rang hebben. Onder marga-hoofden staan doesoenhoofden met den titel van „pro-atin." In de Lampongs vindt men districtshoofden met den titel van demang; in Palembang districts- of marga-hoofden (pasirah's) met den titel van „pangeran" of „dipati;" in Djambi bestuurt een Sultan, doch te Djambi, Moeara-Koempeh en Saba is een bezoldigd inlandsch hoofd over de onder rechtstreeksch bestuur staande bevolking gesteld. In de Oostkust van Sumatra hebben Inlandsche vorsten het bestuur, doch te Laboean Batoe en te Bengkalis door het gouvernement bezoldigde hoofden. In Atjeh en Onderhoorigheden heeft men inlandsch bestuur en de districtshoofden (hoeloebalangs), kamponghoofden (ketjik) en ook geestelijken ontvangen er bezoldiging. Uit dit schematisch overzicht blijkt reeds, hoe verschillend het inlandsch bestuur is in de onderscheidene gewesten.

---

1) Laras beteekent in het Menangkabausch: loop van een geweer, loop van een rivier. Ook werd die naam gegeven aan de staatkundige partijen in Menang-Kabau. Thans wordt die naam gegeven aan districten. Radja, van het Sanskr. „Radjan", beteekent vorst. In het Riouwsche worden vorstelijke personen van Maleische afkomst met Tongkoe betiteld, die van Boegineesche met Radja. Maharadja, d. i. oppervorst, een titel vroeger door den vorst van Menangkabau gedragen, wordt alleen aan den Koning (Koningin) van Nederland toegekend.

2) Mantri, in de Maleische landen met het recht van zelfbestuur, veelal de titel van raadsman van den vorst.

3) Zie over de marga pag. 248.

I. De Lampongsche districten.

Algemeene gesteldheid des lands en nederzettingen.

Van Java uit gaande naar Sumatra bereiken wij in Straat Soenda in de eerste plaats de overkust van Bantam en de Lampongsche districten, een gebied van 69 368 K.M.[2] oppervlakte, dat administratief een residentie uitmaakt, die ± 142 400 inw. telt.

De Lampongsche districten strekken zich langs de kust uit van de Masoedji-rivier op de grens van Palembang in het N. tot Tandjoeng Tjina. Het gewest omvat ongeveer de riviergebieden, welke tusschen deze beide punten naar het O. stroomen. De oostkust tot Varkenshoek is laag en vlak en vormt een moerassige kuststrook, die gedurende den regentijd overstroomd wordt door de rivieren, welke hier uitmonden (Toelang Bawan, Sepoeti en Sekampoeng.) Tusschen Varkenshoek en Vlakke Hoek aan Straat Soenda vormt de kust twee inhammen: de Semangka- of Keizersbaai en de Lampongbaai, die diep in het land dringen, zoodat het zuidelijk gedeelte van Sumatra hier drie spits toeloopende landtongen heeft. De W. landtong, in Tandjoeng Tjina eindigend, is de laagste, loopt in het Z. in vlak land uit; van de middelste verrijzen tegenover de Lagoendi-eil. onmiddellijk hooge rotsen uit zee op, die een bergreeks in N.W. richting vormen, welke zich dieper landwaarts bij de bergreeks van de westelijke tong aansluit.

Tusschen beide ligt een naar het Z.O. geopende vallei, waardoor de Semangka-rivier naar de Semangka-baai stroomt. Onder de bergen van de middelste landtong vindt men enkele vulkanen, nabij de Zuidpunt o. a. de Tangkang (1162 M.), verder in het binnenland de Pesawaran en ten N. van de Keizersbaai de Keizerspiek of Tangkamoes (2102 M.), met zeer regelmatigen, spitsen kegel. De oostelijke landtong is in het Z. het hoogst, en hier verheft zich de tweetoppige Goenoeng Radja Bassa tot 1291 M. Talrijke rotsachtige eilandjes in deze baaien en de vulkanische actie in dit gebied, die nog niet is uitgedoofd (Krakatau) wijzen er op, dat hier de bergketen van West-Sumatra in jongen tijd is verbrokkeld door inzinkingen (Verwerfungen), waardoor deze baaien als ingressies ontstaan zijn. Op den achtergrond van genoemde baaien vangen de bergketens van W. Sumatra aan, hier een drietal evenwijdige reeksen, door lagere ruggen verbonden, welk bergland het westelijk gedeelte der residentie inneemt (Zie II, 205.). Ten oosten van het bergland gaat de bodem in heuvelland en laagvlakte over.

De belangrijkste rivieren worden aan de O. kust gevonden. Van deze kan de Toelang-Bawang, een der grootste, van Patjar Dewa af door groote prauwen en zelfs door stoomers bevaren worden. De Masoedji-rivier, hoewel minder groot, heeft toch groote waarde voor den afvoer van produkten, omdat stoomscheepjes van 10 voet diepgang ver de rivier kunnen opvaren, en men met niet diep gaande vaartuigen langs deze rivier door de Babatan, (een kanaal op last van een der vroegere sultans van Palembang gegraven), en over de Komering en de Peladjoe Palembang kan bereiken. De tocht van Palembamg naar den mond der Masoedji-rivier duurt ongeveer 14 dagen. De oevers der

Masoedji zijn uitstekend geschikt voor klapper-, rijst-, sago-, suiker-, katoen- en indigo-cultuur; duizenden bouws land worden er jaarlijks ter hoogte van 1 à 2 voet overstroomd, waardoor natuurlijke sawah's ontstaan. Doch wegens de geringe bevolking wordt er weinig partij van de vruchtbaarheid getrokken.

De Sepoeti-rivier met breede monding heeft 32 zeemijl stroomopwaarts nog een breedte van 30–40 M. en 3 à 4 vadem diepte en zou goed bevaarbaar zijn, als de ondiepte voor de monding, bij laag water slechts 3 voet diep, den toegang niet belemmerde. Thans wordt zij enkel door prauwen bevaren. De oevers der rivier zijn dicht met bosch bedekt, waartusschen slechts enkele kampongs uitkomen. De Sekampoeng-rivier, met breede, trechtervormige monding, is eveneens te ondiep om haar binnen te komen.

Hoewel de Lampongs uitgestrekte gewesten van uitstekende vruchtbaarheid bezitten, zoowel in het vulkanische bergland als in de vlakten, heeft toch wegens de geringe dichtheid der bevolking de cultuur zich slechts op kleine schaal kunnen ontwikkelen. Vele woeste gronden, door Europeanen in erfpacht verkregen, konden daardoor niet in exploitatie genomen worden. Door de inlandsche bevolking wordt hier en daar in vrijen arbeid Java- en Liberia-koffie geteeld, maar in geringe hoeveelheid; verder teelt de bevolking rijst, peper, kapok, tabak, muskaatnoten en suikerriet. Koffie, peper en tabak voor de inlandsche markt zijn de hoofduitvoerartikelen.

De Lampongsche districten hadden veel te lijden van de uitbarsting van Krakatau in 1883; ongeveer 12 500 menschen kwamen daarbij om, 90 kampongs werden verwoest, het grootste gedeelte van de hoofdplaats Telok-Betoeng en van de afdeelings-hoofdplaatsen Katimbang en Beniawang werden door de vloedgolf weggeveegd; in de afdeelingen Katimbang en Semangka moesten nieuwe plaatsen, Kali-Anda en Kotta-Agoeng, als zetel van het Europeesch bestuur gekozen worden. De cultures hadden veel te lijden, het eiland Sebessi met zijn uitgestrekte pepertuinen werd geheel onder een dikke aschlaag bedolven.

De bevolking der Lampongs beschreven wij reeds (zie pag. 240). Het land is schraal bevolkt en de bevolking neemt zeer langzaam toe. Van 118 550 zielen in 1885 tot ± 142 400 in 1900 geeft slechts een gemiddelde toeneming van 0,8 °/₀ per jaar, veel geringer dan het gemiddelde op Java. Over 't geheel is de bevolking van de Lampongs welvarend; heerendiensten worden dikwijls afgekocht.

Het aantal nederzettingen in de Lampongs is klein, zeiden wij: de inlandsche kampongs liggen ver uit elkander, meest aan de rivieren. De hoofdplaats Telok-Betoeng, met een bevolking van 2873 personen (waarvan 587 Chin., 53 Arab., 41 Europ.), bestaat uit een aantal kampongs, gelegen aan de Lampongbaai. De plaats heeft een betrekkelijk drukken handel en wordt eens in de twee weken aangedaan door de schepen der Paketvaartmaatschappij.

In het binnenland Goenoeng Soegih, op een kruispunt van wegen, en noordelijker Menggala, 8354 inw. (bijna geheel Inl.) met aan de Toelang Bawang. — Kali-Anda met 770 inw., aan de Lampongbaai. Van de eilanden voor de Lampong-baai noemen wij: de Lagoendi-eil. zeven dicht begroeide doch onbewoonde eilanden; Poehawang, een hoog eiland, door koraalriffen omringd;

P. Seboekoe, een bergachtig eiland en P. Sebessi, vroeger met pepertuinen (zie boven 287), dat zich voordoet als een tweetoppige berg, meest door koraalriffen omgeven. Voor de Semangka-baai ligt P. Taboewan of Keizers-eiland, een hoog eiland, dicht begroeid en met een piek.

II. De Residentie Benkoelen.

Algemeene gesteldheid en nederzettingen

De smalle kuststreek van Z.W. Sumatra, van Vlakkehoek tot de Mendjoeta-rivier op 2° 30′ Z.Br., en in het O. tot het Barisan-geb., wordt ingenomen door de Residentie Benkoelen (= Bangkoelon = Westkust), die een oppervlakte heeft van 24 441 K.M.² en 162 300 inw. telt. Het land bestaat grootendeels uit de hellingen van het gebergte, dat op vele plaatsen zelfs steil in zee afdaalt, en op zijn hoogst enkele smalle kustvlakten overlaat. Diepe inhammen in de kust vindt men er niet; het zijn meest open baaien, weinig beschut tegen de deining der zee. Het aantal rivieren is talrijk, maar alle hebben een korten, snellen loop en zijn niet bevaarbaar.

De inheemsche bevolking van geen gewest in den Ind. Archipel is uit zoovele verschillende elementen samengesteld. In de strandgewesten zijn hoofdzakelijk Maleiers gevestigd; in de binnenlandsche districten der afdeelingen Mokko-Mokko, Laïs en Ommelanden van Benkoelen: Lebongers en Redjangers; in de afd. Seloema en Manna: Seraweïers; in de bergdistricten der laatstgenoemde afdeeling Pasoemahers; in die der afdeeling Kaoer Semindoërs en in die der afd. Kroë Lampongers. De laatsten met de Semindoërs en Pasoemahers vormen de bergvolken van het gewest; zij behooren tot het nijverste, de Seraweïers tot het traagste en de Maleiers, inzonderheid van de hoofdplaats, tot het vadzigste deel der bevolking. Over 't geheel wordt de bevolking als weinig arbeidzaam, lui en onverschillig geschilderd, steeds zoekend om aan de zucht naar genot te voldoen, en met een dikwijls tot weerspannigheid overslaanden geest van onafhankelijkheid. Deze geaardheid der bewoners heeft ten gevolge, dat de landbouw op lagen trap staat en ook de huisnijverheid heeft over 't geheel weinig te beteekenen. Eigen gemaakte kleederen dragen schier alleen de vrouwen, in de Seraweïstreken ook de mannen. De rijst wordt meest op ladangs geteeld; bevloeide sawah's zijn er weinige, behalve in de afdeeling Mokko-Mokko, de eenige, die nog rijst uitvoert. De specerijcultuur, door de Engelschen in 1798 met veel moeite ingevoerd, is later weer te niet gegaan. De pepercultuur echter is er van ouds inheemsch; verder wordt er koffie, maïs, gambir, suikerriet, kokos- en pinangboomen, tabak, katoen en katjang geteeld. De uitvoer voor de wereldmarkt bestaat (II, 20) voornamelijk uit koffie en getah. De veeteelt is er van meer belang; er worden jaarlijks van hier veel buffels uitgevoerd naar Palembang. Runderen, paarden en varkens zijn er niet vele, maar schapen en geiten wel. De kustbevolking houdt zich bezig met vischvangst, welke door de vele koraalriffen bevorderd wordt.

De hoofdplaats der residentie is Benkoelen, met 7707 inw. (waarv. 627 Chin., 130 Europ.) De plaats is in 1714 aangelegd door de Engelschen, die de vroegere hoofdstad, 6 mijlen noordelijker aan de kust gelegen, wegens ongezonde

ligging naar hier verplaatsten. De reede van Benkoelen is echter voor de scheepvaart niet gemakkelijk te bereiken, want zij ligt een goed eind uit den wal en is verre van veilig bij N.W. winden. De schepen ankeren daarom bij het eilandje Tikoer, vanwaar de passagiers in sloepen naar de nieuwgebouwde pier worden geroeid. Het stadje Benkoelen maakt, met zijn meest steenen gebouwen, een zeer aangenamen indruk. Het is fraai aangelegd op een hoogte, vanwaar men een schoon gezicht heeft op de zee en op het Ratteneiland. Terwijl men bij de meeste nederzettingen hier de Nederlandsche neiging terugvindt zich op vlak, vaak moerassig terrein te vestigen, valt bij Benkoelen de hooge, frissche ligging, de ruime aanleg met breede wegen en fraaie lanen in het oog. Benkoelen was oorspronkelijk ook een Engelsche nederzetting, zeiden wij, door RAFFLES gesticht; het groote fort is van Engelschen oorsprong. Daarachter ligt een groot plein, waaraan de meeste openbare gebouwen staan en een paar monumenten, o.a. een ter nagedachtenis van den Engelschen resident PARR, in 1805 door de inlanders vermoord. De woning van den resident, het vroegere Britsche Gouvernementshuis, is een groot steenen gebouw van twee verdiepingen, met fraaien parkaanleg. In de Chineesche wijk en op de pasar Marlbourough wordt de meeste handel gedreven en heerscht nog al bedrijvigheid.

Achter Benkoelen verheft het terrein zich spoedig, om vervolgens op te loopen tot de westelijke hellingen van het centrale gebergte, waarvan verschillende toppen bij helder weer scherp afsteken tegen de lucht. Men ziet hier van af het N. naar het Z. den Loemoe (het suikerbrood) (1806 M.), den Kaba (1650 M.) en den Dempo (3170 M.). De Kaba vertoont aan den top in de kleine dampwolkjes nog sporen van het vulkanisme.

Van Benkoelen loopen goed onderhouden wegen in verschillende richtingen: noordwaarts naar het gewest Mokko-Mokko, zuidwaarts langs Seloema en Manna naar Bintoehan, de zuidelijkste controleursplaats. Doch men kan van hier ook zonder gevaar of buitengewone inspanning dwars door Sumatra naar Palembang en de oostkust reizen over Tebing Tinggi, Lahat en Moeara Enim, vanwaar stoombootjes de Moesi afvaren naar Palembang.

Verdere nederzettingen zijn: Mokko-Mokko, in het N. aan de kust, 2622 inw., meest Inlanders en 12 Europ.; Kroë, 2383 inw., waaronder 73 Chin. en 14 Europ.

Het eiland Enggano (Portug. naam = misleiding) of *Poeloe Telandjang* (= eiland der naakten). Tot de residentie Benkoelen behooren nog eenige kusteilandjes en de eilandengroep Enggano. De Enggano-groep bestaat uit het hoofd-eiland Enggano of Telandjang, op een afstand van 104 K.M. van den vasten wal van Sumatra gelegen, met nog een zestal onbewoonde eilandjes. Het heeft een grootte van ± 1250 K.M.², en telt ± 500 inw., meest Inlanders en enkele Chineezen. De bevolking neemt in aantal af, zoodat de Inlanders weldra zullen zijn uitgestorven.

Het hoofdeiland wordt in de richting van N.W. naar Z.O. door een lage bergketen doorsneden, die over 't geheel niet meer dan 170 M. hoog is, op enkele punten tot 330 M. Op dit gebergte ontspringen onderscheidene riviertjes. Wegen zijn er niet aangelegd in het binnenland; de gemeenschap heeft

er plaats langs de kust of wel te water over de riffen, met een sampan. Onder de cultuurgewassen zijn vooral de kokospalmen van belang. De planten en dieren komen overeen met die van Sumatra; het wilde zwijn is het eenige wild, behalve de vogels.

De Inlanders stonden voor kort nog op een uiterst lagen trap van ontwikkeling, waren onbeschaafd, doch werden als goedig en gedwee beschreven, niet vreesachtig. De echt Engganeesche woningen zien er uit als een bijenkorf, op ongeveer 10 voet hooge palen van bamboe en rotan geplaatst; de eenige opening is een rond gat juist groot genoeg dat een mensch er door kan wringen, en dat men dan een trap kan bereiken. Dr. C. WINKLER heeft deze eilanden omstreeks 1902 bezocht en vond toen een geheele verandering in de leefwijze der Engganeezen, gedurende het laatste tiental jaren aangenomen, door den omgang met beschaafder volken, als Europeanen, Maleiers, Boegineezen, Chineezen enz. Die snelle verandering in leefwijze schijnt een nadeeligen invloed op hun voortplanting uit te oefenen. Men vindt er thans reeds veel Maleische huizen en de algemeen Maleische kleederdracht.

De uitvoer bestaat voornamelijk uit klappernoten, touwwerk, van boomschors vervaardigd, rotan en eenige deugdelijke houtsoorten. Daar het geld nog weinig als ruilmiddel gebruikt wordt, ontvangen zij voor hun produkten door bemiddeling van de Chineezen in ruil messen, gereedschappen voor huis- en scheepsbouw, spiegeltjes, koralen enz., in den laatsten tijd ook kleeren.

III. Het Gouvernement Sumatra's Westkust.

Een strook langs de westkust van Sumatra van 2° 53′ N.Br. tot 2° 25′ Z.Br., waar in het Z. het riviertje Mendjoeta de grens vormt, met in het binnenland een gedeelte der Bovenlanden, vormt het Gouvernement van Sumatra's Westkust. Zonder de talrijke eilanden beslaat het een oppervlakte van 82 325 K.M.[2] met 1 527 300 inw. Het gebied wordt bestuurd door een Gouverneur, die te Padang gevestigd is, en wordt onderverdeeld in de residenties: 1. Padangsche Benedenlanden met de Batoe-, Mentawei- en Pageh- of Nassau-eilanden; — 2. de Residentie Tapanoeli, waartoe ook Poeloe Mensala, de Banjak-eil. en Nias met de omliggende eil. behooren en 3. de Residentie Padangsche Bovenlanden. De eerste residentie wordt rechtstreeks bestuurd door den Gouverneur, de andere residenten zijn aan den Gouverneur ondergeschikt.

I. De Padangsche Benedenlanden. Dit gewest vormt een smalle kuststrook, van de Soengei Mendjoeta in het Z. tot de Ophir-rivier en Ajer-Bangis in het N. en tot het Barisangeb. in het O. Daardoor bestaat deze residentie slechts uit een smalle strook met enkele lage kustvlakten, terwijl op onderscheidene plaatsen de uitloopers van het gebergte tot aan de kust komen en daar steil afdalen. De rivieren hebben door die gesteldheid een snellen loop en zijn slechts voor korten afstand bevaarbaar. Aan den oostkant wordt het gebied door de keten van den Barisan afgesloten, waardoor een krachtige luchtcirculatie wordt belemmerd. Eigenlijke stormen zijn hier onbekend, de gevreesde

orkanen van den Indischen Oceaan komen er niet voor. Deze residentie heeft een oppervlakte van 17715 K.M.[2] en telt 344600 inw., d. i. ± 19 per K.M.[2].

De residentie wordt ingedeeld in vier afdeelingen. De zuidelijkste afdeeling, **Painan**, heeft dicht bij de kust een groot aantal kleine eilandjes, eigenlijk weinig meer dan versnipperde rotsblokken aan den breukrand van het eiland. Het zuidelijk gedeelte, waar het vroegere Rijk van Indrapoera lag, is nabij de zee vlak en moerassig en gaat verder binnenwaarts over in een heuvelland, vanwaar de Piek-van-Indrapoera in het bergland zich voordoet als een schoone bergkegel met trotschheid van vormen. Verder noordelijk wordt deze afdeeling door uitloopers van het gebergte doorsneden, die zich tot de kust voortzetten en daar het gebied tot een berg- en heuvelland maken. De rivieren, hoewel kort van loop, zijn aan de monding veelal wel geschikt om door handelsprauwen te worden bevaren, hoewel ondiepten en branding beletselen zijn bij den toegang. Bruikbaar zijn van het Z. af: de Indrapoera-rivier, de Ajer Adji, de Palangai, de Kambang, de Siranti, Batang Kapos, Bajang en Batang Bahroe. De bodem is zeer vruchtbaar en de afdeeling is rijk aan goed timmerhout en boschprodukten. De bodem moet edelgesteenten en goud bevatten; in den tijd der Compagnie bestond hier een bekende goudmijn te Salida.

De ontginning der mijnen, in 1887 weer ter hand genomen, is mislukt door gebrek aan kapitaal. Ook steenkolen zijn er gevonden. Landbouw, veeteelt, vischvangst en handel zijn hoofdbronnen van bestaan. De veeteelt is er belangrijk; karbouwen en runderen worden uitgevoerd, paarden ingevoerd voor den aanfok. Vroeger werd van hier veel rijst naar de overige Benedenlanden gevoerd; door de toeneming der bevolking en den rijstaanvoer te Padang uit de Straits-Settlements is de rijstuitvoer dezer afdeeling verminderd. De handel is er levendig en heeft een drukke kustvaart ten gevolge. Boschprodukten, timmerhout, brandhout, notenmuskaat, foelie, tabak, klappers, coprah, kapok, gedroogde en gezouten visch, goud en koffie van Korintji worden van hier uitgevoerd. De koffie behoort tot de Gouvernementscultuur. De vroeger bloeiende pepercultuur was in 1856 al geeindigd.

Indrapoera was oudtijds een welvarend sultanaat, met een bloeiende pepercultuur. In 1649 werd hier door JOHAN FRUITMANS een contract van monopolie gesloten met den vorst, waarbij deze zich verbond alleen aan de Compagnie de peper te leveren, in ruil tegen lijnwaden. De pepercultuur is door het stelsel der Compagnie geheel te gronde gegaan. De nederzetting **Indrapoera**, ook **Tandjong Medan** geheeten, ligt aan de rivier van dien naam, niet ver van den mond. **Painan**, met 1800 inw. (waaronder 9 Europ. en 62 Chineezen) is de afdeelingshoofdplaats.

In het noorden der residentie ligt de afdeeling **Ajerbangis**, een dun bevolkt gebied, met hoofdzakelijk landbouwers. De hoofdplaats **Ajerbangis** ligt aan een baai, — door alleenstaande bergen omgeven, gedeeltelijk beschut door eenige eilandjes, — waar een rivier van denzelfden naam uitmondt, die voor prauwen over 10 à 12 zeemijlen bevaarbaar is.

Ten Z. hiervan ligt de afdeeling **Priaman** met gelijknamige hoofdplaats aan de rivier **Priaman**. De plaats heeft veilige ankergelegenheid, door

eenige eilandjes gedekt. Van hier gaat een kustweg naar Padang, en over Kajoe Tanam een weg naar Padang Pandjang. Noordelijker aan de kust ligt Tikoe, een goede haven, van waar een groote weg over Loeboe Basoeng naar Manindjau loopt en van daar naar Fort de Kock. Deze afdeeling is de eenige, die eenige nijverheid heeft in de benedenlanden; men vindt er schrijnwerkers, draaiers, timmerlieden en enkele goud- en zilversmeden en kopergieters.

Padang en de Emmahaven. De afdeeling Padang bestaat ten N. van de rivier van Padang, die de afdeeling in een westelijke richting doorsnijdt, uit een alluviale kustvlakte, terwijl ten Z. daarvan zich een woest bergterrein uitstrekt, met het hoofdgebergte verbonden en tot aan zee gaande, om eerst ten zuiden van de Troesanbaai weer ruimte over te laten voor een strand. De Padangrivier of Batang-Arau is in den benedenloop alleen bevaarbaar voor inlandsche vaartuigen en laadprauwen, niet dieper gaande dan 18 dM. De bevaarbaarheid, die door baggeren onderhouden wordt, strekt zich slechts uit tot even boven het Chineesche kamp van Padang, en daarna wordt zij ondieper.

Aan deze rivier heeft zich de handelsplaats Padang ontwikkeld, de hoofdplaats van het Gouvernement Sumatra's Westkust en de voornaamste handelsplaats aan deze kust met 38 910 inw. (waarv. 7914 Chin., 1234 Europ. en 239 Arab.).

Om van zee Padang te bereiken wordt koers gezet naar de Koninginnebaai, vroeger Brandewijnsbaai geheeten, een breede, naar het Z.W. geopende reede, welks noordelijkste hoek, Batoe Pileh of Djoengoet Batoe Pati, ongeveer 4½ K.M. ten Z. van den uithoek van den mond der Padang-rivier ligt. Wie de kust nadert, zou van hier niet de ligging van een groote stad in de nabijheid vermoeden; Padang ligt van zee uit gezien geheel verscholen. De Apenberg, 360 voet hoog en met dicht geboomte begroeid, verrijst steil uit zee aan den zuidkant der uitmonding van de Padang-rivier en een heuvelrij, welke eveneens met boschage begroeid is, loopt van hier naar de Koninginnebaai, waardoor de stad geheel aan het oog wordt onttrokken. Zoodra men de Koninginnebaai binnenvaart, ziet men in het N.O. de Emma-haven voor zich, op den achtergrond geheel omsloten door een hooge, begroeide heuvelrij. De Emma-haven, door de Inlanders „Teloek Bajoer" genoemd, is aangelegd, toen de Ombilien-steenkolenvelden in exploitatie kwamen; in 1887 werd de bouw begonnen en in 1892 was die voltooid. De aanleg had moeielijkheden daar de koraal, waaruit de bodem bestaat, hier niet, zooals men verwachtte, op rotsachtig terrein rust (zie I pag. 111), maar op een ondergrond van witte modder. De haven is gedekt door een golfbreker, die 0,5 zeemijl lang is en ongeveer in Z.O. richting van den westwal is uitgebouwd. Daardoor wordt een ruimte van 0,5 zeemijl in het vierkant afgesloten met een diepte van 4—4,75 vadem, welke de eigenlijke Emma-haven vormt. Op de zandbank Karsik of Pasir Ketjil, die zich in het midden bevindt, is een dam gebouwd, ± 260 M. lang, in N.O. richting loopend, evenwijdig aan de aanlegsteigers, met ± 360 M. tusschenruimte. Door deze kunstwerken ligt de Emmahaven beschut tegen alle winden; alleen het gedeelte der Emmahaven ten O. van den zeebreker is open voor Z.W. winden.

In de Emmahaven zijn een drietal steigers van 85 M. lang en 10 M. breedte

uitgebouwd en een van 52 M. lengte, verder een van 10 M. lengte voor de zoutpakhuizen. Een viertal goederenloodsen liggen nagenoeg tegenover de aanlegsteigers en daartusschen vindt men twee entrepôts en een kleine ijzeren loods voor goederen, die aan zelfontbranding onderhevig zijn. De spoorbaan loopt langs de havens en voor het lossen van zware goederen zijn twee stoomkranen aanwezig, elk met een laadvermogen van 3000 à 4000 K.G.

Door den aanleg van deze haven wordt de oude reede van Padang, die noordelijker ligt, ten O. van het eilandje Pisang Gedang, en van waar de geloste goederen in prauwen langs den mond der Padang-rivier naar de stad gebracht werden, meer en meer verlaten en concentreert zich het verkeer op de Emmahaven. Schepen met petroleumlading moeten echter steeds op de reede lossen.

Van de Emma-haven loopt de spoorweg met een ijzeren brug over de rivier naar Padang, een afstand, die in 20 min. wordt afgelegd.

De spoorlijn gaat tot de recherche-pakhuizen aan de Padang-rivier, terwijl zij verder naar het binnenland loopt tot de Ombilien-kolenvelden. Ook loopt een landweg voor karren van de haven naar de stad, en te water dienen prauwen van het Padangsche prauwenveer voor goederenvervoer en stoomscheepjes voor personenvervoer van de haven naar Padang.

Padang wordt een der schoonste plaatsen van Ned. Indië genoemd door den ruimen aanleg en het fraaie geboomte. Hoofdzakelijk bestaat zij uit een geheel van breede, goed onderhouden, grootendeels lommerrijke wegen, beplant met tamarinden en tjemoro-boomen, afgewisseld door bamboestruiken, terwijl de wegen aan weerszijden omzoomd zijn door ruime erven, waar de woningen als in tuinen liggen, met de bijgebouwen op den achtergrond. Zoo gelijkt de stad op een reusachtig park, de Inlandsche woningen verstrooid in het dicht geboomte, hier en daar met Europeesche woningen er tusschen, welke laatste evenals de Inlandsche woningen eenige voeten boven den grond zijn gebouwd. De ligging en de bouw der huizen geven aan Padang een eigenaardig karakter. Behalve door genoemden paalbouw onderscheiden de woningen zich door een hoog, puntig dak van atap, dat een paar meter over de wanden reikend, galerijen overdekt, en de wanden tegen den onmiddellijken invloed van de zonnestralen beschermt. Door de hooge ligging wordt het nadeel van het vochtig warme strandklimaat eenigszins getemperd. Vele dier woningen, met ruime voor-, achter en binnengalerijen, met luchtige kamers, de houten wanden door papier bedekt, zijn veel gezelliger dan de steenen huizen met bepleisterde muren der meeste Indische hoofdplaatsen.

Minder aangenaam is het in de wijken van Chineezen en Klingaleezen, met aan elkander gebouwde lage woningen. De Chineesche tempel verdient bezichtiging, wegens snijwerk en muurschilderingen. De Inlandsche bevolking woont meest in de nabijheid van het strand of van de rivier. Langs de rivier staan ook in regelmatige rijen Gouvernements entrepôt- en koffiepakhuizen en meer bovenwaarts volgt een plein met Gouvernementsbureaux, het kantoor der Java'sche Bank enz. Hoogerop ziet men kantoren en pakhuizen der Europeesche firma's, de woning van den Kapitein Chinees, de factorij der Handelmaatschappij. Belangrijke wijken zijn het Plein van Rome, de Belantong en het Michielsplein met het monument van Generaal Michiels.

Welk een verandering heeft deze nederzetting in ³/₄ eeuw ondergaan: nog in 1824 werd Padang genoemd, wat betreft woningen, bouworde en zindelijkheid, het onaanzienlijkste en meest ongeregelde plaatsje, door Europeanen bewoond. De plaats, waar in 1637 de O. Ind. Compagnie vrijheid van handel was toegestaan, en waar in 1670 een resident gevestigd werd tot handhaving van het monopolie der Compagnie, was onder dat regime door tal van omstandigheden zoo zeer achteruitgegaan, dat in 1795 Commissarissen-generaal besloten zich vooreerst van alle openbare daden van souvereiniteit omtrent Padang te onthouden. Toen in 1819 de Engelschen Padang teruggaven aan Nederland, werd het als een lastpost beschouwd en ook als zoodanig behandeld; de plaats lag in 1824 nog te midden van een wildernis. Eerst na 1830 begon langzamerhand Padang op te komen, doordien het verkeer toenam; de wildernissen om de nederzetting werden in tuinen herschapen, en alle gronden weldra voor sawah-aanleg in beslag genomen.

Padang is in de eerste plaats een handelsstad geworden door de produkten uit het achterland der Padangsche Boven- en Benedenlanden. Daar Sumatra's Westkust tot het meest bloeiende gedeelte van den Archipel behoort, is dat achterland van groote beteekenis.

Het scheepvaartverkeer van Padang leert het volgend overzicht kennen van 1895 – 1903.

Scheepvaartverkeer in de haven van Padang.

	Aantal Part. Stoomschepen.	Kon. Paketvaart-Maatschappij.	Maatschappij Nederland.	Maatschappij Rott. Lloyd.	Andere Maatsch.	Totaal inhoud in 1000 ton.	Zeilsch.	Inhoud in 1000 ton.	Totaal aantal schepen.	Inh. in 1000 tonnen.
1895	204	?	?	?	?	276,8	2	2,6	206	279
1896	256	156	70	1	29	327,8	2	2,0	258	329
1897	279	130	73	59	17	417,9	—	—	279	417
1898	315	139	85	59	32	473,2	—	—	315	473
1899	328	134	79	62	47	513,6	—	—	328	513
1900	357	136	84	65	72	593,0(?)	—	—	376	617
	13¹)					19,6	6	3,8		
1901	359	128	81	70	80	623,3(?)	—	—	373	651
	11¹)					25,9	3	1,7		
1902	333	127	71	71	64	623,8	—	—	344	636
	5¹)					6,3	6	6,3		
1903	326	136	65	72	53	582,5	—	—	331	592,6
	5¹)					6,3	6	3,8		

[illegible] e reede.

De cijfers wijzen op een langzaam toenemende handelsbeweging. De landbouw- en boschprodukten der geheele Westkust worden meest door de Padangsche handelaren opgekocht en van Padang naar Batavia, Europa en Amerika verscheept. Hoofdprodukt des lands is de koffie, die van 1890—1899 bedroeg in duizend pikols elk jaar: 67, 79, 74, 69, 56, 62, 70, 72, 49, 81. In 1902 werd uitgevoerd te Padang 4083 882 K.G. gepelde koffie, een waarde van $2^1/_2$ mill. gulden vertegenwoordigend. Daarvan werd uitgevoerd naar Amerika 3571, naar Nederland 504, naar Port Said 43, naar Singapore 24, naar Hongkong 18 en naar Duitschland 16 duizend K.G. Verder werd er uitgevoerd coprah 4508 naar Frankrijk, 2744 naar Penang, 908 naar Nederland en 760 (telkens duizend K.G.) naar Singapore. Wij noemen verder als belangrijke uitvoerartikelen: huiden voor *f* 196000, getah-pertjah voor *f* 508 000, andere getah *f* 116 000, gom-benzoë *f* 297 000, gom-damar *f* 129 000, kaneel *f* 269 000, notenmuskaat *f* 233 000, rotting *f* 298 000, tabak *f* 339 000.

De groothandel is voornamelijk in handen van Europeesche firma's, de kleinhandel is meest in handen van Chineezen, Maleiers en enkele vreemde Oosterlingen.

Padang heeft eenige industrie, doch die is hier evenmin als elders belangrijk. Zij bestaat uit rijstpelmolens van Chineezen, Chineesche bakkerijen, ijzersmederijen van Maleiers, Chineesche olieslagerijen, goud- en zilversmederijen (stofgoud komt uit Korintji, de Batang-Hari- en Ophir-districten).

De Padangsche Bovenlanden. Van de Padangsche Benedenlanden is na 1838 het Nederlandsch gezag successievelijk ook uitgebreid over de gewesten der Padangsche Bovenlanden, het land, waar zich eens het Menangkabausche Rijk uitstrekte, en waar nog de Menangkabauers de hoofdbevolking uitmaken. (Zie II pagg. 231). Zij omvatten het bergland van Sumatra van de Piek van Indrapoera in het zuiden geheel langs de Benedenlanden zich uitstrekkend tot de residentie Tapanoeli in het N. en in 't O. begrensd door de binnenlanden der rijken Siak, Kampar, Kwantan en Djambi.

In dit bergland, dat wij reeds beschreven (zie II, pag. 206), vindt men het brongebied der Batang Hari, der Kwantan en der Kampar, drie groote rivieren, welke naar de oostkust stroomen.

De Residentie der Padangsche Bovenlanden beslaat een oppervlakte van 22528 K.M.² met 836 172 inwoners, d. i. 37 per K.M.², zoodat zij een der dichtst bewoonde gedeelten van Sumatra vormt. Naar de natuur des lands behooren deze gewesten tot de mooiste berglanden der aarde; de woeste pracht van het oerwoud, de met zwaren plantengroei getooide bergruggen en ravijnen en de grauw getinte toppen der vulkanen, die uit het dichte groen eenzaam naar boven rijzen, vormen treffende tegenstellingen met de ontgonnen gronden der hoogvlakte en langs den bergvoet, waar in een kalme natuur alles welig groeit en tiert, wat men er zaait. De Padangsche Bovenlanden deelen ook ten volle in den roem, dien wij Boven- en Benedenlanden (zie pag. 237) gezamenlijk toekenden, tot de welvarendste gewesten van Indië te behooren. Hier bloeit de koffiecultuur, en de Maleische bevolking houdt zich gaarne bezig met de in-

zameling van boschprodukten; men teelt er tabak voor de inlandsche markt, die naar Java en de Straits wordt uitgevoerd en ook de gambir-cultuur is er van belang. De rijst teelt men er op sawah's, vaak goed besproeid, zoodat die naar de aangrenzende landen kan worden uitgevoerd, en verder leveren deze landen suiker, vruchten, groenten en gevogelte aan de omliggende gewesten. Men vindt er een belangrijke veestapel; de nijverheid beoefent er goud- en zilversmederij en het maken van snijwerk voor woningen, rijstschuren enz. (zie I, pag. 372, II, pag. 235). Een levendig bedrijf is de exploitatie der steenkolenmijnen aan de Ombilien-rivier (zie I, pag. 556).

De bergachtige gesteldheid des lands heeft de Bovenlanden verdeeld in een tal van afzonderlijke valleien en landschappen, die door de natuur gescheiden zijn. Wij zullen bij enkele nederzettingen hier nader stilstaan, en daarvoor den hoofdweg volgen van de stad Padang naar het binnenland.

Van Padang tot Kajoetanam blijft de spoorweg grootendeels in vlak terrein en volgt den postweg. Kajoetanam, 444 M. boven de zee gelegen, is een schilderachtig plaatsje te midden van tjemorobosschen aan een helderen bergstroom gelegen; wegens de gezonde ligging wordt het als herstellingsoord voor zieke militairen aangewezen.

Hier begint het terrein sterker te stijgen en de steile hellingen maken een tandradspoorweg noodzakelijk voor het grootste gedeelte tot Padang-Pandjang, waar men de grens der Bovenlanden is overschreden. Deze plaats ligt ± 800 M. hoog, en hoewel een der regenrijkste stations van geheel Indië is het er zeer gezond. De spoorweg gaat hier over het randgebergte, dat den toegang verleent tot de VI Kota's, een schoone vallei tot de afdeeling Batipoe en X Kota's behoorend en door de vulkanen Merapi, Singgalang en Ambatjang omringd. De Merapi met verscheidene kraters is een nog altijd onvermoeid werkzame vulkaan, hoewel hij zich bepaalt tot het uitwerpen van asch, zand en steenen, en sedert lang geen lava meer doet uitvloeien. Van den Singgalang en Ambatjang komen tal van stroompjes naar beneden, die zich vereenigen tot de Anei, welke zich een weg door het gebergte naar de westkust baant langs de z.g. Kloof, een diepe insnijding, waardoor ook de postweg loopt, en waarlangs vóór den aanleg van den spoorweg de produkten uit de Bovenlanden werden afgevoerd. Deze weg biedt langs de Anei, die schuimend over de rotsblokken voortjaagt en de schietstroomen door watervallen afwisselt, te midden van de schoone wouden op het bergland en met hier en daar uitzichten over het westelijk golvende laagland, de prachtigste natuurtafereelen ter beschouwing aan.

Padang Pandjang is een bloeiend vlek, 2855 inw. (waaronder 291 Chin. en 192 Europ.), gelegen op een punt, waar de belangrijkste wegen uit de Bovenlanden, die naar Padang loopen, samenkomen, en dat door zijn ligging aan de Kloof den voornaamsten toegang tot het binnenland beheerscht. Hier splitst zich ook de spoorlijn in twee takken, een naar het N. tot Fort de Kock en een naar Sawah-Loento.

Fort de Kock, door de Maleiers Boekit Tenggi geheeten, is de hoofdplaats der Padangsche Bovenlanden. Het werd aldus genoemd naar een vroeger fort, (dat thans verlaten is) en telt 2270 inw. (waarv. 282 Chin. en 280 Europ.). Het is een

aardig gebouwde nederzetting met een drietal hotels en veel garnizoen. De plaats ligt ruim 900 M. hoog op het vulkanische plateau van Agam, aan den noordelijken voet van Merapi en Singgalang, een vruchtbaar, goed gecultiveerd landschap, met overal woningen, klapper- en pisangtuinen, heiningen van koffieboomen. Ten N.O. van Fort de Kock ligt Pajakoemboeh, afdeelingshoofdplaats met 1545 inw. (waarv. 328 Chin. en 43 Europ.), zich vertoonend als gelegen in een onmetelijk bosch van kokospalmen, waardoor een breede weg is gebaand te midden der prachtige, boomrijke hoogvlakte. De ligging is zeer gezond; de plaats is een herstellingsoord. Pajakoemboeh is het middelpunt van een levendigen binnenlandschen handel, heeft de beroemdste pasar van de Padangsche Bovenlanden; men kan hier het fijne, zoogenaamd Padangsche zilverwerk en fraaie gouddraadweefsels bekomen. Van Pajakoemboeh uit bestaat een verbindingsweg met de Oostkust, die door Mekkagangers wel gebruikt wordt en ook nog al voor den handel dient, maar van meer beteekenis zou zijn, als hij beter in orde werd gemaakt.

Ten N.W. hiervan ligt Soeliki, en ten O. hiervan vindt men de kloof van Harau, die groote overeenkomst heeft met het dal van Lauterbrunnen; de loodrechte, naakte wanden, vol diepe groeven en spleten, loopen een klein uur gaans evenwijdig naast elkander op een afstand van 20 – 200 M. voort; slechts hier en daar zijn de rotsmuren aan de noordzijde met een kleinen krans van groen behangen, terwijl zij aan de overzijde met een rijken plantengroei prijken. Tal van watervallen storten zich langs de wanden naar beneden; de schoonste is wel die van de Batang Harau, welke zich als een tweede „Staubbach" in fijnen regen oplost, voor hij den grond bereikt.

Hier in het N.O. der Padangsche Bovenlanden ligt het brongebied van de Kampar-rivier (de Kampar-Kanan met de Kampar-Kiri vormen na hun samenvloeiing bij Moeara Sakö den Kamparstroom), de breedste rivier van Sumatra, die door het Rijk Poeloe Lawan stroomt en in Str. v. Malakka uitmondt. Dit geheele landschap, naar het O. afhellend, is rijk aan natuurschoon; phantastisch zijn de bergvormen, indrukwekkend de kloven, waardoor de rivieren bruisen, grootsch is van de hoogte het gezicht op den 800 M. diepen dalketel der Mahé, (die naar de Kampar stroomt), een oude meervlakte, geheel door bergen ingesloten, waardoor de rivier langs een smalle spleet zich heen wringt, om aan de andere zijde eveneens langs een kloof het dal te verlaten. De rivier heeft hier in Diluvialen tijd het puimsteenmateriaal gebracht, dat den bodem der vlakte uitmaakt. Snel daalt hier het bergland naar het O., hoewel het uiterlijk nog woest blijft; Kota Baroe, waar de controleur gevestigd is, ligt 66 M. boven de zee; bij de samenvloeiing van Kampar en Mahé is de hoogte 34 M. en weldra stroomt de Kampar geheel door de vlakte naar het O. (Zie de beschrijving der V Kota's: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. 1900, door A. L. v. HASSELT).

Ten W. van Fort de Kock ligt aan het meer van dien naam (zie II, pag. 207), omringd door de goedbevolkte landschappen VI en IV Kota's (waarnaar het meer ook Meer der X Kota's genoemd wordt, of eenvoudig Danau = meer), het dorpje Manindjau, standplaats van den controleur, met prachtige uitzichten op het water, en eenige scheepvaart op het meer.

Van Padjang-Pandjang loopt de spoorweg langs den oostoever van het Singkarah-meer, 362 M. hoog gelegen, aan de oost- en westkust door heuvelachtig terrein begrensd, terwijl aan den zuidkant de alluviale vlakte van Solok er zich bij aansluit. Men ziet hier veel klapperteelt (van Padang worden belangrijke hoeveelheden coprah uitgevoerd), visscherij op het meer, ten deele met groote zeilprauwen.

Bij Sawah-Loento vindt men de beroemde steenkolenmijnen. Dit plaatsje ligt in een nauw dal, rondom door steile bergen omringd, ± 250 M. hoog, zoodat het er nog al warm is, aan een klein zijtakje van de Ombilien-rivier. In de kolenvelden is de Ombilien een echte bergstroom. De resultaten van de exploitatie der kolenmijnen zijn nog niet schitterend. De afvoer der kolen toch heeft plaats naar de westkust, omdat deze weg de kortste was en met het oog op allerlei overwegingen het best viel aan te leggen, terwijl aan de oostkust de behoefte aan kolen grooter is. De beste wijze van afvoer der kolen is altijd nog een open vraagstuk.

De residentie Tapanoeli.

De residentie Tapanoeli (Tapian na Oel = heldere badplaats) omvat het gebied tusschen de Padangsche Beneden- en Bovenlanden in het Z., het Gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden in het N. en gaat in het O. tot de onafhankelijke Bataklanden, de Residentie Oostkust van Sumatra en de onafhankelijke staatjes Rambah en Kapenoen, terwijl eenige eilanden (zie pag. 300) er toe behooren. Het grootste gedeelte der Bataklanden, die de Nederlandsche souvereiniteit erkennen, behoort tot deze residentie. De oppervlakte der residentie bedraagt 42 025 K.M.^{2} en het aantal bewoners 323 988, waarvan 369 Europ., 1695 Chin., 72 Arab. en 543 andere vreemde Oosterlingen. De volksdichtheid is zeer gering; zij bedraagt nog geen 8 bewoners per K.M.^{2} De geringe volksdichtheid en de langzame toeneming der bevolking wordt door A. L. van Hasselt toegeschreven aan de ongunstige hygiënische toestanden in dit voor het grootste gedeelte ongezonde land, en aan de treurige positie, waarin de vrouw bij de Bataks verkeert, waardoor zij weinig zorg aan haar kinderen kan wijden, terwijl ook haar vruchtbaarheid, zelfs als zij die niet kunstmatig tegengaat, van korten duur is door den zwaren arbeid. Verder heeft er herhaaldelijk emigratie van jonge mannen naar Sumatra's Oostkust plaats, waar dezen door kleinhandel en door werken op de tabaksplantages op een niet te zware wijze geld kunnen verdienen en onttrokken zijn aan de gedwongen heerendiensten in hun eigen land.

De bevolking is niet gelijkmatig over de residentie verspreid, zoodat enkele gedeelten een dichter, andere nog dunner bevolking hebben dan het gemiddelde. Slechts een klein gedeelte des lands, niet meer dan $^1/_{10}$, is bewoond en bebouwd, ongeveer $^9/_{10}$ is onbewoonde wildernis, moeras of ilalangveld. Op een kuststrook van 296 K.M. vindt men, behalve eenige kleinere visschersdorpen, slechts vier plaatsjes van eenige beteekenis: Natal, Siboga, Baros en Singkel, waarvan het grootste niet meer dan 2549 inw. telt.

De smalle kuststrook van laagland wordt door onderscheidene rivieren uit het bergland doorsneden, die slechts enkele kilometers voor prauwen bevaarbaar

zijn. Langs die rivieren liggen onbeduidende kampongs, maar overigens is het eerst vlakke, daarna golvende land van de zee tot den westelijken bergkam, hier en daar 40 K.M. breed, nagenoeg onbewoond, en door de moerassige gesteldheid meerendeels ook voor bewoning ongeschikt, tevens wegens ongezondheid. De bevolking heeft zich geconcentreerd op de hoogvlakten van het binnenland met hun valleien en rivierdalen (Batang Taroe, Batang Gadis enz. zie pag. 209); de bevolking der hier gelegen afdeelingen Toba, Silindoeng, Mandeling en Angkola is wel tweemaal zoo groot als die van al de overige deelen der residentie. Hier is de grond het vruchtbaarst en de gelegenheid voor voordeeligen landbouw het grootst; hier liggen de rijke koffiegronden van Sipirok en Pakatan, en hier vindt men de uitgestrekte vlakte van Groot Mandeling, die de voorraadschuur van rijst voor geheel de kuststreek zou kunnen zijn. Hier is ook het voornaamste arbeidsveld van de Christenzendelingen in een rijk bevolkte streek, deels voor landbouw, deels voor veeteelt uitnemend geschikt; een gewest, dat tot hoogen trap van welvaart zou kunnen gebracht worden, als door goede en veilige verkeerswegen naar de kust het isolement van dit binnenland wordt verbroken, en zoodra door spoedige algeheele afronding van ons gebied allerwege rust en veiligheid en gemakkelijk onderling verkeer verzekerd zijn. Eenmaal zal het Toba-meer het middelpunt kunnen vormen van een bloeiend gewest, welks christenbevolking de hechtste steun zal zijn van Nederlands gezag in Noord-Sumatra. Aldus prof. A. L. VAN HASSELT, die dit gebied uit aanschouwing goed kent.

Wij zullen de meestal onherbergzame kust van deze residentie niet in bijzonderheden beschrijven, doch bepalen ons tot enkele mededeelingen over de belangrijkste nederzettingen. In de eerste plaats valt van het Zuiden Natal in het oog, een kleine plaats aan de baai van dien naam en aan den mond van een rivier, die in de kustvlakte tot de kampong Tapoes bevaarbaar is. Natal heeft door afvoer van koffie eenig vertier, maar mist een goeden verbindingsweg met het binnenland. Ook ligt de reede te veel open voor N.W winden.

Een beter beschutte reede vormt noordelijker de baai van Tapanoeli, de ruimste en veiligste baai van de geheele Westkust van Sumatra. Zij is rondom door hoog gebergte ingesloten, dat zich in eenige evenwijdig loopende bergreeksen langs de kust uitstrekt, die te Siboga dicht aan zee naderen, doch zuidelijker verder in het land gaan en hier ruimte open laten voor een moerassige kustvlakte. Toch heeft ook de nederzetting Siboga zich niet tot een aanzienlijke haven ontwikkeld; de plaats heeft 2550 inw. (waarvan 554 Chin., 111 andere vreemde Oosterl. en 34 Europ.). Tot voor kort was Siboga door geen enkelen bruikbaren weg met het binnenland verbonden, en thans is alleen een weg tot Padang Sidempoeman aangelegd. Het transport van goederen en produkten naar en van Toba en Silindoeng en het achterland moet van hier geheel door dragers geschieden.

Baros of Baroes, 28 zeemijl verder noordelijk aan de baai van Tapanoeli gelegen, is een oude nederzetting en was vroeger van veel gewicht. Reeds in vroege oudheid hadden zich hier Hindoes gevestigd, en tot de 19de eeuw was het de tweede handelsplaats op Sumatra's Westkust na Padang, en het achterland

was destijds dicht bevolkt. Toen Baros in 1668 aan de O. I. Comp. kwam, had het belangrijken handel in kamfer en benzoë. Sedert het midden der 18de eeuw nam de handel van Baros af, werd de plaats lang ten prooi aan den overmoed der Atjehneezen, en Baros heeft haar bloei moeten afstaan aan het gunstiger aan zee gelegen Siboga, werd in de laatste eeuw ontvolkt en is tot een doode plaats gedaald. Baros heeft nog eenigen uitvoer van benzoë, getah pertjah, rotan, kamfer en buffelhuiden.

Singkel, met een veilige reede, op een eiland van de delta der rivier van Singkel, was vóór onze vestiging in 1840 reeds een bloeiende handelsplaats, hoofdzakelijk bewoond door Atjehers, die toen de plaats verlieten. Langzamerhand vestigde zich er een nieuwe bevolking van Atjehers, Maleiers, Niassers en Chineezen, een eigenaardig mengsel van bewoners, die een bijzonder dialect spreken. Het is een plaats van weinig beteekenis; de uitvoer bestaat hoofdzakelijk uit benzoë, kamfer en was. De Singkel-rivier, hoewel de grootste der Westkust, geen beteekenis heeft voor de scheepvaart. (Thans administratief tot Atjeh).

Eilanden langs Sumatra's Westkust.

Langs Sumatra's westkust ligt een reeks eilanden, die de overblijfselen vormen van een in zee verzonken bergketen, waarvan de hoogste gedeelten als horsten boven het water bleven (zie pag. 216). Enggano bespraken wij reeds (pag. 289); tot Sumatra's Westkust behooren daarvan van het Z. af: de Nassau-eilanden, de Mentawei-eilanden en de Batoe-eilanden, Nias en de Banjak-eilanden; tot het Gouv. Atjeh: Simaloer of Oe.

1. *De Nassau-eilanden.* — De Nassau-eilanden, ook Paggi-, Pageh- of Poggi-eilanden genoemd, zijn Zuid-Pageh en Noord-Pageh. Zuid-Pageh, 68 K.M. lang en op zijn meest 18 K.M. breed, wordt omringd door eenige kleinere eilanden en is in 't binnenland heuvelachtig. Noord-Pageh is 32 K.M. lang en 27 K.M. breed. Beide eilanden zijn met boomen begroeid, bezitten aanplantingen van sago- en klapperboomen. De bevolking is vreedzaam van aard maar staat op lagen trap van beschaving. Evenals op Enggano is het geld er als ruilmiddel nog bijna niet bekend, en bestaat er enkel ruilhandel in produkten.

2. *De Mentawei-eilanden.* — Verder noordelijk liggen de eigenlijke Mentawei-eilanden. Het totale aantal der Mentawei-eil. bedraagt ongeveer 70, en dit zijn meest zeer kleine eilanden; alleen een tweetal zijn grooter, nl. 1. Siberoet, Mentawei of N. Pora en 2. Sikabau of Zuid-Pora.

Zuid-Pora (Sipora) is door de Nassau-straat van de Pageh-eil. gescheiden; het is 48 K.M. lang en 7 tot 18 K.M. breed, en wordt omringd door kleinere eilandjes. Aan de oostkust op onderscheidene plaatsen laag, rijst het in het binnenland tot heuvels op; de westkust is meer rotsachtig. De bevolking is van vredelievenden aard, terwijl de meerdere aanraking met de buitenwereld dan op de Nassau-eil. duidelijk blijkt.

Siberoet of Noord-Pora (ook Sibiroe, Mentawei en Groot Fortuin)

genoemd), is 102 K.M. lang en 27 tot 43 K.M. breed en vormt dus het grootste der Mentawei-eilanden. Het is een vrij hoog, geheel begroeid eiland, met eenige inhammen aan de Z. en O. kust, die goede ankerplaatsen zijn. Ook de bevolking hiervan wordt beschreven als schuw doch van vredelievenden aard, staande nog op lagen trap van beschaving, en bijna geheel naakt loopend. Pijl en boog zijn hun wapenen; ook gebruiken zij vergiftigde pijlen. De vaartuigen zijn er ten deele nog uitgeholde boomstammen.

De bewoners der Mentawei-eilanden hebben in 't bijzonder de aandacht der ethnographen getrokken, door de afwijkingen van het gewone Maleische type. Von Rosenberg, die hier eenige maanden vertoefde, rekende hen tot een Polynesisch ras; Junghuhn achtte hen verwant met de Bataks, en enkelen brachten hen tot de Maleiers. Alfred Maass (Tijdschr. v. Ned. Indië 1898) beschouwde hen als een oerstam der bevolking van Sumatra, die op de eilanden den oorspronkelijken toestand vrij zuiver bewaard had. Dr. Max Morris (Die Mentawei-sprache 1900) toonde aan, dat onderscheidene motieven van de sprookjes der Mentaweiers ook in de Bataksche, Indische en zelfs in Europeesche letterkunde voorkomen, en dat het Mentaweisch veel overeenkomst heeft met het Bataksch en Niasch. De Mentaweiers zijn van middelmatige lichaamsgrootte; de vrouwen zijn kort en ineengedrongen gebouwd, verwelken spoedig tengevolge van geslachtelijke gemeenschap op jeugdigen leeftijd. De huidkleur is geelachtig bruin. De beide geslachten tatoueeren zich met een zwarte kleurstof, die bereid wordt uit donker damarhars met wilde honing vermengd, en die blauw door de huid heen schijnt. De tatoueering bestaat uit het aanbrengen van enkele krachtige lijnen; in zeer enkele gevallen zijn op het boven dijbeen dierenfiguren geteekend; zeer gewild zijn hierbij de haan en een hertensoort. Bij de vrouwen loopt een lijn van de kin tot de buik, door een dwarslijn in verbinding staande met eenige andere, die op den schouder in een punt samenloopen. Het gezicht wordt zelden getatoueerd en dan nog alleen het voorhoofd.

De Mentaweiers hebben lang, zwart haar met een nuance naar het bruine. Mannen scheren zich de haren boven het voorhoofd een paar centimeters weg en dragen het haar in een wrong, waarin bloemen of een chignon bevestigd zijn. Zij leven hoofdzakelijk van vischvangst en jacht en de kleine opbrengst der vruchten uit hun tuinen. Ter verkrijging van dierlijk voedsel gebruiken zij pijl en boog. De pijlen hebben houten punten, die boven het vuur gehard en met plantengif worden bestreken. Verder hebben zij op dolken gelijkende messen. Naast jacht en vischvangst (deze wordt ook door de vrouwen verricht) drijven de inboorlingen op bescheiden schaal wat landbouw op kleine velden. Hun gereedschappen zijn eenvoudig; zij gebruiken kapmessen, bijlen en plantstokken. De jongelingen planten pisang, bira-bira, suikerriet, klappers en sago, terwijl vrouwen meer uitsluitend in keladituinen (knollen) werken. Zij hebben eenige huisdieren, nl. varkens, en de meergegoeden nog hoenders, terwijl als huisdier ook de hond nog voorkomt. De nijverheid is van geen belang. Communaal eigendom bestaat er niet, alleen individueele eigendom, en onbeheerd land; tot dit laatste behooren de heuvels en de hooger gelegen oerwouden. De woningen zijn alle op palen gebouwd, eenige voeten hoog; sommige zijn voor een 30 á 40tal gezinnen bestemd, andere voor slechts een gezin.

3. *De Batoe-eilanden.* Straat Siberoet scheidt het noordelijkste der Mentawei-eilanden van de Batoe-eilanden, 3 groote eilanden benevens een 48 kleinere, omringd door vele en uitgestrekte koraalriffen, welke misschien aanleiding gegeven hebben tot den naam (batoe, Mal. = steen, rots, vaak gebezigd in plaatsnamen). Het zuidelijkste groote eiland is Tana Bala, het middelste Tana Masa, het noordelijkste Pinie. Deze eilanden zijn schaars bewoond door lieden van Niasschen oorsprong en verder gedeeltelijk van Maleische en Boegineesche afkomst, terwijl er eenige Chineezen gevestigd zijn. Van de kleinere eilanden zijn een twintigtal bewoond. De handel bestaat voornamelijk in klapperolie, de belangrijkste bron van bestaan; ook vindt men er voortreffelijk hout, geschikt voor scheepsbouw, zoodat er ook prauwen vervaardigd worden. Verder worden er uitgevoerd: kamfer, hars, coprah, gedroogde visch, tripang.

4. *Het eiland Nias en de Niassers.* Nias is het grootste en dichtst bevolkte der eilandenrij langs West-Sumatra; het heeft een oppervlakte van 4500 K.M.[2] (tweemaal zoo groot als Limburg) en telt ± 150 000 bewoners. Met uitzondering van eenige aan de oost- en noordkust liggende vlakten is het geheele eiland met heuvels en bergen bedekt. Alleen het binnenland van Zuid-Nias, het hoogste en voor de geologische formatie het meest belangrijke deel, bezit een regelmatig bergstelsel; de bergreeks begint in het Z.O. ongeveer een dagreis van de kust, loopt eerst N.W., daarna W., en bij het naderen van de westkust weer N.W., om eindelijk te verloopen in onregelmatig door elkander liggende heuvelruggen en bergen. De gemiddelde kamhoogte bedraagt 370—440 meter. Een tweede bergstelsel ligt in het midden van W.-Nias en is op zijn meest 370 M. hoog; een derde stelsel ligt nabij de oostkust, met eenige toppen van 300—400 M. Voor 't overige is Nias met een menigte bergen, heuvels en plateaux overdekt, welke in den regel niet hooger dan 300 M. gaan. Werkzame vulkanen vindt men er niet, zoover bekend is, doch aardbevingen komen hier talrijk voor, vooral in het O. en Z.O., en deze bewijzen, dat de bodem er nog niet in rust is „In 1843 kwam het geheele eiland in beweging, de grond scheurde en heuvels stortten in.” De kusten van Nias zijn afwisselend rotsachtig of omgeven door een zandstrand. Overal, waar men de kust nadert, ziet men klapperboomen oprijzen. De vlakten vindt men meest aan de oostkust; zij zijn daar ontstaan door aanslibbing van het materiaal, dat de rivieren uit het gebergte aanvoerden. De rivieren, die het eiland in alle richtingen doorloopen, zijn slechts weinig van beteekenis. Met uitzondering van de moerassige vlakten stroomen de rivieren tusschen hooge oevers, in den bovenloop door rotskloven, terwijl zij voor de monding veelal banken bouwen, op welke ondiepten bij eb een hevige branding staat. Alleen in de vlakten zijn de rivieren voor prauwen bevaarbaar over korten afstand. Het eiland wordt door wegen en smalle voetpaden doorkruist, die over de heuvels langs en door rivieren en beken loopen, dikwijls zeer steil zijn, wat den Niasser in zijne tochten weinig hindert, want hij is een stoer wandelaar.

Zwaar woud, met hooge boomen, ontbreekt op Nias meestal, enkele streken uitgezonderd. Ten behoeve van den handel in timmerhout, voornamelijk met Baros en Singkel en door het verbranden van dorpen uit hostiliteit is

er veel bosch uitgeroeid. Toch vindt men er nog prachtige houtsoorten.

De voornaamste artikelen van uitvoer van Nias zijn varkens en coprah Nias is een voorraadschuur van varkens en voorziet er Atjeh geregeld van. Sedert enkele jaren is de inlandsche bevolking begonnen met den aanplant van muskaatnoten en koffie. De doerian-boom komt hier veel voor, en de klapperboomen zijn over het geheele eiland verbreid; men vindt er verder katoen, dat de Niassers zelf verwerken.

De handel is bijna uitsluitend in handen van Maleiers en Chineezen; zij voorzien de bevolking van tabak, wapens, kruit en lood. Alleen waar Maleiers op het eiland zijn, wordt handel gedreven en worden prauwen aangetroffen; men vindt die niet op plaatsen, waar enkel oorspronkelijke Niassers wonen.

De afkomst der bevolking van Nias is nog onzeker; met de Bataks hebben de Niassers overeenkomst maar ook groote verschillen. Eigenaardig is het verschil in lichaamsbouw, in energie, in reinheid en inrichting der huizen van Noord- en Zuid-Nias. Bij het hooren der beide talen zou men zelfs aan verschillende volken denken. De huidkleur der Niassers wisselt af tusschen geelwit en lichtbruin, die van den baard tusschen donkerbruin en zwart met rossige punten. Door het dragen van zware lasten hebben de vrouwen een eigenaardigen gang, maar er zijn vele welgemaakte figuren onder hen; zij worden door de Maleiers zeer gezocht. De Zuid-Niasser is over 't geheel het best lichamelijk ontwikkeld.

Het karakter der Niassers wordt niet geroemd; men noemt hen zelfzuchtig, wantrouwend, jaloersch. Zonder bepaald lui te zijn, en buiten zijn land zelfs vlijtig, brengt hij toch op het eiland zijn tijd meest in ledigheid door. De wraakzucht is grenzenloos en gaat van ouders op kinderen en kleinkinderen over; hij is geboren dief, bedrinkt zich gaarne en wordt dan strijdlustig. Maar daarnaast wordt hij genoemd: opgeruimd, dankbaar, goedhartig en zelfs medelijdend. De Zuid-Niassers in 't bijzonder zijn, als 't er op aankomt, dapper en zeltopofferend. De Niasser gebruikt geen opium en dobbelt niet. In het N. zijn de dorpen meestal op den top van een heuvel gebouwd, waarvan de hellingen zoo steil zijn gemaakt, dat men ze alleen met ladders kan beklimmen; in het Z., waar de dorpen grooter zijn en tot 500 huizen tellen, liggen zij veel in de vlakte, zijn dan dubbel ommuurd en van geplaveide wegen en dwarswegen voorzien. Die versterking der dorpen is noodig door de voortdurende onrust en oorlogen. Alleenstaande huizen buiten het dorp vindt men hier zelden. Overal staan de huizen op palen.

Het voedsel bestaat uit rijst, aardappelen, sago, maïs, klappers en eenige bladsoorten; kippen en varkens alleen bij bijzondere gelegenheden. Bij feesten wordt veel palmwijn gedronken. Kleederen maken de Niassers zich van boombast, van een weefsel van rameh of ananasvezels of van ingevoerd katoen. Voor den man is een reep boombast om de heupen en tusschen de beenen doorgehaald meestal voldoende kleeding, of hij draagt daarbij een vest met schouderlappen. Een hoofddoek is reeds teeken van welstand. De kleeding der vrouwen is een kort rokje, van voren afgezakt, zoodat de buik grootendeels onbedekt blijft. De zendelingen hebben echter een meer bedekkende kleeding weten in te voeren. In Zuid-Nias, met meer welvaart, wordt ook grooter zorg besteed aan de kleeding. Over 't geheele eiland tatoueeren de bewoners zich min of meer.

Koppensnellen komt er nog voor, en menschenoffers worden in de zuidelijke districten bij begrafenissen van aanzienlijken nog gebracht met bijgeloovige bedoelingen. De Niassers toch zijn nog heidenen, die zich door een heir van goede en booze geesten omringd wanen, en denken dezen dienstbaar te maken door offers, amuletten enz. Wel heeft de „Rheinische Missions-Gesellschaft" sedert 1866 haar posten op Nias, maar het aantal Christenen bedraagt nog slechts ongeveer 2100.

Nederland heeft reeds betrekking met Nias sedert 1669, toen de O. I. Compagnie met de hoofden van 33 dorpen een verbond sloot, dat in 1693 bekrachtigd en door de toetreding van andere dorpen werd uitgebreid. Tijdens het Britsch tusschenbestuur hadden de Engelschen in 1810 tractaten gesloten, waarbij de slavenhandel verboden werd, en in 1825 werden bij overneming dezer bezitting de contracten met Nederland vernieuwd. In 1857 werd het geheele eiland door Nederland in bezit genomen, de slavenhandel tegengegaan en aan de hoofden verboden op eigen gezag oorlog te voeren. Tot nog toe is echter alleen het N.O. gedeelte onder geregeld bestuur gekomen; het zuidelijk gedeelte is nog altijd het tooneel van onrust en hevige geschillen der hoofden en de Ned. regeering zoekt daarmede weinig aanraking. Alleen als de hoofden het te bont maakten met sneltochten als anderszins, moest tegen hen worden opgetreden. In het midden en zuiden des eilands heerscht de gewoonte van koppensnellen toch nog steeds. Echter breidt de Nederlandsche invloed er zich uit, en daardoor zullen betere toestanden ontstaan.

Goenoeng Sitoli is de hoofdplaats van Nias, ook de standplaats van den Ned. Controleur. Als men de plaats nadert, ziet men, dat het strand niet breed is, en onmiddellijk achter de huizen verheffen zich groene heuvels. Zoo ver het oog reikt, is de kuststreek met klapperboomen beplant. Van land gezien maakt het plaatsje een vriendelijken indruk: rechts de benting en de woningen van de officieren, recht vooruit dieper landwaarts, de woning van den controleur, links de breede pasar, grootendeels door pasarboomen aan het oog onttrokken. Er wonen slechts enkele Europeanen, en onder dezen ook een zendeling van het Rijnsche zendingsgenootschap te Barmen.

5. *Tapah-eilanden en Banjak-eilanden.* Deze beide eilandengroepen behooren nog tot het Gouvernement Sumatra's Westkust. De laatste bestaan uit ruim een 50-tal kleine eilanden waarvan Toeangkoe of Groot-Banjak de voornaamste is. Het inlandsch hoofd, met den titel Toeangkoe, dezer groep, woont op de noordkust van Lamoeng ten N. van Toeangkoe. Toeangkoe is een berg- of heuvelachtig eiland, met een laag voorland aan de oostkust, hetwelk met bakau is begroeid. De Tapah-eilanden liggen 22 zeemijlen ten W. hiervan.

6. *Simaloer.* Eiland Simaloer of Oe, door de bewoners kortweg Poelau geheeten, door de Atjehers Poelau Oe, ligt noordelijk van laatstgenoemde groep, 108 K.M. van de kust van Sumatra. Vroeger tot Atjeh behoorend, sloot het een verbond met Nederland en werd het in 1880 verklaard te behooren tot het gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden. Het is een bergachtig eiland, met rots-

achtige kusten en wordt omringd door een aantal grootere en kleinere eilandjes, met steenachtigen bodem en van koraalriffen omzoomd. De bevolking is schaarsch; hoofdzakelijk zijn alleen de kusten bewoond, zoodat het aantal bewoners van Simaloer op ± 5700 geschat wordt. De oorspronkelijke bewoners spreken nog afzonderlijke talen, doch het Maleisch is verstaanbaar. Behalve de Inlanders vindt men er Niassers, Atjehers en Maleiers, die zich gedeeltelijk vermengd hebben. Menangkabausche elementen zijn er duidelijk te bemerken, en de Menangkabausche taal verstaat ieder. De bewoners zijn arm en weinig ontwikkeld; zij worden beschreven als goedaardig en gewillig, eenvoudig en kinderlijk en in ontwikkeling boven die der andere westelijke eilanden staande. Op blinkende sieraden, lucifers enz. zijn zij verzot. De natuur, die overvloedig alles aanbiedt, heeft hen niet geprikkeld tot arbeid; de bevolking is lui. Slechts een klein gedeelte van Simaloer langs de kust is bebouwd; overigens is het geheel met oerbosschen bedekt, evenals de kleinere eilanden. Op de laatste vindt men veel aanplant van klapper-, pisang- en andere vruchtboomen. De uitgestrekte bosschen zijn goede bronnen van inkomsten, daar van het semantok-hout, dat deze opleveren, flinke woningen en prauwen gemaakt worden. De scheepstimmerlieden van Simaloer zijn zeer bekend; de door hen vervaardigde fraaie vaartuigen worden in alle havens van Sumatra's Westkust gaarne gekocht, maar het is opmerkelijk, hoe weinig haast zij met den arbeid maken. De heer Westenenk zag er een prauw, waarvan het onderwerk reeds begon te vergaan, terwijl de bovenbouw nog niet klaar was, en dit moet dikwijls gebeuren. Er moeten goede steenkolen voorkomen. Simaloer is bekend om zijn karbouwen, het is een dorado voor de veeteelt. Hoewel de zee er krioelt van visch, wordt er aan de vischvangst nagenoeg niets gedaan. [1])

Simaloer voert voornamelijk uit: karbouwen, huiden, klappers, rijst, ebbenen reukhout en boschprodukten; de invoer bestaat uit kleeren, manufacturen, aardewerk, ijzerwerk en tabak. Als de handel niet door ruiling van produkten plaats heeft, wordt met kopergeld betaald.

IV. Het Gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden.

Gesteldheid der kuststreken. Het noordelijk gedeelte van Sumatra vormt het Gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden, bestaande uit de afdeeling Groot-Atjeh en de afdeeling Onderhoorigheden van Atjeh, waaronder een tal van landschapjes en staatjes worden begrepen, die na de onderwerping van Groot-Atjeh, dat hierop zekere souvereiniteitsrechten uitoefende, onder het Nederlandsch gezag kwamen. De gesteldheid van het land en de bewoners, de Atjehers langs de kuststreken, de Gajo's in het binnenland en de daarmede verwante Alla's, hebben wij reeds beschreven (zie pag. 253 enz.), zoodat wij daarbij niet behoeven stil te staan. Alleen houden wij ons hier iets nader met de kust bezig, met het eigenlijk Atjeh en met de beteekenis van het land voor den handel.

1) L. C. Westenenk. Simaloer. (Tijdschr. K. N. A. Gen. 1904).

A. *De Westkust van Atjeh.* De westkust van Atjeh bestaat voor het grootste gedeelte uit een smalle, vlakke kustzoom, die op enkele gedeelten geheel afgebroken wordt door rotsen, op andere gedeelten na een smalle overgangszone snel stijgt tot het gebergte, eigenlijk de rand van het hoogland. De vlakten worden meest gevonden, waar rivieren van eenige beteekenis een weg naar zee banen en in staat waren een jonge aanslibbing te vormen. Een eigenaardig kusttype ontstaat hier, doordien de zware branding, welke tegen de kust slaat, het slib en fijne zandmateriaal, dat de rivieren medevoeren, terugwerpt, zoodat hierdoor dammen vóór de riviermonden worden opgehoopt, en dientengevolge de rivier in het benedengedeelte achter dien dam evenwijdig met de kust moet stroomen. Dit soort van hafvorming vindt men in Bakongan ten Z. van de Kloeat-rivier, bij de Lembang-rivier en bij meer rivieren. Vooral aan de noordkust van Atjeh komt die kustvorm veel voor. De vele kleine bergstroomen, waaraan de westkust van Atjeh rijk is, zijn daardoor aan hun mond verzand, en kunnen alleen met kleine Atjehsche prauwen bevaren worden; de grootere rivieren, als de Kloeat-, Terpiah-, Senagan- en Melaboe-rivier hebben wel hetzelfde gebrek, doch zijn verder binnenwaarts beter te bevaren. Het binnenkomen dezer rivieren wordt verder bemoeilijkt door de hevige branding op de banken, vooral sterk en gevaarlijk bij den W. moesson.

De westkust van Atjeh wordt ingenomen door een groot aantal kleine kuststaatjes, die vroeger het souvereine gezag van Atjeh erkenden maar daarna akten van verband met het Nederlandsch gezag hebben gepasseerd en onze oppermacht erkennen. De bevolking bestaat meest uit Atjehers en Maleiers. In al die westelijke kuststaatjes is, met uitzondering van Soesoe en Tampat, de landbouw het hoofdbedrijf; in deze genoemde twee landschappen houdt men zich meer met kustvaart, handel en vischvangst bezig. De hoofdprodukten zijn peper en rijst; als nevencultures worden geteeld suikerriet, koffie, klappers, pinangnoten, muskaatnoten en tabak. De nijverheid is er weinig ontwikkeld en bestaat hoofdzakelijk in het bouwen van huizen, het vervaardigen van prauwen, landbouwwerktuigen, wapenen, goudsmederij, eenige koperpletterij, zijdeweverij, zoutziederij, het vlechten van matten, maar alles op kleine schaal. De bodem levert steenkolen, goud, koper en ijzererts.

De produkten, die het land levert, worden uitgevoerd langs de kustplaatsjes met eenigszins bruikbare reeden, waar de handel hoofdzakelijk wordt gedreven door Nederlanders, Engelschen en Chineezen van Penang. Als zoodanig noemen wij de Tampat Toeanbaai, met de kampong Tampat Toean, welke reede eens in de vier weken wordt aangedaan door de schepen der K. Paketvaartmaatschappij. Verder de Baai van Koeala Batoe, de Melaboe-baai, het eilandje Raja dicht bij de kust, met een reede, die eens in de vier weken wordt aangedaan door de schepen der Kon. Paketvaartmaatschappij. Singkel is in den laatsten tijd administratief bij Atjeh gekomen (Zie pag. 300). Nog vindt men behalve de genoemde, onderscheidene kleine, weinig beduidende reeden aan deze kust, waaraan kampongs gelegen zijn, doch deze gaan wij voorbij. Een belangrijk punt aan deze kust is Koningspunt of Oedjong Radja, de hooge, aan alle kanten kenbare hoek, waar de rotsige kust steil uit zee oprijst. Nog een korten

afstand met steile kust, en wij zijn bij Atjeh-hoofd, een bergachtig voorland aan de noordkust van Sumatra, aangekomen.

B. *De Noordkust van Atjeh.* Van Atjeh-hoofd tot Pedro-punt loopt de kust ongeveer in O.N.O. richting. Deze beide hoeken vormen de uiteinden der parallelle uitloopers van den Barisan en sluiten het dal der Atjeh-rivier in. Hier vormt bij genoemde hoeken de kust twee baaien, de westelijke, de baai van Oleh-leh, en de oostelijke, de baai van Gigieng. Tusschen de steile hoekpunten ligt een zandig strand, waar op enkele plaatsen het zand tot duinen van aanzienlijke hoogte is opgewaaid, met een smal strookje zeestrand er voor. Achter deze zandige kuststrook ligt een grootendeels moerassig en weinig begroeid terrein, hier en daar met hoog geboomte begroeid, en dat doorsneden is van „troesans" of lagunen, waarin onderscheidene kustwateren uitmonden. Deze echte lagunenkust met „Nehrungen" gaat landwaarts over in een hooger en droger terrein, met sawah's overdekt, waar de kampongs, verscholen achter klapperboomen, schilderachtig uitkomen tegen het blauwe, bergachtige achterland. Wij staan hier voor de Atjeh-vallei.

De Atjeh-vallei wordt aan beide zijden door bergruggen begrensd. De westelijke bergrug verheft zich steil uit de vlakte tot een aanzienlijke hoogte en kan worden beschouwd als het noordelijk uiteinde van den Barisan-keten. Over 't geheel zijn de lagere berghellingen met alang-alang, de hoogere met oerwoud bedekt, waardoor slechts enkele, zeer moeielijk begaanbare paden naar de westkust leiden. De oostelijk van de vallei gelegen bergrug vertoont een geheel ander karakter, is minder hoog (300—500 M.), met uitzondering van den benoorden Seulimeum zich verheffenden top Seulawaïh Agam (1726 M.), in de wandeling de Goudberg genoemd, een uitgedoofde vulkaan, zooals de kegelvorm en de in zijn omtrek voorkomende warme bronnen en solfataren aantoonen. In Z.O. richting is deze berg door een lageren rug, die de waterscheiding vormt tusschen Groot-Atjeh en Pedir, met het centrale hoofdgebergte verbonden. Met uitzondering van den Goudberg en de vallei-randen is dit oostelijke gebergte schaars met bosch bedekt.

Het N.W. gedeelte der Atjeh-vallei wordt gevormd door een uitgestrekte, wegens haar vruchtbaarheid bekende laagvlakte, welke zuidoostwaarts, bij Tjot Mantjang, Indrapoeri en Mamprée wordt begrensd door heuvelterrein, vroeger een plateau, maar thans door de Atjeh-rivier en haar talrijke zijtakken diep ingesneden. Op deze vlakke heuvelkoppen, en vooral in de enge dalen, zijn sawah's aangelegd.

De vallei wordt in de lengte doorstroomd door de Atjeh-rivier, die ontstaat uit tal van bijstroomen in het hoogland, en eerst door een smal dal stroomt, dat in den benedenloop zich verbreedt. Van 5° 20' N.Br. af is verder noordwaarts de vallei en zijn enkele zijdalen met reeksen kampongs bezet. De rivier is tot Anagaloeng voor groote prauwen bevaarbaar en verder op nog voor kleinere. Voor den mond bevindt zich echter een breede baar, waarop meestal hevige branding staat, en die het binnenkomen bemoeielijkt. De breedte aan den mond bedraagt ongeveer 100 M. Door een troesan, welke alleen voor sampans bevaarbaar is, is de rivier verbonden met de lagune van Tjangkoel.

De oevers der Atjeh-rivier zijn in het benedengedeelte moerassig, doch op ongeveer $3^1/_2$ K.M. van den mond, bij de kampong Djawa, verkrijgt het landschap een ander aanzien. Gedurende den regentijd echter veroorzaakt de Atjehrivier door haar overstroomingen vaak groote verwoestingen, waarbij het geheele land van Oleh-leh en den kraton wordt onder water gezet.

Ten oosten van Pedro-punt strekt zich de noordkust van Atjeh met een zacht gekromde holle bocht in hoofdrichting naar het oosten uit tot Diamantpunt, de N.O. hoekpunt van Sumatra. Hier is langs de geheele kust tot nabij Telok Semaweb, in tegenstelling van die langs Groot-Atjeh, het land berg- of heuvelachtig tot het strand, met strandlagunen in enkele gedeelten. Vervolgens houdt het bergland van Sumatra op en hier zet zich de kustvlakte van Oost-Sumatra voort naar het N., welke een aanzienlijke breedte heeft.

Door deze formatie des lands bestaan er voor het grootste gedeelte dezer kust slechts smalle kustvlakten. Over 't geheel is het een gesloten kust, en de meeste plaatsen zijn onbelangrijke kampongs. Wel vindt men aan deze kust onderscheidene rivieren, die toegang geven tot het land, maar de meeste dezer bezitten ondiepe mondingen en zijn niet ver bevaarbaar. Op enkele der aanlegplaatsen willen wij de aandacht vestigen.

Segli ligt op de plaats, waar de Koeala Segli, de oostelijkste en voornaamste mond der Pedir-rivier, met twee aanhoudend in richting en diepte veranderende geulen, van welke de westelijkste bij laagwater droog valt en de oostelijkste dan slechts een diepte van 2 voet heeft, in zee valt. De Koeala wordt 2 zeemijl van de kust zoo smal, dat zij alleen voor ondiep gaande Atjehsche prauwen (djaloers) bevaarbaar is. Toch heeft zij beteekenis door het vrij dicht bewoonde gebied, dat zij doorstroomt.

Te Segli bestaat een militaire post aan beide zijden der Koeala Segli, en bij den mond dier rivier staat een groote loods tot opslag der produkten. Eens in de 14 dagen, zoowel op de heen- als terugreis, wordt Segli aangedaan door een der schepen van de Kon. Paketvaartmaatschappij op het traject tusschen Batavia—via Padang en Edi en bovendien door bootjes tusschen Atjeh en Penang, terwijl het door een stoomtram met Atjeh verbonden is. Op ongeveer $1^1/_2$ K.M. van Segli ligt aan de rivier de aanzienlijke kampong Pedir met een vervallen oud Portugeesch fort.

Verder oostelijk vormt Koeala Endjoeng den mond eener vrij belangrijke rivier met aanzienlijke scheepvaart. De rivier buigt zich onmiddellijk binnen den mond naar het W. om, loopt ongeveer drie K.M. evenwijdig aan de kust door de kustvlakte, waar de kampong Endjoeng ligt. Vervolgens vormt de Olim-rivier een breeden mond van 100 M., waaraan op ruim 2 K.M. van de kust de kampong Olim ligt. De rivier versmalt weldra, maar is nog diep genoeg voor kleine schepen, en na 2 K.M. vindt men er de belangrijke kampong Mandjang.

De Koeala Samalangan is de ondiepe mond van de rivier van dien naam; tot de kampong Samalangan, op $1^1/_2$ K.M., heeft zij bij laag water 3 voet diepte. Aan den mond vindt men lagunen. Koeala Doi of Koeala Radja vormt den mond van een vrij belangrijke en diepe rivier, die met hoogwater door sloepen gemakkelijk valt binnen te loopen, met een kampong aan

den mond. Vervolgens zien wij de Koeala Pasangan, een vrij groote rivier, met lagunen aan den mond, die voor ondiepe prauwen bevaarbaar zijn.

Verder oostelijk vinden wij Telok Semaweh, een militaire post, bij den N.O. hoek van het bergland op een eilandje van dien naam, met een goede, veilige reede. Door de gunstige ligging (Jhr. SCHMIDT AUF ALTENSTÄDT noemt het de beste haven van Atjeh's noordkust) vindt men hier handel en scheepvaart en verschillende volkselementen als Groot-Atjehers, Pedireezen, Passeiers e.a. hebben er zich gevestigd, en ook de Chineezen ontbreken er niet. De sterkte der bevolking wordt op 2500 zielen geschat (400 Chin.)

Opkomst en achteruitgang van Atjeh. Tegenwoordige toestand.

Als wij de gesteldheid en de ligging der Noordkust van Sumatra overzien, springt in het oog, dat onderscheidene natuurlijke voordeelen hier de opkomst van handel en verkeer begunstigden. De kust, hoewel geenszins een uitmuntende havenkust vormend, had toch onderscheidene bruikbare toegangsplaatsen voor de scheepvaart in den ouden tijd, en het heuvelland, dat den achterrand vormt, was niet zoo hoog, of de verbinding met het binnenland was goed tot stand te brengen en werkte dus niet scheidend. Daardoor konden de produkten van het achterland hier goed de kust bereiken. Daarenboven was deze kust gunstig gelegen voor de handelsvolken van het vasteland van Azië: de Indiërs, Chineezen en Arabieren, en bij het verkeer langs de kust van dit werelddeel en naar den Archipel lag de noordkust van Sumatra in de route, om het eerst en meest bezocht te worden.

De verschillende geographische voordeelen maakten deze kust tot den bemiddelaar van Noord-Sumatra met de handelaren van het vasteland, en de gesteldheid des lands met zijn rivieren en lagunen vormde er tevens een oefenschool voor de zeevaart, zoodat de bewoners van hier langs de kusten weldra ook andere gedeelten van het eiland bezochten. Terwijl aldus de handel tot bloei kwam, ontwikkelden de nederzettingen aan de kust zich tot hoofdplaatsen van welvarende staatjes, welks hoofden of vorsten de voordeelen van dien geographischen toestand genoten, en al spoedig een zekere macht en grootheid aan den dag legden. Zoo ontstonden in de oudheid de havenstaatjes: Passei, (Pasai, Pasé), Pedir (Pidië) en Atjeh. In Passei lag het in oude kronieken genoemde Samoedra of Samadra, een belangrijke zeehaven, die met het staatje van dien naam samenviel, en waarop de Arabieren in de 12de eeuw drukken handel dreven. Wij zagen, dat de naam dier stad, waarvan nog sporen in de nabijheid van Segli schijnen aangewezen te kunnen worden, overging op geheel het eiland (II pag. 199).

De kustplaatsen aan de noordkust van Sumatra leverden in de middeleeuwen peper, benzoë, kamfer, sapanhout, goud, pinang, zwavel, getah-pertjah, rhinoceros-hoorn en zijde aan den handel. Volgens ROUFFAER is de pepercultuur in het laatst van de 14de eeuw van Voor-Indië naar Sumatra overgebracht. Zelfs verkreeg men in dien tijd al petroleum van Perlak, die, meent ROUFFAER, als oorlogsmiddel op zee gebruikt werd en een soort van Grieksch vuur leverde.

Van die kuststaatjes, welke zich aldus op Noord-Sumatra ontwikkeld hadden, werd Atjeh in het eind van de middeleeuwen de belangrijkste. Zeker heeft de gunstige ligging in de vallei der Atjeh-rivier, met een gemakkelijk te bereiken en aanzienlijk achterland en een betrekkelijk goede toegang uit zee, zooals die bij geen der andere staatjes in die mate gevonden wordt, er toe medegewerkt Atjeh het meest te doen bloeien. Voornamelijk is Atjeh tot rijkdom gekomen in den tijd der Portugeezen. In de 15de eeuw en het begin der 16de was Malakka als handelsplaats voor het oosten, wat Singapore thans is. Toen in 1511 Malakka door de Portugeezen veroverd werd, verplaatste zich de handel naar Atjeh, en dit staatje werd weldra de machtigste staat van geheel Sumatra. De toenemende rijkdom des volks ging gepaard met energie en deed de havenkoningen van Atjeh, de sultans, naar expansie van gezag streven, zij het ook voornamelijk om handelsvoordeelen te verzekeren. Dit gelukte, en zoo zien wij in het begin der 17de eeuw den vorst van Atjeh als souverein erkend in de kuststreken van noordelijk Sumatra, aan de westkust tot aan Salida, aan de oostkust tot aan Siak. Zoo leerden de Europeanen Atjeh kennen als een zekere suprematie over Noord-Sumatra uitoefenend; de vorsten dier vele staatjes waren vazallen van Atjeh. Wij zagen reeds, dat de Europeanen allengs de macht van dit rijk beperkten.

De kern van dat handelsgebied was Groot-Atjeh, en de haven van Atjeh werd in de 16de eeuw druk bezocht door de natiën, die op den Indischen Oceaan handel dreven. Vooral de Portugeezen hadden drukken handel op Atjeh. CORNELIS HOUTMAN bezocht Atjeh in 1599 en vond er veel handelaars; de rijkdom van den vorst en de glans van het hof in dien tijd worden met schitterende kleuren geteekend.

De Nederlanders, die hier in 1601 een factorij (Zeeland) vestigden, konden evenwel in Atjeh geen vaste plaats behouden; in 1616 werden zij verdreven. Die afbreking van den handel met Atjeh had evenwel ten gevolge, dat de Nederlanders de suprematie van dit rijk op Noord-Sumatra het meest bestreden en weldra gedeeltelijk de plaats innamen, door Atjeh eens bezet.

Zoo ging in het laatst der 17de en in de 18de eeuw Atjeh's handel weder achteruit, en de souvereiniteit van den sultan werd hoe langer hoe meer beperkt of bleef alleen in naam bestaan. Met het begin der 18de eeuw begon het rijk bepaald te vervallen. Batoe Bara, ten Z. van Deli, verklaarde zich in 1705 onafhankelijk; Siak maakte dezelfde aanspraken en breidde langzamerhand zijn oppergezag uit tot aan de Tamiang-rivier. Ook inwendige verdeeldheid en burgeroorlog ontnamen aan Atjeh een groot gedeelte van zijn kracht. Toen de Engelschen Poeloe Penang en Malakka in bezit namen, had Atjeh, aan alle zijden door Engelsch bezit omringd, in de eerstvolgende jaren geen aanraking met eenige andere Europeesche mogendheid. In 1816 herstelde RAFFLES den verdreven sultan van Atjeh op zijn troon en sloot met dezen in 1819 een verdrag, dat verviel door het tractaat van 1824 tusschen Engeland en Nederland gesloten (Zie I pag. 433). Nederland nam hierbij op zich de verplichtingen met Atjeh in dier voege te regelen, dat onder zijn invloed deze staat, zonder iets van zijn onafhankelijkheid te verliezen, den zeevaarder en handelaar bestendige veiligheid zou aanbieden. Het

sluiten van een nieuw contract met Atjeh bleef achterwege. Sedert bleef de verhouding met Atjeh steeds onzeker, en hoewel in 1857 een verdrag werd gesloten met den sultan, bevattende toelating van wederzijdsche onderdanen tot handel, scheepvaart en verblijf en het tegengaan van zee-, strand- en menschenroof, toch bleef Atjeh een roofnest, dat de omgelegen zee onveilig maakte en zich weinig stoorde aan de verdragen. Eerst toen in 1871 het Sumatra-tractaat met Engeland gesloten was, kreeg Nederland vrijheid van handelen met Atjeh, en in 1873 brak de Atjeh-oorlog uit, die na veel strijd eindigde met de bezetting van Groot-Atjeh en langzame onderwerping der vorstjes en staatjes van Noord-Sumatra, die met Atjeh in verbinding stonden. Het achterland der Gajo- en Allas-landen, die steeds den strijd der Atjehers voedden, en welk gebied nog zoo goed als geheel onbekend was, werd eerst in 1904 tot rede gebracht.

Door den Atjeh-oorlog is de toestand in Atjeh geheel veranderd, en zijn de gewesten van Noord-Sumatra afhankelijk van Nederland. Vóór den aanvang van den oorlog was de handel op Atjeh reeds geheel vervallen. De haven van Atjeh, vroeger zoo druk bezocht door Europeanen, werd voor een dertigtal jaren slechts zelden door hun schepen aangedaan, tenzij ze door tegenwinden of gebrek aan water daartoe genoopt werden. Van Penang en Singapore, vooral van het eerstgenoemde, bezochten jaarlijks een 15 à 20 tal brikken de kust van Pedir in de maanden Juni tot Augustus, om betelnoten te halen, waarvan dan de oogsttijd is, maar zelden kwamen die te Atjeh. Een tien- of twaalftal schepen van Klingaleezen bezocht jaarlijks Atjeh op hun reizen van en naar Singapore, terwijl ook Arabische schepen, die met bedevaartgangers voor Singapore kwamen, soms Atjeh aandeden. Eenige weinige schepen van Surate brachten er dadels, zout en inlandsche manufacturen, en eenige jonken en topen van Chineezen te Penang kwamen er rijst halen. Wel waren de Atjehneezen zelf stoute zeevaarders, die met eigen schepen van zonderling maaksel in jaren van overvloed de voortbrengselen van hun landbouw, vooral rijst en pinangnoten, op vrij groote schaal naar naburige gewesten voerden, maar deze handel was in belangrijkheid niet te vergelijken met dien der 16de eeuw, toen goud en koper er in aanzienlijke hoeveelheid werden uitgevoerd en zelfs edelgesteenten in Atjeh werden verhandeld.

De peperhavens der westkust, grootendeels door Atjehneezen maar ten deele ook door Maleiers en Pedireezen bewoond, werden deels door vaartuigen van Penang, de kust van Koromandel en uit de Ned. bezittingen van Sumatra's Westkust bezocht, gedeeltelijk door Amerikaansche schepen. De laatste betaalden de verkregen ladingen met pilaardollars en opium en waren daardoor zeer gezien. Duizenden pikols peper werden van hier uitgevoerd, hoewel die uitvoer ook voor een dertigtal jaren reeds veel verminderd was.

Onder het bevestigd Nederlandsch gezag is in Atjeh de orde hersteld, zijn er tal van wegen aangelegd, de verwoeste kampongs weder herbouwd. De aanleg van den stoomtram (zie II pag. 284) heeft het verkeer vergemakkelijkt, en de produktie des lands is weder toegenomen. De hoofduitvoerartikelen zijn peper, pinangnoten, getah, coprah, rotting en huiden (zie II pag. 20). Den invoer leert ons het volgend overzicht kennen.

INVOER IN GROOT-ATJEH.	1902	1904
Eetwaren (waarde)	f 250 289	f 232 050
Rijst (K.G.)	3 805 254	2 679 960
Petroleum (L.)	703 129	683 510
Tabak (K.G.)	85 736	91 741
Meel (waarde).	f 61 580	f 68 580
Gedroogde visch (K.G.) , ...	166 883	224 736
Manufacturen (waarde).	200 156	f 438 952

Den invoer van Pedir leert het volgend overzicht kennen.

INVOER VAN PEDIR.	1902	1904
Eetwaren (waarde)	f 109 354	f 55 437
Klapperolie (L.)	18 989	40 512
Kramerij n. a. g. (id.)	f 76 138	f 7 047
Manufacturen n. a. g. (id.)	f 360 017	f 100 807
Meel n. a. g. (K.G.).	74 762	92 556
Petroleum (L.)	162 453	73 927
Rijst, gepelde (K.G.)	3 336 200	3 407 780
Suiker (id.)	331 909	311 355
Tabak, niet v. d. Holl. markt (K. G.)	27 610	14 240
Visch, gedr. of gezouten (id.) . . .	309 583	376 802

De hoofdplaats van het gouvernement is Kota Radja, $1^1/_2$ uur gaans van Oleh-leh gelegen, met 5026 inw. (waaronder 1169 Chin., 461 Europ., 340 vreemde Oosterl. en 20 Arab.). Kota Radja is de vroegere kraton of dalam van den Sultan. Die kraton beslaat een langwerpig vierkant, met een muur omringd en door een gracht ingesloten, 1500 M. lang en 800 M. breed, en door een riviertje, Kroeng Doeroe, doorsneden. De binnenruimte wordt gebruikt voor woning van den Gouverneur, voor militaire en civiele bureaux, officierswoningen en kazernen. Aan de zuidzijde van den Kraton ligt het prachtige militaire kampement te Nesoek. Aan den weg naar Pantei Perak zijn woningen voor officieren en ambtenaren gebouwd. Voor Chineezen, Javanen en vreemde Oosterlingen zijn afzonderlijke wijken aangewezen, de eerste aan den linkeroever, de laatste aan den rechteroever der Atjeh-rivier.

De havenplaats van Atjeh is Oleh-leh, op de zandige landtong tusschen de lagunen van Tjangkoel en de kust aangelegd. Een drietal hoofden biedt gelegenheid tot lossen en laden: het westelijkste, een ijzeren hoofd, tot waar de

stoomtram van Kota Radja doorloopt, is het z.g. Gouvernementshoofd, het tweede of z.g. Chineesche hoofd is evenals het derde van hout. Onder het Sultansbestuur was Oleh-leh een onbeduidend plaatsje, daar de schepen hier niet mochten ankeren, maar den mond der Atjeh-rivier moesten opvaren naar de hoofdplaats om daar tol te betalen. De hoofdstraat der nederzetting strekt zich een half uur gaans evenwijdig met het strand uit; zij wordt eerst gevormd door het Europeesche kwartier, vervolgens door de Chineesche wijk. Een houten brug over de lagune verbindt de plaats met de Atjehsche kampong.

Poeloe Weh en de haven van Sabang. Beteekenis van de haven van Sabang.

Ten N. van Atjeh doet het gebergte van Sumatra zich nog kennen door eenige afgescheurde, rotsige eilandjes. In het W. liggen Poeloe Nasi Besar en Poeloe Beras met omliggende kleinere eilandjes. Doch van meer belang is het eiland Poeloe Weh, in het oosten gelegen. De naam beteekent in het Atjehneesch „plotseling ontstaan" of „aangedreven eiland". Het is een bergachtig eiland, weelderig begroeid, en heeft een oppervlakte 180 K.M.², bijna 1/10 van de provincie Utrecht. Het eiland is schaars bewoond, want het aantal bewoners, de niet-Atjehsche medegerekend, gaat weinig boven de 1000. De bewoners zijn meest Atjehneezen, enkelen uit Pedir, die zich hoofdzakelijk toeleggen op ladangbouw, pepercultuur en vischvangst. Evenwel de productie maakt dit eiland niet belangrijk; het is bovenal de natuurlijke geschiktheid voor den aanleg van een haven en de gunstige ligging aan den verkeersweg van Europa en Noord-Amerika door het Suez-kanaal via de Straits naar Singapore, die Poeloe Weh beteekenis geeft.

Poeloe Weh werd reeds in 1873, vóór het begin der tweede expeditie tegen Atjeh, door een onzer oorlogsschepen bezocht. In 1877 zond de civiele en militaire bevelhebber van Atjeh er een commissie heen met opdracht om te onderzoeken, of dit eiland geschikt zou zijn er een gezondheids-etablissement op te richten, doch het oordeel daarover was ongunstig. Men schatte destijds de bevolking op ongeveer 500 zielen, waarvan vijfmaal meer mannen dan vrouwen, omdat de meeste mannen er voor de pepercultuur slechts tijdelijk verblijf hielden en hun vrouwen in Atjeh achterlieten. Het eilandje was op vele gedeelten met bosch bedekt; men vond er kokende modderwellen en solfataren. Poeloe Weh was destijds in vier districten verdeeld onder van elkander onafhankelijke hoofden, en de aanzienlijkste bevolking werd in district Balohan gevonden. De Ned. vlag werd er het eerst geheschen den 4den Aug. 1877 bij de Balohan-baai of Zuidbaai, die men uit maritiem oogpunt toen het belangrijkst achtte. Deze baai werd in 1880 en 81 opgenomen door een onzer oorlogsschepen. De Sabang- of Noordbaai van het eiland werd in 1887, 88 en 93 door onze oorlogsschepen opgenomen.

Sedert 1886 betoonde men meer belangstelling in dit eiland, en in 1887 werd het geheel topographisch opgenomen. Allengs werd de aandacht het meest gevestigd op de Sabang-baai en op de Straits zag men reeds in, dat Sabang wellicht eens een belangrijke mededinger kon worden voor Penang. In 1890 werd door de Indische regeering voor de som van ƒ6000 aan de firma LANGE & Co te Batavia een terrein van 65 000 M² aan de noordzijde der Sabang-baai

afgestaan. Wel werd in 1892 in de Ned. Tweede Kamer Poeloe Weh besproken, en de plaats op advies van Kolonel POMPE VAN MEERDERVOORT, Gouverneur van Atjeh, genoemd als handelsstation, doch niet vóór 1893 werd de eerste Ned. vestiging aan de Sabangbaai gesticht. Sedert 1893 heeft Sabang een militaire post, en van dien tijd dagteekent ook de feitelijke inbezitneming van het eiland. In 1895 begon de firma LANGE & Co met kracht aan de werkzaamheid, om er een kolenstation en gelegenheid tot aanleg te bouwen, en in Nov. van dat jaar loste het eerste stoomschip, Sumatra, er zijn lading aan een steiger. Sedert werden de werken uitgebreid, werd er op de plaats der vroegere kampong Sabang een nederzetting gevestigd, werden huizen en militaire établissementen gebouwd, een waterleiding aangelegd, steigers, pakhuizen en havenwerken tot stand gebracht, het eiland telegraphisch met Atjeh enz. verbonden. In 1900 werd er een droogdok geplaatst en hotels enz. werden er opgericht, wegen aangelegd. In plaats van de Firma LANGE & Co is thans de „Maatschappij Zeehaven en Kolenstation Sabang" getreden, die volgens contract met het Gouvernement de haven exploiteert en beschikt over uitgestrekte terreinen, steigers, kolenloodsen, electrische kranen, een ijsfabriek enz., terwijl ongeveer 500 personen in dienst der Maatschappij zijn. Sedert Sept. 1903 wordt Sabang geregeld aangedaan door de mailbooten der Stoomvaartmaatschappij Nederland.

De Sabangbaai heeft een opening van 750 M. breed en de ankerplaats is 1500 M. lang, 900 M. breed en binnen den afstand van ± 100 M. van de kust 15—22 vadem diep. De bodem bestaat uit zand, koraal en steenen en vormt goeden ankergrond; de ruimte is voldoende dat 15 stoomschepen er thans veilig en zonder hinder van elkander kunnen ankeren.

De haven van Sabang werd in 1904 bezocht door 21 vreemde oorlogsschepen (16 Fransche, 2 Engelsche, 2 Italiaansche, 1 Duitsche) en door 130 handelsschepen (79 Engelsche, 28 Nederlandsche, 10 Duitsche, 6 Noorsche, 3 Oostenrijksche, 3 Fransche en 1 Deensche). Nederlandsche oorlogschepen, gouvernementsstoomers en stoomschepen zijn hierin niet begrepen.

Beteekenis der havens aan de Straat van Malakka.

Bij het nagaan der beteekenis van de havens van Noord-Sumatra moet men wel onderscheiden, of zij opkomen en bloeien door het onmiddellijk er mede verbonden economisch achterland, dan wel of zij als tusschenhavens aan hun bevoorrechte geographische ligging de opkomst te danken hebben. De havens van Singapore en van de Straits Settlements in 't algemeen behooren tot de laatste categorie; de haven van Oleh-leh tot de eerste. De haven van Sabang moet ook tot de laatste categorie gerekend worden, en het is wel met het schitterend voorbeeld van genoemde Britsche havens voor oogen, dat men van Sabang verwachting heeft in de toekomst. Het productie-gebied van Noord-Sumatra brengt tot nog toe niet genoeg voort om Sabang naast Oleh-leh te doen opkomen tot een groote havenstad, maar mede als tusschenhaven voor den ingang in Straat van Malakka kan het ongetwijfeld beteekenis erlangen, vooral nu door de ontsluiting van Oost-Azië: van Achter-Indië, China en Japan, het verkeer in die straat van Europa uit sterk zal toenemen. Wanneer Sabang de geriefelijkheden aanbiedt voor den handel, welke

de Engelsche havens bezitten, zal het ongetwijfeld een aandeel verkrijgen in het toenemend verkeer, dat langs dezen handelsweg plaats heeft. Sabang zal verder waarschijnlijk in de toekomst een gedeelte van den handel op Noord-Sumatra overnemen, die thans nog is in handen van Penang. Doch daartoe moeten verschillende invloeden medewerken. Dit laatste is noodig, omdat Penang ontegenzeggelijk ten opzichte van de oostkust voor een groot deel van Sumatra gunstiger ligt dan Sabang, op een uithoek van dat eiland gelegen. Zelfs zal het niet licht gelukken de oostkust van Midden- en Zuid-Sumatra geheel aan den invloed van Singapore, dat aangewezen ligt als haven van dit gebied, te onttrekken. Als de uiterste zuidgrens van het gebied, vanwaar Sabang den handel waarschijnlijk tot zich zal trekken, moet, zooals op economisch-geographische gronden thans valt te oordeelen, de lijn beschouwd worden die van Padang, misschien van Benkoelen, uit het westen van Sumatra, valt te trekken naar Bengkalis op de Oostkust. Het gedeelte van Sumatra ten zuiden, of liever ten O. van deze lijn, zal aan de oostkust steeds blijven binnen de natuurlijke economisch geographische invloedssferen van Singapore en van Batavia.

Hierbij moet verder in het oog worden gehouden, dat Penang en Singapore in werkelijken zin des woords havens zijn met tusschenhandel. De transitohandel neemt hier een bescheiden plaats in, maar de handelaren koopen en verkoopen er voor eigen rekening; zij importeeren en exporteeren er, wat zij gekocht en verkocht hebben. Alleen de tabak van Sumatra, die enkel ter overscheping zijn weg over Penang neemt, moet hiervan uitgezonderd worden. Aldus zijn Penang en Singapore in werkelijken zin handelshavens, en de handelaren dier steden geven mede den bloei en het leven aan de havens.

Zal Sabang een belangrijke haven voor Noord-Sumatra worden, dan moet er op Sumatra ook handel gevestigd worden. De tabak, het eenige transito-artikel van Noord-Sumatra, kan langs de haven van Sabang misschien evengoed naar de Europeesche markt getransporteerd worden als over Penang, maar peper, pinangnoten, coprah, boschprodukten, huiden enz. moeten op Sumatra worden opgekocht en verhandeld, om voor invoerartikelen te worden geruild. Daardoor alleen kan de haven van Sabang een concurrent worden van Penang. Penang en Singapore zijn havens en tegelijk markten; als de markten van onderscheidene produkten verplaatst worden, zal dat met de uitvoerhavens eveneens het geval zijn. Daarom blijft het een praktische vraag van beteekenis, om de markt der produkten van Sumatra in dit geval te concentreeren op een Nederlandsche haven. Het versnipperen der producten over verschillende havens zal nadeelig zijn. De plannen, om of te Telok Semaweh, of aan de Langsarbaai, een tweede haven te stichten, kunnen dan alleen slagen, als een dier plaatsen tegelijk tot stapelplaats gemaakt wordt. Voor de Oostkust en voor de Straat van Malakka ligt laatstgenoemde baai in economisch geographisch opzicht gunstiger dan Sabang in onzen tijd. Maar zonder den handel zal ook hier een haven weinig toekomst hebben.[1]) Het wenschelijkst is daarom in den eersten tijd op Sabang het oog gevestigd te houden.

---

1) Zie ook J. H. Cohen Stuart. Sabang, Penang en onze handelsbetrekkingen met Britsch Indië. (Tijdschr. v. Nijv. en Landb. 1905).

De Oostkust van Atjeh.

De oostkust van Atjeh maakt deel uit van de alluviale kustvlakte van Oost-Sumatra, die naar het zuiden zich langzaam verbreedt. Het is een laag, moerassig terrein, veel met geboomte bedekt, zoodat de kust zich van zee vertoont als zacht glooiend oploopend naar het binnenland, waar op een afstand van ± 50 K.M. het gebergte zich verheft, dat met eenige uitloopers en heuvelruggen in de vlakte doordringt. De kust loopt over 't geheel recht, is niet geleed dan alleen in het Z., waar tusschen hoek Perolin en hoek Langsar een inham ± 7 K.M. in het land doordringt. Echter wordt de vlakte doorstroomd van talrijke rivieren, die de namen dragen van de staatjes, aan de monden gelegen. Daar de benedenloop door de vlakte loopt, hebben zij meer beteekenis dan aan de westkust. De belangrijkste zijn van het N. af: de Simpang Olim, de Arakoendor, de Edi Rajoet, de Perlak-rivier, de Djingki- en de Langsar-rivier.

De benedenloop dezer rivieren loopt aan de kust veelal door moerassen, welke door tal van min of meer bevaarbare kreeken (soengei's en troesans) doorsneden zijn, die de onderscheidene stroomen verbinden, doch door overhangende boomen en andere oorzaken spoedig onbevaarbaar worden voor vaartuigen, grooter dan djaloers. Deze moerassige kust is veelal weinig bevolkt; men vindt er enkele kampongs, welker bewoners zich met de vischvangst bezighouden.

De belangrijkste nederzetting aan deze kust is Edi, eigenlijk Edi-Rajoet (ook Idi geschreven), waar in 1873 de Nederlandsche vlag geheschen en een militaire bezetting gelegd werd, ongeveer 5½ K.M. rivieropwaarts gelegen in het staatje van dien naam. Door de gunstige ligging voor den handel heeft het zich binnen korten tijd krachtig ontwikkeld, zoodat Edi een der welvarendste landstreken van die kust vormt. In den omtrek der plaats zijn goede wegen aangelegd. De rivier Edi Rajoet is tot de nederzetting Edi voor groote prauwen op te varen, waar zij vlak voor den pasar kunnen ankeren.

De handel wordt voornamelijk gevoed door de pepercultuur, die ± 40 000 pikols jaarlijks oplevert. Verder worden er uitgevoerd: pinangnoten, hout en boschprodukten. Chineezen van Penang koopen die vooral op tegen rijst, vee, petroleum, opium, lijnwaden enz. Eens om de veertien dagen wordt de reede van Edi aangedaan door een stoomschip van de Koninklijke Paketvaartmaatschappij: traject Batavia, Padang, Oleh-leh, Edi, en eens in de vier weken door een stoomschip dier Maatschappij: traject Batavia, Muntok, Riouw, Belawan, terwijl er verder gemeenschap wordt onderhouden door onderscheidene bootjes met Penang en Oleh-leh.

Aan de Perlak-rivier ligt de flinke kampong Perlak. Perlak is een der oudste en voornaamste rijkjes aan deze kust met bloeiende pepercultuur. In Perlak, van waar reeds in de oudheid petroleum uitgevoerd werd, is omstreeks 1876 door de Kon. Ned. Maatsch. petroleum geboord (I pag. 556), die door pijpleiding wordt afgevoerd naar Langkat, omdat de Perlak-rivier aan de monding te ondiep is voor de scheepvaart.

Ten Z. van Perlak wordt de lage kust door tal van rivieren doorsneden, aan welker monden men kleine bagans of enkele visschershutten vindt, maar

overigens is de kust slechts op enkele plaatsen bewoond. De Bajang-rivier, aan welker oevers men tal van troesans vindt, die alleen voor djaloers bruikbaar zijn, is met de zijrivier Simpang Anas vrij ver bevaarbaar voor vaartuigen van ongeveer 7 voet diepgang. De Langsar-baai heeft een toegang van ± 7 K.M. en loopt even diep in het land, terwijl twee groote rivieren en eenige kreeken er in uitmonden, die tusschen de vele in de baai aanwezige banken, binnen het overigens ondiepe bekken diepere geulen openhouden. De Biring-rivier heeft een breeden, diepen mond, door moerassige oevers ingesloten, en kan ongeveer 7 K.M. bevaren worden door schepen van 7 voet diepgang. De Langsar-rivier mondt uit door twee geulen, die het eilandje Telaga Toedjoeh aan den mond insluiten. De rivier heeft voldoende diepte en kan ver bevaren worden. Men heeft er aan gedacht aan dezen riviermond een haven aan te leggen, als concurrent van Penang, hier tegenover gelegen in de Straat in Malakka, en een nieuwe stoomvaartlijn van Europa naar hier op te richten.

V. De Residentie Oostkust van Sumatra.

Algemeene toestand en opkomst van de residentie. Algemeene beschrijving.

De residentie Oostkust van Sumatra strekt zich langs de kust uit van Atjeh's Onderhoorigheden, en wel van het gebied Langsar, tot ten zuiden van de Kampar-rivier, waar de assistent-residentie Indragiri van de Residentie Riouw de grens vormt. In het westen wordt de grens gevormd door de Padangsche Bovenlanden, Tapanoeli en nog onafhankelijke gewesten der Bataklanden, waar de grens niet vast is aan te geven, en die ook door nieuwe tractaten telkens verlegd wordt. Het land bestaat als in geheel Oost-Sumatra grootendeels uit laagvlakte, met zachte hellingen oprijzend naar het westen. Wij hebben dit karakter des lands reeds vroeger beschreven, zoodat wij hierbij niet meer behoeven stil te staan. (Zie II pag. 200). Een groot aantal rivieren doorsnijden het land in O. en N.O. richting; zij doorloopen het berg- en heuvelland in diepe ravijnen en valleien en voeren een groote hoeveelheid slib en bergpuin af, terwijl zij in den benedenloop dikwijls buiten hun oevers treden en de landen met lagen slib bedekken. Langs de rivieren ontstaan door de geringe hellingen der terreinen uitgestrekte moerassen met wilde boschage begroeid, die ook de riviermonden dikwijls omzoomt (Zie I, pag. 225).

Toen in 1863 de eerste Europeaan in Deli voet aan wal zette, was het geheele gebied, dat thans de Residentie Oostkust van Sumatra uitmaakt, onder het bestuur van talrijke Maleische vorsten, die volgens het Siak-tractaat van 1858 onderhoorig waren aan den Sultan van Siak. Dit rijk vormde met die onderhoorigheden een afdeeling van de residentie Riouw, en was gesteld onder een te Siak wonenden Assistent-Resident. Toen in Deli de Europeesche cultures opkwamen, werd in 1864 te Laboean-Deli de eerste bestuursambtenaar geplaatst, een controleur, voor wien een woning aan de rivier werd gebouwd. In 1873 werd het Rijk Siak en Onderhoorigheden tot een afzonderlijke residentie verheven met Bengkalis als hoofdplaats. Herhaaldelijk hadden er nog veranderingen plaats in de organisatie van het bestuur, o. a. in 1884, toen, nadat de Sultan

van Siak afstand had gedaan van zijn onderhoorigheden, de zetel van den resident naar Medan werd verplaatst. De residentie is gevormd en werd uitgebreid door het bij elkander brengen van onderscheidene landschappen en rijkjes. Hiertoe behooren: het gebied van den Sultan van Siak, het eiland Bengkalis (in 1873 door den Sultan in vollen eigendom aan het Ned. Gouvernement afgestaan tot vestiging van den Resident), de landschappen: Panei, Bila, Kota Pinang, Koealoe, Asahan, Batoe Bahra, Tandjong, Si Pareh Pareh, Pagoerawan, Deli, Serdang, Langkat en Tamiang, vroeger tot de onderhoorigheden van Siak gerekend; het gouvernementsgebied Laboean Batoe, de landschappen Kotta Pinang, Pelalawan, Tandjong Kasaoe, Loeboeq Bandhara, Tana Djawa en Siantar, die van 1864 —1888 onze souvereiniteit erkenden, en nog verschillende landschappen en staatjes in het binnenland. De inlandsche vorstjes zijn door tractaten met het Ned. Ind. gezag verbonden. Thans bestaat de residentie administratief uit zes afdeelingen; nl.: 1. Deli, (hoofdpl. Medan), met de onderafdeelingen Medan en Laboean-Deli; 2. Langkat (hoofdpl. Tandjong-Poera), met de onderafdeelingen Beneden-Langkat, Boven-Langkat en Tamiang; 3. Serdang (hoofdpl. Loeboeq Pakam); 4. Padang en Bedagei (hoofdpl. Tebing Tinggi) en 5. Asahan (hoofdpl. Tandjong Balei), met de onderafdeelingen Asahan, Batoe Bahra en Laboean Batoe. De 6de afdeeling is de oude zetel van het bestuur, Bengkalis, met de hoofdplaats van dien naam, en verdeeld in drie onderafdeelingen: Bengkalis, Tanah Poetih en Siak.

De eigenaardige toestand, dat hier het Ned. Gouvernement en Inlandsche vorsten naast elkander regeeren, en dat zoovele vreemdelingen zich hier vestigen, heeft bijzondere regelingen noodig gemaakt voor het onderdaanschap. In 1884 werd met wederzijdsch goedvinden vastgesteld, dat als onderdanen van het Ned. Indisch Gouvernement worden beschouwd: alle Europeanen en daarmede gelijk gestelden, alle Chineezen, Japaneezen, alle personen in dienst van het Gouvernement en alle, niet tot de inheemsche bevolking behoorende personen, gevestigd op door Gouvernementsonderdanen gedreven ondernemingen. Verder werd te Medan het Residentie-gerecht gevestigd, uitsluitend voor Europeanen, waaraan alle vorderingen kunnen onderworpen worden, niet boven *f* 1500 gaande.

Toen het Nederlandsch bestuur voor een groot gedeelte in plaats van dat van den Sultan kwam, werden verschillende havens voor den handel opengesteld, het recht tot het heffen van in- en uitvoerrechten van de oorspronkelijke Maleische vorsten overgenomen, en een afzonderlijk tarief van die rechten voor Deli vastgesteld. Als in- en uitvoerhavens werden aangewezen: Poeloe Moeda (Pelalawan), Siak Sri Indrapoera, Bagan api-api, Laboean Bilik, Soengei Djawi Djawi, Koealo, Tandjong Balei, Tandjong Tiram, Pagoerawan, Bandar Chalipah, Tandjong Bringin, Perbaoegan, Rantau Pandjang, Belawan, Tandjong Poera, Pangkalan Brandan en de Tamiang-rivier. Deze havens, toegankelijk voor alle schepen zonder onderscheid, heeten Inlandsche havens, in onderscheiding van de havens op Gouvernementsgebied.

Terwijl het Ned. Gouvernement zich alleen bepaalt tot het houden van toezicht op en het geven van leiding aan het Inlandsch bestuur, heeft de Inlandsche bevolking overigens zelfbestuur, bestaande uit Inlandsche vorsten en grooten. Van het zuiden naar het noorden gaande, vindt men aan de kust eerst het rijk Siak, waarvan de Sultan van Siak Sri Indrapoera en Onderhoorigheden gebieder is, vervolgens: het Rijk van den „Radja van Pelalawan", dat van het „Hoofd van Rokan Ampat Kota", de afdeeling Laboean Batoe, waarvan de Vorsten van Bila, Panei en Kota Pinang elk een deel besturen, en waartusschen het Gouvernementsgebied Laboean Batoe ligt, en verder het gebied van den „Vorst van Koealo en Leidong."

In deze gewesten werd meermalen beproefd tabak te planten voor de Europeesche markt, doch niet met succes. Daarmede had men meer resultaat in de volgende landschappen, nl. het rijk van den „Vorst van Asahan", de landschappen Batoeh Bahra, Tandjoeng, Si Pareh Pareh, Pagoerawan langs de kust, en in het binnenland: Tanah Djawa en Siantar, bestuurd door verschillende hoofden, Padang en Bedagei (onder den Sultan van Deli), Serdang, waar een sultan regeert, eigenlijk Deli onder den „Sultan van Deli", Langkat onder een „Vorst" met den titel van „Sultan" en Tamiang (dat buiten de zone der tabakscultuur ligt), onder verschillende hoofden. Al deze vorsten, die door ons Gouvernement erkend zijn, dragen lange Maleische titels met veel nuanceeringen; de hoogeren worden met „Toeankoe Sultan" aangesproken, de lageren met Toengkoe, Datoe en Panghoeloe. Vóór de opkomst der Europeesche cultures waren die vorsten eenvoudige lieden, nauwelijks onderscheiden van de overige bevolking, doch door de rijke inkomsten, als gevolg van verleende concessies aan Europeanen, zijn het groote en rijke heeren geworden, die in deftige paleizen wonen. Doordat dit algemeen bekend werd, waren ook de bestuurders van minder door Europeanen bezochte streken gaarne bereid de vreemdelingen in hun landjes toe te laten. Van de Inlandsche vorsten bleef die van Tamiang nog lang onder Atjehschen invloed, maar in 1893 werd dat door een expeditie tot erkenning van het Ned. gezag gebracht en in 1899 werd dit gebied voor Europeesche cultuur- en mijnbouw opengesteld. In de meeste staatjes vindt men nog meer ondergeschikte waardigheidsbekleeders, zoogen. „rijksgrooten", die een deel van de inkomsten van het land verkrijgen. Ook de hoofden der Bataksche kampongs in de Doesoenlanden (zie II pag. 245), welke aan de Maleische kustvorsten onderworpen zijn, vormen bijzondere waardigheidsbekleeders. De inkomsten dier onderscheidene Inlandsche vorsten bestaan uit directe heffingen van de Inlanders, en uit toelagen van het Ned. Indisch gouvernement, als vergoeding voor het afstaan van het recht der heffing van invoer- en uitvoerrechten. Verder genieten zij zeer aanzienlijke inkomsten als cijns van de landen, welke zij afstaan voor Europeesche cultures (voor tabak jaarlijks *f* 1.— per bouw) of voor den mijnbouw, voornamelijk petroleum. Deze laatste inkomsten zijn de aanzienlijkste.

De Inlandsche bevolking bestaat in de kuststreken meest uit Mohammedaansche Maleiers, daarbij uit een geringer aantal Bataks, en in het noorden uit Atjehers. In Siak en in de Timor-Bataklanden vindt men sporen van oude Javaansche immigratie en hier en daar Menangkabausche en Djo-

horsche afstammelingen; in de Doesoenlanden vindt men heidensche Bataks.

Van de Inlanders verdienen velen tegenwoordig den kost bij de Europeesche ondernemers, maar hun aantal is daarvoor op verre na niet voldoende. De overige Inlanders zijn, als de meesten van Sumatra, landbouwers, visschers en inzamelaars van boschprodukten: getah, rotan en hout. De landbouw staat laag: de teelt van rijst, het hoofdvoedsel, is bijna overal geheel onvoldoende voor de locale behoefte. Alleen Asahan voert bij goeden oogst rijst uit naar Deli en Penang. Verder beoefenen enkelen op kleine schaal eenige nijverheid. De rijstbouw heeft in enkele streken op sawah's in andere op ladangs plaats. Waar meer tabakscultuur is, wordt na het oogsten der tabak een gedeelte der velden ook voor een jaar afgestaan voor rijstcultuur aan de Inlanders.

Groenten- en vruchtenteelt drijven de Inlanders weinig, doch Chineezen vinden daarin een goed bestaan. De Liberia-koffie-cultuur, die voor enkele jaren hier in trek kwam als volkscultuur, is door de lage prijzen weder achteruit gegaan. Peper wordt meest in het noordelijk deel aangeplant, notenmuskaat groeit in en om de meeste kampongs, pinangnoten en sirihbladeren voor plaatselijke behoefte vindt men overal, pinangnoten worden ook uitgevoerd. Ramboeng wordt geteeld om gomelastiek te verkrijgen; langs de moerassige kustgedeelten groeit nipah, uit de oerwouden haalt men rotan. De Inlanders bezitten slechts weinig vee; wegens de vele rivieren, welke het land doorsnijden, en door de vestiging langs deze waterwegen hadden zij weinig trekvee noodig, en ook de landbouw was niet tot een ontwikkeling gekomen, om veel ploeg- of trekvee noodig te hebben. De landbouw is meest hakbouw. De jacht op herten, de visch en het gevogelte voorzag vooral in dierlijk voedsel, zoodat ook daartoe geen groote veeteelt noodig was. De visscherij aan de mondingen der rivieren doch ook in het binnenland voorziet in de locale behoefte. Hier en daar vindt men vischvijvers. In het zuiden der residentie wordt visscherij als grootbedrijf uitgeoefend, met uitvoer van gedroogde en gezouten visch naar Penang en Singapore, een bedrijf, waarvan de Chineezen zich meer en meer meester maken.

Europeesche cultures en veranderde toestanden.

De Residentie Oostkust van Sumatra is sedert ruim een kwart eeuw een geheel ander land geworden door de vestiging der Europeesche cultures, bovenal van de tabakscultuur. Wie thans gedeelten als Deli bezoekt en overal het land met gebaande wegen ziet doorsneden, met een spoorweg, met goede woningen en zelfs prachtige gebouwen, kan zich moeielijk den toestand des lands voorstellen, zooals die was vóór 1863, toen hier de eerste planter voet aan wal zette. Geheel de natuurlijke gesteldheid des lands is veranderd. Hoe het toen in het binnenland gesteld was, valt niet met juistheid te zeggen; alleen kan men op grond van overlevering, van oude reisjournalen en van hetgeen men in de nabijheid ziet, zich daarvan eenigszins een voorstelling maken. De vlakke strook lands, afdalend van het gebergte, dat de Toba-hoogvlakte omsluit, ten N.W. door het Gajo-gebergte begrensd, was overdekt met bijna één woud. Naar de kust toe, waar de moerassige riviermonden en delta's vroeger grooter uitbreiding hadden, werd het bosch lager, tot het geleidelijk in het mangrove-woud overging op de plekken,

waar het rivierwater zich met zeewater vermengde en de bodem ziltig werd.

Langs de rivieroevers vond men zeer verspreid enkele kleine nederzettingen van Maleiers en in de hoogere streken van Bataks. In de nabijheid der kampongs was het bosch wel hier en daar gedeeltelijk geveld om open plekken te verkrijgen voor den ladang-aanleg, maar telken jare werd een nieuw stuk bewerkt, en spoedig overdekten kreupelhout en jong bosch weder de plekken, waar voor kort rijst of maïs geteeld was. Groote, aaneengesloten aanplantingen hadden noch Maleier, noch Batak; hun palatuinen (notemuskaat) bestonden uit enkele boomen, alleen staande op verspreide, hooger liggende plaatsen. Hier en daar langs de rivieroevers zag men enkele pinang-boomen (betel-noot), en eenige vruchtboomen op hoogere zandruggen (pematangs) vormden de voornaamste aanplantingen, die dikwijls door hun dicht onderhout en gebladerte met het omringend oerbosch wedijverden. Alleen de pepertuinen maakten hierop misschien een uitzondering, maar ook hier bleef de bodem nog door de schaduwrijke steunboomen bedekt, en werd zorgvuldig gewaakt, dat de peperaanplant niet na eenigen tijd door andere planten in woestenij veranderde. [1])

Zoo was ook Deli voor ruim een veertigtal jaren nog zonder overdrijving één groot bosch te noemen. En thans is datzelfde land nagenoeg één alang-alang-vlakte, slechts door enkele smalle strooken bosch doorsneden, die nog aan de bijl der houthakkers ontkwamen. De oorzaak van deze verandering in den natuurlijken toestand des lands is de tabakscultuur. Door ervaring leerden de tabaksplanters toch al spoedig, dat de maagdelijke boschgrond bijna zonder uitzondering het beste dekblad levert, hoewel ook andere invloeden daartoe medewerkten. Dit had tengevolge, dat voor de teelt van tabak steeds boschstreken gekapt werden en telkens weer nieuwe. Wanneer de tabaksoogst van het land was, werd meestal op de verlaten velden eerst rijst geteeld, en zij werden vervolgens aan de natuur overgelaten. Zoo verdween het oorspronkelijke woud uit Deli en werd vervangen, hetzij door alang-alang-velden, hetzij eerst door laag kreupelhout, waaruit somtijds een secondair bosch opgroeide, dat misschien later weer geschikt was om gekapt te worden voor de tabakscultuur.

Toen aldus het oorspronkelijk woud in Deli verminderde, werd de vraag aan de orde gesteld, of men op het land, dat eens met tabak beplant was geweest, niet opnieuw tabak kon planten? Dit bleek werkelijk na eenige jaren mogelijk te zijn, al werd de soort van blad een andere. Vooral ook door de omstandigheid, dat in latere jaren een gewijzigde vraag ontstond op de markt naar licht gekleurd en dun dekblad. verkreeg de vraag actualiteit.

Tal van proeven om de gebruikte velden weer kunstmatig te beplanten met bosch zijn genomen, maar de resultaten waren niet bijzonder. Door alangbranden werd niet alleen dikwijls de jonge boschaanplant verwoest, doch het bosch had ook geen tijd zich behoorlijk te ontwikkelen en een voldoenden bladhumus te vormen. Daarom is men meer en meer van de reboiseering teruggekomen,

1) Dr. J. VAN BREDA DE HAAN, Regenval en reboisatie in Deli. (Meded. v. 's Lands Plantentuin XXIII).

om zich vooral toe te leggen op praktische bewerking van den bodem en die aldus vruchtbaar te maken.

In de oerbosschen is de tabakscultuur van deze gewesten eerst tot bloei gekomen. Zij is aangevangen in het gebied van Deli, omstreeks 1863, en successievelijk over verschillende gewesten uitgebreid. Het volgend overzicht leert de verbreiding en productie kennen (Zie ook I pag. 503).

Tabakscultuur in de Residentie Oostkust van Sumatra in 1903.

GEWESTEN.	Aantal ondernemingen voor den oogst 1903.	Aantal met tabak beplante velden.	Verkregen productie in 1903 in pikols.
Eigenlijk Deli	40	14 818	151 725
Padang en Bedagei	12	2 744	24 763
Langkat	30	9 914	101 635
Serdang	21	5 384	57 896
Tamiang	3	247	1 772
Batoe Bara	8	1 666	18 468
Asahan	14	1 968	18 856
	128	36 741	372 515

Werklieden.

Het was een moeielijk begin om de tabakscultuur aan den gang te brengen. Toen door den Sultan van Deli concessie was verleend voor het planten van tabak op zijn gronden, was het grootste bezwaar werkkrachten te bekomen. Aanvankelijk wilde de heer J. NIENHUIS, de eerste planter, beginnen op de wijze, zooals op Java de tabakscultuur wordt gedreven, nl. door voorschotten te verleenen aan de Inlanders, om hen in staat te stellen tabak te planten op eenigszins ruime schaal, en die dan van hen op te koopen onder verrekening van het voorschot (Zie ook II, pag. 88). Deze methode mislukte; de Maleiers waren te ordeloos en te lui om tot een geregelde cultuur mede te werken. Ook het stelsel, om in daghuur te laten werken, mislukte, en hoewel door contracten met Maleische en Javaansche werklieden aan te gaan (de eerste koelie-contracten in Deli), waarbij de werklieden zich verbonden om een zeker aantal planten te leveren, de eerste tabak kon afgeleverd worden, bleek het toch spoedig, dat op die wijze de cultuur niet voor ontwikkeling vatbaar was. Toen werden Chineesche koelies als werklieden gezocht, en werd weldra met dezen gecontracteerd, dat een zekere prijs bij de levering van een hoeveelheid tabak zou betaald worden. Op die wijze is het contractsysteem ontstaan, dat nog bestaat, zij het ook gewijzigd. De koelie-ordonnantiën, de eerste in 1880, die herhaaldelijk gewijzigd werden, het laatst in 1897 en 1903, omschrijven de rechten en plichten van planters en koelies ten opzichte van elkander. Tegenwoordig bestaat wel het grootste gedeelte der werklieden op de plantages uit

contract-koelies, maar toch vindt men er ook een aanzienlijk aantal daglooners, zooals het onderstaand overzicht leert.

Bij het zoeken van werklieden heeft men zich ook geenszins tot de Chineezen bepaald. In 1903 waren op de tabaksplantages werkzaam totaal 91 622 contract-koelies, waarvan 57 067 Chineezen, 3209 Klingaleezen of Klings (van Madras en Pondichery), 28 971 Javanen, 965 Bandjareezen, 694 Bojans (van het eiland Bawean) en 4844 daglooners, waarvan 2166 Bandjareezen, 1287 Bataks, 767 Javanen, 218 Bantammers, 227 Maleiers, 108 Gajo's.

Deze werklieden van zoo verschillend ras verrichten in het algemeen ook verschillende werkzaamheden. De Chineezen vormen de hoofdwerkkracht, en zij verrichten ook meest het eigenlijke werk: het planten en oogsten der tabak. Op hen volgen in aantal de Javaansche werklieden, die voornamelijk den graaf- en wegen-arbeid verrichten. Bojans bleken geschikte bouwers van droogschuren en koeliehuizen te zijn, Klings zijn bruikbaar voor graafwerk en vooral als karrevoerders, Bandjareezen en Siameezen, de laatsten zeldzamer, nemen in clubjes het bouwen van droogschuren op zich; Maleiers willen wel koetsier wezen, doen ook diensten als schuitenvoerders, soms ook als boodschappers en schuurbouwers. De Bataks komen zich van tijd tot tijd op de ondernemingen vestigen, maar zijn er zelden vaste werklieden; zij trachten door aannemen van het boschkappen en door het bouwen tijdelijk iets te verdienen om daarna weer naar het bergland terug te keeren.

De belangrijkste werkkrachten zijn derhalve de Chineezen. De minst sterken onder hen werken op het etablissement, de hoofdvestigingsplaats eener plantage, en verrichten het fijnere werk in de fermenteerschuur, maken de tabak gereed voor den uitvoer naar Nederland enz., en de krachtiger personen verrichten het planten en oogsten. Zij zijn daartoe vereenigd in clubjes van 20—40 man, kongsi's geheeten, die direct staan onder toezicht van een Chineeschen voorman, „tandil." Twee tot vier van zulke kongsi's vormen een afdeeling, waarover een Europeesch assistent is gesteld. Op een tabaksonderneming vindt men gewoonlijk twee tot vier afdeelingen. De Chineezen, die hier komen, zijn ongehuwd, werken meest in contract, dat per oogstjaar wordt afgerekend. De Javanen komen hier veel gehuwd, door vrouw en kinderen vergezeld; ook zij werken in ploegen onder „mandoers". Zelfs vindt men er clubs Javaansche vrouwen werkzaam. Nog moeten wij noemen de Bengaleezen en Afghanen, die als oppassers, boodschaploopers en nachtwakers dienst doen, en die in hun vrijen tijd ook de taak van inlandsch bankier vervullen door tegen woekerrente geld te leenen. Door hun lange, flinke gestalten maken zij uiterlijk indruk.

Inrichting der tabaksondernemingen. Gaan wij thans de inrichting der tabaks-ondernemingen nog kortelijk na. Om op een tabaksonderneming jaarlijks ± 400 velden te beplanten, moet men over ± 4000 bouws grond beschikken, omdat de grond, waarop eenmaal geplant is, 7 à 10 jaar dient braak te blijven liggen, vóór die weer voor tabakscultuur geschikt is. De braakliggende gronden zijn spoedig met struiken, alang-alang enz. begroeid. (Zie pag. 321).

Daardoor is van een tabaksonderneming slechts een klein gedeelte gelijktijdig in cultuur, en het overige vormt tijdelijk een wildernis.

De ondernemingen worden regelmatig met wegen doorsneden, en op het voordeeligst gelegen punt wordt het etablissement gevestigd. Dit moet van alle kanten gemakkelijk bereikt kunnen worden, maar tevens is het wenschelijk het zoo te plaatsen, dat een gemakkelijke verbinding met den spoorweg of met een rivier kan verkregen worden tot vervoer van het produkt en tot aanvoer van materiaal. Verder is de nabijheid van een rivier wenschelijk voor draineering en reinheid in 't algemeen, omdat in den sorteertijd soms tot 1000 menschen om het etablissement vereenigd zijn. Op het hoofdetablissement vindt men in den regel de woning van den administrateur, den beheerder der onderneming, door alle koelies „Toewan Besaar" d. i. groote heer genoemd, in onderscheiding van de employés, assistenten enz. die „toewan" zoo en zoo of „toewan ketjil", kleine heeren, worden genoemd. De Chineezen geven gewoonlijk elken Europeaan een bijnaam, als „toewan tinggi", d. i. de lange meneer, „toewan brebok" d. i. de meneer met den baard enz. Behalve het groote huis van den administrateur vindt men op het hoofdetablissement de woning der kongsi-assistenten, waar de jongelui in den schuurtijd samenwonen, en, hoewel onder één dak, gewoonlijk ieder eigen appartementen heeft. De eerste werkman eener onderneming, de meesterknecht zou men zeggen, heet de „hoofd-tandil" of „tandil besaar", hij is het hoofd der aanwezige Chineezen, zorgt voor het nakomen der gegeven orders enz. en heeft daar veel beteekenis. Zijn veelal vrij aanzienlijke woning staat bij de fermenteerschuur en is door een reusachtige lantaarn kenbaar. Dicht hierbij vindt men gewoonlijk een Chineeschen tempel. Verder heeft men er het kantoor, de fermenteerschuur, het groote gebouw, waar de oogst verzameld en bewerkt wordt, en in den regel de Javanen-kampong, d. i. de huizen of ook wel de loodsen van de Javaansche koelies en van den mandoer. Deze is op eenige ondernemingen zeer netjes ingericht, waar getrouwde Javanen elk met hun familie een kleine eigen woning hebben met keukentje er achter en groententuin met vruchtboomen er omheen. De mandoers of soms wel hoofdmandoers, hebben een hooger, grooter huis in het midden van dien kampong. Soms vindt men in de nabijheid een hooger gelegen, geheel open loods met plankenvloer, waar op feestdagen de gamelang weerklinkt, maar waar ook gedobbeld wordt en de dansmeiden of ronggengs hun voorstellingen geven. Hier vindt men gewoonlijk den Javaanschen of Maleischen winkel, — warong of kedei genoemd, waar snuisterijen, kleeren, dranken enz. te koop zijn. Het wachthuis met de oppassers, de Chineesche winkel of Kedei (die onder controle staat van den administrateur), de stal voor dienstpaarden, de ossenstal, de karren- en materialenloodsen en het hospitaal, dat zijn nog eenige der belangrijkste gebouwen van het hoofdetablissement der onderneming.

In het hoofdetablissement wordt de centrale arbeid verricht. Doch bij het bewerken der velden verhuizen de veldarbeiders naar het land, waar kongsihuizen voor de koelies gebouwd zijn. In elk kongsihuis wonen 40 à 50 man, en van die kongsi-huizen gaan zij naar de velden om hun arbeid te verrichten.

Cultuurtoestanden in vergelijking met Java. Verkeer.

Wij mogen bij de organisatie en inrichting der tabaksplantages niet langer stil staan. Het gezegde is voldoende om in te zien, dat het geheel zelfstandige organisaties zijn, waarbij de arbeiders allen in dienst van den ondernemer staan. Hieruit volgt het verschil van de tabakscultuur op Sumatra met die op Java, welke wij op pag. 88 van dit deel beschreven. Op Java bestaat het opkoopstelsel, waarbij de cultuur grootendeels aan de Inlanders wordt overgelaten; op Sumatra is de Europeaan de ondernemer, die alles beheert en regelt, en voor wien de arbeiders als loondienaren werken. Op Java wordt een opkoopcontract gesloten met Javaansche landbouwers, om hun grond voor tabakscultuur te bestemmen, op Sumatra wordt voor nieuwen aanleg een terrein uitgezocht in de bosschen, dat nog beschikbaar is, en als het geschikt blijkt, wordt met den Sultan van het gebied een contract gesloten over het gebruik van den grond. Bij elk dier contracten, welke, alvorens aan den Resident ter goedkeuring te worden aangeboden, door den Sultan en de Rijksgrooten moeten onderteekend zijn, wordt een kaart van het verkregen land gevoegd, door den Gouvernementslandmeter geteekend. Eerst daarna kan de arbeid op het terrein aanvangen. Dit stelsel van eigen beheer van den aanplant onder voldoend en deskundig toezicht, waarbij het leveren van goede kwaliteit hoofdzaak en kwantiteit als bijzaak wordt beschouwd, heeft de tabakscultuur hier een buitengewonen bloei gegeven.

De tabaksplanters in deze gewesten zijn uit tal van landen afkomstig. Vele namen der ondernemingen in Deli, als: Polonia, Helvetia, Rotterdam, Danmark, St. Cyr, Frankfort, Hilversum enz. duiden aan, dat de ontginners in dit gebied uit vele landen afkomstig zijn. De meeste natiën van Europa leverden daartoe hun contingent. Daardoor heeft Deli een cosmopolitisch karakter.

De opbrengst der tabakscultuur van de Oostkust van Sumatra loopt tot buitengewone bedragen. Van den aanvang in 1864 tot en met 1904 had de uitgevoerde tabak in totaal een waarde van 793 940 000 gulden. In 1872 telde men er 32 tabaksondernemingen, in 1875: 40, in 1901: 128, in 1902: 133, in 1903: 128 en in 1904: 122.

De tabak, in deze gewesten geproduceerd, wordt meest naar Nederland in consignatie gezonden en op de veilingen te Amsterdam en te Rotterdam verkocht. Van de Sumatra-tabak werd in 1902 te Bremen slechts 3241 pakken aangevoerd tegen 214 171 pakken te Amsterdam en Rotterdam. De Nederlandsche tabaksmarkten behooren daardoor, vooral voor dekbladtabak, tot de belangrijkste van Europa.

Bij de opening van deze tabaks-ondernemingen stonden zij in nauwe commercieele betrekking met het tegenoverliggende Penang. Alles, wat in het land zelf niet te vinden was, levensmiddelen zoowel als gereedschappen, koelies en trekvee en zelfs de „blanke dollar", werd uit Penang getrokken. In de laatste vijftien jaren is daarin verandering gekomen. De geregelde vaart van de Norddeutsche Lloyd tusschen Belawan en Singapore, de oprichting der Kon. Paketvaartmaatschappij in 1891 en de verbeterde communicatie daardoor met Batavia verkregen, hebben het verkeer met Penang verminderd. De Paketvaart benevens de Lloyd verkregen sedert een aandeel in het tabaksvervoer, maar nog altijd gaat een gedeelte over

Penang. Zoo bestaat er nog steeds een druk verkeer van kleine stoomschepen tusschen Penang en de verschillende havens der Oostkust van Sumatra, als Bangkallan, Brandan, Tandjong-Poera, Belawan en Tandjong Balei. De passagiers van Deli naar Europa nemen meest de route over Singapore, maar van Deli bezoeken velen voor een verzetje Penang, dat door zijn heuvels ook een verfrisschings- en herstellingsoord is voor hen, die aan de Oostkust van Sumatra in het heete klimaat te veel zijn afgemat. Wat voor Batavia de Preanger met Soekaboemi en Garoet is, en wat voor een koortslijder van Oost-Java het Tenggergeb. en Tosari zijn, is voor de Delianen Poeloe Penang.

In het binnenland van de landschappen der tabakscultuur is door den aanleg van vele wegen het verkeer verbeterd. De Deli-maatschappij nam het initiatief in 1883 voor de aanvraag en concessie voor een spoorweg van Laboean naar Medan, welke overging aan de Deli-spoorwegmaatschappij, en in 1886 werd het eerste gedeelte geopend. Sedert werd het net uitgebreid, ook met stoomtramwegen. In exploitatie zijn de lijnen Belawan – Medan – Delitoewa 34 K.M.; Medan—Serdang – Perbaongan 37 K.M.; Medan – Timbang – Langkat – Selesseh 32 K.M.

Daarenboven kwamen er onderscheidene tramverbindingen tot stand. De totale spoorweglengte bedraagt 92 K.M., die der tramwegen 155 K.M.

Verdere opbrengst des lands. Koffiecultuur. Petroleum.

Naast den tabaksbouw vindt men in deze residentie nog andere cultures. Toen in 1889 en 90 de groote productie van tabak tot prijsvermindering en een „Krach" leidde, wendden enkele planters zich van de tabak af. Van dien tijd dagteekent de koffiecultuur der Oostkust, speciaal in het Rijk Serdang. De daargeteelde koffie is hoofdzakelijk Liberia-koffie, waarvan de zaden voor het eerst in 1873 in Ned. Indië werden ingevoerd, terwijl, daar deze niet opkwamen, in 1875 planten werden overgebracht. De koffiecultuur is er toegenomen; men vindt die thans in Deli, Padang en Bedagei, maar voornamelijk in Langkat. In 1901 vond men er 31 koffie-ondernemingen (waarvan een aantal ook andere cultures dreven) met een opbrengst van 31 462 pikols, in 1903: 34 ondernemingen met 49 538 pikols opbrengst.

Behalve de hoofdprodukten tabak en koffie, wordt op een aantal ondernemingen veel werk gemaakt van ramboeng- (caoutchouc) cultuur, (op de onderneming Deli Moenda o. a. staan 66 000 caoutchouc-boomen). Ook enkele andere cultures worden in het klein gedreven, o. a. gambir, spaansche peper, klappers, rameh enz.

Verder is de petroleum een belangrijk produkt van de Oostkust van Sumatra. In 1883 werd door het Inlandsch bestuur van Langkat concessie verleend voor petroleum-ontginning op een terrein van 500 bouws, de eerste concessie van dien aard op Sumatra, welke in 1890 in de „Kon. Ned. Maatschappij tot exploitatie van Petroleumbronnen in Ned. Indië" werd ingebracht. Sedert werden onderscheidene putten geboord, in 1894 werd een afscheepplaats aan de Aroe-baai ingericht, een tweetal raffinaderijen werden opgericht en de concessiën uitgebreid. Ook nog andere kleinere kleinere concessies bestaan hier. De opbrengst der petroleum bedroeg in 1893: 401 370 units (1 unit = 10 Amerik. gallons = 37,8 liter), in

1904: 6 448 800 units. Verder is hier met succes werkzaam de „Maatsch. tot Mijn-, Bosch- en Landexploitatie" in Langkat nabij Tandjong Poera, wier productie in 1904 bedroeg 1 904 700 units petroleum. In Siak is het Sumatra-Borneo-Mijnbouw Syndicaat werkzaam.

Met de ontwikkeling der cultures en van den mijnbouw nam ook de handel aan de Oostkust van Sumatra sterk toe. De monding van de Deli-rivier bleef de voornaamste haven van dat gewest. De toegang tot de haven door de Belawan-geul laat wel aan diepte te wenschen over, doch men is bezig die machinaal uit te baggeren, en door betonning en bebakening wordt de toegang er aangewezen. De scheepvaart is er zeer aanzienlijk. Er werden:

Ingeklaard in:	1901	1903
Stoomschepen	1225	1789
Zeilschepen op Inl. wijze getuigd	1318	1435
	2543	3224

In 1903 behoorden in de residentie te huis 17 stoomschepen (15 259 M^3 inhoud) en 154 inlandsche en Chineesche vaartuigen (18 264 M^3 inhoud). De belangrijkste haven is verreweg die van Belawan (Deli), daarop volgt die van Tandjoeng Poera (Langkat) en verder die van Tandjoeng Tiram (Batoe Bahra). De uitvoer bedroeg in 1904 te Belawan: 17 458 000 K.G. tabak voor Europ. markt, 1 858 900 K.G. bereide koffie en 38 000 K.G. koffie in hoornschil, 160 900 K.G. pinangnoten, 43 700 K.G. rotting, 22 600 K.G. kapok, 16 500 K.G. notenmuskaat, en verder foelie, getah, peper. De invoer bestaat uit allerlei artikelen van dagelijksche behoefte.

Nederzettingen. Medan enz.

De belangrijkste nederzetting is Medan, een vriendelijke stad. Medan werd in 1869 door den administrateur der Deli-Maatschappij tot woonplaats gekozen, daar deze plaats goed gelegen was als centrum der toenmalige bezittingen dier Maatschappij, en de Deli-rivier, waaraan het gelegen is, het op ± 22 K.M. afstands in verbinding brengt met de afscheepplaats aan de kust. Vroeger is Medan een sterkte der Inlanders geweest, gelegen te midden van oerwouden. Doch toen deze plaats de vestiging werd der ondernemers, breidde zij zich spoedig uit, werd het oerwoud uitgeroeid en hebben kampongwoningen en groententuinen de wildernis doen wijken. Daardoor telt Medan, in 1900 met 12 700 inw., thans, in 1905: 18 000 inw. waaronder 7700 Chin., 1270 andere vreemde Oosterl., 525 Europ. en Japanners en 3130 Inl. [1]).

Medan maakt een aangenamen indruk. Bij het verlaten van het station ziet men een ruime grasvlakte voor zich, de esplanade, waarop aan de zijde van het station het monument verrijst ter herinnering aan de gevallenen in Tamiang bij de expeditie van 1893. Rondom de esplanade loopen beschaduwde wegen, waaraan verrijzen het militair kampement, de banken, het postkantoor, het Prot. kerkje, de Witte Societeit, het Medan-hotel enz. Achter het laatste begint het

1) De cijfers der nationaliteiten zijn meest van 1900.

Chineesche kwartier, waardoor de voornaamste weg loopt. Vervolgens komt men aan een Europeesche wijk met Kath. Kerk, school, gouvernementsbureaux en particuliere woningen. Een brug over de Deli-rivier voert naar het Polonia-park, op een Europeesch villapark gelijkend. Over den spoorweg ligt nog een Europeesche wijk, en daarachter vindt men Maleische kampongs, waar de Bengaleesche veehouders wonen, die de plaats van melk en vee voorzien. In het Chineesche kwartier heerscht de meeste drukte. De meestal uit twee verdiepingen bestaande huizen zijn beneden tot winkel of werkplaats ingericht. Ook vindt men aan den hoofdweg enkele Europeesche winkelmagazijnen. Medan is electrisch verlicht. Het nieuwe paleis van den Sultan ligt even buiten Medan; op het oude sultansterrein wonen meest Inlanders. [1])

Aan den mond der Deli-rivier ligt Belawan, het eind- en het afscheepstation van den Deli-spoorweg, een plaatsje in opkomst, met drukke scheepvaart op Penang en Singapore. Verder: Tandjong Poera 5072 inw. (waarv. 1055 Chin., 42 Europ., 218 vreemde Oosterl.) met eenige Europeesche en vele Chin. en inlandsche toko's. Vele ondernemingen voeren hun produkten over Tandjong Poera. Uitvoer van peper, rotan, was, katjang, gambir, doch voornamelijk van tabak en petroleum. Binnenlandsche handel over de Langkat-rivier (Zie beneden). Loeboeq Pakam (2074 inw., waarv. 581 Chin., 105 vreemde Oosterlingen en 12 Europ.) — Bindjei (4274 inw., waarv. 1375 Chin., 422 vreemde Oosterlingen en 52 Europ.)

De verdere rivieren en kustplaatsen.

Wij zullen de kust van het noorden af volgen en de verdere rivieren en nederzettingen kortelijk de revue doen passeeren.

In het N. mondt de rivier van Tamiang uit, die aan den mond 100—120 M. breedte heeft en bij de eerste kampong 60—75 M.; ze is op vrij verren afstand voor stoomscheepjes van 6 voet diepte te bevaren. Tot ver in den mond vindt men bij eb zoet water. Aan de rivier ligt de hoofdplaats der afdeeling Tamiang. – Seroewai, 18 K.M. van den mond; een kleine stooomer onderhoudt een veertiendaagsche gemeenschap met Deli.

Verder zuidelijk buigt de lage kust, waar de bakau-boomen in den modder wortelen, terwijl op het meer zandige strand meest tjemara-boschjes voorkomen, zich binnenwaarts en vormt de Aroe-baai, die bij een breedte van ongeveer $5^1/_4$ K.M. bijna 11 K.M. in het land doordringt, met het eilandje Sembilang aan den zeekant gelegen. Het eilandje is meest met hoog geboomte bedekt en omringd met modderbanken; aan den zuidkant, waar men zandstrand heeft, vindt men een kampong en is in 1894, toen de toenemende afvoer van petroleum behoefte deed gevoelen aan een betere afvoerplaats, een nederzetting der Kon. Ned. Petroleum-Maatschappij gevestigd, terwijl er pakhuizen voor petroleum zijn gebouwd, die met prauwen van Pangkalan Berandan aan de Babalan-rivier wordt aangevoerd. Om de verscheping te vergemakkelijken zijn er steigers aangelegd. In 1894 vertrok het eerste stoomschip met petroleum van hier naar Hongkong.

1) Zie over Deli: WILLEM WESTERMAN, *De tabakscultuur op Sumatra's Oostkust* 1901, en *Deli in Woord en Beeld*, door A. W. NAUDIN TEN CATE, bij J. H. DE BUSSY 1905).

De Babalan-rivier, met een mond van ongeveer 1/2 K.M. breed, is meer een zeearm dan een rivier, met veelal zout water en getijdenverschijnselen. De Langkat-rivier, ook wel „Bampoe Lau bijang" of Honden-rivier geheeten, is de hoofdstroom van het gewest Beneden-Langkat, die met een mond van 0,9 K.M. breedte in zee valt. Zij ontspringt op den noordvoet van den Dendoe Benoewa, een berg van 1820 M. hoogte, aan de N. spits van het Toba-meer en stroomt met een grooten boog eerst door het bergland naar het N.W. en vervolgens naar het N.O. door de vlakte. De snelstroomende rivier is tot 100 zeemijlen van den mond nog bevaarbaar voor vaartuigen van 30 last. Tandjong Poera aan deze rivier noemden wij reeds.

De Deli-rivier en de nederzetting aan den mond bespraken wij reeds. Verder de Padang-rivier, waarop eenige vaart van kleine kuststoombooten en „tongkangs" bestaat ten behoeve der tabaksondernemingen. De Asahan-rivier is een eind in den benedenloop bevaarbaar. Aan deze rivier ligt 12,6 K.M. van den mond de nederzetting Tandjoeng Balei (1834 inw., waarv. 797 Chin. en 39 Europ.), met Europeesche en Chineesche toko's. Van hier loopt een weg naar het Toba-meer en de Padangsche Bovenlanden. Behalve tabak wordt er veel rijst en coprah uitgevoerd, voornamelijk naar Deli en Penang. — De Panei-rivier vormt een breeden mond, waaraan Laboean Bilik ligt (330 inw.) met Maleische en Chineesche bevolking, welke zich meest met vischvangst bezig houdt. Een breeden mond van ongeveer 9 K.M. vormt de Rokan-rivier, een moeielijk vaarwater wegens de vele banken van drijfzand. Eigenaardig is het verschijnsel der „bena" of „beno", dat 3 dagen vóór en na N.M. en V.M. voorkomt, en bestaat in een drie voet hooge golf, die zich met donderend geweld snel rivieropwaarts beweegt. In de laatste jaren moet de Bena in kracht afnemen. Op enkele andere rivieren dezer kust moet iets dergelijks voorkomen; ook in Europa is dit verschijnsel niet onbekend. In de Seine en Garonne heet het Mascaret, aan de Gironde spreekt men ook van raz de marée (waterratten).

Vervolgens kenmerkt zich de kust van Sumatra door tal van vrij groote eilanden, die slechts door smalle zeestraten er van gescheiden zijn. De voornaamste dezer eilanden zijn, van het N. af, Roepat of Segaro met P. Médang en verder de Brouwers-eilanden, van welke de belangrijkste zijn: P. Bengkalis, P. Padang, en P. Rantau of P. Tebing Tinggi met P. Rangsang. De kust van deze eilanden bestaat uit lagen, aangeslibden grond, op onderscheidene plaatsen met meren en moerassen overdekt. Zoowel op het vasteland als op de eilanden is de bevolking schaarsch, zoodat men er slechts enkele kampongs van beteekenis ziet, en op de eilandjes hier en daar verspreide woningen, waar Chineezen van Singapore houtzagerijen hebben opgericht, waarvan de houtwerken als Singaporesche planken in de Straat Malakka en zelfs op Java goeden aftrek vinden. Vischvangst en het inzamelen van boschprodukten zijn de belangrijkste bronnen van bestaan. Op het eiland Bengkalis ligt de nederzetting van dien naam (1048 inw., waarvan 706 Chin., 305 Inl. en 35 Europ.), vroeger de hoofdplaats der residentie, die later naar het gebied der tabakscultuur verplaatst is. De Chineezen koopen vooral de troeboekvisch op, een elftsoort van

weinig waarde, doch welks kuit als toespijs bij de rijst dient en een gezocht handelsartikel door den geheelen Archipel vormt.

De belangrijkste rivier, die in de Brouwersstraat uitmondt, is de Siak, die wij nader beschrijven. De Siak-rivier heeft te Siak een breedte van ± 217 M. en een diepte van 12 vadem; haar breedte en diepte worden allengs minder, maar toch blijven die altijd voldoende voor zeeschepen, welke te Pakan Baroe nog ± 8 M. en te Kwala Tapong ± 4 M. water vinden, terwijl de breedte der rivier bij eerstgenoemde plaats ± 80 en bij laatstgenoemde ± 100 M. bedraagt.

Van Pakan Baroe af naar boven vermindert de breedte langzamerhand, dikwijls tot niet meer dan 60 M. en dan is bij het bevaren omzichtigheid noodig wegens de scherpe bochten en vele boomstammen.

Van de zijrivieren der Siak-rivier is de Soengei-Mandau aan den linkeroever verreweg de voornaamste; andere zijrivieren aan dien kant leveren geen praktisch nut op voor de communicatie. De rechter zijrivieren staan alle, wat bevaarbaarheid betreft, verre beneden de Soengei-Mandau, doch zijn van belang, omdat zij voor kleine vaartuigen tot diep in het binnenland bevaarbaar zijn en de natuurlijke wegen vormen, waarlangs de „orang talong" uit hun bosschen de Siak-rivier kunnen bereiken en omgekeerd. De voornaamste van die „Soengei's zijn: de Soengei-Mempoera, Soengei-Boewattan, Soengei-Gassip en de Soengei-Tebing Tinggi.

De vloed doet zich tot Kwala Tampong gevoelen, doch alleen bij springtij en lagen waterstand; meestal loopt het water af tot Pakan Baroe en is ook daar weinig van opstuwend water waar te nemen, als door de regens de waterstand in de Bovenlanden hoog is.

Over 't geheel zijn de rivieroevers laag en dicht begroeid. Tusschen Siak en Pakan Baroe treft men hier en daar een of meer woningen aan, waarvan de bewoners zich met de rijstteelt op ladangs bezighouden of wel eenige vlothuizen, maar de nederzettingen hebben weinig te beteekenen. Voorbij Pakan Baroe loopen de rivieroevers bij eenigszins hoogen waterstand geheel onder, zoodat geen enkele woning of ladang hier wordt aangetroffen. Ongeveer vier uur varens boven Pakan Baroe loopen de rivierbochten in zandplaten, „pasirs", uit. De eerste draagt den naam Pasir Sala; deze plaats werd als grens aangewezen, waar beneden de eerste Hollanders geen handel mochten drijven (NETSCHER, De Ned. in Djohor en Siak, bijl. IV). Hoe hooger de rivier op des te uitgestrekter worden die pasirs; bij hoogen rivierstand loopen zij onder water.

De bosschen langs de rivier leveren goede houtsoorten op en de gewone boschprodukten. Het verkeer op de beneden-rivier is levendig door de vele stoombootjes, die tusschen Siak en Pakan Baroe op en neer varen; verder op reist men meest met prauwen.

Siak, eigenlijk Siak Seri Indera Poera, heeft een militaire post en een fort aan den rechteroever der rivier, in 1860 voltooid; het paleis van den Sultan en de Inlandsche en Chineesche kampongs, die er vervallen uitzien, liggen aan den overkant. De handel is meest in handen der Chineezen. Pakan Baroe, hooger op gelegen, is het hoofdstation voor den handel en het personenverkeer tusschen Sumatra's West- en Oostkust. De uitvoer van Siak bestaat in getah,

rotang, was, koffie, pinang, gambir, honig, gaharoe (een soort reukhout), tabak, karbouwhuiden; ingevoerd worden: gedroogde visch, manufacturen, kramerijen, petroleum, gepelde rijst.

Vervolgens zuidwaarts gaande komen wij in het stroomgebied van de Kampar-rivier. De Kampar ontstaat uit de vereeniging van twee stroomen: Kampar Kanan (= rechter) en Kampar Kiri (= linker), elk met onderscheidene bijstroomen, die op het gebergte van westelijk Sumatra ontspringen. Deze rivier is voor handelsweg op verre na niet zoo goed geschikt als de Siak. Vóór de monding ligt een groote bank, met kronkelende geul er door, waarin bij lagen waterstand maar 4 voet diepte is. Bij springtij rijst het water er 20 voet en dringt dan met geweldige kracht de monding binnen, zoodat men aan de hoofdplaats Poelau Lawan het donderend geluid van het aanstormende water kan hooren. Die hooge vloedgolf, de „bena" of „beno", is voor de prauwvaart en zelfs voor stoomschepen vrij gevaarlijk. Is men stroomopwaarts de zandbanken voorbij, dan heeft de rivier bij laag water nog 2 vadem diepte. Weldra neemt de diepte toe, en voorbij Teratak Boeloeh is die 4 vadem bij laag water. Hooger op, in de V Kota's, levert de rivier voor de prauwvaart geen moeielijkheden op, doch verder naar boven, in de onderafdeeling „Pangkalan Kota Baroe" en „XII Kota Kampar" bevinden zich gevaarlijke stroomversnellingen, waar echter gedeeltelijk de rotsdrempels werden opgeruimd. Boven Koewo, op de grens der Padangsche Bovenlanden, worden de oevers der rivier gevormd door steile, met bosch begroeide uitloopers van het grensgebergte; beneden Koewo is het terrein vlak en stroomt de rivier tusschen de aan beide oevers gelegen dorpen door, die van elkander gescheiden zijn door sawah's, tuinen, grasvlakten en kreupelhout en door moerassige bosschen. Bij hoogen waterstand wordt dat vlakke gedeelte grootendeels overstroomd. Landwegen zijn er door deze terreingesteldheid weinige, en die bestaan meest enkel uit voetpaden, van beekjes doorsneden, welke de dorpen verbinden. De handel en het verkeer hebben bijna uitsluitend plaats over de rivier.

De landstreken, die tot het stroomgebied dezer rivier behooren, duidt men aan als de Kamparlanden, uit verschillende landschappen bestaande, met het Nederlandsch gouvernement in betrekking. Deze gewesten zijn nog zeer onvoldoende bekend.

De landbouw in het gewest der V Kota's staat op vrij hoogen trap; sawah's omringen de dorpen en ook op droge velden wordt er rijst verbouwd, maar de productie is er niet voldoende voor de behoefte; daarom wordt er rijst uit de „L Kota's" ingevoerd. Op de erven der woningen worden peper en koffie verbouwd en nabij de dorpen gambir in geregelden aanplant. In den heuvelrug Si Balimbang wordt tinerts op inlandsche wijze gewonnen en naar Singapore uitgevoerd. (Zie A. L. van Hasselt, Tijdschr. K. N. A. Gen. 1900 pag. 67 enz.)

VI. De Residentie Riouw en Onderhoorigheden.

De Assist.-Residentie Indragiri.

Deze Residentie omvat de eilandengroep de Riouw-Lingga-Archipel en op Sumatra de Afdeeling Indragiri, (assist. resid.) bestaande uit het gebied der Batang-Kwantan of B. Indragiri en de Reteh-rivier. Vangen wij aan met de beschrijving van het gedeelte

op Sumatra. Wij moeten ons ook hier bepalen tot enkele grepen, om de gestelde ruimte niet te zeer te overschrijden.

De Kwantan (ook Koeantan) of Rivier van Indragiri, die vooral door de expeditie IJZERMAN beter is bekend geworden, ontstaat in de Padangsche Bovenlanden (II pag. 208), stroomt door de onafhankelijke Kwantan-districten, en wordt bij Loeboek Ambatjang, waar zij in het laagland komt, bij gemiddelden waterstand bevaarbaar voor zeilprauwen. Chineesche jonken kunnen niet verder dan tot Tjeranti komen, tot waar ook stoomschepen van 2 M. diepgang gaan. Beneden Tjeranti, in het gebied van Indragiri, wordt de stroom Rivier van Indragiri genoemd, die afwisselend van diepte is en bij droge jaren voor de scheepvaart enkel kan gebruikt worden tot Tjenako, waar de Tjenako er in uitmondt. Benedenwaarts is zij 3 à 4 M. diep en verdeelt zich nabij den mond in het deltaland in verschillende armen van 130—300 M. breedte, terwijl talrijke zandbanken de scheepvaart bemoeielijken. Van deze zijn de Batang Toeako en de Kwala Ladjau de aangewezen vaarwaters. De laatste wordt het meest gebruikt. Van tijd tot tijd is het plan ter sprake gekomen deze rivier geschikt te maken voor den afvoer der produkten van de Padangsche Bovenlanden, o. a. van de steenkolen.

Voorbij de Kwala Ladjau buigt de kust zich om naar het Z. Hier mondt eerst de Sapat Dalam uit, een andere monding der Indragiri en, vervolgens de Reteh-rivier, met drie monden door haar deltagebied stroomend. Tot Kota Baroe, een kampong op 64 K.M. van den mond, kan men de rivier opvaren, misschien nog verder. Deze rivieren met hun bijstroomen nemen den weg door dichte wouden en wildernissen, die het land moeielijk toegankelijk maken.

De bevolking in de Onafhankelijke Kwantandistricten, waar kleine potentaatjes tamelijk vrij spel hebben, komt met die der Padangsche Bovenlanden in taal en gewoonten overeen. De bebouwde gronden zijn er individueel eigendom: ontginning, aankoop, schenking en erfenis doet de gronden verkrijgen. Onbebouwde gronden zijn er eigendom der negari's. Sawah's zijn er niet; de rijst wordt op ladangs verbouwd, evenals tabak, gambir, suikerriet, indigo, djagoeng, obi-soorten, klappers enz. In de laatste jaren werd er Liberia-koffie aangeplant. De aanzienlijke veestapel bestaat uit runderen, karbouwen en geiten, welk vee uitgevoerd wordt naar de Pad. Bovenlanden. De uitgestrekte bosschen leveren boschprodukten: harsen, gommen, rotan en timmerhout. De vrouwen wasschen goud uit het rivierzand. Ook petroleum wordt er gevonden.

De afdeeling Indragiri omvat het gedeelte der Residentie Riouw op Sumatra. Zij bestaat uit het rijkje Indragiri en de landschappen Reteh, Gaoeng, Igal, Mandah, Kateman en Danei. De controleur zetelt te Ringat. In het moerassig kustgebied woont een Maleische bevolking.

De Riouw-Lingga Archipel.

Het overig gedeelte der Residentie Riouw bestaat uit onderscheidene eilanden, die tot twee hoofdgroepen te brengen zijn: de Riouw- en Lingga Archipel en de Poeloe Toedjoeh-eilanden-groep. De eilanden der Riouw-Lingga Archipel behoorden in de 16de eeuw tot het gebied van den Sultan van Djohor (in Zuid-Malakka). De

gunstige geographisch-economische ligging van dat gebied viel den Nederlanders reeds spoedig in het oog, en het veroveren van Djohor werd daarom op hun politiek programma geplaatst. In 1606 werden reeds vriendschappelijke verdragen door CORN. MATELIEF met den Sultan van Djohor gesloten, en sedert hadden er eenige betrekkingen der Compagnie met deelen van dit Rijk plaats, en met behulp der Djohorieten werd zelfs in 1641 Malakka door de Nederlanders veroverd, waardoor de Portugeezen verdreven waren en de zeestraat door Nederlanders werd beheerscht. Omstreeks 1680 vestigde de Sultan van Djohor zijn residentie te Riouw, en in de Koninklijke residentie aldaar werd in 1685 een contract gesloten tusschen Djohor en de Compagnie, dat in 1689 werd vervangen door een nieuw, waarbij aan de Compagnie onderscheidene handelsvoorrechten werden toegestaan, vooral ten opzichte van Siak. Nadat nog kort de residentie des Sultans weer op het vaste land was te Djohor, bleef die sedert 1709 te Riouw gevestigd. De strijd over de opvolging en de onzekerheid, die er heerschte, deed de Compagnie vervolgens krachtiger optreden, en in 1784 werd een contract gesloten, waarbij Djohor werd beschouwd als veroverd grondgebied, dat de Sultan in leen ontving van de Compagnie.

Het tractaat met Engeland in 1824, waarbij Malakka door Nederland werd afgestaan en de aanspraken van dit land op Singapore werden opgegeven, had ten gevolge, dat Djohor werd gesplitst, en de Sultan voortaan Djohor wegliet uit zijn titels en enkel „Sultan van Lingga, Riouw en Onderhoorigheden'' heet. Op dit oogenblik bezet een Boegineesch geslacht den sultanszetel in plaats van het vroegere Maleische en de Sultan is leenman van het Ned. Gouvernement.

I. De Riouw-Lingga Archipel. Deze archipel wordt gevormd door honderden eilanden, meestal zeer kleine, om eenige grootere gegroepeerd. Daardoor zijn zij in eenige groepen te verdeelen: 1. de Karimon-groep, 2. de Batam-groep, 3. de Bintang-groep, 4. de Lingga-groep en 5. de Singkep-groep. De meeste dezer eilanden zijn gevormd uit den plooiingsrug van Malakka, die hier wel wordt afgebroken en gedeeltelijk onder zee duikt, maar waarbij nog enkele brokstukken van het vernielde gebergte zichtbaar zijn gebleven. De grondslag der meeste eilanden bestaat uit graniet, gneis en oude sedimentaire gesteenten: oude leigesteenten enz. De werking van golfslag, zeestroomingen (die in deze zeestraten met afwisselende breedte en diepte hevig kunnen zijn, zoodat de snelheid soms 7 mijlen per uur bedraagt), van verweering en de arbeid der koraaldiertjes, benevens de aanslibbing werken samen, om deze eilandjes voortdurend van gedaante te doen veranderen, en ook bij de talrijke zeestraten steeds wijziging in de toestanden des waters te brengen. De bodemoppervlakte bestaat uit gele of roode, weeke kleigesteenten, op enkele eilanden als pottenbakkersklei of leem, op andere gedeelten uit zandvlakten, langs de stranden uit grijze, alluviale modder, en in de binnenlanden niet zelden uit vruchtbare, humusachtige aarde.

Grillig gevormd, met de meest afwisselende horizontale gedaante en grootte, liggen de eilanden hier door elkander, terwijl ook de verticale bouw de meeste verscheidenheid oplevert. Bergen en heuvellanden wisselen er af met lage vlakten, en op enkele steekt een hooge bergtop zijn spits op uit het land. Het eiland

Lingga, grootendeels uit alluviale vlakte bestaande, wordt doorsneden van een bergketen met hooge, grillige toppen, waarvan de Piek van Lingga van ± 4000 voet de hoogste is. Van het eil. Singkep is het N.O. bergachtig, terwijl de kusten en het binnenland bestaan uit moerassige vlakten. De eilanden der Batam-groep zijn heuvelachtig, echter meestal niet hooger dan 200 à 300 voet. Van de Bintang-eilanden is het eiland Bintang het grootste. In het binnenland heuvelachtig, de Groote Bintangberg stijgt tot 1235 voet, zijn de kusten laag en vlak, terwijl het door vele klippen en riffen omringd wordt. Wegens die verscheidenheid van vormen, de afwisseling van lijnen en het rijke spel der kleuren geeft een tochtje door de zeestraten van deze eilanden een groote verscheidenheid van onvergelijkelijke natuurtafereelen te aanschouwen. Over 't geheel is het klimaat er heerlijk; de hitte wordt overal getemperd door de zee met haar stroomingen, terwijl de regenval er aanzienlijk is. De plantengroei is er rijk aan soorten en vormen; de berghellingen zijn er nog grootendeels met dichte bosschen overdekt. De natuurlijke gesteldheid dezer eilanden is nog niet voldoende wetenschappelijk onderzocht. Het schijnt evenwel uitgemaakt, dat soorten van groote zoogdieren er niet talrijk zijn, en dat verscheurende dieren er niet voorkomen.

Als de belangrijkste cultuurgewassen zijn te noemen: gambir, peper, klappers, sago-palmen, ananas, mangga's, tal van tuinvruchten en groenten en hier en daar suikerriet voor eigen gebruik. De zee levert een groote hoeveelheid agar-agar (Plocaria candida), een wier, dat gewasschen en gedroogd een belangrijk handelsartikel uitmaakt, en evenals vischlijm en gelatine gebruikt wordt tot het bereiden van gebak en ook om aan zijden stoffen meerderen glans te geven. Verder levert de zee nog »akar bahar", glanzend zwarte, hoornachtige koraal, waarvan lijfsieraden worden vervaardigd.

De oorspronkelijke bevolking dezer eilanden bestaat uit Orang Benoea (of Orang Darat), onbeschaafde heidensche volkjes, die in de moeraswouden van de eilanden Rempang, Galang en Batam een kommervol bestaan leiden. Verder uit Orang Laoet, een groep van zwervende visschers op de Chineesche zee, nog heidenen, en uit Maleiers, Boegineezen, Chineezen en weinige Europeanen. De laatsten zijn meest ambtenaren, militairen, handelaren en geëmployeerden bij de Singkep-tinmaatschappij. Eenige kleine eilanden zijn uitsluitend door Boegineezen of Maleiers bewoond. Over 't geheel is het binnenland der groote eilanden door Chineezen bevolkt, die er landbouw uitoefenen: gambir- en pepercultuur, die handel drijven op de hoofdplaatsen en hier en daar aan de kusten, terwijl de Maleiers zich meest ophouden in de kleine paaldorpen aan de kusten. De Maleiers zijn hier veel minder landbouwers dan de Boegineezen, die zich op de teelt van ananas toeleggen, en ook andere vruchten kweeken en eenigen handel drijven. Aan de Chineezen, de hoofdbevolking ontleenen de eilanden hun economische beteekenis. De echte Inlandsche bevolking is gedemoraliseerd door armoede, een gevolg van de knevelarij en het inlandsch wanbeheer en van de willekeur der vorsten en grooten, die zij zeer moede zijn.

De uitvoer van deze eilanden bestaat in gambir, peper, tripang, agar-agar.

Op het eilandje Singkep wordt tin gevonden; de Singkep-tinmaatschappij heeft de tingronden in exploitatie (I pag. 555).

De hoofdplaats der residentie en de zetel van het Nederlandsch bestuur is Tandjoeng Pinang of Riouw, op de N.W. punt van het schiereiland Tandjoeng Pinang gelegen (vroeger was het schiereiland van het eiland gescheiden door een kreek, die later is dicht gemaakt), dat het eenige rechtstreeksche gouvernementsgebied is op het eiland Bintang. In 1828 is deze reede tot een vrijhaven gemaakt, om in navolging van Singapore hier handel en scheepvaart te lokken. De verwachting dienaangaande werd niet vervuld. Er is een houten hoofd uitgebouwd van 215 M. lengte om aan te leggen. Het garnizoen is gevestigd in het fort Kroonprins, op een heuvel gelegen en door tjemaraboomen omringd. De handel en de scheepvaart zijn er wel vrij levendig, maar toch onbelangrijk in vergelijking met het nabij gelegen Singapore. In 1900 werden er ingeklaard 433 stoomschepen.

De Paketvaart onderhoudt van Java een veertiendaagsche communicatie met de hoofdplaats, maar er bestaat meer gemeenschap van de verschillende eilanden met Singapore, die door onderscheidene kleinere stoomschepen onderhouden wordt, meest in handen van Chineezen. Verder bevaren een groot aantal tongkangs en prauwen, aan Chineezen toebehoorend, de eilanden en de kuststreek van de Residentie, om de produkten dier streken naar Tandjong Pinang of Singapore te vervoeren. De inlandsche scheepvaart is door die der Chineezen geheel verdrongen.[1])

II. De Poeloe Toedjoeh-eilanden. Onder dezen collectieven naam vat men een meer dan driehonderd-tal grootere en kleinere eilanden samen in het zuidelijk gedeelte der Chineesche zee, tusschen het Maleische schiereiland en Borneo verspreid, van 1° Z.Br. tot 5° N.Br. De Inlanders verdeelen deze eilanden in zeven groepen, en daaraan is zeker den naam Toedjoe-eil. of Zeven-eilanden te danken. Deze groepen zijn de Anambas-eil. (twee groepen), de Natoena-eil. (drie groepen), de Zeeroovers eil. en de Tambelan-eil.

De eenige vrij uitvoerige beschrijving (met kaartjes) dezer eilanden geven Prof. A. L. van Hasselt en H. J. E. F. Schwartz (Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen. 1898). Hier kunnen slechts enkele mededeelingen over die eilanden volgen.

A. *De Natoena-eilanden.* Tot de Residentie Riouw behooren de Natoena-eilanden, van 2° 28′ en 4° 56′ N.Br., gelegen in de Chineesche Zee, tusschen Malakka en Britsch-Borneo. Tezamen maken zij 55 eilanden uit, grootendeels uit graniet opgebouwd (I pag. 64). Zij worden onderscheiden in de Groote Natoena-eil. (38 eil.), Noord-Natoena-eil. (6 eil.) en de Zuid-Natoena-eilanden (11 eil.) Van de eerste groep is Boengoeran het grootste eiland, 70 K.M. lang en 46 K.M. breed, met ± 10 000 bewoners. De bevolking bestaat voor ± 300 uit „orang laoet", menschen van de zee", die wel kampongs hebben aan de westkust maar meest op zee leven; verder uit Maleiers, en

1) De heer A. L. v. Hasselt geeft een uitvoerig artikel over Riouw en Onderh. met uitvoerige litteratuuropgaven in de Enc. v. N. I., waarnaar wij verder verwijzen. Zie ook: De Hollander—Van Eck, vijfde druk.

op verschillende eilanden, niet op Boengoeran, uit Chineezen. Men vindt er klapperteelt op groote schaal, en aan de kust wordt visscherij uitgeoefend. De Noord-Natoena-eil. bestaan grootendeels uit klippen, met gevaarlijke vaarwaters. De bevolking, ± 900 zielen, voedt zich hoofdzakelijk met sago en vruchten van den broodboom. Vroeger was deze eilandengroep een schuilplaats van zeeroovers. De Zuid-Natoena-eil., waarvan Soebi en Pandjang de voornaamste zijn, hebben groote bosschen van klapperboomen. De bodem bestaat grootendeels uit koraalrots. Op Soebi vindt men ± 500 bewoners, meest Maleiers.

B. *De Anambas-eilanden.* Deze eilanden vormen een groep van ± 96 kleine eil., tusschen 2° 40′ en 3° 30′ N.Br., ten Z.W. van de Natoena-eil., tezamen ± 550 K.M.² groot, met ruim 4000 bewoners, gedeeltelijk Mohammedaansche Maleiers, gedeeltelijk Heidensche „Orang laoet." De meeste eilanden zijn bergachtig, met zware bosschen bedekt, en leveren goed timmerhout, dat naar Singapore wordt uitgevoerd. Verder vindt de bevolking haar bestaan in het bouwen van prauwen, in klapper- en sago-cultuur en het verzamelen van zeeprodukten: agar-agar, tripang en visch.

C. *De Tambelan-eil.* Deze groep bestaat uit een 40-tal kleine rotsachtige eilandjes, waarvan Tambelan de grootste is, met ± 800 bewoners. De geheele bevolking der groep wordt op 1000 geschat, meest Maleiers. Klappercultuur, het inzamelen van vogelnestjes en uitvoer naar Billiton van door de vrouwen geweven kains van katoen en zijde zijn hoofdbronnen van bestaan. Een soort van orchideeën („pahon lau" geheeten) wordt tegen de rotsen gevonden en uitgevoerd naar Singapore.

VII. De residentie Palembang.

Algemeene gesteldheid.

Het grootste gedeelte dezer residentie wordt gevormd door het voormalig Rijk van Palembang, dat zich uitstrekte van de Masoedji langs de oostkust noordwaarts tot 1° 30′ Z.Br., en dat het stroomgebied der Moesi en van haar ontelbare zijrivieren en takken omvatte, benevens dat van de Banjoe Asin. Het werd in 1823 en 1825 tot onmiddellijk Gouvernementsgebied gemaakt (zie pag. 269). In het binnenland naar den kant van Benkoelen waren in het berg- en heuvelland onderscheidene stammen gevestigd, die wel de souvereiniteit van den Vorst van Palembang erkenden, maar toch groote zelfstandigheid bezaten, en als „vrije grensbewakers" belast waren met het handhaven der grenspolitie, het vatten van vluchtelingen en het waken tegen vreemde invallen. Ook na den val van het Rijk van Palembang bleef dezelfde verhouding bestaan in betrekking tot het Ned. Gouvernement. De groote onafhankelijkheid dier volken, hun strooptochten enz. waren echter aanleiding, dat die grenslanden achtereenvolgens bij de residentie Palembang werden ingelijfd. In 1858 werd Redjang Ampat Lawang en R. Ampat Petoelai, en in 1861 Lebong bij de residentie gevoegd. In 1864 was hetzelfde het geval, op verzoek der hoofden, met de landjes: Semindo, Kisam, Makakau en Blalau (eenige gedeelten kwamen bij Benkoelen); in 1866 volgden de Pasoemah-landen (ook een gedeelte kwam bij Benkoelen); in 1839 werd het vroegere rijk Djambi

aan de residentie Palembang toegevoegd. Nog onderscheidene andere landschappen, vroeger aan Djambi of aan den sultan van Palembang onderhoorig, als Korintji, Tabo en Limoen e.a. werden allengs tot het gebied der residentie gerekend, ook al was de betrekking weinig meer dan uiterlijk. Meer en meer breidt het Nederlandsch gezag zich hier uit en het zal weldra werkelijkheid worden in de binnenlanden.

Administratief wordt de residentie verdeeld in 7 afdeelingen; de afdeelingen en onderafdeelingen zijn weder verdeeld in zelfbesturende marga's of districten, onder een Inlandsch, door de bevolking gekozen, hoofd „Pasirah", die den titel draagt van Dapati, soms als onderscheiding van „Pangeran." De marga's zijn verdeeld in doesoen's of dorpen, onder een „proatin", met den titel „Depati", „Kria", „Ria" „Loerah" of „Ginda." Ook deze dorpshoofden worden door de bevolking gekozen, doch aangesteld door de afdeelingshoofden. De doesoens zijn verdeeld in kampongs of wijken, aan welker hoofd een „Penggawa" staat, op dezelfde wijze aangesteld als de doesoenhoofden. Zij alle dragen kenmerkende onderscheidingen.

Het grootste gedeelte van deze residentie is laagland, behoorende tot de vlakte van Oost-Sumatra, die door een menigte van rivieren doorsneden wordt, welker monden reusachtige deltagebieden vormen, met breede zoomen van moerassige wouden en wildernissen overdekt. Hier is het land zeer laag en dikwijls aan uitgestrekte overstroomingen ter prooi. Naar het westen, in den bovenloop der rivieren, wordt het land eerst heuvelachtig om vervolgens te stijgen tot de keten van den Barisan. Over en door het bergland loopt in het westen de grens, zoodat het bergland nog gedeeltelijk tot deze residentie behoort.

Over 't geheel is de bodem vruchtbaar, en waar hij niet gecultiveerd wordt, met dichte woudvegetatie overdekt.

Van de rivieren noemen wij van het noorden af, na de Soengei Toengkal, de Batang Hari, in den benedenloop Soengei Djambi geheeten. De Batang-Hari is de grootste rivier van Sumatra, ± 800 K.M. lang. Na het opnemen van de Seliti wordt de B. Hari voor kleine prauwen bevaarbaar en na vereeniging met de Goemanti richt zij zich oostwaarts en breekt door onderscheidene kalkheuvels. Na het opnemen van de B. Sangir verlaat de B. Hari, die nog altijd door stroomversnellingen moeielijk bevaarbaar is, de Padangsche Bovenlanden, komt in de „Batang-Hari-districten", om daarna door het Rijk van Djambi te stroomen, waar zij in de vlakte nog onderscheidene bijstroomen opneemt: de Djoedjoean (80 K.M. lang, voor kleine prauwen over 45 K.M., voor grootere over 23 K.M. bevaarbaar), de B. Tabo en de belangrijkste: de Batang Tambesi, ontspringend in het bergland ten Z.O. van het meer van Korintji, die 150 K.M. van haar monding in de B. Hari af bevaarbaar is voor kleinere vaartuigen (stoombarkassen). De Batang Merangin, de uitwatering van het Meer van Korintji, de belangrijkste bijstroom van de B. Tambesi, is voor scheepjes van op zijn hoogst 4 voet diepgang voor een gedeelte bevaarbaar. Bij bandjirs kan de stroom snel en hoog rijzen, het verschil bedraagt niet zelden $5^1/_2$ M. Het stroomgebied dezer rivier moet zeer rijk zijn aan delfstoffen, inzonderheid aan goud, dat gedegen in het gesteente voornamelijk wordt

aangetroffen in de uitloopers van den Barisan, terwijl het als stofgoud voorkomt in de rivieren. Men beweert ook, dat er steenkolen worden gevonden. De uitgestrekte wouden in het gebied van den bovenloop dezer rivieren leveren uitmuntende houtsoorten en boschprodukten. Over 't geheel heerscht er betrekkelijk veel welvaart; het inzamelen van boschprodukten levert een hoofdbron van bestaan op. De veestapel, meest karbouwen, is aanzienlijk; tabak wordt hier in goede hoeveelheid verbouwd. [1])

Bij de hoofdplaats Djambi, 8 K.M. van den mond, is de Djambi reeds voor vaartuigen van alle grootten bevaarbaar. Hier splitst zij zich in twee armen, waarvan de eene goed bevaarbaar is. Met onderscheidene mondingen stroomt de rivier in zee uit. Ook op dezen verkeersweg werd de aandacht gevestigd voor den afvoer der kolen uit de Ombiliënkolenvelden.

Vervolgens zuidelijker valt de Banjoe Asin aan de kust in het oog, een rivier met korte lengte en groote breedte, ontstaan uit onderscheidene riviertjes, die in de Benedenlanden hun oorsprong hebben. In den benedenloop splitst zij zich in twee armen: Banjoe-Asin en Bantoeng, die het eiland Poeloe Rimau omvatten en zich weer vereenigen in een breeden mond, waardoor zij met de zee verbonden is. In den arm benoorden P. Rimau mondt de Lalang-rivier uit, die in den benedenloop een ondiepte heeft, doch verder vrij diep is, zoodat het Ned. oorlogschip Onrust in 1890 tot ± 10 K.M. de rivier kon opvaren. Aan de Lalang wonen de heidensche Koeboe's, die onder eigen hoofden staan. De arm ten zuiden van P. Rimau staat door de Poentan of Poentiang en de Salat Djaran met de Moesi in verbinding, een waterweg, die van Palembang naar zee bij Z. O. moesson soms gekozen wordt, als het uitloopen der Moesi moeielijk is.

De Moesi of Rivier van Palembang ontspringt dicht bij den Goenoeng Kaba, een vulkaan ten N.O. van Benkoelen (II pag. 206) aan den westelijken voet van de vulkaanruïne Tjoendoeng. Zij gaat met een boog eerst naar het Z. en Z.O. en neemt weldra een O. en O.Z.O. richting aan, om voorbij Palembang weer naar het N. te stroomen, en in het N. van Str. Banka, na door vele armen een net van stroomen in het deltaland gevormd te hebben, uit te monden. De Moesi omvat met haar bijstroomen een stroomgebied van 45000 K.M.^{2}, d. i. bijna $1^1/_2$ maal Nederland. In den bovenloop stroomt de Moesi door het hoogplateau tusschen den Dempo en den Kaba (zie pag. 206), 300 à 500 M. hoog, daalt vervolgens op ± 218 M. van het plateau, breekt door de oostelijke keten en stroomt langs een dwarsdal door de daaraan grenzende Diluviale vlakte, welke ± 100 M. hoog ligt, om vervolgens den middelloop aan te vangen, eerst in noordelijke richting tot de uitmonding der Rawas. Daarna heeft de middelloop een hoofdzakelijk oostelijke richting en wordt op ± 18 K.M. beneden den Rawas-mond reeds voor kleine stoomscheepjes bevaarbaar, hoogerop voor prauwen enz. Aan den rechterkant ontvangt zij verder de Lematang-rivier, welke van Moeara (= rivier) Enim, waar zij zich met de Enim vereenigt, uit-

1) Zie O. L. Helfrich. Bijdrage tot de kennis van Boven-Djambi. (Tijdschr. K. N. A. Gen. 1904 en 1905).

gezonderd bij zeer lagen waterstand, voor stoomscheepjes bevaarbaar is. Nog talrijke bijstroomen ontvangt zij vervolgens in haar loop; bij Palembang de Ogan uit het Z. en iets verder stort zich van dien kant de Komering in de delta. De Ogan is voor het grootste gedeelte zeer breed; bij gewonen waterstand kunnen stoomscheepjes zelfs tot Moeara Koeang opvaren en bij hoogen waterstand zelfs tot Batoe Radja, op ± 14 K.M. rechten afstand van de uitmonding. De Komering is wel voor groote prauwen, niet voor stoomschepen bevaarbaar. Behalve genoemde ontvangt de Moesi nog talrijke bijstroomen.

Moesi, Ogan en Komering vormen tezamen een gemeenschappelijke delta met de Banjoe Asin. Het is een gebied van jonge vorming, 2—5 M. boven het niveau der zee, veelal moerassig en van talrijke waterarmen en doorvaarten, (selats en troesans), die onderling weder verbonden zijn, doorsneden.

Bij Palembang heeft de Moesi een breedte van 400 M. en voldoende diepte voor de grootste fregatten, doch de vaart vereischt wegens eilandjes en banken voorzichtigheid. Verder benedenwaarts splitst de Moesi zich in de hoofdtakken Oepang en Soengsang, beide en vooral de eerste in den toegang voor groote schepen door modderbanken aan den mond bemoeielijkt. Daarom maakt men voor de scheepvaart ook wel gebruik van een oostelijken arm, de Saleh. De waterstanden in dit mondinggebied wisselen af met de getijden, die schommelingen van $1^1/_2$—5 M. geven, en met den drogen en natten tijd, wanneer de waterstand meer dan 10 M. verschilt.

„Eenzamer en doodscher kust dan de Moesi-delta, onherbergzamer oord in een tropische landstreek, laat zich niet denken. Zoover het oog reikt, niets dan een bosch van nipah-palmen, waartusschen rhizophoren groeien, en knoestige rangas-boomen kwijnen op den moerassigen bodem, die bij iederen vloed overstroomd wordt. Hier en daar ligt op het droge slik in de brandende zonnestralen een monsterachtige krokodil met open muil zijn siesta te houden; een enkele meeuw strijkt over het water, dat zich zonder geruisch voortspoedt naar zee. Eindelijk breekt een dorpje, het bekende Soengsang, dat zijn naam ook aan dezen riviermond gegeven heeft, de sombere eentonigheid der omgeving; een rij bamboehutten op hooge palen, half in 't water gebouwd, staan langs den oever en hebben alle een steiger, waarvan men langs een trap in de rivier afdaalt. Aan die trappen liggen verscheidene prauwen gemeerd, en de aan bamboestaken uitgespannen netten toonen duidelijk aan, dat de visscherij een hoofdbron van bestaan der doesoenbewoners is."

De Moesi is na de Batang Hari de grootste en best bevaarbare rivier van Sumatra, van welke van de ± 600 K.M. lengte ± 540 K.M. voor het transport in booten en 340 K.M. voor de vaart met kleine stoomschepen geschikt is, terwijl zij door haar bijstroomen en armen verbindingen met onderscheidene gewesten tot stand brengt. Hoewel er een goede landweg is, die van Palembang over Lahat en Tebing Tinggi naar Benkoelen loopt (zie ook pag. 283), is het verkeer over de rivier toch vrij aanzienlijk, vooral sedert de aanplant van tabak in de landen der Boven-Moesi en Ranau-districten, van katoen in de Benedenlanden, van peper in de Rawas en de afd. Komering, van koffie in de afd. Tebing Tinggi, Lahat, Komering en Ogan Oeloe zullen toenemen. Ook de

petroleumbronnen van Moeara Enim werken mede om het verkeer op de rivier te bevorderen; tusschen Moeara Enim en Palembang bestaat geregeld stoombootverkeer. Behalve stoomscheepjes ziet men op de rivier overdekte bamboevlotten (rakit), prauwen en kleine vaartuigen, die door de Palembangers, goede scheepstimmerlieden als zij zijn, vervaardigd worden. Arabieren en Chineezen onderhouden vooral het verkeer in het binnenland.

Bevolking. Economische toestand. Nederzettingen.

De residentie Palembang is zeer dun bevolkt; slechts ± 5 bewoners per K.M.² (I pag. 452). Langs de rivieren vindt men meestal de kampongs der Inlanders; als men de strooken langs de wateren uitzondert, is verreweg het grootste gedeelte der residentie met bosch bedekt en loopt men meer kans olifanten en tijgers te ontmoeten dan menschen. De Inlanders behooren tot de Maleiers (zie II pag. 229), echter met Javaansche elementen vermengd, terwijl ook in de kleeding Javaansche invloed zichtbaar is. Evenals de Javanen gaan de Palembangers met een kris gewapend, die echter niet van achter gedragen wordt, maar vóór in den gordel gestoken. De vrouwen dragen de badjoe van donkerblauwe of gekleurde stof en een geruite of gebatikte sarong benevens een borstkleedje (kemben) en de salendang; het hoofdhaar wordt eveneens op Javaansche wijze opgemaakt. Gouden, zilveren en hoornen sieraden zijn algemeen in gebruik.

De woningen zijn van bamboe, op palen gebouwd en met palmbladeren gedekt, bij gegoeden van hout, soms met fraai snijwerk versierd, gedekt met gespleten bamboe, idjoek of dakpannen. Zij zijn meestal door gordijnen verdeeld in twee vertrekken, een woon- en een slaapkamer. Eenige woningen bij elkander vormen een k a m p o n g, meestal aan een rivier gebouwd. In de binnenlanden heeten de kampongs d o e s o e n s, de tijdelijk door de landbouwers bewoonde gehuchten t a l a n g s. In belangrijke dorpen vindt men een houten bidgebouw en de balé, het gemeentehuis, veelal een open, houten loods, bestemd voor bijeenkomsten en feesten. Eigenaardig is het voorkomen van woningen op bamboevlotten, z.g. rakit's, die in het water liggen en vastgemaakt worden aan palen, in de rivier geheid (Zie I, pag. 373).

Hoewel het grondbezit aan den staat behoort, heeft toch elke marga uitsluitend recht op den grond van haar gebied; iedere marga-bewoner heeft het recht van die gronden een gedeelte te ontginnen, waar hij wil; hij is vrij in de keuze der beplanting, maar zoodra hij den grond verlaat, behoort die weder aan de marga. In enkele gewesten blijft de grond nog eenigen tijd voor den eersten bebouwer beschikbaar. Op aangelegde sawah's blijft de eerste ontginner recht behouden, hoe lang die ook braak mag liggen en ook op gronden, met vruchtboomen beplant.

De voornaamste cultuur is die der rijst, welke meestal plaats heeft op ladangs, waar het bosch tijdelijk uitgeroeid wordt, om na 2 à 3 jaren den grond weer braak te laten liggen. In enkele streken, in de Lematang, Oeloe, Rawas, Ampat Lawang en Pasoemah-landen vindt men ook sawah's. De aanleg van sawah's wordt bevorderd, door uit Java deskundigen over te laten komen. Katoencultuur vindt men in de meeste gewesten. Het aantal door Europeanen gedreven cul-

tures is gering. Voor de Inlanders blijft de inzameling van boschprodukten nog altijd een voorname bron van inkomsten.

De nijverheid is voornamelijk beperkt tot de hoofdplaats; daar vindt men meubelmakers (de Palembangsche meubelen zijn bekend in den geheelen Archipel), goede goud-, zilver- en ijzersmeden, wapensmeden, kopergieters; ook vindt men er een niet onbelangrijken scheepsbouw. In de gewesten Ogan, Komering, Ilir, Blidah en te Palembang is het maken van prauwen loonend. De vrouwen houden zich bezig met spinnen, weven en verven van katoenen en zijden stoffen, het maken van borduur- en kantwerk. Palembangsch kantwerk wordt meer gevraagd. De Palembangsche verlakte voorwerpen zijn fabrikaat der Chineezen.

Het buitenlandsch verkeer van dit gewest gaat uit van drie zeehavens: die van **Palembang** aan de Moesi-rivier, die van **Bajoeng Lentjir** aan de Lalan-rivier en van **Djambi** aan de Batang Hari. Het zijn alle getijdehavens, zoodat de grootere schepen enkel met vloed over de banken aan de monding der rivieren kunnen binnenvallen en uitgaan. De havens zijn diep landwaarts in gelegen; die van Bajoeng Lentjir heeft in hoofdzaak beteekenis door het aldaar aanwezige etablissement der Koninklijke Petroleum Maatschappij. Op de bank voor de monding der Moesi-rivier staat bij hoog water op zijn meest 21 voet water, terwijl het tijverschil aan de monding 13 voet bedraagt. Vloed en eb zijn nog ver boven Palembang waar te nemen, en de waterstand te Palembang is, behalve van het buitenwater in Straat Banka, tevens afhankelijk van den afvoer der rivier. (Zie 339).

Het geheele scheepvaartverkeer op deze havens was in 1903 als volgt:

Handelsvaartuigen.	Aangekomen schepen.	Inhoud in 1000 M^3.	Havens.
Stoomschepen.	523	475,3	Palembang.
Zeilschepen	409	25,6	
Totaal	932	501,0	
Stoomschepen.	97	66,6	Djambi.
Zeilschepen	7	1,6	
Totaal	104	68,3	
Stoomschepen.	179	105,2	Bajoeng Lentjir.
Zeilschepen	8	1,1	
Totaal	187	106,4	

Palembang. De belangrijkste nederzetting is Palembang (57 261 inw., waaronder 49000 Inl., 5600 Chin., 2144 Arab., en 300 Europ.), de hoofdplaats, ontstaan 90 K.M. van zee op een gunstige plaats aan de Moesi, boven de delta en waar door de Ogan ook verbinding met het zuiden was. De

nederzetting is aangelegd op een groep eilandjes, die door kreeken aan den linkeroever der Moesi werden gevormd en door goede bruggen verbonden zijn en heeft zich van hier uitgebreid in de lengte langs de rivier over ongeveer $2^1/_2$ uur gaans, terwijl de breedte gering is. De afwisseling van eb- en vloedstroomen in de rivier bevordert de gezondheid der stad. De bouw wijst er op, dat zij in opkomst geheel een rivierstad is, meest aan den linkeroever gebouwd (36 wijken aan den linker en 16 op den rechteroever). In dichte rijen staan de huizen met roode pannen daken bijeen, dit laatste als politiemaatregel tegen brand. Sommige huizen, vooral die, welke aan rijke Chineezen en Arabieren toebehooren, zijn van kostbaar temboesoe-hout gebouwd. De woningen der Inlanders zijn door een pagger van hout of bamboe omringd en op hooge palen gebouwd; dit laatste is noodzakelijk wegens de overstroomingen der rivier, vooral in Januari en Februari.

Op de rivier voor Palembang heerscht leven en beweging: kleurig beschilderde prauwen van allerlei vorm varen af en aan, om personen over te voeren of lading te brengen aan de schepen, die op stroom ten anker blijven liggen. Op het water aan den oever liggen groote, lange vlotten (rakits) met drijvende woningen, meestal van bamboe, bij uitzondering van planken gebouwd.

Het belangrijkst gedeelte der stad is de Tanah Kraton, aan den linkeroever der rivier, waar de in 1780 gebouwde kraton des Sultans is gelegen, die thans tot fort en verblijfplaats van het garnizoen dient. In dit gedeelte der stad ligt ook het residentiehuis; hier wonen de Europeanen en de aanzienlijkste inboorlingen. De Chineezen en Arabieren zijn in afzonderlijke kampongs vereenigd en staan onder eigen hoofden.

De moskee, van 1740 dagteekenend, is een groot, steenen gebouw, waarvan het bovengedeelte, uit drie op elkander gebouwde daken bestaande, op deels marmeren, deels djati-houten kolommen rust; de vier zijvlakken hebben driehoekige faces met koranspreuken beschilderd en de vloer is met marmer geplaveid. De minaret, een 70 voet hooge toren van 3 verdiepingen, in 1753 gebouwd, staat afzonderlijk.

Palembang heeft den handel der residentie hoofdzakelijk in handen; hij wordt zoowel met Banka en Sumatra's Oostkust als met Java, Lingga, West-Borneo, Singapore, Siam en China gedreven, terwijl de handelsprodukten uit het binnenland meest over Palembang worden uitgevoerd. De kleinhandel wordt meest door Palembangers, de groothandel door Chineezen, Arabieren enz. gedreven. Op beide oevers der rivier zijn sedert de vestiging van het Ned. bestuur pasars opgericht, met pannen gedekte loodsen. De scheepvaart leerden wij kennen.

Uit de residentie werden in 1904 uitgevoerd; 121 mill. liter petroleum (4,8 mill. guld.), waarvan 41 mill. liter naar China, 54,9 mill. liter naar Malakka 12,9 mill. liter naar Hongkong, 7,7 mill. liter naar Siam, 2,5 mill. liter naar Saigon; verder: voor *f* 1066707 benzine — 2,2 mill. K.G. zwarte peper (*f* 906475), 3 mill, K.G. (*f* 452200) pinangnoten, 1,1 mill. K.G. (*f* 1159566) gombenzoë, voor *f* 704000 gomelastiek, voor *f* 625518 ruwe katoen. De mijnbouw in de bovenlanden van Djambi en ook van het overig gedeelte belooft in

de toekomst grootere productie van dit gewest, en ook de cultures kunnen uitgebreid worden.

Djambi (1123 inw., waaronder 760 Chin., 50 Arab., 8 Europ.), aan beide oevers der Djambi-rivier, is de hoofdplaats van het rijk Djambi, dat onder een Sultan staat, terwijl een politiek agent van den Resident te Palembang er gevestigd is voor het Ned. oppergezag. De nederzetting neemt toe in omvang door den bouw van vele nieuwe huizen.

Tebing Tinggi (1300 inw., waaronder 222 Chin. en 15 Europ.), op het punt aan de Boven-Moesi, waar de wegen samenkomen van Moeara Beleti en van Kepahiang naar Lahat. Hier werd in 1839 een militaire post gevestigd en werden versterkingen aangelegd om de onrustige bevolking van Moesi Oeloe en Ampat Lawang in bedwang te houden. Tegenwoordig vindt men er een vaste bezetting. In dit gebied is de mijnbouw in opkomst. — Lahat (965 inw., waaronder 286 Chin. en 16 Europ.) te midden van zware bosschen gelegen, het middelpunt van verkeer tusschen Palembang en de binnenlanden, met Chineesch kamp, garnizoen. — Moeara Doea (460 inw., waaronder 160 Chin.) aan de Komering.

Wij laten ten slotte nog volgen een overzicht van het aantal ingeklaarde schepen in eenige havens van Sumatra, met Banka en Billiton over 1904, volgens het Kol. Verslag over 1905, juist verschenen.

HAVENS.	Stoomsch.	Zeilschepen.		Totaal.
		Op Europ. wijze getuigd.	Op Inl. wijze getuigd.	
Padang	62	1		63
Oleh-leh	94	—		94
Idi.	126	—		126
Palembang	149	—		149
De havens van Sum. Oostkust . .	1300	3	993	2296
» » » Riouw en Onderh. .	906	41	987	1854
» » » Banka en Billiton .	160	1	4	165

Nogmaals herinneren wij er aan (zie II pag. 12), dat de inklaring niet de geheele scheepvaart aanwijst.

BANKA EN BILLITON.

I. BANKA.

Algemeene beschrijving.

De oude bergketen, welke Malakka doorsnijdt, en die in de Riouw-Lingga-eilanden onder water duikend tot rotsblokken versnipperd is, vervolgens slechts in enkele onbeduidend kleine eilandjes de sporen van zijn bestaan vertoont, komt in de eilandengroepen Banka en Billiton weer voor grooter uitgestrektheden boven de oppervlakte des waters. Beide eilanden bestaan hoofdzakelijk uit granietmassa's, waarschijnlijk van erupties uit den Devonischen tijd afkomstig, met oude schiefer of leigesteenten, die eveneens misschien tot den Devonischen tijd zijn te rekenen. Deze vaste kernmassa's van het oude ketengebergte zijn als horsten overgebleven, terwijl de omliggende gedeelten in den loop der tijden verwoest werden en in de zee wegzonken.

Houden wij ons in de eerste plaats met Banka bezig. Dit eiland heeft met de daaronder ressorteerende eilandjes een oppervlakte van 11 587 K.M.^{2} (ongeveer 2 $\times$ Noord-Brabant). Het strekt zich tusschen 1° 30′ en 3° 7′ Z.Br. uit in de richting Z.O.—N.W. en wijst daardoor reeds op een vermoedelijke voortzetting van de bergketen van Malakka. De Bankastraat scheidt het eiland in het W. van Sumatra. In het oog vallend is hier de tegenstelling tusschen de kusten van Sumatra en Banka, aan beide zijden der straat.

De kust van Sumatra, zeer laag en dicht begroeid, voornamelijk met rhizophoren, levert door gemis aan terreinafwisseling weinig in 't oogvallende punten op. Het eiland Banka daarentegen vertoont zich aan den horizon als een golvend heuvelland, waaruit onderscheidene heuvels of berggroepen en ketens oprijzen, echter met weinig op zich zelf staande bergen. Van beide

zijden stroomen talrijke rivieren in Straat Banka uit. Die van den kant van Sumatra zijn de aanzienlijkste en vullen langs de kust van dat eiland de ondiepe straat op met een zich steeds uitbreidende modderbank. Ook van het eiland Banka stroomen talrijke rivieren in Straat Banka uit, doch deze hebben, zooals overal op dit smalle eiland, slechts korten loop en zijn arm aan water, vooral in het droge jaargetijde. In den bovenloop hebben de rivieren in het berg- en heuvelland meestal een sterk verval en stroomen schuimend door de ravijnen en valleien, die, naarmate zij de monding naderen, breeder worden, en de dalende terreinen worden eindelijk moerassige vlakten, welke aan Straat Banka zich uren gaans langs de kust uitstrekken. Die breede valleien, welke niet ontstaan kunnen zijn door de onbeduidende stroompjes van tegenwoordig, zijn nog overblijfselen van grootere Diluviale bochten in de kust, die in dien tijd onder den zeespiegel lagen, doch na daling van het niveau der zee in den na-Diluvialen tijd als breede valleien droog kwamen te liggen. Daardoor kan de zee langs deze dalen nog betrekkelijk ver in het land doordringen, en doen de getijden zich diep landwaarts op de rivieren gevoelen, bijv. op de Soengei Selan in het midden der westkust wel 30 K.M. ver. Dit opstuwen der rivieren bij vloed heeft ten gevolge, dat de bevaarbaarheid er door verhoogd wordt en dieper landwaarts gaat, dan anders het geval zou zijn. Voor den tin-afvoer is die toestand van veel belang. Aan de monding der rivieren vindt men echter ook hier modderbanken, zoodat Straat Banka aan beide zijden steeds inkrimpt, echter het meest aan de westzijde. De belangrijkste rivieren in het W. zijn: de Djering, een der grootste rivieren van het eiland, aan den mond ± 1 K.M. breed; — de S. Kotta Waringin, tot 30 K.M. boven den mond bevaarbaar, — de Bangka Kotta, voor 1 kajans prauwen 30 K.M. stroomopwaarts bevaarbaar, e. a.

De N. en N.W. kust van Banka heeft op vele plaatsen het voorkomen, dat ze door een dwarsbreuk in het gebergte is ontstaan; o.a. in Hoek Grasak, het noordelijkste punt, bij hoek Melala en ook elders doet zij den steilen breukrand zien. Een diepe ingressiebocht vormt de Klabat-baai, die ± 28 K.M. landwaarts doordringt en 10 K.M. breed is, waarin

onderscheidene rivieren uitmonden. Geheel aan het Z.O. eind mondt de Lajang of Mejangan, een der grootste en belangrijkste rivieren van het eiland, vooral van beteekenis als gemeenschapsweg. Deze rivieren zetten in de binnenbaai hun slib af tot modderbanken, die den vasten wal omzoomen, en waarin geboomte groeit, dat van tijd tot tijd in het water staat. Ook de oostkust van Banka wordt aan de riviermonden door strandmoerassen omzoomd. Daar evenwel de waterscheiding het dichtst bij de oostkust loopt, zijn de rivieren in het O. korter van loop dan in het westen. Dit heeft ten gevolge, dat aan de oostkust, waar ook de branding der Chineesche zee heviger is, geen vorming van rivier-alluvium plaats heeft, zooals aan de westkust, maar hier ontstaan lagen zeezand, die door den wind tot duinvorming overgaan. Dit geeft een kenmerkend verschil tusschen beide kusten. De moerassige aanslibbingen beslaan aan de westkust ook een veel grooter oppervlakte dan de zandophoopingen aan de oostkust.

De Z.O. kust van het eiland eindigt in twee rotspunten: O. Berikat in 't N. en O. Baginda in het Z. Ten O. van deze punten is de vroegere bergketen door inzinking grootendeels verdwenen, terwijl slechts enkele kleine eilandjes boven water zichtbaar bleven en eindelijk in Billiton zich nog een grooter oude schol van de vroegere aardplooi aan de oppervlakte vertoont. Door die ingressie tusschen genoemde kapen als uiterste punten is de Z.O. kust van Banka tot een wijde, open bocht uitgehold.

Banka is slechts door betrekkelijk weinig eilandjes omringd, doch wel vindt men nabij de kust tal van boven water uitstekende granietrotsen, klippen en onderzeesche banken, voornamelijk aan de oostkust. Vele dier rotsen en banken zijn door koraalriffen omzoomd. Van deze kleine eilandengroepen noemen wij de Moendo- en Mondong-groep en de Nangka-eil. in het W., de Lepar-archipel in het O., benevens verder N. de Glosar of Gaspar-eil. en de Boompjes-eil., onderscheidene kleine eilandjes naar het N.O. en ten N. ver uit den wal de Toedjoe- of Zeven-eilanden (Zie pag. 325).

Het binnenland van Banka bestaat meest uit een golvend heuvelland, dat in het Maras-geb. zijn grootste hoogte heeft met toppen van 600—700 M. hoogte. Het grootste gedeelte der

verheffingen wordt gevormd door afgeronde bergmassa's van graniet, die hoofdzakelijk in drie lengtelijnen en twee dwarslijnen door het eiland voorkomen. De westelijke reeks dezer graniet-erupties is het belangrijkst en heeft de meeste bergen; het graniet-massief van Muntok in het N.W. behoort hiertoe, en de reeks loopt door naar het Z. Verder bestaat de vaste bodem uit Silurische of Devonische schiefer. Aan de oppervlakte zijn deze gesteenten meest verweerd en tot graniet-lateriet of schiefer-lateriet overgegaan. De gronden hebben niet de vruchtbaarheid van de vulkanische verweeringsprodukten op Java, welke soms ook lateriet genoemd worden. De Banka-aarde, welke als pottenbakkersleem gebruikt wordt, is lateriet-leem, die tevens dient voor bouwmateriaal, tot bestrijking van muren enz. Vulkanisme is onbekend op het eiland.

De bodem van Banka is rijk aan tin, dat door de rivieren uit de tinhoudende gesteenten van het bergland naar de alluviale moerasgronden is afgevoerd en daar in de losse aardlagen als stroomtinerts werd neergelegd. Ongeveer $^4/_5$ van het in de laatste jaren geproduceerde tin is stroomtinerts. Het tinerts, dat door de rivieren wordt afgezet, is het fijnst in den benedenloop, het grofst in den bovenloop, en de deeltjes worden bij het vervoer iets afgerond. Hierdoor vindt men het tinerts aan de monding der rivieren en nabij de kust als fijn poeder, maar in het binnenland worden de korrels grooter, en zelfs zijn hier tinklompen van tientallen K.G. aangetroffen, echter meer op Billiton dan op Banka.

Het klimaat van beide eilanden heeft de voordeelen van het zeeklimaat, waarbij de hooge temperatuur der eilanden getemperd wordt door de afwisselende zee- en landwinden. Hoewel er een temperatuur van 38° C. in de schaduw kan voorkomen, is de gemiddelde temperatuur op Banka 30° C. en in de hoogere gedeelten des eilands daalt des nachts de temperatuur wel tot 4° à 5° C. Buiig, onstuimig weer komt voornamelijk voor in den N.W. moesson; tijdens de kenteringen en in den Z.O. moesson slechts bij uitzondering. De Z.O. moesson (passaat) staat van Mei tot October krachtig en steeds bestendig door; November is de kenteringsmaand, met onzekere winden, en hoewel in Dec. reeds de N.N.W. winden meest voorkomen, verkrijgen die eerst gedurende Januari, Februari en Maart zoo sterk de overhand,

dat men van den N.W. moesson kan spreken. De wind wisselt dan af van N.W. tot N. De windrichting wordt echter locaal altijd veel gewijzigd door de land- en zeewinden.

De regenval te Muntok bedraagt gemiddeld 3007 m.M. per jaar, te Tandjong Pandan op Billiton 2869 m.M. Hoewel het geheele jaar door er regen valt, zijn de maanden Mei, Juni, Juli, Aug. en Sept. toch de droogste maanden (O. moesson) met gemiddeld over die 5 maanden per maand 133 m.M., terwijl de maanden Nov., Dec., Jan., Febr. en Maart gemiddeld per maand een regenval hebben van 319 m.M. (voor Muntok). Daar de tinwinning afhankelijk is van de beschikbare waterhoeveelheid, heeft de regenverdeeling groote beteekenis voor dit eiland. Werd vroeger het klimaat (bijv. van Muntok) ongezond geacht, in de laatste jaren wordt daarover gunstiger geoordeeld.

Geheel Banka is dicht bedekt met een tropischen plantengroei, en onbegroeide plekken of grasvlakten zijn er zeldzaam. Oorspronkelijke wouden vindt men er niet meer; zij zijn verdwenen door den mijnbouw en den ladangbouw, en jonge, waardelooze opslag is er voor in de plaats gekomen, met slechts kleine plekjes oerwoud er tusschen. Hoewel er nog goede en kostbare houtsoorten groeien, heeft het bosch toch enkel locale waarde, te meer, daar de middelen van transport van het hout ontbreken en terreinbezwaren de exploitatie belemmeren. Onder de boomen hebben de Myrtaceeën de overhand; zij worden gebruikt tot het branden van houtskool, het bereiden van verfstof en het breeuwen van prauwen. Ook Laurineeën zijn door vele soorten vertegenwoordigd, waaronder verschillende, wier hout voor huizenbouw geschikt is. Vele Dipterocarpeeën zijn van belang wegens de harsen. Onderscheidene palmen, als de kokospalm, de nibong, nipah en aren-palm spelen een groote rol. Rhizophoren en pandanen ziet men aan de moerassige kusten, eikeboomen vormen geheele bosschen, en ook echt ijzerhout en ebbenhout groeit er, terwijl wilde vruchtboomen niet ontbreken en evenmin de sapanheester, die verfhout levert. Uitgestrekte alang-alangvelden vindt men er niet, maar toch is het eiland niet zoo arm aan grassen, als men dikwijls heeft beweerd.

De fauna vertoont veel overeenstemming met Sumatra en ook met Malakka; echter komen er geen carnivoren voor, de

Maleische beer uitgezonderd. Groote in het wild levende dieren zijn het hert, het wilde zwijn, dat talrijk vertegenwoordigd is, de Maleische beer, onderscheidene apensoorten, de luiaard, de vliegende maki enz. Als vogels bezit het eiland verschillende eigenaardige soorten. Krokodillen leven in vele rivieren, en hagedissen vindt men er rijk vertegenwoordigd, alsmede eenige vergiftige slangen.

De Bankaneezen behooren tot de Maleiers en zijn waarschijnlijk meestal van Palembang afkomstig. Echter behooren zij tot de physiek en intellectueel het laagst staande stammen. Zij worden onderscheiden in Orang Goenong (berglieden), Orang Darat (landbewoners) en Orang Sekah of Orang Laoet (zeebewoners). De laatsten bestaan uit een mengelmoes van verschillende Maleische stammen; zij zwerven het geheele jaar door met vrouw en kinderen op zee rond. Vroeger waren het geduchte zeeroovers, doch thans houden zij zich met de vischvangst bezig. Kwamen zij vroeger slechts zelden aan den wal, in den laatsten tijd vestigen zich velen aan de kust. De Orang Goenong, met donkere lichaamskleur, zwart, dikwijls sterk haar en veelal melancholische uitdrukking, hoewel middelmatig van grootte en goed gebouwd, zijn lichamelijk zwak, weinig energiek en niet intelligent; zij hebben geen industrie en gevoelen weinig lust tot den arbeid. De Bankaneezen worden geschetst als eenvoudig, zachtaardig, eerlijk, matig, vreesachtig en buigzaam van karakter, zeer bijgeloovig. Hoewel onderdanig, hebben zij geen bijzonder ontzag voor hun hoofden; zij beschouwen die als huns gelijken, wat het ook werkelijk zijn, daar op Banka geen adel of standen bestaan.

Banka was waarschijnlijk, evenals Billiton, in de middeleeuwen onderworpen aan het Hindoe-Javaansche Rijk Madjapahit (zie II, 78), en na den ondergang van dat rijk in 1518 werd Banka onafhankelijk. De vorst van beide eilanden, niet bestand tegen buitenlandsche vijanden, stelde zich in 1668 onder de souvereiniteit der Ned. O. I. Compagnie, en toen na diens dood de weduwe in het huwelijk trad met den sultan van Palembang, verkreeg deze het gezag over Banka en Billiton. Nadat de tinrijkdom van deze eilanden aan het licht kwam, verkregen zij in eens groote waarde, en de Compagnie wist door onderscheidene verdragen met den Sultan van Palembang, in 1722, 1755,

1770, 1777 en 1791 het monopolie voor het tin te verkrijgen.

De geregelde en intensieve exploitatie der tinmijnen ving op Banka eerst aan na afloop van den oorlog met Palembang in 1821.

Middelen van bestaan.

De middelen van bestaan der Bankaneezen zijn weinig ontwikkeld; de landbouw is rijstbouw op de ladangs, waarbij de vrouw den meesten arbeid verricht. Wel zijn er van regeeringswege eenige sawah's aangelegd, doch de terreinen daartoe zijn beperkt. Ook werd de teelt van peper en gambir aangemoedigd en werden proeven genomen met den verbouw van Liberia-koffie, van tabak, katoen en kapok maar deze culturen bleven onbelangrijk. De bevolking teelt verder klapperboomen, aren- en sago-palmen en andere vruchtboomen, alsmede pinang, obie-kajoe, pisang, ananas, yams, augurken, meloenen enz. De rundveeteelt, voor weinige jaren nog onbekend, is er in opkomst door de zorg der regeering. Varkens zijn de lievelingsdieren der Chineezen. In de Inlandsche dorpen vormen kippen, eenden, honden en geiten de huisdieren. De nijverheid staat op lagen trap en bepaalt zich enkel tot vlechtwerk, vooral van matten. Vischvangst en jacht zijn van beteekenis als middelen van bestaan en daarnaast worden boschprodukten, als harsen en gommen, plantaardige vetten, honig en was ingezameld. De handel is van weinig beteekenis; Europeesche handel bestaat er niet, en de groothandel is zoo goed als geheel in handen van enkele Chineezen.

De totale bevolking bedraagt op Banka en Onderhoorigheden 95 900 zielen, waaronder 39 850 Chineezen, 270 Europ. 250 Arabieren, zoodat bijna de meerderheid der bewoners Chineezen zijn. De Chineezen zijn er meest mijnwerkers; verder zijn zij als kolenbranders, leveranciers, geldschieters en aandeelhouders meest direct of indirect bij de tinmijnen betrokken, terwijl anderen handel drijven, ambachten uitoefenen, groenten kweeken, varkens fokken enz. De Chineezen op Banka behooren tot de ruwste, meest teugellooze en onbeschaafde elementen van dat ras.

Ontginning der tinmijnen en uitvoer van tin.

De ontginning van het tinerts op Banka heeft plaats vanwege het Ned. Gouvernement, doch de arbeid van het tinerts-delven en versmelten geschiedt door Chineesche maatschappijen of „kongsi's", die het verkregen tin tegen een overeengekomen betaling moeten inleveren. Dit stelsel van exploitatie heeft zijn ontstaan en ontwikkeling gevonden door de wijze, waarop het tinerts voorkomt. Daar het op niet groote diepte gevonden wordt en dus op betrekkelijk eenvoudige wijze kan worden uitgedolven, is eenvoudige bewerking der mijnen voldoende, en de Chineezen zijn gewoon en geschikt om in kleine maatschappijen te werken, waardoor zij de noodige samenwerking hebben. [1]) Sedert 1889 staat de leiding en het beheer der tinwinning onder oppertoezicht van den Resident, en zij is verder geheel

1) J. A. SCHUURMAN. Historische schets van de tinwinning op Banka (Jaarb. v. h. Mijnwezen in N. Indië 1898).

opgedragen aan de ingenieurs en het verdere personeel in dienst van het mijnwezen.

De voorwaarden, waaronder de Chineesche kongsi's thans werken, zijn omschreven in het Staatsblad 1891, N°. 134. De ontginningen worden verdeeld in drie klassen. In die der 1ste klasse wordt in hoofdzaak gewerkt volgens in naam van den Resident gegeven aanwijzigingen; de overige eigenlijke ontginningen behooren tot de 2de klasse, en tot de 3de klasse wordt gebracht het nawasschen en uitsmelten van door de eigenlijke ontginningen verworpen ertshoudenden grond en tinslakken. De ontginningen 1ste klasse zijn het belangrijkst; van de 14 447 mijnwerkers, in 1900 in totaal op Banka werkzaam, werkten er 12 262 in ontginningen 1ste klasse, terwijl de opbrengst er van ruim 86% der totale productie bedroeg.

De kongsi's moeten al het verkregen tin aan het Gouvernement leveren tegen een prijs, die voor de ontginningen 1ste kl. bij elke kongsi afzonderlijk, in verband met het te bewerken terrein en andere omstandigheden, jaarlijks wordt vastgesteld. De ontginningen 1ste en 2de klasse kunnen in den loop des jaars verschillende voorschotten en tegemoetkomingen van het Gouvernement ontvangen op het te leveren tin.

Het werkvolk in de mijnen bestaat bijna uitsluitend uit Chineezen. Niet alleen staan, zooals uit proefnemingen blijkt, de Inlanders voor het verrichten van grof werk in de tinertsgroeven bij de Chineezen achter, maar de Bankaneezen toonen ook geen neiging tot dat werk. De in zeer gering aantal aanwezige Inlandsche arbeiders worden voor nevenwerkzaamheden gebruikt, grootendeels als kolenbranders, soms als machinedrijvers. Als losse arbeiders doen ze nog wel dienst voor tin- en rijstvervoer, en als handwerkslieden bij het aannemen van bouwwerken.

De deelhebbers in de kongsi's zijn grootendeels „peranakans" d. i. op Banka geboren Chineezen. Maar jaarlijks komen tegen Chineesch nieuwjaar ook een aantal »sin-kheh's" (zie I, pag. 421) uit China naar Banka, die vanwege het Gouvernement geworven zijn. De aangeworvenen behooren tot verschillende stammen der Kheh-Chineezen; Hokian-Chineezen worden op Banka nagenoeg niet aangetroffen. De Hoklo- en Hakka-Chineezen zijn afkomstig uit de provincie Kwantoeng en komen van de havenplaatsen Hongkong en Swatow over Singapore naar Muntok. De overige Chineezen komen rechtstreeks uit de havenplaats Haikou op Hainan naar Muntok en zijn gedeeltelijk van dat eiland afkomstig, gedeeltelijk, nl. de Kongsi's, de Katjoe's en de Lioetjoe's, uit de provincie Kwangsi. De sin-kheh's verbinden zich om 360 dagen te werken, en als zij daaraan voldaan hebben, worden zij jaarlooners, die zich verbinden voor een vol werkjaar. In de keuze der ontginning zijn zij geheel vrij. Vaak gaan zij, na wat overgespaard te hebben, voor eenigen tijd naar China terug en komen dan later op eigen gelegenheid weder om bij de een of andere kongsi in dienst te treden; zij zijn ook dan gewone jaarlooners.

Het voornaamste gebouw van een mijnontginning is het Kongsi-huis. Hierin bevindt zich in het midden een hoofdgebouw met de voornaamste offerplaats, die op Chineesche wijze meer of minder rijk versierd is, al naar de gegoedheid

der kongsi. Voor het Kongsi-huis is een vierkant plein, aan de drie overige zijden omgeven door loodsen, welke dienen tot bergplaatsen, keuken, slaapplaatsen voor ongehuwde werklieden enz. De gehuwde lieden, die op zijn meest 8% van de sterkte uitmaken, wonen in de nabijheid van het Kongsi-huis in afzonderlijke woningen. De Kongsi-huizen en andere verblijfplaatsen zijn van hout gebouwd.

Een Chineesche koelie blijft in den regel drie jaren bij dezelfde kongsi werkzaam, eerst als sin-kheh, later als gewoon werkman. Na afloop van dien tijd kan hij genoeg hebben overgespaard om voor goed of voor een paar jaren terug te keeren naar zijn vaderland. Elk jaar repratrieeren er tusschen de 700 en 1000 Chineezen, maar velen keeren weder naar Banka terug, als hun geld verteerd is.

De vroegste ontginning van het tinerts was zeer primitief. De Inlanders groeven ter plaatse, waar zij tinerts vermoedden, putten en haalden van den bodem het tinerts weg. Op loonende plekken werden een groot aantal van zulke putten dicht bij elkander gegraven, waarvan men de sporen nog zien kan, en die men „Palembangsche putjes" noemt. De Chineezen voerden al spoedig een betere methode van ontginning in, die met geringe wijzigingen nog gehandhaafd is. De ontginning heeft uitsluitend plaats in open groeven, die verschillend van diepte zijn, al naarmate het erts lager of hooger ligt. Gemiddeld hebben die groeven een diepte van 5—8 M.; de diepste, thans bewerkte, gaat tot 20 M. De horizontale uitgestrektheid is zeer afwisselend; er komen thans groeven van 200 à 300 M. lengte voor en van 100 M. en meer breed.

De ertslaag bestaat hoofdzakelijk uit een mengsel van fijn zand en tinsteen, maar zij bevat ook groote en kleinere steenen, kwartskristallen, een weinig ijzererts en klei. Het erts moet dus voor het uitsmelten gezuiverd worden, wat geschiedt door zeven en wasschen. Het uitsmelten van tin geschiedt met behulp van houtskool en heeft des nachts plaats, om de smelters minder van de hitte te doen lijden. Het zuivere tin wordt in gietijzeren vormen gegoten en zoo verkrijgt men blokken in den bekenden schuitjesvorm, die 32 - 36 K.G. wegen. Zij zijn gestempeld „Banka" en geven verder door letters aan, uit welk district zij afkomstig zijn.

De benoodigde houtskolen worden op Banka zelf gebrand en, om de transportkosten te sparen, zoo dicht mogelijk bij de plaatsen van verbruik. Daar echter in vele districten het hout voor het kolenbranden schaarsch begint te worden, werd in 1896 in het boschrijke district Koba een groote kolenbranderij opgericht.

Gedurende het exploitatiejaar 1904—05 steeg het aantal ontginningen der 1ste en der 2de klasse respectievelijk van 138 tot 143 en van 137 tot 142. In de ontginningen 1ste klasse werkten gedurende het exploitatiejaar 1904—05 gemiddeld 10 175 arbeiders en in die der 2de klasse 1468. De tinlevering over het exploitatiejaar 1904 - 05 bedroeg 148 987 pikol, bij gemiddelde sterkte van 11 693 man. In den loop van dat jaar werden 25 921 pikol onzuiver of van onzuiverheid verdacht tin aan omsmelting onderworpen, waarbij 6,82 % verloren ging. Voor den mijnarbeid werden in genoemd jaar slechts 894 Chineesche nieuwelingen aangenomen, een aantal dat niet voldoende is.

Het Banka-tin wordt vervoerd naar Batavia en van daar naar Nederland,

waar het te Amsterdam en Rotterdam geveild wordt. De vraag is herhaaldelijk besproken om het Bankatin, evenals dat van Billiton, te Batavia op de markt te brengen. Anderen hebben het oog wel eens gevestigd op Singapore, de grootste tinmarkt der aarde. Voor Nederland is evenwel de tinmarkt van groot belang; een niet onbelangrijke termijnhandel wordt daarin gedreven. Voor 1905 was de hoeveelheid te verkoopen tin van Banka bepaald op 166 000 pikol, benevens 651 pikol tin-afval.

Nederzettingen.

Muntok. De belangrijkste nederzetting is **Muntok**, gunstig gelegen aan den noordelijken ingang der Banka-straat, met 4400 inw. (waarvan 968 Chineezen, 115 Arabieren en 119 Europeanen). De plaats bestaat uit drie wijken, welke tezamen 23 kampongs omvatten. De inlandsche wijk ligt aan beide zijden van het riviertje Muntok, de Chineesche wijk ligt hooger op aan den weg, die van de benedenstad naar de bovenstad of Europeesche wijk voert. De huizen zijn gedeeltelijk van hout, gedeeltelijk van leem, en ook vindt men er van steen opgestrokken. De huizen der Europeanen liggen rondom een grasvlakte, waar ook de woning van den resident staat. Door haar gunstige ligging heeft de plaats veel vertier, en vindt men er meestal grootere of kleinere schepen op de reede. Een houten aanlegbrug is gebouwd.

Belinjoe 3000 inw. (1640 Chin. 1301 Inl.), aan de Kelabatbaai. — Soengeillat 2380 inw. (1390 Chin. 950 Inl.) en Pangkal Pinang 2680 inw. (1200 Chin. 1450 Inl.) in het O. — Soengei-Selan 2300 inw. (waarv. 710 Chin., 1600 Inl.). aan de Selan in het land. — Toboali 2570 inw. (833 Chin. en 1700 Inl.) in het zuiden aan Straat Banka.

II. BILLITON.

Algemeene beschrijving.

Billiton of Blitoeng is ten Z.O. van Banka gelegen, tusschen 2° 31½′ en 3° 16½′ Z.Br.; de Gasparstraat scheidt het van Banka, de Str. v. Karimata van Borneo. Het eiland heeft bijna de gedaante van een kwadraat; het beslaat een oppervlakte van 4834 $K.M.^2$ (bijna zoo groot als Gelderland) en telt 31 714 inw. (waaronder 11 577 Chineezen, 84 Europ. 7 Arab.)

Billiton is op dezelfde wijze ontstaan als Banka (zie pag. 344). Het eiland vormt een golvend heuvelland, waaruit zich talrijke heuvels en bergen verheffen, gedeeltelijk tot gebergten gegroepeerd. De hoogste verheffing ligt in het midden des eilands, waar in het Tadjangeb. hoogten tot 510 M. gaan. De vaste bodem en de bergtoppen bestaan meest uit oude leigesteenten en graniet

van Devonische erupties. In het graniet vindt men veldspaat-, porfier- en diabaasgangen en ijzer- en tinhoudende kwartsgangen.

De rivieren van Billiton stroomen in alle richtingen uit het binnenland naar de kusten. Zij zijn nergens diep ingesneden en tusschen de wateren is het terrein zacht afgerond. De kusten van het eiland zijn eentonig; aan de westkust bestaat zij uit een smalle strook zand, aan de oostkust uit een breede zandvlakte, die een moeras insluit, hetwelk wemelt van krokodillen. De andere gedeelten der kust bestaan of uit afzettingen van zee- en brakwatermodder, de zoogen. „bakoe", bedekt met een ondoordringbare boschvegetatie, die vooral in het W., N. en Z. sterk ontwikkeld is, of uit moerassen. Niet minder dan eén 150-tal zeer kleine eilandjes omringen de kusten.

De talrijke rivieren van Billiton zijn alle kort van loop; in den benedenloop zijn enkele voor laadprauwen bevaarbaar. In de aangespoelde kuststreken zijn de rivieren diep en hebben aanzienlijke breedte; zij vormen veelal fraaie, sterk kronkelende mondingen. De Tjeroetjoep in het W. is een der belangrijkste, waaraan dicht bij den mond de hoofdplaats, Tandjong Pandan.

De voornaamste plaatsen op het eiland zijn door tamelijk goede wegen of breede voetpaden met elkander verbonden; naar de afgelegen mijnen voeren smallere paden. Enkele trams heeft men aangelegd. Over de rivieren liggen smalle bruggen, welke alle, althans te paard, kunnen gepasseerd worden. Het transport over land geschiedt verder meest per draagkoelie of per kruiwagen.

De inlandsche bevolking van Billiton komt veel overeen met die van Banka en kan ook aldus worden onderscheiden (zie II pag. 349). Een groot gedeelte der Inlandsche Maleische bevolking is afkomstig van Palembang, O. Sumatra, Banka, den Riouw-Archipel, Borneo en elders en is daardoor zeer gemengd. De Orang Darat worden beschreven als behulpzaam, gastvrij, eerlijk en goedaardig van karakter; zij kennen slechts geringe behoeften. Hoewel vlijtig, hebben zij van koeliediensten een afkeer. Belasting betalen zij niet, maar zij verrichten heerendiensten.

De bevolking, thans ongeveer 31700, is sedert de tinexploitatie meer dan verdubbeld. Een klein gedeelte der Inlanders, aan de riviermonden gevestigd, de „Djoeroe", leeft voornamelijk

van de vischvangst en houdt zich eenigermate afgezonderd van de overige bevolking. De Orang Sekah of Orang-laoet (menschen der zee), maken ongeveer een 3000 uit; zij hebben geen vaste woningen, doch leven en sterven in hun prauwen en houden zich veel op aan de mondingen der groote rivieren.

De Inlandsche bevolking neemt ook hier weinig deel aan den mijnarbeid; een gedeelte echter levert daarvoor allerlei benoodigdheden voor tijdelijken huizenbouw (hout, rotan), verder vruchten, wilde varkens en zij worden ook wel gebruikt voor het vervoeren en kruien van tin, schoonkappen van het terrein, het verrichten van grondwerk, voor hulp bij grondonderzoek enz. De Sekah's worden uitsluitend gebruikt voor het transport te water van tin en rijst, waartoe zij uitstekend geschikt zijn, bij het laden der stoomschepen enz.

Billiton behoorde vroeger tot de residentie Banka, doch bij Gouvernementsbesluit van 15 Maart 1852 werd het daarvan afgescheiden; het vormt sedert 1852 een zelfstandige assistent-residentie met de omliggende eilanden. De zetel van het Hoofd van 't gewestelijk bestuur is gevestigd, gelijk wij zeiden, te Tandjong Pandan, tevens de eenigste voor den algemeenen handel open haven.

Bronnen van bestaan en voortbrengselen.

Wat het klimaat betreft, verschilt Billiton niet veel van Banka (zie pag. 347). Verreweg het grootste gedeelte van het eiland is met bosch bedekt; de meeste bosschen bestaan uit jong hout, en slechts op sommige bergen en plekken worden nog oorspronkelijke wouden gevonden. Alleen enkele gedeelten van Billiton zijn voor landbouw en veeteelt geschikt. In de laatste jaren neemt de tuinbouw toe en ook de aanplant van peper- en cassave voor den uitvoer, terwijl rondom de dorpen vruchtboomen geplant worden. Veeteelt bestaat er op het eiland niet, en de weinig ontwikkelde nijverheid bepaalt zich tot het vervaardigen van matten, zakken, rijstmandjes, sigarenkokers, het ijzersmeden, tingieten en touwslaan. De Chineezen bezitten enkele steen- en kalkbranderijen. De vischvangst wordt door velen òf als hoofd-, òf als nevenbedrijf uitgeoefend, evenals de jacht op herten en wilde zwijnen. Ook vindt menige Inlander een bestaan in het verzamelen van boschprodukten, als boomschors, rotan, hars, honig en was. De handel is onbelangrijk; uitgevoerd worden: copra, matten, rotan, meubelhout, damar, was, agar-agar (gedroogde zeewieren), schildpad, haaivinnen, hertenhoorns, peper, schelpen.

De tinontginning.

De hoofdproductie van het eiland is tin. De tinrijkdom is eerst sedert 1851 nader bekend geworden en sedert 1860 heeft de exploitatie plaats vanwege de Billiton-Maatschappij te 's-Gravenhage, die concessie heeft. (Zie I, pag. 554).

De tinmijnen worden uitsluitend bewerkt door arbeiders van Chineeschen oorsprong, behoorende tot de verschillende stammen der reeds genoemde emigratiedistricten van Zuid-China en van het eiland Hainan. Echter komen er ook mijnwerkers voor, die op Banka of Billiton zijn geboren, „peranakans", die bij den volbloed minder in tel zijn. De Billiton-onderneming heeft voor de emigratie in China een goeden naam. Vrouwen emigreeren er weinig: het aantal vrouwen in de mijnen is zeer gering in vergelijking tot de mannen, en zij zijn meest op Banka of Billiton geboren. Vele vrouwen van Billiton gaan voor de opvoeding der mannelijke kinderen naar China terug.

Voor den tinmijnbouw is het eiland verdeeld in vijf mijndistricten, waarvan de grenzen bepaald zijn door het stroomgebied van een of meer groote ri vieren, en die in hoofdzaak samenvallen met de grenzen der gelijknamige bestuursdistricten. In deze districten zijn de terreinen, meestal in verband met de natuurlijke waterverdeeling, ingedeeld in mijncomplexen, gewoonlijk aangeduid met een volgnummer en een Chineeschen en inlandschen naam. Om het noodige spoelwater te verkrijgen worden valleien afgedamd of waterreservoirs gemaakt, gewoonlijk „tebats" genoemd. Stoompompen zijn in de laatste jaren ook ingevoerd. Tot 1898 werd het tinerts door de mijnwerkers op Billiton zelf mijnsgewijze gesmolten in Chineesche schachtovens, het vuur gedreven door Chineesche blaasbalgen (zuigers), door menschen bediend en met zelf vervaardigde houtskolen. Gaandeweg werden eenige ovens in groote mijnen, waar slagwater beschikbaar kwam, door ventilatoren met waterraderen gedreven. Later is men in eenige mijncomplexen overgegaan tot den bouw van centrale smeltinrichtingen, waar het erts uit de omliggende mijnen wordt gesmolten. Tegelijkertijd is sedert 1898 aangevangen met het zenden van tinerts en den verkoop aan de „Poeloe Branie Melting Works" te Singapore. Het vervoer van erts naar Singapore gaat nog steeds voort, mede een gevolg van het gebrek aan brandstof op Billiton bij enkele mijnen en wordt ook toegepast op de mijnen, die te weinig tin opleveren voor eigen smelting. Het tin, daaruit verkregen, komt als „Straits-tin" in den handel.

Gedurende het boekjaar 1904—05 (eind. ult. April) is op Billiton ingeleverd 71 707 pikol tin (zoogen. administratieve productie), waarvan ongeveer 22 936 pikol in den vorm van erts, hetwelk ter bewerking naar Singapore is gezonden en daar wordt gesmolten. Alles samengenomen was de totale productie 72 673 pikol, verkregen door 7867 bij de mijnploegen ingedeelde mijnwerkers en gemiddeld 1865 niet tot de ploegen behoorende, zoogen. „werkzoekenden." Het Billiton-tin wordt, met uitzondering van het als erts naar Singapore gezondene, te Batavia bij maandelijksche inschrijvingen verkocht. Op het einde van April 1904 waren 72 mijnen en 6 zelfstandige „noempangs", benevens 13 P. O. (zoogen. particuliere ontginningen op oud mijnterrein) werkzaam.

Nederzettingen.

Tandjong Pandan (3360 inw., waarvan 2359 Inl., 960 Chin., 46 Europ.) is de hoofdplaats, de verblijfplaats van den assist.-resident, nabij de westkust aan den rechteroever van den mond der Tjeroetjoep. Er is een redoute met kleine bezetting, en men vindt er het groote hospitaal der tinmaatschappij. Eens om de twee weken wordt het aangedaan door een stoomschip der K. Paketvaartmaatschappij (route Batavia—Pontianak,) en eens in de twee weken door schepen der route Batavia—Singapore. Boeding, aan de Soengei Boeding (1470 inw. waarvan 1220 Inl., 240 Chin. en 8 Europ.), de verblijfplaats van een administrateur der tinmijnen, niet ver van de noordkust. Manggar (1560 inw., waarv. 1080 Inl., 460 Chin. en 14 Europ.), aan de rivier van dien naam dicht bij de oostkust; een administrateur der tinmaatschappij en personeel. Dindang (1744 inw., waarv. 1520 Inl. 221 Chin. en 4 Europ.) in het zuiden.

Litteratuur over Banka en Billiton. — H. ZONDERVAN gaf in 1894 en 95 een samenvattend overzicht van *Banka en zijn Bewoners,* met opgave van de litteratuur (Ind. Gids). Dr. VERBEEK gaf een *Geologische beschrijving van Bangka en Billiton,* met 7 kaartenbladen, 2 bladen profielen en vier platen. (Jaarb. v. h. Mijnwezen 1897). POSEWITZ schreef: *Die Zinn-inseln im Ind. Ocean* 1886; DE GROOT, *Herinneringen aan Blitong,* met geol. kaart en 4 platen 1887, met volledige opgaven der litteratuur. Verder de *Verslagen der Billiton Maatschappij,* en *De Mijnbouwonderneming op Billiton in algemeene trekken geschetst,* 1900. *De Encyclopaedie v. Ned. Indië,* geeft vrij uitvoerige beschrijvingen van beide eilanden.

NEDERLANDSCH BORNEO EN OMLIGGENDE EILANDEN.

I. ONTWIKKELING EN BRONNEN ONZER KENNIS VAN BORNEO.

Overzicht der belangrijkste litteratuur en der ontdekkingen.

Wij hebben de op dit oogenblik in economisch opzicht belangrijkste eilanden van den Archipel behandeld. En hoewel ook de overige eilanden in geographisch opzicht zeer merkwaardig zijn, hoewel enkele in de toekomst groote economische beteekenis zullen erlangen, terwijl andere in 't verleden een belangrijke rol vervuld hebben en daardoor merkwaardig zijn, mogen wij daarbij toch niet zoo uitvoerig stilstaan, ten einde de gestelde ruimte niet te zeer te overschrijden. Deze praktische reden dwingt ons tot beperking, en wij moeten ons dientengevolge tot meer algemeene overzichten bepalen, ook bij de vermelding der litteratuur.

Al is het niet zeker, welke Portugees op eenig deel van het land, dat wij thans met den naam Borneo aanduiden, het eerst voet aan wal zette, in het algemeen kan men aannemen, dat omstreeks 1518 of iets later de Portugeezen bij hun tochten door de Zuid-Chineesche zee hier het rijk Broenei leerden kennen, een kustgebied in het N. W. van het tegenwoordig Borneo, en dat daaraan de naam Borneo, waarmede de Europeanen het geheele eiland aanduiden, te danken is. De Maleiers, die de kusten bewonen, en de Inlanders van het eiland zelf hadden hun geographisch overzicht nog niet tot die hoogte gebracht, om het eiland met een algemeenen naam te noemen; zij kenden enkel de namen der deelen.

De eerste betrekkingen van de Portugeezen en van de Spanjaarden der Philippijnen met Borneo hadden hoofdzakelijk plaats met Broenei. De Nederlanders vestigden zich op enkele kustplaatsen van Borneo en wisten dààr gezag te erlangen (I pag. 429), maar vóór de 19de eeuw beteekende ons optreden hier niet veel. Eerst nadat Nederland de koloniën van Engeland terug verkreeg, werd de verkenning van het binnenland van Borneo langzamerhand aangevangen en had de werkelijke vestiging van het Nederlandsch gezag plaats. In den tijd der O. I. Compagnie bestond de kennis van Borneo enkel uit onbeduidende mededeelingen over eenige kuststreken, en uit kaarten van de kust, gegevens, waarvan de wetenschappelijke waarde niet altijd groot was. Wel zijn enkele kloeke mannen ook in dien tijd dieper in het land doorgedrongen, die daarover rapporten hebben uitgebracht, maar hierover is weinig of niets bekend geworden. Eén tocht door Borneo uit den tijd der Compagnie is beter aan het licht ge-

komen. Toen in 1787 de Sultan van Bandjermasin de souvereiniteit der Compagnie erkende, werd den sergeant der Compagnie F. J. HARTMANN opgedragen het nieuw verworven land door te reizen en de toestanden en hulpbronnen te onderzoeken. HARTMANN ondernam voor dit doel een drietal reizen, waarvan een rapport in het archief der Compagnie werd gevonden, dat in 1864 door LEUPE is gepubliceerd: F. S. HARTMANN, *Beschrijving van eenen togt naar de bovenlanden van Bandjermassin in het jaar* 1790 (Kroniek v. h. Hist. Gen. te Utrecht XX, 1864). HARTMANN bevoer o. a. op zijn tweede reis de Barito tot Moeara Teweh op $\pm$ 1° Z.Br., verkende onderscheidene bijstroomen der Barito en eenige andere rivieren, en op zijn derde reis werd deze moedige onderzoeker nabij Montelat vermoord door twee Dajaks. HARTMANN gaf reeds in algemeene trekken een vrij juist beeld van het Barito-gebied, deels mededeelingen omtrent het voorkomen van goud en ijzer, beschrijft de wijze, waarop de inboorlingen het ijzer smelten enz. Doch het resultaat dezer laatste reizen bleef lang onbekend.

Eerst na 1820 begon men van tijd tot tijd van de kusten dieper in Borneo door te dringen. Mr. J. H. TOBIAS, die in 1821 als regeeringscommissaris in West-Borneo kwam, waar hij de Chineesche districten en de zuidelijke landen bezocht, was de eerste Europeaan, die de Kapoewas tot Sintang opvoer; L. C. HARTMANN, burgerlijk ambtenaar, ontdekte in 1823 het Danau-gebied aan de grens van Serawak. Doch de belangrijkste onderzoekingsreizen in West-Borneo waren in dezen tijd die van GEORG MÜLLER uit Rheinland, van 1818—1824, in burgelijken dienst van het gouvernement, aan wien wij de vele topographische en historische gegevens danken. GEORG MÜLLER drong in 1823 van het westen langs de Kapoewas tot $113^1/_4$° O.L. het land binnen, voer later als gevolg van een nieuwe opdracht den Mahakkam-stroom van het oosten op en drong zoo diep binnenwaarts, dat hij slechts weinige uren van de plek was, vroeger van het W. uit door hem bereikt. Toch zou het hem niet gelukken Borneo dwars door te trekken; hij werd hier door de inlanders overvallen en vermoord, en zijn aanteekeningen van deze reis gingen verloren. Vervolgens noemen wij M. H. HALEWIJN, die in 1824–25 in Zuid-Borneo reisde: *Tana Laut, Barito en Kl. Dajakrivier.* (T. Ned. Ind. I en II.)

In den tijd van 1830–1840 zetten onderscheidene civiele ambtenaren als VAN LYNDEN, WEDDINK (in W.-Borneo) en VAN DEWALL (in O.-Borneo) de onderzoekingen in Borneo voort, terwijl in West- en Zuid-Borneo A. H. HENRICI, die een groote kaart in 16 bladen van West-Borneo maakte, waarbij ook op de physische geographie nader de aandacht gevestigd werd, als reiziger optrad. Verder werden aan den bovenloop der Barito onderzoekingen ingesteld door leden der Natuurk. Commissie (I pag. 58) als: S. MÜLLER, *Reizen in den Indischen Archipel: 1) Reis in het zuidelijk gedeelte van Borneo, 1836, 2) Reis door een gedeelte der Tanah Laut-landen.* (Uitg. K. Inst. v. T. L. en V. 1857); — HÖRNER, *Verslag van een geol. onderz. v. Z. O.-Borneo,* (Bat. Gen. 1837,) en KORTHALS. De onderzoekingen der beide eersten in Zuid-Borneo werden voortgezet door Dr. C. H. L. M. SCHWANER, een Duitscher, die in 1841 lid der Natuurkundige Commissie werd, en de eerste meer wetenschappelijke ontdekker en beschrijver van Ned. Borneo

kan genoemd worden. SCHWANER'S boek: *Borneo, beschrijving van het stroomgebied van den Barito en reizen langs eenige voorname rivieren van het zuidoostelijk gedeelte van dat eiland*, gedaan in 1843 – 1847, zag in 1853 in twee deelen het licht, en was het eerste van dien aard over dat eiland. Dr. PIJNAPPEL zegt bij de uitgave er van, dat de reiziger zich hierdoor het schoonste gedenkteeken gesticht heeft, welsprekender dan de lof, dien het nageslacht hem brengen kan. VON GAFFRON vergezelde SCHWANER bij zijn reizen als teekenaar.

In 1854 gaf Prof. P. J. VETH uit: *Borneo's Wester-Afdeeling, geographisch, statistisch, historisch,* voorafgegaan door een algemeene schets des ganschen eilands, in 2 deelen. In dit werk vindt men de tot dien tijd bestaande litteratuur over Borneo, verstrooid als die was in onderscheidene werken en publicaties, bijeengebracht en bewerkt tot een belangrijk geheel. Want behalve genoemde reizigers en ambtenaren hadden nog vele anderen werkelijk met ijver er naar gestreefd om de kennis omtrent Borneo uit te breiden. Sedert 1854 werden de groote reizen in Borneo wel zeldzamer, maar het onderzoek des lands ging weldra dieper.

Na 1850 begonnen de mijningenieurs hun onderzoekingen in Borneo. Wij noemen: C. DE GROOT, die in 1852 in Zuid-Borneo kwam om de kolenmijnen bij Pengaron en aan de Koetei te onderzoeken, en RANT; EVERWIJN, die 1853—1857 in West-Borneo, de goudvelden, koper- en tinertsen onderzocht. Van 1860—1880 werden er geen mijnbouwkundige onderzoekingen in Borneo verricht, doch toen R. D. M. VERBEEK in 1869 – 70 de leiding der steenkolenontginning op Borneo was opgedragen, deed deze uit eigen initiatief geologisch-topographische onderzoekingen. Hieraan hebben wij te danken de studiën: 1. *Die Nummuliten des Borneo-kalksteines* (N. Jahrb. für Min. 1871. Vermeerderd opnieuw uitgegeven in Jaarb. v. Mijnw. 1874 II). 2. Met Dr. BÖTTGER e. a.: *Die Eocenformation von Borneo und ihre Versteinerungen* (Palaeontographica. Suppl. III, Cassel 1875 – 78.) Ook verschenen in Jaarb. v. h. Mijnw. (1877 II, 1879 I en II). 3. *Geologische beschrijving der districten Riam, Kiwa en Kanan in de Zuider- en Ooster-Afd. van Borneo volgens opnemingen in* 1869—70. Met kaarten en profielen (Jaarb. v. h. Mijnw. 1875 I), Dit is de eerste studie, welke de geologische gesteldheid van Z.O. Borneo eenigszins nauwkeuriger leert kennen.

Officieele mijnbouwkundige onderzoekingen werden van 1860—1880 op Borneo niet gedaan. Doch na 1880 ving men weder aan met het onderzoek des bodems ten opzichte van delfstoffen. De mijningenieur HOOZE stelde een onderzoek in naar de kolenlagen van Poeloe Laoet en naar die aan de Mahakkam-rivier in Koetei, terwijl hij verder studie maakte van de goud- en diamantvelden van Tana Laoet, waardoor, in aansluiting bij VERBEEK'S onderzoek, het Z.O. van Borneo goed bekend werd. Wij wijzen o.a. op de artikelen van HOOZE: *Onderzoek naar de kolen in de Berau'sche landen* (J. v. h. M. N. I. 1886) en *Onderzoek naar de kolen in het rijk van Koetei* (J. v. h. M. N. I. 1887). In West-Borneo deed de mijningenieur VAN SCHELLE in 1880 geologische onderzoekingen in de Chineesche districten om het onderzoek van EVERWIJN uit te breiden. Wij danken aan diens onderzoek de volgende artikelen: *Beschrijving der Chineesche goudmijn Sim-Pi-Foe* (J. v. h. M. N.-I. 1882); *Gegevens omtrent de goudproductie in West-*

Borneo (J. v. h. M. N. I. 1882). *Onderzoek naar de goudaders bij Sjoei-Tsiet* (J. v. h. M. N.I. 1883). *Onderzoek naar het voorkomen van goud op den berg Hang-Oei-San* (J. v. h. M. N.I. 1883). *Mededeeling omtrent het voorkomen van enkele ertsen en gedegen metalen nabij Montrado* (J. v. h. M. N.I. 1883). *Mededeeling omtrent het voorkomen van cinnaber ter Wester-Afd. v. Borneo* (J. v. h. M. N.I. 1883). *Het voorkomen van ijzerertsen in het bovenstroomgebied der Sambas-rivier* (J. v. h. M. N. I. 1883). *Beschrijving der kolenafzetting bij Napan aan de rivier Bogan.* (J. v. h. M. N.I. 1883). Behalve de genoemde vindt men van de hand van VAN SCHELLE in het Jaarboek van het Mijnw. Ned. Indië 1884 en 1885 nog onderscheidene artikelen over goud, ijzererts enz. en in den jaargang 1886 over den vulkaan Melaboe in Borneo's Westerafdeeling.

Dr. TH. POSEWITZ was een drietal jaren als mijn-ingenieur op Borneo werkzaam en schreef verschillende artikelen over zoutlagen (Ausland 1886), platina (Ausland 1887), petroleum (Ausland 1887), over de formaties ouder dan het Tertiair (Ausland 1887), over het bergstelsel van Borneo (Mittheil. geogr. Gesellsch. Wien 1888), over kwikzilver (Ausl. 1888) en tin (Ausl. 1888). Doch voornamelijk voor ons doel is van beteekenis het boek van POSEWITZ: *Borneo, Entdeckungsreisen und Untersuchungen, Gegenwärtiger Stand der Geologischen Kenntnisse. Verbreitung der nutzbaren Mineraliën,* waarin hij de onderzoekingen tot dien tijd samenvattend beschreef, met een vrij volledige opgave der litteratuur over Borneo. Wij moeten vervolgens de aandacht vestigen op de studiën van Prof. MARTIN, die onderscheidene onderzoekingen deed omtrent gesteenten en fossielen op Borneo. Wij wijzen o.a. op de volgende studiën: *Versteinerungen der sogenannten alten Schieferformation von West-Borneo* (Samml. Geol. Reichs Mus. in Leiden IV, en J. M. 1889) — *Neues über das Tertiär von Java und die mesozoischen Schichten von West-Borneo* (Samml. Geol. Reichs. Mus. V, en Jaarb. M. 1895). — *Neues über den Lias von Borneo* (Samml. Geol. R. M. V. en Jaarb. M. 1898). — Verder ICKE und MARTIN. *Die Silatgruppe, Brack- und Süsswasser Bildungen der Oberen Kreide von Borneo* (Samml. G. R. M. VIII 1906.)

Verder: Dr. FR. VOGEL: *Mollusken aus dem Jura von Borneo* (Samml. G. R. M. V en VI) en *Beiträge zur Kenntn. der mesozoischen Form. in Borneo* (Samml. G. R. M. VII), en Dr. P. F. KRAUSE, die artikelen publiceerde: *Ueber Lias von Borneo* (S. Geol. R. M. V.) en *Ueber die Fauna der Kreide von Temojoh in West-Borneo* (Samml. G. R. M. VII). Verder zijn van groot belang de onderzoekingen, hetzij in bloot praktische of in wetenschappelijke richting, van N. WING EASTON. Deze schreef over *Das Diamantvorkommen in Landak* (J. v. h. M. N.I. 1894), over *Das Kupfererzvorkommen bei Mandor* (J. v. h. M. N.I. 1899), en hij heeft meer samenvattend de tot nog toe verkregen geologische resultaten van West-Borneo tot een geheel bewerkt in zijn boek: *Geologie eines Teiles von West-Borneo nebst einer kritischen Uebersicht des dortigen Erzvorkommens.* Met atlas. (Jaarb. v. h. Mijnw. 1904).

Een levendig aandeel in het onderzoek van Borneo nam de „Maatschappij tot Natuurk. Onderzoek der Ned. Koloniën." In 1886 was men vanwege de Ned. Ind. Regeering met topographische opneming van Borneo's Westerafdeeling begonnen en genoemde vereeniging besloot nu een wetenschappelijke expeditie

te organiseeren ten einde Borneo van het W. naar het O. te doorkruisen. In 1893–94 was de Borneo-expeditie onder Dr. BÜTTIKOFER, Prof. Dr. G. A. F. MOLENGRAAFF, Dr. HALLIER en Dr. NIEUWENHUIS in Borneo werkzaam, en bereikte langs de Kapoewas in Juli 1894 de oostzijde der waterscheiding in Oost Borneo, toen de leden wegens berichten van onveiligheid genoodzaakt waren terug te keeren. De heer MOLENGRAAFF koos zijn weg naar het Zuiden en zakte de Katingan-rivier af, de overigen trokken langs de Kapoewas weer naar het westen.

Hoewel het hoofddoel van dit onderzoek mislukt was, hebben wij daaraan toch een hoogst belangrijk werk te danken van Dr. G. A. F. MOLENGRAAFF, *Geologische verkenningstochten in Centraal-Borneo* in 1893–94, met Atlas (1900), waardoor omtrent het relief en de geologische geschiedenis van Centraal-Borneo nadere bijzonderheden bekend werden. Dr. NIEUWENHUIS vatte na zijn terugkeer het plan op voor een nieuwen tocht, om het eerste voornemen uit te voeren. Deze reis had in 1897–99 plaats, en door dezen werd voor het eerst Borneo van W. naar O. doorkruist, op welke reis een belangrijk materiaal werd verzameld omtrent de kennis der volksstammen en de natuur van Centraal-Borneo. Twee omvangrijke werken van Dr. A. W. NIEUWENHUIS: *In Centraal Borneo. Reis van Pontianak naar Samarinda*, twee deelen 1900, en het nog uitvoeriger met niet in het vorige gepubliceerde gegevens: *Quer durch Borneo*, twee deelen, 1905, hebben wij daaraan te danken.

Aan de topographische opneming van Borneo hebben wij ook te danken de uitvoerige en gedetailleerde *Bijdragen tot de Geographie van Borneo's Wester-Afdeeling*, door J. J. K. ENTHOVEN (1903), een in bijzonderheden gaande studie, welke bij de topographische opneming en karteering is tot stand gekomen. Werken, waarin nog geheel Ned. Borneo vrij volledig geographisch behandeld wordt, ontbreken. Het naar veel litteratuur bewerkte artikel *Borneo* (in de Encyclopaedie v. N. Indië) van Prof. C. M. KAN is tot nog toe het eenige samenvattende geographisch overzicht van Borneo, en hoewel ongeveer een tiental jaren oud blijft het nog zeer belangrijk.

Nog moeten wij wijzen op meer algemeene werken, als M. BUYS, *Twee maanden op Borneo's Westkust*, 1892. S. W. TROMP, *Mededeelingen uit Borneo* (T. K. N. A. G. 1890); A. H. SPAAN, *Van Berouw naar Samarinda* (T. K. N. A. G. 1902); verder: SPAAN, *Een reis in de binnenlanden van Borneo* (T. K. N. A. G. 1903). Wij wijzen nog op: DE HOLLANDER—VAN ECK, *Handleiding bij de beoefening der Land- en Volkenk. v. Ned. Oost-Indië*, vijfde druk 1898; op VAN DER LITH, *Ned. Oost-Indië*, 1893.

Voor verdere litteratuur verwijzen wij naar de Repertoria van HOOYKAAS en HARTMANN, naar MULLER'S Register op het Tijdschr. v. h. K. N. A. Gen., het Register op de Indische Gids, en naar POSEWITZ' Borneo. Voor de geologische litteratuur in het bijzonder verwijzen wij naar Dr. R. D. M. VERBEEK: *Opgave van geschriften over Geologie, Mineralogie, Topographie en Mijnbouw van Ned. Oost-Indië;* Jaarb. v. h. Mijnw. 1875, II pag. 189–207; 1876 I pag. 190–197: 1877 II pag. 226–228, 1880 I pag. 269–272; 1886 Techn. Adm. ged. pag. 136—153, 1903 pag. 148–169). Voor kaarten zie men de opgaven in de Regeeringsalmanak voor Ned. Indië.

II. DE GESTELDHEID DES LANDS EN DE BEWONERS.

Algemeen overzicht.

Door zijn geographische ligging neemt Borneo een centrale plaats in onder de groote eilanden van den Indischen Archipel, en door zijn grootte staat het boven aan bij deze eilanden. Die omstandigheden zouden Borneo hebben aangewezen om staatkundig en economisch het eerste eiland in den Archipel te worden, maar het heeft integendeel altijd een ondergeschikte rol vervuld en is zelfs tot op onzen tijd nog zeer onvoldoende bekend. Dit achterstaan van Borneo bij de overigens gunstige ligging wordt verklaard door de natuurlijke gesteldheid van dit land. Aan schier alle zijden vormen breede zoomen laag en moerassig land, met dichte natuurbosschen overdekt, de kuststreken van Borneo. Die kustzoom lokt niet bijzonder uit tot het vestigen van nederzettingen. De nadeelen der moeraskust, welke bij Oost-Sumatra reeds uitkwamen, doen zich hier nog in grootere mate gelden. Daardoor zijn op de kusten van Borneo slechts weinig nederzettingen gevestigd. En evenmin lokt het wilde, boschrijke achterland, dat zich hier over veel grootere vlakten uitstrekt dan bij Sumatra, om dit tot woonplaats te kiezen. Daardoor is het land, de strooken langs de goed bevaarbare rivieren uitgezonderd, voor het grootste gedeelte een onbezocht gebied gebleven, met maagdelijke natuur, en overgelaten aan de oorspronkelijke bevolking, die daar schier geheel in een natuurstaat is blijven voortleven. Alleen de Maleiers, de echte handelaars van den Archipel, hebben van de kusten uit zich onder de Inlanders verbreid en hebben eenige economische betrekking tusschen dezen en de buitenwereld tot stand gebracht.

De naam van het eiland is een verbastering van Broenei, een kuststaatje in het N.W., dat het eerst den Portugeezen bekend werd, en welke naam door de Europeanen algemeen voor het eiland werd aangenomen. Het eiland Borneo is gelegen tusschen 7° N.Br. en ongeveer 4° Z.Br., zoodat het door den aequator doorsneden wordt. De oppervlakte van het geheele eiland zal ± 736 500 $K.M.^2$ bedragen, waarvan het Nederlandsch gedeelte ± 552 341 $K.M.^2$ beslaat, ongeveer 17 × de oppervlakte van Nederland.

De ligging onder den aequator en het uitgestrekte laagland hebben tengevolge, dat Borneo overheerschend een tropisch laaglandsklimaat bezit met zeer aanzienlijken regenval; te Sintang in het binnenland op 0° Br. 3690 m.M., die vrijwel gelijkmatig over het jaar verdeeld is. De windrichtingen in den tropischen gordel en de daaraan grenzende zone's leerden wij reeds kennen voor de verschillende tijden des jaars (I, 144 enz. overzicht 150) en den regenval eveneens (I, 165 enz.). Herinneren wij er enkel aan, dat zuidelijk Borneo in klimaat en in den tijd, dat de verschillende moessons waaien, veel overeenkomt met de Javazee, en dat hier dus de natte moessons van Dec.—tot Maart heerschen, terwijl in noord-Borneo van April tot October de Z.W. of regenmoesson heerscht, en de droge moesson er valt van October tot April, zoodat droge en vochtige perioden des jaars in het Z. en N. in verschillende maanden vallen. Het equatoriale gebied heeft zeer afwisselende winden, zonder de regelmaat der moessongewesten. Hoewel de regenval nogal belangrijke locale verschillen aanwijst, is die toch over het geheele land zeer aanzienlijk, wat bevorderd wordt, doordien de uitgestrekte vlakten de zeewinden veroorloven diep in het land door te dringen, zoodat in dit uitgestrekte eiland nergens echt landklimaat gevonden wordt. De temperatuur is door de overvloedige regens in het binnenland nooit bijzonder hoog. Het klimaat heeft een echt tropischen plantengroei tengevolge. Zie het algemeen overzicht (I, 214 enz.)

Borneo valt, evenmin als Sumatra, als één geheel te behandelen. De natuur heeft het land in eenige groote deelen gescheiden (zie pag. 365), maar zelfs deze vormden staatkundig of economisch geen zelfstandige eenheden. Daardoor is er nooit een algemeene staatkunde geweest in Borneo, was Borneo nooit als één geheel in het handelsverkeer betrokken, en volgden ook buitenlanders geen algemeene Borneo-politiek. Machtige staten als Atjeh, Menang Kabau e. a. op Sumatra heeft Borneo niet gekend. Hoewel geographisch een eenheid was Borneo staatkundig een versnipperd gebied, terwijl het alleen van den rand uit hier en daar bij afzonderlijke deelen binnen het verkeer werd getrokken. De westkust lag het meest nabij de lijn van de handelsbeweging der oude cultuurvolken, en daardoor werden hier ook de oudste koloniën der vreemden gevestigd, zooals wij zien zullen. De

zuidkust, de overkust van Java, volgde, en de oostkust kwam door haar geographisch afgelegen ligging eerst later in betrekking met vreemden. Maar het binnenland bleef daar tot nog toe zoo goed als geheel buiten gesloten. Zoo heeft de staatkunde van Borneo zich periferisch-geographisch ontwikkeld, van de kusten uitgaande en in het land aansluitende bij de groote riviergebieden. Langs de hoofdrivieren zijn ook handel, verkeer en economische invloed van drie zijden in het eiland doorgedrongen, maar het binnenland heeft nog weinig daarvan gevoeld.

Algemeene bouw en natuurlijke indeeling.

Terwijl Java en Sumatra geologisch gebouwd zijn op den rand der ondiepe transgressie-zee (Java-zee en Zuid-Chineesche zee) van den westelijken Archipel, (I, 30), en in hun lang uitgerekten vorm het karakter van randeilanden geheel hebben behouden, heeft Borneo, hoewel aan den N.O. hoek dier transgressie-zee gelegen, en niettegenstaande het in het O. en N. eveneens door diepere inzinkingen in de aardkorst begrensd wordt, toch niet de gedaante en het karakter van een lang randeiland aangenomen. De vaste kern van Borneo wordt niet als bij Sumatra en Java gevormd door één ketenvormige bergrij of door op korten afstand van elkander loopende plooiingsreeksen, maar bestaat meer uit een massief stelsel van verheffingsvormen. De verheffingen, die de tektoniek van Centraal-Borneo beheerschen, hebben een algemeene richting van Oost naar West, met ombuigingen en vertakkingen van lagere armen naar noord en zuid. De hoofdlijnen van het relief vallen op Borneo derhalve niet met de randen der diepste inzinkingen van de aardkorst samen, zooals op Java en Sumatra.

In oro-hydrographisch opzicht kan Nederlandsch Borneo in vier gedeelten gescheiden worden. Het gedeelte, dat administratief wordt aangeduid als Res. Borneo's Westerafdeeling, vormt ongeveer een natuurlijk geheel, ingesloten door het Boven Kapoewasgeb. in het N. en het Müllergebergte en het Schwanergeb. in het Z., en tusschen deze beide gebergten ligt een inzinkingsdal, een breede vallei vormend, die hoofdzakelijk op de Kapoewas en haar bijstroomen afwatert, benevens op eenige kleinere kustrivieren in het W. De helling van dit afstroomingsgebied loopt naar het westen.

Ten Z. van het Schwaner- en Müllergeb., in het oosten tot den bergrug, die van Centraal-Borneo en den bovenloop der S. Mahakkam ten O. der Barito naar het Z. loopt, vormt het bergland een naar het Z. zacht afhellend plateau, door een breede strook alluvium omzoomd. Dit gedeelte wordt door talrijke rivieren in zuidelijke richting doorstroomd, waarvan de Barito in het O. de grootste is. Verder vindt men hier de Kapoewas Moeroeng of Kleine Dajak-rivier, de Kahajan of Gr. Dajak-rivier, de Katingan-rivier en vele andere.

Het overige oostelijke gedeelte van Nederlandsch Borneo kan in hoofdzaak in twee hydrographische gewesten gescheiden worden. De Mahakkam heeft grootendeels het gebied tusschen den laatstgenoemden Z.O. en Z. loopenden bergrug en de oostelijke voortzetting van het Boven-Kapoewas-geb. ingenomen. Alleen naar het Z. kan men hier nog als afzonderlijk klein gebied de kuststrook van Pasir beschouwen.

Het vierde groote hydrographische gewest omvat het land tusschen T. Mangkalihat in het O. op 1° N.Br. en de Britsche grens in het N. Ook dit vormt een naar het O. afhellend terrein, dat van het bergland op de grens van Serawak en Broenei en het Ned. gebied afdaalt naar het oosten, gedeeltelijk van eenige bergruggen in die richting doorsneden. De S. Berouw (uit S. Kalai en S. Sagah gevormd) en de S. Kajan of Boeloengan zijn de grootste rivieren in dit gebied.

De bovengenoemde oro-hydrographische gewesten van Borneo ontmoeten elkander in het bergland van Centraal-Borneo. Vroeger stelde men zich voor, dat dit zou bestaan uit een bergknoop, waarvan een vijftal bergketens zich in verschillende richtingen uitstrekken. De onderzoekingen van Prof. MOLENGRAAFF en van de topographische opnemers hebben de onjuistheid hiervan in het licht gesteld. Het bergland van Centraal-Borneo vormt geologisch het oudste gedeelte van Borneo, het rotsige skelet, dat wel sterk is afgenomen door denudatie, maar toch de kernmassa bleef. De produkten dier denudatie, de bouw van koralen, de aanslibbingen van de zee en de plantenformaties. hebben samengewerkt, om in den loop der eeuwen om dien ouden kern het land van Borneo uit te breiden naar alle zijden.

Borneo is door dien bouw een afgerond eiland geworden,

met geringe kustontwikkeling, en waarvan de binnenlanden ver van zee verwijderd zijn. Terwijl op Java voor geen gedeelte de afstand van de zee 100 K.M. overtreft, voor Sumatra die op zijn meest 170 K.M. bedraagt, ligt in Centraal-Borneo het Müller-geb. ongeveer 450 K.M. van de zee. Daardoor vormt het binnenland een afgelegen gewest, waar de natuur het niet gemakkelijk maakte voor de menschen er in door te dringen.

Wij vangen aan met het bergland van Centraal-Borneo en zijn wordingsgeschiedenis nader te beschrijven.

Het bergland van Centraal-Borneo en zijn geologische geschiedenis.

De noordelijkste strook van het westelijk deel van Centraal-Borneo wordt ingenomen door het Boven-Kapoewas gebergte, een bergketen, die zich oostwaarts voortzet als Tindah Hantoeng of Sakoerah-geb., en door de Straat van Makassar wordt afgebroken. Of het Noordelijke schiereiland van Celebes als een afgebroken voortzetting van die keten moet beschouwd worden, is nog niet te zeggen. Het Boven Kapoewas-geb. speelt orographisch een groote rol in Centraal-Borneo en vertoont zich als een typisch, hoewel reeds sterk geërodeerd ketengebergte, bestaande uit oude leiformatie, en is van hoogen ouderdom (zie ook I pag. 69). Aan den zuidkant wordt dit geb. door een groote breuklijn afgesneden, welke MOLENGRAAFF de „groote Boven-Kapoewas-verschuiving" (verzakking) noemt. Een jongere formatie, de Danauformatie genoemd, (omdat zij in een merengebied (danau = meer) gevormd is), sluit zich hier bij die verzakking op gelijk niveau aan. Men kan ten zuiden van het Boven-Kapoewasgeb. in Centraal-Borneo onderscheidene dislocatie-lijnen ontdekken, die in de richting O.—W. loopen, terwijl de weggezonken schollen tijdens het zakken iets naar het noorden scheef gekanteld zijn, zoodat aan den noordkant de gedisloceerde aardschollen meer langzaam glooiend oploopen, en aan den zuidkant meest scherp uitkomende, steile randen vertoonen. Door een dergelijke verzakking is de vallei gevormd, waarlangs de Boven-Kapoewas stroomt.

Het Boven-Kapoewas-geb. vormt naar het westen loopend de natuurlijke grens tusschen Serawak (aan Broenei leenroerig) en het Nederlandsch gebied. Bij de bronnen der Kapoewas vindt men

toppen van het gebergte, welke tot 1681 M. (G. Tjemaroe) en tot 1094 M. (Batang Lasan Tojan) gaan; de hoogte der toppen loopt meest van 1000—2000 M. Genoemde bergrug vormt de noordelijke waterscheiding der bijstroomen van de Kapoewas.

Nabij de bronnen van de Kapoewas scheidt zich van het Boven-Kapoewasgeb. een rug af in zuidelijke richting gaande met toppen als de G. Batoen Ngenget (1286 M.), welke keten de waterscheiding vormt tusschen der Kapoewasrivier en de Mahakkam, die naar 't oosten stroomt. Dit gebergte maakt een deel uit van het groote vulkaangebied van Centraal-Borneo, dat zijn voortzetting vindt in het Müllergeb. naar het Z., een woest en sterk verweerd bergland, met talrijke uitgestrekte vulkaanruïnen en van diepe ravijnen doorsneden. Het gebergte is meestal met dichte oerwouden bedekt.

Ten Z. van de Kapoewas vindt men de verdere trappen der verzakte aardschollen, die een terrasland vormen, dat naar de rivier aan den eenen kant helt, en in het Müllergeb. (genoemd naar Georg Müller) en het Schwanergeb. (genoemd naar Schwaner) de waterscheidende bergrij vindt van de Kapoewas naar het zuiden. Het Müllergeb., een vulkanisch gebergte, hoewel thans niet meer werkzaam, is gebouwd op de randen van weggezonken aardschollen, waar de breuken gelegenheid boden voor vulkanische haarden om zich te ontlasten; men vindt er o. a. den G. Tiloeng van 1113 M. en den Bt. Terata, 1450 M. hoog, een prachtige vulkaanruïne. Ten Z. van het Müllergeb. ligt het Madi-plateau, 1000—1300 M. hoog, een naar het Z. oploopende aardschol, welke aan den zuidkant wordt afgebroken door de Melawi- of Groote Madi-verzakking, waarlangs de steile rand van het Madi-geb. ligt, dat uit het Melawi-dal zich als een steile rotswand van 1000 M. hoogte voordoet. Het Schwanergeb. heeft weder het genoemde scheef gezakte schollentype; aan den noordkant is het een zwak hellend zandsteenplateau, en het eindigt naar het Z. plotseling met sterke helling. De zandsteen ligt hier grootendeels op graniet, die het grootste gedeelte van den bodem van het Samba-heuvelland inneemt. In het Schwanergeb. rijst de Boekit Raja tot 2278 M.; het is de hoogste der bekende bergen in Ned. Borneo, die bestaat uit eruptieve gesteenten.

De geologische geschiedenis van Centraal-Borneo kan als volgt worden samengevat, waarbij wij de opvatting van MOLENGRAAFF meest volgen. Kristallijne leien, door graniet veranderde sedimentaire afzettingen (in het Schwanergeb.) en oude leiformatie (Maleische formatie, zie II pag. 213) komen ook hier voor, maar omtrent den betrekkelijken ouderdom dezer gesteenten valt nog weinig te zeggen. MOLENGRAAFF acht het alleen waarschijnlijk, dat de afzettingen der oude leiformatie op niet grooten afstand van de kust zouden zijn gevormd.

In den prae-Cretaceïschen tijd moet Centraal-Borneo diep onder de zee hebben gelegen. In die zee bezonken de skeletten van pelagisch levende organismen, waarvan alleen die, welke in het bezit van een kiezelskelet waren, op die groote diepte bleven bestaan en afzettingen op den bodem vormden, die bijna uitsluitend uit skeletten van Radiolariën bestaan. Tegelijkertijd stortten submarine erupties stroomen van diabaas over den bodem van den oceaan uit, zoodat diabaas-tufmateriaal tot bezinking kwam, deels afkomstig van vulkanische uitbarstingen op eilanden, deels van submarine erupties. De in dien oceaan bezonken „ooze" (organisch slib) werd in kiezellei- en hoornsteen met radiolariën veranderd, die er in lagen gevonden worden, afwisselend met veranderde en verkiezelde varieteiten van diabaas en diabaas-tuffen.

Het is niet bekend, wanneer de bodembewegingen zijn aangevangen, die van dat diepzeegebied van Borneo land hebben gemaakt. Doch dit staat vast, dat in den Krijttijd (in het Cenomaan) reeds een deel van Centraal-Borneo land moet geweest zijn. Het karakter der in dien tijd gevormde afzettingen (krijtconglomeraten) toch toont aan, dat zij dicht bij de kust ontstaan moeten zijn, en het land, aan welks kust die afzettingen plaats grepen, lag waarschijnlijk zuidelijk, zoodat langs de noordkust van het toenmalige Borneo-land in den Krijttijd conglomeraten werden neergelegd. Waarschijnlijk was dat land toen hoogland, dat zich ver zuidwaarts uitstrekte en het Schwanergeb. omvatte. Gelijktijdig daarmede begon in de Krijtperiode weer de plooiing des lands, hoewel ook reeds voor dien tijd waarschijnlijk plooiingen bestonden van oost-westelijke strekking. Met die plooiing in den Krijttijd gingen inpersingen van graniet gepaard, welke men nog zien kan in den Bt. Kenepai, den Menjoekoeng, aan

de Boven Kapoewas en elders. In den Krijttijd, in elk geval tot na het Cenomaan, hield die plooiing aan en behield dezelfde strekking, althans in het gebied van de Boven-Kapoewas, waar de afzettingen van den Krijttijd trogvormig in de andere werden ingeplooid. Met het eind van den Krijttijd of het begin van het Tertiair schijnt de plooiing geeindigd te zijn en gevolgd door transgressie der zeeën, waardoor geheel Centraal-Borneo, het Boven-Kapoewas-gebied uitgezonderd, onder water daalde. In dien tijd werden over alle andere formaties lagen van Tertiaire zandsteen neergelegd.

Daarop volgde weder verheffing van het land boven de zee, en wel zoodanig, dat de rijzende aardschol in het noorden minder steeg dan in het zuiden, met eenige kanteling naar het N. Hierdoor ontstond een verschuivingslijn aan de Boven-Kapoewas, welke nu nog de grens uitmaakt tusschen het Boven-Kapoewasgebergte en de Boven-Kapoewasvlakte, en die grens werd de hoofdlijn, waarlangs de Kapoewas naar het W. stroomt; een dal, dat de rivier bij latere verheffingen van het relief in zijn loop steeds dieper moest maken. Doch tegelijk met de verheffingen der aardschol hadden er meer verbrokkelingen bij plaats, waardoor een reeks van trapvormige breuken ontstonden, die een architectuur van het „Basin-Range-type" te voorschijn riepen in de landen der Boven Kapoewas. Bij deze verstoringen der lagen was de Boven-Kapoewas-vlakte nu eens droog, dan weder een uitgestrekt zoetwatermeer, en tegelijk hadden er invasies van zeewater plaats, waardoor hier brakwatervormingen werden afgezet. In deze periode ligt de wording van Borneo ongeveer tot den tegenwoordigen toestand, waarbij het water van het land week. Daar soortgelijke bewegingen der aardschol als in Centraal-Borneo ook elders in den Archipel plaats hadden, o. a. op Timor, de Kei-eil. en elders, heeft men grond te denken aan een algemeene beweging van het niveau der zee, een negatieve niveauverandering.

Bij die bewegingen der aardkorst, de verzakkingen en verscheuringen, vond er vulkanische werking plaats langs de zwakke lijnen der korst, waar die met vulkanische haarden in verbinding stonden. Die vulkanische erupties vormden ook gebergten met oost-westelijke strekking in Centraal-Borneo; zij zijn evenwel

van zeer verschillenden ouderdom, en enkele vulkanische gebergten zijn ontstaan door de breukbewegingen, hier genoemd.

Toen het eiland aldus boven de wateren lag, werkte de verweering met de erosie krachtig samen om de hooge gedeelten van het land aan te tasten, de gebergten te verlagen, het materiaal der gebergten te verplaatsen. Maar ook de vegetatie legde beslag op het nieuwe land; bosch bedekte weldra de droog gelegen zandsteenplateau's, en de rivieren voerden het hout der bosschen als drijfhout mede, legden het neer in meren en lage stroomdalen, terwijl de plantenprodukten door slib- en zandbezinksels overdekt werden. Zoo ontstonden er bruinkoollagen; het proces was hetzelfde als men thans nog ziet langs de Beneden-Mandai bij de jaarlijksche overstroomingen. Nadat eindelijk de krachtige bewegingen des bodems in het laatste Tertiair hadden opgehouden, schijnen tot heden er geen belangrijke meer te hebben plaats gegrepen, zoodat sedert dien tijd alle wijzigingen in het orographisch beeld van Centraal Borneo veroorzaakt zijn door de veranderende en verplaatsende invloeden van atmosfeer en hydrosfeer. Deze deden de algemeene hoogte van het bergland door denudatie aanzienlijk afnemen, bedekten de berghellingen en vulden de valleien met grint- en zandafzettingen, die alle min of meer goudhoudend zijn, en zij breidden over de vlakte dikke lagen van fijn zand uit. Zij vergrootten den omtrek van het eiland door den krachtigen groei van alluvia, door de rivieren naar zee gevoerd en rondom het bestaande land neergelegd, terwijl ook kusteilanden door die aanslibbing met het land werden verbonden, die zich dikwijls nog als groepjes van lage bergen in het vlakke land doen kennen; kernen, waaromheen aanslibbing plaats vond. Zoo ontstond het deltaland van de Kapoewas, Barito, enz., en op die wijze breidde zich naar alle zijden het kustland uit in zee. Vooral in het Z. had krachtige aanwas plaats. Het Schwanergeb. met het zandsteenplateau, dat er op rustte, werd sterk aangetast van het zuiden en verminderde in hoogte, doch dit verweeringsmateriaal legden de rivieren neder langs deze kust, die daardoor voortschoof naar het zuiden, evenwel met langzaam afnemende intensiteit. Men kan aldus resumeerende aannemen, dat sedert het begin van den Quartairen tijd Borneo, voor zoover bekend is, geen groote bodembewegingen meer heeft

gehad, maar dat het van een hoog, centraal bergland met sterk geaccidenteerde terreinen, door verweering, denudatie en door erosie tot een versleten en grootendeels afgerond bergland is veranderd, omgeven door breede zoomen laag land, bedekt met fluviatiele afzettingen. Het Borneo van heden is het type van hetgeen er moet ontstaan uit een bergachtig eiland tengevolge van langdurige en krachtige erosie, en als het omgeven is door een ondiepe zee.

Deze ontwikkelingsgeschiedenis van Borneo wijkt af van de vroegere voorstellingen dienaangaande. Men nam dikwijls aan, dat het bergstelsel van Borneo ongeveer den vorm zou bezitten als de schiereilanden van Celebes, terwijl de koraalvormingen en marine sedimenten om dit gebergte in laat-Tertiairen en Quartairen tijd door negatieve niveau-verandering zouden zijn blootgelegd en het land aldus hebben uitgebreid, de inhammen aangevuld, welk gebied later door sedimenten langs de kusten zich uitbreidde. Posewitz beschouwde het Tertiaire Borneo als een uitgebreiden archipel van grootere en kleinere eilanden, om welke in het Tertiair sedimenten werden neergelegd, die de eilandjes bij negatieve niveau-verandering vereenigden, zoodat daardoor Borneo de tegenwoordige gedaante verkreeg.

Een centraal gebergte met de gedaante als dat van Celebes of Halmaheira is op Borneo echter niet gevonden, en evenmin neemt Molengraaff aan, dat dat gebergte als één eiland of als een archipel van eilanden uit Archaeische of Palaeozoische gesteenten bestaande, bij het begin van den Tertiairen tijd een niet door de zee bedekte kern van het land zou hebben gevormd. Dat in den Tertiairen tijd de zee het geheele gebied van Borneo bijna overdekt moet hebben, wordt afgeleid uit de nagenoeg horizontale ligging der zandsteenlagen op aanzienlijke hoogte in het Schwanergeb. Doch al neemt Molengraaff niet aan, dat Borneo een Celebes-stadium doorloopen heeft, al erkent hij niet het vroeger bestaan van soortgelijke diepe zeeboezems tusschen de armen der gebergten, en al stelt hij zich veeleer voor, dat het Schwanergeb. als een lengtekust in het zuiden steil in zee afdaalde, in de uitbreiding van het eiland door aanslibbing gedurende den Quartairen tijd komen alle geologen overeen.

Natuur des lands in Centraal-Borneo.

Midden-Borneo overziende, doet het zich voor als een heuvelland, waar de rivieren in den bovenloop een terrein van minder dan 200 M. hoog doorloopen, terwijl de hoogste bergtoppen zich niet boven 2000 M. verheffen. Die groote hoogten worden niet door menschen bewoond; hooger dan 250 M. vindt men in Centraal-Borneo geen bewoners.

Het geheele land is onafgebroken bedekt met eeuwenheugende wouden, die verschillen naar de hoogte, waarop zij voorkomen. De wouden beneden de 250 M. hoogte bestaan uit een geraamte van reuzenstammen met alles overdekkend bladerdak, waartusschen een massa kleinere boomen, struiken en kruiden heeft plaats gevonden, alle zoekende naar het licht, dat in spaarzame bundels in de diepte des wouds doordringt. De bodem is met een zware laag humus bedekt. De bewoner oefent weinig invloed op die dichte wouden. Dun verspreid, velt hij hierin voor zijn geringe behoeften enkele gedeelten, die één à twee jaar als ladang gebruikt worden, maar bijna onmiddellijk daarna overdekt de welige plantengroei weer den bodem van het gekapte gedeelte, en binnen enkele jaren herkent men nauwelijks hier de sporen van vroegeren arbeid. Al werd een groot gedeelte der lager gelegen bosschen in den loop der tijden successievelijk geveld, men kan het aan niets anders zien dan aan een enkel steenen gereedschap, dat is achtergebleven.

Kreupelhout en bosch bedekken onmiddellijk den bodem der verlaten rijstvelden, maar grassoorten en het elders in Indië zoo veelvuldig voorkomende alang-alang heeft zich op het heuvelland van Centraal-Borneo nog niet kunnen ontwikkelen. Eerst sedert twintig jaren ongeveer is het gras aan de boven-Mahakkam opgetreden, tot groote ergernis der bewoners, die het uit hun rijstvelden moeten wieden, zegt Dr. Nieuwenhuis.

De weelderige boschvegetatie wordt bevorderd door de verdeeling van den regenval. Onder den aequator gelegen, heeft men er regen in alle maanden des jaars, en vindt men er niet de afwisseling van een droog en een vochtig jaargetijde als in de echte moessonstreken. Daardoor ondervindt de plantengroei er niet de nadeelen van langdurige droogte. In de bosschen heerscht steeds een vochtige lucht. De overvloedige regen heeft in deze gewesten een afkoelenden invloed op de temperatuur,

welke in de schaduw van het woud nooit bijzonder hoog is. Alleen daar, waar het beschuttend plantenkleed voor het bouwen der woningen aan een rivier is gelicht, wordt gedurende den middag onder een kadjangdak een temperatuur van 30—31° C. waargenomen, maar des nachts daalt die ook zelden beneden 20°. In de nabijheid der bergen, aan de Mandai en de Mahakkam, meer dan in de vlakte van de Mendalam, is de lucht veel betrokken, en des nachts bedekken zeer laag hangende wolken en mist de oppervlakte van het bosch. In den regel treedt dit even na zonsondergang op en verdwijnt na zonsopgang. Daardoor behoort een heldere sterrenhemel des nachts tot de zeldzaamheden. Met geringe afwijking geldt dat ook voor de kuststreken; echter zijn aan de kusten de nachten koeler.

Merkwaardig snel verandert hier de plantengroei met de hoogte. De langs de bergen opstijgende luchtstroomen veroorzaken een zeer toenemenden stijgingsregenval, en de hoogten worden veel in wolken gehuld. Daardoor is de temperatuur hier lager, en reeds op een hoogte van 1000 M. vindt men een dikke, alles overdekkende mosvegetatie, met slechts dun en laag geboomte. Deze zelfde plantenformatie vindt men op Java eerst op 2500 à 3000 M. hoogte.

De aanzienlijke regenval van Borneo, de groote oppervlakte van het eiland, waardoor het water er zich van groote stroomgebieden kan verzamelen, benevens de geringe helling der terreinen, waardoor de waterafvoer vrij gelijkmatig uit het binnenland plaats heeft, werkten met den orographischen bouw samen om Borneo tot een eiland te maken, dat uit het centrale gedeelte in alle richtingen aanzienlijke stroomen naar de kust zendt.

III. DE BEVOLKING VAN BORNEO EN DE VESTIGING VAN HET NEDERLANDSCH GEZAG.

Overzicht. De bewoners van Borneo kunnen onderscheiden worden als Inlanders en vreemdelingen. De Inlandsche stammen, die men gedeeltelijk tot de Indonesische oerstammen rekent, vat men gewoonlijk samen onder den naam

Dajaks, hoewel de volken, die daartoe gerekend worden, somatisch niet van dezelfde afkomst zijn (zie I, pag. 270). Van de kusten uit hebben zich echter talrijke vreemdelingen tot vaste koloniën op Borneo gevestigd. Tot deze behooren in de eerste plaats Maleiers, verder Arabieren, Boegineezen, Javanen, Klingaleezen en nog andere stammen, alsmede Chineezen. Velen dezer vreemdelingen vallen er niet meer op zich zelf staande op te merken, maar zijn met Maleiers versmolten en hebben de Maleische taal en gewoonten aangenomen. Alleen Arabieren, Boegineezen en Chineezen hebben gedeeltelijk hun ethnische zelfstandigheid bewaard. Zelfs de Dajaks hebben zich in de gewesten der meeste aanraking wel met Maleiers en anderen vermengd, zoodat men steeds met overgangen heeft te rekenen.

Toch blijft de hoofdindeeling van Inboorlingen en vreemdelingen bestaan; zij valt in het oog door scherp uitkomende verschillen, zoowel van somatischen aard als door verschil in taal, godsdienst, geestelijken aanleg, cultuurtrap en economischen zin.

Terwijl over 't geheel de Dajaks de oerbevolking uitmaken, die nog in den meest primitieven toestand leven en Heidenen gebleven zijn, heeft bij de vreemdelingen de Mohammedaansche leer wortel geschoten. Zij zijn ook de handelaars, die meer met de buitenwereld in betrekking komen en een eenigszins hoogere ontwikkeling hebben dan de Inlanders. Doch door die aanraking met vreemden hebben de kustbewoners ook minder gunstige eigenschappen overgenomen, zoodat aard en karakter der Dajaks van het binnenland boven die der kustbewoners geroemd worden.

De bevolking van Borneo is in aantal niet anders dan met zeer ruwe cijfers te schatten. In totaal zou deze voor 1900 bedragen 1 076 810 zielen, d. i. een volksdichtheid, welke 2 personen per K.M.^{2} niet te boven gaat. Deze geringe bevolking is geenszins gelijkmatig over het land verbreid, maar is meest samengedrongen langs de rivieren en in enkele nederzettingen nabij de kust. Dit verschijnsel komt hieruit voort, dat de rivieren schier de eenige verkeerswegen zijn in het land, zoodat de vreemdelingen, die van de kusten het land binnendrongen, deze wegen wel moesten volgen en zich daar ook vestigden. De echte Inlanders zijn niet zoozeer aan de rivieren gebonden. Zij hebben hier en daar door bosschen en velden wegen aangelegd, maar deze zijn van

zoo gebrekkigen bouw, dat zij niet voor het vervoer op eenigszins groote schaal kunnen dienen. In waterrijke streken bestaan de Dajaksche voetpaden enkel uit boomstammen, die met het einde tegen elkander in den moerassigen grond gelegd zijn, of uit planken van een paar d.M. breedte, die op dwarshouten liggen, paden welke alleen met zekere handigheid kunnen begaan worden. Kleine wateren zijn òf in 't geheel niet, òf slechts met een enkelen boomstam overbrugd. Die toestand in het binnenland wijst reeds op het geringe en primitieve van het verkeer, dat over landwegen plaats heeft, iets wat mede daaraan mag worden toegeschreven, dat de talrijke rivieren in het vlakke land vrij goed zijn te gebruiken als waterwegen. In de gewesten bij de kust en onder Europeeschen invloed zijn uit den aard der zaak de verkeerswegen beter, maar toch niet te vergelijken met die op Java en in vele deelen van Sumatra.

Die toestand des lands werkte er toe mede, dat de bevolking meest langs de rivieren gevestigd moest blijven. De groote rivieren en hun bijstroomen zijn de zonen der best bevolkte gewesten; tusschen de rivieren liggen verder naar de waterscheidingen uitgestrekte streken met maagdelijke wouden bedekt, welke alleen van tijd tot tijd worden doorgetrokken om er de boschprodukten te bemachtigen, die de natuur aanbiedt, maar overigens geheel onbewoond zijn.

De Maleiers en andere vreemdelingen op West-Borneo.

In de eerste plaats houden wij ons nader met de vreemdelingen bezig. Zoover bekend is, schijnen de Maleiers zich het eerst in de 13de eeuw of iets vroeger (zie I, 288), toen deze volksgroep een buitengewone expansie ontwikkelde, gevestigd te hebben in Broenei. Een andere belangrijke Maleische kolonie werd gevonden te Sambas. Te Soekadana werd in de 15de eeuw een Javaansche kolonie gevonden, die gesticht was door Hindoe-Javanen uit het rijk Madjapahit (I, 323; II, 78), welke haar gezag uitbreidde over het zuidelijk gedeelte der westkust, de Karimata-eil. onderwierp, eveneens door Javanen bevolkt, en noord- en noordoostwaarts te Angrat (thans Mandor), Landak, Tajan, Sanggau, Sekadau, Sapauk, Blitang en Sintang volkplantingen vestigde of reeds bestaande Maleische en andere onderwierp of aan zich

wist te verbinden. De aldus gevormde staat was evenwel van geen langen duur, want later ziet men deze koloniën weer als zelfstandige staatjes. Toen in het midden der 16de eeuw de Islam hier gepredikt werd door Arabieren van Palembang en aanhang vond, werden de vreemde kolonisten van West-Borneo vereenigd door één geloof, wat een stempel van gelijkheid op hun levenswijze drukte (I, pag. 337), en toen het Hindoe-Javaansche Rijk Madjapahit in verval kwam, losten zich de Hindoe-Javaansche elementen op in de Maleische.

Doch er waren intusschen nog andere volkplanters op West-Borneo gekomen. Pontianak werd in 1771 gesticht door den Arabier Abdoer Rahman. Hij was de zoon van een Arabisch fortuinzoeker, die zich door zijn vroomheid tot rijksbestuurder van Mampawa, een Boegineesche volkplanting uit de 17de eeuw, had weten te verheffen, en met Boegineezen, Arabieren en Maleiers vestigde hij zich te Pontianak.

De Maleiers vermengden zich met de Arabieren, iets wat door den gemeenschappelijken godsdienst gemakkelijk kon geschieden; het spraakgebruik heeft daardoor dikwijls den naam Maleiers ruimer toegepast dan ethnographisch valt te verdedigen. Zoo verstaat men op Borneo onder den naam Maleiers in het algemeen alle Mohammedanen, en zelfs ook wel de Dajaks, die tot den Islam zijn overgegaan, waaronder er intusschen velen voorkomen met Maleisch bloed in de aderen. Het gebruik der Maleische taal, dat aan de kust algemeen is, bevordert die opvatting.

Al langen tijd vóór bovengenoemde volkplanters op Borneo's kusten rijken stichtten, en de Dajaks voor hen waarschijnlijk meer naar het binnenland terugtrokken om hier hun natuurlijke vrijheid te bewaren, hadden zich vertegenwoordigers van een oostelijk cultuurvolk op N.W.-Borneo gevestigd, nl. de Chineezen. De bekendheid der Chineezen met Borneo is waarschijnlijk zoo oud als hun aanraking met den Indischen Archipel in het algemeen, zegt Veth, en deze klimt, zoo niet hooger, dan toch tot op den tijd der Chineesche pelgrims in de 4de eeuw. Hun eerste betrekkingen hadden plaats met Broenei, maar waren afwisselend van beteekenis, en duurzame nederzettingen hebben die niet ten gevolge gehad. In de 16de eeuw schijnen vooral in Broenei

en ook aan de westkust belangrijke Chineesche landbouw- en handelsnederzettingen te hebben bestaan, die evenwel door de knevelarijen der vorstjes langzamerhand vervielen en alleen in Broenei een kwijnend bestaan voortsleepten.

In het midden der 18de eeuw brak een nieuw tijdperk van Chineesche kolonisatie in West-Borneo aan. Was vroeger de hoofdbedoeling geweest handels- en landbouw-koloniën te vestigen, toen was het bearbeiden der goudvelden het doel. De vorst van Mampawa schijnt de eerste te zijn geweest, die omstreeks 1750 Chineezen uit Broenei aanvroeg, om voor hem goud te graven, en nadat dit goede resultaten opleverde, werd het voorbeeld spoedig gevolgd door den Sultan van Sambas. Door deze immigratie kwamen er Chineesche nederzettingen in West-Borneo, verspreid over verschillende staatjes.

Van de vreemdelingen op West-Borneo vormden zij, die men als Maleiers aanduidt, het hoofdelement, en zij brachten ook meest de vorming van staatjes tot stand. De leiders der Maleische volkplantingen waren in den regel leden van vorstelijke familiën, die of vrijwillig, of op bevel der regeering van den moederstaat zich aan het hoofd stelden van lieden, welke aangelokt waren door de berichten van zeevarenden, om zich hier te vestigen. De aanvoerders dier volkplantingen werden uit den aard der zaak de vorsten der nieuwe stichtingen, hetzij daartoe aangewezen door den vorst van het rijk, dat hen uitzond, of gekozen door hun tochtgenooten. Eerst erkenden zij veelal nog de suprematie van den moederstaat, doch als zij sterk genoeg waren om op eigen beenen te staan, of als de banden van verwantschap der vorsten geslaakt waren, beschouwden zij zich zelfstandig. Zoo ontstonden er op West-Borneo onderscheidene zelfstandige Maleische staatjes, welker vorsten Sultan of in andere Panembahan (van „sembah", dus = voorwerp van hooge vereeering) heetten. Het waren veelal geenszins absolute monarchieën, maar wegens het medezeggenschap der aanzienlijken kan men ze als aristocratische regeeringsvormen aanduiden.

Op die wijze ontstonden er georganiseerde staatjes van meer ontwikkelde vreemdelingen in de landen der minder ontwikkelde Dajaks. De Maleiers (den naam in ruimen zin genomen), waren ondernemende handelaars, sluw in hun optreden, berekenend

in hun handelen, met economischen aanleg en van economische bedoelingen vervuld, met eerzucht om te heerschen. En daar tegenover stonden de natuurvolken der Dajaks, zonder economischen aanleg, met eigenschappen behept, welke gemakkelijk door anderen in hun voordeel vielen te exploiteeren. Het gevolg hiervan was, dat de Dajaks, waar zij met de Maleische organisatie in aanraking kwamen, gekneveld werden of terugweken naar het binnenland. Zelfs werden zij ook daar door de Maleische handelaars, die van tijd in hun nederzettingen doordrongen, uitgezogen. Op de betrekkingen tusschen beide komen wij terug.

Vestiging en uitbreiding van het Nederlandsch gezag aan de Westkust.

De verschillende nationaliteiten van West-Borneo leefden onderling veelal met elkander in strijd, en alleen krachtige persoonlijkheden, veelal mannen met een sterk gestempelde individualiteit als de Arabieren, wisten de eenheid voor een bepaald gebied te verzekeren en het gezag der kleine volkplantingen over een grooter gebied uit te breidden.

De Nederlanders bezochten bij hun zeevaart door den Indischen Archipel al spoedig Borneo; en deden de Westkust het eerst aan. OLIVIER VAN NOORD bezocht in 1600 Broenei, en in 1604 kwam VAN WAERWIJK aan de Westkust. Hier werd in 1608 een faktorij te Soekadana opgericht, en in 1609 sloot BLOEMAERT een contract met den Sultan van Sambas, waarin bepaald werd, dat de Compagnie den Sultan tegen alle buitenlandsche vijanden, bepaaldelijk de Spanjaarden en Portugeezen, zou bijstaan, terwijl daar tegenover de Sultan beloofde, den toegang tot zijn rijk aan andere Europeesche natiën te zullen ontzeggen, en hij alleen aan de Nederlanders zou vergunnen een sterkte tot bescherming van personen en goederen op te richten, en hun bij uitsluiting de handel in diamanten zou gegund worden, waarvan zelfs inlandsche kooplieden werden uitgesloten. Wij zullen niet de vele contracten der Compagnie met de vorstjes van West-Borneo nagaan; alleen herinneren wij nog aan het contract met ABDOE'R RAHMAN, den Sultan van Pontianak, in 1779 gesloten, die erkende zijn gebied in leen te hebben van de Compagnie. De Compagnie verkreeg aldus meer invloed op de westkust, zij wist ook te verijdelen, dat de Engelschen te Soekadana vasten voet kregen, doch het verkeer met Broenei werd door haar geheel verwaarloosd. Bij het verval der Compagnie in de 18de eeuw werden echter de établissementen op de Westkust in 1791 geheel door haar verlaten.

In de eerste jaren der 19de eeuw en gedurende het Britsche tusschenbestuur was West-Borneo ten prooi aan zeerooverij en onlusten, en de vorsten vernamen met vreugde, dat het Nederlandsch gezag hersteld was. Reeds in 1816 zonden de sultans van Sambas en Pontianak een gezantschap naar Batavia, om de oude betrekkingen weder aan te knoopen. In 1819 ging Nederland daartoe over; het verdrag met Sambas werd vernieuwd, waarbij de Sultan zijn geheele gebied

aan Nederland afstond. Ook met de sultans van Pontianak en Mampawa werden vernieuwde contracten gesloten in 1818, waarbij zij het oppergezag aan Nederland afstonden; later werden ook met Landak, Simpang en Matan de verdragen bevestigd, waarbij de vorsten het Ned. Gouvernement als leenheer erkenden, zich verbonden om de opbrengsten der pachten en andere inkomsten met het Gouvernement te deelen, het koppensnellen tegen te gaan en handel en nijverheid te bevorderen. In 1823 stond het opperhoofd van Koeboe, ten Z. van Pontianak, het oppergezag over zijn land aan ons Gouvernement af, en in 1824 werd de Nederlandsche vlag op de Karimata-eilanden geplant. Daarmede was de geheele westkust van Borneo onder Nederlandsch gezag gebracht. De contracten met de onderscheidene vorstjes zijn van tijd tot tijd vernieuwd en gewijzigd, als er nieuwe vorsten optraden.

Met de vorsten der staatjes langs de Kapoewas werden in verschillende tijden contracten aangegaan. Ook de Dajaks van Batang Loepar, Taman en Kajan werden op hun verzoek in 1855 als gouvernements-onderdanen erkend, na beloofd te hebben, zich te zullen onthouden van koppensnellen, met alle veeten te hebben afgedaan en geen beleedigingen eigenmachtig te wreken. Met de staatjes Djongkong en Piassa werden voor het eerst contracten gesloten in 1858, die later vernieuwd werden. [1])

Aldus is de Residentie Borneo's Westerafdeeling ontstaan, die behalve uit het Gouvernementsgebied aan de Boven-Kapoewas uit 18 landschappen bestaat met Inlandsch zelfbestuur benevens de daarbij behoorende eilanden. Zij zijn: Sambas (met 11 eil.), Mampawa (met 4 eil.), Pontianak (met eil. Datoe), Koeboe, Simpang (met 6 eil.), Soekadana (met ± 70 eil.), Matan (met 17 eil.), Landak, Tajan, Meliau, Sanggau, Sekadau, Sintang, Silat, Soehaid, Salimbau, Piassa, Djongkong en Boenoet.

De vestiging van het Nederlandsch gezag bracht voor ons de verplichting mede, de Inboorlingen te beschermen tegen de onderdrukking der Maleische hoofden en de plunderingen der zeeroovers, alsmede het zelfstandig optreden der Chineezen (waarover straks) tegen te gaan. De zeeroof werd soms door de vorsten uit eigenbelang niet alleen geduld maar zelfs begunstigd of gedreven. Dit was o. a. in 1827 het geval met de sultan van Matan, die daarvoor getuchtigd moest worden en vervallen verklaard werd. Dit alles heeft veel zorg vereischt, doch daar de beschrijving ervan niet tot onze taak behoort, staan wij hierbij niet stil.

De Chineezen in West-Borneo. De Chineezen maken thans ongeveer 10% uit der bevolking van Borneo's Westerafdeeling. Deze immigranten hebben een eigenaardige plaats ingenomen onder de bevolking van Borneo. Zij waren, gelijk wij zeiden, binnengehaald in Borneo om goud te delven en mochten zich aanvankelijk niet met den landbouw bezighouden. Doch de Chineezen wisten zich spoedig aan die beperkende bepalingen te onttrekken en een zekere zelfstandigheid in te nemen tegenover de Maleische vorsten.

Daartoe had medegewerkt de wijze, waarop de Chineesche emigratie plaats

---

1) Zie: J. BOUDEWYNSE en G. H. VAN SOEST. De Indo-Nederlandsche wetgeving.

vond. Deze had niet individueel plaats, maar meest in groepen, die veelal uit familieleden of dorpsgenooten zullen bestaan hebben, zooals Prof. DE GROOT aantoont bij de Kongsi Lanfong. In Minwong woonden in het laatst der 18de eeuw wel 500 familieleden bij elkander. Deze omstandigheid, gevoegd bij het sterk ontwikkeld familieleven in China, bij den ingewortelden clangeest van het Chineesche volk en de neiging der Chineezen om zich te scharen om een burger, rijk aan invloed en ondervinding, en dien als hun hoofd te erkennen, heeft op Borneo er toe geleid, dat zij zich vereenigden tot zelfstandige organisaties, oligarchische republieken in den vollen zin des woords, die hier als kongsi's worden aangeduid. Het woord kongsi beteekent letterlijk: „beheer van het algemeene" of „bestuur van gemeenschappelijke belangen" doch duidt ook firma of vennootschap aan. De groepsgewijze vestiging der Chineezen tusschen vreemde autochthonen, waardoor zij eeuwen lang genoodzaakt waren zich gewapenderhand te handhaven tegen de hun belagende, vijandelijke groepen, en die derhalve slechts door instandhouding van den strengsten clan- en familiegeest overwinnaars konden blijven in den heeten strijd om het bestaan, bevorderde zeer de ontwikkeling dier kongsi's tot krachtige lichamen. In den stam der Hakka's, die hier voornamelijk emigreerde, was die aaneensluiting zeer sterk. De kongsi's ontstonden uit de behoefte aan onderlingen steun en samenwerking tegen Maleische vorsten en de Dajaks. De kleine aaneensluitingen leidden tot grootere, tot confederaties, eveneens kongsi's geheeten, waarvan het machtigste lid de leiding had en een suprematie over de overige uitoefende. Waren de kongsi's door samenwerking ontstaan, ook beoorloogden zij later elkander wel, waardoor zwakkere zich in sterkere oplosten of kongsi's zich splitsten. Men vond districten, waar de kongsi's geheel het beheer hadden weten te verkrijgen, en waar zij zich als uitsluitende eigenaars van al het goud, dat de grond bevatte, beschouwden, zooals in Montrado en Mandor, terwijl elk Chinees, Maleier of Dajak, die ergens goud ontdekte, op zware straffen verplicht was daarvan onmiddellijk het Kongsibestuur kennis te geven. Alleen in die gewesten, waar zij slechts kleine, op zichzelf staande mijnvereenigingen waren, betaalden zij aan den vorst een retributie in goud voor het recht om den grond te bewerken.

Die zelfstandige kongsi's [1]) met formeele uitoefening der rechtsbedeeling, eigen wetten en belastingstelsels in de gewesten, waar het Nederlandsch gezag gevestigd werd, konden als zoodanig niet blijven bestaan. Herhaaldelijk verzetten zij zich met kracht tegen het Nederlandsch Gouvernement. Eerst werd herhaaldelijk door ambtenaren getracht de kongsi's op vredelievende wijze tot onderwerping te brengen, doch zonder veel resultaat; zelfs militair machtvertoon en wapengeweld brachten hen dikwijls niet meer dan in schijn tot onderwerping. Doch na 1850 trad het Gouvernement krachtiger op. De machtige kongsi-confederatie Fo-sjoen, samengesteld uit drie kongsi's, gevestigd in de landschappen Montrado, Loemar en Roedoek, werd in 1853 na veel moeite door de wapenen

---

1) In deel I pag. 423 was de uitdrukking niet geheel duidelijk; wij spraken van de vereeniging der Chineezen in een machtige kongsi en hadden hier het oog op de laatst overgeblevene van de vroegere kongsi's.

tot onderwerping gebracht, en de veroverde gewesten werden veranderd in de assistent-residentie Montrado.

De Kongsi Lanfong in het landschap Mandor, die ons hierbij zekere diensten had bewezen, bleef uit politiek beginsel onzer regeering nog gehandhaafd; bij besluit van 4 Jan. 1857 werd haar voortbestaan onder Nederlandsch oppergezag erkend, en een „Kapthai" bleef hier aan het hoofd staan. Toen de in functie zijnde Kapthai in 1884 was overleden, werd besloten ook deze kongsi op te heffen, wat evenwel niet plaats had, zonder dat door wapenvertoon de ontstane onrust onderdrukt moest worden. [1]) Sedert dien tijd heeft de bijzondere staatsrechtelijke toestand der Chineezen op Borneo opgehouden te bestaan en plaats gemaakt voor het Nederlandsch gezag.

Bewoners der kuststreken van Zuid- en Oost-Borneo.

De zuidelijke en oostelijke gedeelten van Borneo worden thans vereenigd aangeduid als Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. De samenstelling der bevolking aan de zuidkust en aan de oostkust komt in hoofdzaak overeen met die der westkust, echter met dit onderscheid, dat het aantal Chineezen hier naar verhouding der totale bevolking tot de vreemdelingen veel geringer is. In het zuiden vindt men in de kuststreken voornamelijk de Maleiers, eveneens een gemengd ras, waarin zich ongetwijfeld Hindoe-Javanen, de oudste volkplanters van de Javaansche overkust en andere elementen hebben opgelost. Daarnaast hebben van de handeldrijvende schippers aan de kust van Zuid-Celebes, de Boeginеezen, er zich velen gevestigd, doch gedeeltelijk verschijnen zij er tijdelijk, evenals de Javanen en de Arabieren.

In Martapoera, Bandjermasin en Amoentai vindt men de z.g. Bandjareezen, een gemengd ras van Dajaks, Maleiers, Javanen en Arabieren, die den Mohammedaanschen godsdienst belijden. De Maleiers zijn ook langs de Barito ver in het land doorgedrongen. Vooral de Bandjermasinsche krijg heeft hen hooger de rivier op gedreven, zoodat zij zich daar reeds tot in het brongebied van den hoofdstroom gevestigd hebben. In het gebied der zijrivieren verbreidden zij zich weinig; daar handhaafden de Dajaks hun onafhankelijkheid en zeden nog gedeeltelijk. Aan de Kahajan en de Katingan bleven de Maleiers ook tot de monding en een deel van den benedenloop beperkt.

Ook langs de zuidkust maken dus de vreemdelingen de hoofdelementen der bevolking uit. De bewoning is hier evenwel minder dicht dan in het westen, en alleen in het oostelijk gedeelte van het stroomgebied van de Barito, die hier onderscheidene bijstroomen ontvangt van het gebergte, dat de waterscheiding uitmaakt met de oostkust, vindt men de belangrijkste nederzettingen. Overigens vindt men in het moerassige kustland geen aanzienlijke plaatsen.

De autochthone Dajakstammen zijn ook in het zuiden dieper landwaarts teruggedrongen. Het gebied der z.g. Dajaklanden, waar zich geen vreemde Ooster-

---

1) Zie over de Kongsi's: Dr. J. J. M. DE GROOT. Het Kongsi-wezen van Borneo 1885. — VETH, Borneo's Wester-afdeeling. — E. B. KIELSTRA, Bijdr. tot de Gesch. v. Borneo's Wester-afd. (Ind. Gids 1889). S. H. SCHAANK (Tijdschr. v. h. Bat. Gen. 1893).

lingen mochten vestigen, is bewoond door Dajaks, bestaande uit verschillende kleine stammen, veelal genoemd naar de rivieren, waaraan zij verblijf houden.

Langs de oostkust van Borneo is het aantal vreemdelingen minder, en naast de Maleiers treden hier de Boegineezen meer op den voorgrond, een gevolg van de ligging der oostkust tegenover Celebes.

In Pasir zijn de eigenlijke Pasireezen nog Maleische volkplanters, doch sterk vermengd van ras; zij bewonen slechts een smalle strook niet ver van de kust. Ook noordelijker zijn de Maleiers over 't geheel niet zoover van de kust in het land doorgedrongen als in het Z. en W. Alleen de vorst van het Maleische rijk Koetei slaagde er hier nog in, zijn gebied tot zoover langs de Mahakkam-rivier in het land te vergrooten als de Benoewa- en Toendjoeng Dajaks hun woonplaatsen hebben. Waar echter aan den middenloop de krachtiger Bahau-Dajaks gevestigd waren, bleef de invloed van het Maleische Koetei-rijk tot een minimum beperkt. De noordelijker Maleische sultanaten Berouw en Boeloengan bezitten buiten hun gebied geen macht.

De Maleische en Boegineesche bevolking houdt zich ook hier hoofdzakelijk onledig met landbouw, handel, scheepvaart en scheepsbouw. Voor de Boegineesche en sommige Maleische vrouwen is het weven van sarongs een geliefkoosde bezigheid. De Chineezen, Arabieren en Klingaleezen, die men hier in kleiner getale vindt, wijden zich hoofdzakelijk aan den handel, terwijl de Dajaks zich bezighouden met jacht, inzameling van boschprodukten en de teelt van enkele niet te ontberen voedingsgewassen.

Betrekkingen met Nederland en de grenzen van het Ned. gezag in het Zuiden, Oosten en Noorden.

De betrekkingen der Nederlanders met de Zuid- en Oostkust van Borneo zijn uitgegaan van het Maleische Rijk van Bandjermasin, dat aan de zuidkust bestond, en welks sultan zich als souverein beschouwde ook over kustlanden in het oosten. Met Bandjermasin hadden de Nederlanders in 1606 handelsbetrekkingen aangeknoopt. De uitvoer van Zuid-Borneo bestond destijds voornamelijk in peper, stofgoud, rotan en andere boschprodukten. In 1669 werden de betrekkingen met Bandjermasin echter wegens de trouweloosheid en vijandelijke stemming afgebroken, en de Engelschen wisten zich hier een tijd lang van den handel meester te maken. Toen dezen in 1707 vermoord werden, hield de betrekking met Europeanen een tijd lang geheel op, en eerst in 1726 werden door de Nederlanders opnieuw betrekkingen aangeknoopt. De Sultan van het Rijk had de hulp der Compagnie noodig om de onlusten in zijn gebied te bedwingen en sloot in 1733 met haar een verdrag, waarbij zij den Sultan hulp beloofde en daarvoor het recht op alleenhandel in peper ontving. In 1787 stond de Sultan van Bandjermasin, die den wettigen vorst verdreven had, zijn rijk af aan de Compagnie, als belooning voor verleende hulp, doch ontving het gebied weder als leen terug, terwijl een aanzienlijk gedeelte van zijn land eigendom der Compagnie werd. Onder Daendels werd Bandjermasin verlaten, omdat het de kosten van bestuur niet dekte, doch na herstelling van het Nederlandsch gezag in Indië werd ook Bandjermasin weder aanvaard, en in 1826 werden door den Sultan bij een nieuw contract uitgestrekte landen van zijn souvereiniteit,

o. a. de bezittingen op Oost-Borneo, aan Nederland afgestaan, terwijl de keuze van een Rijksbestuurder en troonopvolger aan het Ned. Gouvernement werd overgelaten.

Er heerschte langen tijd betrekkelijk rust in dit gewest van Borneo als men nl. den zeeroof uitzondert, die aan de oostelijke kust alleen door oorlogsbodems kon bedwongen worden. De omstandigheid, dat de bevolking zeer gering is in aantal, en dat er weinig Chineezen gevonden worden, tegen wier immigratie reeds vroeg maatregelen genomen waren door den Sultan van Bandjermasin, was ongetwijfeld aan dien toestand bevorderlijk. Doch in 1859 brak in Bandjermasin een opstand uit, die niet dan met moeite bedwongen werd, en er toe leidde, dat in 1860 het besluit werd uitgevaardigd, dat in Bandjermasin voortaan niet meer een Inlandsche vorst zou worden aangesteld, en dat de landen van het vervallen verklaarde Rijk van Bandjermasin onmiddellijk onder het Nederl. Gouvernement zouden gebracht worden bij de Zuidelijke en Oostelijke Afdeeling van Borneo. [1]) Daardoor staat thans de geheele zuidkust onder onmiddellijk Nederlandsch bestuur.

Aan de Oostkust van Borneo werd het Nederlandsch gezag uitgebreid in de rijken Koetei en Berouw. Reeds in 1635 had een Nederlandsche vloot onder G. T. Pool Koetei bezocht en voornamelijk door tusschenkomst van Bandjermasin werden door ons Gouvernement betrekkingen met dat Rijk onderhouden. Na 1825 werden ernstiger pogingen aangewend om den band met die gewesten duurzamer te maken. G. Müller werd in genoemd jaar naar Koetei gezonden, sloot een overeenkomst met den Sultan, waarbij een Nederlandsche vestiging aldaar werd toegestaan. Müller werd echter zelf op zijn reis naar de westkust vermoord, zoodat het contract zonder gevolg bleef. Eerst in 1843 werd een expeditie naar Koetei gezonden, die leidde tot een verdrag, waarbij de Sultan in 1844 de Ned. souvereiniteit erkende. De eerste assistent-resident werd in 1846 hier aangesteld. In 1863 werd de laatste overeenkomst met den Sultan gesloten, die thans nog geldt. [2])

Het rijkje Pasir was in 1826 door den Sultan van Bandjermasin aan Ned. afgestaan; de vorst heeft een akte van verband gesloten met ons Gouvernement. Hetzelfde is het geval met de vorsten van Berouw, Boeloengan (1846), van Goenoeng Taboer en Sambalioeng (1859) in het N. en O.

Wij mogen bij al deze verschillende verdragen met rijken en vorstjes niet verder stilstaan. Uit het gezegde blijkt, dat de geheele zuidkust en het grootste gedeelte der oostkust van Borneo met de daarbij behoorende binnenlanden onder het gezag van het Nederlandsch Gouvernement staan.

Alleen het N.W. en N. van Borneo staat zoowel buiten de Nederlandsche invloedssfeer als buiten het Nederlandsch gezag. Hier vindt men nog Serawak, een aan den Sultan van Broenei leenroerig gebied onder den Radja Brooke,

1) Zie: H. G. J. L. Meyners, Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van het Bandjermasinsche Rijk 1863—66. — Dr. E. B. Kielstra. De ondergang van het Bandjermasinsche Rijk (Ind. Gids 1890—91).

2) Zie: C. Bock. Reis in O. en Z. Borneo 1887.

het onafhankelijke rijk Broenei of Borneo proper en het noordelijke gedeelte van het eiland, aan de westkust tot 5° 08′ en aan de oostkust tot 4° 10′ N. Br., dat onder Britsch protectoraat staat. Dit laatste gebied, oorspronkelijk grootendeels onderhoorig aan den Sultan van Broenei en gedeeltelijk aan den Vorst der Solok- of Soeloe-eilanden, is sedert 1878 afgestaan aan de British-North-Borneo Company, een Engelsche maatschappij, welke onder protectie der Britsche Kroon in 1881 een koninklijk charter verkreeg. Aan dit gedeelte is de naam „The State of North Borneo" gegeven.

Geschillen over grenzen op Borneo tusschen Nederland en Engeland werden geregeld door het verdrag, in 1891 tusschen beide landen gesloten, waarin de grenzen behoorlijk zijn omschreven. [1]) De Nederlandsche bezittingen loopen volgens deze overeenkomst op de oostkust tot 4° 10′ N.Br. en strekken zich westwaarts uit tusschen de rivieren Simengaris en Soedang en oostwaarts dwars over het onbewoonde eiland Sebatik, dat voor een gedeelte aan Nederland en voor het overige aan de „British North-Borneo Company" behoort.

De inboorlingen van Borneo.

De gemengde kustbevolking van Borneo van vreemden oorsprong gaat naar het binnenland, meestal na een zone met vermengingen, over in de autochthonen van het eiland, die men in Europa gewoonlijk samenvat onder den naam Dajaks. Hoe deze naam ontstaan is, valt nog niet te zeggen, en de Inlanders zelf gebruiken dien naam ook niet tot aanduiding van hun stamgenooten.

Onder den naam Dajaks vat men de verschillende stammen en groepen der Inlanders samen, die zich zelf weer noemen met onderscheidene stamnamen, naar de rivieren, waaraan zij wonen enz. Dat er somatische verschillen bij hen zijn op te merken, hebben wij reeds aangewezen. Toch vallen eenige algemeene lichamelijke kenmerken der Dajaks in het oog. Zij onderscheiden zich door tengere en goed geëvenredigd gebouwde gestalte, door gespierdheid, zonder aanleg tot overmatige vetvorming, door kleine, fraai gevormde handen en voeten, zoolang die namelijk nog niet door veelvuldig gebruik misvormd zijn. De lichamelijke ontwikkeling van alle stammen van Centraal-Borneo is bij de mannen grooter dan bij de vrouwen, maar opmerkelijk groot is dat verschil bij de Bongan-Dajaks. Bij de onderscheidene stammen bestaat nog al verschil in uiterlijk; de Kajans aan de Bloeöe steken ongunstig af bij die aan de Mendalam,

1) Zie Verhandelingen van de Tweede Kamer der St. Gen. Gedrukte stukken, 187 zitting 1890—91. — Staatsbl. 1892 N°. 211.

en vooral de vrouwen zijn hier leelijk. Dat de levensomstandigheden hierop veel invloed hebben, is waarschijnlijk. De Kajans zijn oorspronkelijk lichtgeel van huidkleur, doch door den invloed van de zon verbruinen zij spoedig. Aan de Mendalam hebben de vrouwen in haar jeugd dikwijls regelmatige gelaatstrekken, goed geproportioneerde vormen, doch meestal zijn het gedrongen gestalten met breede, platte gezichten.

Oorspronkelijk schijnen de Dajaks allen een onvaste bevolking uitgemaakt te hebben, heen en weer trekkend, zich telkens verplaatsend. Met uitzondering van enkele stammen hebben zij zich thans meest aan vaste woonplaatsen gebonden, vooral daar, waar vreemde overheersching eenigermate toestanden van veiligheid verzekerde. In de kuststreken, onder de vorsten der Maleische rijken, vindt men de eigenlijk zwervende bevolking dan ook in 't geheel niet meer. Alleen diep in de binnenlanden, waar vreemde invloeden nog weinig doordrongen, vindt men nog enkele onvaste of rondzwervende stammen.

Een indeeling en opsomming der stammen van Borneo kan nog niet anders dan zeer onvolledig zijn, en ook de betrekkingen tusschen de stammen kennen wij nog zeer onvoldoende. Wij zullen hier slechts kortelijk op enkele stammen de aandacht vestigen, omdat het noemen dier namen weinig zegt.

Zwervende stammen zijn er nog enkele, zeiden wij. Hiertoe behooren o.a. de Poenans en de Boekats, welke eerste aan den bovenloop der zuidelijke, de laatste aan die van de noordelijke zijrivieren der Kapoewas wonen. Onder den naam Poenans en Boekats vat men ook wel onderscheidene zwervende stammen in het gebied der Boven-Kapoewas samen. Ook de Olo Ot zijn tot de onvaste stammen te rekenen; de Běkětans lieten hun vroeger zwervend leven varen. Het zwerven der Poenans bestaat daarin, dat zij, meestal in groepen van 4 à 10 gezinnen vereenigd, in de diepste wildernissen verblijf houden in kleine „pondok's" van takken, boomschors en bladeren, of beschutting zoeken in kleine bergholen of grotten. In die primitieve verblijfplaatsen vertoeven zij meestal niet langer dan een drietal maanden, gedurende welken tijd zij de omstreken afjagen. De vrouwen moeten bij hen al het zware werk verrichten, zooals het bouwen der „pondok's", het kappen van hout, waterhalen

enz., en zelfs bij het verhuizen belasten zij zich met het vervoer van al het huisraad. De overige bezittingen, als gongs, wat eenvoudig koperwerk enz. nemen zij op hun zwerftochten niet mede, maar verbergen die in holen of in gaten der streek, die zij doorzwerven. De mannen houden zich hoofdzakelijk bezig met de jacht op varkens enz., waarmede zij zich voeden, met vischvangst en met het bereiden van hun hoofdvoedingsmiddel, de sago, uit den ransaupalm. Om zich van de onmisbare artikelen als tabak, wat eenvoudige lijnwaden, kleine stukken staafijzer tot het smeden van kapmessen, lanspunten enz. en van koperen armbanden te voorzien, drijven zij ruilhandel met bevriende Maleiers en met Kajan- en Mandai-Dajaks. Zij begeven zich dan met hun ruilwaar van boschprodukten, meestal getah, naar meer bewoonde streken, en niet zelden leggen zij dan hun waren op een aan beide partijen bekende plek in het bosch, geven door gongsignalen daarvan kennis, en als de handelaren komen, leggen deze daar hun artikelen in de plaats der boschprodukten en verwijderen zich, zonder zelfs met de Poenans of Boekats in direkte aanraking geweest te zijn. Een dergelijke „stomme ruilhandel" was ook in Afrika en elders bij primitieve volken bekend.

Bepalen wij ons tot de meer sedentaire stammen, waarvan wij slechts enkele bespreken, voorgelicht vooral door Dr. Nieuwenhuis. In het gebied van de Mendalam en de Boven-Kapoewas vindt men den Dajakstam der Bahau's, zooals zij zich zelf noemen, die vooral Noord- en Oost-Borneo bewonen. Zij zijn volgens hun overleveringen allen afkomstig van het brongebied der Kajan-rivier (die aan de oostkust uitmondt en daar Boeloengan-rivier heet). Behalve door een gemeenschappelijke afstamming zijn zij vereenigd door een gemeenschappelijke omgangstaal, het Boesang, dat alle volken in Noord- en Oost-Borneo verstaan, en waarvan de eigen talen der stammen grootendeels afkomstig zijn. De Kajans aan de Mendalam spreken een dialect, dat weinig verschilt van het Boesang. Alle stammen, die men onder de Bahau's onderscheidt, dragen de namen nog uit hun stamland, waar iedere stam een afzonderlijk huis of „oema" bewoonde, dat in den regel genoemd werd naar de rivier, waaraan het stond. Vandaar dat verreweg de meeste hunner namen beginnen met »Oema" of »Ma", o.a. bij de Kajans aan de Men-

dalam: de Oema Aging, de Ma Soeling en Oema Pagong.

De Bahau's nemen op 't gebied der kunst bij de Dajaksche stammen de eerste plaats in. De algemeene karaktertrek der stammen van Borneo, om de voorwerpen in hun omgeving te versieren, en waarbij zij aan hun omgeving die motieven ontleenen, welke den meesten indruk op hen maken, zoodat dier- en plantenvormen daarbij een eerste plaats innemen, maar door de phantasie van den kunstenaar van gedaante veranderd, vindt men ook bij hen. Zij bewegen zich uitsluitend op het gebied der decoratieve kunst. Voor de meesten hunner valt de tijd van het vervaardigen van fraaie voorwerpen samen met de intrede der puberteit en houdt niet langer aan dan tot de eerste jaren van hun volwassen zijn. Als de tijd van het hofmaken is aangebroken, trachten vrouwen zoowel als mannen hun kunstvaardigheid ten toon te spreiden door de geschenken te versieren. Ook wil de Bahau gaarne zijn persoon voordeelig doen uitkomen en stelt er daarom prijs op zijn wapens mooi te versieren met snijwerk, of gevlochten armbanden te maken, terwijl meisjes zich met kralenstrooken voor hoofdbanden, geborduurde kleeren en hoeden tooien. Doch daar het vervaardigen van luxe-artikelen, misschien met uitzondering van het snijden van zwaardscheeden, die ook buiten hun stam gewild zijn, geen beduidend voordeel oplevert, houdt dat produceeren van kunstwerken bij de meesten op met het huwelijk. De Bahau's, vooral die aan de Mahakkam, munten ook uit door het kunstsmeden, meest bij het maken van zwaarden toegepast, en de vaardigheid van het graveeren en het inleggen der zwaarden met koper of zilver. In deze richting brachten de Bahau's het verder dan in het eigenlijk smeden, want zij zijn niet in staat een goed lemmet te maken.

Onder de zaken, die de Bahau's beschermen tegen booze geesten, spelen voorstellingen van mannelijke en vrouwelijke genitalia een voorname rol. Als er van de zijde der booze geesten een gevaar dreigt, zooals bij een epidemie, of als zij vertoeven in onherbergzame oorden, dan brengen zij in hun omgeving op vele punten afbeeldingen der genitalia aan. In ruwe, tijdelijke hutten zijn dit primitieve nabootsingen; in hun huizen op de trap en aan

de deurposten hunner woningen en op de daken zijn ze zorgvuldiger bewerkt.

De Bahau's zijn als alle natuurvolken animisten; zij leven in de overtuiging, dat zij afhankelijk zijn van de omgeving, en de op zijn verbeelding inwerkende invloeden schildert hij zich af als uitingen van wezens, geesten of „to", zooals hij zich die het best kan voorstellen, herhalingen van zich zelf, maar machtiger door het bezit van eigenschappen, die hij niet of in mindere mate bezit. Deze „to's" beheerschen zijn lot, en de dienaren van den godsdienst onder de Kajans hebben zich daarvan ook bediend, om daarmede hun stamgenooten te binden aan hetgeen hun maatschappij van hen vordert. Hun eigenlijke godsdienstige overtuiging is niet te scheiden van de zedeleer. Het hoofd van het heir hunner geesten draagt het karakter van een straffend god, en zijn ingrijpen in het lot der menschen laat hij geheel beheerschen door hun al of niet opvolgen van de voorschriften van de adat. De positie van het hoofd krijgt daardoor steun in den eeredienst.

De Bahau's behooren niet tot de krachtige menschenrassen. „Noch zij, noch de overige Dajaksche stammen, die ik ontmoette, geven den indruk van menschen met groote levensenergie", zegt Nieuwenhuis. De Kajans behooren eer tot de kleine en tengere, dan tot de groote en forsche stammen. In lichaamsbouw staan zij achter bij de Maleiers en evenzeer in ondernemingsgeest. Vandaar dat een enkele Maleier onder een stam zich al spoedig een grooten invloed verzekert en met wat handigheid in staat is, zonder veel te werken, ten koste van zijn gastheeren te leven.

Wij zijn nog al te veel gewoon de Dajaks enkel te beschouwen als de woeste koppensnellers, en met dien naam wordt reeds schrik aangejaagd, als er van de Dajaks wordt gesproken. Vroeger hebben wij reeds aangetoond, (I, pag. 319) dat het koppensnellen een gevolg is van de schedelvereering en met animistische opvattingen in verband staat. Al bestaat het euvel nog in Borneo, en al is het koppensnellen nog de aanleiding tot talrijke oorlogen tusschen de kleine stammen, toch wijst Nieuwenhuis er op, dat dit snellen en die oorlogen verhoudingsgewijze minder menschenlevens kost in Borneo dan de oorlogen in de zoogen. beschaafde landen der aarde.

Het koppensnellen bestaat er nog, zeiden wij. Maar sneltochten om een kop te verkrijgen bij het afleggen van rouw, bij de geboorte van een kind e. d., daarvan zegt NIEUWENHUIS niets gehoord te hebben bij de Bahau's en de Kajans. Slechts de zwervende Boekats en Poenans schijnen zich nog aan het koppensnellen over te geven om te voldoen aan de eischen van hun geloof; de Puihings hechten ook tegenwoordig nog sterk aan de aanwezigheid van een menschelijk overblijfsel (niet bepaald van een hoofd) bij het afleggen van den rouw. Maar bij Kajans, Ma Soelings en Longlats eischt de adat niet meer, dat men bij rouwen moet gaan snellen om voor het afleggen van den rouw een hoofd ter beschikking te hebben. Men behelpt zich bij de Kajans met een symbool van het snellen, bestaande in het dansen rondom een van elders geleenden schedel. Bij den dood van een hoofd wordt er waarschijnlijk nog een slaaf afgemaakt, en het feit, dat deze de woning niet mag gezien hebben, of hij wordt gespaard, wijst er op, dat indertijd bij andere stammen een slachtoffer vermeesterd, evenals nu gekocht, werd. Misschien was de gewoonte van het jacht maken op hoofden bij de Bahau's vroeger wel grooter. Nog vindt men bij hen wel gesnelde koppen, maar deze zijn meest afkomstig van vijanden, die vele tientallen van jaren her verslagen werden. Ook neemt het gezegde niet weg, dat in de onderlinge oorlogen en uit wraakzucht er wel koppen gesneld worden.

Ten zuiden van de Bahau's wonen aan den bovenloop der rivieren van Zuid-Borneo onderscheidene stammen der Dajaks. In het stroomgebied van Barito en Kapoewas Moerong of Kleine Dajak-rivier leerde SCHWANER reeds kennen de Orang Ngadjoe langs beneden Barito en Midden Kapoewas, de Ot Danom aan de Boven-Kapoewas, de Orang Doesoen langs de midden Barito, de Tabayan, Anga, Njamet en Boroi langs de Teweh; de Orang Moeroeng en Orang Siang en geheel in het noorden de reeds genoemde rondzwervende Olo Ot. In de landschappen Kleine Dajak, Groote Dajak en de Doesoenlanden, aan den bovenloop der rivieren van het zuiden, worden vreemdelingen geweerd en dus de Inlandsche bevolking het meest gespaard.

Terwijl men de Dajaks thans enkel leert kennen in de binnen-

landen, rijst onwillekeurig de vraag op, of zij eens ook meer aan de kusten hebben gewoond of van elders op Borneo zich gevestigd hebben? Er schijnt alle grond voor te bestaan hen naar de taal tot den Maleisch-Polynesischen volkengroep te moeten rekenen, en dat zij met dezen het oorspronkelijk vaderland gemeen hebben gehad. In het algemeen kan men ook wel aannemen, dat de autochthone bevolking eens aan de kusten heeft gewoond en door de Maleiers en andere vreemdelingen werd verdrongen, het gewone verschijnsel, waar krachtiger kolonisten zich vestigen in een land van minder energieke bewoners. Een herinnering aan die afkomst uit de kustlanden is misschien de teekening van een schip van wonderlijken vorm op de deuren der woningen bij stammen, die zelf nooit de zee zagen, gelijk Schwaner mededeelde.

Wij mogen bij de ethnographische bijzonderheden van Centraal-Borneo niet langer stilstaan en verwijzen voor enkele zaken naar het algemeen gedeelte (I pag. 364 enz.). Alleen nog iets over de nederzettingen. Wij wezen er reeds op (I, 374), dat de Dajaks zich sterker dan op eenig eiland concentreeren tot nederzettingen, welke in één huis vereenigd zijn, dat tot 600 bewoners telt. Die lange huizen, op palen ± 3 M. hoog boven den grond, met een galerij er langs, en die moeielijk zijn binnen te dringen, wijzen er op, dat zij aldus gebouwd werden met het oog op de veiligheid. Zij werden meestal geplaatst op een of ander moeielijk te genaken terrein en aan een riviertje. Het lange huis, met een omwanding van vlechtwerk of planken, kan door een trap bereikt worden, die op een veranda uitkomt. Voor meerdere zekerheid worden de huizen veeltijds nog door een zware, ijzerhouten palisadeering omringd, in welke een kleine opening gelaten is, die gemakkelijk kan worden afgesloten. Onder het huis bevinden zich bergplaatsen en verblijven van varkens en pluimvee. Soms staan bij de woningen nog voorraadschuren.

In de benedenlanden echter, waar de veeten minder werden en blokhuizen niet zoo noodig zijn, hebben de meeste stammen zich reeds in dorpen vereenigd. De zwervende stammen, als de Poenans en Olo Ot, verblijven in hutten, zoowel op den beganen grond geplaatst als in boomen.

Economische en maatschappelijke toestanden. Productie en handelsverkeer; in en uitvoer.

In vruchtbaarheid behoeft Borneo bij geen land ter wereld achter te staan; het klimaat is schier overal door vochtigheid en warmte gunstig voor den plantengroei, en de uitgestrekte, losse aanslibbingsbodem, alsmede de verweerde lagen der vulkanische of andere gesteenten van de vaste rotsen, een en ander vermengd met humusdeelen, bieden overal gelegenheid voor de planten om zich te vestigen. Hoewel de natuur alle factoren voor de ontwikkeling van cultures van allerlei aard aanbiedt, staat toch Borneo in economisch opzicht nog op den laagsten trap. De uiterst geringe bevolking kent weinig zorg voor den landbouw, en de zucht om te produceeren voor den handel vindt men er nog slechts in zeer beperkte mate.

De stammen in het binnenland leven in de broeikasatmosfeer van het weelderige, tropische boschland, die wij boven beschreven. Te midden van een in overvloed en vrijwillig schenkende natuur, en met weinig hooge eischen aan het leven gesteld, kan de strijd om het bestaan, die bijna uitsluitend tot het zorgen voor voedsel en het zich aanschaffen van enkele verdedigingsmiddelen tegen het klimaat beperkt is, hier geen hooge eischen tot inspanning en oefening van het vernuft stellen. De vruchtbare gronden der pas gevelde bosschen eischen slechts geringe zorg om er van te oogsten, en de bosschen leveren voldoende stoffen op, om met de eenvoudigste bewerking voor kleeding te dienen. Daardoor schijnt Centraal-Borneo een land, door de natuur aangewezen om een talrijke bevolking zonder veel inspanning te kunnen voorzien van het noodige. En toch is dit niet het geval.

Het is niet mogelijk in cijfers de volksdichtheid van Borneo eenigszins met nauwkeurigheid op te geven. Maar daarin stemmen alle reizigers overeen, dat er slechts een uiterst dunne bevolking gevonden wordt. Zoowel aan de Kapoewas als aan de Mahakkam wonen slechts een gering aantal menschen, die zich in enkele vestigingen aan de rivieroevers samentrekken. De bevolking blijft er zelfs bij al den overvloed vrij wel stationnair in aantal. Men heeft die geringe toename, of liever dat gemis aan toename der bevolking, willen toeschrijven aan het koppensnellen, dat er jaarlijks slachtoffers eischt. Dr. NIEUWENHUIS meent evenwel, dat dit niet juist is; de veel verschrikkelijker oorlogen in Europa houden toch evenmin de toeneming der bevolking in dat werelddeel tegen. Doch een sterker invloed op de beperking der toeneming van de bevolking hebben de endemische ziekten, in de eerste plaats malaria, en in de tweede plaats de zeer algemeen voorkomende venerische aandoeningen, welke de geslachten verzwakken, en waar de Inlanders machteloos tegenover staan. De bezweringen en de diëtische middelen, door de tooverdokters voorgeschreven, baten hier niet.

De geestelijke en economische ontwikkeling der Dajaks van Centraal-Borneo staat laag. De Bahau is in voortdurende vrees voor den toorn der geesten, die naar zijn overtuiging de oorzaak zijn van alle natuurverschijnselen, die storm en onweer, donder en bliksem, ellende en rampen doen ontstaan; hij mist alle vertrouwen op eigen kracht en inzicht. Hij slaat steeds angstvallig alle voorteekens gade bij ernstige ondernemingen, bij het aanvangen van groote reizen, maar ook bij het aanleggen der velden, bij het uitoefenen van den landbouw,

bij jacht en vischvangst. Daardoor hangt het al of niet slagen bij zijn handelen dikwijls niet af van zijn doelbewust optreden, maar van het toeval der teekenen.

Bij dezen aard der autochthone bevolking van Borneo valt het niet te verwonderen, dat de Maleiers der kusten, ondernemender en moediger als zij zijn, met meer economischen zin bezield, meestal in rijkjes zich vereenigend en daardoor beter georganiseerd en gemeenschappelijk optredend, een overwicht wisten te verkrijgen op de versnipperde, verstrooide en onderling verdeelde Dajaks. De Maleiers hebben van de kusten van den Archipel de Inlanders naar de binnenlanden verdrongen en dezen zijn door hun talent van koloniseeren en hun energiek optreden, waartegen de oorspronkelijke bewoners niet zijn opgewassen, door hen verdrongen. Dit wil niet zeggen dat de Maleiers, hoewel zij meer met cultuurvolken in aanraking komen, hoewel zij den Islam belijden, iets wat veelal slechts uiterlijk is, werkelijk hooger staan in beschaving en degelijkheid van karakter dan de heidensche Dajaks. In sommige opzichten is zelfs het omgekeerde het geval. Bij de Maleiers o.a. ziet men de slavernij in zijn meest verachtelijken vorm, nl. als schuldslavernij, terwijl bij de Bahau's de slaven zonder uitzondering krijgsgevangenen of hun kinderen zijn en leden van den stam worden, zij het ook met minder rechten dan de vrije lieden. De Maleiers echter beschouwen de Dajaks als een minderwaardig ras, dat zij in de kuststaten in een toestand van onderworpenheid brengen, als lijfeigenen behandelen, die voor hen moeten werken. De vreemdelingen hebben, waar zij als heerschers optraden, de Inlanders in een toestand van ondergeschiktheid gebracht, en de verschillende klassen, rangen en standen in het land gevormd, die bij de natuurvolken nauwelijks bestonden. De vorsten van Bandjermasin bijv. zonden langs de Barito gezanten naar de binnenlanden om de in kleine horden daar verstrooid levende inboorlingen tot grootere troepen te vereenigen, en tot het aanleggen van gemeenschappelijke woonplaatsen aan te sporen; zij maakten hen met de rijstcultuur, het zout enz. bekend. Uit die gezanten ontstonden vervolgens de hoofden. De vreemdelingen vormden een adel onder de aldus ontstane vaste nederzettingen, van welke de inheemsche bevolking in rang afdaalde tot lijfeigenen. In de Maleische staten van het westen volgt het regeerend vorstenhuis nog de gewoonte, de onderworpen Dajaksche landen in eenige stukken te verdeelen, en aan de vorstentelgen, die daarvoor in aanmerking komen, ieder een stuk toe te wijzen. Dezen trekken dan hun inkomsten van de Dajaks uit vaste en buitengewone heffingen. Zoo worden hier nog feudale heerlijkheden gevestigd, waar de ondergeschikten verplicht zijn zout, tabak enz. van den heer te koopen, bij hongersnood ook de rijst, terwijl zij tevens genoodzaakt zijn benoodigdheden voor huizenbouw, voor booten en levensmiddelen aan den heer te leveren en persoonlijke diensten voor hen te verrichten. Er is overeenkomst met Europa in de vroegste middeleeuwen.

In het gebied der Melawi worden de Dajaksche stammen naar hun verhouding tot het Maleisch bestuur van Sintang onderscheiden als: 1. Serah-stammen, d.i. stammen, die sedert vroeger tijden in een soort van lijfeigenschap en schatplichtigheid verkeeren (naar de eigenaardige belasting, serah, die zij onder het Maleisch bestuur hebben op te brengen; doch hier alleen be-

duidt die een soort lijfeigenschap) en 2. Mardaheka-stammen of vrije Dajaks, die tegenwoordig alleen schatplichtig zijn.

Hebben aldus de Maleische vorsten en aanzienlijken invloed gehad op de rangverhoudingen bij de Inlanders, de gewone Maleiers weten door den handel. de Dajaks eveneens op alle wijzen te exploiteeren. De hoofdvorm van productie bestaat bij de Maleiers zoowel als bij de Dajaks nog in een ruwe verzamelnijverheid, gericht op het inzamelen van de produkten der bosschen. De landbouw staat nog op zeer lagen trap, en meer dan ieder voor zijn gezin noodig heeft, wordt nauwelijks aangeplant. De rijstcultuur is er ladangbouw, (zie I, 489 enz.) die primitief in de boschgronden wordt gedreven, waar het hout wordt gekapt of verbrand, en de rijst wordt gepoot, terwijl 3 à 4 maanden later wordt geoogst. Als tweede vrucht teelt men nog wel knolvruchten, maïs, boontjes enz., terwijl bij de woningen veelal nog een tuintje wordt aangelegd, waarin een weinig suikerriet, spaansche peper, betel enz. wordt geteeld. Door wet of rechten beschermde grondeigendom is er niet; de bosschen en landen zijn gemeenschappelijk eigendom van den stam, en ieder kan daar boschprodukten verzamelen, gronden bebouwen enz. naar believen. Om te doen zien, dat een boom, een stuk land enz. in bezit genomen is, wordt er een teeken op aangebracht, en zoolang een akker in gebruik is, blijft hij bezit van de ontginners. Dit recht wordt erkend; wordt een akker verlaten, dan valt hij weder het algemeen ten dienste.

De tijd van den nieuwen rijstbouw wordt bepaald naar de hemelverschijnselen. De Dajaks weten door het punt van den horizon te beschouwen, waar de zon opkomt, welken tijd van het jaar het is, en of de regentijd of meer droge tijd aanstaande is. Vooral de zon doet hierbij dienst; de nachtelijke hemel is in Centraal-Borneo slechts zelden voldoende helder, om die goed te beschouwen. Alleen van Nov. tot Maart, in den N.O. moesson voor het binnenland, zijn de nachten nog wel eens helder, doch overigens vormen zich 's avonds meest laagliggende wolken, die den hemel omsluieren. De tijd wordt veelal gerekend naar de verschillende perioden van rijstbouw of andere werkzaamheden: de tijd van boschkappen, van branden, rooien, wieden, oogsten enz. Dat is trouwens een algemeen verschijnsel bij de landelijke bevolking; ook in ons land worden in de oostelijke gewesten gebeurtenissen dikwijls aangeduid als te hebben plaats gehad in „de zaaiing", „de hooiing", „den bouw", „aardappelrooiing" enz.

De jacht wordt door de Inlanders wel uitgeoefend, doch geheel als bijzaak; gaan de mannen naar de rijstvelden of op andere tochten door het bosch, dan vergezellen de honden hen altijd, en de medegenomen wapenen dienen vooral om eenig wild af te maken. Van het wild sluiten zij alleen dieren uit, die zij niet mogen eten; bij de Kajans: alle herten, den gewonen aap en slangen. Wilde zwijnen, soorten van wilde katten en kleinere zoogdieren komen meest voor de jacht in aanmerking. Vooral de varkens, die er ook tam voorkomen, hoewel schaarsch, zijn een geliefd voedsel. De honden doen bij de jacht goeden dienst; als wapens worden meest zwaard en speer gebruikt, een enkele heeft een geweer, en voor vogels en zoogdieren het blaasroer met vergiftigde pijlen.

De veeteelt neemt in Borneo een zeer onbeduidende plaats in bij de bevolking. De ladangbouw heeft geen karbouwen noodig om den ploeg te trekken,

en ook runderen en paarden komen er weinig voor. Het gemis aan goede landwegen en het overheerschend wonen langs de rivieren met prauwenverkeer heeft het gebruik van trek- en lastdieren meestal onnoodig gemaakt in de binnenlanden. Alleen bij de Maleische kustbevolking komen deze voor. Volgens de telling van 1900, die weinig meer dan schatting kan zijn, werden er gevonden:

	Buffels.	Runderen,	Paarden.
Westerafd. v. Borneo	292	12071	58
Zuider- en Oosterafd. v. Borneo	11785	2861	14366

De belangrijkste handelsprodukten worden op Borneo nog steeds geleverd door de bosschen; het verzamelen van boschprodukten is een arbeid, welke door den handel wordt in 't leven geroepen. Voornamelijk worden getah, rotan en caoutchouc verzameld, doch ook was, gom-damar enz. De aangeboren zucht der Maleiers tot zwerven en de illusie der vrijheid, waarvan zij in het oerbosch genieten, doet vele Maleische mannen hun dorpen aan de Beneden- en Midden-Kapoewas verlaten om boschprodukten te zoeken en daarmede terug te keeren, ten einde een korten tijd in ledigheid te genieten van de opbrengst. Echter is ook niet zelden reeds vooraf zooveel op de te verkrijgen boschprodukten opgenomen, dat er weinig van overblijft. Het voorschotstelsel toch speelt bij dezen handel een groote rol: een Chinees of Maleier schiet aan Maleiers en Dajaks, die de bosschen intrekken, hun uitrusting van kleeren, werktuigen en vooral van rijst voor, op voorwaarde, dat die later ruimschoots zal betaald worden. Zijn zij evenwel in het bosch, dan is er geen controle meer op, en blijven zij lang weg. Daardoor is aan dat geven van voorschotten veel risico verbonden. Voor die handelaren, die zelf medegaan het bosch in, zijn er de meeste voordeelen uit te halen. Dit geschiedt met vele kleine handelaren van Poetoes Sibau, maar wordt dieper in het land minder.

Bij die transacties wordt slechts weinig geld gebruikt: katoen, Javaansche tabak, zout en voedingsmiddelen voorzien hoofdzakelijk in de ruilbehoeften van het Maleische volk en in den handel met de Dajaks. Ook de Dajaks houden er veel van om op schuld te koopen, om met den eersten rijstoogst die te voldoen door rijst te leveren.

De behoeften der Dajaks zijn gering en hun koopvermogen is niet groot. Daardoor kan de handel met hen niet bloeiend zijn. Vele Maleiers moeten dan ook meest leven van de opbrengst der boschprodukten. Doch dewijl deze hoe langer hoe meer gezocht worden, moesten zij telkens dieper het land in. De betrokken Dajak-hoofden, in wier gebied de inzameling van boschprodukten plaats heeft, komt een gedeelte toe van hetgeen in hun gebied gevonden wordt, ± 10%. Doch door het heen- en weertrekken van de stammen zijn de rechten en aanspraken niet zelden zeer onzeker geworden. Daarom bemoeit het Binnenlandsch Bestuur zich thans wel met de inning en verdeelt de opbrengst aan de rechthebbende hoofden.

Uiterlijke drang om te produceeren bestaat er bij de Dajaks dus al zeer weinig. Daar de bevolking vrijwel stationnair blijft, bestaat er geen prikkel om zich nieuwe bestaansmiddelen te verzekeren, en de altijd overvloedig schenkende

natuur noodzaakt niet tot sparen. Zoo is de strijd tot zelfbehoud in de binnenlanden er niet groot, en dringt die ook schier nergens het vernuft tot nieuwe vindingen. Het klimaat noodzaakt niet om veel aan kleeding te denken. Toch weten de ondernemende Maleiers nog Dajaks door loon aan zich te verbinden, om met hen het bosch in te trekken tot het verzamelen van boschprodukten. Het verzamelen der goede getah-soorten is thans lang geen gemakkelijke zaak. Dagen ver moeten de verzamelaars langs ongebaande wegen de bosschen in gaan om dikwijls nog onverrichterzake terug te keeren. Bloemen, vruchten en de jonge loten der boomen zijn bij dat zoeken hun wegwijzers; zij duiden de boomen aan, die getahhoudend zijn. Heeft de Dajak de hoeveelheid verzameld, waarvoor hij bereids voorschot van de opkoopers verkregen heeft, of slaagt hij niet in den omtrek nieuwen voorraad te vinden, dan gaat hij zijn voorraad voor de markt gereed maken. De getah wordt wederom gekookt en van de ergste onreinheden ontdaan. Toen in 1870 de hooge prijzen velen tot het verzamelen van getah aanzetten, werden ook mindere kwaliteiten in den handel gebracht.

Behalve aan rotan en getah zijn de bosschen van Borneo rijk aan oliehoudende boomen, als Soendoer en Kroewin, of aan den Tengkawang-boom, wiens vruchten na weeking en koking het in den handel voor machinerieën zoozeer gewilde vet opleveren, terwijl Kajoe garoeh tengkaros, Garoe boeajah als offerhout en Djernang of drakenbloed en Kajoe labo als verfstof in de Sintangsche wildernissen ruimen oogst aan de inzamelaars leveren.

Die ruwe verzamelnijverheid is de hoofdbron van bestaan voor de Inlanders; de nijverheid heeft zich er weinig ontwikkeld. Onderscheidene gewoonten en zelfs primitieve vindingen om het leven te vergemakkelijken, die elders veel belang hebben, zijn bij de Dajaks niet tot ontwikkeling gekomen door de natuurlijke omstandigheden, waarin zij leven. Al kennen zij den slinger als speelgoed, in de bosschen van Borneo, waar een slinger geen nut zou hebben, heeft zich die niet tot lasso gevormd, zooals bij de Indianen der Pampa's van Argentina. De uitleggers der booten, die aan de kust zooveel beteekenis hebben, omdat zij het vaartuigje stabiliteit geven op de golven, hebben zich in het binnenland niet ontwikkeld, al gebruiken enkelen bij het overvaren der watervallen op de rivieren ook boomen, die zij tot dat doel naast hun schuitje binden, zeker de oervormen der uitleggers. Ook dijken, om het water te stuwen voor vischvijvers, vindt men in het binnenland slechts bij enkelen (onder de Bahau's alleen de Ma Soelings). Echter in een andere richting, die geenszins uit economischen aandrang voortvloeit, munten de Dajaks uit, nl. om voorwerpen van kunst en smaak te leveren. Zoowel mannen en vrouwen hebben daarin vaardigheid. Bij de vrijheid, die het individu heeft, om verschillende zijner hoedanigheden te ontwikkelen, terwijl geen broodzorg hem drijft in een richting, welke hij niet denkt te gaan, heeft zich een bijzondere kunstvaardigheid algemeen verbreid, die elders slechts het eigendom is van enkelen. Dat blijkt uit de patronen van weefsels en van vlechtwerk, uit het snijwerk aan booten en wapens.

Enkele stammen hebben op het gebied der industrie een bijzondere beteekenis. Zoo hebben o. a. de Kajans een gedeelte der om hen wonende stammen van zich afhankelijk gemaakt door het leveren van booten en snijwerk, terwijl

dit vroeger ook het geval was met de voortbrengselen van hun wapensmeden: zwaarden en speren. Evenwel neemt in het binnenland de zelfstandige nijverheid af door de voortdurende aanraking van de verder in het land doordringende Maleiers, die produkten van elders brachten, welke gemakkelijker te koopen dan te maken zijn, en die de aandacht trekken door het uiterlijk. Zoo zijn de katoenen stoffen naar het binnenland doorgedrongen, en verdrongen zij de inlandsche weefnijverheid. Doch de booten en zwaardgrepen der Kajans zijn nog niet door Europeesche fabrikaten vervangen. De Mendalam-Kajans leggen zich bijzonder toe op de vervaardiging van zwaardgevesten uit hertshoorn, die onder de Kapoewas-Maleiers zeer gezocht zijn en vrij hoog betaald worden. Er zijn meer stammen, die deze vervaardigen, maar de Kajans munten daarin uit, en hun mooie gevesten kan men overal herkennen. Bijna alle mannen zijn in staat, voor zich zelf een eenvoudig houten gevest aan hun zwaard te snijden van hard, donkerkleurig hout, doch slechts enkelen zijn daarin meesters. Aanvankelijk begint men met dit snijwerk in vrije uren, doch later leggen enkelen er zich speciaal op toe om ze als handelsartikel te leveren, en dan wordt het een bedrijf.

Verschillende Bahau-stammen leveren nog zelfgesmede zwaarden, die gezocht zijn; de Kajans, die dit vroeger ook deden, doen het thans niet meer.

De vrouwen maken niets, dat voor veel geld naar buiten is te verkoopen. In de vrije uren leggen zij zich toe, behalve op het vervaardigen van huishoudelijke voorwerpen, op het vlechten van fijne matten, het maken van kraalpatronen voor zwaardkoorden en belegsels van de binnenzijde der scheede. Vroeger, vóór het Europeesche katoen werd ingevoerd, was het weven en kleuren van doek een der hoofdbezigheden der vrouw. Aan de Boven-Mahakkam worden die eigen stoffen nog vervaardigd, de Mendalam-Kajans kennen het echter niet goed meer. In het verkeer der Dajaks onderling zijn de verschillende produkten van de nijverheid der vrouwen, dikwijls nog een bron van inkomsten voor het gezin, doordien ze geruild worden tegen andere gewenschte artikelen.

Aan den bovenloop van de Kapoewas was tot voor kort het zilvergeld nog een groote zeldzaamheid. Door de werkzaamheid van den topographischen dienst, die veel koelie's gebruikte, kwam hier een groote hoeveelheid zilvergeld in het land en het destijds uitbetaalde zilver was nog in den tijd, toen NIEUWENHUIS daar was, het eenige, dat hen bekend was. Kopergeld, dat lager aan de Kapoewas het ruilmiddel uitmaakt bij arme menschen, heeft bij de Kajans geen waarde. Door den handel met de kooplieden van Poetoes Sibau spaart de Kajan wel dollars op, maar in hun onderling verkeer bezigen zij liever hun oud ruilmiddel, de kralen, die uit vroeger tijden tot hen overgekomen, in de schatting een groote waarde vertegenwoordigen. Al deze kralen bestaan uit een min of meer doorzichtige massa, waarop bloempjes en streepjes geëmailleerd zijn, terwijl voor het vervaardigen van andere, verschillende soorten glas en staafjes door elkaar gesmolten de hoofdmassa doordringen. Die kralen zijn meest van Venetiaanschen oorsprong; tegenwoordig schijnt de industrie die niet meer te leveren. Zeer vele dezer kralen dragen sporen van hun langdurigen omloop onder de bevolking. Eigenaardig is het, dat deze kralen niet gezocht zijn bij de Barito-stammen, die

aan roode agaten voor armbanden en halskettingen de voorkeur geven. Bij handelaren als Chineezen en Maleiers zijn deze kralen voor ruilmiddel slechts in beperkte mate gangbaar. Behalve voor een klein gedeelte in geld betalen de Kajans hun schulden vooral met rijst, hun voornaamste bezitting.

Voor de vrouwen, die bij de Kajans, in tegenstelling met de mannen, zelden hun gebied verlaten, brengen de reizende handelaars in hun booten de meest gewilde artikelen, als katoen, zout, Javaansche tabak en chineesche kralen (die tegenwoordig ingevoerd worden) aan. De vrouwen snellen, zoodra de aankomst van den handelaar bekend is, al spoedig op de boot toe, en men ziet hem maten rijst aandragen, waarmede het gekochte wordt betaald. De kooplieden moeten er steeds op rekenen om snuisterijen en snoepgoed bij zich te hebben, die zij als geschenken geven, doch welke zij in der daad dubbel laten betalen. Op crediet koopen komt bij de Kajans ook voor, en zelden wordt de aangegane schuld niet betaald. Doch dit is zeer schadelijk voor hen.

Bij de Kajans bestaat de hoofdrijkdom, waarin zij hun bezittingen omzetten, in Javaansche tawaks of koperen gongs en in bovengenoemde oude kralen. Oude Chineesche tempajans treft men er ook wel aan, maar toch minder.

Daar de huisgezinnen grootendeels zelf in hun behoeften voorzien, blijft de onderlinge handel tot kleinigheden beperkt. Alleen het betalen der dajoengs, priesteressen, waarvoor bepaalde zaken volgens de adat zijn voorgeschreven, en van hen, die tatoueeren of snijwerk maken, geeft aanleiding tot ruilhandel. De hulp bij belangrijke werkzaamheden vergoedt men verder met werkdagen.

Toch bestaan er met elders wonende verwante stammen der Dajaks ook voortdurende betrekkingen, waarbij de handel een zekere rol speelt. In gezelschap van 6 tot 8 man worden die tochten ondernomen, gewoonlijk na afloop van den oogsttijd, den droogsten tijd des jaars (onzen zomer) en eerst na maanden komen zij terug. Onderweg wordt veel tijd verspild, omdat voortdurend bijgeloovig acht geslagen wordt op de waarschuwende stemmen der natuur, op de vogels en slangen vooral, en zij dan telkens een dag stilhouden, als de teekenen ongunstig zijn. Verder gaan zij geen huis voorbij zonder er binnen te gaan om nieuws te vertellen en te hooren, en om handel te drijven, wat in den regel dagen lang duurt. Op reis worden zij overal gastvrij ontvangen, en daardoor kan een tocht zoo lang duren. Door deze betrekkingen zijn de stammen volkomen op de hoogte van wederzijdsche zeden en gewoonten, van de wegen, die men best kan volgen. Doch dat geldt alleen voor de stammen, die aldus met elkander in betrekking staan, maar buiten dien kring gevoelt een Inlander zich niet te huis. Vooral wordt daar de aanraking moeielijker, omdat de omgangstaal, die tusschen verwante stammen dezelfde is, niet begrepen wordt in vreemde streken. De verschillende kleine stammen van Noord- en Oost-Borneo bezitten alle hun eigen dialect, dat den buurman dikwijls onverstaanbaar is, doch zij bezigen in den omgang het Boesang, waarmede men meest overal terecht kan. Ook Maleiers, Poenans en Boekats, die in het land zwerven, bedienen zich van die taal.

In de binnenlanden blijft dus de primitieve toestand van zelfgenoegzame natuurhuishouding nog voortbestaan. Waar de Maleiers doordringen en aan de verkeerswegen der rivieren wordt de toestand langzamerhand anders; daar wordt

het geld mede een ruilmiddel. En in de benedenlanden onder den invloed der Maleiers, is het economisch handelen reeds tot een hoofddoel geworden.

Toch is de beteekenis van Borneo in economisch opzicht tot nog toe nog gering in vergelijking met hetgeen dit land met zijn rijk gezegende natuur zou kunnen produceeren. Het grootste eiland van den Archipel levert betrekkelijk weinig voor den wereldhandel.

De Westerafdeeling van Borneo had in 1904 een uitvoer ter waarde van *f* 8 553 000 tegen een invoer van *f* 3 902 000; de Zuider- en Ooster-Afdeeling een uitvoer van *f* 8 827 000 en een invoer van *f* 3 821 000.

Als men die invoerstatistiek nagaat, valt in het oog, dat dit land, met zulk een gezegende natuur, nog zoo vele noodzakelijke levensmiddelen van elders noodig heeft. In 1904 werden in de Westerafdeeling ingevoerd: 49 700 K.G. gecondenseerde melk, 287 300 K.G. gedroogde visch, 27 800 K.G. gepelde koffie, 368 970 K.G. meel, 17 222 459 K.G. rijst, 9628 KG. suiker, 54 553 K.G. Chineesche sigaretten. De Zuider- en Oosterafdeeling voerden in: 24 800 K.G. gecondenseerde melk, 20 600 K.G. gezouten of gedroogde visch, 46 924 K.G. gambir, 13 000 K.G. koffie, 474 000 K.G. meel, 495 300 liter klapperolie, 11 000 000 K.G. rijst, 91 800 K.G. suiker, 12 000 K.G. thee. Deze reeks van produkten uit het plantenrijk of andere voedingsmiddelen toonen duidelijk aan het lage standpunt der economische ontwikkeling van dit eiland, hetwelk in staat zou zijn een groot surplus te leveren. Borneo's achterlijke toestand is enkel een gevolg van zijn bevolking.

Gaan wij thans na, welke produkten Borneo levert voor den wereldhandel.

Borneo's Westerafd. — Uitvoer in 1904.

ARTIKELEN.	Gewicht.	Waarde.	Landen van bestemming.
Getah pertjah. . .	12 886 K.G.	*f* 25 772	Singapore (23), Nederl. (2,07 × *f* 1000)
Andere getah. . .	4 400 078 „	„ 4 400 078	Singapore (4 397), Frankrijk (1,2), Nederland (1,0 × *f* 1000.)
Gom elastiek. . .	118 342 „	„ 236 684	Singapore.
Coprah.	14 793 774 „	„ 2 219 066	Singap. (14 191), Frankr. (602 × *f* 1000).
Rotting.	2 090 988 „	„ 313 648	Singapore.
Noten (Pinang) . .	1 580 395 „	„ 237 059	„ „
Klapper-olie . . .	2 367 486 liter	„ 473 497	„ „
Sago, Ruwe . . .	1 855 023 K.G.	„ 111 301	„ „
„ Gezuiverde. .	954 402 „	„ 95 440	„ „
Tengkawang pitten.		„ 39 040	Frankrijk.
„ „ vet. .		„ 18 179	Nederland (14), Frankrijk (2), Singapore (1 × *f* 1000.)
Gom kopal . . .	726 580 K.G.	„ 181 645	Singap. (153), Nederl. (28 × *f* 1000.)

Borneo's Zuider- en Ooster-afdeeling.

ARTIKELEN.	Gewicht.	Waarde.	Landen van bestemming.
Getah pertjah. . .	54 675 K.G.	*f* 109 350	Singapore (105), Duitschl. (2,4 × *f* 1000)
Andere getah. . .	1 102 804 „	„ 1 103 807	„ „ (1097), Nederl. (4,7 × *f* 1000)
Gom elastiek. . .	314 609 „	„ 629 218	„ „ (318 × *f* 1000)
Coprah.	1 181 684 „	„ 177 253	„ „
Rotting.	7 949 235 „	„ 1 192 386	„ „ (1109), Britsch N. Borneo (52) Nederl. (21,5), (Duitschl. 8,3 × *f* 1000.)
Peper (Witte). . .	196 636 „	„ 98 318	Singapore (97), Nederl. (1,1 × *f* 1000).
Eetbare Vogelnestjes		„ 82 360	„ „
Gom damar . . .	98 478 „	„ 39 390	Britsch Borneo (32), Singap. (7 × *f* 1000)
Steenkolen. . . .	6 340 ton	„ 126 800	Singapore.
Petroleum. . . .	108 613 000 liter.	„ 4 344 520	Britsch Indië (3667), Singapore (52,4), Hongkong (153 × *f* 1000).
Petroleum-residu. .		„ 555 806	Singapore (425), Hongkong (78), Br. Indië (38 × *f* 1000.)
Tripang.	29 438 K.G.	„ 29 438	Singapore.
Visch. Gezouten. .	554 855 „	„ 27 734	„ „

Het overzicht doet ons den hoofduitvoer kennen. De cijfers zijn evenwel te laag, doordien de uitvoer naar havens binnen het gebied van den Archipel er niet bij vermeld staat, een leemte in onze statistieken. In kleine hoeveelheid worden nog uitgevoerd getah-bladeren (naar Singapore, welke daar verwerkt werden, doch wat later ophield, daar de fabriek gesloten werd), veekoeken, peper, goud- en zilverwerk, matten en matwerk (naar Britsch N. Borneo voor *f* 55 430), tabak 60 960 K.G. (*f* 48 768) naar Nederland.

De scheepvaart op Borneo heeft meest plaats op Pontianak, waar in 1904 werden uitgeklaard 177 schepen (126 067 M^3), Bandjermasin, waar werden uitgeklaard 49 schepen (68 639 M^3), Sambas 44 schepen (43174 M^3), Balik Papan 39 schepen (263 071 M^3). Naast deze groote vaart staat nog een belangrijke kustvaart met zeil- en stoomschepen, eveneens het belangrijkst in genoemde havens.

Uit het overzicht blijkt, dat cultures in Borneo nog weinig leveren voor den uitvoer. Bijna geheel zijn het boschprodukten. Wel vindt men in de kustgewesten eenige klapperteelt, waardoor de coprah-uitvoer toeneemt, ook vindt men er gambir-cultuur, in de Z. en O. afdeeling eenige tabakscultuur, maar deze cultures zijn zeer afwisselend in opbrengst en nog onzeker van bestaan. Daardoor worden ook nog bijna geen gronden volgens de agrarische wet op Borneo uitgegeven aan cultuurondernemingen. Gebrek aan de benoodigde werkkrachten is een bezwaar voor de economische ontwikkeling van Borneo. De inboorlingen zijn gering in aantal en niet geschikt om als werkkrachten der ondernemingen op te treden. Daarom heeft men wel gedacht aan emigratie van Javanen naar Borneo, tevens om Java te ontlasten van bevolking.

Dat Borneo rijk is aan nuttige delfstoffen, hebben wij reeds opgemerkt. Over steenkolen hebben wij gesproken I pag. 558--59 en ook over edele metalen en andere in I pag. 560 en 561. Sinds onheugelijke tijden delfde men goud in de rijken Sambas, Mampawa, Landak, Tajan, Sanggau, Sekadou en Sintang. Maar de opbrengsten zijn niet groot meer. In 1894 leverde Borneo 112 K.G. goud, in 1901: 1051 K.G., in 1904: 244 K.G. In 1894 leverde Borneo 2704 karaat diamant, in 1904: 723 karaat.

IV. NADERE BESCHRIJVING DER DEELEN.

I. Borneo's Wester-Afdeeling.

I. Het Kapoewas-gebied.

Het gebied, dat een grooten driehoek vormt met de westkust van Borneo als basis en die de spits heeft in het midden van Borneo, waar Boven-Kapoewas- en Müllergeb. elkander ontmoeten, is vereenigd tot Borneo's Wester-afdeeling, die, zooals wij reeds aanduidden, tevens ongeveer met dezelfde grenzen een natuurlijk afgesloten gewest vormt. Het administratieve gebied omvat als hoofdgedeelte het stroomgebied van de Kapoewas en breidt zich in het benedengedeelte aan beide zijden van den mond langs de kust nog uit naar het Z. en N., om daar de stroomgebieden van eenige kleinere rivieren er aan te verbinden. De Kapoewas is de hartader van het eiland; zij vormt, gelijk wij reeds opmerkten, den reusachtigen verkeersweg, waarlangs de vreemdelingen het diepst in het land doordrongen, en langs deze rivier en haar bijstroomen werden ook de Dajak-stammen het meest vermaleischt. Langs de Kapoewas ontstonden dientengevolge ook de meeste nederzettingen in Borneo. Wij zullen daarom dat stroomgebied nader beschouwen, van boven af naar den mond afdalend.

De bovenloop van de Kapoewas wordt gevormd door de inzinkingsvallei (zie II pag. 367 enz.) tusschen het Boven-Kapoewasgeb. in het noorden en het Müller- en Schwanergeb. in het Zuiden. Er komen in W. Borneo slechts twee rivieren van beteekenis voor, die niet op de Kapoewas uitwateren: de Pawan in het Z. en de Sambas in het N. De Kapoewas heeft een stroomgebied van ± 95 000 K.M.², ongeveer de oppervlakte van het Rhône-gebied en een stroomlengte van ± 1300 K.M., nagenoeg 200 K.M. langer dan de Rijn. Bij gunstigen waterstand is zij tot 910 K.M. afstand van haar mond, d. i. een weinig boven Poetoes-Sibau, voor kleine stoomschepen van op zijn hoogst 6 voet diepgang bevaarbaar; met sampans (roeivaartuigen) kan men nog 200 K.M. daar boven komen, nl. tot Pangkalan Djemoeki, terwijl hooger op de rivier als bergstroom moet beschouwd worden.

De Kapoewas ontvangt het water van 22 groote bijstroomen, waarvan enkele bij gunstigen waterstand over een gedeelte van den benedenloop voor kleine stoomvaartuigen geschikt zijn, en die alle tot in haar brongebied met sampans kunnen bevaren worden. Onder deze bijstroomen heeft de Melawi een groote beteekenis. Zij komt van het Schwanergeb., heeft een stroomgebied van ± 22600 K.M.²

en mondt bij Sintang in de Kapoewas. Zij kan tot boven Nangoeh Pinoeh door stoomschepen bevaren worden, hooger op door groote platbodemde vaartuigen (daoeb-daoeb en bandoengs.[1]) De kleine bijstroomen der Kapoewas zijn bij honderden te tellen en kunnen ook meest alle bevaren worden met sampans. De breedte van den hoofdstroom bedraagt bij Poetoes Sibau 208 M. en neemt benedenwaarts toe tot 1600 M. bij Tajan, op ongeveer 190 K.M. van den mond. Beneden deze plaats splitst de rivier zich in verscheidene takken; de voornaamste zijn de Djenoe, de Plengoer (die zich weder verdeelt in Koeboe en Ambawang) en de Kleine Kapoewas, welke voorbij Pontianak stroomt, waar zij een breedte heeft van 450 M. Deze armen doorstroomen het gebied der Kapoewas-delta, die een oppervlakte van 8000 K.M.² beslaat.

Eerst na 1891 is de topographische opneming van dit stroomgebied tot stand gekomen, zoodat wij sedert dien tijd dit gebied beter kennen. In het brongebied is de Kapoewas-vallei smal en bestaat uit diep ingesneden sleuven in het bergland, waardoor het water na korten loop zich in de hoofdrivier ontlast. Deze gesteldheid van het terrein is de oorzaak, dat de Boven-Kapoewas aan geweldige bandjirs onderhevig is, door de enorme waterhoeveelheid, die zelfs na één regenbui aldaar samenvloeit; niet zelden ziet men den waterstand der rivier in één uur een vijftal meters rijzen. Benedenwaarts wordt de Kapoewas-vallei breeder, doch het rivierbed blijft nog langen tijd zeer eng, al worden de dalwanden minder steil dan in het brongebied. Bij Loensa trekken de laatste uitloopers van het gebergte, die reeds in heuvelland waren overgegaan, zich terug, en de rivier begint den middelloop in de moerassige boven-Kapoewas-vlakte, die een breedte van 50 K.M. heeft en zich gemiddeld niet meer dan 50 M. boven het niveau der zee verheft. Aan den noordkant wordt die vlakte begrensd door het westelijk gedeelte van het Boven-Kapoewasgebergte, een reeks als coulissen achter elkander geschaarde smalle ruggen, van diepe ravijnen doorsneden, met maagdelijke wouden bedekt. Uit dit gebergte komen onderscheidene rivieren, die door de vlakte op de Kapoewas toestroomen. De Embaloeh is hier een belangrijke rivier. In het Z. strekt de groote vlakte zich uit tot de Madi-keten, de waterscheiding tusschen Kapoewas en Melawi. Naar het W. gaat de Boven-Kapoewas-vlakte over in een typisch landschap, dat onder den naam Danau- of merengebied bekend staat.

Dit gebied der Boven-Kapoewas wordt bewoond door talrijke stammen der Dajaks. De erkenning van het Gouvernement door de Boven-Kapoewas-stammen dagteekent van 1855, toen voor het eerst een regeerings-ambtenaar de rivier opvoer tot Poetoes Sibau; de Kajan- en Taman-stammen moeten bij die gelegenheid verzocht hebben onderdanen van het Ned. Gouvernement te worden. Toch moest het land nog geheel aan zich zelf worden overgelaten, mede door de onrust verder benedenwaarts aan de Kapoewas, en eerst nadat op het initiatief van den resident S. W. Tromp het land nader onderzocht was, werd Poetoes-Sibau in 1895 de standplaats van een controleur, en sedert werd een hoofde-

---

1) Zie over de Melawi P. C. van der Willigen, die in 1894 een groot deel bevaren heeft, in het Tijdschr. K. Ned. A. Gen. XV.

lijke belasting ingevoord, waardoor de Dajaks het besef verkregen, onderdanen te zijn van het Gouvernement.

De uiterste nederzetting der Maleiers aan de Kapoewas is te Poetoes Sibau gevestigd op de plaats, waar de Sibau van het N. in de Kapoewas uitmondt. Poetoes Sibau, sedert 1895 de standplaats van een Controleur, wordt bewoond door een vijftigtal Maleische gezinnen, die hun bestaan vinden in de inzameling van boschprodukten. Hoewel bij hoogen waterstand het mogelijk is tot den Mendalam-mond de rivier met kleine stoombooten op te varen, gaan deze gewoonlijk toch niet verder dan tot Poetoes Sibau. Hooger op vindt men enkel Dajaksche nederzettingen, en de Dajaks weten met hun platbodemde vaartuigen, „boengs" en „aroks", die zij door pagaaien met handigheid voortstuwen, de stroomversnellingen van de bovenrivier nog te passeeren. Doch deze „boengs" lijden bij een tocht niet zelden zoo zeer, dat zij daarna onbruikbaar zijn. De Kajans aan de Mendalam maken hier de best bruikbare boengs.

Beneden Poetoes Sibau, waar de middelloop aanvangt, vervolgt de Kapoewas als een echte rivier met grillige bochten, die na langen omweg elkander soms tot op weinige meters naderen, haar tocht, door vlak, drassig terrein, dat in den regentijd dikwijls geheel overstroomd wordt. De waterstand is zeer afwisselend; zelfs bij Sintang kan het verschil tusschen hoog en laag water tot 16 M. bedragen. Tal van doode rivierloopen wijzen op een gedurige verplaatsing der bedding; vele van deze hebben het karakter van kleine meren aangenomen. De oevers zijn nog geheel met oerwoud bezet, alleen hier en daar afgebroken door kleine bebouwde streken van 200 M. breedte, waarvan de oogsten dikwijls mislukken door den afwisselenden waterstand. Enkele kleine Dajak-vestigingen vindt men langs de rivier. Langs de Mandai, een bijstroom uit het zuiden, woont nog een betrekkelijk dichte bevolking. In de dichte oerwouden der Embaloeh-rivier, uit het N., vindt men de beste getah- en rotan-soorten.

Vervolgens ziet men aan de Kapoewas de onoogelijke nederzetting Boenoet, de hoofdplaats van een leenstaatje van dien naam, waar tevens de eenige Chineesche kolonie aan de boven-Kapoewas gevestigd is. Deze plaats werd in 1815 gesticht door vermaleischte Dajaks. Ook langs de Boenoet-rivier, die hier uitmondt van het Z., vindt men onderscheidene armoedige nederzettingen der Boenoet-Maleiers, die hier en daar nog op Dajaksche wijze met vele gezinnen in één huis wonen.

De rivier volgend komen wij aan het genoemde merengebied, dat een oppervlakte heeft van 1250 K.M.², ongeveer als de provincie Utrecht, ten N. van de rivier gelegen. Door Wing Easton is de veronderstelling uitgesproken, dat deze meren hun ontstaan zouden hebben te danken aan de slechte afwatering der Kapoewas, misschien in verband daarmede, dat de Kapoewas in den Krijttijd haar monding hier langs had naar Noord-Borneo, zooals vermoed wordt. Ten Z. der rivier is het terrein meer heuvelachtig. Langs de vervallen, armoedige nederzetting Djongkong, een Maleische negerie, komt men te Selimbau, met ± 1200 inw., waar oud-Tertiaire kolen, vooral in het vlakke land ten Z. der S. Teroes, op primitieve wijze worden ontgonnen in putten tot ± 5 M. diep, en die vooral aan het gouvernements-inkooppakhuis te Sintang geleverd worden.

Waar de S. Melawi (zie pag. 401), die in den bovenloop uit oerwouden komt, door zwervende Poenans bewoond, zich met de Kapoewas vereenigt, ligt de nederzetting Sintang, de hoofdplaats van het Sintangsche rijk, in 1855 gebouwd op een betrekkelijk smalle strook heuvelland, welke in vroeger tijden grootendeels door Chineezen voor goudgraven werd geëxploiteerd. De plaats wordt door de beide breede rivieren in drie deelen gescheiden: het zoogenaamd etablissement of Europeesch gedeelte aan de rechterzijde der Melawi-monding, de Chineesche wijk aan haar linkerzijde en eindelijk de residentie van den Vorst aan den rechteroever der Kapoewas. Juist op den hoek van de landtong tusschen beide rivieren is een redoute gebouwd tegen een binnenlandschen vijand, tevens huisvesting van het garnizoen. In het Europeesche gedeelte liggen nette officierswoningen, het huis van den assistent-resident met een sierlijk aangelegd park er voor, een bureau, de woning van den militairen commandant en eenige kleine Europeesche woningen, Inlandsche woningen, gouvernementspakhuis enz. De bevolking wordt geschat op 3660 personen, waarvan 13 Europ., 3076 Inl., 553 Chin. en 20 Arabieren. Hoewel de bevolking gering is, geeft de ligging aan de samenkomst van twee belangrijke rivieren Sintang groot belang uit handels- en politiek oogpunt. Van hier uit is het mogelijk uitgestrekte landstreken geheel te beheerschen, en kleine politieke verwikkelingen met betrekkelijk geringe middelen spoedig tot een goede oplossing te brengen. Dat de handelsbeweging van Sintang veel belang heeft, zoowel door den aanvoer van levensmiddelen, lijnwaden en kramerijen, als den afvoer der boschprodukten, blijkt uit het druk stoombooten- en prauwenverkeer, dat van hier met Pontianak plaats heeft.

De Dajaksche bevolking van het Melawi-gebied bestaat uit een groote verscheidenheid van stammen, die in voorkomen, taal en zeden veel verschillen. Hun aantal schatte ENTHOVEN in 1894 op 25 000. Over 't geheel bestaat bij hen endogamie (huwelijk binnen den stam; zie I pag. 355), doch alleen in het bovenstroomgebied wordt die streng toegepast. Tot voor weinige jaren snelden nog alle stammen; vooral werd gesneld bij de grensstammen, zelden bij de Maleiers. Doch onder het Nederlandsch gouvernement werden de sneltochten meest onderdrukt. Aan de Melawi ligt Nangah Pinoh bij de samenvloeiing van Melawi en Pinoh, een Maleische kampong met een Chineesche wijk, op welke plaats de handel van dit gebied geconcentreerd is. Alleen tijdens den afvoer van produkten is er eenige levendigheid in de Chineesche wijk.

Beneden Sintang wordt de Kapoewas breeder, afwisselend van 300—700 M. en nog meer, soms bijna 1000 M. De hoogste waterstanden der rivier vallen van hier tot Tajan in de maanden November, December en Januari, de laagste in Juli, Aug. en Sept., terwijl van Febr. tot en met Juni de gemiddelde stand gevonden wordt.

De rivier, meest tusschen moerassige oevers door jong hout en lianen begroeid, welker vegetatie door den ladangbouw het oerwoud heeft vervangen, met betrekkelijk weinig nederzettingen langs de rivier, heeft daardoor iets eentonigs in haar omgeving, welke alleen hier en daar wordt afgebroken, waar berg- en heuvelruggen tot nabij de rivier doordringen. Bij gemiddelden waterstand is de Kapoewas hier bevaarbaar voor schepen van 10 voet diepgang,

met goede loodsen zelfs tot 12 voet. Zware regenbuien met hevige windvlagen kunnen soms een krachtige golfvorming in het water tengevolge hebben, zoodat de rivier voor roeivaartuigen er gevaarlijk wordt. Stoomschepen hebben er, vooral bij nachtelijke vaart, veel te kampen met drijfhout, waarvan de groote stammen hun wortels niet zelden vastzetten in den bodem der rivier. In den middenloop der rivier maakt men het meest gebruik van twee typen van inlandsche vaartuigen: de lichte sampan, die zoowel geschikt is tot het vervoeren van personen en kleine vrachten langs rivieren met weinig gevaren in de bedding als voor reizen langs waterwegen met kleine watervallen, en het groote en zware laadvaartuig. Langs het rijkje Sekadau, met oude goudmijnen door Chineezen bewerkt, en het rijk Sanggau, welks Sanggau-Maleiers bekend staan als sober, eerlijk en zedelijk, maar ook buitenmate dom en lui, loopt de stroom voorbij de nederzetting Sanggau met 2270 inw., waarvan 140 Chin. en de overigen Inlanders. Vervolgens langs Tajan, 1640 inw., waarvan 300 Chin., de hoofdplaats van het rijk van dien naam, aan den rechteroever, en de verblijfplaats van den Controleur.

De Kapoewas loopt van Tajan naar Soeka Lanting, waar de rivier zich splitst bij de delta, en verder loopt de Kapoewas Ketjil of Kleine Kapoewas langs Pontianak naar zee. Dit is de voornaamste waterweg voor de binnenvaart van West-Borneo en voor de gemeenschap met Singapore.

De rivier stroomt tusschen lage, vlakke, meestal drassige oevers veelal met laag hout en struikgewas bedekt, dat dichter bij Pontianak plaats maakt voor vrij uitgestrekte padivelden, hier en daar met suikerrietaanplantingen en sirihtuinen, terwijl er ook sagotuinen aan de oevers worden gevonden. De oevers worden hier meer bewoond door nederzettingen van Maleische en Chineesche bevolking, die vooral in sagobereiding een middel van bestaan heeft.

Bij Pontianak neemt de breedte der rivier toe van 400 tot 600 M., verwijdt zich vervolgens tot 1200 M., totdat het lange eilandje P. Pandjong in den mond het water weer splitst. De vaargeul loopt ten N. hier langs in zee, ongeveer 800 M. breed, waar de reede van Pontianak éen breede inham vormt.

De hoofdtak der Kapoewas gaat van Soeka Lanting westwaarts onder den naam Poengoer Besar en ontlast een groot deel van het Kapoewas-afvoerwater door vier delta-armen in zee. Door de modderbanken, die vóór deze mondingen liggen met slechts een paar voet water, zijn zij voor de scheepvaart zoo goed als onbruikbaar. Alleen visscherschepen kunnen bij goed weder er in- en uitloopen. Van dezen tak scheidt echter zich bij Tandjong Olak-Olak een zijarm af, de Koeboe-rivier, die naar het zuiden loopt en in de Padang-Tikar-baai uitmondt. Hoewel die mond van de Kleine Kapoewas langs Pontianak de kortste verbinding van die stad met de zee is, wordt toch voor diepgaande schepen de omweg langs de Koeboe-rivier gekozen.

Als men de Kapoewas naar haar natuurlijk rivierkarakter in de onderscheidene deelen nader beschouwt, blijkt, dat zij aan het normale type, waarbij bovenloop, middelloop en benedenloop geregeld op elkander volgen, niet beantwoordt. Na een korten benedenloop volgt in de Boven-Kapoewasvlakte reeds een pseudo-benedenloop, waar geen verval is en de stroomverdeelingen als in

de laagvlakte plaats vinden; daarop volgt een middenloop door het Semitau-heuvelland met steilen oever, grooter verval (hoewel nog altijd gering) en geen stroomverleggingen, en beneden Tajan gaat de rivier geleidelijk in den echten benedenloop over. Naar dien toestand noemt MOLENGRAAFF de Kapoewas een echte „Durchbruchsfluss", welke van de boven-Kapoewasvlakte naar het westen vloeide, toen die nog hooger lag dan het Semitau-heuvelland, maar nadat de Kapoewasvlakte daalde, kon de rivier door dieper gaande erosie toch haar weg door het heuvelland behouden. De typische, vooruitgeschoven delta aan den mond is merkwaardig, omdat de andere rivieren aan de westkust geen delta vormen.

Pontianak.

Wij willen thans in gedachten een bezoek brengen aan Pontianak. Van de kust volgen wij met een stoomer der Paketvaart-maatschappij den wel langeren doch zekerder weg over de Kleine Koeboe, de Terentang, en varen dan de noordelijken arm der Kapoewas af om Pontianak te bereiken. Deze weg levert een interessante vaart op te midden van maagdelijke wouden, waar de diepe stilte enkel wordt afgebroken door 't eentonig gerucht der machine, waar het oog alleen gebonden wordt door de breede, kalme rivier en de ondoordringbare wildernis, die de alluviale gronden aan de oevers bedekt. Eindelijk nadert men Pontianak. Statig gaat de vaart verder tusschen de dichtbevolkte oevers met de Maleische en Chineesche wijken, en vriendelijk is de aanblik der Europeesche nederzetting. De vaart hierheen kan echter niet zelden nog zeer veel oponthoud geven door de modderbanken der rivier.

Zoo bereiken wij de eigenlijke hoofdnederzetting.

Pontianak maakt door de vele slootjes, welke de plaats doorsnijden, en de daardoor onontbeerlijke bruggetjes, in enkele opzichten meer een Hollandschen dan een Indischen indruk. Die slooten waren noodig bij de vestiging om den slappen, sponsachtigen bodem droog te leggen. Vooral de aanwezigheid van mooi kiezelgrint op de wegen geeft deze een frisch en zindelijk aanzien, wat de overeenkomst verhoogt. De wegen in het Europeesch gedeelte zijn echter zeer smal en niet op het gebruik van voertuigen ingericht. De slooten en de lage ligging, zoodat de erven der woningen veelal lager liggen dan het vloedpeil der rivier, en dus van tijd tot tijd onderloopen, maken Pontianak tot een echt waterland, waar kikkers gezellig verkeeren, wat nog te meer aan Hollandsche plaatsen herinnert. Doch hiermede houdt de vergelijking ook op.

De huizen te Pontianak zijn alle op palen boven den grond gebouwd, de gouvernementsgebouwen op steenen neuten. De woningen der Inlandsche bevolking in de buitenwijken staan meerendeels op wildhouten palen en zijn verder van bamboe of lichte materialen, met een dakbedekking van atap, sirap, ook wel van ijzer of zink. Het Chineesche kamp in het oostelijk eind der plaats, waarvan een deel in de rivier is uitgebouwd, zoodat woonhuizen en pakhuizen er op hooge palen boven het water staan en de straten door plankieren van ijzerhout gevormd worden, bestaat overigens uit een goed onderhouden, breeden weg met aan weerszijden aaneengesloten rijen kleine toko's en woonhuizen. De doorloopende voorgalerij dient hierbij tevens tot uitstalling der handelswaren. Van de hoofdstraat voeren tal van dwarsstegen, meerendeels

plankieren op hooge palen, naar een onnoemelijk aantal gangetjes met slooten en bruggetjes, welke toegang geven tot Chineesche woningen en pakhuizen. Dit Chineesche labyrinth met altijd bedrijvige drukte vormt een scherp contrast met de kalme leegte der Europeesche buurten.

De Inlandsche hoofdplaats, op de landtong van de Kapoewas en Landak-rivier, bestaat uit een uiterlijk goed onderhouden, ruime missigit op een klein eilandje aan die landtong en daarachter, door een lange houten brug er mede verbonden, verrijst het sultansverblijf, omringd door een gedeeltelijk vervallen ijzerhouten palissadeering, waarachter nog een steenen muur gevonden wordt, die het eigenlijk paleis omsluit. De indruk van dat vorstenverblijf is geenszins grootsch; het bestaat uit een houten woning met verdieping, waarvoor een ruime, overdekte pendoppo, die tot een soort van ontvangzaal toegang verleent. Daarachter bevindt zich het eigenlijke woonhuis met de vrouwenvertrekken. Het geheel is zeer eenvoudig.

De grootwaardigheidsbekleeders en familieleden van den vorst wonen in houten huizen, voor een deel binnen, voor een deel buiten de palissadeering. De eigenlijke inlandsche bevolking, bestaande uit Maleiers, Arabieren en Boegineezen, heeft meerendeels armoedige woningen op de landtong. Daar het geheele terrein van den sultan laag is en bij vloed ook gedeeltelijk onder water loopt, zijn alle woningen op palen gebouwd, en zijn de kreeken nabij het sultansverblijf van ijzerhouten plankieren voorzien.

De bevolking van Pontianak bestond in 1900 uit 21 817 zielen, waarvan 15 600 Inlanders (Javanen, Maleiers, Boegineezen enz.), 5985 Chineezen, 314 Arabieren. De gezondheidstoestand wordt er goed geacht; de overvloedige regens, zonder een bepaald droog jaargetijde, de getijdenstroomen in de kanalen, welke de onreinheden wegvoeren en de frissche zeewinden over dag, waardoor er, hoewel nabij den evenaar, geen buitengewoon hooge temperatuur heerscht, (gemiddeld $\pm$ 26,5° C.) dit alles werkt samen om den gezondheidstoestand bevredigend te doen blijven. Daar muskieten er weinig vertegenwoordigd zijn, komt malaria er niet veel voor. Een nadeel der stad is het gebrek aan goed drinkwater; de Inlanders behelpen zich met het water der rivier, en de Europeanen gebruiken meest regenwater.

De bevolking van Pontianak en omstreken vindt een der hoofdmiddelen van bestaan in de klapperteelt, die in deze streek bloeit. De Chineezen koopen veelal de natte klappers op en verwerken die tot coprah voor de markt. Sommige eigenaren van klappertuinen hebben contracten voor levering der coprah aan de twee oliefabrieken te Pontianak. Verder vindt men er houtzagerij, sago-cultuur, vischvangst. De Inlandsche nijverheid heeft weinig te beteekenen; alleen worden door Maleische vrouwen katoenen en zijden kains geweven. De grondstoffen hiervoor: garen, zijde, goud- en zilverdraad, worden van Java en Singapore aangevoerd. Het batikken wordt aan de westkust in 't geheel niet uitgeoefend; batiks worden ingevoerd van Java. Vroeger was het diamantslijpen niet onbelangrijk; thans kwijnt die industrie, en ook de goud- en zilversmeedkunst heeft weinig te beteekenen. De Chineezen oefenen nog de scheepsbouw uit als bedrijf te Kampoeng Baroe, waar de meeste schepen voor de binnenlandsche vaart

maar ook kleine zeeschepen voor de vaart op Singapore worden gemaakt. De in- en uitvoerhandel is bijna geheel in handen van de Chineezen, die hun waren grootendeels uit Singapore ontbieden en daarheen exporteeren. Zij staan meestal in betrekking met groothandelaren uit die stad, welke hen ook met kapitaal steunen. De handel op Batavia beteekent nog niet veel. Door de ligging is Pontianak de hoofdhandelsstad van het Kapoewasgebied, en hangt haar beteekenis af van de ontwikkeling van dit achterland. Als dit eenmaal voor goed in den kring van het economisch leven getrokken wordt, gaat Pontianak een grootsche toekomst tegemoet.

II. Het kustgebied ten N. der Kapoewas. Ten N. van de beneden-Kapoewas vindt men een der dichtstbevolkte gedeelten van Borneo; het land is met een groot aantal kleine Maleische en Chineesche nederzettingen overdekt, die vereenigd zijn tot landschappen met Inlandsch zelfbestuur en door het Ned. Gouvernement als afdeelingen administratief zijn ingedeeld. Langs de westkust vindt men hier de landschappen Sambas in het N. en Mampawa en het Z., welk laatste aan Pontianak grenst. Verder naar het binnenland liggen Landak en Sanggau.

De kust ten N. van den Kapoewas-mond tot Kaap Datoe in het N., het grenspunt van de Nederl. bezitting, waar het gebergte in zee uitsteekt, is over 't geheel laag, veelal met rhizophoren begroeid. Onderscheidene rivieren monden hier in zee uit, waarvan de Sambas-rivier de belangrijkste is; verder zuidelijk noemen wij nog de Mampawa. De geheele kust is zeer schaars bewoond, vooral het gedeelte ten N. der Sambas-rivier, waar enkel hier en daar eenige visschershutten gevonden worden, maar men verder geen sporen van menschelijk leven aantreft. Naar het N. gaande bereiken wij eerst de Mampawa-rivier, welke bij hoogwater kan worden opgevaren tot de Chineesche kampong Mentidoeng door vaartuigen van op zijn hoogst 5 voet diep. Ongeveer 7 K.M. stroomopwaarts ligt de Maleische kampong Mampawa, thans met ruim 300 zielen, vroeger een levendig handelsplaatsje, door Engelschen en Portugeezen veel bezocht, dat tegenwoordig onbeduidend is.

Verder N. ziet men op een afstand van ruim 21 K.M. uit de kust de groep der kleine Boering-eil., welke veelal als steile rotsen uit zee oprijzen, zwaar met bosch begroeid. Vervolgens op Borneo's kust Singkawang, een nederzetting dicht bij zee, over een riviertje van dien naam, standplaats van een controleur, een gecommitteerde van den Sultan van Sambas en een kapitein der Chineezen; een benting met ± 125 man. In 1904 werden hier 39 zeilschepen uitgeklaard. Een vrij goede weg loopt van hier landwaarts naar Montrado, dat vroeger belangrijk was door den mijnbouw, met vooral Chineesche bevolking, doch sterk achteruitgegaan is.

Vervolgens op ± 1¼° N.Br. valt de breede mond van de Sambas-rivier in het oog, die over 90 K.M. van 2—5 vadem diep is en in den benedenloop omringd wordt door een moerassige wildernis met boomen van groote hoogte er tusschen. Nabij de rivier ligt Sambas, een nederzetting met 11 089 zielen, waarvan 10 000 Maleiers en 750 Chineezen, 244 Arab. en 16 Europ., de stand-

plaats van den Assistent-resident. Sambas is op dezelfde wijze gebouwd als Pontianak. De vrij groote missigit en de dalem van den sultan zijn eenvoudige houten gebouwen. Het Nederlandsche etablissement met residentiehuis, bureau enz. ligt een half uur gaans lager aan de rivier en wordt beschermd door een fort, met een bezetting van ± 75 man. De Maleische en Chineesche kampongs zien er armoedig uit.

Ten N. van Sambas wonen meest Dajaks, doch dat gedeelte des lands is uiterst dun bevolkt. Sedert de mijnbouw verminderd is, heeft de bevolking van het binnenland de belangrijkste bron van bestaan verloren.

III. De westkust van Borneo ten Zuiden van de Kapoewas.

Tusschen Billiton en Z.W. Borneo ligt de **Straat van Karimata**, de aangewezen weg voor schepen van Str. Bali of Oost-Java naar Singapore en naar de Chineesche Zee. Daardoor is de Straat voor het internationaal verkeer van niet minder beteekenis dan de Banka- en Gasparstraten. Hoewel blinde klippen met een bodem van steen en koraal hier en daar steil uit de diepte rijzen en de invloed der onzekere stroomen, zooals men die meestal tusschen twee groote zeeën vindt, vele gevaren met zich brengt, is toch Straat Karimata een zeer goed bruikbare passage, die door een groot aantal stoomschepen bevaren wordt. Kustvaart is er echter weinig; zelfs de bekende Makassaarsche handelsprauwen, die zoo vele afgelegen oorden in den Archipel bezoeken, vindt men hier niet veel. De eenige vaartuigen, welke de kusten aandoen, zijn de stoomers der Billiton-Maatschappij, de stoomschepen der Kon. Paketv. Maatschappij, enkele stoomscheepjes onder Engelsche vlag, uitgerust door Chineesche handelaars en van tijd tot tijd een zeilschip, dat een gouvernementslading zout naar de voornaamste kustplaatsen overbrengt.

De zeebodem bestaat aan de oostzijde van het vaarwater langs den Borneowal meest uit modder of een ondiepe slijkvlakte, die zich ver in zee, tot voorbij de Karimata-eil., uitstrekt. De Kapoewas-rivier levert het meeste materiaal voor die aanslibbing, doch ook de overige rivieren dragen er het hunne toe bij. Ten Z. van de Kendawangan-rivier wordt de modder minder en heeft de bodem een meer zandig karakter, evenals ten O. van Billiton.

In de Karimata-straat ligt de groep der **Karimata-eilanden**, een 60-tal, deels door armoedige visschers bewoonde, deels onbewoonde eilandjes. Zij zijn meestal rotsachtig, met een dikke humuslaag overdekt en met weelderigen plantengroei. Het eilandje Karimata heeft hooge, kratervormige toppen, waar de plantengroei in de hoogere gedeelten verdwijnt; de bouw wijst op een vulkanische vorming, met warme bronnen in het westen. In deze straat staat de Z.O. moessonpassaat met meer kracht en bestendigheid door dan de N.W. moesson, en de kentering van N.W. tot Z. O. heeft het snelst plaats.

Die verschijnselen wijzen er op, dat de Z.O. wind (Z.O. passaat) door de ligging de meest heerschende wind is; alleen door den beperkten Australischen moesson wordt die tijdelijk afgebroken. De Z.O. moesson is hier gekenmerkt door langdurig droog, vast weer en met eigenaardige grijze nevelwolken aan den horizon, die dichter worden, als de wind in kracht toeneemt, terwijl het

zeevlak door reflectie een lichtblauwe melkkleur aanneemt, de „Tongara poetih" of witte zuidooster, zooals de bewoners van Borneo's westkust dit weer noemen.

De westkust van Borneo ten Z. der Kapoewas is over 't geheel laag en moerassig. De rivieren, welke in dit gedeelte in zee monden, zijn aan de monden met zand- en modderbanken bezet, zoodat zelfs weinig diepgaande schepen ze alleen bij hoogwater kunnen binnenvaren. De rivieren hebben een korten loop. Behalve de vele monden der Kapoewas vindt zijn hier de belangrijkste: de Simpang, de Pawan, de Pesagoean en de Kendawangan. De kust is schaars bevolkt; alleen Soekadana met ± 1200 zielen, heeft als nederzetting eenige beteekenis. Soekadana is de hoofdplaats van het rijk van dien naam, waar een Controleur is gevestigd en een klein fort.

II. Borneo's Zuider- en Ooster-afdeeling.

Borneo's Zuidkust. De rivieren. Het zuidelijk gedeelte van Borneo hebben wij als een groot natuurlijk gebied leeren beschouwen (II pag. 366), dat de zuidelijke helling van Centraal-Borneo omvat met den breeden aangeslibden kustzoom.

Doch terwijl West-Borneo hoofdzakelijk gegroepeerd is tot of om het Kapoewas-gebied, en deze rivier het geheele gebied beheerscht, wordt Zuid-Borneo door tal van evenwijdig loopende, lange rivieren doorsneden, die van het W. naar het O. in beteekenis toenemen. De grootste van deze is de Barito, welke ook hier de belangrijkste is voor de nederzettingen.

Van Hoek-Sambar in het Z.W. tot de Barito-rivier heeft de zuidkust van Borneo overal hetzelfde eentonig uiterlijk. De lage, moerassige kust, nog omzoomd door een bank van modder en klei, op enkele plaatsen met zand en koraal, is overal dicht begroeid met mangrove-formatie, meestal lage boschage, te midden waarvan hooger geboomte de monden der rivieren aanwijst. Ook dieper in het binnenland zet zich het moerassige laagland der kust tot op uren afstands voort. Ten O. der Barito is de kust wel eveneens laag en dicht begroeid, doch op korten afstand van de kust verheffen zich hier in het gebied van Martapoera reeds de toppen van het lage gebergte.

De meeste der talrijke rivieren van Zuid-Borneo komen in een richting van N.W.—Z.O. uit het Schwanergeb., om in den benedenloop geheel een zuidelijke richting aan te nemen. De belangrijkste zijn van het W. af: Kota Waringin, de Pemboeang, de Sampit, de Mendawei, in den bovenloop Katingan, de Kahajan of Groote Dajak-rivier, de Kapoewas Moeroeng of Kleine Dajak-rivier en de Barito of Bandjar.

Het aantal rivieren is veel grooter, dan wij genoemd hebben. In het oogvallend is dat deze rivieren op korten afstand evenwijdig van elkander loopen; daardoor konden hun stroomgebieden terzijde weinig uitbreiding verkrijgen. Dit wijst op een gelijkmatige helling des terreins. De meeste uitbreiding van het stroomgebied naar één kant heeft de Barito, de oostelijkste naar het Z. loopende rivier, die van de berg- en heuvelrij ten O. vele zijrivieren ontvangt. SCHWANER heeft een karakteristiek gegeven van de onderscheidene deelen van den loop dezer rivieren in Zuid-Borneo. Hij noemt „bovenloop" het gedeelte van

de bron tot aan de intrede der rivier in de alluviale, lage landen, en zegt, dat dit gedeelte wordt gekenmerkt door menigvuldige kronkelingen en onregelmatigheden van het verloop, door watervallen en rolsteenen in de bedding, in 't bijzonder door uit rolsteenen bestaande banken en eilanden. Gedurende den middelloop kronkelt de rivier door lage landen en het ontbreken van eilanden is een kenmerkende eigenschap van den middelloop. Tot den benedenloop wordt verder gerekend het gedeelte, waar de invloed van vloed en eb bemerkbaar is, en ook hier komen weer de eilanden voor. Hoewel deze indeeling eenigszins afwijkt van de gewone onderscheiding in boven-, middel- en benedenloop, is zij op Zuid-Borneo, waarvoor zij werd opgesteld, goed toe te passen, zooals ook Molengraaff vond. Een scherpe grens tusschen boven- en middelloop bestaat er echter niet; de hoogte bij den aanvang van den middelloop is ook gering, bij de Katingan niet meer dan 38 M., en daardoor heeft de middelloop reeds eenigszins het karakter van den benedenloop, zoodat ook hier de grens niet scherp is en men enkel de vloedverschijnselen daarvoor aanneemt.

Aan de monden dezer wateren heeft sterke aanslibbing plaats, waardoor de rivieren met onderscheidene mondingen in zee stroomen. Toch is het opmerkelijk, dat de karakteristieke, uitgebouwde delta's aan de zuidkust niet gevonden worden. De Barito, de Kapoewas Moeroeng en de Kahajan sluiten wel een soort deltaland in, doch dit steekt niet in zee uit, en is alleen gevormd door herhaaldelijke stroomverlegging dezer rivieren, vooral van de Barito, in den benedenloop. Molengraaff zegt, dat de voorwaarden voor delta-vorming aan de zuidkust van Borneo ongunstig schijnen te zijn, wat vermoedelijk moet worden toegeschreven aan de sterke zeestroomingen, die hier gedurende het geheele jaar, hetzij in oostelijke, hetzij in westelijke richting, evenwijdig met de kust loopen, terwijl hij vermoedt, dat de zwakke positieve strandverschuivingen er ook het hunne toe bijdroegen. De ombuiging der riviermonden naar het W., bij Java besproken (II pag. 113), vindt men hier niet. Doch wel is het een feit, dat vele riviermonden ondiep zijn door modderbanken.

Gaan wij thans de nederzettingen aan de zuidkust na.

Nederzettingen.

In het W. ligt het leenroerig rijk Kotaringin of Kota Waringin, (het Ned. Gouvernement heeft het recht op de mijnconcessiën) met een bevolking, die op 30 000 zielen geschat wordt, meest bestaande uit Dajaks, verder uit Maleiers en voor een kleiner aantal uit Javanen, Boegineezen en Arabieren, die zich meestal tijdelijk hier ophouden, alsmede een klein aantal Chineezen. De Chineezen, in 1845 hier ontboden voor de goudontginning, houden zich ook met landbouw, handel en handwerken bezig. De Maleiers zijn hier gevestigd sedert het begin der 17de eeuw; zij zijn sterk vermengd met Javanen en bewonen de benedenlanden (Zie pag. 376). De handel is gering. Aan de Sampit-rivier, ongeveer 45 K.M. stroomopwaarts, ligt de kampoeng Sampit, standplaats van een controleur.

De Mendawei- of Katingan-rivier werd door Molengraaff bij zijn terugkeer uit Centraal-Borneo tot den mond bevaren. Men vindt slechts kleine, onbeduidende kampongs aan deze rivier. De grootste en welvarendste is Ka-

soengan, welks districtshoofd een christen is. Een kleine school staat naast zijn woning, waar de goeroe (inl. onderwijzer) onderwijs geeft. Deze school is gesticht door de Rijnsche missie.

De Kahajan of Groote Dajak-rivier is goed bevaarbaar voor schepen van 9 à 10 voet diepgang altijd tot Pahandoet, een kampong aan den rechteroever, 144 K.M. van den mond, op ± 2° 28′ Z.Br. Schepen der gouvernementsmarine kunnen de Kahajan in den regel tot kampong Toejoen op 1° 26′ Z.Br. opstoomen en alleen bij hoogen waterstand den tocht tot Koeala Koeroen op 1° 4′ Z.Br. voortzetten.

De Barito, haar stroomgebied en nederzettingen.

De grootste rivier is de Barito ook Baritoe, Bandjar of Rivier van Bandjermasin genoemd, een stroom, die in lengte den Rijn overtreft, en met een stroomgebied, zegt Prof. KAN, van ongeveer 8 × Nederland. Zij ontstaat in het Schwanergeb. uit de samenvloeiing van twee stroomen: de Belatoeng en de Moeroeng, waarvan de eerste ontspringt op den G. Batoe Lesoeng en de laatste op den G. Batoe Ajau. Zij stroomt eerst zuidwaarts, gaat als een echt wilde rivier met veel scherp geteekende, kronkelende bochten oostwaarts, maar door een bergketen, die zuidwaarts loopt, wordt zij vervolgens naar het Z. gedrongen, om ten westen van deze keten die richting te volgen tot den mond, en de vele afwateringsstroomen van de W. helling van genoemde bergketen op te nemen, die dwars in de Barito vallen. Eerst stroomt zij nog met veel kronkelingen door de heuvelachtige Doesoenlanden, doch op 2° Z.Br. verminderen die scherpe bochten, en met een breeden, trechtervormigen mond stort zij zich in zee, zonder een delta te vormen. De baai van den mond heeft in de geul, die toegang geeft tot de rivier, bij laag water 6½ voet diepte, bij hoog water ongeveer 6 voet meer. Boven de hoofdstad kunnen schepen met 7½ voet diepgang bij den Westmoesson in den regel de rivier opstoomen tot Moeara Tewéh op ongeveer 1° Z.Br. en zelfs hooger, in den Oostmoesson veelal niet verder dan tot de Batoeh Dedeh, een zandbank bij de uitwatering der Soengei Montalat, een linker zijtak, welke de drempel van de Boven-Barito zou genoemd kunnen worden. Op deze droogte blijft bij den Oostmoesson dikwijls niet meer dan 1 voet water staan, zoodat alleen zeer kleine prauwen er kunnen passeeren en Moeara Teweh dan geruimen tijd van toevoer uit de benedenlanden is afgesloten. In den West-moesson staat er ongeveer 7 vadem water op deze bank.

De Barito stroomt in den bovenloop en een gedeelte van den middenloop door de Doesoenlanden, welke schaars bewoond zijn door Dajaks, die tot verschillende stammen behooren, en met wier economischen en socialen toestand het over 't geheel slecht gesteld is. Gedeeltelijk vinden zij in landbouw, gedeeltelijk in het graven en smelten van ijzer, het verzamelen van stofgoud op de zandbanken der rivier een middel van bestaan. Moeara Teweh, waar de Barito ± 400 M. breed is, vormt de belangrijkste nederzetting, de plaats waar de assistent-resident gevestigd is. Hier vindt men loodsen, waar kolen gedeponeerd worden uit het depot der Marine te Bandjermasin. Ook te Roentoek, veel zuidelijker gelegen, vindt men kolen gedeponeerd. „Bekoempaiers", lieden van Bekoempai

of Marabahan, (ten N. van Bandjermasin), een gemengd ras uit Dajaks, Maleiers, Arabieren, Bengaleezen, Boegineezen en Chineezen voortgekomen, drijven meest den handel.

De belangrijkste gedeelten van het stroomgebied der Barito liggen aan den oostkant der rivier, in het gebied der linker bijstroomen, waar spoedig de bodem oprijst tot heuvelland. De grootste nederzettingen liggen eveneens aan den linkeroever der Barito, en aan dien kant hebben ook vreemdelingen den meesten invloed gehad.

Ten zuiden der Doesoenlanden ligt de afdeeling Amoentai, het noordelijkste gedeelte van het vroeger hoofdgebied des Sultans van Bandjermasin, het stroomgebied der Boven-Negara of Tabaloeng, de belangrijkste bijstroom van de Barito, die tot (14 K.M.) boven de kampong Negara goed bevaarbaar is. Terwijl het N. en O. hier berg- en heuvelachtig is, daalt de bodem in het Z.W. vlak af naar de Barito. In de vlakke velden wordt rijstbouw in het groot gedreven; de bergstreken zijn met dichte bosschen bedekt en leveren goud, was en vogelnestjes op.

In dit gebied zijn de vreemdelingen meer doorgedrongen, zoodat de bevolking, ± 315 000 zielen, voor een klein gedeelte bestaat uit Dajaks en de overigen van gemengd ras zijn, uit Dajaks, Maleiers, Javanen, Arabieren en Boegineezen voortgekomen. De Mohammedaansche godsdienst is er aangenomen, de taal is Maleisch, met veel andere woorden vermengd. Hier hebben zich aan de Negara reeds vroeg Hindoe-Javanen gevestigd, die daar een eenigszins hooger beschaving brachten, welke nooit geheel is verdwenen. De verstandelijke ontwikkeling staat er daardoor hooger dan elders in Borneo. In de voornaamste plaatsen vindt men door Inlanders gestichte scholen, waar lezen en schrijven van het Maleisch en de leer van den Koran wordt onderwezen. De bevolking is goed ervaren in de rijstteelt, drijft veel handel in rijst, alsmede in katoen, visch en gevogelte op Bandjermasin, Poeloe Petak en andere plaatsen van Zuid-Borneo. Belangrijk is ook het vervaardigen van vuur- en andere wapens; beroemd zijn de geweerloopen. Het ijzer komt grootendeels uit Doesoen. Verder heeft men er geelgieterij, bouwt men er sierlijke prauwen van ijzerhout, weeft mand- en matwerk, bakt er aardewerk enz. In dit gebied zijn sedert 1893 nog al uitgestrekte gronden in erfpacht uitgegeven voor de teelt van tabak en koffie.

Van de nederzettingen noemen wij: Amoentai, 2620 inw., standplaats van den Assistent-Resident, met vrij belangrijken handel in katoen, was, vogelnestjes: in den omtrek vele aanplantingen van katoen, klappers, pisangs, sago- en pinangboomen. Gouvernementsschool voor Inlanders. Verder Margasari, vrij belangrijke handelsplaats, met Hindoe-oudheden en Negara, met wapensmederijen, uitvoer van wapens en kapmessen. Kendangan, districtshoofdplaats.

Aan beide zijden van den benedenloop der Barito ligt het landschap Bandjermasin met Ommelanden met de nederzetting Bandjermasin, de hoofdplaats der Zuider- en Oosterafd. van Borneo. De plaats telt 52 685 inw., waarvan 48 777 Inlanders (Maleiers enz.) 2400 Chin., 960 Arabieren, 270 Europeanen. Zij is gelegen aan de linkeroever van de Barito, waar de zijrivier de Martapoera-rivier op ± 10 K.M. van den mond er zich mede vereenigt

en een klein moerassig, onvruchtbaar eilandje vormt, Tatas genaamd, ongeveer 5 vierk. mijlen groot, van onderscheidene „antasans" of rivierarmen doorsneden. Het is alleen bewoond langs de oevers der Kajoe Tangi en Kweëen, waar de woningen der bevolking óf op palen, of op rakits (vlotten) in de rivier zijn gebouwd. Bij de dagelijksche overstrooming wordt de gemeenschap tusschen de bewoners onderhouden door bruggen, die het eene huis met het andere verbinden of door prauwtjes. In den oostelijken binnenhoek van Tatas ligt het Nederl. etablissement, bestaande uit de woningen van den resident, verdere ambtenaren, bureau's, pakhuizen, kampement enz. De inlandsche bevolking woont in een menigte kampongs langs beide oevers der Martapoera-rivier, de Chineesche kampong ligt op den linker-oever. In den W. moesson is het water bij de stad zoet, in den O. moesson echter niet.

Bandjermasin is door zijn gunstige ligging de stapelplaats der voortbrengselen van het stroomgebied der Barito geworden, en daardoor bestaat er een levendige groot- en kleinhandel, welke voornamelijk in handen is van de Chineezen en andere vreemde Oosterlingen. De Inlanders houden zich hoofdzakelijk bezig met de vischvangst, het verbouwen van rijst en groenten, het snijden van rotan, het inzamelen van hars, was en andere boschprodukten. Uitgevoerd worden er stofgoud, steenkool, vogelnestjes, was, harssoorten, rotan, mat- en mandwerk, peper, houtsoorten, gedroogde visch en gedroogd hertenvleesch. Men vindt er een steenkolendepot der Marine, waar zoowel Engelsche als Borneokolen zijn te bekomen. Eenmaal 's maands wordt Bandjermasin aangedaan door een der stoomschepen van de K. Paketvaartmaatsch. op het traject Soerabaja—Samarinda, heen en terug, en verder is er een wekelijksche dienst van stoomschepen dier Maatschappij tusschen Soerabaja en Bandjermasin via Soemenap. Een landweg verbindt Bandjermasin met Martapoera, Pengaron enz.

Ten O. van Bandjermasin ligt de afdeeling Martapoera, doorstroomd door de Martapoera-rivier, gevormd door twee armen: Riam Kanan en Riam Kiwa. De rivier is het grootste gedeelte des jaars tot de Kampong Martapoera bevaarbaar. Het westelijk gedeelte van dit gewest is vlak, verder oostelijk wordt het heuvelachtig en vervolgens berg- en rotsachtig met hoogten, die tot 1300 M. gaan. Het land is slechts voor een klein gedeelte bebouwd; voor het grootste gedeelte is het met bosschen bedekt.

De grootste rijkdom van deze landstreek bestaat in de voortbrengselen van het delfstoffenrijk: steenkolen, ijzererts, goud, platina en diamanten. Het steenkolenterrein tusschen de Riam Kiwa en de Java-zee is door ontginningen het best bekend geworden. Een tot drie heuvelreeksen van gemiddeld 70 M. hoog bevatten over een lengte van 45 K.M. kolen. Het aantal lagen wisselt tusschen 6—11 (Zie I pag. 558).

De kolen-exploitatie in de Oranje Nassaumijn (in 1849 door het Gouvernement geopend) en die van Pengaron, in 1871 geopend, is in 1881 gestaakt, omdat de voordeelen niet aan de verwachting beantwoordden, en ook andere ondernemingen van kolenmijnen in dit gebied zijn in den aanvang blijven steken. De bergstreken bevatten nog diamanten en goud, dat door Chineezen gegraven wordt, ook ijzererts.

De bevolking van dit gewest, de Bandjareezen, die uit hetzelfde gemengde ras bestaat als die in de afdeeling Amoentai, staat op een lager trap van beschaving en het karakter is minder gunstig. Hun levenswijze is zeer eenvoudig. In kleeding volgen sommigen de Javanen, anderen de Maleiers en Boegineezen. Tot 1860 was het bestuur in dat gewest overgelaten aan een sultan, die het gebied van het gouvernement in leen had, doch de onderdrukking en knevelarij van dien vorst heeft geleid tot het besluit, het sultansbestuur af te schaffen en de onderworpen landen onder rechtstreeksch gouvernementsbestuur te brengen. Ook het apanagebezit der Bandjermasinsche prinsen alhier is in 1863 geheel ingetrokken.

Martapoera, met 5930 inw., waarvan 150 Chin. en 180 Arabieren, de overigen Inlanders, is standplaats van den assistent-resident, aan de rivier van dien naam; het was vroeger veelal de verblijfplaats van den Sultan van Bandjermasin. De vroegere kraton heeft een vervallen en armoedig uiterlijk evenals de plaats.

De Oostkust. I. De kuststreek van Pasir en Tanaboemboe.

In het Z.O. van Borneo wordt Pasir en Tanaboemboe, een smalle landstreek langs de kust, door een bergreeks afgescheiden van de Doesoenlanden, Amoentai en Martapoera. De kust is over 't geheel laag en moerassig en overal begroeid, op enkele plaatsen met een smal zandstrand, met modder er binnen, (o.a. bezuiden hoek Aroe), op zeer enkele punten steil, terwijl langs de kust in de Str. van Makassar een groot aantal koraalriffen en banken gevonden worden. Dieper binnenwaarts rijst het land en gaat spoedig tot de voorheuvels en verder in het bergland over, waaruit onderscheidene rivieren te voorschijn komen, die na korten loop in inhammen van de kust uitmonden. De belangrijkste rivier is de Pasir-rivier, voor welker mond drie droogvallende banken van harden modder liggen, doch die in het land goed te bevaren is. Aan een der stroomen, waaruit de rivier wordt gevormd, ligt in het binnenland het paleis van den Sultan. (Zie pag. 384).

De kust is weinig bewoond; men vindt slechts eenige kampongs aan de voornaamste baaien. Het gebied bestaat uit onderscheidene landschappen, onder Inlandsche vorsten, die of door het Ned. gouvernement aangesteld, of aan ons zijn onderworpen. Pagatan in het Z. is de hoofdplaats van een rijkje van dien naam, dat vrij goed bebouwd is en vanwaar worden uitgevoerd vogelnestjes, tripang, schildpad, was, diamanten en goud, gambir, rotting enz., uit het binnenland afkomstig. De gronden zijn er vruchtbaar en voor rijst, suikerriet en tabakscultuur aan te bevelen; de landbouw is er meer ontwikkeld dan in de andere leenrijken. Pagatan is ook het eenige landschap aan Borneo's Oostkust, waar nog iets aan veeteelt gedaan wordt; behalve uit eenig klein vee bestaat de veestapel uit eenige runderen en een aantal karbouwen; van de laatsten trekt men partij bij de bewerking der rijstvelden.

De bestaansmiddelen van dit geheele kustgedeelte zijn vrijwel dezelfde. Bij de onderscheidene kleine nederzettingen zullen wij niet stilstaan. Alleen nog een enkel woord over Pasir, de hoofdplaats van het rijkje van dien naam, welks sultan door een contract met het Ned. Gouv. is verbonden, hetwelk ook zijn opvolger benoemt. De inkomsten van den Sultan bestaan in den goudhandel,

waarvan hij het monopolie bezit, den handel in vogelnestjes, die gedeeltelijk aan zijn bloedverwanten is afgestaan, in- en uitgaande rechten. De bevolking is gevormd uit onderscheidene elementen. Aan de kust wonen de Mohammedaansche Badjo's (Orang Badjo, zie I pag. 304), die zich uitsluitend met visscherij bezig houden (schildpad en tripang) en ook veel neiging hebben tot zeeroof. Boegineezen maken het aanzienlijkste gedeelte uit in de hoofdplaats Pasir en in de kampongs langs de rivier; zij houden zich bovenal bezig met den handel. De eigenlijke Pasireezen zijn Maleiesche volksplanters, doch zeer met andere stammen vermengd; zij hebben een eigen taal, verschillend van het Maleisch en Boegineesch. Hun laatste kampong is Terobok. Dieper in het binnenland woont een autochthone stam der Loeangan, die nog heidenen zijn en verder vindt men er nog andere volksgroepen.

Nabij deze kust, enkel door de smalle Straat van Laoet er van gescheiden, ligt in het Z.O. van Borneo het lang uitgestrekte eilandje Poeloe Laoet, ± 250 K.M.² groot met ± 800 inw. Het geheele eilandje is van Z. naar N. door een bergketen doorsneden, die in het Z.W. aan de kust komt, met eenige toppen. Hoewel er steenkolenlagen in het N. worden gevonden, waarvan de ontginning beproefd is, kwam de mijnbouw er toch niet tot bloei en werd de exploitatie weder gestaakt. Het hoofd van het eiland heeft den titel Pangéran, die het gebied als leengoed van het gouvernement bestuurt en zetelt te Kota Baroe, een welvarend dorp in het noorden van het eiland, hoofdplaats der afdeeling Pasir en de Tanahboemboe-landen. Het noordelijk gedeelte der nederzetting wordt ingenomen door de atapwoningen der Inlanders, het zuidelijk gedeelte door de beter ingerichte woningen der Chineesche en Arabische handelaren, en daar tusschen ligt de woning van den Controleur v. B. B.

Men vindt er tal van Chineesche en Inlandsche toko's, een vrij goede pasar. Een houten hoofd van 250 M. lengte dient voor den aanleg van schepen. Drukke scheepvaart; in 1904 kwamen er aan 102 zeilschepen voor de kustvaart. De uitvoer bestaat hoofdzakelijk in rotan en ijzerhout, sedert eenige jaren ook peper der pepertuinen.

II. Het gebied der Mahakkam of Koetei-rivier. Het rijk van Koetei.

Ten N. van de Doesoenlanden in het gebied van Pasir stroomt een groote rivier naar het oosten, de Mahakkam of Koetei-rivier, die een tegenhanger van de Kapoewas vormt, tegenover deze op het bergland van Centraal-Borneo ontspringt, en, hoewel kleiner, een soortgelijk stroomgebied naar het oosten omvat. Langs deze rivier trachtte G. Müller in 1825 (zie pag. 359) van het O. in Centraal-Borneo door te dringen, doch werd op dien tocht vermoord; daarna werd de rivier in 1847 door Dr. Schwaner en Van Dewall opgevaren tot aan de zijrivier Merak, en later drong Carl Bock 1879—80 tot den bovenloop door, terwijl hij over land de Teweh en de Barito bereikte en vervolgens afvoer. In 1885 reisde de resident S. W. Tromp de Koetei-rivier verder op en gaf het eerst betere kennis omtrent de rivier, het landschap en de bewoners. Later kwam Dr. Nieuwenhuis langs de Koetei uit Centraal-Borneo in 1899 aan de oostkust.

De Mahakkam is per stoomer op te varen tot aan de monding van de Pahoe-rivier, den bijstroom der Mahakkam, die ontspringt tegenover de Tewehrivier in de Doesoenlanden; bij de samenkomst van beide ligt Moeara-Pahoe, ongeveer 150 zeemijlen boven Samarinda. Boven Moeara-Pahoe zijn alleen roeivaartuigen te gebruiken. Een reeks watervallen, gezamenlijk Kapala Kiham genaamd, sluiten den toegang tot den bovenloop der rivier af. Zij ontspringt aan de oosthelling van het centrale bergland, waarvan naar het W. de Kapoewas afwatert, en dat als de grens der Afd. Koetei beschouwd wordt; men vindt hier op de waterscheiding van beide rivieren hoogten, die tot 1800 M. gaan. Eerst stroomt de Mahakkam naar het Z., buigt zich op ongeveer 0° 50′ N.B. naar het O. en neemt eindelijk voor het grootste gedeelte een Z.O. richting. In den bovenloop vormt het stroomgebied een berg- en heuvelland, bestaande uit sterk geplooide zandsteenlagen, die doorsneden zijn van kalkruggen, terwijl ook op enkele plaatsen, aan de Bloeöe-monding, vulkanisch gesteente voorkomt. Het geheele gebied van de Boven-Mahakkam is bedekt met bosch; waar de bevolking haar ladangs aanlegt, ligt de grond bloot gedurende den rijstbouw, maar daarna neemt het struikgewas en later laag bosch het terrein weder in. Eerst in de laatste twintig jaren, zegt NIEUWENHUIS, is volgens de bewoners eigenlijk gras aan de Boven-Mahakkam verschenen; alang-alang kent men er echter niet. De bevolking in den bovenloop is zeer weinig talrijk, ongeveer 6500 zielen, verdeeld in verschillende stammen, van welke de Sepoetan's aan de Kaso het westelijkst wonen, en verder oostelijk de Pnihing's, de Kajan's aan de Bloeöe, en ten O. van deze de Longglat's, ten Z. der rivier. Ten N. wonen Boekat's, Poenan's en de Ma Soeling's. De middelloop is eveneens door stammen dezer volken bewoond. Volgens hun overlevering zijn deze stammen dieper uit het binnenland afkomstig, en verdreven zij uit het Mahakkam-gebied de vroegere bevolking of maakten hen tot slaven, die men er nog vele vindt en van vroegere oorlogen afkomstig zijn, waardoor zij zich nog vreemd voelen onder de tegenwoordige stammen, hoewel zij de gewoonten en zeden er van aannamen.

De meeste stammen zijn landbouwers; Boekat's en Poenan's houden zich uitsluitend met de jacht bezig. De Pnihing's munten uit in het maken van fraaie booten uit een stuk, terwijl hun ronde vischnetten zeer gewild zijn in het bovenland. Hun vrouwen weven kleeren voor eigen gebruik, wat de Kajan's eveneens doen, maar bij de Longglat's verboden is. Eigenaardig is het, dat het den mannen der wevende stammen verboden is een weeftoestel aan te raken uit vrees voor ongeluk op de jacht of bij de vischvangst. De Kajan's aan de Bloeöe kleeden zich veel eenvoudiger dan die aan de Mendalam, en de boomschors speelt er een veel grooter rol; op halskettingen en kralen is men er zuiniger.

De bevolking in deze gewesten staat nog dicht bij de cultuur-periode, waarin de bosschen van het land alles leverden, wat zij voor hun onderhoud noodig hadden. Toch dringen ook hier de kustvolken, de Boegineezen en Maleiers, thans door met hun handelsartikelen, waardoor reeds enkele fabrikaten des lands voor die van elders moeten wijken. Zoo is de pottebakkerskunst bij de Kajan's alhier verdwenen door den invoer van ijzeren kookpannen. Het bosch levert hier nog veel voor het onderhoud; naast de kleeding van boomschors gemaakt

geeft het voedsel, nl. sago, vruchten, enz. terwijl het bosch ook produkten geeft voor den handel met de Boegineezen en Maleiers.

Hebben deze laatsten onderscheidene artikelen van gebruik ingevoerd, zij hebben er ook een kwaad verspreid, zegt TROMP, door het invoeren van kaartspel en hanengevechten onder de Dajaks, welke rampen werden voor het land. „Bijna geen handelstransactie wordt door de Dajaks meer aangegaan, of eerst moeten de hanen vechten: gaat een troepje Dajaks het bosch in om rotan of getah te zoeken, de vechthaan wordt medegenomen; vaart de Boeginees, zich noemende handelaar, de groote rivier op, bij elke kampong aanleggend en daar korter of langer vertoevend, alleen zijn kapitaal aan vechthanen en kaarten is volgefourneerd, zijn handelsgoederen zijn dikwerf van luttele waarde; ja, het is zoo erg, dat zelfs zwervende Poenan's, met hun minimum van vervoerbare have, geen vechthaan meer kunnen missen." Van de Boegineezen hebben de Dajaks ook het vervalschen van en knoeien met de getah-pertja geleerd. Maar deze invloed van vreemden is langs de Mahakkam niet zoo diep in het land gegaan als aan de Kapoewas. Aan beide rivieren bemerkt men dan ook duidelijk den verschillenden anthropo-geographischen invloed dezer stroomen. De Mahakkam is slechts betrekkelijk kort, de Kapoewas diep landwaarts geregeld bevaarbaar en zonder stroomsnelten. De Dajaksche bewoners der binnenlanden houden niet van goed bevaarbare wateren en verkiezen de minder toegankelijke gewesten, waar zij meer zich zelf kunnen blijven. Daardoor vindt men langs de Kapoewas, een enkele uitgezonderd, geen echt Dajaksche vestigingen beneden den mond der Mendalam; bij de Mahakkam beginnen zij reeds boven Melak. Als men bij de Taman-Dajaks aan de Kapoewas, een kampong nadert, treden zij u tegemoet, gekleed met Chineesche broek, Maleisch buis en hoofddoek van Europeesch fabrikaat; aan de Mahakkam heeft men nog de inlandsche kleeding van boomschors, gelijk wij zagen. Langs de Kapoewas hebben zich onderscheidene kleine Maleische vorstjes weten te vestigen, met versnipperd gezag; aan de Mahakkam, waar de stroom van vreemden niet zoo aanzienlijk was, ontstond één grooter Maleisch gebied, dat van Koetei, welks sultan minder bemoeilijkt werd dan de vorstjes uit het westen, hoewel ook hij door contract met het Ned. gouvernement werd verbonden.

Aan den benedenloop der Mahakkam is het Rijk van Koetei gesticht, bewoond door de Koeteineezen. Oorspronkelijk vestigden zich hier volkplanters uit het Hindoe-Javaansche rijk Madjapahit, die later met Boegineezen, Maleiers en andere stammen vermengd werden, de Maleische taal aannamen en den Mohammedaanschen godsdienst. De Koeteineezen zijn de beheerschers des lands in het gebied der Mahakkam. De vorst, oorspronkelijk met den titel Ratoe, later dien van Adji, heet thans Sultan. Zijn onmiddellijk gezag strekt zich eigenlijk alleen uit over de Koeteineezen. Van de binnenlands wonende Dajaksche stammen betalen sommige alleen een jaarlijksche schatting, terwijl andere inderdaad onafhankelijk zijn. De inkomsten van den vorst bestaan, behalve in genoemde schatting, in hoofdgelden der Koeteineezen, inkomsten van de vogelnestklippen, boeten, inkomende en uitgaande rechten, cijns door de ontginners van mijnen en door landbouwondernemingen opgebracht.

Koetei trekt in den laatsten tijd meer en meer de aandacht van Europeesche

ondernemers. Het land wordt geacht rijk te zijn aan goud, petroleum en steenkolen (I pag. 559). In 1898 werd de eerste petroleum uitgevoerd. De uitvoer van petroleum uit Borneo heeft hoofdzakelijk van hier plaats. De Balikpapanbaai (ten Z. van den mond der Mahakkam) is het geheele jaar door een goed beschutte haven; door buizenleiding is deze met de petroleumbronnen verbonden. In 1904 werden hier uitgeklaard 39 stoomschepen (263 701 M^3.) Het is een druk bezochte haven, met Bandjermasin en Koetei wekelijks in verbinding, en wordt eens in de 4 weken aangedaan door de Kon. Paketv. Maatschappij. Omtrent de beteekenis van het land voor cultures wordt nog verschillend geoordeeld. De boven Samarinda gelegen landen, die bij hoog water overstroomd worden, zijn voor rijstteelt in trek. Liberia-koffie groeit goed in Koetei, en ook leent de bodem zich voor tabaksteelt; dit is een meening, die wij hoorden.

De belangrijkste plaats is Samarinda, de hoofdplaats, in de lengte over $3^1/_2$ K.M. aan beide zijden van de Mahakkam gebouwd, 18 K.M. boven den mond, met 2526 inw., (waarvan 1037 Chineezen, 35 Europ. en 1365 Inlanders: Boegineezen, Maleiers). De ongeveer 1000 M. breede rivier scheidt de nederzetting der Boegineezen, die onder den sultan van Koetei staan, op den rechteroever, van die op den linkeroever, waar, op den door den Sultan afgestanen grond, naast den Assistent-Resident en zijn beambten enkele Europeanen en een aantal Chineesche en Bandjareesche handelaren wonen. Dezen hebben den in- en uitvoerhandel met Singapore, Celebes en Java geheel in handen. De „Koetei-exploratie-Maatschappij" en de „Koetei Maatsch. tot het ontginnen van delfstoffen" zijn hier gevestigd. Uitgevoerd wordt vooral getah-pertjah en rotan. Stoomscheepjes varen geregeld de rivier op om handel te drijven. De plaats heeft een onoogelijk aanzien; de huizen van bamboe, met atap gedekt, zijn voor een deel drijvende op vlotten in de rivier. Er bevindt zich een huis van den Sultan, die echter hooger op, te Tengaroeng, resideert. Moeara Pahoe is het hoogst aan de rivier gelegen Maleische dorp.

De Mahakkam-rivier vormt aan den mond een uitgestrekte, typisch uitgebouwde delta, bestaande uit onderscheidene eilanden, waartusschen de rivier in drie groote en vele kleine monden naar zee stroomt. De belangrijkste mond is de middelste, de Moeara Bajor, en daarop volgt de zuidelijkste Moeara Djawa.

Berou, Boeloengan, Tidoeng enz.

Langs een meestal dicht met rhizophoren begroeide kust, die slechts schaars bewoond is, voorbij de naar het O. uitspringende hoek Mangkalihat van Borneo, waarop de berg van dien naam zich tot 300 M. hoogte verheft, terwijl andere bergen tot 500 M. gaan, de laatste uitingen van het bergland, dat van Centraal-Borneo hier de kust nadert, bereikt men het gebied van N.O. Borneo. Hier vindt men de landschappen Sambalioeng, Goenoeng Taboer, die voorheen bekend waren onder den naam Berou of Berousche landen, verder Boeloengan en Tidoeng, landen die, volgens de het eerst in 1850 gesloten contracten met de vorsten, leenrijken zijn van het Ned. Gouvernement. Langen tijd sloeg het Ned. Gouvernement weinig acht op deze gedeelten onzer kolonie, doch toen in 1879 bleek, dat door den Sultan van Solok bij den afstand van gronden aan den Oostenrijkschen

Baron OVERBECK inbreuk was gemaakt op de rechten van Nederland op dit gebied, werd er meer aandacht aan gewijd, en aan den linkeroever der Tawao-rivier, die in de St. Lucia-baai uitmondt, werd in dat jaar de Nederlandsche vlag geheschen. De grensquaesties alhier werden, nadat de door Baron OVERBECK verkregen rechten waren overgedaan aan de „North-Borneo Compagnie", die onder Britsch protectoraat staat, geregeld door een tractaat met Engeland (zie II pag. 385).

De landschappen Sambalioeng en Goenoeng Taboer liggen in het stroomgebied der Berou-rivier, die gevormd wordt door twee hoofdstroomen: de S. Kelei- en de S. Makam. Het gebied der Kelei-rivier is het dichtst bewoond; zij is tot de kampong Tanah Merah te bevaren. Langs deze rivier worden steenkolen aangetroffen, die in het klein ontgonnen worden. De Makam- of Segah-rivier kan bevaren worden tot bijna 40 K.M. van den mond. De rivier vormt een uitgestrekte delta, die van onderscheidene rivierarmen doorsneden wordt. De bevolking aan de Berou-rivier, bestaat voornamelijk uit Maleiers, die zich „Orang Benoewa" noemen, en Boegineezen; verder vindt men er enkele Chineezen, Bandjareezen en Soloks, terwijl langs de kust vaste vestigingen van de Badjo's bestaan, afkomstig uit Solok. Aan de kust wordt meest Maleisch gesproken. Het binnenland is dun bevolkt door Dajak-stammen, als de Bassap's, Segai's en zwervende Poenan's. De vorsten hebben in werkelijkheid slechts gezag over de Mohammedaansche bevolking; de Dajaks bekommeren zich weinig om hun gezag. De handel is zoo goed als geheel op de Berou geconcentreerd; uitgevoerd worden rotan, getah pertjah, dammar, was, gedroogde en gezouten visch, tripang, schildpad. Landbouw, rijstteelt op ladangs, geschiedt bijna alleen om in eigen behoefte te voorzien. Een veestapel ontbreekt. De nijverheid bestaat enkel in het vervaardigen van wapens en versieringen van de kleedij voor eigen gebruik. Badjo's en Bandjareezen drijven vischvangst op uitgebreide schaal.

Boeloengan en Tidoeng kunnen tot de schoonste gedeelten van onze bezittingen gerekend worden; men vindt er uiterst vruchtbare gronden, rijke bosschen en verschillende delfstoffen, terwijl talrijke, vrij groote en goed bevaarbare rivieren deze landen doorsnijden en de communicatie gemakkelijk maken, en onderscheidene kusteilanden voor de rivieren liggen.

De Boeloengan- of Kajan-rivier doorstroomt het geheele landschap van dien naam in een oostelijke richting en vormt aan den mond een uitgestrekte delta. De Sesajap-rivier of Sebauwan-rivier vormt eveneens een groote delta en is ook ver bevaarbaar. De Sembakoeng-rivier is door de Moeara Salindaun te bereiken voor diepgaande schepen, en tot kampong Sembakoeng goed bevaarbaar. De Siboekoe-rivier is de voornaamste rivier, welke in de St. Luciabaai uitmondt. De binnenlanden aan den bovenloop dezer rivieren zijn bewoond door Dajaks, van welke nog weinig bekend is, en langs de kust wonen Maleiers, Boegineezen enz., zooals wij die boven ook reeds noemden. [1]

---

1) Zie voor deze gewesten nog I. v. NIEUWKUIJK, Exploitatie door Nederlanders van de N.O. kust van Borneo (Tijdschr. Ned. Ind. 1882, 1883).

CELEBES EN OMLIGGENDE EILANDEN.

I. ONTWIKKELING EN BRONNEN ONZER KENNIS VAN CELEBES EN VAN ZIJN BEWONERS.

Uitbreiding onzer kennis en litteratuur.

De afleiding en de beteekenis van den naam Celebes is nog onzeker. Sommigen hebben beweerd, dat de naam is afgeleid van „Soela besi" = ijzer eiland (Tijdschr. v. I. T. L. en V. XIII, 268); volgens anderen zou het een verbastering zijn van „Si Labeh" in het Portugeesch, en beteekenen: „eiland daar boven". FRITS SARASIN (Petermann's Mitt. 1904), de nasporingen van Wichmann en Foy vermeldend, verklaart zich vóór een afleiding van den naam van den vulkaan „Klabat". De Kalabat, door de Portugeezen „Calabat" geschreven, zou aanleiding gegeven hebben tot den tegenwoordigen naam, welke in oude Portugeesche geschriften nog als: Calabes, en Salabos voorkomt.

Celebes, minder in de route van het scheepvaartverkeer gelegen dan de westelijke eilanden van den Archipel, werd daardoor ook minder bezocht, en vandaar dat de oude litteratuur weinig over dit eiland spreekt. De eerste kennis van het eiland in Europa is te danken aan de Portugeesche reizigers. De Oost-Indische Compagnie kwam het eerst en meest in aanraking met het Z.W. en het N.O. schiereiland van Celebes en verkreeg daarvan een oppervlakkige kennis, maar groote gedeelten bleven tot in het midden der 19de eeuw zelfs geheel onbezocht.

Een meer nauwkeurige kennis werd in de 19de eeuw verkregen voor de drie gedeelten afzonderlijk: van het Z.W. uit, van het N.O. uit en later van Centraal Celebes. Maar nog altijd zijn er aanzienlijke gedeelten, die niet of onvoldoende bezocht of beschreven zijn en niet behoorlijk in kaart werden gebracht. Een volledige opneming van Celebes heeft nog niet plaats gehad.

De litteratuur over Celebes is daardoor meest samengesteld uit afzonderlijke beschrijvingen van gedeelten des lands en van de bewoners, welke door regeeringsambtenaren, militairen bij expedities en enkele reizigers van tijd tot tijd bezocht werden. Een planmatig, geregeld onderzoek van Celebes was daarbij zelden het doel, alleen de reizen der SARASINS uitgezonderd, waarop wij terugkomen en die van Prof. WEBER, WICHMANN e. a., die gedeelten bezochten. Samenvattende, het geheele eiland betreffende beschrijvingen, vindt men dan ook niet vele. De meest uitvoerige, alles omvattende geographische behandeling is die van C. M. KAN in de Encycl. v. N. Indië, art. Celebes, met veel litteratuur-

opgaven. Ook DE HOLLANDER, 5de druk door VAN ECK, beschrijft het eiland tamelijk uitgebreid. In een samenvattend overzicht behandelt OSWALD RICHTER: *Unsere gegenwärtige Kenntniss der Ethnographie von Celebes* (Globus 1905). En in den nieuwsten tijd hebben twee Zwitsers, de neven PAUL en FRITS SARASIN, die eerst van 1893–1896 en later in 1902—1903 in Celebes reisden, aanvankelijk in het N., daarna in Makassar, vervolgens in Centraal Celebes, hetwelk zij van de Golf van Bone tot de Golf van Tomini doortrokken, verschillende werken geschreven, welke bijna op geheel Celebes betrekking hebben. Zij zijn: *Materialiën zur Naturgeschichte der Insel Celebes: 1. Die Süsswasser-Mollusken von Celebes, 2. Die Land-Mollusken von Celebes, 3. Ueber die geologische Geschichte der Insel Celebes auf Grund der Tierverbreitung* en *4. Entwurf einer Geographisch-Geologischen Beschreibung der Insel Celebes*, waarmede in 1901 de publicaties van de wetenschappelijke resultaten hunner reizen werden afgesloten. Verder deden zij in 1905 verschijnen: *Reisen in Celebes*, twee deelen, waarin de verhalen van hun reizen volledig worden beschreven; gedeeltelijk waren deze reeds in tijdschriften gepubliceerd.

Uit de overige litteratuur van de gedeelten mogen wij slechts grepen doen om onze ruimte niet meer te overschrijden. Voor het zuidelijk gedeelte en over Boegineezen en Makassaren noemen wij de volgende bronnen. J. A. BAKKERS, *Het leenvorstendom Boni* (Verslag eener zending naar Boni. T. v. Ind. T. L. en V. XV, 1866). — Ibid. *De afdeelingen Sandjar, Tanette en Baeroe* (T. Bat. Gen. XI, XII). — P. B. VAN STADEN TEN BRINK, *Zuid-Celebes* 1884. – M. T. H. PERELAER, *De Bonische expeditiën in 1859 en 1860.* Twee deelen 1872. — P. J. KOOREMAN. *De feitelijke toestand van het Gouvernementsgebied Celebes en Onderhoorigheden* (Ind. Gids 1883). – Dr. B. F. MATTHES heeft bovenal studie gemaakt op het gebied der taal-, land- en volkenkunde van Zuid-Celebes; hij leverde bijbelvertalingen in het Boegineesch en Makassaarsch en gaf woordenboeken en spraakkunsten uit over die talen. Van zijn vele geschriften noemen wij hier: *Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes* 1875; – ibid. *Over de adats of gewoonten der Makassaren en Boegineezen* (K. Akad. v. Wetensch. Letterk. 1885). — ibid. *Over de Wadjoreezen met hun handels- en scheepswetboek* 1869. – G. K. NIEMANN, *De Boegineezen en Makassaren* (Bijdr. T. L. en V. N.-I. 1889).

Verder beschreef J. C. VAN HASSELT, *De onderafdeeling Bangkali*, geogr. en ethnologisch (T. Ned. A. Gen. 1880); — LIGTVOET, *Beschrijving en gesch. v. Boeton* (Bijdr. v. h. Inst. IV). – ENGELHARD, *Mededeelingen over het eiland Saleyer* (Bijdr. v. h. Inst. IV); – GERSEN, *Topogr. schets der bergregentschappen der Noorderdistricten* (T. Bat. Gen. XVI). – In Zuid-Celebes werd nog gereisd door Prof. WEBER, (I pag. 230): *Ethnogr. Notizen über Flores und Celebes* (Intern. Archiv fur Ethn. 1890) en door Prof. WICHMANN: *Bericht über eine im Jahre 1888–89 ausgeführte Reise nach dem Indischen Archipel* (Tijdschr. K. N. A. Gen. 1890 en 1891. — ibid. *Zur Geologie der Insel Saleyer* (Nat. Tijdschr. N. I. 1895).

Over Centraal-Celebes en de Toradja's danken wij vooral veel aan de zendelingen: N. ADRIANI: *Het Lindoe-meer.* (Meded. Ned. Zend. Gen. 1898), ibid. *Meded. over de Toradja's* (Tijdschr. Bat. Gen. 1901); ibid. met KRUYT: *Van Posso naar Parigi, Sigi en Lindoe* (Mededed. N. Z. Gen. 1898); ibid. *Van Posso naar*

Todjo (M. N. Z. G. 1899). ibid. *Van Posso naar Mori* (Med. N. Z. 1900) enz.; en ALB. C. KRUYT, *Mijn reis van Gorontalo naar Posso* (Med. N. Z. 1902); — ibid. *Naar het meer Posso* (M. N. Z. G. 1894). — *Een en ander over het geestelijk en maatschappelijk leven van den Posso-Alfoer* (Med. Z. Gen. 1895, 95 en 97). — ibid. *Over koppensnellen des Toradja's* (Versl. en Med. K. A. v. W. Lett. 1899); — ibid. *Gegevens voor het bevolkingsvraagstuk van een gedeelte van Midden-Celebes* (T. K. N. A. Gen. 1903). — R. FENNEMA, *De geologie van het Possomeer* (T. K. N. A. G. 1898). — WICHMANN, *Die Binnenseen von Celebes* (Peterm. Mitt. 1893). G. W. W. C. Baron VAN HOËVELL, *Todjo, Posso en Saoesoe* (T. Ind. T. L. en V. 1891). — *Korte beschrijving van het rijkje Moeton (bocht v. Tomini)* (T. K. N. A. G. 1892). — D. F. VAN BRAAM MORRIS, *Het landschap Loehoe.* (T. Ind. T. L. en V. 1889).

Voor de kennis van het N.O. schiereiland is van groot belang: N. GRAAFLAND, *De Minahassa, haar verleden en tegenwoordige toestand*, twee deelen, tweede druk 1898. — Reeds in 1679 gaf R. PADTBRUGGE een *Beschrijving der zeden en gewoonten van de bewoners der Minahassa* (Bijdr. T. L. en V. N. I. 1886). De natuuronderzoekers REINWARDT, BLEEKER: *Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel* in 1855, 1856; VAN SPREEUWENBERG en BICKMORE reisden in de eerste helft der 19de eeuw in het N. van Celebes en later VON ROSENBERG. F. S. A. DE CLERCQ beschreef: *De overzijde der Ranojapo* (Tijdschr. I. T. L. en V. 1870) en gaf een schets van het landschap Bolaäng-Mongondaw (T. K. N. A. G. 1883). — A. B. MEYER schreef: *Die Minahassa auf Celebes* 1876 (Samml. Gemeinverständl. Vorträge) (Zie verder I, pag. 230).

Het mijnbouwkundig en geologisch onderzoek werd in 1896 in Menado aangevangen, doch werd in 1897 tengevolge van den noodlottigen dood van den hoofdingenieur R. FENNEMA, die gedurende een onderzoekingsreis op het Possomeer verdronk (27 Nov. 1897), tijdelijk gestaakt. Eerst in 1899 werd het weder aangevangen door den mijningenieur M. KOPERBERG, die beschreef: *Het Meer „Danau"*, en *Bolaäng Mongondo* (T. K. N. A. G. 1899) en verschillende onderzoekingen in Noord-Celebes en Centraal-Celebes heeft tot stand gebracht, gepubliceerd in de Jaarb. v. h. Mijnwezen. Verder verschenen: H. BÜCKING, *Beiträge zur Geologie von Celebes* (Peterm. Mitt. 1889); ibid. *Zur Geologie der Minahasa* (Pet. M. 1900); ibid. *Beiträge zur Geol. von Celebes* (Samml. geol. Reichsm. Leiden 1902). — RINNE, *Skizzen zur Geologie der Minnahassa* (Zeitschr. d. geol. Gesellsch. 1900). — G. A. F. MOLENGRAAFF, *Ueber die Geologie der Umgegend von Sumalata auf Nord Celebes und über die dort vorkommenden goldführenden Erzgänge.* (Zeitschr. f. prakt. geol. 1902).

Voor de verdere litteratuur over Celebes verwijzen wij naar de genoemde artikelen van Prof. KAN en de werken van de SARASINS, waarin vrij volledige bronnenopgaven voorkomen, alsmede naar de reeds vroeger genoemde repertoria, het register van MÜLLER op het T. Kon. N. A. G. enz. Verder de verschillende artikelen in de Encyclop. v. Ned. Indië.

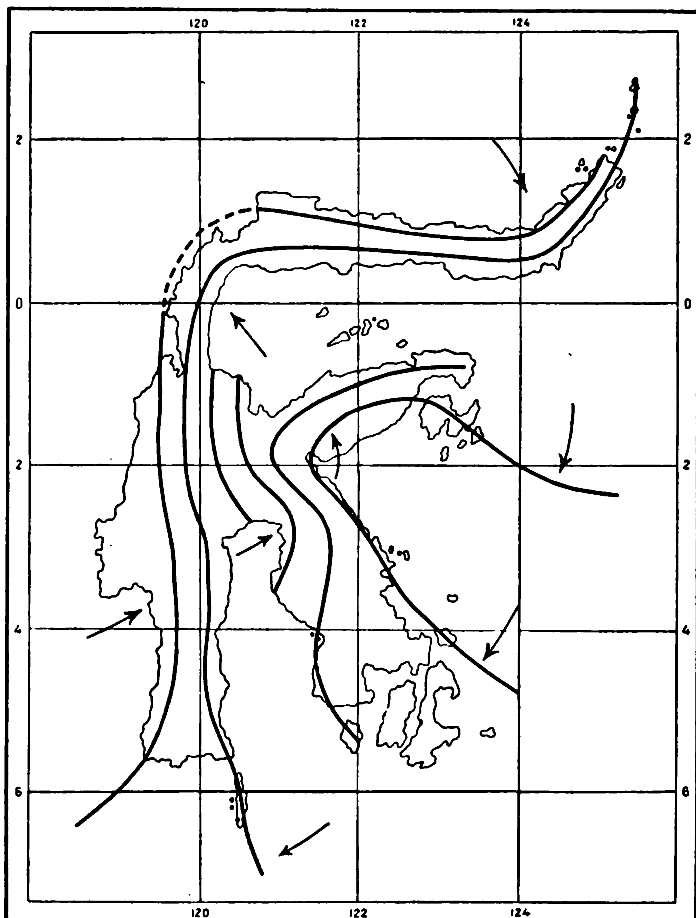
II. ALGEMEEN OVERZICHT DER NATUURLIJKE GESTELDHEID EN DER BEVOLKING VAN CELEBES.

Algemeen overzicht der natuurlijke gesteldheid. Horizontale en verticale vorm en klimaat.

Als men de kaart van den Indischen Archipel overziet, valt bij vergelijking der eilanden de grillige gedaante van Celebes onmiddellijk in het oog, welke een verkleinde homologie vindt in het eiland Halmaheira. In tegenstelling met de overige groote eilanden, die een massieve gedaante bezitten, doordien zij om een rotsskelet van regelmatigen vorm zich met alluvia hebben uitgebreid en daardoor betrekkelijk weinig kustlengte verkregen, geen groote en niet vele schiereilanden hebben, is Celebes, alleen naar zijn horizontale gedaante te oordeelen, schier geheel uit smalle schiereilanden gevormd, waartusschen een drietal groote golven straalvormig naar elkander toe loopen: van het Z. de Golf van Boni, van het O. de Golf van Tomaiki of Tolo en de Golf van Tomini of Gorontalo, zonder evenwel samen te komen.

Naar het uiterlijk schijnen die schiereilanden van Celebes van een massief, centraal gedeelte uit te gaan, dat men wel het „centrale bergland" noemt. Deze voorstelling, soms gegeven van de betrekking tusschen den horizontalen en den verticalen vorm van Celebes, is volgens de nadere kennis, die men van het relief heeft verkregen, niet juist. Al ontbreken nog de kaarten op grond van een volledige opneming van Celebes, toch verstrekken de resultaten der onderzoekingstochten reeds gegevens om de hoofdlijnen van het relief van Celebes te construeeren, zooals door de SARASINS voor kort is verricht. Volgens dezen is Celebes in hoofdvorm te beschouwen als een van het Zuiden (de Piek van Bonthain) tot het noorden (de Klabat) loopende lange, smalle plooiingsgordel, die voor het grootste gedeelte bestaat uit twee ketens, met een reeks van lengtedalen er tusschen, en op 0° N.Br. een bijna rechthoekige ombuiging met scherpen bocht naar het oosten heeft, om vervolgens op ongeveer $^1/_2$° N.Br. zich met een zachter gekromden boog naar het N.O. te richten en vervolgens naar het N. over de Sangir-eil. in de richting der Philippijnen voort te gaan als onderzeesche rug. Opmerkelijk is het wel, dat bij de scherpe ombuiging dezer

plooiingszone tusschen ± 0° en 1° N.Br. alleen de binnenste der beide ketens is blijven bestaan, terwijl de buitenste, die bij een waarschijnlijke ombuiging den grootsten boog moest vormen, met steile dwarsbreuk in het zuiden en noordoosten is verdwenen. Wij wijzen hierbij er tevens op, dat tegenover deze bocht in de Straat van Makassar een diepe, kanaalvormige inzinking gevonden wordt, die van 2400 M. tot meer dan 3000 M. diepte

Plooiingslijnen van Celebes, volgens de Sarasins. De pijltjes duiden de richting aan, uit welke de druk kwam.

gaat. Het samengaan van deze verschijnselen wijst misschien op de oorzaak, waardoor het verdwijnen dier keten in den buitenboog moet verklaard worden. Zooals bij elke scherpe ombuiging

van een harde massa aan den buitenkant een breuk zal ontstaan met een gaping, omdat de buitenlijn te kort wordt, kan dat ook hier worden aangenomen bij de buitenketen. Die breukvorming ging waarschijnlijk gepaard met een inzinking in de Str. v. Makassar, en het verbrokkelde gedeelte van de buitenketen nam daaraan deel, om vervolgens in de diepte te verdwijnen.

Bestaat Celebes aldus in hoofdzaak uit een lange, dubbele keten, die met tweevoudigen boog zich slingert van het Z.W. naar het N.O., binnen den hoofdboog zijn ten oosten daarvan tusschen 1° en 3° Z.B. op zijn minst een viertal kortere plooiingen met scherpe bochten, bij de grootste ombuiging tegen de hoofdketens aangeschoven. Ook deze laatste vertoonen dezelfde ombuiging, de oostelijkste en langste zelfs in sterkere mate, en vormen daardoor de beide middelste schiereilanden, die den horizontalen vorm van Celebes zoo eigenaardig maken. Aldus wordt het ontstaan van Celebes in hoofdtrekken duidelijk. Het zoogenaamde centrale bergland van Celebes is dan ook geenszins in orogenetischen zin het massieve gedeelte, waarvan de schiereilanden uitgaan, maar 't is het gebied, waar door een bergplooienden druk uit het oosten, die in het midden het sterkst was, de ketens samenschoven, terwijl blijkbaar een horizontale druk uit het noorden, welke de ombuiging der hoofdketen ten gevolge had, en die ook tot hier zich nog voortzette, het schiereiland Banggai belette verder in de Golf van Tomini voort te schuiven. Op die wijze moet er eenigermate een draaiende plooiingsbeweging hebben bestaan, zooals die ook elders bij de bergformaties kan geconstateerd worden, welke Celebes de zonderlinge gedaante heeft gegeven.

Dat in het oostelijk gedeelte bij het proces der bergvorming een dergelijke beweging plaats had, valt waarschijnlijk te verklaren uit de ligging van dit labiele, verbrokkelde gebied tusschen twee groote oceanen, (Zie verder I, 83 enz.), waardoor de bergvormende plooiingsenergie, die van twee zijden met hevigheid er op werkte, verschillende richting had. Terwijl daarenboven in dit verbrokkeld gebied met diepe inzinkingen en vele, vaak aanzienlijke niveauveranderingen de weerstand locaal zoo verschillend was, en ook deze inzinkingen zelve hun horizontale drukking nog uitoefenden, moest de configuratie van het berg-

stelsel, dat bij dit proces boven de oppervlakte des waters bleef, wel een onregelmatige gedaante aannemen en in zijn strekking de richting van die werkende krachten aan het licht doen komen.

Op de wijze als boven is uiteengezet, waarbij wij gedeeltelijk de voorstelling van de Sarasins volgden, doch ook in enkele opzichten daarvan afweken, kan men zich in ruwe trekken het proces voorstellen, dat Celebes zijn tegenwoordige gedaante gaf.

Werpen wij ten slotte een blik op de gesteenten, waaruit Celebes is opgebouwd. Hoewel nog betrekkelijk een klein gedeelte daarvan is onderzocht, kan men toch aannemen, dat de opvolging der gesteenten in den bouw van Celebes tamelijk eenvoudig is. De ketengebergten bestaan uit kristallijne kernen of uit oude leigesteenten (de Maleische formatie, zie II pag. 213) en daarmede verwante gesteenten. Daarop volgen een complex van korrelig kristallijne kalkgesteenten, vervolgens een zware laag van roode kleigesteenten, hierop Nummulietenkalksteen, en verder neogeene kleilagen, zanden en tuf, Celebes-molasse, en eindelijk Pleistoceene vormingen. Dikwijls worden de anticlinalen der in het Neogeen gevormde vouwen van eruptieve gesteenten doorbroken, en langs deze zijn ook de meeste vulkanen ontstaan.

Reeds in deel I (79, 240) hebben wij op de geologische geschiedenis van Celebes gewezen. Het is opmerkelijk, dat de Juraformatie op Celebes nog niet gevonden is, terwijl die veel voorkomt op de Soela-eil.; de Sarasins nemen echter aan, dat de korrelige kristallijne kalk waarschijnlijk langs dynamischen weg is gemetamorphiseerd uit Jurakalk. De roode klei is waarschijnlijk in den Krijttijd bezonken, en de talrijke radiolariën daarin doen vermoeden, dat zij gevormd is in een diepe zee. In het begin van het Tertiair heeft er misschien nog een periode bestaan, waarop Zuid-Celebes droog land was, zooals de steenkolen, die daar zijn gevonden, schijnen aan te wijzen, doch verder moet in den Eoceenen tijd over de geheele oppervlakte van Celebes een zee zich hebben uitgestrekt van niet aanzienlijke diepte, daar de kalksedimenten, die toen zijn ontstaan, met koralen zijn aangevuld. Doch na dien tijd, in het Mioceen, verhief Celebes zich boven water, zoodat men in dien tijd zeker het vouwingsproces kan plaatsen, waardoor het eiland het laatst gevormd werd. Die vouwen

strekten destijds zich verder uit dan dan thans; Celebes stond in het Plioceen in het N. met de Philippijnen, in het O. met de Molukken en in het Z. met Java en de Kleine Soenda-eilanden door breede landruggen in verbinding (zie I, pag. 79), doch deze laatste werden later weer verbroken door verzakkingen, hoewel de ondiepten der zee nog sporen van hun bestaan hebben bewaard. Van dien tijd dagteekent het bestaan van Celebes als eiland. Met Borneo schijnt het niet in contact te zijn geweest in den Mioceenen tijd.

Wij hebben vroeger reeds aangetoond, hoe met deze geologische geschiedenis van het eiland in verband staan de eigenaardigheden der flora en fauna van Celebes, en herinneren er enkel aan, dat Celebes een verarmde Indische fauna heeft, maar geenszins een karakteristiek Australische, hoewel er enkele Australische emigranten gevonden worden (Zie verder I, pag. 238).

De kusten van Celebes rijzen aan alle zijden vrij steil op uit een diepe zee, welke tot 1000 M. diepte gaat en die verder overgaat in grooter diepten, terwijl slechts een uiterst smalle zoom van op zijn hoogst 200 M. diepte het eiland omringt. Hierdoor heeft de kust van Celebes een groot verschil met de noordkusten van Java en Sumatra en met de kusten van Borneo. Terwijl deze van breede alluviale zoomen omringd konden worden, doordien de aanslibbingen in de ondiepe zee spoedig een moerassig en zich breed uitbreidend kustland schiepen, was dit bij Celebes schier nergens het geval. De kusten van dit eiland komen meer overeen met die van West-Sumatra en Zuid-Java. Daarenboven hebben de rivieren op Celebes een korter stroomgebied en kunnen dientengevolge niet zooveel aanslibbingsmateriaal afvoeren. De alluviale kustvlakten van Celebes beslaan dan ook een geringe uitgestrektheid, op onderscheidene gedeelten slechts bestaande uit een smal, zandig strand.

Door den eigenaardigen bouw van Celebes, waarbij het bijna geheel uit bergland bestaat, en geen punt verder dan 111 K.M. van de kust verwijderd is, kunnen er op Celebes geen groote rivieren ontstaan. De meeste rivieren stroomen met uiterst korten loop dwars uit het gebergte naar zee, hebben aldus een groot verval en sterke stroomsnelheid, waardoor zij niet bevaarbaar zijn. De langste rivieren zijn die, welke door het lengtedal tus-

schen de bergketens stroomen, om daarna de kustketen te doorbreken, zooals de Sadang-rivier, die op ongeveer 4° Z.Br. in het W. uitmondt, de Palos-rivier, die naar het N. stroomt, en in de baai van dien naam uitmondt, welke baai gevormd wordt door het afbreken van de westelijke bergketen (zie pag. 425), zoodat de zee tusschenbeide hier een inham kan vormen. Een tegenhanger van deze laatste is de Agodako-rivier, die van den oostkant uit het lengtedal van N. Celebes te voorschijn komt, om eveneens bij de afbreking van de kustketen er uit te monden.

Terwijl de rivieren op de overige groote eilanden van den Archipel zulk een grooten anthropo-geographischen invloed uitoefenden en de wegen waren, welke de handel en de staatkunde volgde, hebben zij op Celebes weinig beteekenis gehad. Trots de groote kustlengte is Celebes door het gemis aan groote, bevaarbare rivieren een gesloten land gebleven. Heeft elders de binnenlandsche of de vreemde staatkunde zich aangesloten bij de groote riviergebieden, ontstonden er rijken, die daarmede in verband stonden, op Celebes waren de korte rivierdalen wel de aangewezen plaatsen voor de vestiging, maar de beperkte omvang van elk gebied in verband met het bestaan van vele door de natuur afgesloten landschapsgewesten werkte het isolement der kleine stammen in de hand. Hierdoor was Celebes een geographisch milieu, dat de vorming van een zeer groot aantal volkjes met eigen talen en zelfstandigheid bevorderde. Voor de talen zie men I pag. 278—289 en 299, waardoor men tevens de talrijke volkjes eenigszins leert kennen. Tevens heeft de beschreven gesteldheid van het relief tengevolge gehad, dat het moeielijk viel voor vreemden in Celebes door te dringen. Het Portugeesche en later het Nederlandsche gezag heeft zich dan ook bijna uitsluitend bepaald tot enkele punten aan de kust, later uitgebreid in eenige gedeelten naar het binnenland, maar groote gedeelten van het binnenland moeten nog als onbekend bergland worden aangeduid. Daar konden de zeden des volks, het koppensnellen, de slavernij enz. nog min of meer stand houden, en konden de vorstjes hun bewind zoo goed als onafhankelijk voeren. Zelfs voor de Maleiers, die op de meeste eilanden diep in het land doordrongen, bleef Celebes vrij wel een gesloten land.

Klimaat.

Het relief en de bouw des bodems van Celebes hebben ook grooten invloed op het klimaat. Geheel in de tropische luchtstreek gelegen, zou de temperatuur er overal zeer hoog zijn, doch deze wordt getemperd door de hoogte boven de zee, waarop de meeste gewesten liggen en door de zeewinden, die overal kunnen bemerkt worden, waar de afsluiting van gebergten dit niet verhindert. Verder is van invloed de aanzienlijke regenval, die door verdamping voortdurend veel vrije warmte in latente warmte omzet. De strekking der bergketens en de loop der dalen heeft overal zeer veel invloed op de richting en op het karakter van den wind als droge en als vochtige wind. In de Straat van Makassar, naar het oosten en westen door bergketens afgesloten, hebben de moessons een veel minder scherp geteekend karakter dan op de Javazee of zelfs voor de Spermonde Archipel nabij de kust van Celebes. In het Z. gedeelte der Str. van Makassar, tot ongeveer 2° Z.Br. heerscht nog afwisselend de Z.O. en N.W. moesson. De eerste komt in April door met N.O., O.Z.O. en Z.O. winden, afgewisseld met N.W. en Z.W. winden. Ook in Mei is de wind nog zeer veranderlijk en zelfs nog in Juni; in deze maand heeft men over dag de meeste kans op Z. maar evenzeer op Z.W. als op Z.O. winden; des nachts is de wind in die maand veelal O. en Z.O. maar ook nog dikwijls Z.W. In Juli wordt de wind meer standvastig, overdag Z. en Z.O., des nachts van Z.O. tot O., en dit duurt tot en met Sept. In October beginnen de N.W. winden weer door te komen, in Nov. en Dec. zijn de N.W. en W. heerschend (hoewel soms ook afgewisseld door Z.W. en N. wind), in Januari staat de N.W. moesson het krachtigst door, om in Februari reeds te verzwakken, zoodat men dan ook enkele N.O. winden kan verwachten. Nog blijven de N. tot N.W. winden in Maart hier overheerschend, maar N.O. en O. komen reeds veel voor.

De regentijd van zuidelijk Celebes wordt beheerscht door deze windrichting in verband met de richting der bergketens. Aan de oostkusten zijn de winden uit den oosthoek meest de regenwinden (de wind moet tegen het gebergte stijgen, en er ontstaat stijgingsregen), aan de westelijke hellingen van de bergketens de westenwinden. Dit verband tusschen de helling van het gebergte, de windrichting, den regentijd en regenval is op Celebes door den

bouw van het land vrij algemeen, hoewel overal gewijzigd door locale omstandigheden. Er is geen klimatologisch element, dat zoo afwisselend is met de geographische gesteldheid als de regenval. In Boni bijv. valt de meeste regen in den Oost-moesson, van Juni tot Augustus, om daarna in Sept. en October tot een drogen tijd over te gaan. In Dec., als de Westmoesson begint door te staan, die ten Z. van den aequator over 't geheel de regentijd is, begint in Boni een tweede regentijd, echter is die op verre na zoo sterk niet als de eerste en bestaat slechts uit enkele buien, die ook in Januari en Februari voortduren, om dan in Maart en April weer tot droogte over te gaan, en vervolgens na Mei te worden opgevolgd door de zware regens van den Z.O. moesson. De kenteringstijden der moessons zijn bovenal rijk aan regen.

In Makassar, in het W. van het schiereiland, vallen de regentijden juist in tegengestelde tijden als in Boni. Te Makassar hebben de maanden April tot en met Nov. een regenval beneden het normaal getal (zie I, pag. 172), en zeer gering is er de regenval in Juli, Aug. en Sept., doch rijk aan regen zijn er December, Jan., Feb. en Maart, de maanden, dat de N.W. of W. moesson waait. De gemiddelde jaarregen bedraagt hier 300 c.M. Bonthain heeft daarentegen slechts 132 c.M. regen; door de ligging aan de zuidkust van het gebergte staat het meest bloot voor den Z.O. moesson en deze wordt er de regentijd (Maart, April, vooral Mei, Juni en Juli); in Aug. begint hier de tijd met weinig regen, die duurt tot en met December. Ook Saleier heeft de droge maanden voornamelijk in Aug., Sept. en Oct.

In het noordelijk gedeelte van Str. v. Makassar wisselt de Z.Z.W. moesson met een N. moesson af. De Z.Z.W. moesson komt door in Mei met Z. en Z.W. winden, doch in die maand komen ook O. en Z.W. winden veel voor. Van Juni tot en met Sept., staat de Z.W. moesson door, zoowel over dag als des nachts met Z.W. winden, en in Oct. neemt de moesson in kracht af; dan worden, hoewel niet dikwijls, reeds N.O. winden waargenomen. In Nov. is de kracht van den wind het geringst, de N. en N.O. winden beginnen meer te waaien, December is nog ongestadig, zoodat zoowel Z.W. als N.O. winden waaien, doch in Jan. zijn N. winden overheerschend, evenals in Februari (over

dag N.O., 's nachts N.) In deze maand staat de N.O. moesson krachtig door, sterker dan met den Z.W. ooit het geval is. In Maart neemt de kracht van den wind af, is dikwijls nog N.O., doch ook N. en O., soms Z.W. en W. In April is de kracht van den wind het geringst, ook komt er dan veel windstilte voor om daarna weer over te gaan in den Z.Z.W. moesson.

Deze windrichting in het N. van Str. van Makassar is het type van die, welke men op de vrije zee ten N. van den aequator op geringe breedte aantreft, en die dus ook voor Noord-Celebes bijna geldt. Evenwel ligt de Minahassa oostelijker en de Z.W. moesson, die door de nabijheid der kust van Azië ontstaat, wordt hier meer Z. en Z.O. moesson. Van Mei tot Oct. is deze domineerend. Van Nov. tot April heerschen er meer N.W. winden. In het bergland en langs de kusten bestaat hiervan veel afwijking.

Wij laten hiernevens (pag. 433) een overzicht volgen van de regenverdeeling in den oostelijken Archipel.

Men vindt in het bergland veel locale afwijkingen van het windstelsel. De regenval heeft daarmede ook zeer veel locale verschillen. Menado, aan den W. kant van het gebergte gelegen, (266 c.M. regen per jaar) heeft den meesten regen in Dec., Jan., Febr., Maart en April, in den tijd dat hier de N. en N.W. winden meest waaien en de kenteringen beginnen; ook heeft men hier aequatorialen regen; droge maanden zijn vooral Aug. en Sept. Gorontalo, ten Z. van het gebergte, heeft twee regentijden: Maart, April en Mei, en Nov. Dec. en Jan. Kema, ten O. van het gebergte, heeft ook in Aug. en Sept. nog aanzienlijken regen, zoodat de zomerdroogte er nauwelijks in 't oog valt. De temperatuur staat hier in nauw verband met windrichting en regenval. Opmerkelijk constant is de temperatuur het geheele jaar door in de Minahassa, zoodat er bezwaarlijk van een koelen en een warmen tijd kan gesproken worden. Te Tomohon bedraagt de gemiddelde temperatuur 70° Farenh., de hoogste 87° en de laagste 58° in drie jaren.

De Bevolking. Overzicht. Een overzicht van de talrijke talen op Celebes hebben wij reeds gegeven (zie I, 278—280), en daaruit blijkt de volkenversnippering op dit eiland. Toch kunnen de

Regenverdeeling in het Oosten van den Indischen Archipel.

(Gemiddelden uit 5 en meer dan 5 jaren.)

		Geogr. breedte afgerond.	Januari.	Februari.	Maart.	April.	Mei.	Juni.	Juli.	Augustus.	September.	October.	November.	December.	Totaal.	Normaal getal.
Op N. Breedte.	Menado (W. der Minahassa) . . .	1 1/2°	**499**	**337**	**283**	206	160	174	123	105	84	119	199	**380**	2669	224
	Masarang (900 M. hoog in N.O. Cel.)	1 1/5°	**137**	**132**	**138**	**153**	**128**	**138**	87	74	57	68	**143**	**151**	1406	117
	Kema (O. der Minahassa)	1 1/5°	**227**	**213**	**207**	**235**	**231**	**208**	133	114	125	175	**227**	**240**	2335	194
	Taroeni (Eil. Sangi)	1 1/2°	**549**	**383**	291	**333**	**350**	250	**353**	205	208	249	316	**483**	3970	330
	Liroeng (Talauer-eil.)	2°	193	173	135	207	**211**	**350**	**512**	**351**	191	207	184	**298**	3007	250
	Ternate (O. kust)	1°	**232**	**190**	162	**241**	**225**	**205**	135	119	110	151	**181**	**211**	2169	180
Op Z. Breedte.	Batjan (W. kust)	1/2°	**192**	154	**167**	**213**	**161**	**164**	**167**	**174**	122	106	116	**182**	1918	159
	Kajeli (O. kust Boeroe)	3 1/2°	**244**	**204**	**227**	149	154	**536**	**182**	118	56	53	62	**196**	1880	156
	Hitoelama (N. kust Ambon) . . .	3 1/2°	159	153	140	**234**	**270**	**373**	**305**	**232**	121	95	96	140	2318	193
	Ambon (Z.W. kust)	3 3/4°	152	117	134	290	**536**	**644**	**624**	**437**	250	183	112	146	3625	302
	Saparoea (Z. kust)	3 1/2°	106	104	128	254	**526**	**677**	**653**	**459**	267	205	93	128	3599	299
	Amahei (Z. kust Ceram)	3 1/5°	118	100	139	206	**326**	**415**	**509**	**481**	**266**	152	112	115	2933	244
	Wahai (N. Ceram)	3°	**296**	**460**	**295**	**203**	135	107	115	87	92	94	103	**214**	2201	183
	Banda (W. kust)	4 1/2°	**276**	187	226	**353**	**441**	**420**	230	118	138	123	135	**245**	2892	241
	Mansinam (N. kust Geelvinkbaai)	1°	**304**	**241**	**282**	**240**	130	179	126	173	103	121	156	**224**	2279	189
	Manokwari (N.O. Doreh-baai) . .	1°	**357**	**214**	**218**	50	**325**	**243**	184	173	171	32	**269**	142	2378	198[1])
	Serwaroe (Z.W. Eil. Letti)	8°	**160**	92	150	**240**	**172**	**120**	27	7	9	23	68	**153**	1220	101
	Adoeat (Tenimber-eil.)	8°	**277**	**215**	**158**	**195**	**192**	**127**	20	9	1	1	23	**188**	1406	117
	Toeal (Kei-eil.)	5 1/2°	**351**	**250**	**324**	**276**	**216**	169	161	40	50	72	185	**317**	2411	200

1) In 1901.

(N.B. De vette cijfers wijzen een regenval aan grooter dan het normale cijfer; de zeer kleine minder dan de helft van het normale per maand.)

stammen van het eiland alle als leden Maleisch-Polyneesche taalfamilie beschouwd worden.

Als eenige grootere volksgroepen kan men op Celebes aannemen: de Makassaren, in het zuiden van het westelijkste schiereiland, die op ongeveer 330 000 in aantal geschat worden en de Boegineezen, ongeveer tweemaal zoo groot in aantal, die het zuiden en de kusten van Celebes bewonen en als echte zwervers op zee zich op de overkust van Borneo en op vele kleine eilanden in het oosten en elders gevestigd hebben.

De overige bevolking van Celebes wordt veel als de Alfoeren aangeduid. Men gebruikt dien naam verschillend, nl. voor de bewoners der Minahassa, in Bolaäng Mongondow en hier en daar elders op de noordelijke landtong, maar ook wel bepaald voor de Heidensche bewoners van Centraal-Celebes. Deze laatsten worden echter meestal aangeduid met den algemeenen naam Toradja's, samengetrokken uit: To ri adja, d. i. bewoners van het bovenland. De naam Alfoeren vertegenwoordigt evenmin als die van Toradja een begrensd ethnographisch begrip. „Alfoeren" was steeds meer een veel gebruikte uitdrukking, waarmede de reizigers in den oostelijken Archipel naar het voorbeeld der Portugeezen of Spanjaarden de onbeschaafde volken in deze gewesten algemeen aanduidden, en die aldus op de bewoners van Noord-Celebes, Boeroe, Ceram, Halmaheira, Banggaai- en Soeloe-eilanden wel werd toegepast. Daar de belijders van den Islam zich hooger achtten te staan dan de Heidenen, is de naam Alfoer vooral door vreemdelingen voor de Heidensche volksstammen gebruikt. De naam Alfoeren is derhalve evenals die van Toradja's geen aanduiding van een volksstam of volkenfamilie, doch enkel een gelegenheidsnaam voor minder beschaafde volken in het oosten van den Archipel; de laatste bepaald voor de bewoners van het bergland van Centraal-Celebes. Bij de Mohammedaansche volken van Celebes is Toradja ook identiek geworden met „heiden", „iemand die varkensvleesch eet", zegt Alb. C. Kruyt. Noch de Alfoeren, noch de Toradja's behooren anthropologisch tot een scherp afgesloten stam; beide zijn in de verschillende gewesten, waar men ze vindt, vermengd met andere elementen. Zoo hebben vele Toradja's Boegineesch bloed in hun aderen, en zij zijn ook geenszins meer uitsluitend tot de boven-

landen beperkt gebleven, maar men vindt ze in Centraal-Celebes eveneens aan de kusten.

De bewoners van het N. van Celebes, de Minahassers, onderscheiden zich nog in vele opzichten van Boegineezen en Makassaren, evenzeer als van de Toradja's, zoodat wij die eveneens afzonderlijk zullen behandelen.

Wij zullen deze volksgroepen nader beschouwen bij het land, dat zij bewonen. Daar Noord-Celebes, Z.W. Celebes en Centraal-Celebes alle afzonderlijk met het Nederlandsch gezag in betrekking kwamen, en er van geen algemeene Celebes-politiek sprake is geweest, kunnen daarbij de betrekkingen met het Nederlandsch gouvernement alsmede de bronnen van bestaan en de nederzettingen behandeld worden.

III. BESCHRIJVING DER AFZONDERLIJKE DEELEN EN DER NEDERZETTINGEN.

a. Zuidelijk Celebes.

Het zuidwestelijke en zuidoostelijke schiereiland. De bodem.

Door de westelijke helft van den zuidelijken arm van Celebes loopt een bergketen, die slechts op enkele plaatsen van rivieren doorsneden wordt, welke rivieren uit het midden naar het W. stroomen. In het zuidelijk gedeelte ligt tusschen dit gebergte en de kust een breede vlakte, die in enkele gedeelten op ± 30 M. en meer of minder hoogte oude strandterrassen vertoont, welke een daling van dat bedrag van den zeespiegel in Pleistoceenen tijd aanwijzen. Ook in het O. loopt een bergketen door den zuidelijken arm, eveneens op enkele plaatsen van rivierdalen doorbroken, en in het Rijk van Boni met een vlakte er voor langs de oostkust, welke in het midden het breedst is bij de Tjenrana-rivier, die uit het Tempe-meer, in het midden, afvloeit. De oostelijke keten zet zich in het zuiden voort op het eiland Saleier, zooals uit de mededeelingen van WICHMANN e. a. moet worden afgeleid. In het Z. van dit schiereiland vormt de Piek van Bantaeng (aldus genoemd naar de aan de zuidkust gelegen plaats Bantaeng, meestal ten onrechte geschreven Bonthain) of Lompo Battang, (lompo = groot) een zwaren vulkaankegel, die met de Etna valt te vergelijken, (WICHMANN) ± 3075 M. hoog, waarmede ten N. daarvan een een weinig lager vulkanische bergmassa, de Bowonglangi, verbonden is. Ten N. van deze vulkanische afsluiting ligt tusschen de oost- en westketen een lengtedal, misschien een overblijfsel van een inham der Floreszee, welke door genoemden vulkaan is afgesloten, langs welk vruchtbaar dal de Wallannae-rivier naar het N. stroomt. De rivier is voor kleine booten gedeeltelijk bevaarbaar, en

mondt uit in genoemde Tjenrana-rivier, op korten afstand nadat deze uit het Tempe-meer is gekomen en naar het oosten stroomt. Het Tempe-meer ligt in een komvormige inzinking, aan alle zijden door bergruggen omringd, welke laagte in den regentijd door twee meren wordt ingenomen, het genoemde en het Sidenreng-meer, welk laatstgenoemde echter in den drogen tijd tot een reeks onbeduidende plassen inkrimpt. Deze meertjes zijn tot de klasse der hooge riviermeren, zooals VON RICHTHOFEN ze noemt, te rekenen. De oppervlakte des bodems in het lengtedal bestaat uit lössachtig leem. Het Tempe-meer is al lang bekend; WICHMANN heeft aangetoond, dat Jezuieten reeds in de 16de eeuw van de westkust tot hier waren doorgedrongen.

Het eiland Saleier, door een smalle straat van het hoofdeiland gescheiden, heeft een eenzijdigen bouw, zegt WICHMANN; het oostelijk gedeelte van het eiland bestaat uit jonge eruptieve gesteenten, andesieten en tuffen, die langs een meridionale spleet zijn opgeperst, terwijl koraalkalk en mergel, welke niet ouder is dan het Neogeen, daarnaast een lageren heuvelrug in 't oosten vormt. De kust van het eiland wijst op een, sedert het Neogeen voortdurende, negatieve niveauverandering (dalen van den zeespiegel), doch doordien de golf van Boni door een inzakking ontstaan is, welke de O. helft van Saleier medevoerde in de diepte, vindt men geen jongere sedimenten aan de kust, en breekt die bij Saleier evenals bij Boni steil af in de diepte.

De Zuidoostelijke arm van Celebes eindigt naar het Z.O. in de eilanden Boetoen, Moena, Kambaena, Wowoni. Boeton is een rotsachtig eiland, van geplooide (waarschijnlijk kalksteen) bergketens doorsneden, die in de as van het eiland loopen en tot 600 à 700 M. gaan. Moena, veel minder bergachtig, bestaat eveneens uit koraalrijken kalksteen, meer horizontaal gelaagd. Kambaena schijnt gedeeltelijk uit kalksteen te bestaan, gedeeltelijk in het Z. uit vulkanische bergen. Wowoni is eveneens een bergachtig eiland. Omtrent de gesteldheid des lands van het Z.O. schiereiland zelf is verder nog weinig bekend; alleen uit hetgeen de Inlanders er over hebben medegedeeld en uit het bezoek aan de kustplaatsen, die van tijd tot tijd door handelsschepen worden bezocht, is gebleken, dat het over 't geheel een bergachtig schiereiland is. In het N. er van schijnen eenige parallelle ketens uit Centraal-Celebes zich naar het Z.O. voort te zetten, tusschen welke het groote Towoeti-meer ligt, waarin van het N.W. door een lengtedal een rivier, de Koedidi-rivier, welke door het kleine Matanna-meer stroomt, uitmondt. Dit lengtedal is een voortzetting van dat, waarin op 2° Z.Br. in Centraal-Celebes het Posso-meer ligt, hetwelk wij later bespreken.

Boegineezen en Makassaren. Econ. toestanden.

De hoofdbevolking in het boven beschreven gedeelte bestaat uit Boegineezen en Makassaren. Boegineezen en Makassaren zijn verwante volken van gemeenschappelijke afstamming, en hoewel door de taal in den loop der tijden gescheiden, (zie I, 299) hebben zij overigens in levenswijze en karakter nog veel gemeen. In hun uiterlijk verschillen zij weinig van de Javanen. Over 't geheel zijn zij lichamelijk welgevormd, slank, goed gespierd, en boven de gemiddelde lengte; de vrouwen worden als

schooner dan de Javaansche beschreven, terwijl de huidkleur, evenals die der mannen, lichter is dan bij de overige Maleische volksstammen. Het karakter der Boegineezen wordt door den heer KOOREMAN beschreven, als zouden zij gemakkelijk te leiden zijn, maar ongeschikt om zich naar vaste regels te schikken, zoodat zij, hoewel trouw en werkzaam, als bedienden bij Europenanen meestal onbruikbaar blijken. Dat wraakzucht en zucht naar moord en roof hen bezielt, zooals dikwijls beweerd wordt, wilde KOOREMAN, die hen bij ondervinding kent, niet geheel tegenspreken, al acht hij die karaktertrekken niet zoo overheerschend als soms wordt voorgesteld. Doch door het slechte vorstenbestuur kunnen zich dergelijke eigenschappen wel bij hen gevormd hebben. Dobbelspel en hanengevechten zijn bij hen zeer geliefd; zucht naar avonturen voert hen soms tot diefstal, die men niet als schande beschouwt. In Baba en Boeloe moeten de meisjes de voorkeur geven aan een man, die goed kan stelen. De Boegineezen zijn een sterk ras, geschikt om vermoeienissen te doorstaan. Zij zijn kloeke zeevaarders, die langs de kusten zwerven en er zich op vele plaatsen als kolonisten gevestigd hebben, maar bij hun aanraking met vreemde volken weinig van de zeden en gewoonten overnemen. Hetzelfde valt van de Makassaren te zeggen.

Boegineezen en Makassaren zijn sedert het begin der 17de eeuw Mohammedanen geworden, ofschoon de Islam er niet diep in de overtuiging is doorgedrongen. Hoewel er dus geen godsdienstig fanatisme bij hen bestaat, verrichten zij vrij nauwgezet hun godsdienstige plichten. Maar ook bij hen zijn nog vele overblijfselen van den ouden natuurgodsdienst bewaard gebleven, zooals bij alle volken van den Archipel. De beschermgeesten, in wier dienst de Bissoe's (priesters en priesteressen onder de Boegineezen) staan, herinneren nog aan de animistische richting van den natuurgodsdienst. De vereering der voorouders speelt een groote rol in den godsdienst der Boegineezen; daarmede hangt ook samen de vereering der „ornamenten" en het heilig beschouwen van krokodillen, in welke lichamen de zielen na den dood zouden verhuizen, en van de palingen, die, evenals de krokodillen op het geluid van metalen bekkens aan land komen en kippenboutjes verslinden, hun door de vrouwen aangeboden.

De Boegineezen in Zuid-Celebes, waar zij aaneengesloten wonen, zijn naar hun socialen toestand te onderscheiden in vorsten met hun afstammelingen en andere adellijken, de gewone volksklassen en de slaven of pandelingen. In de staten, waar het recht tot zelfbestuur bestaat, behooren slavernij en pandelingschap tot erkende instellingen; in de Gouvernementslanden wordt de slavernij nog erkend maar zooveel mogelijk beperkt door verordeningen.

In staatkundig opzicht zijn Boegineezen en Makassaren in een groot aantal kleine rijkjes verdeeld, aan welker hoofd een vorst of vorstin staat, met den titel „aroeng" (aroe), „datoe" of „paetta mangkaoe". De vorst wordt bijgestaan door een rijksbestuurder en een rijksraad, „hadat", meestal met groote macht. Dat vrouwen hier dikwijls het bewind voeren, is wel opmerkelijk, en eveneens is het bijzonder, dat de vorst van een rijkje soms een aanzienlijke betrekking vervult in een ander rijk. Het leenstelsel bestaat er algemeen en wordt dikwijls uitgebreid, doordien een vorst aan bloedverwanten gedeelten van

zijn gebied in leen geeft, om die aan zich te verbinden en hulp van hen te verkrijgen in den oorlog.

Een belangrijke rol vervullen de rijkssieraden of ornamenten in het staatsleven der Boegineezen. Die ornamenten bestaan uit voorwerpen van allerlei aard, geenszins sieraden, maar aan welker bezit de Boeginees een hoogeren invloed toeschrijft, en waaraan de vorst een zeker gezag ontleent. In den geheelen Archipel komen dergelijke ornamenten met die beteekenis voor; zij maken het voornaamste deel uit van de z.g. poesaka's, d. i. heil aanbrengend erfgoed, hetwelk met grooten eerbied wordt beschouwd en waaraan offers worden gebracht. In zekeren zin is dit een feticisme; de ornamenten zijn een soort van fetischen voor vorsten, en wie die bezitten ontleenen daaraan hun gezag. Daarom wordt er aan het bezit dier ornamenten of rijkssieraden zulk een groote waarde gehecht, en hebben zij hier in 't bijzonder staatkundige beteekenis.

De kampongs of dorpen in het Z. van Celebes liggen meestal op een niet breeden zoom, welke het schiereiland langs de kust omringt, en die van kustrivieren wordt doorsneden. Dieper landwaarts wordt de volksdichtheid meestal geringer. De kampongs zijn doorgaans klein en bestaan bij de Boegineezen uit 5, 10 à 20, zelden uit meer dan 40 woningen, die ieder door 10, 20 of meer personen bewoond worden en ordeloos door elkander geplaatst zijn. Al de huizen zijn op palen gebouwd; ongeveer 2 M. boven den grond zijn de vloerbalken aangebracht. De ruimte onder de woning dient voor bergplaats van allerlei, 's nachts ook als paardenstal, en ziet er niet zindelijk uit. Tusschen de woningen ziet men hier en daar karbouwenkralen, echte modderpoelen, van een ruwe omheining voorzien. Het huisraad is uiterst eenvoudig en bestaat uit een weefstoel, aardewerk, enkele metalen spijsborden en de noodige slaapmatjes. De kleeding der Boegineezen is zeer sober en bestaat uit een korten broek, ongeveer als een zwembroek, een hoofddoek en een sarong, die bij hitte of regen over het hoofd wordt getrokken en 's nachts tot deken dient. In den buikgordel steekt kris of klewang en is de „poeroekaeng" (Makass.: „pâwo-pâwo") bevestigd, een meestal rooden zak, waarin sirih, duiten enz. bewaard worden. Op de hoofdplaatsen dragen de meesten, althans bij feestelijke gelegenheden, een badjoe; in de binnenlanden alleen regenten, aanzienlijken en hoofden. De aanzienlijken dragen kort haar, terwijl de minderen het lang dragen.

Bij geboorte en huwelijk hebben talrijke ceremoniën plaats, welke gedeeltelijk in verband staan met de bijgeloovige vrees voor geesten, gedeeltelijk aan vroeger bestaande matriarchale toestanden herinneren. Huwelijken worden gewoonlijk door de ouders voorbereid, en daarbij wordt er veel op gelet, of de man van gelijken stand is als de vrouw; zij, die een mesalliance aangaan, worden onmiddellijk verstooten. De huwelijksgift (sompa) is bij het sluiten der huwelijken van groot belang en wordt in geld of geschenken betaald; het bedrag, dat vroeger veel hooger was, wisselt meest af tusschen *f* 25 en *f* 80, waarvan de bruid slechts ± *f* 2 (een réaal) krijgt, en het overige aan de bloedverwanten komt. Enkele ceremoniën bij de huwelijksfeesten, waarbij de bruid den man nog zoekt te ontvluchten enz., herinneren door den vorm nog aan oude, thans niet meer bestaande huwelijkstoestanden (zie I, pag. 353). Ook de veelvuldig

voorkomende schaking wijst daar op. De kinderverdeeling uit een huwelijk bij de Boegineezen (mapòewe-awo, d. i. letterlijk: een bamboe juist in tweeën splitsen) bestaat daarin, dat zij gedeeltelijk aan de moeders behooren, die het oudste kind krijgt, terwijl den vader het volgende ten deel valt en bij een oneven getal het jongste aan beiden behoort, hoewel de moeder het recht heeft dit tegen eene betaling te naasten. De toestand der vrouw is onder Boegineezen en Makassaren een zeer gunstige; zij voert het beheer over het huishouden, eet gezamenlijk met den man, aan wiens linkerzijde zij echter zit, maar de man zal zelden iets verrichten, zonder haar te raadplegen. In het openbare leven speelt de vrouw zelfs vaak een groote rol; bij regentskeuze neemt zij ijverig aan de verkiezing deel, bij publieke feesten nemen de vrouwen plaats onder de mannen, en zij hebben zelfs deel aan de openbare beraadslagingen. Vrouwen beklimmen in Zuid-Celebes zelfs niet zelden den troon, zeiden wij, en trekken ook als strijders wel mede ten oorlog. De echtelieden blijven in hun familie; in den regel neemt de man of vrouw intrek bij dengene, die grond bezit. Alleen wanneer de man door zijne middelen of bedrijf beter in zijn woonplaats dan in die zijner vrouw terecht kan komen, trekt de vrouw, die grond bezit, toch bij hem in. Gemeenschap van goederen bestaat niet; ieder is aansprakelijk voor zijn schulden, tenzij zij met voorkennis der vrouw zijn aangegaan, die dan als borg wordt beschouwd. Gewoonlijk echter beheert de man het vermogen van de vrouw, doch ten haren bate. De goederen ten huwelijk aangebracht of door een van beiden tijdens het huwelijk verkregen, vallen dus niet in de gemeenschap, wel die door gemeenschappelijken arbeid verkregen.

De leefwijze der Boegineezen is eenvoudig en matig, het hoofdvoedsel is rijst met toespijzen en versche of gedroogde visch. Alleen bij feestelijke gelegenheden wordt een buffel geslacht. De arme bergbewoners leven hoofdzakelijk van maïs.

De hoofdbron van bestaan voor de Boegineezen en Makassaren is landbouw en scheepvaart. Op de vlakten, voornamelijk langs de kusten, wordt de rijstcultuur gedreven, doch de opbrengst is meestal niet voldoende; alleen in de noorderdistricten Soppeng en Sidenreng heeft men wel eens iets over. Maïs wordt vooral in de bergstreken geteeld. De nijverheid is weinig ontwikkeld en is huiswerk, vooral in de Mandarsche staten, nl. Balangnipa. De Mandarsche sarongs zijn beroemd en worden veel uitgevoerd; sarongs van Saleier, Bira en de Noorderdistricten hebben goeden naam door hun fijne weefsel. Vlechtwerk wordt vervaardigd voor eigen gebruik; goud- en zilversmeden vindt men in onderscheidene kampongs, vooral in Makassar, Goa, Boni en Mandar, ijzersmeden vooral in Loewoe, Laiwoei, Mandar. Verder scheepsbouw. De inzameling van boschprodukten is een betrekkelijk belangrijke bron van inkomsten voor de bevolking.

Doch bovenal onderscheiden de Boegineezen zich door hun geschiktheid en voorliefde voor de scheepvaart. Reeds eeuwen geleden waren zij als zoodanig bekend, en Boegineesche kolonisten hebben zich op de kusten van onderscheidene eilanden gevestigd, vooral op de O. kust van Borneo, doch ook op andere eilanden, zooals wij opmerkten bij verschillende eilanden. De onderkoning van Lingga stamt af van een Boegineesch geslacht (zie II pag. 333), en ook op de kust van Sumatra hebben zij in de 18de eeuw een belangrijke rol gespeeld.

Die zucht om te trekken is als het ware nog de uitdrukking van het vroeger zwervend stamleven der Makassaren en Boegineezen. Zij zijn weinig gehecht aan hun geboortegrond; zij stellen er geen prijs op daar te wonen, en zijn tevreden, als zij dien grond zoo nu en dan terugzien en kan dat niet, dan schikken zij zich daarin gemakkelijk en sterven niet van heimwee. Geen plaats in den Indischen Archipel, waar handel te drijven en geld te verdienen is, of er wonen Makassaren en Boegineezen. Zij zwerven rond van oord tot oord, en als men ze ergens vindt, meene men niet, dat dit hun eerste plaats van vestiging in den vreemde is. Velen hebben den geheelen Archipel doorgezworven en op tal van plaatsen tijdelijk verblijf gehouden; men treft lieden in den vreemde aan, die van vaders zijde van Makassaren afstammen, maar nooit hun land zagen. Toch vermengen zij zich niet als de Maleiers met de inheemsche bevolking, houden zich er van gescheiden, en wanneer zij de dochters er van trouwen, worden de kinderen als Makassaren opgevoed en spreken de Makassaarsche of Boegineesche taal.

De onbebouwde gronden in hun gebied behooren tot het district en zijn niet over de kampongs verdeeld; waar geen woeste grond meer gevonden wordt, is het grondgebied nauwkeurig voor elke kampong bepaald. De rechten der leden van het district op die gronden bestaan in het ontginningsrecht, jachtrecht, weiderecht en recht tot het kappen van hout, inzamelen van boschprodukten enz. Ieder lid van een district heeft het recht zooveel gronden te ontginnen, als hij alleen of met behulp van anderen kan bebouwen. Waar de gronden schaarsch zijn, moet van het voornemen tot ontginning kennis worden gegeven en kan het zelfs verboden worden. De ontginner krijgt recht van erfelijk vruchtgebruik, doch het district blijft eigenaar van den grond. De bebouwde gronden zijn particuliere of familiegronden; het laatste komt minder voor en alleen nog bij adellijke geslachten. Het familiebezit van den grond is in Zuid-Celebes evenals in de Minahassa aan het particulier bezit voorafgegaan. Het recht van vruchtgebruik kan worden verhuurd, weggeschonken en verpand doch niet verkocht. Grondverhuur heeft plaats tegen afgifte van een bepaalde hoeveelheid produkten (bijv. een pikol koffie), wat zelden het geval is, of tegen een bepaald gedeelte van den oogst. Als de verhuurder bijv. de karbouwen en de zaaipadi geeft, krijgt hij $^1/_2$, anders $^1/_3$ enz. Sommige gronden verkeeren in een bijzonderen rechtstoestand, nl. de ornamentsvelden (zie bij ornamenten), de vischvijvers, die ook verkocht mogen worden, gronden, waarvan de bezitter heerendiensten moet praesteeren, heilige bosschen, waarin niet mag worden gekapt e. a. Groote uitgestrektheid hebben die in Bantaeng.

Betrekkingen tot Nederland en de staatkundige toestand. Nederzettingen.

Celebes lag minder dan de reeds behandelde groote eilanden aan een algemeen bezochten verkeersweg door den Archipel, en bleef daardoor ook langer buiten den invloed van vreemdelingen. In de oudheid en in de middeleeuwen werd Celebes minder dan Java en Sumatra door de Aziaten bezocht.

De Molukken vormden door hun produkten meer een aantrekkingspunt dan het eiland Celebes. Hierdoor wordt het verklaarbaar, dat de Portugeesche

geschiedschrijvers omstreeks het midden der 16de eeuw van geen Mohammedaansche gebruiken op Celebes melding maken, waardoor men mag aannemen, dat het Heidendom er nog uitsluitend heerschte. Wij zeiden reeds (I, 335), dat de verbreiding van den Islam op Celebes is begonnen in het eerste gedeelte der 17de eeuw, en dat die van het zuiden uitging.

Van de Europeanen kwamen de Portugeezen in 1512 het eerst op de kust van dit eiland, waar zij te Makassar omstreeks 1540 een factorij oprichtten. Makassar lag in de route van het westen naar de Molukken en had door die bemiddelende ligging reeds vroeg een aanzienlijken handel op het oosten van den Archipel. Het valt dus niet te verwonderen, dat de westersche handelaren deze plaats aandeden. De Nederlanders kwamen hier reeds in 1607 om handel te drijven, doch wisten er eerst door expedities in 1660 en 1667 hun gezag te vestigen. Wij hebben reeds vroeger aangeduid, hoe de vestiging van het Ned. gezag in Zuid-Celebes heeft plaats gevonden. (Zie I, pag. 429). De tegenwoordige opstand van Boni, Gowa enz. maakt, dat de staatkundige verhoudingen in Zuid-Celebes wel gewijzigd zullen worden.

Het Z.W. schiereiland, het grootste gedeelte van het Z.O. schiereiland, en het westelijkste deel van Centraal-Celebes, waar de beide schiereilanden samenkomen, is met de omliggende eilanden, benevens van de Kleine Soenda-eilanden Soembawa en westelijk Flores, vereenigd tot de administratieve afdeeling het Gouvernement van Celebes. Hiertoe behooren 1°. onderscheidene staatjes, welke in verschillende tijden tot het Bongaaisch tractaat (zie I pag. 429) zijn toegetreden, en die daardoor bondgenooten werden van het Ned. gouvernement, de z.g. *bondgenootschappelijke staten* als: Gowa, Barroe, Laikang, Soppeng, Adja Tapparang, Mandar, Kaili, Tontoli of Toli-Toli, Loewoe, Laiwoei of Kandari en Boetoen, Bima, Soembawa, Dompoe, Sanggar, Wadjo en Masinrimpoeloe, rijkjes over het geheele gebied van het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden verspreid en vele nog weer uit onderscheidene landschappen bestaande. Daarnaast vindt men 2°. de *leenroerige landen*: Boni, met Lamoeroe als achterleen, en Tanette met het achterleen Lipoekasi. Verder zijn onder onmiddellijk Nederlandsch gezag 3°. de *Gouvernementslanden*, welke onder het direkt bestuur van den Gouverneur van Celebes en Onderh. staan, die te Makassar is gevestigd. Deze bestaan uit de afdeeling 1. Makassar met de eilandengroepen: Spermonde-Archipel, de Dewakang-eil., de Postiljon-eil., de Groote Paternoster-eil.; en verder nog uit de volgende afdeelingen: 2. Noorderdistricten, met de hoofdplaats Maros, 3. de Zuiderdistricten met de hoofdplaats Bantaeng; 4. de Oosterdistricten met de standplaats Sindjai; 5. Takalar met de hoofdplaats Takalar; 6. Saleier, 7. afdeeling Palosbaai, standplaats Donggala, 8. afdeeling Bima standplaats Bima; 9. Tontoli, standplaats Laboean-Dedeh.

Makassar.

Van de nederzettingen in dit gedeelte beschrijven wij enkel Makassar nader. Makassar is de hoofdplaats van het Gouvernement en vormt een aanzienlijke handelsplaats met 21 400 inw. waarvan 16 050 Inl.,

4200 Chin., 940 Europ., en 120 Arabieren. De Inlandsche bevolking bestaat voornamelijk uit Makassaren en Boegineezen, die in de plaats, wat levenswijze betreft, veel overeenkomen met de Maleiers. Op de hoofdplaats wordt voornamelijk Makassaarsch gesproken.

Het oudste gedeelte der stad Makassar heet nog Vlaardingen. Hier is de handelswijk met de Passerstraat als centrale weg, door kantoren en pakhuizen der Europeesche kooplieden aan de eene en een Chineesche toko aan de andere zijde omringd. Daar die gebouwen in afwijking van den Indischen bouwtrant dicht naast elkander staan, en sommige zelfs meer dan een verdieping hebben, doet dit gedeelte van Makassar in vele opzichten door het uiterlijk aan een Hollandsche stad denken. Van Soerabaja de reede van Makassar naderende, valt eerst het fort Rotterdam in het oog, dat tot verdediging tegen een buitenlandschen vijand niet veel beteekent, maar de bevolking toch ontzag inboezemt. Over het plein gezien biedt het met zijn hooge klipsteenen wallen, waarboven de kazernes en de oud-Hollandsche officierswoningen uitsteken, een schilderachtigen en antieken aanblik. Van de pier naar de stad wandelende komt men op het Hooge pad, een breeden rijweg met prachtige tamarindeboomen, wel 20 min. lang. Alleen links van dien weg vindt men de woningen der Europeesche ingezetenen, de societeit „Harmonie", het Gouvernementskantoor en het paleis van den Gouverneur, in strengen eenvoud gebouwd, uit twee verdiepingen bestaande, en met vleugels van een verdieping. Het fort ligt aan de zuidzijde van het Prins Hendrikplein met Gouvernementskantoren, dat zich westelijk tot zee uitstrekt en zich oostwaarts verbreedt tot het groote Kerkplein, zoo genoemd naar het Protest. kerkje. Het Koningsplein is een reusachtig grasveld, door fraaie wegen omgeven, en waar o. a. de gebouwen van den Raad van Justitie staan.

Om de kern van Makassar liggen de Inlandsche kampongs in een lage, moerassige omgeving. In een dier kampongs ligt het graf van DIEPO NEGORO, den leider van den Java-oorlog 1825 – 30, die hier in 1855 in ballingschap stierf.

De opkomst tot een zoo levendige handelsstad heeft Makassar vooral te danken aan de in vele opzichten economisch gunstige geographische ligging in het midden van den Archipel, die de nederzetting als het ware heeft voorbestemd om de stapelplaats te worden voor den handel op den oostelijken Archipel, de Molukken, Celebes en de oostkust van Borneo. Een groot deel van den handel in dit gebied is dan ook reeds lang in handen van Makassar, en nu de lang ontbeerde geregelde stoombootverbinding met Europa tot stand is gekomen, is de handel nog sterk toegenomen. De Java-, China- en Japan-lijn, die geregeld met haar booten Makassar aandoet, opent de mogelijkheid voor het aanknoopen van directe handelsverbingen met China en Japan. Makassar is, evenals Singapore en zooals Sabang worden zal, vóór alles doorvoerhaven; het achterland in Celebes is voor de plaats niet van groote beteekenis. Nijverheid is er nagenoeg niet. Het veld van afzet voor den handel ligt te Makassar grootendeels elders. De reden voor het bestaan van den handel hier is, naast de veilige haven, een gemakkelijke en min kostbare gelegenheid tot laden en lossen, de gelegenheid om de uit Europa aangevoerde goederen te ontpakken en te sorteeren en zoo geschikt te maken voor den uiteenloopenden smaak van de bewoners der uitgestrekte en

uit elkander liggende streken en eilandjes, die van Makassar hun industrieartikelen ontvangen. Hand in hand daarmede worden de van de onderscheidene eilanden ontvangen produkten hier gereinigd, uitgezocht, gesorteerd, verpakt en aldus geschikt gemaakt voor de consumptiemarkten. Dat is Makassar zelf slechts in geringe mate.

De vischmarkt van Makassar is bekend als een der rijkste van den geheelen Archipel; van al de Spermonde-eilanden enz. brengen de visschers hun waar naar de hoofdplaats.

Het handelsgebied, waarvan Makassar de uitvoerhaven is, levert tripang, haaievinnen, rotting, sandelhout enz. op, handelsartikelen, die in China gewild zijn, en die vroeger door bemiddeling van handelaren uit Singapore daar aan de markt werden gebracht; verder vogelhuiden, coprah, gom copal, huiden, notenmuskaat enz.

De reede van Makassar is in den Oost-moesson volkomen veilig, hetgeen ook vrijwel geldt voor den West-moesson, door de Groot- en Klein-Lae-Lae-banken, die zich ten W. evenwijdig met de kust uitstrekken, en bij laag water soms droog vallen, kade en reede beschermen. De aanblik der haven is vroolijk en levendig; eerder zou men aan een Europeesche dan aan een Indische zeehaven denken. Tot nog toe was Makassar sedert 1846 een vrijhaven, daar Celebes een van de weinige eilanden was, waar geen in- en uitvoerrechten geheven worden. Dit is veranderd met 1 Jan. 1906, toen het eiland bij het tolgebied werd ingelijfd en tot heffing van uitvoerrechten op boschprodukten is overgegaan. Voor dit doel was het noodig, dat eenige werken werden uitgevoerd.

De houten steigers, van welke er een achttal aanwezig waren, en die grootendeels aan de handelshuizen toebehoorden, werden langzamerhand gesloopt en tegelijkertijd werd een nieuwe ijzeren aanlegsteiger gebouwd, ongeveer 500 M. lang. Oorspronkelijk bestond het plan den steiger onmiddellijk met den vasten wal te verbinden, maar dit moest men al spoedig laten varen, daar de grondformatie en de diepte het niet toelieten, en de kaaimuur 5 M. naar achter moest verplaatst worden. De steiger biedt nu ligplaats aan voor een vijftal stoomschepen, als van de Kon. Paketvaart Mij. Door middel van 8 overloopen is hij met den vasten wal verbonden, waar een terrein is afgezonderd voor het bouwen van 6 loodsen en 2 entrepôts. De pier biedt tevens geschikte gelegenheid om na een warmen dag een luchtje te scheppen boven het water.

Links van de pier vindt men de haven voor de prauwen, waar allerlei produkten als sirih, hout, vruchten enz. van de 38 naburige eilandjes gebracht worden.

De uitvoer van Makassar en het scheepvaartverkeer hebben in de laatste jaren groote uitbreiding verkregen door de stoomvaartverbinding met Europa, de „Deutsch-Australische Dampfschiffahrt Gesellschaft", later ook door de vrachtbooten van de „Nederland" en de „Rotterdamsche Lloyd", die het aandoen. De cijfers der in- en uitklaringen namen daardoor sterk toe. Zij bedroegen:

1898	371 schepen	264 713 ton
1900	511 „	527 844 „
1902	609 „	666 590 „
1904	700 „	1 292 700 „

Deze vermeerdering van den uitvoerhandel van Makassar geschiedde voor een

gedeelte ten koste van Singapore, doordien vele produkten, die vroeger eerst naar Singapore hun weg namen, thans onmiddellijk van Makassar verscheept worden naar de landen van bestemming.

De uitvoer van Makassar in 1905 omvatte, volgens de Indische Mercuur, o. a. de volgende artikelen, waarbij de landen van bestemming is opgegeven. (Voor 1905 van Jan.—Nov. De vorige jaren volgens de „Macassar Market Reports").

Uitvoer van Makassar.

Bestemming.	Koffie in pikols.	Rotting in pikols.	Gom-copal in pik.	Paarle-moer in pik.	Huiden in pikols.	Noten-muskaat in pik.	Coprah in pikols.
Europa.	20 159	44 363	25 376	3 863	4 655	1 828	407 782
New-York	408	120	2 963	787	111	3 442	—
China	508	29 274	—	142	1 915	–	301
Java	4 667	101	6	–	290	1 289	–
Singapore.	–	655	15 624	68	3 602	797	1 498
Totaal 1905	25 742	74 513	43 969	4 860	10 573	7 356	409 581
Totaal 1895	37 687	18 226	54 311	975	4 666	4 670	95 959
Totaal 1890	72 277	5 990	18 286	1 886	1 376	3 566	5 568

Hieruit blijkt, dat de handelsbeweging te Makassar in de laatste 15 jaren enorm is toegenomen in alle artikelen, de koffie uitgezonderd, die achteruitging. Vroeger het belangrijkste uitvoerartikel van deze plaats, wordt de opbrengst der koffie hoe langer zoo geringer. De oogsten worden telkens kleiner; het schijnt aan woeste gronden voor de koffiecultuur te ontbreken, terwijl ook de lage prijzen de koffieteelt tegenhielden in de laatste jaren.

Is de handel de hoofdbron van bestaan der bevolking in Makassar, daarenboven houdt zij zich bezig met de vischvangst, den scheepsbouw, die zich uitstrekt tot alle soorten van inlandsche vaartuigen, het breien van netten, het maken van brei- en vlechtwerk, het vervaardigen van welriekende olie, zooals de Makassarolie, het uitoefenen van verschillende ambachten, als goud- en wapensmederij, schrijnwerkerij enz. De vrouwen hebben groote bedrevenheid in het spinnen en weven van katoenen en andere stoffen, niet alleen voor eigen gebruik, maar ook voor den uitvoer.

Verdere nederzettingen.

In het Zuiden ligt Bantaëng, gewoonlijk Bonthain genoemd, met 5960 inw. (waarv. 230 Chin. en 160 Europ.), aan een veilige reede, met levendigen handel met Saleier en Makassar. In het Zuiden der oostkust ligt Sindjai of Balangnipa, met 1200 inw., waar-

van 116 Chin. en 25 Europ.). Op het eiland Saleier ligt de kampong Saleier, een complex van verscheidene kleine kampongs, die geheel verscholen onder hooge klapperboomen aan zee liggen. Er moeten wel 600 000 klapperboomen op het eiland staan, waardoor de uitvoer van coprah aanzienlijk is.

Van Makassar langs de westkust naar het N. bereikt men de Maros-rivier, die met onderscheidene monden in zee loost, doch die door schepen van eenigen diepgang niet kan genaderd worden, omdat de bank voor den mond bij laag water niet meer dan 1 voet diep is. Ook de rivier zelf is slecht bevaarbaar; de oevers zijn zeer vruchtbaar. Maros, de hoofdplaats der Noorderdistricten, telt 1500 inw. Ten W. ligt hier in zee de Spermonde-Archipel, een groep van zeer kleine, lage eilandjes, met koraalriffen omringd en waarvan er vele bewoond zijn. Op sommige vindt men klapperboomen, doch de zandige bodem is verder voor den landbouw ongeschikt.

Voorbij de Pare-Pare-baai, alwaar de kampong Pare Pare, met eenigen handel, ligt, loopt de kustlijn N. en vervolgens N.W., waar de Sadang-rivier uitmondt, en voorbij eenige kleine rijkjes komt men in het rijk Mandar, een bondgenootschappelijk land. De bevolking bestaat uit Mandareezen, naar afkomst Toradja's en Boegineezen, en Toradja's in het binnenland. De bevolking houdt zich bezig met landbouw, vischvangst en handel. De landbouw bepaalt zich in de strandkampongs tot de teelt van pisang, kapok, sago, maïs, een weinig rijst en klappers. Boschprodukten worden wegens bezwaren aan het vervoer verbonden niet verzameld; de rotan is van slechte kwaliteit.

Ten N. van Mandar treft men langs de kust meest Boegineezen aan, weinig Chineezen. Pambaoewang is hier een belangrijke handelsplaats; de bewoners alhier zijn tevens vrachtvaarders in een groot gedeelte van den Archipel. Uit de Molukken halen zij met eigen vaartuigen paarlemoerschelpen, tripang, schildpad, paradijsvogels, hout enz. en brengen die met produkten van hun land naar Sumatra en Singapore, vanwaar zij terugkomen met Europeesche kramerijen, garens, lijnwaad, petroleum en opium, die zij weder naar de Molukken en zelfs naar Nieuw-Guinea vervoeren. Ook is er een drukke handel met Makassar en voorziet deze plaats de geheele kust van aardewerk voor huishoudelijk gebruik. Te Pambaoewang is ook een drukke scheepsbouw, waartoe het hout wordt aangevoerd van Mamoedjoe en elders. Mamoedjoe, noordelijker gelegen, heeft ook belangrijken handel; sago, tripang en rotan worden uitgevoerd; rijst en manufacturen ingevoerd.

b. Menado en Noord-Celebes.

De residentie Menado. Betrekkingen met Nederland.

De noordelijke arm van Celebes tot Kaap Baros in het W. en met het Posso-meer en omstreken in het Z. in Centraal-Celebes, aan den zuidkant der Golf van Tomini tot Kaap Api gaande, heet in administratief opzicht de residentie Menado. Deze residentie is gevormd uit de vroegere onder-residentiën Menado en Gorontalo, die in 1824 van de Residentie Ternate en Onderhoorigheden werden gescheiden, en onder het hooger gezag van den toenmaligen Gouverneur der Moluksche

eilanden tot een afzonderlijk gewest werden verheven. In 1864 werden zij tot een afzonderlijke residentie verklaard. Deze omvat:

1. *Minahassa* of het zoogen. bondgenootschap van Menado, met de westelijk daarvan langs de noordkust gelegen landschappen of rijkjes Bolaäng Mongondou, Bolaäng Oeki, Bintaoena, Bolaäng Itam, Kaidipan en Bwool, alsmede de Sangi- en Talauer-eil.

De Minahassa is verdeeld in drie afdeelingen: Menado, Tondano en Amoerang.

2. De afdeeling *Gorontalo*, bestaande uit het rechtstreeksch gebied, de aan de bocht van Tomini gelegen landschappen: Moeton, Sigenti, Kasimbar, Toriboeloe, Ampibabo, Parigi, Saoesal, Tambarana, Posso, Todjo en de eilanden in die bocht: Oena-Oena en bijna alle Togean- of Schildpad-eilanden.

In Minahassa werd door de bewoners in het midden der 17de eeuw de hulp der Compagnie ingeroepen om hen te beschermen tegen de Spanjaarden, waaraan werd voldaan. De bescherming, die hiermede aan de Minahassers gegeven werd, verkreeg een vasten vórm en het karakter van suprematie, toen de Compagnie te Menado, eerst onder den titel van „Onderkoopman", later van „Resident" haar vertegenwoordigers zond, en een steenen „vastigheid", het fort Amsterdam, te Menado werd opgericht. Al werd eensdeels gerekend, dat door Ternate, hetwelk eenig gezag in Minahassa had, dit gewest aan ons werd afgestaan, eerst door contracten met de bevolking zelf werd het Nederlandsch gezag daar voor goed gevestigd. Het eerste verbond dagteekent van 1679 en werd door vele met de onderscheidene volkjes uitgebreid en bevestigd, terwijl het Nederlandsch bestuur dieper doordrong.

Vooral in den tijd, toen de verplichte koffiecultuur hier werd ingevoerd, was beter toezicht noodig, en werden de oude tradities en verhoudingen door nieuwere, meer op Westersche leest geschoeid, vervangen. Hierdoor is in den loop des tijds over de Minahassa het rechtstreeksch bestuur in de volle beteekenis des woords, gevestigd geworden. Werden in 1859 door den resident JANSEN bij het Pajongfeest te Tondano, de uitreiking van het Oostersch symbool van gezag, de vergaderde Minahassahoofden nog bij afwisseling aangesproken als „vrienden", „bondgenooten" en „onderdanen" van Nederland, toch was door de aanstelling en afzetting van hoofden, het heffen van belastingen en het oefenen van de rechtspraak, het rechtstreeksch bestuur van het Ned. Ind. Gouvernement toen reeds een voldongen feit geworden. Terwijl in de afdeelingen nog, zooveel dat mogelijk was, het stamverschil bewaard werd, is in de districten bij uitsterving van regeerende geslachten of bij moeielijkheid der keuze van een opvolger dikwijls samensmelting gevolgd, en terwijl er in 1840 nog 27 verschillende districten bestonden, is dit getal thans tot 18 verminderd.

In den loop der 19de eeuw zijn met een groot aantal stammen of landjes in de binnenlanden contracten gesloten. Wij zullen die niet opsommen; men vindt ze vermeld in het artikel Contracten der Encycl. v. N. I. en verder bij BOUDEWIJNSE en VAN SOEST, *De Indo-Nederl. Wetgeving.*

De Minahassa. Gesteldheid des bodems. Orographisch

Het N.O. deel van Celebes tusschen 0° 49′ en 1° 51′ N.Br. heet *Minahassa* (= bondgenootschap), een gebied dat een oppervlakte heeft van ± 4675 K.M.^{2} (weinig kleiner dan Gelderland). kan dit gedeelte ingedeeld worden in het *Klabat-schiereil.*, het *Tondano-bergland* en het *Grensgebergte* naar het Rijk van Bolaäng-Mongondou. De zee behoeft betrekkelijk niet zeer hoog te rijzen, of het N.O. gedeelte van Minahassa, het Klabat-schiereil., zal een eiland worden. Tusschen de golf van Kema en de golf van Menado toch ligt een inzinking van het bergland, welke niet hooger dan 233 M. gaat, en in den Pleistoceenen tijd was hier een kanaal, dat echter door het materiaal der vulkanen aan beide zijden werd aangevuld, waardoor het Klabat-eiland met Celebes werd verbonden.

Op het Klabat-schiereiland verheffen zich onderscheidene vulkanen, waarvan de Klabat de aanzienlijkste is, zoodat men met recht dit gedeelte daarnaar kan noemen, gelijk de SARASINS deden. De Klabat heeft een hoogte van ± 2019 M. en bestaat uit een grooten vulkaankegel, op welke talrijke parasietische kegels ontstaan zijn. De basis van den vulkaan schijnt te rusten in een bekkenvormige inzinking, zoodat de SARASINS vermoeden, dat hij is opgebouwd binnen een inzinkingsdal. Verder N.O. ligt de *Soedara-vulkaan*, ± 1373 M. hoog, met twee kegelvormige toppen van gelijke hoogte (de Inlanders noemen die gezusters) en vervolgens N.O. de vulkanen *Tonkoko*, een samengestelde vulkaan, van welken de rand van den oorspronkelijken krater nog bestaat, en de binnen dezen ring ontstane krater zelfs lager is. In 1801 ontstond uit een eruptie ten O. van den vulkaan een parasietkegel met een lavastroom; dat is de *Batoeangoes*, 700 M. hoog, en in 1821 ontstond hierbij nog een nevenkrater, de *Batoeangoes Baroe*. De *Menadotoewa* ten W. van Menado is een rondom uit de zee opstijgende vulkaan van 855 M. Meende men voor korten tijd nog, dat de vulkanen van de Minahassa meest in de periode van den solfatarentoestand verkeeren, waarbij geen lava meer aan den dag komt, dit is gebleken onjuist te zijn, daar GUILLEMARD in 1883 bij den laatstgenoemden lavastroomen ontdekte. Het laagland van het Klabatschiereiland is een vlakte met zacht golvenden heuvelrug, waarschijnlijk ook meest van vulkanisch materiaal gevormd.

Het *Tondano-bergland* wordt gevormd door een uitgestrekt bergvoetstuk, in het N.O. en Z.W. door dwarsdalen in het land begrensd, en verder vrij steil uit de zee oprijzend. De noordelijkste inzinking des lands noemden wij boven, de zuidelijkste ligt tusschen Amoerang en Belang, die in het midden ± 392 M. hoog is, waar, zooals WICHMANN aantoonde, een meer ligt. (Tonsawang-meer). Het Tondano-bergland is een echt en nog werkzaam vulkanisch gebied, waar de kegelbergen een lange reeks met een grooten halven cirkel, het Tondano-plateau en het Meer van Tondano omsluiten, dat tegen den oostrand van dien boog ligt, terwijl ook in het midden nog eenige vulkanen gevonden worden. Het Tondano-meer ligt hier op ± 680 M. hoogte. De meening, dat het meer als een kratermeer zou moeten beschouwd worden, werd door Prof. WICHMANN bestreden; volgens dezen zal het bekken ontstaan zijn door vulkanische afdamming aan alle zijden, terwijl de SARASINS de meening uitspreken, dat het bekken een aardschol vormt tusschen twee anticlinale vormen ⁀—⁀,

welke is opgeheven, terwijl de vulkanen op de anticlinalen zijn opgebouwd. Het Tondano-meer heeft zijn afwatering naar het N. door de Tondano-rivier, die in de noordelijkste landinzinking gekomen zich naar het W. wendt en in de Golf van Menado uitmondt. Met een waterval van ± 60 M. hoogte bruist de stroom door een 80 M. breede kloof van het hoogland naar beneden, steeds een snel stroomende rivier vormend.

Na de tweede inzinking verheft zich nog een afgezonderd vulkanisch bergland met een hoogvlakte in het midden, dat naar de hoofdrivier, welke van het hoogland naar het W. stroomt, het Poigar-bergland kan genoemd worden.

Wij mogen ons niet bezighouden met de details der orographische beschrijving, welke alleen door goede kaarten tot haar recht kan komen, en enkel de namen willen wij niet opsommen. Doch als algemeenen indruk moeten wij zeggen, dat het uiterlijk aanzien des lands in Minahassa betooverend schoon is door de rijke afwisseling van bergland en dalen. Als men met een der stoomschepen langs de kusten vaart, is er geen gedeelte, waar men kan aankomen, of het oog wordt bekoord door de onophoudelijke afwisseling van het bergland, dat met zijn veelheid van vormen als uit zee oprijst, naar het midden van het land steeds hooger wordend, en overal met dichte wouden bedekt is, welker donker groen, afgewisseld door lichtere partijen, allerlei vorm- en kleurschakeeringen voor het oog toovert.

Vlakten heeft Minahassa niet veel en dat zijn alleen hoogvlakten, als die van Tondano, Kakas, Langowan en Tompasso, en in het Z.O. in het Tonsawangsche. Ook heeft Minahassa weinig strand, strandvlakten bijna in 't geheel niet, tenzij men daartoe de latere aanslibbingen tusschen de inhammen van uitspringende kapen wilde brengen. Overal verheffen de bergen zich zacht glooiend uit zee, en wel het steilst aan de zuidkust. Minahassa bestaat dus eigenlijk geheel uit bergland.

Bevolking. Economische en andere toestanden in Minahassa.

De bevolking der Minahassa bestond in 1900 uit 318 530 zielen, waarvan 314 161 Inlanders (in Minahassa 178 335 en op Sangi en Talauer 113 467), 3145 Chineezen, 897 Europ. en 319 Arabieren. De volksdichtheid is gemiddeld 42 per K.M.² in dit gewest, een zeer aanzienlijke voor de Buitenbezittingen. Het aantal Inlandsche Christenen bedroeg in de residentie Menado 207 797, waaronder 6810 Roomsch-Katholieken. Terwijl in Minahassa en de Sangi-eilanden het Christendom heeft wortel geschoten, is Gorontalo nog bijna geheel Mohammedaansch.

De bewoners van Minahassa onderscheiden zich in het oog vallend van die in zuidelijk Celebes, de Makassaren en Boegineezen. De huidkleur is merkelijk lichter en gaat tot het gele over, de statuur is meer gedrongen, de physionomie minder uitgesproken Maleisch. De haren hebben het eigenaardige van het zwarte, stijve haar der Maleiers. De Minahassers, zooals zij in hun oorspronkelijken toestand leefden, zijn ons beschreven door PADTBRUGGE in de 17de eeuw. In dien tijd leefden de Minahassers nog op een cultuurtrap als tegenwoordig de Toradja's. Zij woonden in ontoegankelijke dorpen, omringd door hagen van stekelige bamboe en scheef in den grond geplaatste bamboespitsen, om ze aldus

veilig te maken. Zij deden veel aan koppensnellerij en moord, en eindeloos waren de veeten tusschen dorp en dorp. De buitgemaakte koppen werden in triomf naar huis gevoerd, aan een rotangkoord om den hals gehangen en dan volgden er feestmaaltijden en dansen. Ook werden gedeelten van het vleesch der verslagenen gegeten; skalp en hersenkas werden aan het huis bevestigd.

Nog in den aanvang der 19de eeuw was het er aldus, en de toestanden verschilden er weinig van die der Papoea's op Nieuw-Guinea. Zeer groot was toen het verschil tusschen de Minahassers en de Boegineezen. Deze laatsten, alsook de Makassaren, die meer in aanraking kwamen met eenigszins beschaafde volken, waar zelfs Hindoe's invloed op uitgeoefend hadden, bezaten grootere staatsverbanden, waren bezield met economischen zin, doch de Minahassers woonden op den uithoek van het eiland, waren geïsoleerd, kwamen weinig met vreemden in aanraking en leefden in de bergstreken van hun land staatkundig versnipperd, zonder door groote, algemeene gedachten vervuld te worden. Dit is alles geheel veranderd sedert de invoering van het Christendom. Daardoor is het beeld des lands geheel gewijzigd. Geen enkele der oude versterkte dorpen is blijven bestaan. Langs de wegen zijn nieuwe nederzettingen gesticht, lange rechte streekdorpen, alle op elkander gelijkende, ongeveer als onze veenkoloniën (maar zonder de kanalen).

Europeesche kleederen en kleedingstoffen zijn er in gebruik; ongeveer 2000 naaimachines klapperen in het land. Beken uit het bergland zijn gekanaliseerd geworden om de rijstvelden te besproeien, scholen en kerken ontbreken schier in geen enkel dorp, en Nederlandsche liederen hoort men uit den mond der zindelijk gekleede kinderscharen. Veiligheid en rust heerschen er overal, een koppensneller met zwaard en pantser op de goed aangelegde kunstwegen zou thans den indruk maken van een vastenavondsfiguur.

De Minahassers zijn krachtig gebouwde gestalten, met lichte, bruingele huidkleur in verschillende nuanceeringen, doch meestal met eenig rood er in. Bij de meisjes komen zelfs frisch roode wangen voor en roode lippen, terwijl bij de mannen de lippen over 't geheel een eenigszins violette, minder frissche kleur bezitten. De oogen zijn bruin, het haar is zwart, glad en sterk als paardehaar, als het kort geknipt is, eenigszins borstelachtig opstaande, de baardgroei gering, de gelaatstrekken hebben iets sympathieks, doch zijn strak, de neus is breed, de lippen zijn dik. Aan den binnen ooghoek is meestal de zoogenaamde Mongoolsche plooi (Epicanthus) duidelijk zichtbaar.

Uit alles blijkt, dat de Minahassers met de overige bevolking van Celebes slechts in zoover in betrekking staan, dat zij tot de Maleisch-Polynesische taalfamilie behooren. Doch zij schijnen van een noordelijken tak dier familie af te stammen, en eenige overeenkomst met Japaneezen wordt wel aangenomen. Ook de sagen des volks spreken van een immigratie uit het noorden, uit een land, hetwelk de eilanden ten N. van Celebes met Sangi en de Philippijnen zou verbonden hebben, maar dat door een overstrooming moet verwoest zijn. Schijnt het vrij wel zeker geacht te kunnen worden, dat die bewoners oorspronkelijk van elders afkomstig zijn, omtrent den tijd, wanneer zij zich hier vestigden, kan men niets zeggen, en ook is het niet bekend, of die vreemden hier reeds bewoners vonden. Doch dit is wel waarschijnlijk, en de somatische verschillen bij de stammen

van Noord-Celebes wijzen er ontegenzeggelijk op, dat meer of min een vermenging van vreemden met inheemsch bloed heeft plaats gegrepen.

De eigenlijke Minahassers zijn verdeeld in vier stammen, die verschillende dialekten spreken: de Tomboeloe's (Menado en Tomohon), de Tonsea's, op het Klabat-schiereiland met Ajermadidi en Kema, de Tondano's aan het Tondanomeer, en de Tompakewah's (Sonder, Langowan en Amoerang). Hierbij komen nog de afwijkende elementen der Bantiks aan de kust ten N. van Menado en de bewoners van de Z.W. Minahassa. Zoo worden er in het geheel 8 dialecten gesproken.

Het Nederlandsch bestuur van Noord-Celebes is het best gevestigd en geregeld in de Minahassa; minder volledig is het nog in Gorontalo. Aan het hoofd staat de Resident, gevestigd te Menado, en deze hoofdplaats staat onder zijn rechtstreeksch bestuur. De Resident wordt bijgestaan door een Secretaris, en in de vijf afdeelingen der Minahassa staan Europeesche ambtenaren aan het hoofd, die vóór 1856 opzieners heetten, na dien tijd controleurs. Deze hebben vele werkzaamheden: zij zijn belast met het dagelijksch bestuur, zij waken voor de orde en de uitvoering der gouvernementsbevelen, zorgen voor de inning der belastingen, zijn hoofden van politie, hebben toezicht over gouvernementsscholen, over wegen en bruggen, en zij regelen de werkzaamheden der districts- en negorijhoofden. Elk district heeft twee Inlandsche hoofden, door het Ned. gouvernement aangesteld en ook bezoldigd. Vroeger bestonden de inkomsten van het hoofd in procenten der geleverde koffie (tijdens de gedwongen cultuur), aandeel in rijst enz., wat aanleiding gaf tot allerlei knoeierij. Hun onderscheidingsteeken is, evenals bij alle Regenten in de Molukken, een rotting met zwaren knop, bij de eerste districtshoofden van goud, de anderen van zilver. Elke negorij of dorp in een district heeft zijn eigen hoofd, met den titel „Hoekoem toea", die door de bevolking gekozen en na goedkeuring der keuze door het Districtshoofd, door den Resident benoemd en zoo noodig, ook ontslagen wordt. Deze dorpshoofden hebben, al naar de grootte der negorij, weder een of meer mindere hoofden onder zich.

In de residentie Menado telde men in 1902 100 scholen voor Inlanders, waarvan 93 zendingsscholen met ruim 12000 leerlingen. De beschaving, welke het Christendom hier gebracht heeft, had tengevolge, dat de toestanden er beter zijn dan elders. Het koppensnellen heeft er opgehouden, er wordt meer economisch gearbeid. De Gouvernements gedwongen koffiecultuur, hoezeer ook op zich zelf te veroordeelen, die hier in 1882 werd ingevoerd en tot 1897 bestond, heeft ontegenzeggelijk ook medegewerkt om de toestanden gunstig te veranderen. Zij was aanleiding tot de bemoeiing met dit gewest, en maakte bij de Inlanders meer den economischen zin wakker.

De landbouw is de hoofdbron van bestaan voor de bewoners. De gronden in de Minahassa worden onderscheiden als woeste gronden, die nog nooit ontgonnen werden en met oorspronkelijke wouden bedekt zijn, en de ontgonnen gronden, die of duurzaam bebouwd worden, of sedert kort braak liggen en dan half en half tot een toestand van wildernis terugkeeren. Omtrent de woeste gronden is in 1877 bepaald, dat zij, voor zooverre daarop door de leden der inlandsche bevolking geen eigendomsrecht wordt uitgeoefend, behooren tot

het staatsdomein. De beschikking daarover en het ontginningsrecht behoort uitsluitend aan het Gouvernement, dat deze gronden in erfpacht kan uitgeven. Hoewel de hoofden in de Minahassa zich hier aanvankelijk tegen verzetten, is het beginsel toch doorgevoerd. Voor zooverre het Gouvernement nog niet beschikt over de woeste gronden, mag ieder ingezetene van een district de natuurlijke produkten van deze woeste gronden, door de Inlanders Kalakeran- of gemeengronden genoemd, inzamelen en ook hout kappen, niet alleen voor eigen gebruik maar zelfs om daarmede handel te drijven. Met vergunning van het districtshoofd mag ook elk ingezetene een gedeelte van den woesten grond ontginnen, en hij verkrijgt daardoor bezitrecht of het uitsluitend recht van vruchtgebruik, dat ook op zijn erfgenamen overgaat en bij hen blijft, zelfs al laat men dien grond onbebouwd liggen, zoodat hij geheel of gedeeltelijk tot woestheid overgaat. Ook aan buiten het district wonenden kunnen woeste gronden ten gebruike worden afgestaan.

Alle bebouwde gronden en dezulke, welke dit eens geweest zijn, maken derhalve het bezit van enkele personen (tana pahasini of pasini) of van familiën (tana toelau, d. i. tana poesaka) uit. De eerste, die één persoon door ontginning of overerving verkregen heeft, kan hij naar goedvinden bebouwen, ook verhuren of verkoopen, mits aan iemand uit hetzelfde district en met kennisgeving aan de hoofden. De „tana toelau" worden niet door erfgenamen van den erflater verdeeld, maar blijven gemeenschappelijk familiegoed. Zulke gronden worden jaarlijks tusschen de familieleden ter bebouwing verdeeld, of, als zij daartoe te klein zijn, beurtelings door hen bebouwd. De regeling van dit een en ander geschiedt door het oudste familielid, of bij geschil door het negorij-bestuur. Deze gronden mogen niet worden verkocht zonder toestemming van al de rechthebbenden, en alleen aan ingezetenen van het district, elk deelgenoot mag evenwel zijn aandeel, voor den tijd, dien het hem is toegewezen, aan een ander verhuren. Deze vorm van grondbezit is een zeer oude, die ook elders op aarde meer of min gewijzigd voorkomt. Tegenwoordig worden ook die erfgoederen veel verdeeld.

De rechten der bezitters bepalen zich hierbij enkel tot gebruiksrecht; het eigendomsrecht blijft altijd bij het district (zie I pag. 474 enz.). Op grond daarvan wijst het districts- of negorij-bestuur jaarlijks aan ieder de plaats aan, waar hij tuinen kan aanleggen. Wie zelf geen gebruiksrecht heeft op den grond, moet dien huren, en als er vele personen zijn, die geen gronden op een plaats bezitten, kan het bestuur zelfs een nieuwe verdeeling maken en aan elk hoofd van een gezin een perceel voor een jaar ter bebouwing aanwijzen.

De Minahassa wordt in alle richtingen door goede wegen doorsneden, welke onderhouden worden door de heerendienstplichtige bevolking; evenals op Java zijn ter aanduiding der afstanden palen geplaatst.

De productie en uit- en invoer van Noord-Celebes leert de statistiek kennen van de geheele residentie Menado. De uitvoer van Menado was in 1904 voornamelijk als volgt.

Coprah 16 104 000 K.G. (ƒ 2 415 460), naar Singapore (5 712 000 K.G.), Marseille (voor order) (4 893 000 K.G.), Frankrijk (3 889 000 K.G.), Nederland (1 078 000 K.G.) en verder kleinere hoeveelheden naar Italië en Duitschland.

Gom-damar 403 333 K.G. (*f* 161 333), naar Singapore (305 000 K.G.), Nederland (87 000 K.G.).

Gom-kopal 1 931 110 K.G. (*f* 482 780), naar Singapore (1 383 000 K.G.), Nederland (543 000 K.G.), Duitschland (4000 K.G.)

Koffie 297 380 K.G. (*f* 178 428), naar Nederland (285 000 K.G.), Singapore (11 000 K.G.).

Rotting 4 192 550 K.G. (*f* 628 883), naar Singapore (2 046 000 K.G.), Duitschland (1 140 000 K.G.), Nederland (740 000 K.G.).

Ebbenhout voor *f* 98 730, naar China (*f* 46 378), Frankrijk (*f* 25 978), Nederland (*f* 12 046).

Notenmuskaat 867 929 K.G. (*f* 867 929), naar Singapore (800 000 K.G.), Nederland (66 000 K.G.)

Foelie 106 222 K.G. (*f* 159 333), naar Nederland (57 000 K.G.), naar Singapore (43 000 K.G.).

De koffieopbrengst van Menado is sterk achteruitgegaan. Terwijl de in Nederland geveilde Menado-koffie in 1894 in totaal opbracht *f* 497 000, was die in 1903: *f* 49 000. De opheffing der gouvernementscultuur stond mede in verband met de steeds geringer wordende voordeelen. Na de opheffing der koffiecultuur werd het gebied bij het tolgebied ingelijfd.

Menado levert in de laatste jaren ook goud. Terwijl de opbrengst in 1900 bedroeg 15 K.G., was die in 1901: 446 K.G., in 1903: 684 K.G. en in 1904: 554 K.G. De concessiën Soemalata (Afd. Gorontalo), Paleleh (landschap Bwool) en Totok (Afd. Tondana) leverden dit goud.

Nederzettingen in de Minahassa. Menado. De baai van Menado vormt een breede open inham in het noordwestelijk gedeelte van Celebes, die bij den mond ruim 12 K.M. breed is en ongeveer 7 K.M. in het land doordringt, met aanzienlijke diepte tot dicht bij den wal. Van hoek Pisok, het noordelijke hoekpunt bij den ingang, steekt tot op een afstand van 600 à 700 M. een rif vooruit, dat bij laagwater voor een groot gedeelte droog valt en hoofdzakelijk uit koraal bestaat, doch 400 M. buiten den kant van het rif wordt reeds 100 vadem gelood. Dit walrif loopt langs het strand der baai, doch overigens is deze vrij van ondiepten. De baai ligt open naar het W., en daardoor is de reede van Menado gedurende den W.-moesson, die van Nov. tot eind April waait, dikwijls onveilig door de zware buien („barat" geheeten) en de hooge zee met hevige deining, welke dagen aaneen kan aanhouden, en waartegen geen kabels bestand zijn. Ook gedurende den O.-moesson wordt de reede niet gunstig geacht, wegens de harde winden uit het zuiden (selatan), die niet door den zeewind worden overwonnen. In deze baai mondt de Tondano-rivier of rivier van Menado uit, in welker mond kleine vaartuigen een veilige ligplaats vinden, en schepen van niet meer dan 5 voet diepte bij gewoon water naar binnen kunnen gaan.

Hier ligt Menado of Wénang, de hoofdplaats der residentie en de belangrijkste handelsplaats van dit gewest, een nederzetting met 10 810 inw., waarvan 7950 Inl., 2180 Chin., 450 Europ. en 230 vreemde Oosterlingen. De stad strekt zich uit langs het strand der baai met het gebergte op den achter-

grond, waarboven de Klabat en de drie-toppige Lokon hun toppen hoog verheffen, zoodàt van de reede uit gezien de plaats en haar omstreken een schoon gezicht opleveren. In de stad vindt men een Europeesch gedeelte met breede lanen („weg" zegt men hier, straten kent men niet), die nagenoeg evenwijdig met het strand loopen, en waarlangs de Europeesche huizen gebouwd zijn, waaronder ook de Residentswoning, alle op afzonderlijke erven geplaatst, door een levende haag van den weg gescheiden. Onderscheidene huizen der notabelen gelijken op tuinhuizen; zij zijn bijna alle van hout gebouwd en rusten op palen, zoodat bij enkele een benedenhuis of kelder is voor bergplaats of ook wel voor toko. Het uiterlijk is minder grootsch en fraai dan de steenen huizen op de hoofdplaatsen van Java, te Makassar en elders; de overhangende atapdaken geven ze zelfs een somber uiterlijk, maar voor de gezondheid zijn de houten huizen van Menado zeer goed. Het klimaat is er zeer gezond, de nachten zijn koel, waarbij men voorzichtig moet zijn. Besmettelijke ziekten komen hier zelden voor.

De Inlandsche kampongs van Menado hebben het in het oog vallende nette uiterlijk van alle kampongs in Minahassa. In het gedeelte der stad, waar de zaken worden gedaan, ziet men naast de bureau's der Europeanen de winkels en werkplaatsen der Chineezen en der Inlanders van verschillende afkomst. Menado's pasar, met groote houten loodsen, aan alle zijden open en met een op stevig paalwerk rustend dak, een voor droge waren, meer bepaald voor lijnwaden, en een voor natte waren, geeft het schouwspel van den Inlandschen kleinhandel te aanschouwen. Voor de verkoopers zijn hier behoorlijk bamboezen toonbanken geplaatst, waarop de waren liggen uitgestald, en zitbanken, waarop de kooplieden liggen of zitten. Daar ziet men aangevoerd sinaasappelen, pisangs, komkommers, tabak, kruidnagelen, muskaatnoten, peper, spiegels, kammen, betel, pinang, kalk, groenten, visch, vorken, scharen, naalden, band enz., alles in wanorde door elkander liggend, terwijl vettigheid, gebak, gekookte rijst, aan moten gesneden visch, tabak- en sirihkauwende vrouwen enz. enz., de reuk- en andere zinnen door de veelheid van indrukken op zware proef stellen en een verward geraas en geschreeuw onophoudelijk weerklinkt. Aldus is de pasar. Doch dit moet onmiddellijk worden opgemerkt, de pasar is geenszins een beeld van het echt-inlandsche volksleven der Minahassa.

Vele zaken en gewoonten, als dobbelspel enz. zijn hier door vreemdelingen, vooral door Chineezen, gebracht, maar waren er oorspronkelijk niet.

De Chineezen vormen ook hier, evenals elders in den Archipel, een zeer actief deel der stedelijke bevolking en weten op allerlei wijzen in hun bestaan te voorzien. Handel staat bij hen bovenaan, maar zij weten alles aan te grijpen, hoewel de concurrentie met enkele Arabieren en Europeesche toko's hun taak niet licht maakt. Men vindt onder de Chineezen goede timmerlieden, metselaars, blikslagers, smeden, rijtuigmakers, kuipers enz. In handigheid, ijver en onvermoeide inspanning staan zij verre boven de Minahassers. Zij vermengen zich veel met meisjes uit Minahassa, van wie velen het een eer rekenen met een Chinees verbonden te zijn.

In de kampongs Pondol en Kenangoe en Kodol vindt men nog de eigenaardige bevolking der „burgers" of vroegere „Mardijkers" (Mal. Orang Borgor).

Zij behooren tot de oudste ingezetenen, en reeds bij de komst der O. I. Comp. wordt van hen gewag gemaakt. Zij waren altijd trouwe onderdanen, maar zeer gesteld op hun privilegiën. Het blijkt, dat zij van ouds geen Minahassers zijn, en daarom heet het in een gouvernementsbesluit van 1877: „Burgers zijn vreemdelingen". Aan die vreemdelingen zijn voorrechten verleend, die hen in gunstiger omstandigheden plaatsten dan de eigenlijke bevolking; zij deelden niet in de heerendiensten en betaalden ook geen belasting. Doch uit hen werd een schutterij gevormd, en zij werden gebezigd om de kusten te bewaken. Toen de Regeering hun hulp als zoodanig niet meer noodig achtte, werden de schutterijen opgeheven en hun privilegies werden ingetrokken. Toch houden zij zich nog afgezonderd en bewaren hun zelfgenoegzaam, onafhankelijk karakter, hoewel soms aan het brutale grenzend. Men vindt deze burgers verder te Likoepang, Kema, Beloeng, Amoerang en Tanawangko; ook op Ternate, Amboina en Timor komen zij voor.

Als handelsstad heeft Menado een geheel andere beteekenis dan Makassar. Makassar is meer een tusschenhaven voor het oosten met het westen, en zijn handel wordt weinig gevoed door het onmiddellijke achterland; Menado daarentegen, in een uithoek van de Ned. bezitting gelegen, mist die bemiddelende beteekenis.

Te Menado gaat de handel langzaam vooruit. Men vindt er gevestigd de Moluksche Handelsvennootschap, een subagentschap van de Factorij der Ned. Handelsm. De uitvoerartikelen leerden wij kennen. Ingevoerd worden vooral: petroleum, garen, manufacturen, kleederen, rijst en meel, lucifers, glaswerk, aardewerk, tabak, bier, ijzerwaren en werktuigen enz. De invoer van Menado (de residentie) had in 1904 een waarde van *f* 2 899 905, de uitvoer van *f* 5 354 546.

Verdere nederzettingen in Minahassa.

Van Menado loopt een goede rijweg dwars door de inzinking van het bergland (zie pag. 447), waarvan de grootste hoogte 233 M. is, naar Kema aan den oostkant. Het is een geheel in cultuur genomen landschap, dat zich aan beide zijden van den weg uitstrekt, waar de dorpen elkander voortdurend opvolgen. De kleine dorpshuizen, op gewitte palen rustend, zien er meestal goed uit, alle met een opene voorgalerij voorzien, waarin Europeesche stoelen staan en een lamp hangt. Elk huis is van een grasveldje omgeven en door een levende haag van rood bloeiende Hibisken of bontgebladerde bladplanten omsloten en van den weg gescheiden. Het maakt een treffenden indruk voor den reiziger in het Oosten hier overal die vriendelijk groetende, net gekleede menschen te ontmoeten, de vrouwen in troepjes naar de velden gaande of er van terugkeerend. A j e r m a d i d i, een welvarende plaats ongeveer halfweg, ligt aan den voet van den Klabat; in den omtrek wordt veel tabak verbouwd. De pasar wordt druk bezocht; men ziet er talrijke tweewielige ossenkarren en paarden, die de marktwaren aan- en afvoeren. K e m a is een onbeduidend kustplaatsje met ± 600 inwoners, die van vischvangst en eenigen landbouw leven. De bevolking bestaat niet uit echte Minahassers, maar uit vreemde elementen, de zoogen. „burgers" (Zie boven). Vroeger was Kema levendiger, toen Amerikaansche en andere walvischvaarders nog al in de Moluksche wateren

kwamen, doch sedert de waldieren hier weinig meer voorkomen, is de bedrijvigheid opgehouden. Nederlandsche booten, die er vroeger veel kwamen, verschijnen er thans zeldzaam en meestal alleen bij den W.-moesson, als de reede van Menado gevaarlijk is. De zetel van den controleur is verlegd naar Ajermadidi.

Van Ajermadidi loopt een weg naar het Z.W. door grasvelden en boschstreken. Bij Tonsealama, waar men het plateau van Tondano bereikt, ziet men den beroemden waterval, welken de Tondano-rivier vormt. Langs een diep in de andesiet-rotsen ingesneden en van de schoonste vegetatie omhulde kloof stort de rivier zich langs onderscheidene cascaden in de diepte.

Aan den uitgang der Tondano-rivier uit het meer van dien naam ligt de nederzetting Tondano, de aanzienlijkste plaats in het midden der Minahassa, met 10 780 inw., waarvan 250 Chin. en 60 Europeanen, zoodat het bijna geheel inlandsche bevolking heeft. De plaats ligt ± 600 M. hoog op een ouden meerbodem, ongeveer een kwartier van het meer van Tondano en wordt door de rivier in twee deelen verdeeld. De nederzetting maakt een zeer vriendelijken indruk. Langs de hoofdstraat, waarmede nog eenige wegen parallel loopen, en die door dwarsstraten rechthoekig gesneden worden, staan de zindelijke, kleine huizen op palen, ieder huis op een eigen terrein of gescheiden door groene hagen, enkele uit rozen en andere uit koffieboomen bestaande. Eenige aanzienlijke huizen zijn bewoond door Europeanen; scholen en kerken worden er gevonden. Zooals Tondano en de reeds beschreven nederzettingen zijn alle in de Minahassa; zij gelijken geheel op elkander.

Hoe is de toestand op deze plek in een eeuw veranderd. Nog in het begin der 19de eeuw bestond Tondano niet, en werd hier enkel een echt paaldorp gevonden nabij den oever in het ondiepe water van het meer. Nog ziet men in de plaats, hoewel afgedamd, enkele plassen, die daaraan herinneren; dit toont ons aan, dat men met recht de bewoners „Tondano's" d.i. watermenschen noemde. Het kostte heel wat moeite, toen hun woningen nog in het meer stonden, deze watermenschen te onderwerpen.

Het meer van Tondano vormt een schoone plek, door vulkanische bergreeksen omsloten, van welke de westelijke met den vulkaan Tampoessoe het scherpst geteekend uitkomt. Het meer is ruim 12½ K.M. lang, op zijn meest 5 K.M. breed en heeft niet meer dan 20 M. diepte. Het is een jonge vorming, zooals ook de dierenwereld aanwijst, ontstaan door vulkanische erupties, die een dal afdamden en vormt dus een z.g. opgestuwd meer. De inlanders bevaren het met hun uitgeholde boomstammen.

Ten W. van Tondano is op korten afstand langs een goeden weg, die door een opening in de N. loopende vulkaanrij gaat, Tomohon te bereiken, een vriendelijk dorp als alle, met ongeveer 6000 inw., gebouwd op een klein plateau, door vulkanisch materiaal gevormd. Ten N.W. hiervan stijgt domineerend de vulkaankegel van den Lokon op met den lageren kegel van den Tempang ten N. er van, en ook ten O. bedekken de hoog gelegen wouden oude vulkaankraters. Hier zijn wij in het hart der Minahassa, op het bergland, waar de tropische hitte getemperd wordt door de hoogte en den invloed der zee, en maximaal temperaturen van 24,5—29,5° C. worden waargenomen en minimaal-tem-

peraturen van 15—20 (Van Maart—Mei). De nachten vooral zijn er koel en verfrisschend.

Verder zuidelijk liggen om het meer doch dieper landwaarts de Nederzettingen Sonder, ongeveer 540 M. hoog, Kawangkoan, Tompaso, Longowan en Kakas (ten Z. aan het meer).

Een tweede baai naar het N.W. is die van Amoerang, ruim en open, voor een groot gedeelte omzoomd door begroeide en bebouwde heuvels en de vulkaanbergen met den Lokon, den Sapoetan en den Lolomboelan op den achtergrond. De reede van Amoerang is een goede ankerplaats gedurende het geheele jaar. Hieraan ligt bij de uitmonding der Ranoi Apo de nederzetting Amoerang, met 2260 inw., waarvan 200 Chin. en 60 Europeanen, de overigen meest Inlandsche Christenen, de standplaats van den Controleur. De plaats is regelmatig gebouwd en bestaat uit gewitte houten huizen. Nabij het strand liggen aan de monden van andere rivieren nog eenige kampongs.

Wij hebben reeds de rijkjes opgesomd die in Noord-Celebes nog tot de afdeeling Minahassa behooren (zie pag. 446). In geen van die wordt door het Ned. Gouvernement rechtstreeksch gezag uitgeoefend; alleen zijn er contracten van verband met de radja's of vorsten gesloten, waarbij zij erkennen onderdanen van het Ned. gouvernement te zijn, zoodat zij door het Gouv. in hun waardigheid worden bevestigd, terwijl zij op zich nemen handel, scheepvaart, nijverheid, landbouw en veeteelt te bevorderen, zeeroof en slavenhandel te beletten en aan geen andere mogendheid eenigen afstand van grond te doen of haar vergunning tot het ontginnen van mijnen te verleenen, zonder goedkeuring van het Ned. Gouv.

Tot 1826 waren de Vorsten verplicht al het goud, het hoofdvoortbrengsel dezer rijkjes, aan het Gouvernement te leveren tegen *f* 15.— koper het ons. Daar de Inlanders het aan Boegineezen tegen den dubbelen prijs konden verkoopen, bleef de levering meest achterwege. Om hieraan tegemoet te komen werden zij daarna verplicht een zekere hoeveelheid goud jaarlijks te leveren, doch ook hiervan kwam weinig, en daarna werd die verplichting in 1854 opgeheven en door een belasting vervangen.

De bevolking in deze staatjes leeft nog in vrij primitieven toestand. De meesten zijn Heidenen, doch het Mohammedanisme wint veld, en in enkele worden ook Christenen gevonden. In Boewool is in 1895 door den Radja aan een Europeesche firma concessie verleend voor de ontginning van goudaders.

Tot de Minahassa behooren ook nog onderscheidene eilanden niet ver van de kust gelegen of verder er van verwijderd. Dicht bij de kust liggen onderscheidene kleine eilandjes, waarvan wij enkel noemen de Banka-groep ten N., waarvan Banka het grootste is.

Verder N. liggen de Sangi- en de Talauer of Salibaboegroepen, een groep van eilanden tusschen Celebes en de Philippijnen op een onderzeeschen drempel rustend en veelal van vulkanischen aard. De belangrijkste zijn Sangi of Groot-Sangi met ± 45 000 inw., in 4 rijkjes verdeeld, Siauw, met 24 000 en Tagoelandang met 5000 inwoners. De eilandjes zijn meestal bergachtig; op Gr. Sangi ligt de G. Awoe, een vulkaan, die dikwijls hevige verwoestingen aanrichtte, o.a. nog in 1892. Op Siauw G. Api, ook een nog werkzame vulkaan.

De bevolking spreekt een taal, die men als Sangireesch aanduidt, en welke weer in dialekten verdeeld is. Zeden en gewoonten komen er veel met die van Noord-Celebes overeen. Een groot deel der bewoners is tot het Christendom overgegaan; men vindt er ongeveer 43400 inl. Christenen. De bevolking houdt zich vooral bezig met landbouw en vischvangst; zij vervaardigt wapenen, ijzeren gereedschappen en prauwen; het weven was tot voor kort de belangrijkste tak van nijverheid der inlandsche vrouwen, waartoe de vezelen der bladscheeden van de kofo-plant, hoté, de grondstof leverden. Daar de christelijke bevolking zich meer Europeesch gaat kleeden, gaat dit bedrijf achteruit. Er wordt handel in coprah en in timmerhout gedreven; ook rotan wordt er uitgevoerd.

De Talaur (Talaoer- of Talaut)-eilanden liggen het noordelijkst, met ongeveer 5000 bewoners, meest Christenen.

Gorontalo. Het westelijk gedeelte van het noordelijk schiereiland van Celebes wordt administratief samengevat als afd. Gorontalo. Met uitzondering van de zelfbesturende staatjes Moöeton, Parigi, Poso, Saoesoe en Todjo, zijn de vroegere rijkjes in dit gewest in 1889 rechtstreeks onder het Ned. Gouv. gebracht en verdeeld in twee afdeelingen; Gorontalo en Limboto, ieder onder een controleur.

De bevolking van de afdeeling Gorontalo is Mohammedaansch of Heidensch. Aan de kustplaatsen wonen ook Boegineezen. De landbouw staat op lagen trap. In de bosschen wordt uitstekend timmerhout gevonden, dat benevens gomcopal, rotan, verfhout en was druk wordt verhandeld. De paarden des lands zijn klein, doch goede telgangers.

Er worden kleedjes geweven, grove rotan-matten vervaardigd, hoeden en doozen gevlochten. Voor den mijnbouw kan dit gebied misschien van groot belang worden.

De belangrijkste nederzetting is de hoofdplaats der afdeeling Gorontalo, 5136 inw., waarvan 740 Chin., 200 vreemde Oosterl., en 150 Europ., gelegen aan de zuidkust bij de samenvloeiing van een paar rivieren. De plaats heeft veel van bandjirs te lijden. In het midden der plaats ligt het fort Nassau. Hoewel de reede niet zeer veilig is, nam toch de handel in de laatste jaren toe.

Wij kunnen ons bij de verdere kustplaatsen aan de Golf van Tomini niet ophouden. Dwars door de golf bereikt men van Gorontalo langs het eiland Oena-Oena, een werkenden vulkaan, terwijl verder oostelijk de Togean- of Schildpad-eilanden liggen, en daarmede zijn wij in het gedeelte des lands aangekomen, dat gewoonlijk als Centraal-Celebes wordt aangeduid.

c. Centraal-Celebes.

Centraal-Celebes en de Toradja's. Waar de bergketens, die de schiereilanden van Celebes vormen, elkander naderen, ontstaat een zeer afwisselend landschap van bergen en dalen, dat evenwel nog zeer onvoldoende bekend is. Het best bekende gedeelte is de streek om het Posso-meer, waar Celebes ook doorkruist is. Het Posso-meer werd in 1865 door J. C. W. D. van der Wijck bezocht, de eerste Europeaan, die hier den voet zette, daarna door Gouver-

neur MICHIELSEN en vervolgens door den zendeling KRUYT in 1893, door de SARASINS en anderen. Het Posso-meer ligt op ± 500 M. hoogte, bezit een lengte van ± 30 en een grootste breedte van ± 15 K.M., terwijl het ongeveer den vorm van een rechthoek heeft. De aanvankelijke meening, dat het een kratermeer zou zijn, is niet bevestigd; later onderzoek leerde, dat het meer als een tektonische inzinking moet beschouwd worden of wel als een dal, dat door verheffing van den uitgang is afgesloten. Langs de oevers is het zoo ondiep, dat de bewoners hun vaartuigen, uitgeholde boomstammen, „blotto's" geheeten, soms onderscheidene door dwarsbalken verbonden, voortboomen, maar verder van de kust wordt meer dan 300 M. gelood. Het meer watert af door de Posso-rivier naar het N., die aan den mond ± 90 M. breed is, verder landwaarts tot 50 M. versmalt. Een zandbank aan den mond maakt haar ontoegankelijk voor grootere schepen, hoewel ze hoogerop voldoende diepte heeft (3—7 vadem). Met „blotto's" is zij bevaarbaar tot Paloeasi, een eind boven de samenvloeiing met de Tomasi, dat in 2½ dag roeien is te bereiken. Boven Paloeasi vindt men vele watervallen van wel 10 M. hoogte en stroomversnellingen in het bergland; het lage land langs de oevers beneden genoemde plaats wordt dikwijls overstroomd.

Centraal-Celebes wordt bewoond door de Toradja's. Onder de Toradja's moet men, zooals wij reeds zagen, een complex van volkjes verstaan, gevestigd in een gebied, in het Z. begrensd door de Doerische staten en Loewoe (daarvan gescheiden door het gebergte Takakladjoe), in het oosten door het rijk Tomori en de Toloindang bij Tandjoeng Api, in het noorden door de strandbevolking van Todjo, Posso, Saoesoe, door Parigi en Paloe, in het westen door de Mandarsche staten. Zij hebben hun woonplaats in het gebied van zes betrekkelijk groote rivieren, welker boven- en middelloop zij bewonen, terwijl aan de monden een Mohammedaansche strandbevolking is gevestigd. Die rivieren zijn: 1. De La, die naar het O. in de golf van Tolo uitmondt, waaraan de stammen To ondaé, To pada, To palande, To poeoembana. 2. De Posso, die in de Golf van Tomini uitmondt, met de stammen: To lage, To rompoe, To lamoesa, To poeðemboto, To bantjea, To rano, To wingkemposo, To kadomboekoe en To pebato en in het bovenland van Todjo nog de To toraoe's, To laleo en To ampana. 3. De Goembasa, met de To sigi, To pakoeli, To koelawi, To toebako, To lindoe en andere onbeduidende stammen. 4. De groote rivier Lariang, die naar het W. stroomt, naar Str. v. Makassar, met de To napoe, To besoa, To bada, To rirampi, To pipikoro e. a. 5. Aan de Sadang-rivier, die naar het Z. stroomt: de To sadang (op wie de naam Toradja oorspronkelijk werd toegepast) To rongko, To ra e. a. 6. Aan de Kalaena de To Saloemaoge en de To lampoe. (Volgens KRUYT).

Het gebied van Centraal-Celebes wordt zeer dun bewoond. Wel is het niet mogelijk het aantal der bewoners op te geven, doch de genoemde stammetjes wonen dikwijls 1—3 dagen loopens van elkander, door onbewoonde streken, veelal met zwaar bosch begroeid, van elkander gescheiden. De stammen zijn zeer klein; de grootste worden op ongeveer 1000 weerbare mannen geschat. De Toradja's wonen in dorpen te zamen, elk van 2—20 huizen, waaronder een

„lobo" of geestenhuis is, waarin de schedels van verslagen vijanden worden opgehangen, waar voor en na offerfeesten worden gevierd, vergaderingen worden gehouden, reizigers nachtverblijf vinden. De dorpen liggen, om veilig te zijn bij oorlogen, in den regel op bergtoppen. Doch in vredestijd zijn de bewoners het grootste gedeelte des jaars op hun rijstvelden, en eerst na den oogst verzamelt men zich weer in het dorp. Dikwijls zijn de dorpen dicht omringd door bamboestoelen, waardoor zij gemakkelijker te verdedigen zijn.

Bij de huizen der Toradja's kunnen drie typen worden onderscheiden. In het oosten zijn de huizen in de breedte in twee ongelijke deelen verdeeld, waarvan het voorste aan drie zijden open is en gebruikt wordt als voorgalerij, waar de maaltijden plaats hebben, gasten ontvangen worden en ook geslapen wordt door de mannelijke ongehuwde leden des gezins. In het tweede, grootere gedeelte, door een wand afgesloten, vindt men haarden en soms ook met katoen afgesloten hokjes, waar gehuwde paren of vrouwen slapen. De huizen in het westen hebben in de lengte door het huis een gang, die dienst doet als genoemde voorgalerij en aan weerskanten van dezen gang vindt men 2, 4 a 6 kamertjes, elk door een gehuwd paar bewoond. In het centrale bergland zijn de woningen vierkant of langwerpig, meest door een lagen wand omsloten, en als deze ontbreekt, rust het dak op den grond. Midden in de woning is een haard, waaromheen al de leden van het gezin slapen. De koude van het bergland heeft deze wijze van woningbouw noodzakelijk gemaakt.

Het Toradja'sche dorp wordt bewoond door een groot gezin: grootouders, ouders, kinderen en kleinkinderen; aan een der oudsten is de leiding er van opgedragen. De macht van dezen is die van oudst familielid over de jongeren; buiten het dorp gaat zijn macht niet. Enkele dorpshoofden hebben echter door moed of welsprekendheid ook invloed buiten hun dorp weten te verkrijgen. Deze dorpshoofden staan onderling naast elkaar, dulden niemand boven zich dan hun „heer." Want nagenoeg alle Toradja-stammen erkennen een der vorsten van Celebes als zoodanig, zoo o. a. die van het centrale gebied en die van het westen den vorst van Sigi, die van het oosten den vorst van Loewoe, andere den vorst van Mori of in het bovenland dien van Todjo. Stamverwantschap is hierin veelal beslissend. Het Nederlandsch Gouvernement heeft nog niet de minste macht of invloed op de Toradja's. De zending is in 1892 begonnen te werken onder deze Heidenen, en in 1894 werd er een controleur geplaatst.

Men vindt bij hen twee standen: vrijen (kabosenja) en slaven (watoea), en de laatsten worden nog onderscheiden als erfslaven en gekochte slaven of pandelingen. Van een slaaf der eerste soort zal een Toradja zich alleen in den uitersten nood ontdoen, en zulk een slaaf, oud geworden, geniet dikwijls veel achting van zijn meesters. Het lot der slaven is niet hard, daar de adat hen bij harde behandeling middelen aan de hand doet van meester te veranderen. Bij de Barée- en Sigische stammen bestaat geen slavenhandel; alleen van de Paloposche Toradja's wordt vermeld, dat van hen nog slaven door Boegineezen en Mandareezen worden uitgevoerd naar Borneo.

De Toradja's worden beschreven door Alb. Kruyt, die als zendeling hen goed leerde kennen, als goedige menschen, die zeer genoegelijk uren achtereen kunnen

zitten praten over hun dagelijksche belangen en ervaringen. Zij zijn wantrouwend tegenover vreemdelingen en ten opzichte van elkander en zeer lichtgeloovig. Hun gevoel van recht is sterk ontwikkeld; al is een zaak nog zoo nietig, zij zullen niet ophouden te trachten recht te vinden, als zij meenen ten onrechte in 't ongelijk te zijn gesteld, maar als zij overtuigd worden van onrecht, laten zij zich een bestraffing ook welgevallen. De kleeding, meest geklopte boomschors of foeja (zie I, 391), doch in den laatsten tijd worden ook katoenen stoffen ingevoerd, bestaat bij de mannen uit een schaamgordel of korte Boegineesche broek en een sarong over den schouder. De Barée- en Sigische Toradja's dragen om het hoofd een hoofddoek, de Paloposche wikkelen zich alleen een touw om het hoofd. Baadjes dragen de mannen tegenwoordig vrij veel. Ook bedekt men zich het hoofd tegenwoordig veelal met een hoed, nu eens van rotan gevlochten, doch ook wel een kalabasschaal. De vrouwen dragen algemeen een sarong en nauwsluitend baadje.

De Toradja's voeden zich algemeen met rijst: is deze schaarsch geworden dan met sago, uit de Arenga saccharifera geklopt, die evenwel geen cultuurgewas is. Verder eet men djagoeng (maïs), gierst en aardvruchten; in tijden van grooten nood leeft men van boombladeren, wortels en palmiet. Velerlei groenten dienen als toespijs; palmwijn wordt gedronken. Als vleeschspijzen worden, behalve buffels, varkens, geiten en kippen (alleen bij feestelijke gelegenheden) en visch, nog vrij algemeen honden, buideldieren, apen, leguanen en landschildpadden gegeten. De veestapel bestaat uit buffels, geiten, varkens en kippen; paarden alleen bij de Sigische Toradja's. Bij enkele strandbewoners vindt men schapen en koeien. De buffels loopen het geheele jaar los, behalve een paar maanden, dat zij opgevangen en gewend worden. Zij dienen alleen om bij feesten gegeten te worden.

De landbouw wordt gedreven op droge velden en is enkel roofbouw; alleen de Sigische Toradja's leggen natte velden aan, waarbij de grond wordt omgewoeld door karbouwen, die onophoudelijk in zulk een veld heen en weer worden gejaagd. Overigens worden karbouwen bij den landbouw niet gebezigd. In mindere of meerdere mate verstaan de Toradja's ook de smeedkunst, en in het kopergieten hebben enkele stammen veel bedrevenheid. Het materiaal daartoe wordt ingevoerd (duiten, doelangs). Om de noodige hoeveelheid zout te verkrijgen gaan zij het branden aan het strand. Het zeewater wordt verdampt door het uit te gieten op een hoop brandend hout, de zoute asch wordt vervolgens uitgeloogd en het vocht weder uitgedampt. In het vervaardigen van vlechtwerk en mandewerk zijn zij zeer bedreven, mannen zoowel als vrouwen.

De produkten, die door de Toradja's naar de kust worden gebracht en daar aan Boegineezen en Chineezen verkocht, bestaan voornamelijk in damar in het oostelijk gedeelte, in rotan in het westelijke, en verder verkoopen zij nog was, rijst, karbouwenhuiden en hertshorens.

DE OOSTELIJKE EILANDEN VAN NEDERLANDSCH INDIË.

A. De Molukken.

I. ONTWIKKELING EN BRONNEN ONZER KENNIS.

Litteratuur.

De Molukken vormden voornamelijk het doel der eerste reizen naar den Indischen Archipel en werden ook het vroegst aan de Europeanen nader bekend. Zelfs kunnen we zeggen, dat het wetenschappelijk onderzoek der eilanden in Indië van de Molukken uitging, en wel doordien de natuuronderzoeker GEORGE EVERHARD RUMPHIUS tien jaren koopman was op Hitoe, waarna hij, door blindheid hiertoe genoodzaakt, een sedentair ambt op Ambon bekleedde, waar hij in 1702 overleed. De studie van RUMPHIUS was hoofdzakelijk van natuurhistorischen aard, doch ook gewoon historisch; VALENTIJN heeft in zijn boek *„Oud en Nieuw-Oost-Indië"* veel opgenomen, dat van RUMPHIUS' handschriften afkomstig is. Tweehonderd jaren na zijn overlijden, in Juni 1902, is door een „Rumphius Gedenkboek" de verdienste van dezen bekwamen man gehuldigd en werd nader in het licht gesteld, wat hij voor de kennis van den Oostelijken Archipel heeft verricht, terwijl een uitvoerige bibliographie, door ROUFFAER en MULLER bewerkt, ons leert kennen, wat RUMPHIUS geschreven heeft. Wij noemen hier enkel *Het Ambonsch Kruidboek* (Herbarium Amboinense), dat is: „Beschrijving van de meest bekende boomen, heesters, kruiden, land- en waterplanten, die men in Amboina en de omliggende eilanden vind, na hare gedaante, verscheide benamingen, aanqueking, en gebruik; mitsgaders van eenige insecten en gediertens, (1741 -1750 verschenen; het voorbericht in 1690). Meer bekend is geworden de *„Ambonsche Rariteitskamer of eene beschrijving van allerhande schaalvisschen en schelpen, alsook van eenige mineralen, gesteenten enz.*, verschenen 1705. MAX WEBER wijst in het *„Rumphius gedenkboek"* er op, dat RUMPHIUS in de „Ambonsche Rariteitskamer" reeds een nauwkeurige beschrijving heeft gegeven van Belemnieten en Ammonieten op de eilanden Taliaboe en Kelang, waarop prof. WICHMANN het eerst de aandacht vestigde, en welke mededeeling aanleiding was tot de Siboga-expeditie en tot een nader onderzoek naar de gesteenten uit het Jura- of Krijttijdperk in het verre Oosten door Dr. VERBEEK, waardoor het bestaan dier formatie bevestigd werd. Door Prof. WICHMANN is in genoemd gedenkboek het aandeel van RUMPHIUS in het mineralogisch en geologisch onderzoek van den Indischen Archipel in 't bijzonder beschreven. Daaruit

blijkt, dat RUMPHIUS de eerste geweest is, die de aanwezigheid van versteeningen in den Indischen Archipel heeft geconstateerd en aangetoond, dat deze voorwerpen overblijfselen van organismen waren, in een tijd toen in Europa nog vele onderzoekers dien oorsprong ontkenden.

Vervolgens vindt men over de Molukken veel in VALENTIJN'S *Oud- en Nieuw-Oost-Indië*, 1724, verzameld. Ook vreemdelingen vestigden reeds in de 18de eeuw het oog op onderzoekingen van die eilanden. FORREST o. a. deed in 1774, 75 en 76 een *Voyage aux Moluques et à la Nouvelle Guinée*, par ordre de la Compagnie Anglaise, verschenen in 1780.

In de 19de eeuw hadden hier onderscheidene reizen plaats en verschenen werken daarover in het licht. Wij noemen: D. H. KOLFF JR. *Reize door den zuidelijken Molukschen Archipel en langs de westkust van Nieuw-Guinea*, gedaan in 1825—26. Met een kaart 1828, – waarop P. BRUINING in 1829 gaf *Eenige aanmerkingen*. Verder: J. OLIVIER, *Reizen in den Molukschen Archipel, naar Makasser* enz. in het gevolg van den Gouv. Gen. v. N. I. gedaan in 1824 en volgens de dagboeken en aanteekeningen van onderscheiden reisgenooten beschreven, 1834–37; Twee deelen; — J. B. J. VAN DOREN, *Herinneringen der laatste oogenblikken van mijn verblijf in de Molukken* 1852; – S. MULLER, *Reizen en onderzoekingen in den Ind. Archipel* 1828–1836 (Uitg. v. h. Instit. v. T. L. en V. N.I.) Met kaarten. Twee deelen 1857. — J. F. G. DRUMOND, *Fragment mijner reis door de Molukkos, Makjan en Batjan* 1856; — Mr. A. J. DUYMAER VAN TWIST, *Aanteekeningen betreffende een reis door de Molukken* van den Gouv. Gen. 1856; — T. J. WILLER, *Het eiland Boeroe, zijn exploitatie en Halfoersche instellingen.* Uitgegeven met bijdragen en toelichtingen in verband met de Europeesche kolonisatie in Ned. Indië door J. P. CORNETS DE GROOT VAN KRAAYENBURG 1858; – C. G. C. REINWARDT, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel in* 1821. Uit zijn nagelaten aanteekeningen opgesteld door W. H. DE VRIESE, (Uitgegeven van wege het Kon. Inst. v. T. L. en V. N.I.) 1858. – P. v. D. CRAB, *De Moluksche eilanden*, Reis van Z. E. den Gouv. G. CH. F. PAHUD door den Molukschen Archipel 1862. — G. B. H. VON ROSENBERG, *Reis naar de Z.O. eilanden gedaan in* 1865 (Uitgeg. v. h. K. Inst. v. d. T. L. en V. N. I. 1868). – G. W. W. C. Baron VAN HOËVELL, *Ambon en meer bepaaldelijk de Oeliassers, geogr., ethnogr., politisch en historisch.* Met kaart der Oeliassers 1875 ibid. *De Kei-eilanden.* Met kaart (Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII;) — ibid. *De Aroe-eilanden*, geographisch, ethnographisch en commercieel, met kaart. (T. Bat. Gen. XXXIII). — A. LIGTVOET, *Beschrijving en geschiedenis van Boeton.* Met kaart 1877. – H. W. VAN MALSEN, *Batjan. Overzicht van dit eiland.* (Ber. Utr. Zendingsvereen. 1881). — F. S. A. DE CLERCQ, *Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate.* Met platen en schetsen 1890. — *Verslagen van de wetenschappelijke opnemingen en onderzoekingen op de Kei-eilanden* 1889–90 door H. A. W. PLANTEN en C. J. M. WERTHEIM in opdracht van het K. N. A. Gen. Met kaart (Tijdschr. v. h. K. N. A. Gen. 1893). — C. M. PLEYTE, *Ethnogrophische atlas van de Zuidwester en Zuidoostereil.*, op last van het K. N. A. Gen. samengesteld 1893. – Dr. J. G. F. RIEDEL heeft in zijn lijvig boek: *De Sluik- en Kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua*, uitgegeven met ondersteuning van het Kon. N. A.

Gen., 1886, over dit voor dien tijd nog onvoldoend bekend terrein een beter licht verspreid en een nagenoeg volledig overzicht van het beschavingsstandpunt eener tamelijk afgezonderde bevolking gegeven, die in menig opzicht veel van haar oorspronkelijkheid heeft behouden. De Noorsche kapitein J. ADRIAN JACOBSON ontving in 1887 van het Berlijnsche Museum für Völkerkunde de opdracht de eilanden in de Bandazee tot het verzamelen van ethnographische gegevens rond te reizen, en hieraan is te danken het werk JACOBSON, *Reise in die Inselwelt des Banda-Meeres*, bearbeitet von PAUL ROLAND. Mit einem Vorwort von RUDOLF VIRCHOW, eigenlijk een rapport over de verzamelde voorwerpen.

A. HUETING beschreef het district Tobelo op de oostkust van Halmaheira (T. K. N. A. Gen. 1905 II pag. 604); J. FORTGENS beschreef N.W. Halmaheira (Med. Ned. Zend. 1905).

Voor de kennis der natuurlijke gesteldheid van de zeeën in dit gebied is de Siboga-expeditie van groot belang geweest, welke wetenschappelijke publicatie wij vroeger noemden (I pag. 27), terwijl het boek van Mevr. A. WEBER—VAN BOSSE, *Een jaar aan boord der Siboga*, menige mededeeling bevat voor de kennis der kusten en havens, die bezocht werden.

Prof. K. MARTIN gaf in de twee eerste deelen van zijn boek *Reisen in den Molukken, in Ambon, den Uliassern, Seram und Buru*, 1894, een „Schilderung von Land und Leute."

Wij wezen er boven op, dat RUMPHIUS reeds beteekenis heeft gehad voor het geologisch onderzoek der Molukken. Eerst in de laatste twee decenniën der 19de eeuw vestigde men nader de aandacht op de beteekenis der Molukken in geologisch opzicht. In het oosten van den Archipel, waar noch kolen noch ertsen van belang bekend waren, bestond uit economische overweging weinig aanleiding tot geologisch onderzoek. Toen het onderzoek van den mijningenieur JONKER in 1872 op Timor naar kopererts geen resultaat gaf, bleef verder onderzoek lang achterwege. Voor wetenschappelijke doeleinden echter biedt het oosten een belangrijk terrein van onderzoek. Dit werd vooral duidelijk, doordien WICHMANN in 1889 lagen der Triasformatie en fossielen uit de Juraformatie (lias, dogger, waarschijnlijk ook witte jura) op Rotti vond (*Bericht über eine im Jahre 1888—1889 ausgeführte Reise nach dem Indischen Archipel*. Tijdschr. K. N. Aard. Gen. 1892), terwijl spoedig daarop door H. F. C. TEN KATE op Timor rolsteenen van Trias werden gevonden (*Verslag eener reis door de Timorgroep en Polynesië*, Tijdschr. K. N. A. Gen. 1894). Deze vondsten, in verband met die van aptychen en belemnieten in kalkrolsteenen van Boeroe door MARTIN (Reisen in den Molukken I, pag. 369) in 1892 en de ontdekkingen van Jura en Trias op Borneo, leidde tot het vermoeden, dat zoowel Jura als Trias op verschillende eilanden in het oosten zou gevonden worden. De hevige aardbeving op Ambon in 1898 was aanleiding, dat men een geologisch onderzoek van Ambon noodzakelijk achtte, hetwelk aan Dr. VERBEEK werd opgedragen, die daarbij een uitgebreide verkenningstocht deed door het Oosten van den Archipel. Aan Dr. VERBEEK hebben wij hierdoor te danken de volgende studiën: 1. *Kort verslag over de aardbeving te Ambon op 6 Jan. 1898* (Bijv. b. d. Javasche Courant 20 Jan. 1899 n°. 6). — 2. *Over de geologie van Ambon* (Verh. Kon. Akad. v. Wetensch. 2de Sectie VI.

1899 n°. 7 en VII, 1900 n°. 5). — 3. *Voorloopig verslag over een geologische reis door het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel* 1899. (Bijv. bij de Jav. Courant, van 17 Aug. 1900 n°. 66). — 4. *Geologische beschrijving van de Banda-eilanden* (Jaarb. v. h. Mijnw. 1900). — 5. *Geologische beschrijving van Ambon* (Jaarb v. h. Mijnwezen 1905), terwijl nog een derde verslag „*Molukkenverslag*" in bewerking is. Van Prof. MARTIN is in 1903 compleet verschenen *Reisen in den Molukken, Geologischer Theil* (Ambon, Oeliassers, Boeroe).

II. BESCHRIJVING DER MOLUKKEN.

a. Algemeen overzicht.

Natuurlijke gesteldheid.

Onder den naam Molukken, ook wel de Specerij-eilanden genoemd, verstond men aanvankelijk alleen de vijf kleine eilanden ten W. van Halmaheira met Ternate als belangrijkste eiland. Later werden onder dien naam wel samengevat alle eilanden en eilandengroepen tusschen Celebes en Nieuw-Guinea gelegen, in het Z. gaande tot Timor. Deze algemeene aanduiding der vele eilanden, gemakkelijk in de geographie, volgen wij. Van waar de naam Molukken afkomstig is, valt niet te zeggen; enkelen vermoedden, dat hij een verbastering zou zijn van „Toloko", een plek ten N. der hoofdplaats Ternate; anderen spraken de meening uit, dat een verkeerd verstaan woord uit de inlandsche talen de naam deed ontstaan. In elk geval vindt men bij de oude Portugeezen en Spanjaarden (Pigafetta en Barros) den naam Maluco of Malucco reeds gebruikt, welke schrijvers de Molukken beschreven als de eilanden der kruidnagelen, terwijl men in het begin der 17de eeuw dien naam reeds tot de andere eilanden uitbreidde. De naam Groote Oost werd door de Nederlandsche zeelieden aan de Molukken wel gegeven, omdat deze aanvankelijk het hoofddoel van hun tochten uitmaakten.

De eilanden der Molukken zijn geographisch in een drietal groepen te verdeelen: 1. in het noorderdeel, bestaande uit Halmaheira met de omliggende eilanden; 2. Amboina met Boeroe, Ceram en de omliggende eilanden en 3. de Bandagroep met de vele eilanden ten zuiden hiervan tot Timor. Deze verschillende eilandengroepen, die administratief vroeger het Gouvernement der Molukken uitmaakten, zijn thans ge-

splitst in de Residentie Ternate, ten N. der Ceramzee, en de Residentie Ambon, de zuidelijk daarvan gelegen eilanden.

De eigenaardige gesteldheid van het bodemrelief in dit gedeelte van den Archipel hebben wij reeds beschreven (I, pag. 30–35), en daarbij hebben wij gewezen op het ontstaan van deze zeeën en eilanden. De geheele Molukken vormen een ingressiegebied, waar de zeeën zijn ontstaan door herhaalde instortingen of inzinkingen van aardschollen. Deze instortingen hadden waarschijnlijk niet op eens plaats, maar in verschillende geologische perioden en herhaalden zich nu hier, dan daar. Daaruit wordt de zeer verschillende diepte der zeebekkens verklaarbaar. Men kan zich voorstellen, dat het land in het gebied der Molukken, met de solide, zware aardschollen van Australië en Nieuw-Guinea aan den eenen kant en den eveneens vasteren aardbodem van den westelijken Archipel aan den anderen kant, als drempel tusschen de inzinkingsgebieden van twee groote oceanen, in een labielen toestand verkeerde, waar de aardkorst door druk werd verscheurd, en de verbrijzelde bodem gedeeltelijk wegzonk in de diepte, terwijl enkele brokstukken bleven bestaan of opperstten. Vulkanen en aardbevingen, die hier veel voorkomen, zijn de overblijfselen van dat vervormingsproces, hetwelk nog geenszins heeft opgehouden te werken.

De Moluksche eilanden zijn schier alle bergachtig, vele van vulkanischen aard (zie I, pag. 96 enz.), en de niet vulkanische van verschillende formatie. Alle zijn klein; sommige bestaan slechts uit een enkelen vulkaan. Daardoor zijn er nergens belangrijke rivieren. Het klimaat komt met dat van Celebes overeen; de tijd van regenval en de hoeveelheid van den neerslag wordt behalve door de moessons beheerscht door het relief der eilanden en door de ligging der plaatsen ten opzichte van het bergland. Uit het overzicht van de regenverdeeling (pag. 433) blijkt, dat in de zuidelijkste gedeelten van den Oostelijken Indischen Archipel de maanden Juli, Aug., Sept. en Oct., gedeeltelijk ook Nov., zeer droge maanden zijn. De oostmoesson staat dus in deze gewesten onder den invloed van Australië, en die invloed vermindert verder noordwaarts. Zelfs heeft men op de Z. kusten van Ceram, Ambon en Saparoea een maximum in de maanden Mei tot Sept. met minima in Nov., Dec., Jan. en Febr., maar van beslist droge

maanden is hier geen sprake. In den aequatorialen gordel zijn de verschillen in regenval zeer gering voor de onderscheidene maanden des jaars. Op N. Celebes valt het maximum meer in de maanden Dec.—Maart, als de N.O. passaat waait. Men moet echter ook hier bij de cijfers der regenverdeeling de ligging der plaatsen van waarneming ten opzichte van het bodemrelief in aanmerking nemen, zoodat de tegengestelde kusten van hetzelfde eiland dikwijls veel in regenval verschillen. In den W. moesson bijv. heerscht op Noord-Boeroe regen, op Zuid-Boeroe droogte, in den O. moesson juist omgekeerd, en met de kusten van Ceram is hetzelfde het geval. Zoo op vele eilanden.

De bodem is over 't geheel goed geschikt voor den plantengroei, maar nog al verschillend van vruchtbaarheid. Bij de westelijke eilanden van den Archipel vergeleken, staat de vruchtbaarheid achter. Boeroe schijnt in het Oosten het meest vruchtbaar te zijn. De rijstteelt is in de Molukken weinig van beteekenis; sagoe is het hoofdvoedsel, die in groote hoeveelheid van Halmaheira en Ceram wordt verkregen. Verder zijn bodem en klimaat hier bijzonder geschikt voor de teelt van specerijen, vooral kruidnagelen en muskaatnoten (zie I, pag. 524—528). Op onderscheidene eilanden vindt men ook zware bosschen, die goede houtsoorten leveren.

Bevolking en economische toestanden.

De oorspronkelijke bevolking der Molukken wordt als Alfoeren aangeduid (zie pag. 434). Op tal van eilanden komen de bewoners in het binnenland nog wel in oorspronkelijken toestand voor, maar langs de kusten en op andere veel bezochte eilanden is door het handelsverkeer de bevolking zoo vermengd geworden, dat het moeielijk is na te gaan, welke elementen er zich in hebben opgelost. Makassaren, Boegineezen, Javanen, Maleiers en anderen van de volken uit het Westen hebben het hunne tot die vermenging bijgedragen, Portugeezen en Nederlanders hebben van Europa uit hun invloed uitgeoefend. Van alle Westersche natiën hebben de Portugeezen door gewoonten en taal op de Inlandsche maatschappij van de Molukken de meest zichtbare verandering teweeggebracht. De eenvoudige leefwijze der Portugeezen, o. m. het spaarzaam gebruik van sterke dranken, hun gemakkelijk-

heid om zich naar plaatselijke gebruiken te schikken, en het geringe bezwaar der Inlanders om het Portugeesch aan te leeren, droegen veel daartoe bij. Bij meer beleidvol optreden der Portugeezen zouden zij hier niet door de Hollanders verdrongen zijn; hun staatkundige fouten echter baanden voor dezen den weg. Zoo zijn er na drie eeuwen van Nederlandsche heerschappij nog talrijke sporen van Portugeeschen invloed in het volksleven over. Verder liggen de Molukken in een overgangsgebied naar Nieuw-Guinea, waardoor ook Papoeasche elementen der bevolking op enkele eilanden voorkomen, evenals Australische emigranten uit het planten- en dierenrijk (zie I, pagg. 238 en 274 enz.). De godsdienst is door den invloed der vreemden in de Molukken voor een gedeelte de Mohammedaansche geworden, hoewel de Islam er niet diep gaat, en voor een gedeelte is het Heidendom bewaard gebleven. In de residentie Ambon hebben velen het Christendom aangenomen. Onder den mantel der van elders ingevoerde godsdiensten is echter overal de oude natuurgodsdienst nog diep in het hart der bewoners gegrift, wat bij vele gelegenheden zich openbaart. (Zie I, pag. 335). De invloed van vreemden heeft de talen en dialekten der onderscheidene eilanden in den loop der tijden zóó gewijzigd, dat men wel eens getwijfeld heeft aan rasgemeenschap der Alfoersche stammen, en de vraag is opgerezen, of niet verschillende rassen zich hier gevestigd hebben.

De Molukken hebben in vroeger eeuwen een groote economische beteekenis gehad voor Nederland. Over de „Groote Oost" liggen de bouwvallen van factorijen en sterkten der oude Compagnie verspreid als gedenkteekens van haar vroegere werkzaamheid en ondernemingsgeest in deze gewesten. Doch helaas! van dien bloeitijd is weinig meer over. Alles heeft zich vereenigd om deze door de natuur zeer rijk begunstigde gewesten zoo diep mogelijk te doen zinken. Het streng toegepaste monopoliestelsel der Compagnie, naast de geheele verwaarloozing van de Inlanders, brachten de Molukken in een toestand van verval, deed een geest van onverschilligheid bij de bevolking geboren worden, waarop de latere pogingen tot opbeuring dikwijls afstuitten. (Zie I, pag. 524—530). De zeeroof was een euvel in het oosten van den Archipel, dat langen tijd vele kusten onveilig maakte (zie J. H. P. E. Kniphorst, *Een korte terugblik op de Molukken* Ind.

Gids 1888 II pag. 465). Hierdoor is de geestkracht dezer gewesten te gronde gegaan. Ook al heeft men in de laatste jaren getracht de toestanden op deze eilanden te verbeteren, en al is er wezenlijk verbetering bemerkbaar, de oude welvaart kan men hier niet weer verwachten, sedert het economisch zwaartepunt der koloniale produkten voor de wereldmarkt niet meer ligt in de specerijen of in andere voortbrengselen der Molukken.

De bodem der meeste eilanden van de Molukken is vruchtbaar, en het klimaat is er gunstig, zoodat hierdoor geheel in de behoeften der bewoners kan worden voorzien. Muskaatnoten en foelie worden meest door Banda, kruidnagelen door de Oeliassers uitgevoerd. Doch wegens de dun gezaaide bevolking, die geen zwaren strijd heeft te voeren om in de noodzakelijke behoeften te voorzien, en die dus niet geprikkeld wordt tot productie, alsmede door het gemis aan werkkrachten, geschiedt de voortbrenging voor de markt niet op groote schaal. Ook de nijverheid is er gering en belooft niet zich in den eersten tijd veel te zullen ontwikkelen.

Een belangrijk bedrijf in deze gewesten is de visscherij met fuiken in vele soorten, maar ook met lijn en hengel, zoowel uit prauwen in open zee als op het strand, en met harpoenen en werpspietsen. Op Nieuw-Guinea gebruikt men pijl en boog. Ook de paarlvisscherij vindt men bij vele eilanden (zie I, pag. 547).

In de binnenlanden van onderscheidene eilandjes is het geld nog weinig bekend en bestaat meest onmiddellijke ruilhandel.

b. Beschrijving der eilandengroepen.

De Residentie Ternate. De residentie Ternate omvat een groot aantal eilanden en gedeelten van eilanden, waartoe als uiterste deelen behooren het oostelijk gedeelte van Celebes om de Golf van Tomaiki in het W. en de eilanden bij Nieuw-Guinea in het oosten. Geographisch is dit gebied voor een overzicht het best in te deelen in eenige eilandengroepen en gewesten: 1. de Halmaheira-groep, 2. de Batjan-groep, 3. de Obi-groep, 4. de Soela-eilanden, 5. de Papoea-eil. en 6. Oost-Celebes.

Staatkundig kunnen in deze residentie onderscheiden worden: 1. Gouvernementsgrondgebied, 2. Gebied van het landschap Ternate, 3. Gebied van het landschap Tidore en 4. Gebied van het landschap Batjan. Deze laatste drie zijn sultanaten.

De geographische gedeelten zullen wij kortelijk de revue doen passeeren, en daarbij tevens met enkele woorden de aandacht vestigen op de inlandsche staatkundige toestanden.

I. DE HALMAHEIRA-GROEP. Deze eilandengroep bestaat uit: 1. het eiland Halmaheira, 2. de eilanden Ternate, Hiri, Tifoeré en Mojaoe, 3. de eilanden Makjan, Motir, Miskin, Kajoa, Waidoba, de Goaritji-groep, Gaäne en Damar en 4. de eilanden Tidore, Maitara, Maré en Tilango. (Filonga). Alleen bij enkele staan wij iets nader stil.

1. Het eiland Halmaheira. – Halmaheira (= moederland, groot land) heeft met de kusteilandjes een oppervlakte van 18 415 K.M. Het eiland bestaat uit vier schiereilanden, door diep indringende golven gescheiden, een verkleinde afbeelding van Celebes. De schiereilanden worden gevormd door bergketens, welke in het midden zijn samengedrongen, meestal met dichte wouden bedekt. Onderscheidene toppen van het gebergte zijn van vulkanischen oorsprong. Talrijke rivieren stroomen van het bergland naar zee, doch geen van deze heeft veel belang. In het noordelijke district Galéla vindt men het meer van dien naam, van inlandsche kampongs omringd, ook met een christendorp, en andere meren.

Halmaheira is nog zeer onvoldoende bekend. Het aantal bewoners wordt op ± 30 000 geschat; het noordelijkste schiereiland wordt het dichtst bewoond. De bevolking bestaat deels uit heidensche Alfoeren, deels zijn zij tot den Islam overgegaan. De eersten hebben het volkseigene type het best bewaard. De vrouwen worden beschreven als ineengedrongen van gestalte, de mannen als krachtig gebouwd, sterk behaard en met regelmatige trekken, in den omgang vrij maar toch bescheiden en zeer hulpvaardig. De talen van dit eiland vormen een eigenaardige groep met vele dialecten (Zie I, pag. 302), die afwijken van andere, en ook op het eiland vindt men vele verschillen, zoodat bewoners van N. en Z. elkander niet kunnen verstaan. In de strandnegorijen verstaat men evenwel overal het Ternataansch.

Het hoofdvoedsel is sagoe met sagoeweer als drank, welke uit den arenpalm wordt getapt. Landbouw, jacht en visscherij vormen hoofdmiddelen van bestaan. Rijst, sagoe, kokosnoten, paarlemoer, tripang en damar zijn de hoofdvoortbrengselen. De bosschen zijn rijk aan goede houtsoorten, doch de afvoer er van is moeielijk wegens gebrek aan goede waterwegen. De handel, die niet belangrijk is, wordt meest gedreven door Chineezen en Makassaren van Ternate en door Tidoreezen; geld is er nog weinig in omloop; meest drijft men ruilhandel.

De landschappen in het noorden en zuiden van dit eiland behooren tot het sultanaat Ternate, die in het zuidoostelijke en oostelijke schiereiland tot het sultanaat Tidore, en een klein terrein, waar voorheen het Ned. fortje Dodinga gebouwd werd, vormt rechtstreeksch Ned. grondgebied. De lasten en diensten, tot welke de bevolking voor de Sultans van Ternate en Tidore verplicht was, zijn in 1877 door het Ned. gouvernement verminderd.

Het bergachtige en boschrijke eiland Morotai ten N.O. van Halmaheira levert sagoe en heeft vogelnestklippen. Bewoners van N. Celebes komen hier veel voor het kloppen van sagoe. Het behoort tot Ternate.

2. Ternate. Op korten afstand ten W. van Halmaheira ligt het eilandje

Ternate voor de baai van Dodinga. Het kleine eiland, nog geen vierk. geogr. mijl groot, heeft voornamelijk beteekenis als de zetel van het hoofd van het bestuur der residentie van dien naam en als de verblijfplaats van den sultan van Ternate. Het eiland bestaat schier enkel uit een werkzamen vulkaan, den z.g. Piek van Ternate, ongeveer 1600 M. hoog, de kruin gesplitst in vier toppen, met een krateropening aan den N. kant, die aan den N. en N.W. kant steil in zee loopt, terwijl de oostzijde de zachtste en uitgestrektste helling heeft. Hevige uitbarstingen en aardbevingen hadden er herhaaldelijk plaats; wij noemen die van 1608, 1635, 1653, 1673, 1686, 1737, 1835, 1839, 1840, 1855, 1862, 1871, 1897.

Het geheele eiland is dicht begroeid: op enkele kleine vlakten tusschen de lavaribben in het N. en N.O. vindt men rijst en djagoeng geteeld (echter niet voldoende voor de behoefte), aan den zachthellenden zuidkant cultuurgewassen en vruchtboomen: sagoepalmen, koffie, peper, kruidnagels, muskaatnoten enz. Het klimaat is er gezond, de lucht meest helder en zuiver en de hitte onder den invloed van de zee en den wind zelden hooger dan 30° C.

Op de zachte glooiing strekt zich langs de oostkust van het eiland de stad Ternate uit, in hoofdzaak bestaande uit drie hoofdstraten, welke evenwijdig met het strand loopen, en die door dwarsstraten met elkander verbonden zijn. Eigenlijk heet alleen het noordelijk deel, aanvangende bij de ruïne van het voormalig fortje Toloko of Hollandia, van steen gebouwd op een in zee uitstekende rots, Ternate. Hierop volgen de door Ternatanen bewoonde wijken, de z.g. „Soahsio" of negen kampongs, in wier midden de moskee en aan welker zuidelijk einde het paleis des sultans verrijst, een vervallen steenen gebouw op een heuvel gebouwd. Ten Z. daarvan ligt eerst de wijk der Makassaren en andere oostersche vreemdelingen, dan die der Chineezen en eindelijk die der Europeanen. Dit laatste, het zuidelijk deel der stad, is alleen gouvernementsgebied. De bevolking der stad bedraagt ruim 3000 zielen, waarvan 1840 Inl., 600 Chin., 211 Arab., 350 Europeanen.

De Inlanders, de echte Ternatanen, wonen overal verspreid op het eilandje, doch meest samengedrongen om het paleis van den Sultan. Het is een gemengd ras, dat in uiterlijk zich weinig onderscheidt van de Inlanders van den Archipel, doch een eigen taal spreekt, het z.g. Ternataansch, dat als het ware de lingua franca van den Molukschen Archipel in engeren zin is. Het Ternataansch wordt in de strandnegorijen van het uitgestrekte gebied van den sultan door handelaren gebezigd om met de bevolking om te gaan, en de Alfoeren, die tot den Islam overgingen, gebruiken het dikwijls meer dan hun eigen taal. De Ternataansche taal werd vroeger verbreid door de hoofden met hun soldaten, die de sultan naar de eilanden van zijn gebied zond om er het gezag te voeren, en die steeds Ternataansch spraken, zoodat de overige bevolking het ook moest leeren. In het schrift worden Arabische karakters gebruikt. De inboorlingen zijn allen „burgers" (zie pag. 454), en dus vrij van heerendiensten.

Ternate ligt te veel in een uithoek van den Archipel om een stad met belangrijken tusschenhandel te worden, en het mist eveneens een belangrijk achterland in de nabijheid, als Menado bezit. Wel wordt er handel op Halmaheira gedreven, maar toch een aanzienlijk productiegebied is dit niet. Slechts een paar

handelaars zijn in het bezit van kleine schoeners, hoofdzakelijk voor reizen naar Nieuw-Guinea, en de stoomvaart bepaalt zich tot het aandoen der schepen van de Pakketvaart, tweemaal 's maands. De reede, oudtijds bij het fort Oranje, doch wegens verzanding verlegd naar het Residentiehuis, is veilig bij alle winden. Voor den uitvoer worden van verschillende eilanden hier aangebracht: tabak, hertshoorn, vogelhuiden, schildpad, was, damar, haaivinnen, gedroogde en gezouten visch, tripang, massooi, parelen, paarlemoerschelpen, coprah en eenige koffie. Ingevoerd worden: katoenen en wollen goederen, glas- en aardewerk, garens, rijst, was, runderen, opium (door het Gouvernement) enz.

Van de vele vorstjes op deze eilanden had in de 13de eeuw die van Ternate zich weten te verheffen boven die der andere staatjes en zelfs zijn gezag weten uit te breiden over vele eilanden. Nadat de vorst tot den Islam bekeerd was, nam hij in navolging van andere Indische vorsten den titel van Sultan aan. De grootste uitbreiding van gezag verkregen de sultans van Ternate van 1570–1583, toen hun gebied in het N. tot Mindanao, in het O. tot Banda, in het Z. tot Bima en in 't W. tot Makassar ging. In 1607 sloten de Hollanders een verdrag met Ternate tot het verleenen van wederzijdsche hulp tegen Portugeezen en Spanjaarden en omtrent den alleenhandel in kruidnagelen. In den eersten tijd van het optreden der Nederlanders in de Molukken vormden de nagels hier het hoofdartikel van den handel, doch de nagelteelt is te gronde gegaan.

De Sultan van Ternate, wiens inlandsche titel „Kolano" luidt, heeft het bestuur over het eiland Ternate en verder over de tot het rijk Ternate behoorende eilanden en gewesten, als de tusschen Tidore en Batjan gelegen eil. Motir, Makjan, de Kajoa- en Goaritji-eil., Noordelijk en Zuidelijk Halmaheira met eilandjes, de eil. Morotai en Rau, over de Soela-eil., den Bangaai-Archipel, de eilanden Manoewi en Wowoni en nog veel andere (Zie volledige opsomming in de Reg. Alm. v. N. I.). Alleen enkele kleine gedeelten hierin zijn Gouvernementsgebied. De Sultan wordt, zonder bepaalde erfopvolging, aangesteld door het Ned. Gouvernement, van hetwelk hij zijn gebied in leen heeft, en dat hij bestuurt volgens het gesloten contract. Het laatste is van 1880. De Sultan mag zijn rijk niet aan een andere natie afstaan, daarmede geen verbond sluiten. Het Gouvernement heeft het recht alle Rijksgrooten en ambtenaren zonder uitzondering te benoemen en te ontslaan; benoemingen door den Sultan moeten vooraf aan het Gouvernement voorgedragen en daarna goedgekeurd worden. Het Ned. Gouvernement kan, als het dit verlangt, Europeesche ambtenaren vestigen, en, zoodra het dit goed vindt, zelf het bestuur over het geheele Sultanaat in handen nemen. Ter vergoeding van de in vroeger tijd uitgeroeide specerijen, geniet de Sultan jaarlijks een subsidie, evenzoo de Rijksgrooten e.a. De slavernij en het pandelingschap zijn sedert 1879 in het geheele sultanaat verboden. Ondernemingen van landbouw en mijnontginning mogen niet aan vreemdelingen worden toegestaan zonder toestemming van het Gouvernement; nieuwe belastingen mogen zij evenmin zonder toestemming invoeren.

3. Tidore. Tidore is een sultanaat, bestaande uit: 1. het eiland Tidore met omliggende eilandjes, 2. de twee oostelijke schiereilanden van Halmaheira en het

noordelijk deel van het zuidelijk schiereiland, 3 het eiland Gébé met de eilandjes Faoe en Gag en 4. alle eilanden tusschen de kusten van Halmaheira en Nieuw-Guinea. Men schat de bevolking op ongeveer 30 000 zielen, maar dat getal is zeer onzeker. De Sultan van Tidore is leenman van het Ned. Gouvernement; door contracten is de verhouding bepaald. Tegen schadeloosstelling heeft het Gouvernement het recht tot het heffen van in- en uitvoerrechten aan zich getrokken. Hoewel het rijksbestuur in hoofdzaak op dezelfde wijze geregeld is als te Ternate, schijnt het Tidorsche hof meer een westersch uiterlijk te hebben, zoodat prinsen en hoofden zich gemakkelijker onder Europeanen bewegen.

Tidore is een klein, bergachtig eilandje, de zuidelijke helft geheel ingenomen door een vulkanischen piek van 1500 M. hoog, (uitbarstingen er van zijn niet bekend) met kalen top en in het midden met zwaar woud begroeid. Aan de oostkust ligt de hoofdplaats Tidore, de residentie van den sultan, ook „Soahsio" of de negen kampongs geheeten, hoewel zij tegenwoordig uit 23 wijken bestaat. De huizen doen zich van verre voor als van steen gebouwd, maar bestaan naderbij gezien uit dubbele wanden van gevlochten bamboe met koraalsteen opgevuld en met kalk bepleisterd. Veel levert het eiland niet op; het aantal bewoners is niet bekend.

II. De Batjan-groep. Het hoofdeiland van deze groep is Batjan, door de Inlanders Dorokoesoe geheeten, ± 50 geogr. M. groot, gedeeltelijk met heuvels, gedeeltelijk bergachtig.

De bodem is begroeid met zwaar geboomte, dat goed timmer- en meubelhout oplevert, met sagoebosschen in de moerassige vlakten en aan de kust met klappers. Men vindt er steenkolen en goud. De eenige negorij van belang is Laboeha, waar op de kleine kuststrook, die gouvernementsgebied uitmaakt, ± 400 inl. christenen wonen. Naast deze negorij ligt de sultanswijk, waar nevens de hoofden eenige Chineezen verblijven. Het aantal onderdanen van den sultan bedraagt ongeveer 1200, allen Mohammedanen, velen opiumschuivers. Zij leven meest van vischvangst en van de inzameling van boschprodukten. Batjan is het kleinste sultanaat; het geheel der onder dat gewest ressorteerende bewoners bedraagt niet meer dan 3000.

III. De Obi- of Ombi-groep. Deze groep bestaat uit Groot-Obi (Ombi) met vijf kleinere eilanden en nog vele meest bergachtige eilandjes, die in 1683 door verkoop van den Sultan van Batjan aan de Compagnie kwamen en gouvernementsgrondgebied vormen. Een vaste bevolking wordt er niet gevonden, maar de eilanden worden druk bezocht door lieden van Batjan, Makjan, Tidore enz., die er sago kloppen, in de bosschen wilde muskaatnoten, damar en rotan verzamelen en in de omringende wateren gaan visschen en naar parelen en paarlemoerschelpen duiken.

IV. De Soela-eilanden. De Soela-eilanden, behoorende tot het sultanaat Ternate bestaan uit een groep van drie groote en onderscheidene kleine eilanden, de groote bekend als: Taliaboe, Mangolé en Soelabesi. De bevolking bestaat meest uit Alfoeren in de binnenlanden en Mohammedanen aan de kust. De voornaamste voortbrengselen zijn padi, maïs en sagoe. De geoogste padi dient voornamelijk tot betaling der verschuldigde belasting, tot ruilmiddel tegen

lijnwaden en tot versnapering, terwijl maïs en sagoe hoofdvoedsel zijn. De boschprodukten zijn was, damar en rotan. De bevolking van Soelabesi weeft sarongs van Europeesche garens. Vroeger waren deze eilanden een schuilplaats voor zeeroovers, thans niet meer. Senana, een goed onderhouden kampong, is de hoofdplaats op Soelabesi, met een vervallen fort.

V. De Papoea-eilanden. Onder dezen naam kan men de eilanden tusschen Halmaheira, de Obi-eilanden en Nieuw-Guinea samenvatten, een groot aantal eilanden, waarvan Gebeh, Waigeoe, Batanta, Salawati en Misool de grootste zijn. Meest zijn het bergachtige eilanden, bedekt met bosschen, die uitmuntend timmerhout opleveren, terwijl er verder sagoe-, kokospalmen muskaatnoten enz. veel voorkomen. De zee is rijk aan visch, schildpad en tripang, en dicht bij de kust van Nieuw-Guinea vindt men parelbanken. Al deze eilanden behooren officieel tot het gebied van den sultan van Tidore, doch zijn gezag is sedert het verbod van de hongi-tochten sterk achteruit gegaan. De bevolking behoort tot de Papoea's.

De residentie Amboina.

De eilanden in het Z.O. van den Archipel zijn administratief vereenigd tot de residentie Amboina. Deze naam is wellicht de omschrijving van den inlandschen naam „Noesa Japono" (d. i. = neveleiland) door het Maleische „amboen", „emboen" (= nevel of dauw) voor Ambon en werd door de Nederlanders overgenomen. Voor de residentie wordt de naam „Amboina" gebruikt, het bepaalde eiland noemt men „Ambon." De residentie Amboina bestaat uit de volgende eilanden met daartoe behoorende kleinere eilandjes: Ambon, Oma of Haroekoe, Honimoa of Saparoea, Noesa Laoet, Boeroe, Manipa, Kelang, Bonoa, Amblau, Ceram, de eigenlijke Banda-eil., de Zuid-Ooster- en Zuid-Wester-eilanden, de Aroe-eilanden, de Kei-eilanden, de Tenimber-eil. of Timorlaoet-groep en de groep van Babber.

De bovengenoemde eilanden waren van ouds bijzonder bekend door de specerijen en werden daarom bezocht door Ternatanen, Tidoreezen, Javanen en Makassaren, waarvan de beide eerstgenoemden zich op onderscheidene plaatsen vestigden en zelfs de bewoners onderwierpen. Nadat in 1599 Van Waerwijck hier kwam en hem werd toegestaan handel te drijven te Hitoe Lama, werd reeds het volgende jaar de hulp ingeroepen van Steven van der Hagen om de Portugeezen te verdrijven, en in 1605 werd het kasteel Kota Laha op Leitimor veroverd, en Frederik Houtman trad als eerste gouverneur op. Sedert was de hoofdzetel der Compagnie hier gevestigd, en het verder uitgebouwde fort ontving den naam Nieuw Victoria. Van Ambon uit werd vervolgens dit gedeelte van den Archipel door de Nederlanders beheerscht. Ambon was de hoofdplaats van het Gouvernement der Molukken, waartoe ook de noordelijke gedeelten behoorden, dat in 1867 werd gesplitst. Van hier uit werd ook de egoïstische koopmanspolitiek gedreven, die de welvaart en den economischen zin der bevolking te gronde deed gaan. Ook al werd in 1824 gelast, dat de hongi-tochten moesten worden afgeschaft, en dat de aanplant van kruidnagelen vrij mocht geschieden, ook al werd de verplichte teelt en levering in 1867 voor goed opgeheven (zie

I, pagg. 523--523), daarmede werd de welvaart niet hersteld, want de gevolgen van de verkeerde politiek werkten nog lang na bij de bevolking. „Alle middelen, tot dusver beproefd om de bevolking tot welvaart te brengen, waren vruchteloos", zegt de heer VAN HOEVELL (1875). „Zoo opheffing van het specerijmonopolie, openstelling van de havens en de aanneming van een vrijhandelstelsel, afschaffing van allen gedwongen cultuurarbeid, (om de bevolking smaak te doen verkrijgen in vrijwillig werk), beperking der heerendiensten tot een minimum, aanmoediging van den landbouw en nuttige cultures (zelfs door het geven van rentelooze voorschotten), een vrijzinnig passenstelsel, een beter onderwijs op de scholen, alles zonder vrucht. Elke poging tot verbetering stuit af op de inertie van den Amboneesʼ, een gevolg van de weinige behoeften, die hij kent, en de gemakkelijkheid, waarmede hij in zijn dagelijksch voedsel (sagoe, visch en sagoeweer) kan voorzien. Niettemin wordt er geen gebrek geleden: de Ambonees heeft voldoende tot onderhoud van zich en zijn gezin, is goed gekleed, bewoont stevige, soms nette huizen, en heeft bij geringen arbeid altijd voldoende over om feesten te vieren, en dit niettegenstaande hij er zelden toe zal overgaan zich op oneerlijke wijze te verrijken, en nergens de veiligheid van personen en goederen iets te wenschen overlaat."

De Amboneezen, waarmede meer speciaal werden aangeduid die Inlanders welke den Christelijken en den Mohammedaanschen godsdienst hebben aangenomen, terwijl de Heidenen als Alfoeren worden aangeduid, zijn door vermenging bij de veelvuldige aanraking met andere inlanders van den Archipel en van Westerlingen veel van type veranderd. Zij kenmerken zich door vrij donkere gelaatskleur, kroezig of golvend haar, platten neus met vooruitstekenden mond, eenigszins dikke lippen en krachtigen, regelmatigen lichaamsbouw. De vrouwen zijn meestal tenger. Men onderscheidt bij de Christenen en Mohammedanen de burgers (zie ook pag. 453) (orang bébas) en de negorijlieden (orang negri). De eersten zijn afstammelingen van inboorlingen, die wegens in vroeger tijden aan de Compagnie bewezen diensten van alle verplichte werkzaamheden werden vrijgesteld, behoudens deelneming aan de Ambonsche schutterij. Daardoor achten zij zich hooger dan de negorijlieden, zij kleeden zich anders. Niet zelden waren zij daardoor zeer aanmatigend. De Ambonsche schutterij is opgeheven. De negorijlieden vormen de echte inlandsche bevolking.

De voornaamste produkten dezer eilanden zijn: sagoe, kruidnagelen, notenmuskaat en timmerhout. Met uitzondering van het zuidelijk schiereiland van Ambon en de Oeliassers vindt men overal uitgestrekte sagoebosschen. De nagelcultuur is door de lage prijzen eenigszins verwaarloosd. De cultuur van muskaatnoten is hoofdzakelijk bepaald tot de Banda-eilanden; hoewel ook elders noteboomen werden aangeplant schijnt het alcaloïd-gehalte daar niet zoo goed te zijn. De aanplant van klapperboomen tot bereiding van coprah neemt toe. Goed timmerhout leveren Ceram en de Kei-eilanden; een Europeesche firma voert van hier uit. De Inlandsche bevolking verbouwt nog rijst op ladangs, maïs, bataten, oebi, suikerriet, peulvruchten, gierst en vooral worden vruchtboomen geplant, waaronder pisang en papaja gezocht zijn. De nijverheid bepaalt zich tot het tappen van sagoeweer, het vlechten van doozen en matten, op de

Oeliassers het bakken van potten. Scheepsbouw wordt als tak van nijverheid alleen uitgeoefend op de Kei-eilanden. Vischvangst heeft op kleine schaal plaats. De Aroe-eilanden zijn het rijkst aan pareloesters; bij de Temimber-eil. en Zuidwester-eil. komt veel tripang voor.

De uitvoer van Amboina in 1904 bestond hoofdzakelijk uit de volgende artikelen.

Notenmuskaat 938 787 K.G. (*f* 938 787), naar Nederland (547 973 K.G.), Singapore (342 218 K.G.), Amerika (25 085 K.G.), Italië (6321 K.G.)

Foelie 287 249 K.G. (*f* 430 873), naar Nederland (197 566 K.G.), Singapore (76 809 K.G.), Amerika (11 423 K.G.).

Paarlemoerschelpen voor *f* 243 299, naar Engeland (*f* 148 546), Singapore (*f* 78 500), Frankrijk (*f* 11 728).

Verder schildpad, voor *f* 26 000, meest naár Frankrijk; vogelhuiden voor *f* 8511, gom-copal *f* 10 600, coprah voor *f* 1701.

Bij slechts enkele eilanden kunnen wij iets nader stilstaan.

1. Ambon. Het eiland Ambon, ten Z. van het westelijk uiteinde van Ceram gelegen, tusschen 3° 28′ en 3° 48′ Z.Br., bestaat uit twee schiereilanden, die bij Paso door een smalle strook alluvium van 3 – 5 M. hoog verbonden worden. Het noordelijk gedeelte, Hitoe, en het zuidelijk, Leitimor, vormden tot voor betrekkelijk korten tijd twee afzonderlijke eilanden. Nog een viertal zeer kleine eilanden liggen nabij de kust, en tezamen beslaan zij een oppervlakte van 762 K.M.², ongeveer $^1/_3$ der provincie Groningen. Leitimor is bergachtig doch met alluviale vlakten van eenige uitgebreidheid; de toppen hebben een hoogte van 230 tot 625 M. hoogte. Eigenaardig is de terreinvorm der terrassen, waarmede achter Ambon de bodem stijgt. Hitoe is veel grooter dan Leitimor; de bergen Wawani en Salhoetoe gaan hier tot 1100 en 1225 M. De bergen liggen hoofdzakelijk in het westen en in het oosten; het zuiden is lager en vertoont talrijke terrasvormig opklimmende, platte ruggen.

Ambon heeft een aanzienlijken regenval, gemiddeld 3625 m.M. per jaar, waarvan $^2/_3$ valt in de 4 regenmaanden Mei tot en met Aug., terwijl de overige 8 maanden tezamen slechts $^1/_3$ van den regenval hebben. Hoewel er talrijke rivieren ontstaan in het bergland, kunnen zij zich bij gemis aan vlak terrein nergens tot bevaarbare stroomen ontwikkelen.

De hoofdplaats is Ambon, de zetel van den resident met 7916 zielen, waarvan 6449 Inlanders, 733 Europ., 447 Chin. en 287 Arabieren. Het fort Nieuw Victoria ligt aan het strand; het is een onregelmatige zevenhoek met bastions, kazernen, officierswoningen, gouvernementsbureaux enz. Ten W. en Z.W. van het fort wonen de Europeanen, ten Z. hiervan ligt het Chineesche kamp. De stad is een regelmatig gebouwde plaats met ruime en zindelijke straten, en vele van steen gebouwde, naast elkander staande huizen.

In het geheel telt Ambon 47 negorijen en eenige uitsluitend door burgers bewoonde kampongs. Elk der negorijen vormt een op zich zelf staande gemeente, met eigen hoofd of regent, die door de bevolking gekozen en door het Gouvernement benoemd wordt, doch daardoor nog geen bezoldigd ambtenaar is. Het ambt wordt zooveel mogelijk erfelijk gehouden. De heerendiensten zijn er af-

geschaft. Het negorij-volk is verdeeld in dati's, d. z. afdeelingen, die gemeenschappelijk grondbezit hebben en ook gemeenschappelijk de lasten daaraan verbonden, dragen. Het eigendomsrecht van den grond behoort aan de negorij.

Oma of Haroekoe, een klein eilandje ten O. van Ambon, in de volkstaal Noesa Halawani of goudeiland geheeten, komt in natuurlijke gesteldheid met Ambon overeen, hoewel de bergen minder hoog zijn. Saparoea, 2200 inw., waarvan 166 Europ. en 22 Chin., eveneens een klein eiland, levert kruidnagelen; staat onmiddellijk onder een controleur.

2. Boeroe en Ceram. Dit eerste eiland is ± 8800 K.M.² groot (± 4 maal zoo groot als Limburg), een bergachtig eiland met ongeveer 10000 zielen, meest inlanders, Alfoeren, Mohammedaansche vreemdelingen en een paar honderd Christenen, van Ambon afkomstig, burgers.

Ceram of Séram, juister Sérang en Séran, in de volkstaal Noesa-ina of Moedereiland geheeten, is het grootste der Ambonsche eilanden, ± 17195 K.M.² groot (ruim de helft van Nederland), een bergachtig eiland, dat in het binnenland nog onvoldoende bekend is, en waar wegen ontbreken. Omtrent het aantal bewoners heeft men nog geen zekerheid; in 1882 schatte men een totaal van 12000 Christenen en 16000 Mohammedanen op het eiland, meest strandbewoners, maar omtrent de Alfoeren in het binnenland loopen de opgaven ver uiteen. De voortbrengselen zijn sagoe, timmerhout, muskaatnoten en boschprodukten. De handel, die door vreemdelingen met inlandsche vaartuigen gedreven wordt, is meest ruilhandel.

3. De Banda-eilanden. Een der fraaiste plekjes van Nederlandsch Indië, en wellicht van de geheele aarde is Banda, zegt Dr. VERBEEK. Natuuronderzoekers en reizigers, die reeds een groot gedeelte van de aarde hebben gezien, zijn het er over eens, dat, al mogen de Alpen, de Himalaja en zooveel andere hooge gebergten een veel grootscheren indruk maken, geen terreinen in liefelijkheid de Banda-eilanden overtreffen. De Banda-groep bestaat uit verschillende eilanden, waarvan de middelste, Groot-Banda of Lontor, Banda Neira en Goenoeng Api dicht bij elkander liggen en fraaie baaien insluiten, die een veilige reede aanbieden voor schepen. De beide eerstgenoemde eilanden zijn van onder tot boven met bosschen bedekt, grootendeels notenmuskaatboomen, waartusschen enkele veel hoogere kanariboomen. De eilanden bestaan geheel uit tuinen van muskaatnoot-boomen, notenperken genoemd.

Goenoeng Api, de hoogste der drie eilanden, en van de geheele groep, vormt een contrast met de andere. Alleen in het benedengedeelte is die steile kegel met boomen en struikgewas begroeid, het bovenste gedeelte is geheel kaal en hier en daar met een wit of geelachtig zwavelbeslag bedekt. De Goenoeng Api (= vuurberg) is een werkzame vulkaan, die zelfs in zijn rustigste perioden heete dampen van stoom, vermengd met zwaveligzuur, uitstoot, en de zwavel doet aanslaan. Notenperken vindt men op dezen steenachtigen berg niet, in tegenstelling met de boven genoemde eilanden.

Rondom genoemde drie eilanden liggen nog 3 kleinere: Krakak, Kapal en Pisang en op grooteren afstand nog 4 andere: Sewangi, Ai, Roen en Rozengain, zoodat de geheele groep uit 10 eil. bestaat. Deze eilanden zijn van

vulkanischen aard en maken deelen uit van een grooten, ingestorten vulkaan, die overeenkomt met den Tengger (Zie II pag. 153). Herhaaldelijk zijn deze eilanden aan vulkanische aardbevingen ter prooi.

De eerste aanraking der Nederlanders met de Banda-eilanden had plaats in 1599, toen JACOB VAN HEEMSKERCK te Lontor kwam, kort daarop een verbond sloot met de hoofden en er tot het drijven van handel in noten een loge bouwde, en in 1619 werd de groep in bezit genomen. De bevolking, toen op ± 15 000 zielen geschat, verbreid over tal van welvarende dorpen, vooral Lontor, ging door oorlog en gebrek grootendeels ten onder, of is verhuisd naar de Zuidooster- en andere eilanden. Het tegenwoordig aantal bewoners, dat in de opgaven niet afzonderlijk vermeld wordt, zal ongeveer 9000 bedragen. Zij vormen meest nakomelingen van verschillende rassen, nl. van verschillende Europeesche natiën met oorspronkelijke Bandaneezen, Timoreezen, Timor-Laoet-eilanders, Cerammers, Boetonners, Ambonneezen, Galélareezen van Halmaheira, slaven en bannelingen uit verschillende oorden van den archipel, en in den laatsten tijd ook uit Javanen. De Europeanen zijn, behalve de ambtenaren, voor verre het grootste gedeelte sedert verscheidene geslachten kleurlingen, en met de perkeniers is dit schier zonder uitzondering het geval. De inlanders zijn deels Christenen, deels Mohammedanen of Heidenen. De visscherij is bijna de eenige tak van bedrijf; op handel en nijverheid leggen zij zich weinig toe, en alleen in den uitersten nood begeven zij zich bij perkeniers of andere ingezetenen in dienst. Zelfs de meesten der in 1868 vrij geworden perkhoorigen verkozen vaak liever in ledige armoede te leven, dan door vrijwilligen arbeid in hun bestaan te voorzien. In den laatsten tijd schijnt hierin echter verbetering te zijn gekomen.

De handel op de Banda-eilanden wordt meest door Chineezen gedreven; de Boegineezen hebben zich meest meester gemaakt van den handel op de Zuidooster- en Zuidwestereilanden. De Banda-eilanden worden voor een groot gedeelte ingenomen door notenperken (plantages): op Banda-Neira 3, op Lontor 25, op Ai 6. Op Goenoeng Api, dat geen vaste bevolking heeft, vindt men geen muskaatnotenboomen, maar aan de kusten groeien kokosboomen; op Rozengain zijn van gouvernementswege djati-boomen geplant (ruim 65000) (Zie over de notenproductie enz. I, pag. 526).

4. De Zuidooster-eilanden. De Zuidooster-eilanden vormen een eilandengroep ten Z.O. van Banda, de Zuidwester- ten Z.W. van dit eiland. Elk van deze beide bestaat weder uit onderscheidene groepen en eilanden. Tot de Zuidooster-eilanden behooren o.a. de Tenimber- of Timorlaoet-eil., de Kei-eil., de Watoebéla eilanden en de Goram-eilanden.

De Tenimber-eilanden, tezamen ongeveer 8250 K.M². groot, behoorden langen tijd tot het minst bekende gedeelte van den Archipel. Over 't geheel zijn deze eilanden laag, op zijn meest hebben enkele lage heuvels, en het hoogste punt van de groep is de niet werkzame vulkaan op het onbewoonde Laibobar, ongeveer 550 M. hoog. De eilanden liggen op en te midden van een uitgestrekte koraalformatie, die in de tusschen liggende straten overal gevaarlijke riffen doet ontstaan.

De bevolking, die op 13000 tot 19000 geschat is, heeft sluik haar met

lichtbruine huidkleur en vertoont dus nog niet de kenmerken van de Papoea's. Van den landbouw maken zij weinig werk, en de tuinbouw wordt meest verricht door de vrouwen. Op de eilanden komen wilde en tamme varkens voor, op Jamdéna, het grootste eiland, vindt men nog kudden wilde karbouwen. De uitvoer bestaat voornamelijk uit tripang, karet, haaivinnen, paarlemoerschelpen en kamoeni-hout. De handelaars komen meest van Makassar.

De Kei-eilanden, door de inboorlingen Ewaf-eil. genoemd, vormen een talrijke groep kleine eilandjes, gelegen op het onderzeesche laagplateau, dat de de Banda-zee in het Oosten omgeeft, en naar de Arafoera-zee in het O. steil afdaalt. Zij liggen ten N.O. van de voorgaande eilanden, te zamen ± 3800 K.M.² groot, waarvan Groot-Kei, Klein-Kei en Kei-Doela de grootste zijn. Groot-Kei is bergachtig; de andere beide zijn dat enkel in het midden. Alle zijn zeer vruchtbaar en met zware bosschen bedekt, welke uitmuntende houtsoorten leveren; enkele soorten moeten voor den scheepsbouw zelfs het djatihout overtreffen. Ook groeien er overal kokospalmen in menigte, verder arenpalmen, pisang- en sagoe-boomen, djagoeng, aard- en peulvruchten. Runderen en paarden vindt men er weinig, doch herten, geiten en wilde zwijnen in menigte. De vele riffen om de eilanden leveren in groote hoeveelheid tripang, schildpad en agar-agar.

De Keineezen zijn, zooals alle reizigers in deze streken opmerkten, uitstekende scheepstimmerlieden en beroemd door het bouwen van vaartuigen, die hier „bela" of „skanderia" genoemd worden. Zij maken die vaartuigen in elke grootte; de fraaiste zijn de Skanderia's, lange, slanke booten met hoog opgaanden voor- en achtersteven. Zij worden door talrijke roeiers voortbewogen, die zich van pagaaien bedienen; de stuurman staat achter, en dicht bij deze staan een paar mannen, die de gongs slaan. Op de maat der muziek gebruiken de roeiers hun pagaaien, en de gelijkmatigheid, waarmede de talrijke roeiers, soms zestig en meer, dit doen, laat niets te wenschen over. Elke kampong bezit een skanderia, die gebruikt wordt, wanneer het hoofd hulde moet gaan brengen of een bezoek wil afleggen. Toen de Siboga in deze wateren was, verhaalt Mevr. WEBER—VAN BOSSE, aan wie wij het bovenstaande ontleenden, kwamen verscheidene skanderia's eer aan het schip bewijzen, soms van plaatsen, die uren ver verwijderd waren.

De bewoners, geschat op ± 23 000 zielen, zijn voor ongeveer ¹/₃ Mohammedanen, enkelen zijn Christenen doch meestal zijn het Heidenen. De laatsten maken de oorspronkelijke bewoners uit en vormen naar hun uiterlijk een overgangsvorm tusschen Maleiers en Papoea's, terwijl ook het zwarte hoofdhaar bij enkelen sluik, bij anderen gekroesd is, en de huidkleur afwisselt van licht tot donkerbruin. De Mohammedanen zijn meest afkomstig uit den vreemde, enkelen afkomstig van uitgeweken Bandaneezen, anderen van Celebes of elders.

Duidelijk is het onderscheid te zien tusschen Mohammedanen en Heidenen, zegt Baron VAN HOEVELL, en de vergelijking valt steeds in het nadeel der eersten uit. „Is de Heiden open en oprecht, trouw aan zijn eens gegeven woord, luidruchtig en vooral arbeidzaam, de Mohammedaan is sluw, vol streken, trouweloos, gluipend, in zich zelf gekeerd." En deze schrijver meent, dat Arabieren en Makassaren op deze eilanden veel kwaad doer.

Over 't geheel is de welvaart der Keineezen niet groot; het aantal welvarende negorijen is gering, die, waarmede dit het geval is, hebben geprofiteerd bij den houthandel. Een ondernemend Duitscher, de firma LANGEN & Co, had te Toeal een houtzagerij opgericht, waarbij verscheidene inlanders werk vonden. De heidensche Keienaar toch is er niet ongezind om te werken, en misschien is hier zeer goed werkvolk te bekomen voor Europeesche ondernemingen. Het stelsel der grondslavernij evenwel, dat er nog in volle kracht bestaat, houdt de ontwikkeling tegen.

5. De Zuidwester-eilanden. — De Zuidwester-eilanden, vroeger wel de „Kleine Oost" genoemd, zijn gelegen in de Banda-zee ten Z.W. van Banda, en kunnen verdeeld worden in de volgende groepen: de Babar-eilanden, Loeang-Sermata-eiland., Leti-eil., Roma-eiland en de Wetter of Wetar-eilanden. Deze eilanden liggen in het Z. der Banda-zee, tusschen 6° 20′ en 8° 23′ Z.Br. en 125—130° O.L., en hebben tezamen een oppervlakte, die ongeveer 5715 K.M.² zal bedragen. De meeste eilandjes zijn van vulkanischen oorsprong, enkele bestaan uit kalkgesteenten; zij rijzen steil op uit de zeediepte.

De grootte der bevolking dezer eilanden wordt zeer verschillend opgegeven. RIEDEL noemde in 1882: 61 973 zielen, een getal dat zeker sedert vergroot zal zijn, en onder deze moeten ongeveer een 7000 Christenen gevonden worden. De overige bevolking zijn nog meest Heidenen. Een eigenaardige groep vormen de zoogen. „Hollandsche Heidenen" op Kisar; hieronder verstaat men een soort van Mestiezen, die, naar men aanneemt, van Hollandsche, Duitsche en Fransche soldaten afstammen, en zich door blanke kleur, blauwe oogen, blond haar en Europeesche namen van de overige bevolking onderscheiden. Hun Christendom laat veel te wenschen over, terwijl zij verstandelijk en moreel niet boven de overige bewoners van Kisar staan. Vroeger werd er nog al veel werk gemaakt van de zending op deze eilanden, doch in 1841 hield de zendingsarbeid hier op, toen de laatsten Leti, Moa, Roma en Kisar verlieten; thans is er een hulpprediker gevestigd.

In economisch opzicht hebben deze eilanden weinig beteekenis. Hoewel het plantenrijk goede houtsoorten levert, en er onderscheidene planten uitstekend groeien, terwijl op de grootere eilanden uitgestrekte en schoone wouden worden gevonden, levert het planten- noch het dierenrijk veel voor den handel. Daar de bevolking overvloed van levensmiddelen heeft, wordt zelfs van de visscherij, hoewel de omringende zeeën rijk zijn aan visch, weinig werk gemaakt. De uitvoer bestaat uit tripang, schildpad, was, karbouwenhoorn, sarongs en slendangs van Kisar, welke voornamelijk door Makassaren en voor een klein gedeelte door handelaars van de Banda-eilanden geruild worden tegen rijst, lijnwaden, staafijzer, messen, parangs enz. Deze handel wordt alleen gedreven op de eilanden Loeang en Wetar. De overige produkten worden alleen op de eilanden onderling verruild.

6. De Aroe-eilanden. — Op de Aroe-eilanden komen wij aan den oostelijksten uithoek der Nederlandsche kleine eilandengroepen. Zij vormen een aantal van ongeveer 100, meestal lage uit opgeheven koraal gevormde eilandjes, waarvan er slechts 19 geregeld bewoond worden, terwijl de andere enkel van tijd tot tijd worden bezocht. Men onderscheidt ze. naar de terminologie der zeelieden,

veelal in voorwals-eilanden, de westelijke, die het eerst bereikt worden, (ook elders in de Molukken de eilanden, waar de handelshavens liggen), en achterwals-eilanden, die aan den achterkant, hier het oosten, gelegen zijn. De totale grootte dezer eilanden zal ± 6325 K.M.² bedragen, en de bevolking wordt geschat (1888) op 13000, waaronder 580 Christenen, 400 Mohammedanen, de overigen Alfoeren. De bewering van WALLACE, dat de Inlanders tot het Papoeasche ras zouden behooren, is niet juist, al komen er enkele kroesharigen voor, van Nieuw-Guinea afkomstig, en al vindt men er vermengingen. De Aroeneezen staan op lagen trap van ontwikkeling, zijn zeer gehecht aan voorouderlijke zeden en gebruiken, geen koppensnellers, zachtzinnig, vreedzaam, geduldig, gevoelig voor vriendelijke behandeling. Als blijvend wonende vreemdelingen zijn er Makassaren en Boegineezen, ± 360, en Chineezen, ± 80, terwijl een Nederlandsche posthouder te Dobo is gevestigd, dat door de Pakketvaartmaatschappij geregeld wordt aangedaan.

De eilanden liggen veelal dicht naast elkander, door zoutwaterkanalen gescheiden; enkele diepe vormen de verbindingswegen tusschen Voor- en Achterwal, andere ondiepe straten of geulen hebben menigvuldige zandbanken of riffen, waarop rijke tripang- en parelbanken gevonden worden. Zware wildhoutbosschen bedekken vele eilandjes, op Tarangan afgewisseld met grasvlakten. De wel vruchtbare bodem is weinig bebouwd, daar de bewoners niet veel landbouw drijven. De hoofdbron van bestaan op deze eilanden is het duiken naar paarlemoerschelpen, de tripang- en de haaienvangst, benevens de jacht op paradijsvogels, welker gedroogde huiden een belangrijk handelsartikel uitmaken. Chineezen, Arabieren en Boegineezen of Makassaren van den Voorwal koopen die artikelen op.

B. De kleine Soenda-eilanden en Timor.

De Kleine Soenda-eilanden.

Nog resten ons de groep eilanden van Java tot en met Timor te beschrijven. Gewoonlijk vat men de eilanden van deze reeks, welke geographisch veel overeenkomst bezitten en ook misschien in hoofdtrekken aan hetzelfde proces der aardvorming hun ontstaan te danken hebben, samen als „Kleine Soenda-eilanden", een naam die, volgens ROUFFAER, in de eerste helft 19de eeuw ontstond naar analogie der groote Soenda-eilanden (zie ook II, pag. 29). Hiertoe behooren de eilanden Bali, Lombok, Soembawa, Flores en Alor, welke een zone vormen met veel vulkanische werkzaamheid in den Quartairen of ouderen tijd, en welker gebergten gedeeltelijk bestaan uit vulkanische produkten, gevormd op een oude bergplooi, terwijl de vorming van Soemba, Savoe, Roti en Timor, hoewel ten Z. van dien vulkaangordel gelegen,

evenals van de diepe inzinking der Savoe-zee, grootendeels veroorzaakt zal zijn door hetzelfde proces, dat de vulkanische eruptie bevorderde. (Zie voor die vulkanen enz. het kaartje in I, bij pag. 36 en verder pag. 95). Historisch, geographisch en in politiek opzicht behooren deze laatstgenoemde eilanden bij de groep.

De groep der Kleine Soenda-eilanden heeft een eigenaardige klimatologische ligging tusschen Java en Australië. Daardoor heerscht er, naar het oosten toe in sterker mate uitkomend, de overgang tot het echte moessongebied, met een droog en een vochtig jaargetijde (zie I, 176). De Australische moesson beheerscht in de maanden Dec.—Maart de windrichting dezer eilanden als N.W. wind met den meesten regen, terwijl in het tegengestelde jaargetijde het vasteland van Australië aan den Z.O. moesson (eig. passaat) een droog karakter geeft en tot den drogen moesson maakt (zie I, pag. 148 enz.). Die overgang naar een droger gebied heeft belangrijken invloed op den plantengroei (I, pag. 197 enz.). Hoewel is gebleken, dat de meening onjuist was, als zouden de Kleine Soenda-eilanden beoosten Straat Lombok reeds floristisch en faunistisch Australisch van karakter zijn, toch kan men aannemen, dat zij verarmd zijn aan Aziatische soorten (zie I, 233 enz.). Het moessonkarakter met het droge jaargetijde drukt verder, vooral in het oosten, waar het droge jaargetijde langer duurt en de droogte intenser is, een stempel op de vegetatie, welke overeenkomt met den Australischen plantengroei, zoodat de overeenkomende vegetatiephysionomie op vele plaatsen aan Australië doet denken, ook al behooren de soorten tot het Aziatisch plantenrijk. Reeds op Bali valt die overgang aan den waarnemer in het oog. Op Bali, zegt ROUFFAER, was het hem sterk opgevallen, hoe reeds op den Prahoe op 500 M. hoogte de zware, grijze franjes der baardmossen neerhingen van de takken der bergboomen, welke op den Diëng eerst op 1800 M. worden aangetroffen. Op de oostelijker gelegen eilanden komt de invloed der droogte nog meer uit, zoodat op Soembawa in het droge jaargetijde de boomen in de bosschen hun bladeren verliezen en zoo kaal worden als in den winter in onze gewesten.

De talen en de bevolking dezer eilanden hebben wij reeds besproken, zoodat wij ons verder kunnen bepalen tot de afzonderlijke beschrijving der eilanden.

I. HET EILAND BALI.

Gesteldheid des lands en voortbrengselen.

Door de naar het zuiden trechtervormig zich verwijdende Straat Bali (zie II, pag. 166), in het N. slechts 1,8 K.M. breed, wordt het eiland Bali van Java gescheiden; het is ongeveer 5802 K.M.² groot, ruim tweemaal zoo groot als het groothertogdom Luxemburg. Het geheele eiland is bergachtig; door het breedste gedeelte loopt een keten van oost naar west, met vertakkingen en uitbreidingen vooral naar de noordzijde, waar zij de kust bereiken, terwijl het zuidelijk gedeelte van het eiland meer vlak is en bedekt wordt met vruchtbare teelaarde. Evenwel het zuidelijkste punt, de Tafelhoek, bestaat uit een koraal kalk-gebergte.

De vulkanenreeks, welke men op Java vindt, zet zich hier voort. In de noordelijke bergketen vindt men toppen van aanzienlijke hoogte, als in het centrum de Piek van Tabanan (2300 M.), de Batoer (laatste uitbarsting in 1818, 2250 M.) en de Goenoeng Agoeng of Piek van Bali (uitbarstingen in 1808 en 1843, met nog solfataren-werkzaamheid, 3200 M.). De Goenoeng Seraja, door een lagen bergtop met den G. Agoeng verbonden, vormt den oostelijksten hoek van Bali. Hij is het overblijfsel van een grooten, ingestorten vulkaan, en vormt een ketel, die op verschillende plaatsen is doorbroken. In de centrale berggroep van Bali vindt men vier zoetwatermeren van vrij aanzienlijke grootte en diepte op ± 1000 M. hoogte gelegen, oude kraters. De Inlanders hebben kunstmatige waterleidingen aangelegd, om hieruit hun rijstvelden te besproeien. Deze meren zijn zeer vischrijk en worden door de bewoners des lands met bijgeloovigen eerbied beschouwd. Hoewel talrijke rivieren uit het bergland naar zee stroomen, hebben zij uit den aard der zaak alle een korten loop, vooral de noordelijke, en zijn onbevaarbaar, enkele aan de zuidkust uitmondend uitgezonderd, welke laatste in den regentijd door inlandsche vaartuigen een eindweegs worden opgevaren. In den oostmoesson drogen vele rivieren geheel uit.

De verkeersmiddelen in het land zijn slecht. De rivieren kunnen daarvoor niet dienen, zeiden wij, en ook de wegen zijn zeer onvoldoende; zoodra men eenigszins van de kust komt, moet men zich enkel met bergpaden behelpen, alleen breed genoeg voor een persoon en door lastdieren moeielijk te betreden. Zelfs in de vlakten is nog weinig sprake van kunstwegen. Echter is in den laatsten tijd in eenige rijkjes, als Badoeng en Tabanan, en in gewesten als Boeléleng en Djembrana hierin verbetering aangebracht en werden ook bruggen gebouwd over de rivieren, die er voor niet vele jaren nog in 't geheel niet bestonden.

De plantenwereld heeft op Bali nog veel overeenkomst met die van Oost-Java, en ook de op Java bekende cultuurgewassen komen hier meest alle voor. Zelfs de djati-boom ontbreekt niet. Aan kokosboomen is het eiland rijk, zooals blijkt uit den grooten uitvoer van coprah. De lontarboom, die een eetbare vrucht levert en welks bladen ons papier vervangen, komt meest in het oostelijk deel voor, en enkele streken zijn bekend door den overvloed van boomvruchten in tal van soorten, waaronder de salak en de woeni, die elders niet zoo veel voorkomen. De hoofdcultuurgewassen zijn rijst, met veel zorg geteeld op sawah's, hier en daar djagoeng (maïs), vooral in bergstreken of waar geen bevloeiing kan

geschieden, kokosboomen in de kuststreken, kapas of katoen, koffie en tabak. De arenpalm levert suiker voor inlandsch gebruik, den lontarpalm noemden wij reeds.

De dierenwereld is meer verarmd dan die der planten; de rhinoceros en de wilde banténg van Java vindt men hier niet meer, ook de pauw wordt er gemist. Echter zwerft in de wildernissen van W. Boeléleng en van Z.W. Djembrana de wilde woudstier nog rond, en tijgers komen er voor. De gewone karbouw of buffel is er van een schoone soort, het paardenras is klein en leelijk maar sterk. Het rundervleesch wordt door de Hindoes niet gegeten, buffelvleesch wel.

Omtrent de delfstoffen van Bali weten wij nog zoo goed als niets. Wel zijn er, meent men, goudkorrels in enkele rivieren gevonden, ook meent men, dat de bodem tin bevat, doch tot nog toe kan daarvan niets gezegd worden.

Bevolking.

Er bestaat geen nauwkeurige kennis omtrent de getalsterkte der bevolking op Bali, en de opgaven loopen daardoor zeer uiteen. De heer VAN ECK kwam tot een totaalcijfer van rond 862 000 zielen, d.i. bijna 150 per K.M.². Ook al is dit cijfer niet geheel juist en in de laatste jaren gewijzigd, toch blijkt er uit, dat Bali tot een der dichtst bewoonde eilanden van den Archipel behoort.

De inlandsche bevolking van Bali bestaat voor het grootste gedeelte uit Wong-Madjapahit, d.i. menschen van Madjapahit, en zijn voortgekomen uit een vermenging van inboorlingen met Hindoe-Javaansche kolonisten. Met zekeren trots noemen de Balineezen zich aldus, omdat zij prijs stellen op deze, eenigszins edel beschouwde afkomst. Toen het Rijk Madjapahit op Java te gronde ging door den Islam (I, pag. 330), weken vele Hindoe-Javanen naar Bali, waar de Wong-Madjapahit tot den tegenwoordigen tijd het Hindoeïsme staande wisten te houden.

Behalve de Wong Madjapahit vindt men er Bali-aga, ook wel Bali-moela genoemd, betrekkelijk weinigen in aantal, die men als de nakomelingen der oorspronkelijke Balineezen kan beschouwen (zooals de Badoej's op Java I, 269, II, 76). Zij hebben het Hindoeïsme niet omhelsd, verbranden ook hun lijken niet, maar begraven ze of leggen ze in een boom neder. Oorspronkelijk woonden dezen alleen bij de meren in het binnenland, een schuilhoek, waar zij zich hadden teruggetrokken voor de indringers, maar thans wonen zij meer verspreid. Een bijzonderen stam van hen vormen de Anak Baratan, die bij uitsluiting het ambacht van goud- en zilversmeden uitoefenen. Verder wonen op Bali nog een klein aantal tot den Islam bekeerde inboorlingen, Javanen, Madoereezen en Boegineezen, te zamen wel als Bali-slam of Bali-islam aangeduid, de laatsten meest in de strandplaatsen, en voorts Chineezen en Arabieren.

De „Wong-Madjapahit" vormen de hoofdbevolking en drukken door hun Hindoeïsme den eigenaardigen stempel op het volksleven van het eiland. Zij worden beschreven als een schoon, welgevormd ras van menschen, iets grooter en slanker dan de Javanen en lichter van kleur. Hun houding is mannelijker, de beschaafde slaafschheid, die op Java heerscht, vindt men bij de Balineezen niet; de oogen zijn zwart en levendig, en het lange en uiterst grove haar is pikzwart; het wordt bij enkele individuen van het bergland wel eens gekruld of borstel-

achtig. Ook de vrouwen munten, als zij jong zijn, uit door schoone gestalte; zij zijn naar evenredigheid nog forscher gebouwd dan de mannen, met in 't oogvallend lange armen en breede voeten. Het uiterlijk der Balineezen duidt op schranderheid en moed, echter zijn velen door het gebruik van opium ontzenuwd.

De Nederlanders kwamen met Bali in aanraking op de eerste reis naar Indië, toen de gebroeders DE HOUTMAN genoodzaakt waren in het zuiden van het eiland eenige dagen te vertoeven. Sedert bleef de aandacht voortdurend op het eiland gevestigd, zonder dat de herhaaldelijk aangeknoopte betrekkingen tot een vaste bezetting leidden. Wel werden vele malen contracten met den „Koning van Bali" gesloten, waarvan de levering van slaven het hoofddoel uitmaakte, en dat dit veel beteekende, blijkt hieruit, dat in 1778 alleen in en om Batavia 13000 Balineezen gevonden werden. Hieraan kwam een eind in het begin der 19de eeuw.

Na het herstel van het Ned. gezag in Indië duurde het lang, vóór werkelijk met Bali nadere contracten konden verkregen worden. Eerst in 1841 en 43 werden die gesloten, toen de hoofdvorst van dit eiland, die van Kloengkoeng met anderen verklaarde, dat het eiland met Lombok deel zou uitmaken van de Ned. bezittingen, terwijl de vorsten zich verbonden het strandrecht af te schaffen, zeeroof en slavenhandel tegen te gaan. Doch er waren nog eenige militaire expedities noodig om de uitvoering van dit contract te verzekeren en orde en onderwerping tot stand te brengen.

Bij den loop dier gebeurtenissen staan wij niet stil. Herinneren wij er enkel aan, dat het Gouvernement in 1882 Bali van Java, waarmede het administratief verbonden was, kon losmaken en toen werd het met Lombok tot een afzonderlijke residentie verheven.

De staatkundige toestand is thans deze, dat Bali verdeeld is in negen landschappen. Daarvan worden de landschappen Boeleleng (het W. deel der N. kust), dat tot 1872 een eigen radja had, die in dit jaar werd verbannen, en Djembrana, welks radja in 1866 werd verbannen, direct door het Ned. Gouvernement bestuurd, terwijl Karang-asem in den oosthoek, welks vorst de opperheerschappij van Lombok moest erkennen, na de expeditie tegen Lombok in 1894 door den vorst als stedehouder van het Ned. gouvernement wordt bestuurd en zoo ook Gianjar. De landschappen Kloengkoeng, Bangli, Badoeng en Tabanan hadden tot 1906 nog hun eigen vorsten met afzonderlijk bestuur. De vorst van Kloengkoeng oefende, althans in naam, tengevolge van hoogere afkomst en uit kracht van overwinningen zijner voorvaderen een zekere suprematie uit over de anderen, vroeger ook over Lombok, voerde den titel Bataranê, en als behoorende tot de kaste der Ksatria's, dien van „Dewa Agoeng" of „Dewa Agoeng Batara". Door de expeditie in 1906 zijn ook deze onderdeelen onmiddellijk onder het Gouvernement gebracht.

Volksleven, bedrijven en nederzettingen.

Bali is een eigenaardig gewest, waar het oude Hindoe-Javanisme uit zijn bloeitijd nog veel sporen in het volksleven heeft bewaard, en de natuur als het ware heeft medegewerkt om den kunstzin van den gouden tijd uit Java's geschiedenis een eigenaardige richting

te geven. Kunstkenners staan verrukt van de schoonheden, die het hedendaagsche Bali nog geeft te aanschouwen. Aan den heer W. O. J. NIEUWENKAMP hebben wij een uitgave „*Bali en Lombok*" te danken, waarin op voortreffelijke wijze veel van dit eiland in beeld is gebracht. Die kunst is nog de volle uitdrukking van het Balineesche volkskarakter.

„Het verkwikkende van de Balineesche kunst is, dat ze levend is; nu niet eens dood. Men komt er onder menschen, die kunnen; niet die alleen gekund hebben. Voeg daarbij een vrije en franke houding, prettig vooral als men van Java komt, waar zooveel beschaafde slaafschheid heerscht; flink gebouwde kerels, met een bloem liefst achter het oor, knappe vrouwen in kleurige gewaden, een eiland liefelijk, echt tropisch overdag van warmte, doch in den avond, door de oostelijke ligging, opkoelend, zóó zelfs, dat men 's nachts graag een dunne wollen deken over zich heen trekt, waaraan men in het Javaansche kustland niet denkt. Ten gevolge daarvan weer iets heerlijk sobers in de natuur, niet dat overweldigende, haast neerdrukkende van de typische tropen. Aan geen ander land heeft Bali mij zoo sterk herinnerd, van het eerste oogenblik af tot heden in de herinnering toe, als aan Sicilië. Datzelfde subtropisch weelderige, dat heerlijke leven in de volheid van een telkens spruitende natuur, zonder dat men, zooals in de echte tropen, voelt door die natuur verdrongen, overwoekerd te worden. De mooie, statige lontarpalmen, ijl, meer staande in het lediger landschap, waar men doorheen kan zien naar een verren horizon; dunner, ijler dan de kokospalmen aan den overkant, aan Java's wal. Want wonderlijk, men behoeft maar even van Banjoewangi, dat volop tropisch is, Straat Bali over te steken, of dadelijk aan de noordkust, in het Boelelengsche zet men voet aan wal in een gansch andere, een soberder en daardoor voor ons Europeanen aantrekkelijker natuur."

Aldus de heer ROUFFAER, die beter dan iemand bevoegd is tot oordeelen, over de Balische kunst, en hij eindigt aldus: „Wat een karakter, wat een stijl, wat een macht van kunstvermogen bij al die Balineesche voortbrengsels van bouwkunst, van beeldhouwkunst, van schilder- en teekenkunst, van metaalbewerking, weefkunst, houtsnijkunst, pottenbakkerij. Ornamentiek in haast elke richting en bij haast elk materiaal. Hier lééft de kunst op Bali! Hier is Volksleven en Volksgodsdienst en Volkskunst nog één mooi geheel, als weleer in Europa in den tijd der Gothiek vooral, der renaissance ook nog wel."

In de nijverheid zijn de Balineezen de Javanen dan ook voor. Zij zijn goede beeldhouwers en boetseerders, goud-, zilver- en ijzersmeden, harden staal voor krissen en lansen. Spinnen, weven en verven van katoenen stoffen wordt zeer goed door de vrouwen verricht. Steen- en pottenbakkerijen vindt men er. Ook hun bouwkunst is tamelijk wel ontwikkeld, hoewel hun bouwwerken niet met de Javaansche kunnen vergeleken worden.

Het Hindoeïsme drukt op de Baliërs zijn stempel door den godsdienst en het kastenwezen. Bali is de eenige plaats in den Indischen Archipel, waar de godsdienst der Hindoe's tot den huidigen dag heeft stand gehouden, al zijn de leerstellingen van het Hindoeïsme, van Brahma, Vishnoe en Siwa, van de incarnaties van Boeddha aan het volk ook onbekend, zooals de heer LIEFRINCK

zegt, dien wij hier volgen. Trouwens, bij hoeveel andere volken kan hetzelfde niet gezegd worden, ook in Europa. Het Brahmanisme is de hoofdvorm, waaronder de Hindoeïstische godsdienst zich op Bali vertoont, de Boeddhisten zijn er weinig in aantal en in enkele plaatsen in Boeleleng, Karang-asem en Gianjar gevestigd. Doch van onder den dekmantel van het Brahmanisme komen nog telkens de sporen van den oorspronkelijken natuurgodsdienst te voorschijn door een menigte van goden of geesten van boozen of goeden aard, die men eveneens elders in het Polynesische heidendom vindt, en welke met offers en gebeden gediend worden. In hoofdzaak kan men bij den volksgodsdienst der Balineezen praktisch onderscheiden: de verzoening der booze geesten, de vereering van de plaats van herkomst der familie, en de vereering der goden, die macht hebben over de aarde.

De godenvereering op Bali draagt bij de bevolking een individueel karakter, zoodat zij zich niet in groote tempels concentreert; ieder doet dit het liefst op eigen gelegenheid en wijze. Waar de godenvereering zich voor meer personen concentreert, worden zelden de grenzen van het dorp overschreden, of wel bepaalt de aansluiting zich tot de afstammelingen van hetzelfde geslacht. De groote plaatsen van godenvereering, aan Siwa gewijd, worden zelden en alleen door vorsten bezocht. Doch om te zorgen dat de dewa's, die tot een familie in betrekking staan, de hun toekomende offeranden ontvangen, is op elk erf (de Balineesche families wonen op afgesloten erven) een gedeelte afgezonderd voor de vereering der goden, een plaats, die afzonderlijk ommuurd is, en er netter en ordelijker uitziet, waar boomen en bloemen zijn geplant, die elders op het erf gemist worden. Deze plaats is de huistempel (sanggah); aan den muur staan rijen houten offerhuisjes of steenen offernissen, waarvan elk aan een bijzondere godheid gewijd is, die hier, als hij van tijd tot tijd wordt aangeroepen, komt vertoeven. De godheid van den Goenoeng Agoeng heeft bijna in elken huistempel zijn offerhuisje, nevens vele mindere goden, bij tientallen soms te tellen. Elk mannelijk lid der familie richt daar op den dag van zijn huwelijk een eigen altaar op, eerst vluchtig van loof en takken gebouwd, later van bamboe en daarna van hout. De vrouwen gaan dagelijks voor die offerhuisjes hun offeranden aan bloemen en vruchten nederzetten, en bij verjaardagen van de dewa's, van de leden der familie of bij groote gelegenheden wordt daar wierook gebrand. De mannen gaan er minder binnen, doch als zij op reis gaan of een groote onderneming beginnen, verzuimen zij niet daar voorspoed te verzoeken.

De vereeniging van families tot dorpen of desa's heeft aanleiding gegeven om tempels op te richten ter eere van goden, die men veronderstelt macht te hebben over de streek, de desatempels, in aard met de familietempels overeen komend, waar de plaatselijke goden worden vereerd, en waar aangelegenheden met hen worden behandeld, voor de desa in 't algemeen van belang. De desatempels bevinden zich meestal in de onmiddellijke nabijheid der desa; doch dit is in den regel niet het geval met den aan het strand gebouwden tempel, de poera-segara, gewijd aan den zeegod, welke elke desa noodig heeft, om er op gezette tijden eenige plechtigheden te verrichten. Verder heeft elke desa nog een doodentempel, „poera-dalem", en een „poera-boekit", waar de berggod van

tijd tot tijd komt verwijlen, ergens in een bosch of op den top van een berg. Zoo is het land met tempels overdekt, en in een land als dit, waar de behoeften betrekkelijk gering zijn, zoodat er na de voldoening daaraan nog veel tijd overblijft, is het in zekeren zin een voordeel, dat de goden zoo veeleischend zijn, wat de energie levendig houdt. Afbeeldingen van de goden worden zelden door hen vervaardigd: zij beschouwen de godheden ook als onzichtbare wezens, die zich vrijelijk door het luchtruim kunnen bewegen, maar wel worden de tempels veel versierd met beelden van hout of steen, dikwijls personages uit een wajang-voorstelling afbeeldend, soms alleen als wachters beschouwd. Eigenlijke beeldendienst is het offeren in hun tempels dan ook niet.

Op Bali bestaat nog de Indische verdeeling van het volk in kasten of standen. Men vindt hier de volgende kasten: 1. die der Brahmanen, 2. die der Ksatria's, 3. die der Vaisja's en 4. die der Soedra's, elk van deze weder in onderafdeelingen gesplitst. De kaste der Brahmanen, waaruit de priesters voortkomen, staat het hoogst in rang; zij staan zelfs hooger dan de vorsten, mogen met vorstendochters huwen, hoewel de Brahmanen toch afhankelijk zijn van den vorst en met dezen moeten ten oorlog trekken. De kaste der Ksatria's, oorspronkelijk die der krijgslieden, is tegenwoordig zoo zeer verbasterd, dat op Bali alle standen aan den oorlog deelnemen, en ook de vorsten niet uitsluitend uit deze kaste worden gekozen. De kaste der Vaisja's is in Bali meer in tel dan in Indië; oorspronkelijk was het de kaste der kooplieden, landbouwers, kunstenaars en ambachtslieden, doch ook aanzienlijken worden daarin opgenomen. De meeste Balineesche vorsten behooren tot deze kaste. De kaste der Soedra's, die eigenlijk geen kaste vormt, is de samenvatting van wat men den gemeenen man noemt. Een bepaalde paria-klasse bestaat op Bali niet. De scherpe afscheiding der kasten wordt op Bali niet gevonden, en zij slijt meer af; toch heeft men er geen gemengde kasten, en kan iemand wegens misdrijven uit een hoogere in een lagere kaste gedegradeerd worden. Dat de leden eener kaste zich op een bepaald bedrijf toeleggen, bestaat op Bali niet; leden van alle kasten bijv. nemen deel aan het landbouwbedrijf. Wel is de positie der kasten hier nog een geprivilegeerde, doch in hoofdzaak kenmerkt deze zich door de wijze, waarop zij worden bejegend, de taal, die tot hen wordt gesproken, het recht, dat hen wordt toebedeeld door vorsten en priesters, waarbij als regel geldt, dat hoe hooger de misdadiger staat, des te lichter de straf is, terwijl een misdaad begaan aan iemand uit een hooger kaste zwaarder gestraft wordt dan aan een uit lager kaste. Het meest heeft het kastewezen zijn scherpte verloren in de streken onder direct Nederlandsch bestuur.

In het oogvallend is de groote verdraagzaamheid, die in den godsdienst op Bali wordt betracht, zoowel tegenover de belijders van andere godsdiensten als door de verschillende klassen der maatschappij onderling. Uiterlijke kenteekenen onderscheiden de leden der verschillende kasten niet van elkander of van de Soedra's; als een Baliër een onbekend persoon op weg ontmoet en aanspreekt, informeert hij eerst, tot welke kaste die behoort, om te weten in welke taal hij dient aangesproken te worden (Zie I, pag. 297).

Op Bali komt verbranding der lijken voor; misschien is die ook onder

Hindoeschen invloed ingevoerd, hoewel in enkele desa's de lijken worden begraven of in het bosch gelegd. De hooge kosten aan de lijkenverbranding verbonden nopen soms er jaren lang mede te wachten. Met die lijkenverbranding in verband staat ook de gewoonte, dat een of meer zijner vrouwen den echtgenoot in den dood volgen door weduwenverbranding, wat wel wordt tegengegaan maar toch voor kort nog moet zijn voorgekomen.

Eigenaardig en verschillend van hetgeen men elders in den Archipel meestal ziet, bewoont elke familie hier een afzonderlijk erf, dikwijls van vrij aanzienlijke uitgestrektheid en steeds door een kleimuur geheel van de buitenwereld afgezonderd, zoodat men er niet binnen kan zien. De desa's zijn meestal vrij regelmatig aangelegd en bestaan uit de vierkante erven, boven genoemd. Het geheel is veelal omgeven door een levende bamboe-omheining of met een muur van gehouwen of gebakken steen of van klei. De wegen of paden in het dorp, waar de klei wordt uitgegraven, zijn in den regentijd ware modderpoelen. De dorpen zijn niet zelden sterk bevolkt, met wel 3000 inwoners en meer. De huizen, van klei of gebakken steen gebouwd, met alang-alang of atap gedekt, zijn klein en laag, het licht komt bijna alleen door de smalle deur binnen. Waar zij, zooals algemeen gebruikelijk is, alleen tot slaapkamer voor de familie dienen, dragen zij den naam „oemah-metèn". Bij elk huis behooren eenige balé's, geheel of gedeeltelijk open tenten, waar de bewoners hun bezigheden verrichten, gasten ontvangen enz. Ook bevinden zich binnen den ringmuur de stal, het varkenshok enz.

De vorstenpaleizen (poeri) bevinden zich altijd op het hoogste gedeelte der hoofdplaats.

De rijstteelt is het hoofdbedrijf van den landbouw op Bali en staat er op een hoog standpunt (I, pag. 495). Jaarlijks wordt er dan ook van Bali een hoeveelheid rijst uitgevoerd naar andere eilanden van den Archipel, niet naar Europa. Op de regeling der waterrechten van Bali, op de waterschappen, „soebak's", wezen wij in deel II, pag. 63.

De uitvoer voor den wereldhandel van Bali bestaat in het volgende, voor 1904.

Coprah 3 946 185 K.G. (*f* 591.928), naar Singapore (3 082 280 K.G.) en Nederland (863 905 K.G.)

Koffie (gepelde) 760 920 K.G. (*f* 356 552), naar Singapore.

Tabak (voor inl. markt) 108 400 K.G. (*f* 43 360), naar Singapore.

Katoen (ruwe) 265 920 K.G., naar Singapore.

Vee (levend) voor *f* 391 968, naar Singapore.

Huiden 27 222 K.G., naar Singapore.

De handel wordt niet rechtstreeks door de Balineezen gedreven, maar door Chineesche of Boegineesche opkoopers, die de produkten des lands op de pasars laten koopen of bij zich aan huis doen brengen. Meestal geschiedt dit door ruiling.

De hoofdplaats van Bali, de standplaats van den resident, is Singaradja, 8450 inw., waarvan 723 Chin., 139 Arabieren, en 58 Europeanen. De kleine eilandjes rondom Bali zijn meest koraalriffen en onbewoond. Noesa Gedé of

Noesa Penida, in het midden met een berg van 600 M., aan den zuidelijken ingang van Straat Lombok, is het grootste en telt waarschijnlijk meer dan 1000 bewoners.

II. LOMBOK.

Het land.

Lombok, door de Inboorlingen Sélaparang of Tanah Sasak, d.i. land der Sasaks, genoemd, wordt ingesloten door straat Lombok en Str. Allas, en heeft een oppervlakte van ± 5665 K.M.[2] (Noord-Brabant 5123 K.M.). De bevolking bedraagt naar schatting ongeveer 370 000 zielen.

Het eiland bestaat in het noorden uit een vulkanisch bergland, dat in de toppen van den Goenoeng Sangkarejan tot 3200 M. en in den G. Rendjani of Piek v. Lombok tot 3755 M. stijgt. De laatste berg, misschien de hoogste vulkaan uit den Archipel, wordt door de bevolking als een heilige berg beschouwd, op welks top de Dewa Agoeng of hoogste godheid zetelt, en waar de geesten der afgestorvenen zich verzamelen, tot zij geschikt worden geacht het verblijf der goden in te gaan. Verder nog de G. Wajan, 2900 M. hoog, ten N. van den Sangkarejan, tusschen welke beide het meer Danoe of Segara-anak op 2300 M. hoogte ligt.

Langs de zuidkust strekt zich een lager en smaller bergketen uit, en tusschen beide ligt vruchtbaar vlak of heuvelland met rijke vegetatie, welke veel met die van Bali overeenkomt. Echter ontbreken op Lombok de aren- en lontarpalmen en de djatiboomen geheel, en parasietplanten als orchideeën, varens en mossen zijn in de bosschen zeldzaam. De Aziatische dierenwereld is er nog meer verarmd; geen enkele tijgersoort, geen wilde katten of honden vindt men er, en niet meer dan één apensoort.

Lombok is van talrijke rivieren doorsneden, welke het geheele jaar water behouden en veel bijdragen tot de vruchtbaarheid, maar niet bevaarbaar zijn. Zij ontspringen bijna alle op het noordelijke bergland, en de aanzienlijkste monden uit aan de west- en oostzijde.

Bevolking. Staatkundige en economische toestanden.

De inlandsche bevolking van Lombok bestaat uit twee, zeer van elkander verschillende volksstammen, de Baliërs en de Sasaks. De Sasaks vormen de meerderheid op Lombok; zij bewonen vooral de oostelijke gedeelten. Hun aantal werd geraamd op 81 000 voor West-, 83 000 voor Midden- en 156 000 voor Oost-Lombok. In vele opzichten verschillen Sasaks en Baliërs op Lombok zeer. De Sasaks zijn, trots de pogingen der Baliërs om hen te Hindoeïseeren, Moslims gebleven en houden zich trouw aan onderscheidene voorschriften van deze leer, eten geen varkensvleesch, en minachten de Balische Hindoe's, die dit wel doen. Daar in de Sasaksche desa's geen varkens gehouden worden, zijn de dorpen er veel zindelijker dan bij de Baliërs. De desa's zijn deels op Balische wijze (zie II, pag. 488), deels op Javaansche wijze (zie II, pag. 99) ingericht. Aan de kleeding kan men Sasaks van Baliërs onderscheiden, daar de eersten den bekenden kain, den

witten hoofddoek, dragen, terwijl hun vrouwen stemmiger dan die der Baliërs gekleed gaan in wijde, donkerblauwe of zwarte, aan den hals sluitende baadjes, zonder mouwen. De krissen der Sasaks zijn langer en de gevesten doen denken aan het symbool der besnijdenis. Doch in lichaamsuiterlijk verschillen beide volksgroepen niet veel. Huwelijken tusschen beide komen weinig voor; den drie hoogsten kasten der Hindoes is het ook verboden met een Mohammedaan te huwen. Ook de taal der Sasaks verschilt veel van die der Baliërs, zoodat zij elkander niet verstaan. In karakter worden de Sasaks beschreven als zich gunstig onderscheidend van de Baliërs; zij zijn arbeidzaam en vlijtig, lijdzaam en gedwee.

Balineezen waren tot voor enkele jaren heerschers op Lombok. Reeds vroeg was Lombok een twistappel geweest tusschen Balineezen en Makassaren, doch in 1740 maakten de Baliërs zich er voor goed van meester. Zij onderwierpen de Sasaks geheel, en er ontstonden weldra 4 Balineesche rijken: Mataram, Karangasem, Pagasangen en Pagoetan. De onderlinge twist tusschen deze rijkjes eindigde er mede, dat de vorst van Mataram alle onderwierp in 1839. De vorst erkende het oppergezag van Nederland, waaraan hij het te danken had, dat hij onafhankelijk werd van Karangasem op Bali, en dit werd mede onder zijn gezag gebracht. Dat duurde tot 1894, toen er een eind werd gemaakt aan de onderdrukking, waaraan de Sasaks ten prooi waren, en na een expeditie van Nederland werd het vorstenbestuur opgeheven, de vorst verbannen, en Lombok onder rechtstreeksch gezag van het Ned. Gouvernement gesteld. Thans vormt Lombok een assistent-residentie.

Sedert dien tijd is de economische toestand geheel veranderd en volgens veler getuigenis zeer verbeterd. De heer VAN KOL zegt over de eertijds verwoeste en verlaten landstreken op dit eiland: „Thans vinden we hier de groene rijsthalmen, of torsen mannen en vrouwen de rijpe padi naar de voorraadschuren hunner woningen." „Tal van klapperboomen staken vreedzaam hun hooge kruinen omhoog; op de velden stond prachtige rijpe padi in overvloed." En dat in het land, waaraan voor velen slechts herinneringen zijn verbonden van inlandsch despotisme, verraad en bloedigen krijg.

Gaan wij dezen vooruitgang nader na aan de hand van VAN EERDE,[1] die dit land kent uit ervaring. De uitvoer van handelsartikelen, welke in de jaren vóór onze komst zeer gering was geworden, en zoover die bestond, voor een groot deel in vreemde handen was, bloeide na 1895 als gevolg van den overal toenemenden landbouw belangrijk op. Voor 1895 kwam er dikwijls hongersnood voor, doch sedert was er volop rijst als hoofdvoedsel en kan zelfs worden uitgevoerd.

Terwijl onmiddellijk na onze komst nog rijst moest worden ingevoerd, en in 1896 de uitvoer van rijst moest worden tegengegaan, om die voor de Inlanders verkrijgbaar te stellen, geeft thans de productie aanleiding om 32 655 K.G. (in 1904) uit te voeren. Belangrijk is ook de uitvoer van coprah geworden. In 1898 werd hiervan uitgevoerd 2,6 mill. K.G., in 1904: 1,4 mill. K.G. Terwijl de katoencultuur voor een groot deel voorziet in de eigen behoefte aan garens

1) J. C. VAN EERDE, Lombok onder Ned. bestuur (Gids, Oct. 1905).

(weefsels) der bevolking, heeft toch ook nog een uitvoer van katoen voor de Europeesche markt plaats. De katoen-uitvoer bedroeg in 1898: 422 000 K.G., in 1901: 577 000 K.G. en in 1904: 250 800 K.G.

Voor de inlandsche markten in andere streken van den Archipel wordt van Lombok uitgevoerd tabak, uien en de kleurstof mengkoedoe. Tabak, die in groote hoeveelheid wordt verscheept, levert vooral goede baten op voor de inlandsche verbouwers. Minder belangrijk is de uitvoer van huiden, grondnoten, kemiri, maïs en gedroogde visch. Door dien toenemenden handel neemt de scheepvaart in de Lomboksche havens toe. In 1902 werd Ampenan aangedaan door 144 stoomschepen en 344 zeilschepen en Laboean Hadji door 33 stoomschepen en 720 zeilschepen.

De Nederlandsche invloed heeft die verbetering bewerkt door het verzekeren der veiligheid van persoon en goed, het tot zijn recht doen komen van ieders werkkracht en energie ten eigen bate, het opnemen van Lombok in het wereldverkeer, het doen aanleggen der noodige verkeersmiddelen, het tegengaan van epidemieën door vaccinatie, en door de afschaffing der slavernij.

Met die toenemende welvaart vermeerderde ook de invoer van Lombok. Behalve een groote hoeveelheid kleedjes van allerlei soorten wordt er ingevoerd aardewerk, bier, boter, blikwerk, drogerijen, medicijnen, eetwaren, gambir, garens, gedistilleerd, glaswerk, ijzerwerk, koperwerk, kramerijen, lompen, lucifers, manufacturen, meubelen, meel, mineraalwater, papier, petroleum, sigaren, thee, verfwaren, vuurwerk, wijn, zeep, zout, ijzer in staven enz. Een groot deel hiervan is uit Nederland afkomstig.

De indruk, dien de reiziger in dit land ontvangt, is dus thans zeer gunstig. „Men rijdt er langs goede wegen, door vruchtbare akkers, besproeid met snelvlietende waterleidingen of door boomgaarden, omringd met goed onderhouden rasterwerk of heggen. Men ontmoet stroomen van marktgangers of optochten met muziek, die zich naar een feest begeven. Elders is de bevolking rustig aan den veldarbeid of op de erven bezig. Hier treft men lange reeksen lastpaarden aan, met landbouwprodukten beladen. Daar worden groote kudden vee door jongens gehoed. Alles maakt een blijden, welvarenden indruk." Aldus de heer v. Eerde, die vervolgens er op wijst, dat zij, die gedurende de afgeloopen jaren de Sasaks gadesloegen, duidelijk konden waarnemen, hoe hun kleeding verbeterd en netter werd, zelfs bij enkelen tot stoffen van weelde als zijde en fluweel overging. Het aantal en de omvang der feesten bij besnijdenis, huwelijks- en doodenplechtigheden, neemt toe, en daarmede vermeerdert ook het gebruik van dierlijk voedsel, met name runder- en buffelvleesch. Een gevolg hiervan is de toeneming van den uitvoer van huiden. Van Ampenan werden in 1898 uitgevoerd in totaal 69 682 koe- en buffelhuiden en in 1901: 93 613 stuks. Met die welvaart nam ook het aantal bedevaartgangers naar Mekka toe, van 50 in 1895, 64 in 1896, 131 in 1897 tot 208 in 1902.

De Baliër is van huis uit zuinig, een eigenschap, die men ook bij de Sasaks opmerkt, en daardoor vindt men er eenigen zin voor kapitaalvorming. Menigeen begraaft een pot met rijksdaalders op zijn erf of in den aarden vloer van zijn woning, om in tijd van nood iets te bezitten. Anderen koopen vee of sawah's,

en gaarne lossen zij de in tijden van rampspoed verpande bouwgronden weder in. Ook zijn zij zuinig ten einde het noodige te bezitten om de lijkverbranding der overledenen, die veel kost, met de noodige plechtigheid te kunnen doen geschieden.

Het verbod van opium, dat reeds onder de vorsten was ingevoerd, blijft streng gehandhaafd. Evenwel is het gebruik van inlandsche spiritualiën er algemeen in zwang, en neemt op feesten soms belangrijke verhoudingen aan. Hoofdzaak is hierbij de wijn, uit den arenpalm getapt en ingevoerd; evenwel geeft dat gebruik geenszins aanleiding tot liederlijke tooneelen, zoodat het geenszins als een volkszonde kan worden beschouwd.

De veestapel is in de laatste jaren op Lombok sterk toegenomen; men schat die in ruwe cijfers op 36 000 runderen, 32 000 karbouwen, 7500 paarden. Toch komt er nog vee te kort en heeft er invoer plaats, vooral van runderen en buffels. Voor vele Balineesche gezinnen levert de varkensfokkerij een goede bron van inkomsten, en niet zelden komen ook Chineesche wankangs deze dieren opkoopen, die uitgevoerd worden.

De binnenlandsche handel is zeer levendig. Op de meeste pasars wordt dagelijks markt gehouden. De import en export heeft meest plaats door vreemdelingen: Armeniërs, Chineezen, Arabieren, Maleiers en Boegineezen, de binnenlandsche handel daarentegen is geheel in handen van de inlandsche bevolking, meest van Balineesche vrouwen, die daarvoor bijzonderen aanleg schijnen te bezitten. Men vindt ze op alle pasars, ook in de Sasaksche streken, en de belangrijke rijsthandel is grootendeels in hun handen. De importeurs verleenen haar gaarne groote credieten. De opkoopsters koopen de rijst in kleine hoeveelheden van de bevolking op aan de huizen of op de pasars en doen die bij elkander weder over aan de vreemde exporteurs in de havenplaatsen.

De verkeerswegen zijn op Lombok veel verbeterd. Tijdens het Vorstenbestuur bestonden er wel wegen op het eiland, en vooral de hoofdroutes had men breed en flink aangelegd, doch zij waren niet voor vervoer per as geschikt en slechts hier en daar op de daarin voorkomende vrij steile hellingen verhard. Thans beschikt men over een net van goed onderhouden grindwegen, op de hoofdwegen langs de oude tracés aangelegd, en vele nieuwe wegen zijn in plaats gekomen van de vroegere paden, om de dorpen met elkander te verbinden, terwijl tal van bruggen werden gebouwd. Waar vroeger de eenvoudige vlaggestok met de Lomboksche vlag de ligging van Ampenan aanwees aan de door Straat Lombok stevenende schepen, verrijst nu een ver zichtbaar havenlicht en ook aan de oostkust te Laboean Hadji is door havenverlichting en betonning een goede ligplaats van schepen aangewezen. Een in zee op schroefpalen gebouwde landingspier biedt te Ampenan gelegenheid tot aanlegplaats voor sloepen om reizigers het landen te vergemakkelijken. Van de W. naar de O. kust voert een prachtige breede, voor het grootste deel beschaduwde rijweg, tusschen Ampenan en Laboean Hadji ruim 60 K.M. lang.

Mataram, de vroegere residentie is thans de hoofdplaats van West-Lombok. Ampenan, in het midden der westkust, waar de expeditie van 1894 landde, de belangrijkste handelsplaats van het eiland.

Litteratuur over Bali en Lombok. — De heer R. v. ECK, die eenige jaren op Bali als zendeling werkzaam was, schreef uitvoerige *Schetsen over het eiland Bali* (Tijdschr. v. N.I. 1878—79) en over *Lombok*: *Schets van het eiland Lombok* (T. v. h. Bat. Gen. XXII.); hij gaf ook in den 5en druk van DE HOLLANDER, 1898, een zeer uitvoerige beschrijving van het eiland. — ibid. *Lombok en zijn bewoners* (Vr. v. d. Dag, 1894). — J. C. VAN EERDE, *Lombok onder Nederlandsch bestuur.* (Gids 1905). — F. A. LIEFRINCK, in onderscheidene functies op Bali werkzaam, laatst als resident, gaf hoogst belangrijke bijdragen tot de kennis van dit eiland, o. a. *Bijdrage tot de kennis van het eiland Bali.* (T. Bat. Gen. 1890); *De rijstcultuur op Bali* (Ind. Gids 1886) en met R. v. ECK *Kerta Sima of gemeente- en waterschapswetten op Bali.* (T. Bat. Gen. 1876.) — Samenvattend gaf Dr. H. TONKES: *Volkskunde von Bali* 1888, met uitvoerige litteratuuropgave. Verder: R. FRIEDRICH *Voorloopig verslag van het eiland Bali* (Verh. Bat. Gen. XXXIII). — ZOLLINGER, *Reis over Bali en Lombok,* (Verh. Bat. Gen. XII). — P. L. v. BLOEMEN WAANDERS, *Bijdr. tot de kennis van Bali* (T. N. I. 1868, II). — E. B. KIELSTRA, *Het eiland Bali* (Gids 1893). Zie verder: De artikelen in de Encycl. v. Ned. Indië.

III. HET EILAND SOEMBAWA.

Land en volk.

Soembawa, eigenlijk Sambawa, is een onregelmatig gevormd eiland. De groote Saleh-baai aan de noordzijde en de daar tegenover in het zuiden gevormde Tjempi-baai verdeelen Soembawa in twee groote schiereilanden, die slechts door een smalle landengte verbonden zijn. Het eiland is geheel bergachtig, zonder vlakten, en vulkanisch van aard, terwijl eenige heuvelrijen uit kalkformatie bestaan. De bergen bereiken een aanzienlijke hoogte; op het schiereiland ten O. van de baai Saleh verheft zich de tweetoppige Tambora tot 2676 M. een vulkaan, die in 1815 nog een hevige uitbarsting had. De binnenlanden zijn voor een groot gedeelte onbekend.

Het klimaat hebben wij in het algemeen reeds besproken en den plantengroei eveneens, zoodat wij daarbij niet stil zullen staan; de cultuurgewassen komen veel overeen met die van Bali en Lombok.

De inlandsche bevolking van het westelijk gedeelte komt overeen met de Sasaks van Lombok, ze heeft ook een verwante taal; de bewoners van het oostelijk gedeelte verschillen in zeden en gewoonten van de westelijken, spreken een andere taal (Zie over de talen I, pag. 300) en komen in kleeding meer overeen met Boegineezen en Makassaren. De heerschende godsdienst op het geheele eiland is de Islam; in het oosten wonen in het gebergte ook Heïdenen.

Soembawa is verdeeld in vier op zich zelf staande rijkjes: Soembawa, Dompoe, Sanggar en Bima, die in contracten het Ned. Gouvernement erkennen als opperheer, en administratief behooren tot het Gouvernement Celebes.

Het sultanaat Soembawa neemt het W. van het eiland in tot de versmalling. In 1674 is dit gebied het eerst door contract met Nederland verbonden. Hier wonen, behalve de Inlanders, vele Makassaren en Boegineezen, verder Orang

Badjo's, Chineezen en Europeanen. Aan de baai van Soembawa ligt op een half uur van de kust de kampong Soembawa, de hoofdplaats van dit rijk, de residentie van den Sultan. De plaats is door grachten en palissaden ingesloten en ligt in een vruchtbare door riviertjes doorsneden vlakte. Dichter bij de kust ligt hier een Boegineesche kampong van ± 200 huizen. Alas is een versterkte plaats in het N.W., niet ver van de kust. Ampang, een groote, versterkte plaats, ligt in een vlakte ten Z. van de baai van Saleh of van Soembawa. De paardenteelt op Soembawa is belangrijk (zie I, pag. 540); goede lansen en krissen worden er gesmeed, grove katoenen stoffen weeft men er.

Dompoe, eveneens een sultanaat, neemt de westelijke helft van het oostelijk deel in. Het eerst werd in 1669 met dit rijk door Ned. een contract gesloten. Handelsplaatsen aan de kust heeft het niet. Sanggar, een klein rijkje, beslaat het grootste gedeelte van het N.W.-waarts zich uitstrekkende schiereilandje. Handel en nijverheid zijn er van geen beteekenis. Bima, onder een sultan, beslaat het oosten; de hoofdplaats is Bima of Badjo, aan de oostzijde der schoone baai van Bima. Ten W. van de kampong liggen nog een drietal kampongs: Wolanda, Boegi en Melajoe, kampongs van Hollanders, Boegineezen en Maleiers, die rechtstreeks aan het gouvernement onderhoorig zijn. Hier wonen ± 1250 Inlanders, 125 Arabieren, 50 Europ. (in 1890).

Litteratuur. W. C. MULLER, die een uitvoerig artikel *Soembawa* geeft in de Encyclop. v. N. Indië met veel literatuuropgaven; DE HOLLANDER—VAN ECK, 5de druk 1898.

IV. HET EILAND FLORES.

Land en volk. Twee eilandjes, Komodo en Rindja en eenige kleinere, vormen den overgang naar het weinig bekende Flores, dat een grootte moet hebben van ± 15 125 K.M.² Omtrent de talrijkheid der bevolking kan men enkel gissingen uitspreken; men noemt het getal 250 000 zielen. Het eiland wordt grootendeels gevormd door een bergketen, die van het W. naar het O. loopt, met eenige uitloopers, waartusschen vlakten en dalen gelegen zijn. Op enkele gedeelten daalt het land met een rotsachtige kust steil in zee, op andere vindt men nog een moerassige, lage kustvlakte. Onderscheidene bergen van het eiland zijn vulkanen; men telt er op zijn minst 17, waarvan 5 nog werkzaam zijn (I, pag. 96). De vulkanen vindt men in het oostelijk gedeelte; op de westhelft zijn nog geen vulkanen bekend.

De kennis der bewoners van Flores bepaalt zich hoofdzakelijk tot de kuststreken. Dat er onderscheidene stammen wonen, meer of minder aan elkander verwant, valt aan te nemen; de ethnographische eigenaardigheden verschillen, zoover bekend is, weinig van die der naburige eilanden. De voortbrengselen van Flores zijn: rijst (slechts weinig en niet in het O. des eilands), djagoeng, op het geheele eiland, gierst, aard- en peulvruchten, indigo, katoen, kokos-, lontar-

en pisangboomen, tabak, kaneel, sapanhout, sandelhout, en uit het dierenrijk paarden (van het ras als op Soemba), buffels, die er in het wild rondloopen, runderen, varkens, herten enz. Omtrent de delfstoffen is nog weinig bekend; volgens sommige berichten zou hier en daar ijzer, goud, loodglans en tin gevonden worden.

De handel op Flores wordt meest gedreven door Bimaneezen, Boegineezen en Makassaren, Boetonners, Saleiers, Koepangers en Soembaneezen. De uitvoerartikelen zijn: kaneel, sapan- en sandelhout, kokosolie, katoen en katoenen kleedjes, tamarinde, tabak, vogelnestjes, was, schildpad, tripang enz. De handel is meest ruilhandel; geld is er weinig in omloop.

Naar den natuurlijken en staatkundigen toestand onderscheidt men drie deelen van Flores: West-Flores of Manggarai, een onderhoorigheid van den Sultan van Bima op Soembawa en daardoor behoorend tot het Gouv. Celebes; Midden-Flores of Endeh, dat nog zoo goed als geheel onafhankelijk is, en Oost-Flores of Larantoeka, dat tot de residentie Timor behoort.

Larantoeka, op de oostkust, heeft een ankerplaats, en bestaat uit een aaneenschakeling van kampongs. In de kampong Posto houdt de civiele gezagvoerder verblijf, daar wonen ook de tot de zending behoorende Roomsch-Katholieke geestelijken. Men vindt er een fraaie, van steen gebouwde kerk, en dicht daarbij pastorie en school. De radja van Larantoeka woont thans in de kampong Lakéo.

Bij de kampong Larantoeka staan op het plat van een steil in zee afdalenden berg nog muurresten van een vroegere kerk; dicht er bij staat een klooster, waar door Franciskaner nonnen meisjes worden opgevoed. De kampongs liggen aan den voet van den vulkaan Ilimandiri op een vlakke kuststreek, slechts eenige honderden meters breed, en niet vruchtbaar. Op het tegenover gelegen eilandje Andonare hebben zij hun tuinen aangelegd. Op Larantoeka wordt een vrij omvangrijke handel gedreven in schildpad, vogelnestjes, sandelhout, kaneel, was, buffels, geiten en varkens. Bovenal wordt die gedreven door Timoreezen en Boegineezen.

Litteratuur. Prof. Dr. C. M. KAN gaf een uitvoerig artikel over Flores, behandelende ontdekkingsgeschiedenis, kusten, bodemrelief, klimaat en bevolking, met veel litteratuuropgaven in de Encyclopaedie van N. Indië, waarnaar wij verwijzen voor de litteratuur. Verder: DE HOLLANDER—VAN ECK, 5de druk 1898. — *Zeemansgids voor den Oost-Ind. Archipel* IV, 1906.

V. HET EILAND SOEMBA.

Land en volk. Soemba, ook Tjendana of Sandelhout-eiland genoemd, ligt ten Z.W. van Flores, en is ± 13 750 K.M.² groot. De kusten zijn meest vlak, doch de bodem, voornamelijk uit kalkgesteenten bestaande, rijst naar het binnenland als heuvel- en bergland, dat tot 700 M. hoogte gaat. De voortbrengselen van het plantenrijk zijn dezelfde als die der naburige

eilanden. Belangrijk zijn vooral van de boschprodukten de houtsoorten, waaronder sandel-, ebben- en kemoeninghout en verschillende boomsoorten, waaruit verfstoffen worden bereid, alsmede tamarinde-, klapper-, en lontarboomen. De uitvoer is echter nog niet in verhouding tot den voorraad sandelhout; de vrees voor geesten, die de bosschen bewonen, weerhoudt de Inlanders het sandelhout te kappen. Geschiedt dit door vreemdelingen, dan staat men het toe; Endehneezen verrichten het dan ook meest.

Van de dieren wijzen wij op de paarden, „sandelwoods", (Zie I, pag. 540).

Omtrent het aantal bewoners is men in het onzekere; TEN KATE, die hier vertoefde, zegt, dat het de 100 000 niet te boven gaat. Men vindt er de eigenlijke Soembaneezen, in onderscheidene stammen verdeeld, nog Heidenen, terwijl er ook een aanzienlijk aantal Mohammedaansche Endehneezen wonen, meest in de hoofdplaats Waingapoe, waar ook eenige Chineezen, Arabieren en Boegineezen verblijf houden. Aan de oostkust zijn ook Rottineezen maar vooral Savoeneezen gevestigd, die de nijverste bevolking van Soemba uitmaken. Deze kolonisten schijnen de Soembaneezen meer en meer te verdringen. Katholieke en Protestantsche zendelingen hebben hier gearbeid om het Christendom er te vestigen, doch niet met veel resultaat.

Soemba is staatkundig verdeeld in een groot aantal rijkjes, op zijn minst een 25-tal, omtrent welker grenzen enz. weinig bekend is. Aan het hoofd dier rijkjes staan hoofden met den Inlandschen titel van „Oemboe", bij het Gouvernement bekend als „Radja's"; ook vrouwen schijnen als radja te kunnen fungeeren. Met deze hoofden heeft het Ned. Gouvernement contracten van verband gesloten. Hun bestuur is geheel willekeurig, niet door wetten of adats beperkt. Zij genieten geen bepaalde inkomsten van de bevolking, maar verschaffen zich die door het opleggen van willekeurige boeten, het verkoopen van onderdanen als slaven e. d.

Onze kennis van Soemba is nog zeer onvolledig, en in de 19de eeuw heeft men weinig verricht om die uit te breiden.

VI. DE ALOR-EILANDEN.

Ten O. van Flores zet zich de eilandenreeks voort; men vindt hier eerst de eilanden: Solor, Andonare, Lomblen en vervolgens de groep der Alor-eilanden, bestaande uit Alor, Pantar en eenige kleinere, tot de residentie Timor behoorende.

Alor of Ombaai is een bergachtig, vulkanisch eiland; de hoogste toppen gaan tot 1200 M. In April 1896 werd dit eiland nog door een hevige aardbeving geteisterd. Het is verdeeld in zeven staatjes, bestuurd door radja's. De strandbewoners, die van vreemde afkomst zijn, leven voornamelijk van vischvangst en handel; de bergbewoners leggen zich op den landbouw toe. Rijst, gierst en verfstoffen, houtsoorten en vogelnestjes zijn de voortbrengselen.

VII. HET EILAND TIMOR.

Algemeene gesteldheid.

Soemba, P. Savoe, P. Rotti en Timor vormen te zamen een boog van eilanden op een ondiepen rug gelegen, binnen welks concave zijde de instorting der Savoe-zee is gevormd, terwijl aan de Z.O. zijde een kanaalvormige inzinking Timor scheidt van het ondiepe onderzeesche plateau, waarop het tafelland van Australië rust. Het eiland Timor strekt zich als een lengte-eiland uit in de richting van het Z.W. naar het N.O. over een lengte van ± 480 K.M. Het wordt in de lengte doorsneden door een bergketen, waarvan de uitloopers bijna overal, althans aan de noordkust, tot dicht aan het strand komen. In het Nederlandsch gedeelte bereikt het gebergte in den Lakan een hoogte van 1580 M., in het Portugeesche gedeelte gaan de toppen tot 2000 M. Het middengedeelte van de bergketen bestaat hoofdzakelijk uit kalksteen, zandsteen en kleilei; de hoogste toppen, uit kalk gevormd, kenmerken zich door hun steile, ruwe vormen, door diepe kloven gescheiden. Ook meer naar de kusten, waar de jura- en schelpenkalk door verweering sterk is aangetast, vertoont de bodem een ruwe, oneffene oppervlakte, vol scherpe punten en holten, en hij is met een zwarte korst overtrokken, die aan Timor's bodem een eigenaardig karakter geeft. Zoover bekend is, vindt men er geen werkzame vulkanen, hoewel enkele gesteenten en verschijnselen op vroegere vulkanische werkzaamheid wijzen. De rivieren kunnen door den bouw van het land zich niet flink ontwikkelen, omdat zij, dwars uit het bergland komend, spoedig in zee vallen. Gedurende den drogen O.-moesson zijn zij meestal bijna geheel uitgedroogd, in den W.-moesson doen de hevige regens ze spoedig snel rijzen tot schuimende bergstroomen om daarna weder droog te worden. Alleen enkele, meest aan de zuidkust, hebben het geheele jaar door water. Hoewel de mondingen breed zijn, kunnen zij alleen over korten afstand door kleine vaartuigen bevaren worden.

Scherp zijn op Timor de tegenstellingen der jaargetijden in den drogen en den vochtigen moesson. Gedurende den O. moesson valt er alleen een geringe regen aan den Z.O. kant van het gebergte, doch aan den N. kant valt dan dikwijls geen droppel water. Van Mei tot Nov. is daardoor de bodem als verzengd, zien de berghellingen er kaal en verschroeid uit en staan de kajoepoetih-boomen met hun witte stammen bladerloos, terwijl de rivieren geheel uitdrogen. De temperatuur in de schaduw stijgt tot 34° – 36° C., terwijl bij den aanvang van den O. moesson de nachten koel of zelfs koud zijn. Dit verandert bij het einde van den O. moesson, dan worden ook de nachten warmer, doordat de O. wind afneemt.

De W. moesson begint in December met zware buien en slagregens, doet den plantengroei in korten tijd herleven, maakt de temperatuur frisscher en doet de rivieren zwellen tot krachtige stroomen.

Het echte moessonklimaat heeft tengevolge, dat op Timor niet die weelderigheid van plantengroei gevonden wordt als op de overige eilanden. Zware bosschen worden er niet of schaars aangetroffen, de berghellingen zijn meestal schraal begroeid; varens en orchideeën ontbreken schier geheel. Waar stoffeering van het landschap is, bestaat die gewoonlijk uit casuarinen met hun spichtige kronen, witstammige kajoepoetih-boomen (Eucalyptus alba), sandelhoutboomen,

gemoeti-, sagoe-, gebang- en lontarpalmen, wel veelvuldig, doch in ijle bosschen verspreid, en kokospalmen langs de stranden. De lontarpalm is voor de Timoreezen van veel belang; uit het sap bereiden zij palmwijn of sagoeweer, een geliefde drank, en stroop, de noten verschaffen hun voedsel, de bladeren de grondstof voor matten, doozen, manden enz. Het hoofdvoedsel is de djagoeng of maïs; rijst is meer een weelde-artikel en wordt weinig geteeld. De rijstcultuur heeft zeer primitief plaats; natte rijstcultuur komt er slechts bij uitzondering voor. Van behoorlijke irrigatie heeft de Timorees geen begrip. Ook wordt op enkele plaatsen een fijne, witte tarwe verbouwd, elders gierst. Produkten voor de Europeesche markt worden alleen geteeld op Portugeesch Timor; daar verbouwt men koffie op groote schaal door dwangcultuur. De thee- en suikercultuur, in Ned. Timor beproefd, had geen resultaat. Het dierenrijk levert krachtige buffels en een sterk paardenras; bijna elke Timorees van eenige beteekenis bezit een paard.

Aan delfstoffen schijnt Timor nog al rijk te zijn; goud vond men in de landschappen Takaip en Mollo, koper en mangaanerts in eenige streken, petroleum in Amanatoeng en op het eiland Samaoe. In Portugeesch Timor exploiteert een Engelsche maatschappij petroleumbronnen. De uitvoer van het eiland bestaat voornamelijk uit sandelhout, was en paarden; voor het Portugeesche gedeelte bovendien uit koffie en petroleum.

Bevolking, bestaansmiddelen en nederzettingen.

De inboorlingen van Timor zijn te verdeelen in Timoreezen (Atoni Timor), in het Z.W. deel van Timor, dat vroeger het groote rijk van „Sonnebait" uitmaakte, en Beloneezen (Ema Belo), die in Midden- en Oost-Timor wonen, in de gewesten, die behoord hebben tot de groote rijken Waiwikoe-Waihelé en Loeka. De donkerder huid, zwartachtig bruin van kleur, en het ruige, gekroesde haar wijst er op, dat de laatsten als ras nader behooren bij de Papoea's, misschien er mede vermengd zijn, terwijl in West-Timor meer een vermenging met de Maleische volken plaats had. De bewoners van het vroegere rijk van Koepang, de Koepangers (Atoeli Koepang), kenmerken zich nog door een in 't oog vallend lichtere kleur, slankeren lichaamsbouw en meer golvend hoofdhaar. De heer FOKKENS vermoedt, dat zij tot den echten Timoreeschen stam behooren, maar door vermenging met Rottineezen, Soloreezen en Savoeneezen die bijzondere somatische eigenschappen hebben verkregen.

Mannen en vrouwen op het geheele eiland tatoueeren zich eenigszins, vooral op de armen, en elke familie heeft een teeken, dat ook bij de paarden wordt aangebracht, en waaraan bij koppensnellen de slachtoffers herkend worden. De huizen zijn meestal rond van vorm, doch ook de vierkante vorm komt voor. Het dak is van alang-alang en reikt tot bijna aan den grond, bij de Beloneezen tot $1^1/_2$ M. hoog en rust op palen; een paal, de westelijkste, is de „tiang pomali", waarbij rijst enz. geofferd wordt. De woning bestaat meest uit één vertrek, met de stookplaats in het midden en balé-balé's langs de wanden. Vensters vindt men er niet; de rook gaat door de deur. Bij woningen van vorsten en aanzienlijken sluit de omwanding niet aaneen, maar blijft er ruimte voor een voorgalerij.

De nederzettingen zijn klein; groote, aaneengesloten kampongs komen weinig voor, de meeste bestaan op zijn hoogst uit een tiental huizen en worden in de binnenlanden veelal door hooge, ruwe houten paggers omsloten. Ook de afzonderlijke huizen worden in onveilige streken wel aldus versterkt, zooals nabij de grens van het Ned. en Portugeesch gebied. Met het oog op de veiligheid liggen vele kampongs op heuveltoppen of rotspunten.

De Timorees heeft een afkeer van het water, evenals de Soembanees; aan wasschen doen beide weinig, en liever wrijven zij zich in met gekauwde klappers. Vischvangst en prauwvaart komen niet veel voor. Maar ook de landbouw staat op een lagen trap, en men plant er niet meer, dan noodig is om in de behoeften te voorzien. Paarden en karbouwen worden aan hun lot overgelaten en moeten zelf hun voedsel zoeken. Ook de nijverheid is van weinig beteekenis. De handel is voornamelijk in handen van Chineezen, die paarden, was en sandelhout uitvoeren, en arak, katoentjes, kralen etc. invoeren.

Dat de Timoreezen wel geschiktheid voor ontwikkeling en beschaving bezitten, bewijst het kunstige snijwerk, hetwelk men overal vindt op de tabakskokers van bamboe enz. en wordt ook bewezen door de fraaie weefsels, die even sober van lijn als bedaard van kleur zijn en toch mooi kunnen genoemd worden; dat blijkt uit de artistiek bewerkte zilveren arm- en oorsieraden enz. De heer LOEBER JR., heeft het Timoreesch snijwerk in 't bijzonder bestudeerd (*Timoreesch snijwerk en ornament.* K. Inst. v. T. L. en V. v. N. I. 1903) en in zijn eigenaardigheid en constructuur leeren kennen.

De Timoreezen zijn nog meest Heidenen. Alleen in het directe Gouvernementsgebied komen vele Protestantsche Christenen voor, en in een klein gedeelte van Amarassi en in Portugeesch Timor vindt men nog Inlanders, die den Katholieken godsdienst hebben aangenomen. De Heidenen vreezen een heir van geesten, en vele plaatsen, waar men die meent aan te treffen, als bergen, rivieren, bosschen enz., worden daarom als heilig en onschendbaar („loelik" of „pomali") beschouwd, en men brengt hier den geesten offers. Polygamie is bij de Timoreezen geoorloofd, bij de Beloneezen niet.

In het Z.W. gedeelte van Timor spreken de inboorlingen meest Timoreesch, een taal verwant aan het Rottineesch, en alleen in een klein gedeelte bedient men zich van het Koepangsch. In Midden-Timor spreekt men het Tètoem (tettum) en in Oost-Timor weer een andere taal. De vreemde kolonisten en ook de Inlanders van Koepang spreken tevens het Maleisch, dat er door de Nederlanders werd ingevoerd.

Staatkundig behoort Timor voor het Z.W. deel aan Nederland, voor het N.O. deel aan Portugal. De grens tusschen beide deelen, die onzeker was en met enclaves door elkander liep, is in 1899 door een commissie onderzocht en beter geregeld.

Het Nederlandsche Timor met het eiland Samaoe bestaat uit Gouvernementsgebied, een strook van 6—9 palen breedte en 50 palen lengte om de Koepang-baai met de vallei van Atapoepoe, en verder uit een 40-tal onafhankelijke staatjes, welker vorstjes, de „radja's" en „fettors" meestal het Ned. Gouvernement erkennen, hoewel ook velen het niet noodig achten daarvan blijk te

geven. Een klein gedeelte handelt, alsof er geen Ned. oppergezag bestaat. Die kleine rijkjes zijn ontstaan door verbrokkeling van twee groote, die hier vroeger bestonden.

In het Z.W. van Timor vormt een bocht in de kust de Koepangbaai, de belangrijkste inham van geheel Timor, tusschen de hoeken Batoe Noetoen en Pakoe Lak, die ongeveer 14,4 K.M. breed is en ± 28.8 K.M. in het land dringt. Ten W. van deze baai ligt het heuvelachtig eilandje Samaoe, meestal begroeid doch hier en daar met kale kalkrotsen, terwijl het aan den oostkant met steile koraalklippen steil uit de zeediepte oprijst. Op het eiland vindt men onderscheidene kampongs. Aan de noordkust vormt de Pelikaanbaai een inham, en dicht daar voor ligt het eilandje Kambing, een begroeide vlakke bergkegel, met op den top een kratervormige opening van 3 à 4 M. diepte. Op den bodem dezer kom verheffen zich een 14-tal uit klei bestaande kegels, in welker toppen kleine openingen zijn, waaruit onophoudelijk slijkachtige gasbellen en modderblazen opstijgen, die na een oogenblik uiteen spatten en dunne laagjes slijk op den kegel uitstorten. Het eilandje is onbewoond. Op den N.O. hoek van Samaoe bij de kleine kampong Haingsisi zijn Gouvernementskolenloodsen geplaatst.

Aan de zuidzijde der baai van Koepang ligt de nederzetting Koepang of Timor-Koepang, grootendeels gebouwd in een vlakte en op de hellingen der omringende heuvels en doorstroomd door het riviertje Koinino. Aan de linkerzijde van den mond ligt het fort Concordia, dat in vervallen staat verkeert; het bestaat uit een steenen ringmuur, waar binnen de militaire gebouwen staan. Koepang telt 5525 bewoners, waaronder 114 Europeanen, 4543 Inl., 723 Chineezen en 140 Arabieren. De huizen zijn deels van hout, deels van steen gebouwd. Het dichtst aan de kust liggen de woningen der Inlanders, de kampong der Chineezen, der Savoeneezen en Soloreezen. Hoogerop wonen de Europeanen.

In Portugeesch Timor is Delhi de hoofdstad, een plaats ruimer gebouwd dan Koepang, en gelegen aan een baai. Met haar witte gebouwen en schaduwrijke lanen tegen den achtergrond van bergen uitkomend, maakt de plaats een aangenamen indruk. De handel in de produkten van Timor is hier vrij aanzienlijk.

Ten Z.W. van Timor ligt het eiland Rotti, een heuvelachtig land, met een bevolking, die op 64 000 zielen wordt geschat, waarvan velen tot het christendom zijn overgegaan. De taal verschilt er van die der overige eilanden. De Rottineezen zijn geen beste zeelieden.

Savoe of Sawoe, een heuvelachtig eiland tusschen Rotti en Soemba gelegen, wordt bewoond door ± 26 000 zielen, die van gemengd ras schijnen te zijn: Timoreezen, Rottineezen en anderen. Daar de bronnen van bestaan gering zijn, emigreert de bevolking sterk. De Savoeneezen hebben een afzonderlijke taal, die met het Soembaasch verwant is, maar aanmerkelijk afwijkt van Rotineesch en Timoreesch.

Litteratuur. Voor de litteratuur van Timor verwijzen wij naar de opgaven van F. Fokkens in het artikel der Encycl. v. N. I. Een samenvattend overzicht van Timor gaf H. Zondervan, *Timor en de Timoreezen* (T. K. Ned. Aardr. Gen. 1888).

Een nieuwe kaart van Timor is vervaardigd door een Commissie van 3 Portugeesche en 3 Nederlandsche leden, in 1897 benoemd om de grenzen der wederzijdsche bezittingen nauwkeurig in kaart te brengen, waarvoor vele nieuwe opmetingen werden verricht; de kaart, hieruit voortgekomen, is op de schaal van 1 : 100 000. Doch uit meer gegevens, dan hierin konden verwerkt worden, is door de heeren VAN DER HAAS (Ned. lid) en COUTINHO (Portug. lid) een kaart van een deel van Timor op de schaal 1 : 500 000 bewerkt. (Zie T. Kon. N. A. Gen. 1905, pag. 497, artikel van L. A. BAKHUIS, met kaart).

VIII. NIEUW-GUINEA.

Algemeen overzicht.

Wij hebben er reeds op gewezen (I pag. 22 en pag. 434), dat Nederlandsch Oost-Indië zich uitstrekt tot 141° O.L., zoodat het westelijk gedeelte van Nieuw-Guinea nog tot Nederlandsch-Indië behoort. Natuurkundig behoort dit gedeelte tot Australië gerekend te worden, doch historisch en staatkundig valt het onder Azië, en de Nederlandsche Regeering heeft dit gedeelte beschouwd als te behooren tot onze bezittingen in Azië.

Nieuw-Guinea is in geographisch opzicht de minst bekende der Nederlandsche bezittingen, en eerst in den laatsten tijd is het nader onderzoek van dit gewest begonnen, dat zich evenwel nog slechts bepaald heeft tot enkele gedeelten langs de kust en zeer weinig tot het binnenland is uitgestrekt. Zelfs zijn groote kuststreken en riviermondingen nog niet voldoende in kaart gebracht en niet met zekerheid bekend. Dewijl onze kennis nog zoo onvoldoende en het onderzoek in vollen gang is, willen wij over dit eiland slechts eenige zeer algemeene gegevens mededeelen. Het zou voorbarig zijn en kan ook nog niet tot een voldoend resultaat leiden, reeds thans een geographische beschrijving van Nieuw-Guinea te geven, al hadden wij daarvoor over de noodige ruimte te beschikken.

Nieuw-Guinea was in het begin der 16de eeuw bij de Europeanen niet bekend, en het is ook niet gebleken, dat de bewoners der Molukken destijds aanraking hadden met de bevolking van dit eiland. Het eerst is er sprake van „Papoesche eilanden" of „landen", en van het „land der Papoea's", hoewel onder deze namen verschillende landen werden verstaan. Echter hadden die landen deze overeenkomst, dat de bevolking er van zich onderscheidde van de overige bewoners in het oosten van den Archipel, zoodat zij in de aangrenzende gewesten werden aangeduid als „Papoea's" of „Papoe's".

Het oudste bericht, waarin de naam Papoea voorkomt, dateert van omstreeks 1521 en is afkomstig van ANTONIO PIGAFETTA, den reisgenoot van MAGELHAENS. De Papoesche eilanden worden het eerst genoemd in het journaal van den Spanjaard MARTIN DE URIARTE, die er omstreeks 1527 langs voer. Ongeveer in dienzelfden tijd heeft DON JORGE DE MENEZES waarschijnlijk Nieuw-Guinea bezocht, doch met meer zekerheid kan worden aangenomen, dat ALVARA SAVEEDRA, door den Spaanschen Gouverneur van Tidore naar Mexico gezonden, de kust van Nieuw-Guinea leerde kennen. Het was meer toeval dan ontdekkings-

doel, dat dit eiland bereikt werd, en aanvankelijk werd er niet veel acht op geslagen. INIGO ORTIZ DE RETEZ ging in 1545 op 2° Z.Br. aan den mond eener groote rivier hier aan land; nam het eiland in bezit voor de Spaansche kroon en gaf het den naam „Nieuw-Guinea."

Het valt niet te verwonderen, dat bij het zien der kust van het Papoeasche land en de kennismaking met de bewoners de voorstelling van Afrikaansch Guinea opkwam bij de Spaansche zeevaarders, die hier bekend waren.

De Nederlanders hadden bij hun komst in den Archipel zeer onzekere gegevens omtrent Nieuw-Guinea. Zij gevoelden echter behoefte om van het oosten meer te weten, en in 1602 werd door den admiraal WOLPHERT HARMENSZ. ter reede van Banda besloten, het jacht Duyfke onder bevel van den Opperkoopman CLAES GAEFF en den schipper WILLEM CORNELISZ. SCHOUTEN, voor den handel naar Ceram te zenden om daar eenige havens te bezoeken, tevens met den last, bij de inboorlingen een en ander te informeeren omtrent Nova Guinea. Eerst in 1616 zag men de eerste Nederlanders op de kust van Nieuw-Guinea, niet met een opdracht om die kust te verkennen, maar door toeval hier gekomen. Het waren JACOB LE MAIRE en WILLEM CORN. SCHOUTEN, die er den 9den Juni in een baai op 4° Z.Br. voor anker kwamen.

In de 17de eeuw werden er herhaaldelijk tochten van Nederlandsche schepen ondernomen om de Papoeasche eilanden en Nieuw-Guinea te leeren kennen, en al was de aanraking slechts een zeer vluchtige, toch werd er door de Compagnie voldoende materiaal verzameld, dat aan het eind der 17de eeuw een gedeelte der noordkust en de daar voor gelegen eilanden van Nieuw-Guinea als ontdekt kan beschouwd worden, terwijl men omtrent een groot deel der zuid- en westkust, nl. van Torresstraat tot Roemakai kaarten of andere gegevens bezat. Ook waren eenige eilanden aan de zuid- en westkust ontdekt, en hier en daar had men iets omtrent de gesteldheid der kust vernomen. De meeste kennis had men van de landstreek Onin geheeten (in het Z.W.). De andere Papoeasche eilanden waren nog veel minder bekend in dien tijd.

Voor den handel was Nieuw-Guinea van niet veel belang, als men den slavenhandel uitzondert. Specerijen schenen niet of schaars voor te komen, van de parelbanken had men toen nog geen vruchten geoogst, de monsters smeekolen, die men er in handen gekregen had, waren van slechte qualiteit en naar metalen had men vruchteloos gezocht. Daarenboven was de kust op vele plaatsen ongenaakbaar.

De nadere kennismaking met Nieuw-Guinea was dus niet uitlokkend. Een tijd lang, in het eind der 17de eeuw, liet men zich ook niets aan dit land gelegen liggen. Doch de gevreesde mededinging der Engelschen, die hier specerijen zochten, deed de Compagnie in het begin der 18de eeuw weer onderscheidene tochten naar Nieuw-Guinea en de Papoeasche eilanden ondernemen, om te voorkomen, dat de vreemdelingen er vasten voet zouden zetten en de mogelijke specerijen verkrijgen. Het resultaat was, dat hierdoor nadere kennis van de kusten van Nieuw-Guinea werd verkregen, vooral van de noordkust. Het oordeel, dat men daarbij over Nieuw-Guinea verkreeg, was, dat in deze ongezonde streken geen nederzettingen van Europeanen zouden zijn te vreezen, terwijl er ook geen ken-

teekens van eenige cultuur waren ontdekt, en het land bewoond was door een „ongenaakbaar, onhandelbaar, puur wild, boos, naakt volk, dat zich met visch, wortels, slakken en boomvruchten voedde." Die landen waren „onbequam tot een rendez-vous of zetel."

Staatkundig werd door de Compagnie de opvatting gehuldigd, dat de Sultan van Tidore recht bezat op vele Papoeasche eilanden en op de kust van Nieuw-Guinea, vanwaar die ook eenige schatting ontving. Evenwel bestond er omtrent deze rechten weinig zekerheid. Wel was Nieuw-Guinea door Spanje zoogen. in bezit genomen, en de vrede van Munster liet nog toe Nieuw-Guinea te beschouwen als behoorend tot de Spaansche kroon, maar bij den vrede van Utrecht vervielen, zonder het uitdrukkelijk te noemen, de aanspraken van Spanje. De staatkundige toestand op de Papoeasche eilanden en Nieuw-Guinea bleef in de 18de eeuw steeds onzeker. Tijdens het Engelsche tusschenbestuur werd het recht van bezit van Tidore op de Papoeasche eilanden en Nieuw-Guinea het eerst wettig geregeld, en door de conventie van 1814 (13 Aug.) verkreeg die regeling een internationaal karakter, waarbij de officieele omschrijving van het Tidoreesche gebied plaats vond. Toen Nederland bij het tractaat van 1824 zijn bezittingen van Engeland terug kreeg, werd als verhouding in het oosten aangenomen die van 1814, en op grond van het bezitrecht van den leenvorst van Tidore maakte Nederland nu aanspraak op een deel van Nieuw-Guinea, niet van het geheele eiland, waarmede Nederlands rechten op het westen erkend werden. In 1827 werd de gouverneur MERKUS gemachtigd een gedeelte van Nieuw-Guinea in bezit te nemen en daar een établissement op te richten. Een expeditie werd uitgezonden, met de schepen Triton en Iris, terwijl de leden der natuurkundige commissie Dr. H. C. MACKLOT, S. MÜLLER en A. ZIPPELIUS tot wetenschappelijk onderzoek er aan waren toegevoegd. Hiermede begon de feitelijke inbezitneming en den 24sten Aug. 1828 werd een proclamatie dienaangaande uitgevaardigd, waarbij Nieuw-Guinea van 141° O.L. op de zuidkust, tot Kaap de Goede Hoop op de noordkust (132° 45′ O.L.) in bezit werd genomen. Bij besluit van 30 Juni 1848 werd echter als grens aangenomen de denkbeeldige lijn, die van 141° op de zuidkust dwars over het eiland loopt tot Hoek Bonpland, op 140° 47′ op de noordkust. Bij de eerste officieele inbezitneming was aan de Triton-baai het Nederlandsche établissement Merkus-oord met het fortje Du Bus gesticht, doch in 1838 werd die vestiging weder opgeheven en de sterkte geslecht. Sedert dien tijd zijn er vele jaren geweest, dat er nergens een post of ambtenaar van het Nederlandsch Gouvernement was op dit eiland, en berustte ons gezag enkel op de suprematie van den sultan van Tidore, die een groot gedeelte dezer gewesten nog als zijn onderhoorigheid beschouwde. De vestiging van het Nederlandsch gezag werd alleen aangewezen door merkpalen met het Nederlandsche wapen.

Terwijl Nieuw-Guinea aan zich zelf werd overgelaten, bleven de kuststreken van het eiland voortdurend het tooneel van wanorde en onzekerheid. De vele stammen en volkengroepjes, die hier woonden, verkeerden geregeld in een staat van anarchie, waar steeds de sterkste de baas was, en de macht voortdurend afwisselde. Wel werden de kusten van tijd tot tijd door een Nederlandsch schip bezocht, wel kwamen er nu en dan natuuronderzoekers op dit

eiland, en waren er sedert 1858 op de noordkust aan de Geelvinkbaai Duitsche en Nederlandsche zendelingen werkzaam geweest, maar het Gouvernement liet het land bijna geheel aan zich zelf over.

In de zestiger en zeventiger jaren der 19de eeuw begonnen bij de koloniale expansiezucht der Europeesche mogendheden, Engelsche reizigers onderzoekingstochten in zuidelijk Nieuw-Guinea, vooral van Australië uit te ondernemen. Dit was de voorbereiding van het optreden door de Britsche regeering, dat in Nov. 1884 volgde, toen deze de protectie over Zuidoost-Nieuw-Guinea op zich nam. Ongeveer gelijktijdig daarmede werd door het plaatsen van vlaggen Noordoost-Nieuw-Guinea onder bescherming van Duitschland gesteld, en in 1886 werd een vaste grens voor de Duitsche en Engelsche „interessensfeeren" aangenomen door beide rijken. Hiermede was Nieuw-Guinea verdeeld geworden, en in het oosten deden Duitschland en Engeland al het mogelijke het werkelijk gezag te vestigen en het land te exploiteeren.

Door dit optreden van vreemde mogendheden was ook Nederland genoodzaakt op Westelijk Nieuw-Guinea het gezag te vestigen. In 1891 werd aangenomen om Nieuw-Guinea op te nemen in het net der stoombootlijnen van de Nederl. Paketvaartmaatschappij, waardoor de handel op enkele kustplaatsen toenam. Vervolgens werd besloten het gouvernement op Nieuw-Guinea te doen vertegenwoordigen door speciaal hiervoor aangewezen ambtenaren en werd het gebied nader administratief ingedeeld.

Nieuw-Guinea was voorheen administratief onder de residentie Ternate gerekend. Doch toen het Nederlandsch Gouvernement hier optrad, werd in 1901 Zuid-Nieuw-Guinea als afdeeling van West-Nieuw-Guinea gescheiden en bij verklaring in het Staatsblad 1902 N°. 68 werd de eerste aan de residentie Ternate ontnomen en tot een zelfstandige assistent-residentie gemaakt. De sultan van Tidore stond zijn rechten op dit deel van zijn nominaal gebied, waar hij nooit eenigen invloed had gehad, af aan het Ned. Gouvernement. In 1902 werden ook de overige Ternataansche Nieuw-Guineesche afdeelingen tot afzonderlijke assistent-residentiën verheven. Zoo ontstonden hier de assistent-residentiën: West-Nieuw-Guinea, Noord-Nieuw-Guinea en Zuid-Nieuw-Guinea.

De afdeeling West-Nieuw-Guinea bestaat uit het gedeelte van Kaap Jamoer Sèba tot Kaap Steenboom en omliggende eilanden, waaronder de groep der Radja Ampat. Deze afdeeling staat onder een assistent-resident, met de standplaats Fak-Fak. De afdeeling Noord-Nieuw-Guinea omvat het noordelijk gedeelte ten oosten van Kaap Jamoer Sèba en omliggende eilanden onder een assistent-resident, met standplaats Manokwari. Zuid-Nieuw-Guinea omvat het gedeelte van Kaap Steenboom tot de monding der Bensbach-rivier en omliggende eilanden. De hoofdplaats van deze afdeeling is Merauke.

De ontdekkingsgeschiedenis van Nieuw-Guinea bepaalde zich tot den jongsten tijd bijna geheel tot nadere verkenning der kusten, en van het binnenland was nog zeer weinig bekend. In den laatsten tijd evenwel werden door de „Maatschappij tot bevordering van het Natuurkundig onderzoek der Koloniën" en door het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap expedities uitgezonden, om ook het binnenland van Nieuw-Guinea meer te verkennen. De eerste zond in

1903 een expeditie naar Noord-Nieuw-Guinea onder leiding van Prof. WICHMANN, waar aan de Humboldtbaai en aan de Geelvinkbaai onderzoekingen werden verricht. De laatste zond in 1904—05 een expeditie naar Zuid-Nieuw-Guinea om van daar te trachten het Sneeuwgebergte te bereiken, dat, naar men meent, in het binnenland moet gevonden worden. Dit gelukte nog niet. Een nieuwe expeditie naar Nieuw-Guinea is in voorbereiding. De wetenschappelijke resultaten van hetgeen op die reizen gevonden werd, zijn thans in bewerking.

Nieuw-Guinea werd sedert lang het meest bezocht door handelaars, die aan de kusten eenigen ruilhandel drijven en door jagers. De produkten, die het land levert, bestaan voor een groot gedeelte in vogelhuiden, sago, klappers, enz.

Nieuw-Guinea is het land der paradijsvogels. De grootste hier levende vogel is de casuaris, waarop de Papoea's veel jacht maken, niet alleen om het vleesch maar ook om de vederen, die een geliefd sieraad zijn. Uit het dijbeen der casuaris maken zij een dolk. Duiven vindt men er talrijke soorten; de grootste is zeker de kroonduif, met zijn prachtige blauwe veeren in sierlijke kroon op den kop, een gezocht mode-artikel. Kakatoe's en lori-soorten komen er voor in groote menigte. Die vogelhuiden maken een belangrijk uitvoerartikel van Nieuw-Guinea.

De inboorlingen van Nieuw-Guinea zijn de Papoea's (zie I, pag. 272,303,368), die in talrijke stammen verdeeld zijn, doch omtrent wier organisatie weinig bekend is. Wel weten wij, dat deze volkjes bijna voortdurend met elkander in strijd leefden, en door rooftochten elkander geregeld benadeelden. Berichten van „hongi"- en „raaktochten" komen voortdurend voor in de verslagen over dit gebied. Door het vestigen van het Nederlandsch Bestuur is dat in vele kuststreken gelukkig al iets verbeterd, zooals uit verschillende mededeelingen blijkt. In enkele streken werken ook de zendelingen mede, om de bevolking tot orde en eenige beschaving te brengen, zooals aan de Humboldtbaai.

Over de dichtheid van bewoning van Nieuw-Guinea valt naar aanleiding der kleine stammen of groepen, welke men aan de kust leerde kennen, nog weinig te zeggen. De heer HILLE vond in 1904 ten N. der Maccluergolf kampongs met 20 huizen, elk huis waarschijnlijk door op zijn minst 5 gezinnen bewoond, zoodat een kampong ongeveer 1000 inw. telde (T. K. N. A. Gen. 1905, I, 192). Maar de meeste nederzettingen in het binnenland zullen kleiner zijn.

Over het staatswezen der talrijke stammen weten wij weinig. En hoewel generaliseeren gevaarlijk is, zal het toch niet ver van de waarheid zijn, als men aanneemt, dat de bewoners van Nieuw-Guinea oorspronkelijk zeer democratisch gezind zijn. Waar weinig vreemde invloeden geheerscht hebben, erkent men nog geen ander gezag dan eenigszins dat van het hoofd der familie en van de aanvoerders in den strijd.

Door vreemden invloed zijn er echter in West-Nieuw-Guinea vele zoogenaamd hoogere hoofden gekomen. Niet alleen het Ned. gouvernement, de sultan en zijn gemachtigden, stelden deze hier en daar aan, ook personen, die al of niet een rang bekleedden of als handelaars het land bezochten, verleenden allerlei min of meer weidsche titels, welke wel geen gezag gaven, maar waarmede de bezitter zich vereerd achtte. Wanneer die gedurende eenige geslachten van vader op zoon overgingen, vormden zij soort van aristocratische familiën, die weer ondergeschikten aanstelden. Zoo ontstonden er landsvorsten in West-Nieuw-Guinea.

Als zulke radja's zijn te noemen die der 4 Papoeasche eilanden, de Oninsche radja's, die van Kowiai, Aidoema, wellicht die van de oostelijker wonende, van Kapia, Akara e. a., waaronder er zijn van vreemde afkomst.

Wij eindigen onze beschouwing van Nieuw-Guinea met eenige losse mededeelingen omtrent de bewoners in enkele kuststreken. Vangen wij daarmede in het noorden aan.

De Humboldtbaai op de noordkust van Nieuw-Guinea ligt in het oosten nabij de uiterste grens van het Nederlandsch gebied en is genoemd naar den beroemden natuuronderzoeker VON HUMBOLDT. Deze baai wordt door een smalle landtong, met laag hout en kokosboomen begroeid, gescheiden in een binnen- en een buitenbaai. In de binnenbaai ligt het eilandje Metu Débi, waar de expeditie onder prof. WICHMANN in 1903 een tijdlang gestationneerd was. Rondom de baai vindt men onderscheidene kampongs der Papoea's. Het is opmerkelijk, dat rondom deze baai zoo vele talen gesproken worden; Mr. LORENTZ spreekt van drie talen, die op het gehoor niet veel op elkander gelijken. Een gemeenschappelijke taal, zooals het Noefoorsch aan de Geelvinkbaai, bestaat hier niet.

De Papoea's aan de Humboldt-baai staan, volgens LORENTZ, niet laag in hun ideeën. Bij den overvloed aan voedsel werd er geen kannibalisme opgemerkt. „Veelwijverij was er niet, overspel werd zwaar gestraft. Alcoholische dranken gebruikten hier de bewoners niet, maar onmatig veel tabak werd hier gebruikt. De grootste ondeugd der bevolking was wel de begeerigheid, die zij niet wisten te bedekken. Zij waren vroolijk en gelukkig; maar hoe kon dit ook anders, want zij hadden volop te eten, leden geen koude, leefden in een aangenaam klimaat, gingen voor hun genoegen op de vischvangst en op de jacht, terwijl de vrouwen voor de mannen op het land werkten." Hun hoofdvoedsel bestaat uit sago, die, nadat zij geklopt en gewasschen is, in manden bewaard en als pap wordt gegeten. Ook visch, die de zee in overvloed oplevert, wordt veel gebruikt, en varkensvleesch is er zeer gewild, doch wordt alleen bij feestelijke gelegenheden gegeten. De taro (Colocasium antiquorum) en oebi's (Batata edulis) vervangen de aardappels. Verder eten zij klappernoten, pisangs en suikerriet. Behalve de klappermelk drinken zij niets dan water. Als de Papoea hier niet kan rooken, dan pruimt hij; daarvoor neemt hij 5 à 6 pinangnoten in den mond, daarna een weinig van de vrucht der betelpeper en snoept vervolgens tijdens het pruimen voortdurend uit de kalkdoos, die hij altijd bij zich draagt. Van eigenlijke kleeding is hier geen sprake, althans niet bij de mannen; de vrouwen dragen een rokje van geklopte boombast, om het middel gebonden door een rood koord, soms versierd met witte schelpjes. De vrouw wordt er als een minderwaardig wezen beschouwd; zij moet op het land werken en doet niet mede aan de feestmalen.

In het land, ongeveer een uur gaans van de Humboldtbaai, ligt het Sentani-meer, ongeveer 16 K.M. lang, omringd door heuvels, bezet met alang-alangvelden, en hier en daar kampongs, alle gebouwd op palen in het meer. De spitse bootjes, waarmede zij het meer bevaren, hebben geen uitleggers; doch zij weten ze goed in evenwicht te houden. De varkens in het land worden gejaagd met lange ebbenhouten speren, van snijwerk voorzien.

De Geelvinkbaai is de groote inham aan de noordkust, waarin onderscheidene rivieren uitmonden. Zij vormt een soort van binnenzee met vele kleine eilanden en afgesloten door eenige grootere, als: P. Jappèn, de Schouteneilanden (P. Biak of Wiak, P. Soepiori) en door P. Mefoor. Aan den N.W. uithoek der Geelvinkbaai ligt de nederzetting Manokwari, boven genoemd.

De Geelvinkbaai heeft den naam naar het schip de Geelvink, dat hier in 1705 onderzoekingen verrichtte. De hier wonende Papoea's verschillen in velerlei opzicht van de oostelijker wonenden. Misschien is dit gedeeltelijk toe te schrijven aan den invloed van vreemden, die hier komen om handel te drijven. Ook de huizenbouw is er verschillend van die der andere Papoea's; de woning heeft er een eigenaardige gedaante, die wel eens wordt aangeduid als schildpadvormig, hoewel niet geheel juist. Het huis is op palen gebouwd en vrij lang; het middengedeelte wordt ingenomen door een groote ruimte, waarin in gewone gevallen een vaartuig ligt, dat een vijftigtal personen kan bevatten. Dwars op deze ruimte komen verscheidene kamertjes uit voor de bewoners. Het geheel wordt gedekt door een langwerpig, puntig dak. Deze vaartuigen worden gebruikt voor hun roof- en moordtochten, de zoogen. raak- of hongi-tochten. Onder luid geschreeuw en gezang, begeleid door trommelslag, wordt dan een bezoek gebracht aan een naburige nederzetting. Gewoonlijk zijn de bewoners grootendeels gevlucht, doch worden weerlooze kinderen of vrouwen vermoord, en de hoofden triomfantelijk mee naar huis genomen. De bloedwraak, die hier nog hoogtij viert, is oorzaak, dat weldra een contrabezoek kan verwacht worden. Voor elken vermoorden persoon heeft een Papoea uit de Geelvinkbaai het recht zijn haardos te tooien met een gele kakatoeveer. De mannen aan de Geelvinkbaai zijn niet afkeerig van sterke dranken, en dronkenschap is er, volgens Mr. LORENTZ dikwijls de aanleiding tot dergelijke moordpartijen.

Langs de kust wonen verder nog onderscheidene volksstammen, die wij voorbijgaan. In westelijk Nieuw-Guinea vormt de Mac Cluergolf een diepe inham. Deze baai werd in 1663 door den raad van Justitie NICOLAAS VINCK ontdekt, doch ontving den naam een eeuw later naar den Britschen gezagvoerder MAC CLUER. Ten N. dezer golf vindt men rijkjes met onderscheidene namen aangeduid, die wij niet willen opsommen. Van Berau alhier wordt vermeld, dat dit is het klassieke land der slavenjachten. De bewoners zijn heidenen, en waar zij geen kannibalen meer zijn, is dit gebruik voor niet lang afgelegd. De Oninsche rijkjes hebben elk op een eigen stuk van Berau het recht van handeldrijven. Men brengt er in hoofdzaak kapmessen en stukgoederen naar toe en komt met slaven en sago terug. In deze zeer weinig bezochte streken is de handel bij den lagen prijs der uitvoerprodukten zeer voordeelig. Voor de bevolking van Onin is het slaven- en koppenjagen onder de weerlooze Berauers een geliefkoosde sport, hoewel de Radja's het trachten tegen te gaan.

Ten zuiden van de Maccluergolf ligt het gebied Onin. Onin (Oenin, in het Ceramsch = hoofd), is een naam blijkbaar door de Ceramsche handelaars gegeven aan het voornaamste deel van het door hen bezochte land. De invloed van Ceram is zeer duidelijk; de Oninsche taal is een verbastering van het Ceramsch en wordt gesproken in het eigenlijk Onin en eenigszins gewijzigd in Kowiai; langs

de kust doet zij dienst als lingua franca. De sterk met Ceramsch bloed vermengde kustbevolking van het schiereiland Onin noemt zich Papoea en is Moslimsch. Als zoodanig kleedt zij zich meer dan de bevolking van het binnenland en draagt den hoofddoek; zij heeft ook niet het uitstaande kroeshaar der binnenlanders en is iets lichter van kleur.

Aan de zuidkust ligt Lakahia, een reeds lang bekend klein, vlak eilandje in de Etnabaai, dat waarschijnlijk in 1606 door WILLEM JANSZ. met het Duifke bezocht werd, en waar men reeds in de 17de eeuw steenkolen ontdekt had. Prof. WICHMANN bezocht dit eiland in 1903 en constateerde, dat de steenkool niet slecht is. De bevolking aan deze kust is meer schuim en gevaarlijker dan die van het westen; zij spreekt een afwijkende taal en is weinig met vreemdelingen in handelsrelatie geweest.

Kaimana, niet de hoofdplaats maar het handelscentrum van Kowiai, ligt aan den noordhoek van een baai, die beschut is door landtongen en een eilandje er voor, zoodat de reede veilig is. De schepen kunnen dicht bij den wal ankeren. Op het strand, dat door een moerassig terrein van het achterliggende bergland wordt gescheiden, staan een vijftal grootere huizen, twee van den radja, twee van Arabische handelaars en een toko van de Nederlandsche Nieuw-Guinea-Handelmaatschappij. De onderdanen van den radja houden in een paar lage hutten verblijf. Hier valt het op, dat er veel minder zorg aan het bouwen van woningen besteed wordt dan elders; paalwoningen bij de zee ziet men hier weinig. Verplaatsing van nederzettingen komt er veel voor, en bestaande kampongs vindt men herhaaldelijk verlaten. De bevolking is hier veel geringer in aantal dan op het Onin-schiereiland.

De voornaamste der Oninsche radja's is die van Roembati. Bij het eerste bezoek der Nederlanders aan Onin (25 Maart 1654) ankerde de kapitein FREDERIK GOMMERSDORP voor de negorij Ony, bij de inboorlingen Roemabatti genoemd, en kwam met den koning overeen, dat deze jaarlijks 200 à 300 slaven en een groote partij massooi (wilde kaneel) voor de Compagnie gereed zou houden.

Het binnenland van het Oninsche schiereiland is weinig bewoond, en door het ontbreken van levend water ook moeielijk bewoonbaar. Het gebergte is steil en rotsachtig, en de voetpaden er over zijn voor een niet-Papoea moeielijk begaanbaar. De Inlanders loopen bij voorkeur over omgevallen boomstammen, zelfs als die hellend en glad zijn. Gewoonlijk reist men dan ook over zee langs de kust.

In dit gebied ligt de vestiging te Fak-Fak. Fak-Fak is de zetel van den assistent-resident, verder zijn er nog enkele Europeesche ambtenaren en een twintigtal politieoppassers. De diepte der zee aan de kust is vrij groot, zoodat men dicht bij den wal kan ankeren, beschut door het eilandje Pandjang. Het bestuursgebouw en de andere huizen liggen op een heuveltje, vanwaar men een schoon uitzicht heeft op de zee.

In het Z.O. ligt de nederzetting Merauke aan de Merauke-rivier, in een vlak terrein, dicht met bosch bezet, en hier en daar boomlooze plekken met de schamele nederzettingen der bevolking en aanplantingen van pisang, suiker, sago, enz. Merauke is thans een vrij levendige nederzetting geworden, waar men twee Europeesche winkels vindt, een twaalftal toko's van Chineezen

en andere vreemde Oosterlingen, waar een der Directeuren van de Merauke-compagnie is gevestigd om er groothandel in allerlei artikelen te drijven, en waar de pasar druk bezocht wordt. De Inlanders brengen er vooral klappers voor coprah ter markt, en door het ruilverkeer worden de klapperplantages uitgebreid. Messen en bijlen zijn gewilde ruilmiddelen. Sedert 1895 vindt men er Roomsch-Katholieke missionarissen. Het is de zetel van den assistent-resident.

De woudbewoners aan de Merauke zien er rijzig en flink uit, gespierd en welgebouwd. Kleeding houden zij er niet op na; de gedeeltelijke schaambedekking bestaat uit een schelp, en dikwijls wordt deze versierd met banden van touw. De neusvleugels zijn meestal doorboord, in welke gaten kleine kokertjes zijn gebracht van 2 cM. middellijn, en soms in plaats van deze de tanden van een dier of een vogelnagel. De huidkleur is donkerbruin, en velen smeren zich in met een kleiachtige kleefstof, die hen een geelgrijze kleur geeft. Het hoofdhaar is als bij alle Papoea's zwart, dun gekroesd; sommigen dragen een ringbaard. In de doorboorde oorlellen dragen zij groote ringen, gemaakt van de pennen van de casuaris. Enkelen dragen een hoofdversiering van paradijsvogelveeren, anderen weer lange saamgeregen snoeren van pitten, of wel een snoer tanden van een wild varken als halsversiering. De talrijke borstversieringen bestaan nu eens uit snoeren van casuarisnagels, dan weer uit groote snoeren van pitten of wel stukken van leer. Hun wapens bestaan uit pijl en boog, en een soort knuppels van vijf voet lang van rotan, met een ronde schijf op een derde der lengte. De pijlen zijn zeer sierlijk bewerkt en met verschillende figuurtjes beschilderd; zij hebben tot punt een zeer scherp en puntig casuarisbeen of een nagel; soms ook een paar van hard, zwart hout. De pijlen zelf zijn van een rietsoort.

Het voedsel dezer wilden bestaat in varkensvleesch, sago, allerlei boomvruchten, zooals klappers, pisang en bessen, verder paddestoelen en wortels, een soort knolvrucht, op een aardappel gelijkend en suikerriet. Waarschijnlijk eten zij ook kangeroevleesch.

Litteratuur. Een uitvoerig overzicht van de betrekkingen met en de bezoekers aan Nieuw-Guinea is gegeven door A. HAGA, *Nederlandsch Nieuw-Guinea en de Papoesche eilanden.* Historische bijdrage van 1500 – 1883 met kaart. Batavia – den Haag 1884. — P. J. B. C. ROBIDÉ VAN DER AA beschreef de *Reizen naar Nederl. Nieuw-Guinea ondernomen op last der regeering van Nederlandsch-Indië in de jaren* 1871, 1872, 1875 – 76. Den Haag 1879. – Verder: Mr. H. A. LORENTZ, *Eenige maanden onder de Papoea's.* Leiden 1905. – F. S. A. DE CLERCQ en J. D. E. SCHMELTZ, *Ethnographische beschrijving van Nieuw-Guinea.* Leiden 1893. Art. *Papoea's* in „Encyclopaedie van Ned. Indië.'' Verder vele verslagen, tijdschriftartikelen enz.

SURINAME.

I. BRONNEN ONZER KENNIS VAN SURINAME EN HISTORISCHE OPMERKINGEN.

Overzicht der belangrijkste litteratuur. Van den tijd, dat de Nederlanders zich in 1667 te Suriname vestigden tot het midden der 19de eeuw is er zeer weinig verricht met het speciale doel om Suriname goed te leeren kennen. Toch zagen in dien tijd onderscheidene beschrijvingen van land en volk het licht, meestal opgesteld door personen, die hier korter of langer tijd vertoefden, hetzij als ambtenaar of voor zaken. Daarenboven leidde de strijd met de Bosch-Negers in het binnenland er toe, dat men ook dieper in het land doordrong, er militaire posten vestigde, en hierdoor verkreeg men eenige kennis van die gewesten. Aldus was er een betrekkelijk belangrijke litteratuur over Suriname ontstaan.

Wij zullen die niet in zijn geheel opsommen, doch wijzen op de belangrijkste werken.

JOH. DE LAET, *Beschrijving van West-Indië,* 1624 (1630). — J. D. HERLEIN, *Beschrijvinge van de Volkplantinge Zuriname, verrijkt met landkaart en koperen platen.* Leeuwarden 1718. — THOMAS PISTORIUS, *Korte en zakelijke beschryvinge van de Colonie van Zuriname.* Met platen. Amsterdam 1763. M. D. PHILIP FERMIN, *Nieuwe Algemeene Beschrijving van de Colonie van Suriname,* Harlingen 1770, twee deelen. — Een klassiek werk, dat als de grondslag van alle goede berichten over Suriname mag beschouwd worden, is het boek van Mr. J. J. HARTSINGK, *Beschryving van Guiana of de wilde kust in Zuid-Amerika,* enz. Amsterdam, twee deelen 1770. — ANT. BLOM, *Verhandeling over den landbouw in de Colonie Suriname.* Haarlem 1786. — *Geschiedenis der Kolonie van Suriname, geheel op nieuw samengesteld door een gezelschap van geleerde Joodsche mannen aldaar.* Amsterdam—Harlingen 1791. — JOHN GABRIEL STEDMAN, *Reize naar Surinamen en door de binnenste gedeelten van Guiana.* Naar het Eng. Amsterdam 1799. Vier deelen. — *Verzamelingen van uitgezochte verhandelingen betreffende den landbouw in de kolonie Suriname,* opgesteld door het Landbouwkundig Genootschap „Eensgezindheid", Amsterdam 1804. — E. BEYER, *Suriname in deszelfs tegenwoordigen toestand,* Amsterdam 1823. — M. D. TEENSTRA, *De landbouw in de kolonie Suriname, voorafgegaan door eene geschied- en natuurkundige beschouwing dier kolonie.* Groningen 1835. — Jhr. C. A. VAN SYPESTEYN, *Beschrijving van Suriname, historisch, geographisch en statistisch overzicht uit officieele bronnen*

bijeengebracht. 's Gravenhage 1854. — R. F. RADERS, *Geschiedkundige aanteekeningen rakende proeven van Europeesche Kolonisatie in Suriname.* Den Haag 1860. — J. WOLBERS, *Geschiedenis van Suriname.* Amsterdam 1861.

Hiermede zijn wij meer in den nieuwen tijd van onderzoek gekomen. Veel hebben wij omtrent de kennis van Suriname te danken aan AUG. KAPPLER, een Duitscher, die als soldaat in Suriname kwam, daar vele jaren in de binnenlanden leefde en het vertrouwen genoot van de Bosch-Negers en Indianen. Hij leerde land, voortbrengselen en bevolking goed kennen. Van zijn hand zagen het licht: *Zes jaren in Suriname, Schetsen en tafereelen uit het maatschappelijk en militaire leven* 1854, 2 deelen; — *Holländisch Guiana, Erlebnisse und Erfahrungen während eines 43-jahrigen Aufenthalts in der Kolonie Suriname.* Stuttgart 1881; — *Surinam, sein Land, seine Natur, Bevölkerung und seine Kultur-Verhältnisse mit Bezug auf Kolonisation.* Stuttgart 1887. — Verder zagen het licht: A. J. RIKO, *Ons Rijk Suriname,* in „Schetsen voor Neerlands Volk, zijn Handel en Nijverheid." Rotterdam 1883. — P. M. NETSCHER, *Geschiedenis van de Koloniën Essequibo, Demerary en Berbice, van de vestiging der Nederlanders aldaar tot op onzen tijd.* Den Haag 1888. — J. G. SPALBURG, onderwijzer bij de Aucaners, gaf een *Schets van de Marowijne en haar bewoners.* Paramaribo 1899. — J. R. THOMSON schreef een *Overzicht der geschiedenis van Suriname.* Den Haag, 1901.

Al was men door den strijd tegen de Bosch-Negers reeds dieper in het binnenland doorgedrongen, dan voor economische exploitatie beslist noodig was in dien tijd, toch bleef het binnenland nog grootendeels onbekend en was niet in kaart gebracht. Hierin kwam verbetering, toen na 1870 de heer W. L. LOTH, thans Gouvernementslandmeter, expedities tot onderzoek van het terrein voor het traceeren der wegen leidde aan de Boven-Suriname en Boven-Saramacca, (Tijdschr. K. N. A. Gen. 1879, 1880, 1881) later naar de Lawa (l. c. 1892) — Prof. K. MARTIN maakte in 1884 een geologische onderzoekingsreis in Suriname, bevoer de rivier de Suriname tot den bovenloop en schreef: *Bericht über eine Reise nach Niederländisch West-Indiën und darauf gegründete Studien,* Leiden 1888, en Dr. H. F. C. TEN KATE deed reizen en onderzoekingen in Suriname (Tijdschr. K. N. A. Gen. 1886 I).

Opgewekt leven kwam er, toen de „Vereeniging voor Suriname", de „Maatschappij tot bevordering van het Natuurkundig onderzoek der Nederlandsche Koloniën" en het Koninklijk Ned. Aardrijkskundig Genootschap het geographisch onderzoek van Suriname op nieuw ter hand namen, door expedities naar de binnenlanden te zenden.

In 1901 had de eerste expeditie plaats langs de Coppename onder leiding van den heer L. A. BAKHUIS (die vroeger de Sumatra-expeditie had medegemaakt, (Verslag in het Tijdschr. v. h. K. N. A. Gen. 1902). Een tweede expeditie onder leiding van A. J. VAN STOCKUM had in 1902 plaats langs de Saramacca (*Een ontdekkingstocht in de binnenlanden van Suriname. Dagboek van de Saramacca-expeditie,* Amsterdam 1905.) — Een derde expeditie geschiedde langs de Gonini in 1903 onder leiding van J. A. FRANSSEN HERDERSCHEE (Versl. Tijdschr. K. N. A. Gen. 1905) en onder leiding van denzelfde werd in 1904

een expeditie naar de Tapanahoni gezonden, om haar stroomgebied te verkennen en verbinding tót stand te brengen tusschen de metingen der Saramacca- en de Gonini-expeditie. (Versl. Tijdschr. v. h. K. N. A. Gen. 1905, met kaarten). — Tot een vijfde expeditie onder C. H. DE GOEJE is thans besloten. Tevoren had reeds Dr. H. VAN CAPPELLE in 1900 een expeditie, uitgerust door particulieren, naar de binnenlanden der Nickerie geleid (*De binnenlanden van het district Nickerie*, Lotgevallen en uitkomsten eener expeditie door het westen der Kolonie Suriname. Baarn 1903). Het wetenschappelijk materiaal van deze expeditie zal spoedig geheel bewerkt het licht zien.

Voor de kennis der plantenwereld van Guyana in het algemeen is nog altijd een bron R. H. SCHOMBURGK, *Reisen in Guyana und am Orinoko*, 1835 – 39, en *A description of British Guiana, geographical and statistical, exhibiting the resources and capabilities*. London 1840. — K. F. APPUN, die vooral als botanicus Britsch Guyana en Brazilië onderzocht en op zijn laatste reis in Guyana in 1871 verongelukte, beschreef de resultaten in onderscheidene artikelen, en in: *Unter den Tropen*, Jena 1871. In KAPPLER's werken vindt men vele gegevens omtrent de plantenwereld.

Over de bevolking van Suriname schreven: A. M. COSTER, *De Boschnegers in de Kolonie Suriname, hun leven, zeden en gewoonten* (Bijdr. t. T., L. en V. v. N. I. 1866); – PRINCE ROLAND BONAPARTE, *Les habitants de Suriname*. Notes recueillies à l'exposition coloniale d'Amsterdam en 1883. Paris 1884. – Belangrijke gegevens over de bevolking van Suriname vindt men in de: *Gegevens over land en volk van Suriname* (Bijdr. t. d. Taal-, Land- en Volkenk. v. N.I. 1903) door C. VAN COLL, die meer dan dertig jaren als missionnaris in Suriname werkzaam was. Mejuffrouw H. CONRADI beschreef de *Surinaamsche vrouw* (Vragen v. d. Dag 1898). Het Algemeen Nederlandsch Verbond gaf in Sept. – Oct. 1903 van zijn maandblad „Neerlandia" een *Suriname-Nummer* uit met verschillende bijdragen over Suriname. In den „Catalogus der West-Indische Tentoonstelling te Haarlem" 1899, gaf L. C. VAN PANHUYS een overzicht der bewoners.

Over den economischen toestand, de cultures, de kolonisatie enz. zijn in den laatsten tijd onderscheidene geschriften verschenen. H. PYTTERSEN beschreef in een geschiedkundige schets *Europeesche kolonisatie in Suriname* (den Haag 1896). De Heer W. L. LOTH gaf een historisch overzicht van den landbouw in Suriname in het Kol. Verslag 1905 en 6 (Bijl. G.G.). Dr. D. DE LOOS beschreef de *Voortbrengselen van Nederlandsch West-Indië* (Uitgegeven door het Koloniaal Museum te Haarlem, waar men vele voortbrengselen uit het land vindt.). – Dr. H. VAN CAPPELLE gaf een *Bijdrage tot de kennis der Cultures in Suriname* (Amsterdam 1901). J. E. DE GELDER, *Het heden en de toekomst van Suriname* 1903.

Als algemeene beschrijvingen van gedeelten noemen wij nog Dr. A. H. PAREAU, *Onze West*, den Haag 1898, en Dr. HENDRIK P. N. MULLER, *Door het land van Columbus*, Haarlem 1905.

Van de kaarten, die wij van Suriname bezitten, is een der oudste die van GERARD VAN KEULEN. *Paskaart van de rivieren Commewini, Suriname, Saramacca, Cupanama en Corentijn, vertoonende al deszelfs plantages*. Hoewel zonder jaartal, dagteekent deze waarschijnlijk uit het begin der 18de eeuw, zegt Jhr.

VAN SYPESTEYN. Verder bestaan: ALEXANDER DE LAVAUX, *Generale caart van de provintie Suriname, rivieren en districten met alle d'ontdeckingen*, gecarteerd in 1737. Ook HARTSINCK gaf in zijn boek onderscheidene kaarten. Een uitmuntende kaart was die van J. C. HENEMAN, *Kaart van Suriname, uitgegeven in 1784 op last van de bewindhebberen der West-Indische Compagnie;* de vervaardiger, Luitenant-Kolonel-Ingenieur, had onderscheidene boschtochten medegemaakt en van 1774—1784 met landmeters er aan gewerkt. Jhr. C. A. VAN SYPESTEYN gaf in 1850 (Amsterdam—den Haag) naar laatstgenoemde een verbeterde en gewijzigde editie uit. Bij het werk van TEENSTRA bovengenoemd, gaf MABÉ in 1832 een *Kaart der Kolonie Suriname*, hoofdzakelijk voorstellende de bebouwing dier Kolonie. Naar opmetingen in 1860 – 79 verricht vervaardigden J. F. A. CATEAU VAN ROSEVELT en J. F. A. E. VAN LANSBERGE, in 1880 een belangrijke kaart op de schaal van 1 : 200 000. De jongste kaart is die van W. L. LOTH, *Kaart van Suriname*, naar genoemde opmetingen en aangevuld tot 1898 met die van den heer LOTH zelf. Schaal 1 : 500 000. 1898. Amsterdam.

Nederlandsche bezittingen in Amerika en historische opmerkingen over Suriname.

De Nederlandsche bezittingen in Amerika worden wel samengevat onder den naam West-Indië of de West. Eigenlijk behoort de naam West-Indië enkel aan den Archipel van eilanden, die zich uitstrekken van de Golf van Florida in het N. tot de Golf van Paria (het N.O. van Venezuela) in het zuiden, tusschen 10 en 28° N.Br., en begrensd in het O. en N.O. door den Atlantischen Oceaan, ten Z. en Z.W. door de Caraïbische zee, die ze van de kust van Midden- en Zuid-Amerika scheidt. Bij de ontdekking dezer eilanden vermoedde COLUMBUS in Indië te zijn geland, en daarnaar werd voor het nieuw ontdekte gebied weldra de naam West-Indië populair, een naam, die evenwel beter ware geweest niet te aanvaarden, evenmin als die van „Indianen" voor de inboorlingen der Nieuwe Wereld. Men noemde deze eilanden vroeger ook wel Suikereilanden, naar de suiker, die zij in groote hoeveelheid aan Europa leverden.

De eilanden van West-Indië worden hoofdzakelijk verdeeld in twee groepen, de Groote Antillen, bestaande uit Cuba, St. Domingo, Jamaica en Portorico, en de groep der Kleine Antillen, een groot aantal kleine eilandjes, die zich van Portorico in een reeks naar het Z. uitstrekken. De naam Antillen is afkomstig van Antiglia, een fabelachtig eiland, waarvan oude verhalen reeds vóór de ontdekking van Amerika melding maakten, hetwelk in het verre westen in den Oceaan gelegen zou zijn, en dat men meende te hebben gevonden. Van de Kleine Antillen worden de oostwaarts van Portorico gelegene, als: St. Thomas, St. Croix, St. Jean en Tortola, benevens de onmiddellijk in de nabijheid liggende eilandjes, 60 in getal, Virginische of Maagden-eilanden geheeten, terwijl men de eilanden, die zich zuidwaarts naar de monden van de Orinoco uitstrekken, Caraïbische eilanden noemde (naar het volk de Caraïben). Nederlandsche zeelieden, die dezen Archipel bevoeren, onderscheidden de Kleine Antillen in verband met de windrichting. Zij noemden de Kleine Antillen, welke zich in een reeks N.—Z. uitstrekken, de Eilanden boven den wind,

omdat zij hooger op (boven) in den baan van den hier heerschenden N.O.-passaat liggen, de eilanden, die in de richting O. — W. in een reeks langs de kust van Zuid-Amerika liggen, de **Eilanden beneden den Wind**, omdat zij lager (benedenwaarts) in den passaat gelegen zijn. Hierbij moeten wij er op wijzen, dat op de Engelsche kaarten omgekeerd tot de eilanden „boven den wind" (windward) al dezulke gerekend worden, die tusschen 10° en 15° N.Br. liggen, terwijl die, welke tusschen 15° en 19° gelegen zijn, alle den naam van „eilanden onder den wind" (leeward) dragen, zoodat bij deze de benaming anders is, dan wij gewoonlijk aannemen.

Van de West-Indische eilanden bezit Nederland: **St. Martin** (dat voor een gedeelte Fransch en een gedeelte Nederlandsch is), **St. Eustatius** en **Saba** van de „Eilanden boven den Wind," en **Bonaire**, **Curaçao** en **Aruba**" van de „Eilanden beneden den Wind". Deze zijn vereenigd tot het „gouvernement Curaçao."

Op het vasteland van Zuid-Amerika bezit Nederland een gedeelte van de kust van **Guyana**, en wel het middelste gedeelte, **Nederlandsch Guyana** of **Suriname**, bestuurd door een Gouverneur. De naam Suriname wordt afgeleid van een Indianenstam der Surinen.

De kust van Guyana werd in 1499 ontdekt door ALONZO OJEDO en JUAN DE LA COSA, onderbevelhebbers van Americus Vespucci, en een jaar later werd door JUAN PINÇON, die aan de eerste reis van COLUMBUS naar Amerika had deelgenomen, de Amazonenstroom en het oostelijk deel van Guyana gevonden. Het gerucht van grooten goudrijkdom in Guyana, waarmede een Indiaansche overlevering verbonden werd, volgens welke ergens een koning woonde, die zich elken morgen met stofgoud beschilderde, heeft aan dit land den naam „El-Dorado" gegeven, en gaf aanleiding tot tal van avontuurlijke reizen van Spanjaarden en Portugeezen in dit land. In 1593 werd Guyana door DOMINGO DE VERA voor Spanje in bezit genomen, maar de Spanjaarden hebben er zich niet blijvend gevestigd. De eerste vestiging van Europeanen in Suriname had plaats in 1630, toen kapitein MARÉCHAL, van een zestigtal Engelschen vergezeld, zich aan de Suriname-rivier nederzette, waar hij tabak plantte. Deze nederzetting heeft niet lang bestaan, en ook een tweede poging van Europeanen, een 65-tal Franschen onder kapitein DE NOAILLY, die hier landden en er een fort bouwden, later Zeelandia genoemd, ging spoedig te niet. In 1650 rustte Lord WILLOUGHBY, graaf van PARHAM, een schip uit met Engelschen, die zich aan de Suriname vestigden, en deze nederzetting verkreeg naar den graaf van PARHAM den naam **Paramaribo**. Hier werden aan de oevers der rivier een vijftigtal plantages aangelegd, waarop vooral suikerriet geplant werd. De volle eigendom van het land werd in 1662 door Koning KAREL II aan den graaf van PARHAM en aan LAURENS HIDE geschonken. In 1664 werd de volkplanting versterkt door vele Joden, die uit Spanje en Portugal verdreven, zich eerst in Brazilië gevestigd hadden, maar dit weder moesten verlaten, toen het land in 1661 aan Portugal kwam. Na zich eerst in Cayenne gevestigd te hebben en ook van hier te zijn verdreven, verhuisden zij onder DAVID NASSY naar Suriname, waar zij door WILLOUGHBY met ingenomenheid werden ontvangen. Daardoor nam de kolonie

tot 4000 zielen toe, en werd er een Europeesche volkplanting gevestigd, waarvoor de Indianen meer terugweken naar het binnenland.

Gedurende den tweeden Engelschen oorlog van 1665—1667 werd door den kapitein ter zee ABRAHAM CRIJNSSEN de Engelsche kolonie genomen, en bij den vrede van Breda in 1667 bleef Suriname een Nederlandsche bezitting (Nieuw-Nederland kwam toen aan Engeland). Intusschen waren bij dien overgang vele Engelschen en Joden uit de Kolonie vertrokken, die zich bij den overgang op Jamaica gevestigd hadden, waardoor Suriname goede werkkrachten had verloren en weldra in een minder gunstigen toestand kwam. Suriname was door den Zeeuwschen commandeur CRIJNSSEN veroverd geworden, en Zeeland matigde zich op dien grond het gezag over deze bezetting aan. Toen evenwel de kolonie geen voordeel bleek op te leveren, werd in 1682 het eigendom door Zeeland verkocht aan de West-Indische Compagnie, doch ook deze, in moeielijke financieele omstandigheden verkeerend, verkocht in 1683 van haar recht $^1/_3$ aan de stad Amsterdam, en $^1/_3$ aan CORNELIS VAN AERSEN VAN SOMMELSDIJCK, die zich verbond als gouverneur naar de kolonie te vertrekken, in 1683. De nieuwe eigenaars namen den titel aan van „Geoctroyeerde Societeit van Suriname."

Onder AERSEN VAN SOMMELSDIJCK begon een beter tijdperk voor de Kolonie en werden er vele verbeteringen aangebracht, werden de vijandige Indianen, de stammen der Caraïben, Arowakken en Warrows tot vrede gebracht, werden de Bosch-Negers, gevluchte slaven in het binnenland, tot orde gedwongen. In dezen tijd kwamen vele Fransche uitgewekenen, die wegens de herroeping van het Edict van Nantes, Frankrijk verlieten, zich hier vestigen, onder welken men uitstekende ambachtslieden en flinke landbouwers telde. Den Joden schonk hij verlof om aan den rechteroever van de Suriname op een stuk land, hun door hun geloofsgenoot SAMUEL NASSY geschonken, een dorp te stichten, dat den naam kreeg van Joden Savanne, hetwelk spoedig tot groote welvaart kwam, maar later in verval geraakte, zoodat het thans weer een wildernis is geworden.

De lotgevallen der kolonie waren zeer afwisselend, dikwijls minder gunstig. Wij willen die geschiedenis niet nagaan; slechts aan enkele hoofdfeiten zij hier herinnerd. In 1770 werd door Mevr. VAN SOMMELSDIJCK haar aandeel in de kolonie verkocht aan de stad Amsterdam, die nu feitelijk eigenaar werd der kolonie.

Het eerst werd in 1738 aan den bestuurder der kolonie den titel van Gouverneur-Generaal gegeven. Herhaaldelijk verkeerde de kolonie in onrust, en vooral de talrijke Bosch-Negers verstoorden dikwijls de orde, zoodat dan met kracht tegen hen moest worden opgetreden. De oorlogen met Engeland, de opstanden der Negers, de revolutie in Europa en de opheffing van de Republiek der Vereenigde Nederlanden deden ook de „Geoctroyeerde Societeit van Suriname" ondergaan, en Suriname kwam te staan onder den „Raad der Amerikaansche Koloniën en bezittingen". In 1799 werd Suriname door Engeland genomen. Wel verkreeg in 1802 Nederland Suriname terug, doch het werd daarna van 1804—16 weer een wingewest van Engeland. Eerst in 1816 werd de kolonie aan Nederland teruggegeven en nu een kolonie van den Nederlandschen Staat. Het tegenwoordig geldende „Reglement op het beleid der regeering" voor de kolonie Suriname is vastgesteld in 1865 en werd gewijzigd in 1884 en 1901. Het oudste

Reglement was het octrooi der Staten-Generaal van 23 Sept. 1682, dat toegepast is gebleven tot het Kon. Besluit van 1815.

Suriname is een Nederlandsche *kolonie*; haar bewoners hebben invloed op het bestuur. Aan het hoofd staat de Gouverneur, de vertegenwoordiger des Konings, die door den Koning wordt benoemd en vele koninklijke rechten uitoefent. Een adviseerend college, de Raad van Bestuur, welks advies de Gouverneur over vele zaken moet inwinnen, staat hem ter zijde. Verder heeft de kolonie een vertegenwoordigend lichaam in de Koloniale Staten, 15—25 in getal, die door kiezers worden gekozen.

Ligging, naam en grenzen.

De Nederlandsche kolonie Suriname ligt aan de noordkust van Zuid-Amerika tusschen 54° en 58′ W.L. (Gr.) en tusschen 2° en 6° N. Br. Het gebied wordt in het O. begrensd langs de rivier de Marowijne door Fransch-Guyana (Cayenne), in het W. langs de Corantijn door Britsch-Guyana (Demerera), in het N. door den Atlantischen Oceaan en in het Z. door Brazilië. De oppervlakte van Suriname wordt geschat op ongeveer 150 000 K.M.²

Suriname maakt deel uit van de landstreek, die als Guyana, Guiana, bij de Spanjaarden Guayana wordt aangeduid, welke al het land omvat tusschen den Amazonenstroom en de Orinoco gelegen. De naam Guyana zou, volgens onderscheidene schrijvers, afkomstig zijn van Guainia, waarmede in de taal der Marsitanen (die in Amerika onder den evenaar even verspreid is als de Caraïbische taal), de Rivier Negro en omliggende landen werden aangeduid. (Van Coll, Bijdr. Inst. T. L. en V. Ned. Indie 1903, pag. 585.) Anderen leiden den naam af van de Guayana- of Wayana-Indianen, die onder den naam Roekoejennen nog leven aan beide zijden van het bergland, aan de zuidgrens van Nederlandsch en Fransch Guyana. (Sievers, *Süd- und Mittel-amerika* 1903, pag. 108). In de 17de en de 18de eeuw werd deze landstreek ook wel aangeduid als Caribania, naar het volk der Caraïben eig. = dapperen, ook: menscheneters) en de kuststreek meer bepaald als Wilde kust.

Een moeielijk vraagpunt, dat nog geenszins volledig is opgelost, is de nauwkeurige aanduiding der staatkundige grenzen van Nederlandsch Guyana. [1])

De noordelijke grens is een natuurlijke grens, die, hoewel veranderlijk door de aanslibbingen der zee, geen betwist grensgebied met andere mogendheden oplevert. Aan den oostkant is, voor zoover op een nauwkeurige grens acht werd geslagen, in verband met den giftbrief van Karel II van 2 Juni 1662 als vast aangenomen, dat Suriname zich uitstrekt tot den rechteroever der Marowijne, zoodat deze geen grensrivier is, maar tot Nederlandsch gebied behoort. Toen er in 1888 een geschil ontstond met Frankrijk over de vraag, welke der beide bronrivieren van de Marowijne: de Lawa of de Tapanahoni, als de voortzetting der hoofdrivier valt te beschouwen, en Frankrijk aanspraak maakte op

---

1) Uitvoerig is dit vraagpunt behandeld door Dr. H. D. Benjamins, *De grenzen van Nederlandsch Guyana* (Tijdschr. K. N. A. Gen. 1898 pag. 797.) — Zie verder L. A. Bakhuis. *Een grensquaestie* (T. K. N. A. Gen. 1902). — *Grensregeling van Suriname* (Nieuwe Rotterd. Ct. 19 Mei 1906).

gronden langs de Lawa, welke dan als grensrivier naar het Fransch gebied diende te worden beschouwd, werd het grensgeschil in dien zin door den Czaar van Rusland als scheidsrechter beslist, dat het betwiste gebied ons werd toegewezen op historische en op aardrijkskundige gronden, zoodat de bronrivieren der Marowijne beide tot het Ned. gebied behooren, en de Lawa de hoofdrivier is. Evenwel is met de aanwijzing van de Lawa als grens deze nog niet volkomen bepaald, en het is noodig, dat Nederland en Frankrijk zich verstaan over den stroomloop en grenslijn tot aan de bronnen der rivieren, wat geen gemakkelijke zaak is. Verder dient nog te worden uitgemaakt, hoe de grenslijn door de Marowijne zal loopen.

De westelijke grens naar Britsch Guyana, die in de 17de en 18de eeuw evenmin juist was omschreven, gaf evenzeer aanleiding tot geschillen. In 1799 werd bij overeenkomst tusschen de Gouverneurs van Nederlandsche en Engelsche zijde aangenomen, dat de rivier de Corantijn de grens is, en bij de overgave door de Engelschen in 1816 werd die grens behouden. Uit dit stuk blijkt, dat de West-zeekust van de Corantijn tot aan de Duivelskreek, welke tot nu toe was aangemerkt als onder het Gouvernement van Suriname te behooren, benevens de westoever dier rivier, werden „gesteld en erkend te behooren onder het bestier van de regeering der Kolonie Berbice." Verder werd overeengekomen, „dat geen der eilanden in de rivier Corentijn gelegen onder dezen provisioneelen afstand zullen begrepen wezen, maar altijd aangemerkt worden te behooren onder het Gouvernement der Colonie Suriname." Daarmede wordt dus de Corantijn als de westelijke grens erkend, en de stroomloop wordt als zoodanig geteekend. Maar bij verschillende schrijvers heerscht hieromtrent nog onzekerheid, en daarenboven is niet vastgesteld, welke stroom als de bovenloop der Corantijn moet beschouwd worden. De New-River, in 1872 door Brown ontdekt, wordt wel als zoodanig beschouwd, dóch zekerheid bestaat er dienaangaande niet, zoodat nadere regeling der grensscheiding noodig is.

De zuidgrens naar den kant van Brazilië was eveneens onzeker en werd verschillend geteekend. Volgens de meeste kaarten werd het Tumuc-Humac-gebergte als de grens tusschen Suriname en Brazilië aangenomen. Evenwel is in den laatsten tijd gebleken, dat de voortzetting van den Tumuc-Humac-keten, die op die zuidgrens der Fransche bezetting gevonden wordt, twijfelachtig is op Nederlandsch gebied, en dat verband tusschen het brongebergte van de Tapanahoni en de Corantijn hypothetisch moet geacht worden. In den laatsten tijd (1906) is een grensregeling tusschen Suriname en Brazilië tot stand gekomen, waarin genoemd gebergte niet als grens genoemd wordt, doch een waterscheidingslijn, welke echter eveneens moeilijkheden zal opleveren, wegens de onvoldoende kennis des lands. Eerst wanneer door nader onderzoek des lands de kaart van dit grensgebied verbeterd is, kan men de grens met meer bepaaldheid aangeven. Thans is een expeditie in voorbereiding om het zuidelijk gedeelte van Suriname nader te verkennen.

Geschiedenis van den bodem van Guyana in 't algemeen.

Suriname maakt in geologisch opzicht deel uit van het terrein van Guyana, en dit behoort, naar den bouw des lands, tot het gedeelte van Zuid-Amerika, dat men aanduidt als het ongeplooide gebied, hoofdzakelijk innemend Brazilië en zich voortzettend in Guyana naar het N., en naar Uruguay en Argentina in het Z. Dit landschap is orographisch scherp onderscheiden van het westen van Zuid-Amerika, waar de Cordillera een reusachtig stelsel van vouwingsgebergten vormen, die vrij steil uit het ongeplooide gebied oprijzen.

In het oosten van Zuid-Amerika vormt echter een uitgestrekt gebied van oude, gevouwen gneis- en schiefergebergten de grondslag van het bergland in Brazilië en Guyana. Daaroverheen liggen horizontale zandsteen- en kalksteenlagen uit den Silurischen-, Devonischen-, Karbonischen-, Trias- en Krijttijd, doorbroken van eruptieve gesteenten uit deze tijdperken. De ongestoorde ligging dezer jongere lagen bewijst, dat sedert den Silurischen tijd hier geen opplooiing der aardlagen meer heeft plaats gegrepen, waarom men met recht kan spreken van „ongevouwen gebied." Deze landen vormen dus een vaste aardschol van hoogen ouderdom, welke sedert lange perioden niet door de zee bedekt werd, en daardoor lang aan een proces van sterke verweering en denudatie is blootgesteld geweest. Hierdoor zijn de afzettingen der Krijtformatie in een groot gedeelte van Brazilië en Guyana reeds geheel vernietigd en weggevoerd, en komt het grondgebergte er ontbloot aan de oppervlakte.

Men kan zich de geschiedenis van het genoemde ongevouwen schollenland in algemeene trekken als volgt voorstellen. In den oudsten tijd, vóór het Siluur, is het grondgebergte van Archaeische gesteenten ontstaan, en in den Silurischen tijd werden deze gevouwen. Graniet, gneis, syeniet en glimmerschiefer (lei) vormen de hoofdgesteenten, welke schier allerwege den ondergrond uitmaken, met op vele plaatsen inlegeringen van kristallijne kalk, ijzererts, en hier en daar met goud. Over 't geheel is deze formatie (in Noord-Amerika bij de St. Laurens de „Laurentische formatie" genoemd) niet rijk aan mineralen. Doch de daarop

rustende leigesteenten der Huronische groep, meest uit chloriet-, talk-, glimmerlei en kwartsiet bestaande, bevat een buitengewonen rijkdom aan edele metalen en kostbare steenen, welke in Brazilië en ook in Guyana aan den dag komen. Behalve ijzer en goud vindt men hierin koper, bismuth, lood, antimonium, topaas en diamant.

Op dit laatstgenoemde tijdperk volgde een uitgebreide transgressie der zee, en hierdoor werden op het grondgebergte eerst de Devonische en Karbonische lagen afgezet, hoofdzakelijk bestaande uit banken van roode en witte zandsteen, van groensteengangen doorboord, en verder uit kalksteen. Enkele gedeelten van dit gebied schijnen toen tijdelijk land te zijn geweest, zooals blijkt uit de steenkolenlagen, welke men o. a. in Brazilië (in Minas Geraes, aan beide zijden der Amazonen-rivier en elders) vindt. Daarover werden in de Trias- en Krijtperiode nog weer jongere lagen van zandsteen afgezet. Tertiair wordt in het oosten van Zuid-Amerika betrekkelijk weinig gevonden en Quartair evenmin; vulkanen ontbreken hier geheel.

Door deze ontwikkelingsgeschiedenis met geen verstoring der lagen in vele geologische tijdperken, toen elders op aarde het relief door vouwings- en verzakkingsprocessen de meeste afwisseling van vormen bekwam, heeft het ongevouwen schollenland van Zuid-Amerika een groote gelijkvormigheid van oppervlakte. Het grootste gedeelte van Brazilië en Guyana bestaat uit golvende plateau's van 300—800 M. hoogte, waarop zich slechts enkele niet hooge ruggen verheffen. Het plateau van Guyana was van dat van Centraal-Brazilië in den Tertiairen tijd nog gescheiden door het breede dal van den Amazonenstroom, destijds een reusachtige zeearm. Deze werd later aangevuld door het materiaal, dat talrijke rivieren van het bergland van Guyana uit het N., van dat van Brazilië uit het Z. en van de Andes uit het W. hierin nederlegden, die gezamenlijk als het ware een reusachtige delta hierin vormden, welke thans de vlakte van den Amazonenstroom uitmaakt.

Guyana vormt derhalve een afgezonderd deel van het schollenland, door het dal van den Amazonenstroom in het zuiden gescheiden van het Braziliaansche schollenland, en in het N. begrensd door het dal van de Orinoco, dat in den Diluvialen tijd werd aange-

vuld. De grondslag wordt ook hier gevormd door oud-kristallijne gesteenten, die in de richting N.O.—Z.W. met steile plooien zijn gevouwen, en voornamelijk bestaan uit gneis, granuliet, pyroxeengesteenten en graniet. De geheele massa is waarschijnlijk een denudatie-plateau, dat in den Krijttijd overstroomd en afgeschuurd is, en waarover verder in den Krijttijd een zwaar dek van zandsteenlagen is neergelegd. Ten O. van 60° W.L. schijnt de zandsteen geheel te ontbreken en hier verschuift Guyana meer naar het Z. De grensgebergten zoowel als de kustlijn gaan in zuidelijke richting, en het bergland wordt lager; waarschijnlijk is de zandsteen hier het meest weggevoerd. Het land bestaat in zijn oppervlakte-vormen uit een afwisseling van uitgestrekte, golvende vlakten, met daarboven zich verheffende ruggen, de laatste overblijfselen van de overigens meest weggevoerde zandsteenlagen of van de hardere gesteenten van het grondgebergte.

Dit lagere, oostelijke gedeelte van Guyana, ongeveer van den 60en lengtegraad af, vormt het Europeesche Guyana; het westelijke het Venezuelaansche, en de zuidelijke rand dezer aardschol behoort tot Brazilië. In Europeesch Guyana ligt de hoofdwaterscheiding aan den zuidrand der aardschol en vormt vrijwel aaneengesloten hoogten van 800—1000 M.; van hier daalt het land langzaam en vrij regelmatig hellend naar het N., naar den Atlantischen Oceaan. Het terrein heeft hier veel minder afwisseling dan in de westelijke helft. De rivieren van Europeesch Guyana volgen die helling vrij regelmatig en hebben een loop naar het N. De hoogste bergrug in het Zuiden wordt gevormd door de Tumuc-Humac-bergen, onregelmatig gegroepeerde, coulissenvormig achter elkander geschoven verheffingen van graniet, met dichte wouden bedekt, waaruit enkele toppen boven het woud uitsteken. Dit gebergte komt o. a. in het Z. van Fransch Guyana voor; de westelijke voortzetting er van is nog niet voldoende bekend.

De bodemgesteldheid en het landschapsbeeld van Suriname.

Nederlandsch Guyana of Suriname ligt in het midden van het Europeesche gedeelte, zoodat het bovenstaande ook in algemeene trekken de geschiedenis en de gesteldheid des bodems van Suriname leert kennen. Suriname bestaat in hoofdzaak uit een naar het N.

afhellend plateau, dat in de zee duikt. De vlaktezoom van het continent gaat ver onder water, en de zee is zoo ondiep, dat men op 2 à 3 uur van de kust dikwijls niet meer dan 3 of 4 vadem water heeft, waardoor landing van grootere schepen zeer moeielijk wordt. Deze ondiepte der kust wordt nog bevorderd, doordien het water van den Aequatoriaalstroom het slib, dat de Amazonen-rivier in zee voert, naar deze kust brengt, en het slibgehalte van het kustwater wordt verder vermeerderd door dat der vele rivieren van Guyana. Daarbij komt nog de veelvuldige heerschappij der N.O. winden (de N.O. passaat), waardoor het oppervlaktewater der rivieren belemmerd wordt, ver in zee te vloeien. Dit alles heeft samengewerkt, dat zich hier een aanslibbingskust van taaie, grijsblauwe slijkbanken heeft gevormd, waarover de groengrijze wateren van den zeestroom naar het westen voortstuwen, door hun kleur verradend, dat ook zij vaste bestanddeelen medevoeren. Deze ondiepe kust is ook wegens de daarop staande branding moeielijk te naderen, en het valt niet te verwonderen, dat de zeelieden, die hier aankwamen, spraken van de »Wilde kust".

Het land langs de kust is op de aangeslibde, moerassige gronden, die zich ook aan de oevers der rivieren uitstrekken, met strandbosschen begroeid, die bij vloed onder water staan en ook bij laagwater dras blijven. De Mangrove-formatie (zie I, pag. 222) vormt er een eigenaardig netwerk van wortels, waaraan allerlei schelpdieren en een soort van geharnaste visschen »kwi-kwi" genaamd, zich vasthechten, die door Negers en Indianen geplukt worden. Dit gaf in vroeger eeuwen aanleiding tot het sprookje bij de zeelieden, dat aan de Wilde kust de visschen en de mosselen aan de boomen groeien.

Naar de hoogte des lands kan men drie gordels of zonen aannemen, die evenwel geenszins scherp gescheiden zijn, maar onmerkbaar in elkander overgaan. Men vindt er niet als in Brazilië en Venuzuela, waar naakte rotsen, bergen en vruchtbare dalen met stroomen naast elkander voorkomen, een rijke afwisseling in het landschap, maar overal zijn de terreinen, de plantages langs de kust en de rivieren uitgezonderd, met een schier onmetelijk dicht woud bedekt.

De eerste gordel langs de zee is gevormd uit jong alluvium.

Over een breedte van ± 50 K.M. is het noordelijk gedeelte van Suriname bijna geheel vlak. Deze zone ligt ter hoogte van het peil van gewoon hoog water en dus beneden het peil der springvloeden, zoodat het van tijd tot tijd overstroomd wordt. Het laagland bestaat hoofdzakelijk uit zeeklei, waarop in den loop der tijden een dikke humuslaag is afgezet. Dat de zee hier vroeger verder in het land ging, blijkt uit de sporen van vroegere stranden, die zijn te herkennen aan de schelp- en zandlagen, welke zich op ongelijke afstanden in oost-westelijke richting uitstrekken en thans over het algemeen boven het peil van den springvloed liggen. Op een dergelijk zee-terras, dat in een niet lang voorbijgegane periode eerst boven den zeespiegel kwam te liggen, grootendeels van schelpen opgebouwd, is Paramaribo gebouwd, en op den bouw der stad had het aldus gevormde terrein invloed, zegt MARTIN, zoodat de parallelle strooken er lijnen vormen, rechthoekig op de helling, van N.W. naar Z.O.

Aan de noordkust breidt de aanslibbing het land nog steeds uit in zee, en op sommige plaatsen heeft dat snel plaats. „Op mijn inspectie-reizen kan ik van jaar tot jaar de uitbreiding der banken tot Coronie waarnemen en stap voor stap de vorming van eilandjes, hun bedekking met Mangrove en andere strandplanten en hun samensmelting met elkander en met de kust volgen", zegt Dr. BENJAMINS. (T. K. N. A. G. 1898 pag. 799). Door dergelijke aanslibbing zijn de heuvels ten W. van Albina, bij Topibo aan de Para en bij Rac-a-Rac aan de Suriname-rivier, die in een geologisch niet ver verleden tijd rotsachtige eilandjes in zee vormden, zooals thans de „Iles du Diable", de „Iles de Salut" bij de kust van Fransch Guyana, aan land gehecht en in het land komen liggen. Nog moeten wij de aandacht vestigen op den invloed, die deze aanwas van land heeft op den loop der benedenrivieren. De Aequatoriaalstroom brengt het slib uit het oosten aan en doet daardoor, in verband met de heerschende oostenwinden, de aanslibbing van dien kant uit plaats hebben, zoodat de rivieren aan den mond zich naar het W. ombuigen, evenals wij dat voor Noord-Java beschreven (Zie II, pag. 113). Voorbeelden van dergelijke ombuiging leveren hier de Commewijne, de Saramacca, de Cosewijne en de Nickerie, die over een groot deel van den benedenloop een westelijke richting hebben,

terwijl de Suriname en de Coppename met krachtiger waterafvoer alleen aan den mond dit verschijnsel vertoonen. Bij de krachtigste stroomen des lands, als Corantijn en Marowijne, ziet men geen ombuiging; andere oorzaken bepalen hier de richting.

De plantengroei dezer eerste zone bestaat langs het strand uit Mangrove-formatie, die van zee gezien in een groenen zoom op het water schijnt te rusten. Achter deze strandflora treedt langzamerhand een andere plantenwereld op, welke talrijker wordt in vormen, naarmate men meer komt op de hoogte, die minder door het zeewater bespoeld wordt. Hier wortelen reeds hooger boomen, waarvan de Mani (Symphonia coccinea) dikwijls groote vlakten inneemt, boven een ondergewas van grassen, varens en struiken. Verder landwaarts, waar alleen zoetwater gevonden wordt, ziet men de Pina-palm (Euterpe brasiliana), die des te menigvuldiger en volkomener wordt, naarmate de bodem meer in vruchtbaarheid toeneemt. Nog meer nuttige houtsoorten komen hier voor, en van de grootere palmen de schoone Maripa (Maximiliana regia). Terwijl op het alluviale land meest boomen van weekere houtsoorten gevonden worden, die als brandhout, tot vaten en slechts weinig tot timmerhout gebruikt worden, groeien op de schelpbanken, „ritsen" genoemd, hooge boomen van hard en bruikbaar hout, als Locust, Bolletree, eenige Lecythis- en Icica-soorten, Spondias, Anarcardium enz. En achter dergelijke banken vindt men in het alluviale land uren lange meer of minder breede zoomen van zoetwatermoerassen, welke zelfs in den droogsten tijd niet uitdrogen en in welks wouden de Mauritia flexuosa voorkomt, een der meest verbreide palmen in geheel Guyana.

Wij mogen bij den plantenrijkdom van het alluviale land niet langer stilstaan en wenden ons naar de tweede zone, dieper landwaarts. Hier vindt men een zandbodem, die van het bergland is afgespoeld en langs den voet er van werd neergelegd, welke in een gordel van ± 15 K.M. den overgang vormt van de alluviale kustvlakte tot het bergland. Dit is het zoogenaamde s a v a n n e n l a n d, hetwelk bestaat uit urenlange vlakten zonder boomgroei, doch met hoog, hard gras en kleine struiken bedekt, welke tot de Melastomeeën, Myrten en Mimosen behooren. In den drogen tijd verdorren deze planten; in den

regentijd, als zij gedeeltelijk onder water staan, groenen zij weder op. Alleen langs de rivieroevers zijn de savannen door hoogwoud afgebroken, en hier en daar gaat ook de savanne dieper in het laagland of in het hoogland. Hoewel meestal de plantengroei in het savanneland spaarzaam is, vindt men er toch ook oasenachtige streken met prachtige vegetatie, en ook ziet men er enkele wouden, doch deze bezitten dan geen onderhout. Waar in de lagere gedeelten eenig water samenloopt, vormt de Mauritia-palm geheele wouden, terwijl op de hoogere en meer zandige gedeelten de Awarapalm, het zeker teeken van een onvruchtbaren bodem, wordt gevonden. Alleen op enkele plaatsen is de bodem zonder plantengroei; daar kaatst het witachtige zand des middags de zonnestralen ongewijzigd terug. Op deze zandgronden vindt men ook uitgestrekte, met Bromeliën begroeide vlakten, waaronder de Bromelia pinguin, welke als touw dient, en waarvan de Indianen hangmatten en vischsnoeren vervaardigen, en de wilde Ananas, een zeer zoete, welriekende vrucht, ter grootte van een vuist.

In het oosten der kolonie vangt de savanne-zone reeds aan bij den mond der Marowijne, aan welker westelijke oever zij ± 15 K.M. langs de kust loopt.

Dieper in het land volgt de derde zone, die men als het hoogland kan aanduiden. Hier komt men in het gebied, waar de grondgesteenten, graniet, oude schiefers enz., op vele plaatsen aan den dag komen langs de oevers der rivieren en in enkele bergtoppen, welke duidelijk de Silurische of vóór-Silurische plooien van den ondergrond vertoonen, als boven in het algemeen is aangeduid. Daar is de grond voor het grootste gedeelte met dichte bosschen bedekt, die uitstekende houtsoorten leveren.

Het hoogland van Suriname is nog zeer onvoldoende bekend; in den laatsten tijd evenwel zijn onderscheidene expedities ondernomen om het wetenschappelijk te verkennen, het terrein in kaart te brengen en den grond te onderzoeken met het oog op nuttige mineralen, goud enz. De onderzoekingen van het binnenland geschiedde langs de rivieren en van daar trachtte men de tusschenliggende gedeelten zooveel mogelijk te verkennen; dikwijls kan dit alleen geschieden van hooge bergtoppen uit. De expedities naar het binnenland hebben dan ook hun namen

ontvangen naar de rivieren, welke gevolgd werden. Wij hebben die expedities op pag. 511 vermeld.

Door deze expedities is vastgesteld, wat wij reeds op pag. 518 beschreven, dat de bodem in het binnenland bestaat uit graniet- en gneisgesteenten, welke onder sterken druk hebben verkeerd en daardoor op vele plaatsen zijn samengeschoven en verschillende drukverschijnselen vertoonen. Men mag daarom aannemen, dat hier de oerschol van Archaeïsche en Palaeozoïsche gesteenten, geplooid als die was, aan de oppervlakte komt, doordien de jongere lagen in den loop der tijden door denudatie zijn weggevoerd. Het bergland van Suriname vormt, hetgeen men in Europa noemt een rompgebergte, dat waarschijnlijk in een richting Z.O.—N.W. het land doorkruist. In het oosten der kolonie, van den bovenloop der Lawa en Tapanahoni, heeft het Tumac-Humac-gebergte op de waterscheiding van noord en zuid aan de grens van Brazilië, ± 2½° N.Br., hoogten, die in het O. meest van 600—700 M. gaan; enkele toppen zijn hooger. Noordelijker wordt het bergland lager; op ± 3° N.Br. heeft men het bergland hier den naam van Oranje-gebergte gegeven, dat meestal beneden de 600 M. hoog is (enkele deelen iets hooger), en verder noordelijk daalt het tot beneden de 500 M. (de de Goeje-berg tusschen 3 en 3½° N.Br. ten W. der Litani-rivier is nog 700 M.) De Fransen—Herderschee-piek] op ongeveer dezelfde breedte ten W. der boven-Tapanahoni ligt aan het eind van een bergreeks met hoogten van boven de 900 M. en rijst zelf tot 750 M. Tusschen het Oranje-geb. en de bovengenoemde bergreeks ligt de vallei der Boven-Tapanahoni.

De oppervlaktelagen, de bodem in eigenlijken zin, bestaat uit zware verweeringslagen van allerlei aard, vermengd met humus, en op onderscheidene plaatsen uit laterietb, het echte verweeringsprodukt der tropen, meer of minder met ijzer of andere bijvoegsels vermengd, en daardoor verschillend van karakter. Een vrij algemeen voorkomend verweeringsprodukt in Suriname's binnenlanden is de witte kaolin of porceleinaarde, welke misschien in de toekomst van beteekenis kan worden. De proeven, er mede genomen, voldeden echter nog niet voldoende.

Het hoogland van Suriname kan nog niet in bijzonderheden volledig orographisch beschreven worden; wat wij er van

kennen, ligt slechts langs enkele lijnen. De natuur vormt hier een terrein van onmetelijke bosschen, die in de tropische atmosfeer en op den maagdelijken bodem schier overal het land bedekken, zoodat de rivieren de eenige wegen aanwijzen, waar men zonder steeds van het kapmes gebruik te maken, in het land kan doordringen. De groote menigte watervallen en schietstroomen, welke de rivieren vormen bij het afdalen van het hoogland, waardoor telkens de bevaarbaarheid wordt afgebroken, en de boomstammen, die in de rivieren liggen, dragen er toe bij, dat deze nog uiterst moeielijk zijn te gebruiken.

De boschwereld op het bergland van Suriname heeft een eindelooze verscheidenheid van plantenvormen. Hoe dieper men in het land doordringt, in des te grooter pracht vertoont zich het hooge woud langs de oevers en des te grooter wordt de rijkdom aan waardevolle houtsoorten. Daar ziet men de schoone, gevleugelde stammen van het parelhout, (Aspidosperma excelsa Benth) zeer geschikt tot het vervaardigen van pagaaien of parels, hooge bruinhart-boomen (Vouacapoua americana Aubl.) die het schoonste meubelhout opleveren, grillig vertakte bolletrie-boomen (Mimusops Balata Gaertn.), de kaarsrechte witte stammen van het konthout (Minquartia guiauensis Aubl.), een uitstekend, duurzaam hout, de donkergroene kronen van den Manbarklak, beide voor waterwerken van groote waarde, en niet te vergeten de steeds toenemende groenhart- en purperhart-boomen, wier door de zon beschenen kanariegele en lichtpurperen bouquetten langs de rivieren steeds in het oog vallen. Al deze houtsoorten zouden, als het vervoer naar de kust niet met groote bezwaren was verbonden, een onnoemelijke waarde vertegenwoordigen. De harde houtsoorten hebben zich bij voorkeur op de lichtere leemgronden gevestigd.

Een kenmerk van de wouden in het binnenland van Suriname is, dat er door de begunstiging van het vochtige en gelijkmatige klimaat met hooge temperatuur nergens de uitsluitende heerschappij van een zelfde soort voorkomt, en dat men een tweede exemplaar soms eerst een kwartier of een half uur verder aantreft. Deze omstandigheid maakt de exploitatie der wouden van Suriname voor het houtgebruik uiterst bezwaarlijk.

Klimaat. De Kleine Antillen en Suriname liggen in de noordelijke heete luchtstreek. Daardoor is de temperatuur er hoog en weinig schommelend met de jaargetijden. St. Thomas op 18° 21′ N.Br., heeft een jaartemperatuur van 26,7° C., met de hoogste temperatuur van 28,3° C. in de maanden Aug. en Sept. en de laagste temperatuur van 25,2° in Februari. Trinidad, op 10° 40′ breedte, heeft een gemiddelde jaartemperatuur van 25,1° C. en in de warmste maanden: Maart—Sept. 25,8° C., in de minst warme maand, Februari, 24,0° C.

Te Paramaribo werd voor gemiddelde temperatuur uit de waarnemingen van 1868—1896 gevonden: des morgens te 7 uur: 25,3° C. (Dec. Jan. en Febr. gemiddelde laagste temperatuur des jaars met resp. 24,7 24,5 en 24,6° C., de overige maanden boven 25° C.), des middags te 2 uur 29,1° C. (Jan. 27,6°, Febr. 27,6°, de overige maanden alle boven 28°, het hoogst Aug. 30,3°, Sept. 30,8°, Oct. 30,7° C.) en des avonds te 7 uur gemiddeld 25,9° C. (het laagst in Jan. en Febr. met 25,2° C., het hoogst in Sept. en Oct. resp. 26,3° en 26,7° C.) De hoogste temperatuur in dien tijd waargenomen bedraagt 35,5° C., de laagste 17,8° C. Als gemiddelde temperatuur voor Suriname geeft LOTH op 27,48° C., HANN geeft voor Parmaribo 25,9° C. Ook al zijn de temperatuurverschillen uiterst gering, toch kan men Dec., Januari en Februari wel als de koudste maanden beschouwen, de maanden, wanneer de zon het verst van het zenit van Parimaribo verwijderd is, met haar grootste zuidelijke declinatie. Is de temperatuur er dus over 't geheel hoog, de winden, die meest over zee het land bereiken, brengen nog al aangename verfrissching te weeg. Voor het binnenland bezitten wij nog niet voldoende waarnemingen om een vergelijking met de temperatuur der kust te maken.

De loop van den barometerstand vertoont ook hier de eigenaardigheden van elders in de tropen, door geringe schommelingen. (Zie I, pag. 137). KAPPLER zegt, dat de grootste waargenomen verschillen niet meer dan 15 m.M. bedragen. Doch voldoende waarnemingen ontbreken ons tot een goed oordeel.

De windrichting van Suriname en van de Kleine Antillen staat onder den invloed van het luchtdruk-maximum, dat vrij permanent slechts weinig ten O. der lengte van Suriname ten

N. aan den noorderkeerkring boven den Atl. Oceaan ligt, en dat in Januari ± 768 m.M. bedraagt, in Juli boven 766 m.M. Als in Januari het genoemde luchtdruk-maximum de grootste hoogte heeft, vindt men gelijktijdig daarmede een luchtdruk-minimum in Brazilië, hetwelk beneden 758 m.M. is. De lucht stroomt dan als krachtige wind van het maximum uit het N.O. op de kust van Guyana toe. Dat is de N.O. passaat. In Juli echter verliest het genoemde maximum zijn groote intensiteit, en dan dringt er een lichtdruk-maximum van het zuiden tot in Brazilië noordwaarts. Het is in dien tijd, dat bij de noorderdeclinatie der zon het passaatstelsel naar het noorden schuift, en de Z.O.-passaat den aequator bereikt of er over heen gaat. Dan worden de winden meer Z.O. en O. en gaan in het binnenland dikwijls tot windstilten over.

Suriname is een zeer regenrijk gebied; de kuststreek van Guyana behoort mede tot de regenrijkste gewesten der aarde. Omtrent den regenval geeft de Surinaamsche Almanak eenige cijfers en gemiddelden uit de jaren van 1850—1904, in welke reeks echter de jaren 1854—64, 1893 en 1898 ontbreken. Voor genoemde periode vindt men als maandgemiddelden te Paramaribo:"

Jan.	226	Mei	311	Sept.	72
Febr.	186	Juni	291	Oct.	68
Maart	225	Juli	222	Nov.	126
April	229	Aug.	145	Dec.	225
				Jaar	2334

Als normaalcijfer ($\frac{2334}{12}$) kan men aannemen 194 m.M. regenval per maand. Hier gaan *boven* de maanden Maart, April, Mei, Juni en Juli, met Mei als maximum, en daar *beneden* vallen de maanden Augustus, September, October en November en de maand Maart. Dit overzicht leert ons, dat er een groote en een kleine regentijd kan worden onderscheiden en eveneens een groote en een kleine droge tijd. Vooral de kenteringstijden zijn rijk aan onweders.

De korte regentijd loopt over de maanden December en Januari. Februari is weer een betrekkelijk droge maand, in onderscheidene jaren ook Maart nog en in enkele April, doch meestal hebben deze laatste maanden den regenval weer boven het ge-

middelde des jaars. April, doch vooral Mei en Juni en verder Juli, kan men den grooten regentijd noemen; het is de „tijd der wolken," zooals de Indianen zeggen, die weer gevolgd wordt door een betrekkelijk drogen tijd. In Augustus neemt over 't geheel de regenval weer af, September en October zijn de droogste maanden, en in November neemt de neerslag weder toe. Echter geheel droge maanden heeft men er niet. Gemiddeld valt er te Paramaribo op 205 dagen des jaars regen.

De hoofdregenperiode valt dus in den tijd, die volgt op den hoogsten zonnestand. In het begin April (4 April), bedraagt de noorder declinatie der zon 6°, en staat zij dus voor noordelijk Suriname het hoogst, culmineert er in het zenit. Hierop volgt de zwaarste regen in Mei, zooals meestal de sterkste regen in de tropen volgt korten tijd na den hoogsten stand der zon. Den regentijd, die tot Aug. aanhoudt, kan men als den tropischen stijgingsregen bij hoogsten zonnestand beschouwen. De windrichting is dan meest Z.O. en Z., hoewel er ook veel afwisselende winden voorkomen.

De zon, van haar grootste noorder declinatie terugkeerend, staat in 't begin Sept. weer recht boven Noord-Suriname. In dien tijd is de regen nog gering, doch eerst in Dec. en Januari, bij de grootste zuider declinatie der zon, volgt de aanzienlijkste regenval, d. i. bij den laagsten zonnestand van Suriname. De oorzaak ligt thans in iets anders. In dien tijd, als het luchtdrukminimum in Brazilië ligt, staat de N.O. wind, de passaat (zie boven), dwars op de kust, en hoewel de eigenlijke stijgingsregen bij hoogsten zonnestand niet plaats heeft, doet die windrichting toch toeneming van den regenval ontstaan, daar de zeelucht boven het land opstijgt. In Februari en Maart begint echter die krachtige noordoostenwind te verzwakken om weer plaats te maken voor het Z.O. windstelsel, en met dien overgang vermindert de regenval in Febr.—Maart, om weder in volle kracht toe te nemen als stijgingsregen bij hoogsten zonnestand in Mei.

De kleine regentijd volgt op den drogen tijd en is als het ware de lente. In het midden van November begint die met zware regens, welke menigmaal een dag en een nacht aanhouden, en dit wijst er op, dat het geen tropische stijgingsregens bij hoogsten zonnestand zijn. Kreken en rivieren zwellen aan

tot krachtige stroomen, het plantenkleed verkrijgt een frisch aanzien, er waaien krachtige winden, en de zee is vaak onstuimig langs de kust. De kleine droge tijd van Febr. tot Maart of midden April, als de vruchten rijpen, is de aangenaamste en gezondste tijd des jaars. Als de groote regentijd is ingetreden, is de regenval in zware buien buitengewoon sterk. Dan nemen weldra de rivieren den hoogsten stand aan, zij loopen over, de lage landerijen worden onder water gezet, en vele savannen gelijken binnenmeren, waarover men met groote roeibooten kan varen. De getijden der zee, die tweemaal daags de rivieren oploopen en in den drogen tijd ver landwaarts doordringen, stuiten in dien tijd op de geweldige massa zoet water, welke uit het land komt en hebben enkele uren in het land hun vermogen verloren. In het bergland kan het verschil in waterstand der rivieren op enkele plaatsen tot 30 à 40 voet gaan.

In het midden van Juli begint de regen te verminderen, verliest zich in enkele buien, en morgennevels en zware onweders zijn de voorboden, dat de kentering intreedt en de droge tijd nadert. De waterstand der rivieren wordt lager, de stroomsnelheid vermindert, de vloed der zee doet zich weer verder rivieropwaarts gevoelen. De ondiepe wateren worden droog of tot moerassen, en in dien tijd ontstaan de meeste ongesteldheden, malaria en dysenterie, soms ook gele koorts en dergelijke, welke plaatselijk optreden.

De getijden hebben in het lage land een groote beteekenis voor de plantages en voor het verkeer. De planter moet weten, wanneer de vloed bij zijn plantage voorkomt, om de sluizen te kunnen openen of sluiten. Daar schier alle reizen te water plaats hebben, en geen plantage gevonden wordt buiten de streken, waar de vloed zich doet gevoelen, moet men weten, wanneer de vloed in het land doordringt, om dan stroomopwaarts te varen, en wanneer de eb loopt, om stroomaf te gaan. Met den polsslag der zee vaart men op het getij. (Ook in Nederland geschiedt dit in enkele gewesten, o. a. in de Langstraat van Noord-Brabant).

Ten slotte nog een enkel woord over de vraag, of Suriname gezond is. Langen tijd bestond in Europa de legende, dat het klimaat van Suriname uiterst ongezond is, dat de blanken in dit klimaat niet in staat zouden zijn te arbeiden.

En daarbij wordt dan ook gewezen op de kolonisatieproeven van blanken in Suriname in 1747, 1754 en laatstelijk van Hollandsche boeren in 1845, die mislukt zijn. Wat dit laatste feit betreft, de oorzaak dier mislukking blijkt bij nader onderzoek niet een gevolg te zijn geweest van het klimaat, doch van andere oorzaken. Het oordeel van de kenners des lands is thans dan ook gunstiger over den gezondheidstoestand van Suriname. Vele infectieziekten, welke Europa teisterden, kwamen hier niet voor. En voor hen, die hun leefwijze inrichten naar de eischen van het klimaat, wordt het verblijf in Suriname niet ongezond beschouwd. In Paramaribo is de lucht zuiver en betrekkelijk frisch door den zeewind.

Rivieren. Suriname wordt in de richting van het Z. naar het N. door onderscheidene rivieren doorsneden. Van het O. af naar het W. verminderen de rivieren in lengte, wat waarschijnlijk in verband staat met het relief des bodems, en met een verheffing van oude bergplooien, die in de richting Z.O.—N.W. het land doorsnijdt. De ombuiging der rivieren aan den mond naar W. beschreven wij reeds.

De rivieren zijn de belangrijkste verkeerswegen in het land, hoewel in den midden- en bovenloop het verkeer door talrijke watervallen wordt afgebroken. Het lage land wordt door talrijke kreken doorsneden, die zich bij de rivieren aansluiten. Wij zullen hier de rivieren alleen noemen, om later enkele nader te beschouwen bij de nederzettingen en het gebruik des lands. Van het O. af zijn de volgende rivieren de belangrijkste: de Marowijne, de Cottica, de Commewijne, de Suriname, de Saramacca, de Coppename, de Nickerie en de Corantijn, ieder met onderscheidene zijrivieren.

III. BEVOLKING.

Overzicht der rassen. Blanken en Kleurlingen. De bevolking van Suriname kan naar de rassen onderscheiden worden als Blanken, Negers en Indianen. Van dezen vormen de Blanken de eigenlijke kolonisten, die door vrije kolonisatie er zich gevestigd hebben; de Negers zijn er oorspronkelijk geïmporteerd

als slaven, en de Indianen zijn de eigenlijke inlanders. Daarenboven zijn er in den laatsten tijd koelies uit Java, Britsch-Indië en van elders als contract-arbeiders geïmporteerd.

De gevestigde bevolking van Suriname bedroeg in 1906: 80 024 zielen, waarvan 34 085 in de stad Paramaribo. Omtrent de Indianen en Bosch-Negers in de kolonie zijn geen vertrouwbare cijfers te geven. De overige bevolking bestaat uit ± 50 000 immigranten, meest Britsch-Indiërs en verder Javanen en ± 1000 Europeanen, waarvan 600 in Ned. geboren.

De blanke bevolking van Suriname is, zooals het historisch overzicht op pag. 514 leert, van gemengd Europeesche afkomst. Zij vormden steeds het kleinste aantal, maar maakten de beheerschers der kolonie uit. Nederlanders, Engelschen, Franschen, Duitschers en Joden, al deze natiën hebben hun contingent daartoe geleverd. Doch behalve de in Nederland geboren ambtenaren, zijn zuivere blanken in Suriname thans zeldzaam, meestal is aan de huidkleur reeds te zien, dat er veel gekleurd bloed is in de familie.

In het algemeen noemt men ieder, die in Suriname geboren wordt, een creool. Wanneer uit Nederlandsche en andere blanke ouders een kind voortkomt, is dat een blanke creool. Kleurlingen worden allen genoemd, die tot een gemengd ras behooren. Uit deze halfblanke creolen, eigenlijk kleurlingen, heeft zich in den loop der tijden een hoogere klasse gevormd, die in beschaving, ontwikkeling en uiterlijk niet of bijna niet van de Europeanen te onderscheiden zijn. In Suriname wordt door dezen niet, als te Curaçao door de creolen onderling, een vreemde taal gesproken, doch het Nederlandsch, en vele Surinaamsche creolen brengen ook een tijd in Nederland door op de scholen, zelfs op de universiteit, waardoor zij de Nederlandsche nationaliteit geheel bewaren. Die klasse van aanzienlijke creolen is echter niet talrijk. Onder hen zijn de meesten van Joodsch bloed, dat nu meer, dan minder, met ander bloed is gekruist, soms ook vrij zuiver is. De Joden leggen zich hier ook op den grooten landbouw toe, maar de meerderheid drijft handel, en in scherpzinnigheid staan zij niet achter bij die van elders.

Hoewel de Nederlandsche taal door de blanken en halfblanken in Suriname meest gesproken wordt, de ligging tusschen een Fransche en een Engelsche kolonie, met welke laatste zij

veel gemeenschap onderhoudt, werkt er niet toe mede, om de Nederlandsche taal hier de alleen gangbare en voldoende te doen zijn. Veel Engelschen en Amerikanen houden er verblijf en gebruiken hun eigen taal, en de Nederlanders volgen hen daarin bij den omgang. Verder bedient men in Suriname zich tegenover de Negers meest van het Neger-Engelsch, in plaats van hen aan het Nederlandsch te gewennen. Zoo heeft de kleine kolonie twee talen: het Nederlandsch en het Neger-Engelsch, en het laatste is de eigenlijke volkstaal. Enkelen spreken in den laatsten tijd van de laatste ook als de Surinaamsche taal.

In Suriname bestaan standen, evenals elders. De hooggeplaatste ambtenaren vormen er den eersten stand. Dan volgen de eigenaars en administrateurs van plantages, officieren, kooplieden, magazijnhouders enz.

Van de kleurlingen worden nog onderscheiden: Karboeger-Indianen, kinderen van Negers of kleurlingen en Indianen. Vader of moeder moet altijd tot de Indianen behooren. Een Karboeger of Karboegerin is het kind van een mulat en een Negerin.

Mulat noemt men het kind van een Blanke en een Negerin.

Mesties is het kind van een Blanke en een Mulattin.

Een Casties is een kind van een Blanke en een Mestiezin; een Poesties van een Blanke en een Casties, een basterd-Mesties van een Blanke en een Karboegerin. Deze scherpe onderscheidingen vallen echter in de praktijk meestal weg.

Suriname, in eigenlijken zin een kolonie, heeft een eigen vertegenwoordigend lichaam. Vóór de laatste wijziging van het Regeeringsreglement in 1899 werden de staten gedeeltelijk door den Gouverneur benoemd, doch sedert worden zij rechtstreeks door de kiezers gekozen. Op elke 200 kiezers moet een lid der Koloniale Staten gekozen worden. Bij het toekennen van kiesrecht wordt niet op kleur of ras gelet, en behoeft men geen Nederlander te zijn, doch is ingezetenschap voldoende. Verder wordt er o. a. voor vereischt het betalen van belasting over een jaarlijks inkomen van *f* 1400 of meer, of de betaling van *f* 40 directe belasting. Suriname telt slechts een 400-tal kiezers, en hier is misschien het eenige parlement der aarde, merkt Dr. MULLER op, waarin de Joden de meerderheid uitmaken.

Naar de godsdienstige gezindte valt de bevolking van Suriname als volgt in te deelen bij de Kerkgenootschappen:

Hervormde gemeente	6685
Evangelisch Lutherschen.	3125
Roomsch Katholieken.	14812
Moravische Broedergemeenten.	28209
Israelietische gemeenten.	1131
Episcopaalsche gemeenten	976
Mohammedanen.	7374
Hindoes	11148
Andere godsdiensten	1969

Indianen. De eigenlijke inboorlingen van Suriname zijn de Indianen. Zij kenmerken zich op het eerste gezicht reeds door de roode, koperkleurige huid, die tot lichtrood overgaat, als men de ingewreven kleurstof verwijdert; het hoofdhaar bedekt glad en zonder golvingen het hoofd, en de huid is met bijna geen lichaamshaar bedekt. De Indianen in dit gebied behooren hoofdzakelijk tot drie groepen, familiën of stammen: de Caraïben, de Arowakken en de Warouën. Deze stammen leerden de Europeanen hier reeds kennen bij de ontdekking en vindt men er nog. Zij hebben ieder hun eigen taal bewaard, en die talen zijn zoo vreemd aan elkander, zegt de missionaris C. van Coll, als het Nederlandsch en Hebreeuwsch. Slechts enkele woorden bezitten zij gemeenschappelijk, dezulke namelijk, waardoor dingen worden aangeduid, die hen vóór hun betrekking met Europeanen onbekend waren. De oudste vreemde woorden, die zij in hun talen opnamen, zijn van Spaanschen oorsprong, een gevolg daarvan, dat de Spanjaarden hier het eerst vele dingen en zaken uit Europa importeerden, welker kennis onder Spaansche namen verbreid werd. De latere vreemde woorden behooren tot het zoogen. Neger-Engelsch, dat de meeste mannen der Indianen wel machtig zijn, hoewel zij het eenigszins eigenaardig spreken. Die taal is voor allen noodig te kennen, niet alleen om met de overige bevolking in aanraking te komen, maar ook om zich met Indianen van andere stammen te onderhouden. De Indianen leeren met moeite de taal van een andere Indianenstam, doch gemakkelijk weten zij zich het Neger-Engelsch eigen

te maken, en ook de Europeanen moeten zich daarvan bedienen, als zij in aanraking komen met de Indianen.

De talen der Indianen verschillen in karakter met dat der stammen. Het Arowakkisch is zacht, het Caraïbisch hard en ruw door de vele keelletters; het eerste is moeielijker te leeren dan het tweede. Opmerkelijk is het, dat bij deze primitieve stammen de taal geregelde grammaticale vormen bezit. Van vaste wortelwoorden vormen zij de werkwoorden, de zelfstandige naamwoorden enz. Door middel van praefixen en suffixen wordt de verandering aangeduid, die het woord ondergaat.

De Indiaansche taal heeft eigen wellevendheidsregels. Kinderen moeten hun ouders, en minderen hun meerderen steeds aanspreken in het meervoud. De Arowakken spreken personen van aanzien toe met het woord „Ebebé", de Caraïben noemen hen niet zelden met denzelfden naam, waarmede zij ook God aanduiden: „Tamoesi" d. i. Heer, Heere. Als Indianen van den echten stempel bij elkaar komen, dan zorgen zij wel elkander niet aan te kijken; „honden doen dat immers ook", en van dezen willen zij zich onderscheiden. Eigenaardig is het, dat er woorden zijn, die de vrouwen alleen mogen gebruiken en niet de mannen of omgekeerd. De taal der Arowakken heeft slechts vier benamingen voor getallen en deze zijn de benamingen der vier vingers; vijf wordt uitgedrukt door een hand, zes door een hand en een vinger van de andere hand enz. Dat de Caraïben niet boven twintig kunnen tellen, zooals KAPPLER zegt, schijnt tegenwoordig niet geheel meer juist te zijn.

De Arowakken moeten waarschijnlijk als de oorspronkelijke bewoners van Guyana beschouwd worden, die door de Caraïben werden verdrongen naar de kust. De Europeanen vonden de Arowakken op de plaats, waar thans Paramaribo ligt. De Arowakken zijn, volgens K. VON DEN STEINEN, leden van een groote taalfamilie, die eens zich heeft uitgebreid van de Xingoe en de Paraguay tot de Antillen, maar die thans beperkt is tot een paar stammen, de genoemde Arowakkenstam in Guyana en de Goajira's, op het noordelijkste schiereiland van Columbia. Zij worden geacht hooger te staan dan de overige stammen van Guyana en wijken ook in levenswijze nog al af van de anderen. Een krachtig lichaam, zachte gelaatsuitdrukking met

fijner trekken dan de Caraïben en prachtig zwart haar zijn kenmerkend voor hen.

Ook de Caraïben vormen tegenwoordig slechts een klein gedeelte van den grooten stam, dien zij eens uitmaakten. Bij de komst der Europeanen was dit volk berucht door hun menscheneterij (de naam „kannibalen" moet naar dit volk de beteekenis van menscheneter ontvangen hebben) en vormden zij een krijgszuchtige natie, die veroverend optrad op de Kleine Antillen. Volgens de meening van VON DEN STEINEN is het waarschijnlijk geworden, dat zij uit het zuiden van het Braziliaansche hoogland afkomstig zijn, waar nog enkele overblijfselen van Caraïbische volken gevonden worden. Over 't geheel zijn de Caraïben van Guyana schoone, krachtige volken, tamelijk licht van huidkleur, met zachte trekken, flinken neus, velen met een haviksneus, welgebouwde gestalte en donkerbruine oogen. Zij verliezen spoedig hun tanden, maar het dichte en gladde hoofdhaar behouden zij onvergrijsd tot op hoogen ouderdom. De mannen snijden het soms tot aan de huid af, behoudens een enkele lok, de vrouwen laten het meest hangen of binden het in vlechten op het hoofd samen. Zij verven het gezicht met de kleurstof der Bignonia chica en andere stof, en de vrouwen zalven het haar met olie. Door de oorlellen en den neuswand worden houten pinnen of rieten aangebracht, door de onderlippen naalden. Zij dragen halsketens van kralen en tot bedekking der schaamdeelen schortjes met kralen bezet.

De Arowakken zijn fijner van gelaatstrekken dan de Caraïben en hun taal is zachter. Zij trekken dikwijls hun wenkbrauwharen uit, of snijden ze af, terwijl zij dan in plaats daarvan met blauwe verf een boogje boven elk oog schilderen. De Caraïben worden beschouwd als woester van aard en ruwer van zeden dan de Arowakken, die vreedzamer zijn en meer ontvankelijk voor den godsdienst.

De stam der Warouën gelijkt veel op de Arowakken. Door groote sterfte en misschien nog meer door vertrek naar Britsch Guyana zijn zij meest uit Suriname verdwenen, zoodat men hen slechts zelden hier aantreft. Zij vormen een zelfstandige groep met eigen taal, geheel verschillend van die der andere stammen.

De Warouën echter, evenals de andere stammen, vermengen zich niet zelden, zoodat er velen van gemengd bloed bij voorkomen. Caraïben van gemengd ras, afkomstig van weggeloopen slaven, die zich in oude tijden met Indianen vermengd hebben, heeten Karboeger Indianen. Men kan ze door den lichaamsbouw van de zuivere Indianen onderscheiden; van het kroeshaar en de donkere kleur van den Neger en zelfs van diens eigenaardige lucht blijft hen nog altijd iets bij. De meesten hunner bewonen de Coppename-streek.

Gaan wij thans iets nader het volksleven der Indianen na.

De Indianen wonen in kleine dorpen en zijn verspreid langs de rivieren in het binnenland. In Suriname heeten die dorpen veeltijds „kampen". De Negers echter noemen iedere hut van een dorp een kamp, het dorp zelf noemen ze „kondre" (van het Eng. country), dat tevens te huis, land, vaderland beduidt. De kampen der Indianen tellen slechts 40 à 50 bewoners, en deze zijn over een achttal huizen verdeeld. Groote dorpen van een honderdtal inwoners worden weinig gevonden. De meeste bestaan uit twee à drie familiën, soms uit slechts een enkele. Ze liggen meest langs den oever van een rivier of kreek, soms ook aan kreekjes, die met grootere gemeenschap hebben, en de bewoners toch buiten gemeenschap laten met de voorbijvarenden. Ook liggen vele dorpen in de savanna's.

Moeielijk is het die dorpen, dikwijls uren, ja dagreizen van elkander gelegen, te bereiken. In de savanna's maken de stralen der zon, die door niets getemperd worden, en de hitte van den bodem het verkeer moeilijk, en op de kreken heeft men veel te tobben met overhangend hout en boomstammen. De stichting dier dorpen gaat eenvoudig toe. Wie ergens een hut bouwt en het voorrecht heeft, dat zonen en dochteren met hun familieleden zich daaromheen vestigen, is de stichter en tegelijk het opperhoofd van een dorp.

De levenswijze der Indianen kenmerkt zich door toepassing der spreuk: laat Gods water over Gods akker loopen. Alleen tot enkele van zelf sprekende plichten acht ieder zich gebonden, maar overigens wordt het beginsel van vrijheid gehuldigd, en ieder meent te mogen doen, wat hij verkiest. Dit geldt voor kinkeren zoowel als voor volwassenen. Nooit mag het kind gestraft

worden. Groote twisten zijn een zeldzaamheid, alleen bij dronkenschap een enkele keer uitgezonderd. Als iemand het met zijn dorpsgenooten niet langer kan vinden, scheidt hij zich eenvoudig van hen af, om elders een nieuw dorp te stichten. Als zijn gezin een voldoend aantal leden heeft, gaat dit gemakkelijk.

Het gezag van de hoofden der Indianen is door genoemde karaktertrekken des volks gering. Toch weet het Gouvernement van hun recht om gezag te oefenen partij te trekken. Het erkent hun waardigheid, zij worden in een passend costuum gestoken, en zoo krijgen zij het besef boven hun onderdanen te staan en kan het Gouvernement hen gebruiken om eenig toezicht op hun volksstammen te houden. Die hoofden laten zich eeren, maar de vrouw deelt daarin niet.

Wegens den onafhankelijkheidszin, die de Indianen bezielt, kiezen zij steeds tot het aanleggen der dorpen plaatsen uit, welke niet te dicht bij de nederzettingen der Europeanen gelegen zijn. Hooge en zandige streken vallen zeer in den smaak; daar verrijzen hun hutten, maar zonder orde, zonder smaak of eenige symmetrie, kriskras door elkander. Alleen de twee open zijden van de hut zijn gewoonlijk naar het noorden en zuiden gekeerd, om aldus beschut te zijn tegen de hevige oostenwinden, en ook om bij regenweder het pas geknede aardewerk te kunnen drogen.

Het dak der woningen wordt vervaardigd van pina- of koolpalm (Euterpe oleracea Mart.) of van de paroeroe (Heliconia hirsuta L.), welke veel overeenkomt met de wilde banaan. Het paroeroe-blad is ongeveer 7 voet lang en 2 voet breed; dit blad wordt over den rug gespleten en aldus toegevouwen. Men voegt nu blad bij blad, totdat men een stuk ter breedte van het dak krijgt, en dat juist zoo lang is als het geheele dak worden moet. Dat stuk, waartoe bij een lengte van 10 à 12 voet ± van 150 tot 200 paroeroe-bladen noodig zijn, wordt vervolgens met hout bezwaard om de bladen glad te krijgen. Als er voldoende bladen gereed zijn, wordt het raamwerk gemaakt, waarop de bladen bevestigd moeten worden.

Daar de Indianenhutten aan vier zijden open staan (bij sommige echter hangt het dak aan den oostkant en westkant bijna op den grond), moeten de bewoners bij slecht weer wel op een hoopje samenvluchten, of hun hangmatten hoog onder

het dak vastbinden. Vlijtige Indianen maken, vooral in streken waar men veel van muskieten te lijden heeft, wel eens een soort van slaapkamer. Dit geschiedt vooral in die huizen, welke de Caraïben soera's noemen, in tegenstelling van de genoemde, welke bij hen aukto's heeten. De soera heeft veel overeenkomst met een Hollandschen hooiberg, doch het dak is cirkelvormig, en het benedengedeelte wordt door een zolder van naast elkander liggende latten van het bovengedeelte gescheiden. Het onderste deel is geheel open, het bovenste aan twee zijden gesloten, en als het tot slaapvertrek moet dienen, wordt het aan alle zijden dicht gemaakt, met uitzondering van een opening, die als deur moet dienen, en die 's nachts door een mat wordt gesloten. Op den vloer van palmlatten legt men eenige potscherven van klei, om daarop 's nachts een vuurtje onder de hangmat te branden. Een ingekeepte boomstam dient voor trap om deze tweede verdieping te kunnen bereiken.

Het huisraad in de Indianenhutten is gering; Europeesch huisraad is er niet. Wat zij hebben, is van eigen vinding of waarvan zij eenige kennis hebben opgedaan door aanraking met de overige bevolking. Tot dit laatste behooren de snaphanen, kruid en lood, stalen bijlen en messen en dergelijke. Van eigen maaksel vindt men er een houten blokje, „moelee", ter hoogte van een decimeter, ovaal en iets uitgehold, van buiten met figuren besneden. De Indiaan bedient zich hiervan, om tegen het vocht van den grond beschermd te zijn en het hoofd er op te doen rusten. Verder de hangmat, „niemjokko", waarvoor de vrouwen het katoen met vaardigheid weten te spinnen. Bij de Arowakken kent men geen hangmatten van katoen, doch hun vrouwen vervaardigen die uit de bladvezels van den Mauritiuspalm. Verder vindt men er pijlen, bogen van letterhout, harpoenen enz.

De Indianen vervaardigen zelf hun booten, waarmede zij de rivieren bevaren. Deze booten heeten „korjalen" (van 't Arowaksche „koera harra"), naar de houtsoort, die er bij voorkeur voor wordt gebruikt. Deze korjaal wordt vervaardigd uit een dikken boom, dien men uitholt, vervolgens in het vuur verwarmt en met houten blokken uitspant. Aan de voor- en achterzijde loopt die spits in de hoogte. Aan de achterzijde er in gezeten, weet

de Indiaan die met ongeloofelijke snelheid voort te stuwen. Hij vaart er mede langs de kusten der zee en kan ook de kleinste kreken er mede binnendringen.

Wij mogen ons niet verder met de Indianen bezighouden en gaan over tot de Bosch-Negers, ook slechts om enkele bijzonderheden omtrent hen mede te deelen.

De Bosch-Negers. In aantal vormen de Negers verreweg het meest aanzienlijk deel der bevolking. Met den naam van Bosch-Negers of Marrons (in het Spaansch-Cubaansch beteekent marron: weglooper, van marro = ontsnapping) werden aangeduid de Afrikanen, die al aanstonds of kort na hun overvaart naar West-Indië van de slavenschepen of van de plantages gevlucht waren, en die in de bosschen van Suriname de Afrikaansche levenswijze voortzetten. Ook werden in sommige omstandigheden wel tijdelijk slaven vrijgelaten, die evenwel niet terugkeerden, doch in de bosschen bleven wonen en daar dorpen stichtten. Men onderscheidde vroeger de Bosch-Negerdorpen onder de namen van Boni-, Aucaner-, Saramaccaner-, Condi-negers enz.; het aantal Bosch-Negers werd op het laatst der 18de eeuw geraamd op 26 000, doch is niet juist op te geven. De heer Van Panhuys schatte in 1899 hun aantal op 36000.

De Bosch-Negers waren geduchte vijanden der kolonisten, beroofden dikwijls de plantages en ruiden in den slaventijd de andere Negers op tot verzet. De regeering liet niets onbeproefd om de Bosch-Negers tot onderwerping te brengen, en na vele bloedige gevechten gelukte er meestal niet anders, dan dat men vrede met hen verkreeg. Met onderscheidene stammen werd op verschillende tijden vrede gesloten en meestal onder de voorwaarde, dat de Bosch-Negers een woonplaats mochten kiezen tot vestiging, waar zij niet verontrust zouden worden. Met de blanken, die hen tot bevriende natie aannamen, mochten zij vrijelijk handel drijven.

Op die wijze ontstonden er onderscheidene nederzettingen der Bosch-Negers in de bosschen van Suriname, waar zij als het ware zelfstandige republiekjes vormden, die wel de Nederlandsche souvereiniteit erkenden, maar bijna geheel vrij waren. Van de bestaande nederzettingen gingen ook herhaaldelijk nieuwe uit.

De Bosch-Negerdorpen worden meestal gebouwd nabij een rivier of beek, om zich langs het water gemakkelijk te kunnen verplaatsen. Want voor de Bosch-Negers is het maken van korjalen een industrie, en zij verkoopen die elders, terwijl de houtkap de hoofdzaak van hun handel is. De dorpen bestaan niet uit woningen op rijen geplaatst, maar de eene is twee à drie minuten van de andere verwijderd. Vruchtboomen zoekt men er tevergeefs; slechts enkele „papaja's," »cachou's", „koesowé's", bakoven en pepers kan men tusschen de huizen aantreffen.

De paden, welke de woningen verbinden, zijn in den regel hard, wegens de leem van den grond, en worden, evenals de leemen vloeren der woningen, goed schoongehouden. De huizen zijn in 't vierkant opgetrokken en hebben een dak van het loof van den pina-palm. Elk huis heeft zijn vier wanden, bestaande uit open gekloofde palmen. De deuren, van plat gedisseld hout, zijn door houten hengsels aan de stijlen bevestigd. In de woningen vindt men „pagalen", waterdichte manden, en ook kisten om er hun kleederen in te bewaren. Deze kisten en hun verder gerief koopen zij van de opbrengst van het hout, te Paramaribo verkocht. Zelf maken zij tafels en bankjes, doch de tafels zijn zoo klein, dat zij ze bij het eten niet kunnen gebruiken. De bankjes zijn van cederhout, glad bewerkt en versierd met eigenaardig snijwerk. In de woningen is over 't geheel alles kraakzindelijk en zoo is het ook met hun kleederen. Het hoofdvoedsel is rijst, doch ook cassave en ander voedsel gebruiken zij.

De Bosch-Negers spreken het Neger-Engelsch en enkelen spreken ook Nederlandsch. Door de zending zijn een groot aantal Negers tot het Christendom bekeerd; het grootste gedeelte tot de Moravische Broedergemeente en verder tot de Roomsch-Katholieke kerk. Als landbouwers op een gehuurd of een eigen perceel land hebben zij het grootste aandeel in de productie van den z.g. kleinen landbouw. Voor de goudindustrie zijn zij onmisbaar, zij zijn vrachtvoerders op de bovenstroomen, gidsen enz. Hun beschaving gaat sedert 1863 vooruit.

De hoofdstammen der Bosch-Negers zijn de Aucaners aan de Tapanahony, wier groot-opperhoofd verblijf houdt op het eiland Drietabbetjes, en de Saramaccaners, die op 3000 à 4000 worden gesteld, de Becoe en Moesinga (Matoeari), geschat op 600, terwijl

de Koffimakka ± 400 lieden tellen. De drie eerstgenoemden zijn door tractaten aan Nederland verbonden; hun opperhoofden ontvangen een jaargeld.

Verdere bevolking.

Behalve genoemden komen in de kolonie nog voor Chineezen, een 400-tal, overgebleven van hen die in 1865 en later als arbeiders werden ingevoerd. Zij spreken behalve Neger-Engelsch nog Chineesch. Een groot gedeelte behoort tot de Katholieke kerk, enkelen houden hun ouden godsdienst nog in eere. Sedert 1873 werden Britsch-Indiërs als arbeiders ingevoerd Het aantal, dat uit Britsch-Indië in 't geheel sedert 1873 werd ingevoerd, bedraagt 35520; hoevelen daarvan weder vertrokken zijn, valt niet te zeggen. In 1905 waren nog 3137 emigranten uit Britsch-Indië in Suriname op plantages door contract verbonden. Hoevelen zelf eenig landbouwbedrijf uitoefenen, weten wij niet.

Uit Nederlandsch-Indië begon de immigratie voornamelijk in 1893: het totaal getal aangekomenen bedraagt ongeveer 6000. In 1904 kwamen er 170 aan. In begin 1905 waren op de plantages nog 4350 immigranten uit Ned. Indië door contract verbonden. Na afloop van het contract worden hun gemakkelijke voorwaarden van vestiging aangeboden.

IV. BRONNEN VAN BESTAAN EN ECONOMISCHE TOESTANDEN VAN SURINAME.

De landbouw en de factoren, waarvan hij afhankelijk is. Het arbeidersvraagstuk.

De natuurlijke gesteldheid van den bodem heeft, in verband met het tropische, regenrijke klimaat, Suriname voorbestemd tot een landbouwgebied bij uitnemendheid. Van dit beginsel gaat ook prof. Went uit bij zijn beschouwing over Suriname, [1]) en hij neemt aan, dat altijd de landbouw het belangrijkste bedrijf zal moeten blijven, ook al worden er andere bronnen van bestaan ontdekt. De produkten van het plantenrijk vormen dan ook het hoofdmiddel van bestaan voor de Indianen en Negers, en ook de blanke creolen wijden er zich hoofdzakelijk aan het landbouwbedrijf, of wat daarmede verwant is. De volksopgaven voor 1905 leeren, dat in Suriname van de 41 290 bewoners met bekende beroepen 14 794 tot de landbouwers (eigenaren en pachters van perceelen tot

1) F. A. F. C. Went. Rapport omtrent de landbouwtoestanden in Suriname 1902. (Bijl. Kol. Verslag.)

uitoefening van den kleinen landbouw) behoorden, en 11 809 vielen onder de veld- en fabriekarbeiders, 2728 waren bij de goudindustrie (belanghebbenden, opzichters en arbeiders), en 734 grondeigenaren, administrateurs en opzichters van plantages. Hieruit blijkt de overheerschende beteekenis van den landbouw voor dit land. De welvaart en de economische toestand der kolonie is steeds het meest afhankelijk geweest van den meerderen of minderen bloei van den landbouw. De veeteelt is er niet aanzienlijk. In 1905 bestond de veestapel uit 8535 runderen, 280 paarden, 568 ezels, 80 muilezels, 140 schapen, 1800 geiten, 2660 varkens.

De ontwikkeling van den landbouw in een gewest hangt niet alleen af van het klimaat en den bodem, doch eveneens van de verkeersmiddelen en van het aantal der landbouwende bewoners in verband met de bodemoppervlakte, die beschikbaar is. Wat de verkeerswegen betreft, deze zijn in Suriname uiterst primitief en worden voornamelijk gevormd door den benedenloop der rivieren en de „trenzen" in het lage land, alsmede door de kustzee. Daardoor is de landbouw meest beperkt gebleven tot de oevers van den benedenloop der rivieren en de kuststreek. De betrekkelijk geringe bevolking van Suriname, niet meer dan 0,6 per K.M.², is de oorzaak, dat zoo geringe oppervlakte des lands in cultuur is genomen. Nog ruim 99,8 °/₀ der oppervlakte van Suriname is woeste grond; van de 15 mill. H.A. oppervlakte, (ongeveer 5 × Nederland), zijn nog geen 16 000 in cultuur. Het vraagstuk der ontwikkeling van den landbouw blijft altijd de middelen te vinden om de landbouwende bevolking te vermeerderen. Daar de eigenlijke Inlanders, de Indianen, hiervoor geen of bijna geen aanleg bezitten, moet die werkkracht van elders komen. Verschillende middelen heeft men hiertoe aangewend. In vroeger eeuwen werden hiervoor de Negers uit Afrika als slaven aangevoerd. Doch toen deze aanvoer ophield en de slavernij geheel werd opgeheven in 1863, ging de landbouw sterk achteruit. De proeven met kolonisatie van Hollandsche boeren, die nog in 1843 genomen zijn, toen 384 Noord- en Zuid-Hollandsche boeren (kinderen meegeteld), hier werden gevestigd aan de Saramacca-rivier, is mislukt door samenwerking van verschillende oorzaken en slechts ruim 200 nakomelingen van hen leven nog in de kolonie. De overgebleven Hollandsche kolonisten, die genegen waren zich blijvend in de kolonie te vestigen, verkregen in 1862 nieuwe en grootere terreinen langs den verlengden Gemeenen landsweg en de rijwegen naar Kwatta, waarvoor titels van eigendom werden uitgereikt, en enkelen werden door aankoop van particulieren eigenaren van uitgestrekte gronden, waarop zij met goed gevolg kleinen landbouw en veeteelt uitoefenen.

Toen na de afschaffing der slavernij de vrije Negers zich te weinig als werkkrachten bij den landbouw aanboden, werd besloten de immigratie van Britsch-Indische koelies onder aannemelijke voorwaarden te bevorderen. Met Engeland werd in 1873 een tractaat dienaangaande gesloten, en de immigratie van Javaansche arbeiders had plaats sedert 1890. Door deze immigranten, meest onder contract voor een bepaalden tijd werkend, wordt eenigszins in de behoefte aan werkkrachten voor den landbouw voorzien, terwijl men tracht van dezen er ook gevestigd te houden voor den kleinen landbouw.

Het volgend overzicht geeft ons den stand der immigratie in Suriname op dit oogenblik.

Op ultimo Dec. 1905 waren onder contract verbonden in Suriname 2935 Britsch-Indische immigranten (1801 mannen en 613 vrouwen, 251 jongens en 270 meisjes), gemiddeld in dit jaar 3036 hoofden. Het aantal niet onder contract verbondenen op de plantages bedroeg ultimo Dec. 1905: 825 mannen, 494 vrouwen, 347 jongens, 304 meisjes totaal 1970.

Uit Nederlandsch-Indië waren ultimo Dec. 1905 onder contract verbonden immigranten: 2665 mannen, 810 vrouwen, 203 jongens, 214 meisjes, totaal 3892 hoofden, gemiddeld in 1905: 4120 hoofden. Niet onder contract verbonden werden op de plantages gevonden ultimo Dec.: 346 mannen, 329 vrouwen, 131 jongens en 111 meisjes, totaal 917 hoofden.

Volgens schatting bedraagt het aantal niet onder contract verbonden immigranten, elders dan op de plantages gevestigd, 14000 Britsch-Indische, 1300 Nederlandsch-Indische immigranten, en daarenboven bevinden zich in de kolonie nog ± 1200 Britsch-Indiërs, afkomstig van naburige koloniën.

In 1905 waren er totaal 4097 immigranten in Suriname huurders, gebruikers of eigenaren van land, te zamen van 8105 H.A. Onder dezen waren 3873 uit Britsch-Indië, 101 uit Nederl. Indië, 95 uit West-Indië en 28 uit China. Dezen beoefenen den kleinen landbouw, tuinbouw en houden vee. In de omstreken van de stad neemt hun aantal steeds toe. Uit die cijfers blijkt, dat de Britsch-Indiërs niet alleen het talrijkst aan immigratie deelnemen, maar ook het meest zich blijvend in Suriname als landbouwers vestigen.

De landbouw in Suriname. De groote landbouw. Plantages. Ontwikkelingsgeschiedenis.

De landbouw in Suriname wordt onderscheiden in G r o o t e l a n d b o u w en K l e i n e l a n d b o u w. De Groote landbouw levert hoofdzakelijk produkten voor den uitvoer naar de wereldmarkt, de kleine landbouw produceert voor eigen behoeften in de kolonie. De groote landbouw wordt hoofdzakelijk gedreven door blanke creolen, de kleine landbouw door Bosch-Negers en immigranten, die hier gevestigd bleven. De groote landbouw geschiedt op de zoogen. plantages.

De plantages. De cultuurondernemingen van den Grooten landbouw in Suriname liggen alle langs de oevers der beneden-rivieren. De bodem is hier bij uitstek vruchtbaar, maar de lage ligging (zie pag. 522, 530) maakt inpoldering meestal noodig. Rondom door dammen beschermd tegen het rijzende water bij gewonen of bij springvloed, of tegen het uit het achterliggend bosch stroomend water gedurende den regentijd, worden de landen door talrijke kanalen, „loostrenzen" (Eng. trenches) genoemd, en die tot afvoer van het overtollig water bij de hevige regens noodig zijn, in vierkanten verdeeld. Breedere kanalen, de z.g. „vaartrenzen", dienen voor het vervoer der arbeiders en voor den afvoer der produkten naar de aan de rivier verrijzende gebouwen. Slechts op één onderneming, de plantages Mariënburg en Zoelen aan de Commewijne van de Ned. Handelmaatschappij, geschiedt het vervoer per spoor; lang was dit het eenige spoorlijntje in de kolonie.

Het plantagelandschap van Suriname heeft door den aanleg veel overeenkomst met het lage land in Nederland. Het zijn polders, door dijken omringd, regelmatig beplant met vruchtboomen en met een uitgebreid kanalenstelsel en geregelde waterloozing. Elke bezitting op zich zelve is voor den afvoer van het hemelwater met talrijke slooten, „trekkers" genaamd, doorsneden, die het land in vierkante stukken verdeelen, welke door een plank of bruggetje verbonden worden. In de trekkers loopen „kleine trekkers", greppels, uit.

Op de plantage ziet men op regelmatige afstanden de cacao- en koffieboomen geplant, waartusschen zeer hooge, breed gekroonde boomen staan, de z.g. „koffie-mama's", die door de schaduw van hun vrij zware bladerkroon de lager groeiende cacao- en koffieboomen beschutten tegen de krachtige zonnestralen. Mooie paden vindt men op de plantage niet; in den regentijd zakt men er diep in den modder, als men niet met een „korjaal" wordt voortgepareld (parel, Eng. paddle = lancetvormige roeispaan). Een cacao-plantage, waar de boomen rijk met vruchten zijn beladen, ongeveer twee vuisten groote, gele of roode cacaonoten, die tusschen het gebladert glanzen, geeft een prachtigen indruk. Als de vrucht rijp is, wordt ze geplukt of afgestooten, op de plaats zelve nog opengeslagen, de inhoud, een witte, donzig, zuur ruikende massa, waarin de cacaopitten in rijen naast elkander liggen, er uit geschud en in baskieten (manden) naar het vaartuig gebracht. De witte pitten worden in een broeihuis te broeien gelegd, dan gedroogd, tot zij een gewenschte bruine kleur hebben verkregen en hebben verder geen bewerking noodig, dan ingepakt te worden in balen van meest 100 K.G. en te worden verkocht. Koffie geeft meer werk; voor het drogen, pulpen en sorteeren hebben de plantages reeds machines. Zij wordt in balen 100 K.G. gepakt en verkocht.

De bananen (bacoven) zijn planten van ± 12 voet hóog, 9—12 duim dik. De vruchtentros, die zich tot een donkerblauwe knop ontplooit, buigt zich naar beneden en is soms wel 50 à 60 pond zwaar. De bladeren zijn lang en breed en leveren een goed beschuttingsmiddel tegen den regen. De bananen leveren een voornaam voedingsmiddel in de kolonie, dat op allerlei wijzen wordt toebereid. De cultuur voor den uitvoer neemt toe.

De directeurswoningen op de plantages geven den indruk van ouderwetsche buitenplaatsen in Holland. Het zijn meestal flinke, ruime gebouwen met breede galerij, veelal niet op den grond gebouwd, maar een paar meters hooger en van onder open, waardoor zij beter droog blijven. Een laan van palm-, amandel-, tamarinde- of andere boomen geeft er toegang tot een open plaats voor het front. In de nabijheid vindt men de opzichterswoning, het broeihuis, de loods, winkel, stallen en de blokken woningen der koelie's, de immigranten. Meestal worden ook koeien, paarden, ezels enz. op de plantage gehouden en veelal kippen. Voor het verkeer te water, dat hoofdzaak is, heeft men er korjalen, tentbooten, ponten, sloepen enz. Vele dier plantages hebben Oud-Hollandsche namen, als „Vredenburg", „Zorgvliet", „Rust en lust" enz., doch ook vindt men er met vreemde namen genoemd.

Des morgens te 6 uur, als de zon opgaat, luidt de bel en vangt de werkzaamheid op de plantage aan; dan ziet men mannen en vrouwen met hun blikje

met kost voor den dag, met baskieten (manden), houwers (breede lange messen), spaden enz. in lange reeks achter elkander de plantage opgaan, om tegen 4 uur in den middag terug te keeren. De arbeiders werken in ploegen onder blanke opzichters, vroeger »blank officier" genoemd (verbastering van „blanke overseer" = blanke opzichter). Des avonds klinkt de gamelan-muziek der Javanen of de eentonige zang der Britsch Indische koelies over de plantages en vermengt zich met het gesjirp der krekels, het brommen der padden en andere avonddieren der tropen.

Iets over de geschiedenis der groote cultures. De groote landbouw van Suriname is begonnen kort na de vestiging der eerste kolonie, in de tweede helft der 17de eeuw. Hij bestond toen in het aanleggen van eenige plantages aan beide oevers der Suriname, waar hoofdzakelijk suikerriet geplant werd. Ook werden eenige proeven met tabaksteelt genomen, die echter niet aan de verwachting beantwoordden. Van meer beteekenis was het vellen van hout, waaraan de kolonie rijk was. Evenwel ging men hiermede meestal ruw te werk, daar enkel de beste soorten werden gekapt, en men het minderwaardige hout liet staan, zonder betere soorten opnieuw aan te planten. Daardoor verkreeg het minderwaardige hout in de geëxploiteerde streken, die meest bij de hand lagen, meer en meer de overhand. Tot de bewerking van den grond werden Negerslaven gebezigd. Men beproefde ook de Indianen tot slavenarbeid te dwingen, doch deze verzetten zich en trokken meer en meer naar de binnenlanden, teneinde daar hun vrije leven te bewaren.

Den 23sten Sept. 1682 ging de kolonie Suriname over aan de West-Indische Compagnie. In art. 6 van het octrooi werd bepaald, dat deze Compagnie verplicht was jaarlijks zooveel slaven ten behoeve der kolonisten te leveren als noodig zouden blijken te zijn. Hoewel de Compagnie in 1685 haar rechten op de kolonie verkocht, voor 1/3 aan de stad Amsterdam, en 1/3 aan CORNELIS VAN AERSSEN, heer van Sommelsdijk, bleef de slaveninvoer geheel door haar behouden. Het aantal in te voeren slaven werd in het octrooi niet bepaald, maar bij vernieuwing daarvan in 1730 verbond zij zich jaarlijks op zijn minst 2500 slaven te leveren, welke bepaling in 1762 werd gehandhaafd. Door den aanvoer van slaven konden de plantages worden uitgebreid, en terwijl in 1763 bij het optreden van AERSSEN VAN SOMMELSDIJCK het aantal 50 bedroeg, nam het toe tot 200 onder zijn bestuur.

De slavenarbeid in Suriname werd evenwel niet verkregen zonder harde, schier onmenschelijke behandeling der Negers, en velen dezer trachtten aan die mishandeling te ontkomen door in de bosschen te vluchten. Daar ook bij de achtergeblevenen door slechte behandeling en door kindersterfte de arbeidersbevolking der Negers niet voldoende vermeerderde, ontstond er niet zelden gebrek aan werkkrachten, en alleen door sterken toevoer van buiten kon daaraan worden tegemoet gekomen. De slaveninvoer was dientengevolge zeer aanzienlijk; van 12 Aug. 1731 tot 24 Aug. 1738 werden niet minder dan 13 012 slaven ingevoerd, terwijl de slavenbevolking gemiddeld 60 000 à 70 000 zielen bedroeg.

Daardoor kon de plantagebouw bloeien en bij eigenaren en neringdoenden

heerschte welvaart. Vooral werden in dien tijd uitgevoerd: suiker en hout, meest letterhout. Van de 400 plantages, in 1730 in bebouwing, dienden de meeste mede voor de suikercultuur.

Op de plantages aan de Tempati, Peninca, Boven-Commewijne en Para waren houtvellingen; voor de arbeiders- en slavenbevolking verbouwde men nog bananen en aardvruchten. Indigo werd er verbouwd sedert 1708; van 1710--1722 werden er 150 – 1328 Amsterd. ponden uitgevoerd.

De indigo-teelt werd evenwel in 1721 door die van de koffie vervangen, welke in dit jaar het eerst geplant en in 1724 het eerst werd uitgevoerd naar Amsterdam. Zij was afkomstig van de plantage Nieuw-Levant, aan den rechteroever der Cottica. Deze proef had financieel succes en werd nagevolgd, zoodat de koffiecultuur veel bijdroeg tot den bloei van Suriname. Op vele plantages werd het suikerriet vervangen door koffie, en over 't geheel liet men de indigoteelt hiervoor varen. Het aantal koffieplantages nam sterk toe en in 1775 werden uitgevoerd 8 893 620 K.G koffie. Doch hiermede was ook het hoogtepunt bereikt. Langzamerhand nam de koffieproductie door verschillende oorzaken af. De volgende statistiek leert ons dat verloop kennen. [1])

Uitvoer van koffie.

1724 – 1729	gemidd.	per	jaar	74 447	K.G.
1730 – 1739	"	"	"	791 556	"
1740 – 1749	"	"	"	1 872 588	"
1750 – 1759	"	"	"	2 886 708	"
1760 – 1769	"	"	"	5 584 402	"
1775 – 1784	"	"	"	6 091 462	"
1804 – 1812	"	"	"	2 808 728	"
1818	"	"	"	4 164 598	"
1819	"	"	"	2 762 062	"

Na 1820 tot 1850 schommelde de uitvoer van koffie op en neer, maar na 1850, toen de uitvoer bedroeg ± 376 986 K.G., daalde dié zeer, en in het slechte jaar 1890 bedroeg hij niet meer dan 213 K.G. Sedert nam de uitvoer wel schommelend weer eenigszins toe, doch in 1903 beliep hij niet meer dan 238 733 K.G., in 1904: 185 231 K.G.

De koffiecultuur, eens zoo belangrijk, is thans op bijna alle ondernemingen een bijprodukt geworden, en ze wordt bijna enkel nog voor eigen gebruik geteeld. Op de schoone plantage Voorburg aan de Suriname-rivier is de koffie nog hoofdzaak.

De koffie, welke hier geteeld wordt, is de Coffea Arabica of de z.g. Surinaamsche koffie en de Coffea Liberica of de Liberia-koffie. De laatste werd in 1883 ingevoerd en heeft eerstgenoemde bijna geheel verdrongen. De Liberia-koffie is over 't geheel taaier, draagt het geheele jaar door, de bessen vallen bij rijpheid niet af en vordert dus minder arbeidskrachten. Zij verkiest meer een

1) Volgens Dr. G. E. Meinicke: Versuch einer Geschichte der Europäischen Colonien in Westindien nach den Quellen bearbeitet 1831. Bij Loth. Overzicht v. d. Landbouw in Suriname. Bijl. Kol. Versl. G.G. 1905.

kustklimaat met frissche winden, gedijt daardoor best in de alluviale kuststreek. Doch wegens de ondiepe wortels lijdt de plant eerder dan de cacao aan droogte. De Arabische koffie overtreft die der Liberia en wordt meer voor eigen gebruik geteeld.

De eerste Engelsche bewoners waren reeds begonnen met de tabaksplanterij in Suriname onder MARECHAL in 1680, en in 1706 werd zij opnieuw aangevangen. De opbrengst was van dien aard, dat in 1749 ongeveer 15 000 K.G. naar Holland werd verzonden. Toch bleef de cultuur niet bestaan; zij werd eindelijk geheel door de koffie verdrongen.

Reeds in 1706 werd de eerste cacao geplant in de kolonie, doch het schijnt tot 1732 geduurd te hebben, vóór er van werd uitgevoerd. Wel is de cacaoteelt sedert blijven bestaan, maar zij had niet altijd groote beteekenis. Van 1780, toen de uitvoer van cacao bedroeg 570 350 Amst. pond, nam die schommelend af tot 8715 Amst. ℔ in 1820, de geringste uitvoer, dien wij opgeteekend vinden. Sedert nam de uitvoer weder toe; in 1870 bedroeg die 1 164 309 Amst. ℔, in 1880: 2 687 067 en in 1890: 8 912 676 Amst. ℔. Daarna ging de uitvoer weder achteruit, als een gevolg van de krullotenziekte, die zich in 1892 bij de cacaoplant vertoonde, welke, gepaard met het versteenen der vrucht, de productie sterk deed verminderen, en in 1903 bedroeg de uitvoer nog 4 449 336 Amst. ℔, in 1904 slechts 1 708 068 Amst. ℔.

De cacao is hierdoor een twijfelachtig produkt geworden voor den Surinaamschen landbouw, dat in de laatste jaren veel teleurstelling heeft veroorzaakt.

De Cacaoboom is een vijand van stagneerend water, omdat de wortels nog al vrij diep in den grond dringen, wat bij hoog grondwater niet mogelijk is, zoodat dan de boom in droge tijden veel lijdt. Daarom is goede waterloozing een eerste vereischte voor een cacao-district. Het Saramacca-district, vroeger het cacao-gebied bij uitnemendheid, heeft veel geleden door het ontstaan van een modderbank vóór de rivier, welke de uitwatering belemmerde. De boomen zijn bij onvoldoende waterloozing niet krachtig genoeg om de aanvallen van ziekten te weerstaan. De laatste jaren met lange droge seizoenen, hebben nadeelig op de cacaocultuur gewerkt. Het is een behoefte, dat er aan het loshouden van den bodem veel zorg wordt besteed.

De katoenuitvoer van Suriname bedroeg:

Uitvoer van katoen.

1706				296	K.G.
1712 – 1727	gemidd.	per	jaar	716	„
1731 — 1740	„	„	„	506	„
1741 – 1750	„	„	„	531	„
1751 – 1764	„	„	„	2890	„
1775 – 1784	„	„	„	301 790	„
1784 – 1794	„	„	„	457 810	„
1794	„	„	„	604 358	„
1804 – 1812	„	„	„	1 057 600	„

De *katoenteelt* in Suriname is reeds vroeger begonnen, maar in 1785 ving men eerst aan met katoen te exporteeren naar Amsterdam. Opnieuw werden pogingen tot katoenteelt gedaan in 1752 op de plantage aan de Matappicakreek, welke hier beter slaagden dan de koffie, en spoedig werd die teelt uitgebreid.

De aanzienlijkste uitvoer van katoen had plaats in 1825, toen die bedroeg 1 164 803 K.G., en ook in 1830 was de uitvoer nog bijna op hetzelfde bedrag. Doch sedert ging hij achteruit: in 1845 was hij 420 252 K.G., in 1875: 219 179 K.G. en tien jaren later niet meer dan 1766 K.G., waarna de katoenuitvoer ophield. In den laatsten tijd wordt, wegens de toenemende behoefte aan katoen, waarin de Vereenigde Staten niet volledig meer voorzien, terwijl door speculaties de prijzen worden opgedreven, de katoenteelt op nieuw beproefd.

De meeste plantages in Suriname verbouwden vroeger *suikerriet*, dat in molens, gedreven door paarden en muilezels of door een onderslagrad, gemalen werd. De laatste werden in beweging gebracht door het water, dat bij vloed in kanalen stroomde en bij eb terugliep. Op geen enkele plantage werden de velden kunstmatig bemest. Als de productie op een perceel verminderde, liet men het een tijd lang braak liggen, en liet het onder water loopen, om het na een reeks van jaren op nieuw op loozing te brengen en te ontginnen.

De suiker was eens een belangrijk produkt voor den uitvoer van Suriname. In 1775 vertrokken van de reede van Paramaribo 63 schepen, waarvan de lading bestond in 8 893 620 K.G. koffie, 7 510 168 K.G. suiker, 296 454 K.G. cacao, 74 113 K.G. katoen. In 1794 werden in Suriname nog gevonden: 109 suikerplantages, 1 suiker- en koffieplantage, 119 koffieplantages, 259 koffie- en katoenplantages, 8 koffie- en cacaoplantages, 30 katoen-plantages, 1 indigo-plantage, 139 houtgronden, 4 kostgronden (gronden met produkten voor eigen gebruik).

Volgens de statistiek van G. E. MEINECKE was de loop van den uitvoer van *suiker* als volgt:

van	1700—1709	gemidd.	per	jaar	6 499 209	K.G.
„	1710 – 1719	„	„	„	8 791 837	„
„	1720 – 1729	„	„	„	12 386 588	„
„	1730—1739	„	„	„	11 189 063	„
„	1740 – 1749	„	„	„	11 159 269	„
„	1750 – 1759	„	„	„	10 492 914	„
„	1760 – 1769	„	„	„	10 439 924	„
„	1770 – 1779	„	„	„	8 389 302	„
„	1780 – 1784	„	„	„	7 905 835	„
„	1784 – 1794	„	„	„	9 209 688	„
„	1804 – 1812	„	„	„	12 804 984	„
„	1818 – 1825	„	„	„	9 059 337	„

Daarna nam de suikerproductie toe. De grootste suikeruitvoer had plaats in 1835, toen hij bedroeg 18 886 430 K.G., doch sedert ging de uitvoer schommelend achteruit. In 1904 bedroeg de uitvoer 9 374 905 K.G.

Die achteruitgang der suikercultuur was aan verschillende oorzaken te wijten,

welke hier niet vallen na te gaan. Tegenwoordig wordt slechts op een vijftal plantages de suikercultuur volgehouden, waarvan eenige door de Ned. Handelmaatschappij worden geëxploiteerd.

Wij laten een overzicht volgen van het aantal plantages in vier verschillende tijdperken.

Aantal plantages.

Jaren.	Suiker.	Koffie.	Koffie en Cacao.	Cacao.	Koffie en katoen.	Katoen.	H.A. in cultuur.	Aantal arbeiders.
1796	109	119	3	—	259	30	167 805 [1])	60 000
1862	85	33	"	28	"	16	16 866	32 375
1873	56	2	3	52	"	2	11 527	12 666
1903	5	"	21	56	"	"	18 040 [2])	31 990 [2])

De groote landbouw heeft, zooals uit het bovenstaande blijkt, in den loop der 19de eeuw groote verandering ondergaan. Gelijk wij zeiden, heeft de opheffing der slavernij daaraan veel nadeel gedaan, en vele plantages moesten sedert, wegens gemis aan arbeidskrachten, worden verkocht en werden verlaten. De vrij geworden Neger-arbeiders trokken in menigte naar Paramaribo, waar zij niet zelden in ledigheid en armoede den tijd doorbrachten. De kapitalen tot schadeloosstelling aan de slavenhouders toegekend, gingen voor de kolonie verloren, daar zij ze niet meer in de bedrijven konden aanwenden, en de landbouw ging sterk achteruit.

Op ultimo Dec. 1862, zes maanden voor de vrijverklaring der slaven, werden in Suriname gevonden 85 suikerplantages, 33 koffieplantages, 28 cacao- en bananenplantages en 16 katoenplantages, te zamen 118 297 H.A., waarvan 14°/$_0$ in cultuur, en in 1873 na het eindigen van het staatstoezicht: 56 suikerplantages, 2 koffieplantages, 2 katoenplantages, 3 katoen- en cacaoplantages, 52 cacao-plantages, 3 koffie- en cacaoplantages, 3 cacao- en bananenplantages, tezamen 70 356 H.A., waarvan 14,6 °/$_0$ in cultuur.

Onderscheidene cultures verloren daarbij hun waarde, gedeeltelijk ook door andere oorzaken. De cultuur van katoen, indigo en tabak gingen te niet, en die van suikerriet leed onder de concurrentie met de beetwortel en de lage suikerprijzen. Zoo had de groote landbouw een lijdensperiode door te maken. Toen men uitzag naar een meer loonend produkt, meende men dat gevonden te hebben in de cacao, en aanvankelijk werd de cacaocultuur van groote beteekenis. Duizenden H.A. werden met cacao beplant, die voor de markt een winstgevend produkt leverde. Voornamelijk nam de cacao-aanplant toe, nadat door de koelie-

1) Deze oppervlakte is het totaal der plantages, waarop landbouw werd gedreven, doch het is twijfelachtig, of die alle in cultuur waren.

2) Hierbij en ook bij het aantal arbeiders wordt de kleine landbouw gerekend.

verordening van 1895 in het gebrek aan werkkrachten voor de kolonie werd voorzien. Toen scheen toekomst van den bloei der kolonie in deze cultuur te liggen, totdat de krullotenziekte omstreeks 1892 haar verwoestingen hierin begon aan te richten, en plantage na plantage te gronde deed gaan, zonder dat de wetenschap iets vermocht om het kwaad te stuiten.

De gouverneur der Kolonie C. LELY zag in die omstandigheden rond naar andere cultures voor Suriname en bood der Nederlandsche regeering een ontwerp aan tot een verordening op de teelt van bacoven, welk ontwerp werd aangenomen.

Hiermede werd in den laatsten tijd een nieuwe cultuur in Suriname gevestigd. Wel was deze plant er lang bekend en werd die voor eigen gebruik geschat, doch zij diende niet om te leveren voor den uitvoer. Onder bacoven verstaat men in West-Indië de vruchten, die in Oost-Indië als pisangs worden aangeduid, op de eilanden van Britsch-West-Indië bananen worden genaamd. In de laatste jaren zijn de bananen of bacoven op de Noord-Amerikaansche en Engelsche markten een gewilde vrucht geworden, en de vraag daarnaar neemt steeds toe. De vruchten zijn gezocht wegens haar voedzaamheid, gepaard aan een aangenamen, roomzoeten smaak. In ons land zijn bananen tot heden een lekkernij, die in de fruitwinkels nog te duur wordt betaald, maar zelfs te Londen zijn zij, evenals in de Amerikaansche steden, een vrucht geworden, die binnen het bereik der kleine beurzen valt.

Jamaica, waar men voor een 18-tal jaren geleden er nog niet aan had gedacht fruit te telen voor den uitvoer, had in het jaar, eindigende in Maart 1904, reeds een uitvoer aan bananen van meer dan 7 millioen gulden bij een uiterst lagen prijs. Men vond daar in 1904: 240 plantages die een oppervlakte van ± 83 000 acres besloegen.

Dit voorbeeld is sprekend en heeft de regeering er toe geleid, de productie van bacoven in Suriname te organiseeren en te bevorderen.

Ook is in den laatsten tijd de teelt van de Hevea guanensis Aubl. toegenomen, gedeeltelijk om als schaduwboom te dienen, maar tevens omdat die een even goede qualiteit caoutchouc levert als de Hevea brasiliensis, waarvan de Para-rubber afkomstig is.

De kleine landbouw.

Toen de slavenhouderij was opgeheven, trachtte men den kleinen landbouw aan te moedigen door gunstige bepalingen, waaronder land kon worden verkregen. Men had in 1863 met de regeering van Britsch-Indië een contract voor immigratie gesloten, en hoopte dat vele Hindoes na verloop van het contract zich in Suriname blijvend zouden vestigen. Dit was aanvankelijk weinig het geval. Echter werden allerlei milde bepalingen voor de uitgifte van grond gemaakt. Sedert 1895 zag men die dan ook snel toenemen. Terwijl in 1873 een oppervlakte van 1228 H.A. door de kleine landbouwers in cultuur was gebracht, was die oppervlakte in 1903 geklommen tot 7886 H.A., tegen 10 299 H.A. in cultuur bij den grooten landbouw in 1873 en 10 154 H.A. in 1903. De kleine landbouw werd in 1905 gedreven door 6726 eigenaren en 8846 pachters.

Om de toestanden der kleine landbouwers beter te regelen zijn er van regeeringswege een aantal centrale vestigingsplaatsen in verschillende streken der kolonie aangelegd en van deze worden de meeste gronden in gebruik gegeven. Zij zijn: Fort Nieuw-Amsterdam (Beneden-Suriname), Livorno (Beneden-Para), bij het pad van Wanica (Beneden-Para), Domburg (Boven-Para), Laarwijk (Boven-Suriname), Totness (Coronie), Alkmaar (Beneden-Commewijne), Johan en Margaretha (Beneden-Commewijne), Kroonenburg (Beneden-Commewijne), Paradise (Nickerie) en Nieuw-Waldeck (Nickerie).

Dat de kleine landbouw nog niet is, wat die wezen kan, werd herhaaldelijk besproken, en men achtte het steeds noodzakelijk de aandacht te vestigen op gewassen, waarvan de cultuur loonend en de afzet verzekerd is. Daartoe is aangewezen de rijst, welke jaarlijks voor een aanzienlijk bedrag wordt ingevoerd, en die men hier goed kan verbouwen. Dat blijkt in Demerara, waar de rijstcultuur een groot succes heeft, zoodat men er thans reeds niet meer invoert voor de consumptie, maar zelfs begint uit te voeren. Ook de bacoven-cultuur kan voor den kleinen landbouw van beteekenis worden.

In den laatsten tijd schijnt de toestand te verbeteren. Het verslag voor 1905 vermeldt, dat de rijstcultuur een flinke uitbreiding onderging, vooral onder de als kleine landbouwers gevestigde Britsch Indische en Javaansche immigranten. Ook had er toename plaats in het district Beneden-Para, door nieuwe vestigingen langs den spoorweg. Eveneens onder de gekleurde Creolen breidde de rijstcultuur zich uit, doch niet in die mate als onder de immigranten.

De groentencultuur wordt tegenwoordig door de om de stad gevestigde Britsch-Indiërs op vrij groote schaal gedreven, gewoonlijk gecombineerd met veeteelt, terwijl ook de vruchtenteelt in deze streken en langs den spoorweg toeneemt. In 1905 werden op enkele plaatsen proeven genomen met de uiencultuur. Tot aanmoediging van den aanplant van verschillende cultuurgewassen, vruchtboomen en groentensoorten, werd prima zaad- en plantmateriaal beschikbaar gesteld. Ook de bacovencultuur dient mede voor den kleinen landbouw.

Balata-opbrengst.

Een belangrijk produkt van uitvoer is de balata, welke een niet onaanzienlijke industrie heeft doen ontstaan. Vóór een 25 jaren werd er wel balata verkregen, doch eerst ruim een 15-tal jaren geleden begon men met Engelsch geld in Suriname nabij de Corantijn en de Nickerie balata stelselmatig te verzamelen.

De balata of bolletriemelk is het sap, dat verkregen wordt uit de schors van den bolletrieboom (Mimusops Balata), die in Midden-Amerika op Jamaica en Trinidad en in Guyana veelvuldig voorkomt. Volwassen is de bolletrieboom een mooie, zware woudboom van ± 120 voet hoogte met een prachtige, volle kroon van glinsterend groene bladeren, waarvan de onderkant lichtbruin gekleurd is. De stam bereikt een hoogte van 60 – 70 voet en een middellijn van 4—5 voet. De boomen komen groepsgewijs voor in het binnenland, doch soms dagen uit elkander; gewoonlijk vindt men ze op hoog terrein of aan den rand der zwampen (moerassen), weinig op de bergen.

In den handel wordt de balata voor alle doeleinden gebruikt, waarvoor getah pertsja geschikt is, maar zij vormt een beter produkt, dat langer bestand is tegen het weer en den tijd. Gewoonlijk bestaat een expeditie om balata te verzamelen uit een twintigtal personen, met een voorwerker, die zich voor zes maanden of langer verbinden in het bosch te gaan. Verschillende voorwerkers (collectors) vereenigen zich ook wel met hun arbeiders tot grootere expedities. Dergelijke expedities vertrekken in Januari of Februari uit Paramaribo (in Nickerie uit Nw. Nickerie) om dan de eerstvolgende maanden, tot eind Augustus in het bosch aan het werk te blijven. Alleen in de maand Mei is het in den regel met de werkzaamheden in het bosch gedaan wegens de vele regens, waardoor er te veel water in het bosch staat. De inzamelaars heeten balata-bleeders (van to bleed = bloeden), omdat zij het sap uit de boomen tappen. Het tappen gaat zeer eenvoudig toe; men maakt V-vormige insnijdingen in de bast van den bolletrieboom tot op het hout en tot ongeveer 25 voet hoogte. De melk, welke hier uitvloeit, wordt opgevangen in schalen van de kalabasvrucht, die tusschen de bast en den boom worden vastgeklemd, en als die schalen vol zijn, wordt het sap overgegoten in blikken, die in het kamp worden leeggegoten in grooter vergaarbakken, waarin het sap kan gisten. Bij behoorlijk tappen kunnen de boomen eerst na 4 à 5 jaar weder getapt worden. De gewone opbrengst van een volwassen boom, naar behooren „gebleed", is ± 2 L., doch zij kan gaan tot $4^1/_2$ liter. Het Gouvernement staat terreinen af in concessie voor balata-inzameling. Als alles goed gaat, is de balata-inzameling voordeelig, doch de voorschotten kunnen ook grootendeels verloren worden, als de arbeiders wegloopen enz. Marcheert alles voorspoedig, dan worden de bedrijfskosten op ± *f* 2 per K.G. gerekend, terwijl de marktwaarde dikwijls *f* 3 bedraagt, hoewel in den laatsten tijd geringer. De uitvoer naar Amsterdam is gering. In de laatste tien jaren bedroeg de uitvoer van balata uit Suriname:

	Ton.		Ton.		Ton.
1895	134	1899	119	1902	321
1896	210	1900	209	1903	371
1897	160	1901	240	1904	255
1898	113				

Goud in Suriname. Een ander product van Suriname is het goud. Reeds van de eerste ontdekking des lands af was de meening heerschend, dat Guyana een goudland is. De legenden van het El Dorado, van de bewoners om een meer Parima, waar volksstammen woonden, wier tempels vol met massief gouden beelden zouden zijn, welke legenden gaarne geloofd werden, waren aanleiding tot het oprichten van de eerste ondernemingen om goudvelden te ontginnen. In 1742 werd o.a. aan een Compagnie, opgericht door zekeren WILLEM HACK, een uitgebreid octrooi verleend tot onderzoek naar en ontginning van goud en andere metalen in de kolonie. Daar de Compagnie geen succes had, ging zij te gronde.

Eerst in de 19de eeuw kwam werkelijk de goudrijkdom van den bodem van Guyana aan het licht en werd de exploitatie daarvan aangevangen. Venezuela ging voor, Cayenne volgde, en in beide landen ontwoekerden gelukkige ont-

ginners schatten aan den bodem. Jhr. C. A. VAN SYPESTEYN, die in 1873 gouverneur werd, kwam al spoedig tot de overtuiging, dat ook Suriname's bodem goud bevat; op zijn initiatief werd in 1874 de landstreek tusschen de Suriname- en Marowijne-rivieren onderzocht, en het bleek, dat daar op vele plaatsen met succes goud kon worden ontgonnen. Weldra werd er door velen concessie gevraagd, welke aanvraag toenam, toen in opdracht van den Gouverneur wegen naar de goudvelden waren opengekapt. Toch geschiedde de exploitatie op kleine schaal, omdat er niet over middelen kon worden beschikt om voldoende wegen aan te leggen in het binnenland. Trots slechte hulpmiddelen was de opbrengst van dien omvang, dat jaarlijks meest van 800 tot 950 K.G. goud kon worden uitgevoerd. Van 1895—1904 had het uitgevoerde goud een totale waarde van 29,2 mill. gulden. De opbrengst der enkele jaren was als volgt:

1895	749 K.G.	1899	893 K.G.	1902	588 K.G.
1896	846 „	1900	876 „	1903	682 „
1897	903 „	1901	753 „	1904	802 „
1898	893 „				

De goudvelden, welke in exploitatie zijn genomen, liggen tusschen de Coppename en de Marowijne, tusschen 3 en 5½° N.Br. Vooral langs de Marowijne, de Tapanahony en Lawa en de Suriname wordt naar goud gezocht. Het goud komt hier voor in aderen van graniet, dioriet, kwarts enz. Bij het verweeren van deze gesteenten ontstaan hoofdzakelijk twee grondsoorten, een granietachtige, gravel genoemd, en een kleisoort, die beide goud bevatten. De verweerde massa's worden door de kleine bergstroompjes of kreekjes naar de grootere riviertakken afgevoerd, en het goud wordt mede verplaatst. Behalve het medegevoerde materiaal moeten bij het goudzoeken ook onderzocht worden de gronden, waaruit de beekjes te voorschijn komen.

Men vangt de goudgraverij aan met de aanvrage van concessie op het bureau van den gouvernementslandmeter, waar een figuratieve kaart wordt nedergelegd van het perceel, dat men in concessie wenscht te ontvangen. Als hiertegen geen bezwaren (bijv. als het perceel voor een ander doel in concessie is gegeven, of er een dorp van Bosch-Negers gevestigd is) bestaan, betaalt men voor de concessie 10 cents per H.A., en het perceel moet op zijn minst 200 H.A. groot zijn. In 1904 werden 114 nieuwe concessiën verleend en bestonden er totaal 316. Dan heeft men voor een jaar vergunning om daar, met uitsluiting van ieder ander, delfstoffen te ontginnen.

Vervolgens begint de werkzaamheid op het terrein; het wordt opgemeten, een kamp wordt gemaakt, d.i. er worden hutten gebouwd, het hout wordt gekapt en de humuslaag aan de oppervlakte moet verwijderd worden om bij de goudhoudende „gravel" te komen. Een geconcessioneerd terrein, dat in orde is gebracht, noemt men, als de goudwinning aan den gang is, „placer." Dan begint de goudwasscherij, hetzij op primitieve wijze met de „longtom", een houten bak, uit twee deelen bestaande, of met meer ingewikkelde machines op grootere placers, waar men over kapitaal kan beschikken. Er mag geen goud uit een placer vervoerd worden, of er moet voldaan zijn aan verschillende voorschriften; de ver-

voerder moet een geleibillet bezitten van den directeur. Langs de rivieren zijn politieposten geplaatst, welke alle goudzoekers moeten aandoen om zich te laten visiteeren en de billetten te laten teekenen. Dit zijn maatregelen ten behoeve van den fiscus. daar van het gevonden goud 7 cent per gram, d. i. ± 5 % moet betaald worden.

Het verkeer met de goudvelden langs de rivieren is uiterst moeielijk, gelijk wij reeds aanduidden. De spoorweg naar het Lawa-gebied zal daarin bij zijn voltooiing groote verbetering brengen.

Volgens de aangifte werden in 1905 de volgende hoeveelheden goud gevonden:

aan de Boven-Suriname . . .	416 108	gram.
„ „ Saramacca	213 509	„
„ „ Marowijne.	188 545	„
„ „ Lawa	253 156	„
„ „ Corantijn	18	„
Totaal . . .	1 071 336	gram.

Die opbrengst vertegenwoordigt, volgens den prijs van *f* 1,37 per gram, een waarde van *f* 1 467 702. De goudopbrengst van 1905 overtrof die van alle vorige jaren; de grootste vroegere opbrengst was die van 1897 met 903 K.G.

Handel en scheepvaart.

Suriname heeft geen ligging, die gunstig is voor handel en scheepvaart. Het land mist een ontwikkeld achterland en kan evenmin wegens de gesteldheid der kust tot een tusschenstation of stapelplaats voor den handel dienen. Suriname was en is een plantage-kolonie, en handel en scheepvaart zijn er beperkt tot het verruilen der eigen produkten. Daar er geen industrie van beteekenis is, moet in de meeste behoeften der bewoners voorzien worden door invoer. Ook verschillende artikelen van levensbehoeften worden ingevoerd. Thans heeft de exploitatie der goudvelden in het binnenland een klein achterland doen opkomen, dat grooter kan worden.

Uitvoer van Suriname in 1905, met aanduiding der landen van import.

Suiker (vac. 1ste produkt) 7 488 317 K.G. (*f* 1 346 997) naar: Vereen. St. v. N.-A. (4 349 600 K.G.), Demerary (3 091 050 K.G.), Curaçao (24000 K.G.), Nederland 10 600 K.G.)

Suiker (naprodukt) 922 175 K.G. (*f* 110 611), naar: Vereen. St. v. N.-A. (568 400 K.G.), Demerary (216 775 K.G.), Curaçao (10 000 K.G.)

Cacao 1 681 828 K.G. (voor *f* 975 461), naar: Vereen. St. v. N.-A. (1 338 106 K.G.), Nederland (205 244 K.G.), Frankrijk (125 671 K.G.)

Rum of dram van 50 %, 459 264 L. (voor *f* 59 705) naar: Demerary 283 434 L., Curaçao 146 782 L., Nederland 29 048 L.

Koffie 105 270 K.G. (*f* 47 372) naar Vereen. St. v. N.A. (101 747 K.G.), Nederland (3205 K.G.)

Balata 244 447 K.G. (*f* 415 560) naar: Nederland (160 654 K.G.), Vereen. St. v. N.A. (26 238 K.G.), Demerary (34 177 K.G.), Frankrijk (23 356 K.G.)

Hout 2193 M³, (*f* 43 860) naar: Nederland (1538 M³), Barbados (348 M³).
Letterhout 125 504 M³ (*f* 12 551) naar: Nederland (43 881 K.G.). Frankrijk (77 246).
Goud 1 023 485 gram (voor *f* 1 402 176) naar: Nederland (1 018 677 gram), Vereen. St. v. N.A. (4808 gr.)

Van de invoerartikelen van 1905 hadden de volgende de meeste waarde.

Invoer in Suriname met opgave der landen van herkomst.

Bier, meest uit Nederland (539 407 L.) ook uit Groot-Brittannië (11 208 L.)
Meel, meest uit Vereen. St. v. N.-A. (2 677 685 K.G.), verder uit Demerary (235 723 K.G.).
Boter, meest uit Nederland (147 731 K.G.).
Gedistilleerd, meest uit Ned. (199 014 L.), Gr. Brit. (4182 L.).
Fabrieks- en Stoomwerkt. (meest uit Ned. voor *f* 97 266), Gr. Brit. *f* 33 349),
Granen, peulvruchten: Nederl. (291 775 K.G.), Groot-Brit. (167 470 K.G.), Demerary (121 669 K.G.), Vereen. St. v. N.A. (100 514 K.G.).
Katoenen manufacturen: Nederl. (*f* 379 275), Groot-Britt. (*f* 103 864), Demerary (*f* 73 536), Vereen. St. v. N.-A. (*f* 52 684).
Gemaakte kleederen: Nederl. (*f* 89 903), Gr. Brit. (*f* 16 970).
Rijst: Nederl. (4 209 577 K.G.), Gr. Brit. (370 307 K.G.), Demerary (64 648 K.G.).
Gezouten vleesch: Vereen. St. v. N.A. 520 517 K.G.

Als men den totaal-invoer met den totaal-uitvoer vergelijkt, blijkt, dat sedert 1870 o.a. de waarde van den invoer die van den uitvoer overtreft. Deze passieve handelsbalans toont geen gunstige verhouding aan. In 1903 werd ongeveer voor 2 mill. meer in- dan uitgevoerd. Terwijl in het land nog groote natuurlijke rijkdommen onaangetast liggen, is het te verwachten, dat daarin verbetering zal komen, als de exploitatie des lands door goede verkeerswegen is vergemakkelijkt. Ook is Suriname als staatkundige kolonie economisch nog niet zelfstandig, want jaarlijks moet een gedeelte der uitgaven door het moederland gedragen worden. Van 1898—1902 bedroegen in 5 jaar gemiddeld per jaar de uitgaven *f* 2 826 000, de inkomsten *f* 2 174 000, zoodat er elk jaar gemiddeld een subsidie van *f* 152 000 door het moederland voor de uitgaven der kolonie moest worden verstrekt. Van de jaren 1863 – 1868 (na de afschaffing der slavernij) af bedroeg die bijdrage gemiddeld *f* 821 000 per jaar; of 46,8 % van de totale uitgaven, van 1869—1873 per jaar gemiddeld een subsidie van 26,5 %, van 1888—92: 10,2 %. Dit wijst op verbetering.

De scheepvaart op Suriname heeft meest plaats met Nederlandsche schepen. In 1905 behoorden van de aangekomen schepen, totaal 224 (135 stoomschepen en 69 zeilschepen) er 90 tehuis in Nederland (85 Stoomsch. en 5 zeilsch.) met 74 629 ton (elk van 2.83 M³) inhoud. Verder behoorden te huis in Engeland 41 stoomsch. en 48 zeilschepen, met 35 229 ton inhoud, in Frankrijk 24 stoom- en 5 zeilschepen (met 12 303 ton inhoud) en daarenboven 6 Noorsche schepen (2512 ton), 3 Italiaansche (8058 ton), 4 Russische (1401 ton). Het grootste aantal schepen komt hier aan van Demerary (84), van Nederland (34) en van New-York via Curaçao (26).

V. BESCHRIJVING VAN GEDEELTEN DES LANDS EN DER NEDERZETTINGEN.

De Suriname. Paramaribo. Suriname wordt administratief ingedeeld in 13 districten, nl. het Stadsdistrict, en verder van het W. af: Nickerie, Coronie, Beneden-Saramacca, Boven-Saramacca, Beneden-Para, Boven-Para, Beneden-Suriname, Boven-Suriname, Beneden-Commewijne, Boven-Commewijne, Cottica en Marowijne. Deze districten worden bestuurd door Districts-Commissarissen, door den Gouverneur benoemd.

Het aantal nederzettingen in Suriname is gering, en slechts eene er van heeft de beteekenis van een flinke stad, nl. Paramaribo aan de Suriname. Wij zullen in de eerste plaats deze rivier iets nader beschouwen en haar volgen tot de hoofdstad der kolonie.

Als men van de blauwe wateren der ruime zee de kust van Suriname nadert, wordt het zeewater weldra brak en troebel en vuil-geel of groenachtig van kleur, een teeken, dat wij in het gebied komen, waar de rivieren hun slib uitstorten. Weldra ziet men aan den horizon de groene kustzoom met zijn mangrove-formatie opduiken. Waar het geoefende oog een breede opening daarin ontdekt, ligt de monding der Suriname-rivier, die zich als een ruime trechter naar het N.W. opent (zie pag. 522).

De bovenloop der Suriname en haar oorsprong zijn nog niet bekend. De onderzoekingstochten van den laatsten tijd hebben het waarschijnlijk gemaakt, dat zij ontspringt in het bergland tusschen den bovenloop der Tapanahony en het Van-Asch-van-Wijckgebergte. Terwijl zij wordt gevoed door talrijke bijstroomen, slingert zij met een echt rivierkarakter over het afhellend plateau naar het noorden, waar de Suriname in gemeenschap met de Commewijne, die uit het oosten komt, een breeden mond in het aanspoelend kustland heeft opengehouden.

Als men het statige water van zee opstoomt en het aan den mond der Commewijne gelegen fort Amsterdam is gepasseerd, heeft het lage landschap langs de rivier (het district Beneden-Suriname) in uiterlijk veel overeenkomst met dat in Holland. Slechts weinig komt het land boven het water te voorschijn. De oevers zijn heelemaal groen, met witte stippels er tusschen, vriendelijke houten plantagewoningen, boven welke hier en daar de schoorsteenen van somtijds verlaten suikerfabrieken uitsteken. Strepen van golfjes in het water toonen de plaatsen aan, waar natuurlijke of gegraven stroompjes in de rivier uitmonden en hun slib laten vallen. Een reeks van plantages, meestal voor cacao en een weinig koffie, ziet men liggen aan beide zijden der rivier, vooral aan den linkerkant; de landingsplaats van Mariënburg, de groote suikeronderneming der Nederlandsche Handelmaatschappij, spoedig daarna den hoogen boom, die de plantage Jachtlust kenmerkt, tot eindelijk aan de rechterhand een lange rij van witte huizen met een stuk of wat stoombooten er voor wordt bereikt. Dat is de stad Paramaribo, die een zelfstandig district vormt.

Paramaribo, bij de komst van VAN SOMMELSDYCK in 1683 nog slechts een klein dorp, met niet meer dan 28 huizen, meest herbergen en kroegen, was op het

eind der 18de eeuw reeds een fraaie stad met meer dan 1000 huizen. In de laatste eeuw is de plaats veel verfraaid en verbeterd. Onder Gouverneur SMIDT werd in 1886 de eerste straatverlichting aangebracht, doordien de voornaamste straten van lantarens (petroleumlicht) werden voorzien. Onder diens bestuur werden vele straten met schaduwboomen beplant, de straten door naamborden aangewezen. Paramaribo is nu een betrekkelijk groote stad geworden, met 33 500 zielen, ongeveer de helft van de geheele kolonie. De plek der vestiging is gunstig gekozen, doordien de poreuse schelpbodem het overvloedige regenwater spoedig doorlaat. Bestrating is er in de stad niet aangebracht, wat met het oog op dien bodemtoestand zeker goed is. De witte huizen der stad, twee à drie verdiepingen hoog, zijn, een paar aan het Gouvernementsplein en aan den waterkant uitgezonderd, van hout gebouwd en zien er net uit. Evenals in de Europeesche binnensteden staan de huizen dicht bij elkander gebouwd, en hoewel zij in den regel tuinen missen, breidt zich achter de woningen meest een erfje uit, dat door huishoudelijke gebouwtjes wordt ingenomen, of door kleine woningen, vroeger de verblijfplaats der slaven, thans aan arme lieden verhuurd.

Aan het begin der stad bij de rivier ligt een groot grasveld, waaromheen de groote en officieele gebouwen verrijzen. Daar staat het Gouvernementshuis, de woning van den gouverneur, met een prachtig belommerden tuin er achter en aan beide zijden. Hier tegenover ziet men de societeit „het Park", een groot, luchtig, houten gebouw, dat door een palmentuin is omringd. Men vindt er verder de regeeringsgebouwen, kazernes, woningen der officieren enz. en eenige walletjes, die overgebleven zijn van het oude fort Zeelandia. De straten in Paramaribo zijn met palmen en ander hoog geboomte omzoomd, en dikke tamarinden hebben van het eind der Heerenstraat een beschaduwden, koelen wandelweg gemaakt. Vele straten dragen echt Hollandsche namen: men vindt er de Kerkstraat, Heilige weg enz.

De verkeersinrichtingen der moderne Europeesche steden ontbreken nog in Paramaribo, behalve de telefoon. Trams vindt men er niet, en rijtuigen zelfs zijn er zeldzaam. De huizen van Paramaribo zijn schier alle eenvoudig gebouwd; monumentale gebouwen, behalve genoemde en de houten kathedraal der Roomsch Katholieken, ontbreken, en evenzeer de luxueuse winkels, die wij in hoofdsteden verwachten.

De stad Paramaribo ligt op een terrein, dat ongeveer 11 voet boven laagwater komt en slechts weinig boven hoog water. De kanalen, die de stad doorsnijden, hebben evenals de rivier regelmatig eb en vloed. Hierdoor heeft de waterverversching er dagelijks plaats, en dit heeft ten gevolge, dat Paramaribo een vrij gezonde stad is, trots het tropisch klimaat. De vreemdeling, die Suriname bezoekt, wordt echter getroffen door den omvang, welke de melaatschheid hier heeft; het aantal door deze ziekte aangetasten wordt op ongeveer 500 geschat. De temperatuur is er hoog; over dag is 't op de heete uren stil op straat, en ziet men er weinig anders dan Negers, die rondslenteren of langs de kade liggen. Men is 's morgens vroeg in de weer, en 'smiddags nemen de meesten een behoorlijke siesta. Doch als de zon daalt en de lucht iets afkoelt, begint de drukte op straat weder.

De bevolking van Paramaribo is gemengd; vertegenwoordigers van alle rassen,

die Suriname telt, kan men er opmerken. Door de toeneming der bevolking is de stad uitgebreid zuidwaarts tot de Dominé-kreek en westwaarts tot den Eersten Rijweg, terwijl de voorstad Zeelandia, ten N. van de Sommelsdijkkreek, er toebehoort. Ten westen van de stad, in het district Beneden-Suriname, liggen de weiden der Hollandsche boeren, (zie pag. 543) de nakomelingen der emigranten van 1845, die door veeteelt en tuinbouw in hun onderhoud voorzien. Zij hebben de voor een veertigtal jaren daar nog bestaande bosschen in landhoeven herschapen. Ten N. der stad liggen in Beneden-Suriname talrijke plantages.

Van Paramaribo voert een rijweg over het zuidwaarts loopend Wanicapad naar het district Beneden-Para, met onderscheidene plantages aan de Suriname.

Boven-Para ligt langs de Para-rivier, een linker bijstroom, die bij de plantage Onoribo in de Suriname valt en tot de nederzetting Hannover met stoombooten bevaren wordt. Onderscheidene plantages liggen langs de rivier. Aan de Coropinokreek ligt La Prosperité, met het Hernhutter-etablissement Berseba, met kerk en school. De zetel van het bestuur is het station Domburg, aan den linkeroever der Suriname.

Het district Boven-Suriname strekt zich uit aan beide oevers der rivier, waarop stoombootdienst is van Paramaribo tot Boschland op bijna 5° N.Br. Langs de rivier liggen onderscheidene plantages; voorbij den grond Carolina ligt de Joden Savanne, thans een verlaten woest gebied (zie pag. 515). Van Berg-en-Dal loopen verschillende voetpaden naar placers, waar goud gewonnen wordt. De boven-rivier, het gebied waar Bosch-Negers vertoeven, is nog onvoldoende bekend.

De Marowijne. Commewijne.

Van Paramaribo uit kan men langs drie wegen de Marowijne bereiken. De meest gebruikte weg is die over zee naar Albina, doch in den regentijd (anders niet) kan men ook de Cottica door het land volgen en van den bovenloop dezer rivier door de Coermatibo en de Wane naar de Marowijne varen. De Cottica ontspringt in het heuvelachtig land ten W. der Marowijne, dat als laatste uitlooper van het Nassaugeb. kan worden beschouwd. Zij stroomt bijna geheel in een richting van het O. naar het W. door de lage kustlanden, en heeft onderscheidene kreeken in het lage land, terwijl kanalen zijn gegraven tot afsnijding van groote bochten. Langs den benedenloop liggen onderscheidene plantages. Bij de nederzetting Sommelsdijk stort zij zich in de Commewijne. De Commewijne ontstaat uit de Tempati, die van het Nassaugeb. komt en zich met de Commewijne-kreek vereenigt. Met een boog naar het W. stort zij zich bij het fort Nieuw-Amsterdam in de Suriname. Een andere weg loopt langs de Boven-Suriname naar de Sara-kreek en verder langs een pad naar de Tosa-kreek in de Tapanahony. In 1876 werd een tracé aangelegd van Brokopondo aan de Suriname naar de Marowijne en een ander in het zuiden van de Lawa naar de Tapanahony. Eveneens werd een tracé opengekapt naar de Coermotibo. Wij volgen den eersten weg in gedachten en zien de breede rivier voor ons.

De Marowijne is de oostelijke grensrivier van Suriname en is het best tot den bovenloop bekend als gevolg van de goudindustrie. De hoofdbronrivier van dezen stroom is de Lawa, die ontstaat in het Tumuc-Humac-geb. Deze neemt rechts

de Marowijne-kreek op en de Inini-kreek, links de Drietabbetje-kreek en de Gonini-rivier, welke laatste de Emma-rivier nog ontvangt uit het Z.O. en de Wilhelmina-rivier uit het Z.W. Kort voor de Lawa-rivier zich vereenigt met de Tapanahony verdeelt zij zich in twee armen, die het Stoelman-eiland insluiten. De Tapanahony komt uit het Z.W., neemt onderscheidene bijstroomen op, vereenigt zich onder het vormen van een menigte watervallen met de Lawa en hieruit ontstaat de Marowijne.

De Boven-Marowijne is op vele plaatsen bezet met klippen; hier en daar ligt een dicht op elkander gestapelde rotsmassa, die den stroom schijnt te willen keeren; op sommige plaatsen liggen de rotsen als een opgeworpen dam tusschen de oevers, waarlangs het water met donderend geweld zich schuimend voortbeweegt. Ook Lawa en Tapanahony hebben vele vallen; in de laatste o. a. de reuzenval Granholo, te midden van een labyrinth van eilanden en rotsen. Benedenwaarts zijn de laatste vallen in de Marowijne de Feti- en de Armina-val, waar de rotsen een natuurlijken afsfuitdam vormen, die den vloed belet verder door te dringen. Aan den voet lag de vroegere militaire post Armina.

De monding der Marowijne is wel een uur gaans breed, maar vol zandbanken, die het binnenkomen bemoeielijken; het varen over de Tijgerbank is zeer bezwaarlijk. De oevers zijn niet zoo modderig als bij de andere rivieren, en hier en daar hoog, begroeid met „Kasjou" en „wilde goejave", waar geen „parwaboomen" voorkomen. Binnenkomend staat op Galibi de ijzeren vuurtoren op Ned. gebied en die van les Hattes op den Franschen oever. Bij kentering van het getij kan het dikwijls zeer onstuimig zijn op de Marowijne. De rivier is door tal van eilandjes afgebroken, vele zoo hoog, dat zij bij den hoogsten waterstand niet overstroomd worden en uit de verte er uitzien als reusachtige bouquetten, drijvend op het water. Ook in de bijstroomen dezer rivier vindt men vele eilandjes.

De rivier de Marowijne opvarend liggen voorbij den vuurtoren aan den linkeroever eenige Indiaansche dorpen, en voorbij de Arouabo-eilanden komt de nederzetting Albina in het gezicht. Op deze plek vestigde zich in 1853 Aug. Kappler met eenige Württembergsche houtwerkers, om er houthandel te drijven; Kappler noemde de nederzetting naar zijn echtgenoote Albina. De zaak ging aanvankelijk goed, doch toen de houtuitvoer na eenigen tijd niet meer gelukte, legde hij zich op landbouw en veeteelt toe. Kappler, een Duitscher, werd hier de vriend en raadsman der Indianen en Bosch-Negers. Uit die primitieve nederzetting is thans een fraai dorp geworden (de Negers spreken nog altijd van Kapplari), met gouvernements en particuliere gebouwen, met een hospitaal, een kerk en school van de Broedergemeente en van de Katholieke missie. Albina is onderscheidene jaren een doorgangsplaats geweest voor de gouddelvers van het Lawagebied naar de stad; hier werd het goud ingevoerd en verkocht.

Van hier wordt de weg met corjalen afgelegd naar de boven-Marowijne en haar bijstroomen. Voorbij eenige nederzettingen van Indianen komt men bij de monding der Aroewarwa-kreek in de goudstreek, en van verre vallen in het W. de toppen van het Nassaugeb. in het oog. Tusschen een dicht gordijn van door lianen omstrengelde boomen, hetwelk de rivier omsluit, terwijl de berghellingen amphitheatersgewijze oprijzen, bereikt men na lange riviervaart,

telkens afgebroken door schietstroomen en watervallen, het gebied van de Lawa en Tapanahony. Daar liggen onderscheidene goudvelden in exploitatie, waarheen de spoorweg van Paramaribo in aanleg is, om gemakkelijker verbinding met de goudvelden te verkrijgen. Als deze weg gereed is, zal Albina weder in beteekenis achteruitgaan.

Westelijk-Suriname.

Ten W. der Suriname wordt de moerassige kuststreek omsloten door een zoom van mangrove-bosschen, zonder nederzettingen. Een breede inham opent zich vervolgens, waarin de Saramacca en de Coppename uitmonden. Aan beide zijden van den benedenloop dezer rivier, uitgezonderd voor een klein gedeelte van het westen, strekt zich het district Beneden-Saramacca uit. Langs een kanaal van Dominé-kreek ten Z. van Paramaribo kan men de Wanica-kreek bereiken en aldus de Saramacca. Langs deze rivier ziet men, behalve gronden, die aan den kleinen landbouw gewijd zijn, onderscheidene plantages en het station Groningen, waar het districtsbestuur gevestigd is, en een fraaie kerk der Moravische Broedergemeente staat. Nabij den mond der Saramacca ligt de politiepost Nassau. Aan de Saramacca, in het district Boven-Saramacca, zijn slechts enkele perceelen in cultuur gebracht. In het dorp Maripaston verblijft het opperhoofd der Bosch-Negers, die aan den bovenloop wonen, van de monding der kleine Saramacca af. Aan de Mindrinetti-kreek liggen eenige placers; deze kunnen van Paramaribo per boot bereikt worden. In de Savannestreek verblijven Indianen. Langs de Coppename liggen geen andere nederzettingen dan van enkele Indianen-stammen en Bosch-Negers.

Ten W. der Coppename ligt langs de kust het district Coronie, dat van Paramaribo uit alleen over zee valt te bereiken. Het districtsbestuur is gevestigd op de vroegere plantage Friendship. Vroeger werden hier talrijke bloeiende katoenplantages gevonden, welke cultuur heeft opgehouden. Slechts enkele plantages bestaan er nog, doch de meeste zijn verdeeld in kleine perceelen, waar landbouw op kleine schaal wordt gedreven, en hoofdzakelijk cacao en kokosnoten geteeld worden. Op een schulpbank, een oude strandlijn, is een rijweg aangelegd, evenwijdig met de kust op ± één K.M. afstand.

Ten W. hiervan ligt het district Nickerie, in het stroomgebied dezer rivier, die het doorstroomt. Een smalle, in zee uitstekende landtong scheidt de uitmonding der Nickerie van de 7 K.M. breede monding der Corantijn. Aan den linkeroever ligt Nieuw-Nickerie, de tegenwoordige hoofdplaats van het district, met witte gebouwen, die langs breede, elkander rechthoekig snijdende ongeplaveide straten om de kerkjes gegroepeerd zijn, omgeven door statige kokospalmen. In 1876 werd deze nederzetting aangelegd, toen de vorige hoofdplaats van het district, Nieuw-Rotterdam, noordelijker gelegen, door afspoeling moest worden verlaten.

Behalve Protestantsche vindt men er kerken der Moravische broeder- en R.K. gemeenten. De luchtig gebouwde particuliere huizen geven de plaats een gezellig uiterlijk.

Westelijk en Oostelijk van de plaats en aan den benedenloop der Nickerie liggen plantages. De bosschen tusschen de Nickerie en de Corantijn leveren balata en timmerhout op.

DE KOLONIE CURAÇAO.

Litteratuur. De Nederlandsche kolonie Curaçao omvat twee eilandengroepen: Curaçao, Aruba en Bonaire, behoorend tot de „Eilanden onder den Wind" en St. Eustatius, Saba en St. Martin, tot de „Eilanden boven den Wind". Dikwijls ziet men, zelfs in officieele stukken, de uitdrukking gebezigd: „Curaçao en onderhoorigheden." Die aanduiding is onjuist. De overige eilanden vormen geen onderhoorigheid van Curaçao maar een integreerend deel der Kolonie, bestuurd door een, door de Koningin benoemd gezaghebber. Over de geheele kolonie staat een gouverneur, vertegenwoordigende H.M. de Koningin en resideerende op het grootste en belangrijkste eiland, nl. Curaçao. Sedert 1633 is Curaçao een Nederlandsche bezitting.

De oudere litteratuur over de Nederlandsche West-Indische eilanden is niet talrijk en niet belangrijk, zoodat wij die meestal kunnen voorbijgaan. Een hoogst belangrijke beschrijving: *De West-Indische eilanden*, verscheen in 1836—37, (Amsterdam), bewerkt door M. D. TEENSTRA, in twee deelen. De schrijver, die van 1828—1834 in de West-Indische bezittingen verblijf hield, en in 1833—34 bepaald op de eilanden, waar hij in verschillende commissies land en volk leerde kennen, behandelt deze gewesten geographisch, statistisch, economisch en historisch. Zijn werk vormt voor dien tijd de hoofdbron onzer kennis dier eilanden. Later verschenen nog de volgende werken: G. J. SIMONS, *Beschryving van het eiland Curaçao*, Oosterwolde 1868. — A. M. CHUMACEIRO AZN., *De natuurlijke hulpbronnen van de kolonie Curaçao*, 's Gravenhage 1879. — ibid. *De natuurlijke hulpbronnen van de kolonie Curaçao. Kritiek en Anti-kritiek*, 's-Gravenhage 1880. — A. T. BRUSSE, *Curaçao en zijne bewoners*, Curaçao 1882. — J. HAVELAAR, *Rapport betreffende eene reis naar de kolonie Curaçao*, ingevolge art. 2 van het K. Besl. 20 Juli 1901. N°. 30. Bijl. C[1] Versl. v. Suriname van 1902). — Prof. F. A. F. C. WENT, *Rapport omtrent den toestand van land- en tuinbouw op de Ned. Antillen*. Verb. druk 1902. Den Haag. — Een belangrijke studie is: R. H. RIJKENS, *De landbouw van Curaçao en zijn toekomst*, waarin ook voor geographische kennis veel gegevens voorkomen. (In *Cultura* 1905). Een interessant boek is ook H. VAN KOL, *Naar de Antillen en Venezuela*. Leiden 1904. — *Curaçao-nummer van Neerlandia*. (Orgaan v. h. Algem. Ned. Verbond), Juli—Aug. 1905 met kaart.

Verder: *Een beschrijving van het eiland Curaçao en Onderhoorige eilanden uit onderscheidene stukken, bijdragen en opmerkingen*, opgemaakt door een bewoner

van het eiland, Haarlem 1819. – C. G. W. REINWARDT, *Waarnemingen aangaande de gesteldheid van den grond van het eiland Aruba en het goud aldaar gevonden.* Met kaart. – A. M. CHUMACEIRO, *Het eiland Bonaire*, Omschrijving der kavels en voorwaarden van verkoop van het meerendeel der domeingronden en zoutpannen aldaar op 1 Sept. 1868. Met een schetskaart, den Haag 1867. — J. H. J. HAMELBERG, *De beteekenis van St. Eustatius als Ned. bezitting. Welvaart, verval en oorzaken, die daartoe geleid hebben* (Vragen v. d. Dag 1894). – ibid. *De kolonie Curaçao.* (Eigen Haard 1901). – Prof. G. A. F. MOLENGRAAFF, *Nationale belangen in West-Indië verwaarloosd.* (Vragen v. d. Dag VII, 1892.) – Een studie der volkstaal leverde A. JESURUN, *Het Papiementsch.* (Tweede Versl. v. h. Geschied-, Taal-, Land- en Volkenk. Genootschap te Willemstad, 1898).

De geologie dier eilanden is het eerst behandeld door K. MARTIN, *Geologische Studiën über Niederländisch West-Indiën: Die Inseln Curaçao, Aruba und Bonaire.* Met 4 col. Karten. Leiden 1888. — *Geologische kaart*, 1 van *Curaçao*, schaal 1: 150 000, 2 van *Aruba*, schaal 1: 100 000; 3 van *Bonaire*, schaal 1: 150 000, ontworpen door Prof. K. MARTIN, (Tijdschr. Ned. Aardr. Gen. 2de Serie IV. afd. Versl. en Meded.). — J. H. KLOOS, J. LORIÉ und M. M. SCHEPMAN. *Beiträge zur Geologie von Niederl. West-Indien und angrenzenden Gebieten* (Band I der Samml. des Geol. Reichsm. in Leiden von K. MARTIN und A. WICHMANN 1887 – 89. Leiden). – Dr. G. A. F. MOLENGRAAFF, *De geologie van het eiland St. Eustatius*, Acad. Proefschr. Leiden. 1886. Met kaart. – Prof. KARL SAPPER, *In den Vulkangebieten Mittel-Amerika's und West-Indiens.* Reiseschilderungen und Studien, Stuttgart 1905. – De beste kaart van Curaçao is die van Majoor R. F. RADERS, welke op de schaal 1: 100 000 in 1835 het licht zag (Amsterdam), en met onbelangrijke verbeteringen in 1871 en 1886 weder herdrukt werd. Van Aruba is de kaart van REINWARDT (in zijn werk, zie boven) op de schaal 1: 72 000, de beste, volgens in 1820 door den Kap. ter Zee W. A. VAN SPENGLER gedane opmetingen, en in 1825 met verbeteringen van RADERS voorzien. Van Bonaire werd in 1867 een kaart gepubliceerd in genoemd werk van CHUMACEIRO. Door het Ministerie van Marine werden uitgegeven kaarten van Curaçao, schaal 1: 8000, en Curaçao, Bonaire en Aruba, schaal 1: 300 000.

I. HET EILAND CURAÇAO.

Ligging, terreingesteldheid en geologische bouw.

Op 70 K.M. van de noordkust van Venezuela ligt het eiland Curaçao, 550 K.M.[2] groot (ongeveer 1/10 van Noord-Brabant) en met 31 090 inwoners op 1 Jan. 1906.

Het eiland heeft een langwerpige gedaante met 50 K.M. lengte, gemiddeld ongeveer 10 K.M. breedte, op zijn meest 12 K.M., en strekt zich in de richting N.W. ten W. naar Z.O. ten O. uit tusschen 12 en 13° N.Br. De bodem rijst met steile hellingen

op uit de Karaïbische zee, in de kustzone hier 2000—4000 M. diep. De noordkust van Curaçao is weinig geleed, steil en ongenaakbaar, doch de zuidkust heeft eenige baaien, van welke de St. Annabaai een goed afgesloten inham in het land vormt, waardoor dit een der beste en veiligste natuurlijke havens is van West-Indië. Op deze baai ontstond dan ook in vroegere eeuwen een drukke scheepvaart en de grootste nederzetting van het eiland, nl. Willemstad, werd hier gebouwd. Nog eenige andere baaien dringen van het Z. in het eiland door, als de Spaansche baai, de Golf van St. Michiel, de Caracasbaai e.a.

Het geheele eiland is meer of minder heuvel- of bergachtig, doch de hoogte der verheffingen gaat niet boven 378 M. Naar den orographischen bouw kan men op Curaçao een hooger westelijk gedeelte en een lager oostelijk gedeelte onderscheiden, welke door een smalle landstreek van ongeveer 3 K.M. breedte gescheiden is. Dit laatste gedeelte behoort tot den z.g. Kleinen berg, die slechts 78 M. hoogte bereikt. Het westelijke hoogere gedeelte des eilands, heet in den mond der bevolking het „beneden gedeelte", het lagere oostelijke, het »bovengedeelte", een benaming, die in verband staat met den passaat. (Zie pag. 514). De hoogste bergtop is de scherpe rug St. Christoffel in het N.W., die 378 M. hoog is, en welke zich bij een reeks lagere verheffingen aansluit, als de Tafelberg, 218 M. e. a. Doch het binnenland van W. Curaçao verheft zich niet hooger dan ± 60 M., die bergen uitgezonderd.

Het binnenland van Oost-Curaçao kan als een zacht golvend heuvelland van niet meer dan 40 M. hoogte beschouwd worden, terwijl de kusten meest hooger zijn en het eiland door een randgordel omsluiten met hoogere toppen. Aan de oost- en aan de noordoostkust vindt men een reeks van meer of minder breede plateau's, die meestal terrasgewijze naar zee afdalen. Deze plateau's bestaan bijna overal uit koraalrots zonder eenige bedekking met teelaarde, en zijn van een netwerk van spleten doorsneden, waaruit heesters en kleine boomen opschieten, en die tot voedsel dienen voor de geit, het huisdier bij uitnemendheid van Curaçao.

Geologisch beschouwd bestaat Curaçao in het oostelijk en het westelijk gedeelte uit twee groote kernen van diabaas (de westelijke nog in tweeën gescheiden) in het midden, die om-

ringd zijn door gordels uit de Krijtformatie en uit Quartaire rifkalk en conglomeraten, welke genoemde twee kernen tot één eiland verbinden en uitbreiden. In het Z.O. vindt men nog jongere rifkalk en alluvium. Het is dus een kern van vulkanische vorming, die steil uit de zee oprijst tot de diepte, waarop de rifbouwende koraaldiertjes leven, zoodat deze daaromheen hun kalkformaties hebben gevormd. De oudste Quartaire kalkgesteenten van Oost-Curaçao vormden in den tijd van hun ontstaan een ovaal atol, dat aan de noordkust het meest volkomen gesloten was; aan dien kant is de kalkzone ook het breedst en vindt men slechts kleine inhammen. Aan de andere zijde echter, in de luwte van den N.O. passaat, was het koraalrif niet zoo goed ontwikkeld, had het vele openingen, waardoor het water bij vloed in de atol kon doordringen, om vervolgens weer weg te stroomen, waardoor er koraalzand werd neergelegd. Door erosie en andere oorzaken is deze formatie in den loop der tijden weder geheel gewijzigd aan de oppervlakte. Ook West-Curaçao is in hoofdtrekken op dezelfde wijze ontstaan als het oosten.

De heuvelketen van de zuidelijke kust van Curaçao is overal met teelaarde bedekt, die boschcultuur mogelijk maakt, en op onderscheidene plaatsen is een karige boomgroei voorhanden. In het binnenland zijn de heuvels meestal zonder boomgroei, en alleen in het W., waar de grootere hoogte aanzienlijken regenval doet ontstaan, vindt men boomgewas. Behalve waar de koraalrots aan de oppervlakte komt, is de bodem met een meer of minder dikke laag bebouwbare aarde bedekt, bruine, zoogenaamde gruisgrond, een verweeringsprodukt van diabaas, op enkele plaatsen met humus vermengd. Van de hoogere gedeelten is dit verweeringsprodukt meest afgevoerd door het stroomend water en in ravijnen en dalen tot zware lagen neergelegd.

De bodemgesteldheid van Curaçao wordt door den heer Rijkens, die dit eiland met het oog op den landbouw bestudeerde, gunstig geacht voor de ontwikkeling eener bloeiende bodemcultuur. Het klimaat van Curaçao echter heeft een slechten naam. Men karaktiseerde het eiland als „een barre rots onder een koperen hemel." Dit is eenzijdig voorgesteld, want al prijkt er geen weelderige plantengroei, toch vindt men er heel wat vriendelijke plekjes, zelfs in den drogen tijd.

Klimaat.

De „Eilanden onder den Wind" liggen in het gebied van den N.O. passaat, die met uitzondering van de maanden Sept.—Nov., gedurende het geheele jaar waait, en in de maanden April tot en met Juni met zulk een kracht, dat hij dikwijls gelijkt op een storm. In dezen tijd van het jaar raast hij onophoudelijk dag en nacht, wolken stof voor zich uit jagend, zegt de heer RIJKENS. Overal, waar de kracht van den passaat zich kan doen gevoelen, en dat is bijna op het geheele eiland het geval, wijzen de boomen door hun helling en de richting van den kruin naar het Z.W. de heerschende Curaçaosche windrichting aan. De maanden, dat de N.O. passaat het zwakst is of niet waait, zijn tevens die van de meest drukkende hitte voor Curaçao, welke in dien tijd zeer onaangenaam kan worden. Vooral in October en November, wanneer ook de nachten weinig verfrissching brengen, is dit het geval. Toch stijgt de temperatuur niet buitengewoon hoog, zeer zelden komt zij boven 35° C. in de schaduw, doch meestal niet hooger dan 29° C., terwijl bij het ondergaan der zon de thermometer dikwijls daalt tot 20° C. Daardoor is het klimaat hier geenszins zoo afmattend als in andere tropische landen en wordt Curaçao een der gezondste van de West-Indische eilanden geacht. Van St. Domingo, Jamaica en Porto-Rico komen teringlijders en lijdenden aan andere ziekten zich hier tijdelijk of voor goed vestigen, om hun gezondheid terug te erlangen.

Deze eilanden, hoewel midden in zee gelegen, hebben deels een echt landklimaat, dat zich vooral kenmerkt door een geringen regenval. De regenrijkste en regenarmste jaren uitgezonderd, zal de gemiddelde neerslag 500 à 600 m.M. bedragen, in enkele, bijzonder regenrijke jaren, als bijv. 1887—88, steeg die tot 900 m.M., doch er komen ook regenarme jaren voor van niet meer dan 300 à 400 m.M. regen. Niet alleen is de jaarlijksche regenval gering [1]), doch hij valt ook hoogst ongeregeld, waardoor men niet op den regenval kan rekenen, en dit is een groot bezwaar voor de cultuur. Gemiddeld vallen de hoofdregens van

---

1) In Nederland valt gemiddeld 716 m.M. regen, maar men bedenke daarbij wel, dat de verdamping hier veel geringer is, en dat genoemde regenval in ons land meer economisch verdeeld is.

October tot in Februari, terwijl in Juli en Augustus een zwakkere regenperiode voorkomt. Daartusschen vallen af en toe wel eens meer of minder aanzienlijke regens, maar zeer onregelmatig. En van de hier genoemde gemiddelde regentijden wijkt niet zelden de werkelijkheid af, zoodat soms in October en ook in November nog vruchteloos de regen verwacht wordt. Zelfs kan de regentijd nog in Dec., Januari en Februari uitblijven, waardoor alles verdroogt en de oogst vernietigd wordt. Dan kan er in werkelijken zin waternood heerschen op Curaçao, waarbij de regenbakken worden uitgeput. Het water wordt in dien tijd hier een artikel van belangrijke handelswaarde. De prijs van het regenwater, die in gewone jaren 5—10 cents bedraagt, stijgt wel tot 25 à 30 cents per blik van 18 liter, en de stoombooten van den West-Indischen Maildienst voeren niet zelden het water van elders, van New-York, aan. Het putwater toch, al is het te verkrijgen, is dikwijls bij droge tijden brak. En als na lange tijden van droogte de regen eindelijk valt, zijn het ware waterstroomen, waardoor in enkele uren 9—10 c.M. water valt. Die stortregens werken weder schadelijk, doordien het snel vallende water den grond dichtslaat en elders in bruisende stortvloeden van de heuvelen neerdalend, de bouwaarde wegspoelt, ravijnen erodeert, en het medegevoerde materiaal in de laagte over jonge aanplantingen uitspreidt, die daardoor vernield of beschadigd worden. Verder doet die overvloedige regenval weinig nut voor den bodem, daar het te spoedig wegstroomt naar de zee, of verdwijnt in den bodem als grondwater.

De regenwaarnemingen werden op dit eiland, waar die van zooveel belang moeten zijn, eerst in 1894 aangevangen in Willemstad, terwijl zij vroeger reeds geschiedden te Savonet, een plantage aan de westpunt gelegen bij den Christoffelberg, waar de neerslag veel aanzienlijker is. Van Kol vond uit de gegevens van Willemstad [1]) als gemiddelde telkens van 2 jaren in 1895—96: 571 m.M. regen per jaar, voor 1897—98: 526 m.M., 1899—1900: 377 m.M., en 1901—02: 472 m.M. Als men alleen de buien van meer dan 10 m.M. regen in aanmerking neemt, dan

1) De cijfers vinden wij in het Rapport van den heer Havelaar, boven genoemd pag. 87, geheel gepubliceerd tot 1901. Zie ook de cijfers in de Kol. Verslagen.

vielen er in bovengenoemde jaren resp. 34, 23, 19 en 24 buien. De natste maanden waren: October tot en met Januari, in welk kwartaal in de drie jaren (1895—1902) 73 malen meer dan 10 m.M. regen viel; de droogste maanden waren Maart tot en met Juni, in welken tijd jaarlijks slechts 7 malen zulke buien vielen, of jaarlijks resp. $9^1/_8$ en $^7/_8$. De heer VAN KOL meent, uit enkele gegevens, die tot eenige vergelijking aanleiding geven, hoewel ze niet voldoende zijn, toch niet tot achteruitgang van den regenval in de 19de eeuw te moeten besluiten.

Eigenaardig is het, dat hier zelden donder voorkomt, doch als zich een donderbui ontlast boven het eiland, kan dat vreeselijk zijn. Mist en nevel behooren er eveneens tot zeldzaamheden.

Geven wij ten slotte nog een citaat van den heer H. VAN KOL, over de droogte van het eiland, »de kwaal die Curaçao op zulke vreeselijke wijze teistert". „De droogte doet de velden verdorren, de oogsten verschroeien, en geeft het geheele eiland het uiterlijk eener woestenij, maakt er een schaduwrijk plekje zeldzaam en plantengroei gedurende de lange tijden van droogte nagenoeg een onbereikbaar iets. De sterke passaatwind, die er soms maanden lang aanhoudt, verdrijft de wolken, die nu en dan opstijgen aan den helder blauwen hemel; alles snakt er dan naar regen, doch geen droppel water komt er de dorre aarde lesschen. Uit het oosten aankomende naderen de met water bevrachte wolken het uitgedroogde eiland, doch worden door de heete lucht van den bodem weer naar boven gedreven, om zich wat verder weg in de Caraïbische zee te gaan ontlasten. Terwijl men op Curaçao sedert lange maanden reikhalzend uitzag naar een flinke regenbui, hadden wij op onzen tocht over de Middellandsche Zee van Amerika veel last van ware stortbuiën. Even goed als op Bonaire stierven er in die dagen dieren van gebrek aan voedsel en drinkwater; even goed als daar leden op Curaçao de menschen zwaar door de droogte, die hun aanplant vernielde, hun tuintjes deed verdorren, en waaraan alleen wat divi-divi en cactussen weerstand boden." En de heer VAN KOL vervolgt, „dat zoowel Bonaire als Curaçao, wat den landbouw betreft, alleen kunnen gered worden, wanneer men er in slaagt hun meer water te verschaffen. Gemakkelijk moge dat niet zijn, onmogelijk kan het niet worden genoemd." Hierbij

heeft de schrijver het oog op kunstmatige besproeiing, waardoor de gevallen regen meer economisch wordt aangewend.

Plantengroei. Door het droge klimaat kan de plantengroei er zich niet ontwikkelen tot die beteekenis, welke het tropisch klimaat overigens meestal kenmerkt. De plantengroei ziet er op Curaçao treurig uit. Als de regentijd aanbreekt, wordt de bodem spoedig, zelfs op de hoogste heuveltoppen, met groen bedekt, maar het is niet duurzaam. Dit tijdelijk groen bestaat voor het grootste deel uit grassen en één- of meerjarige kruiden, waaronder windensoorten, die, in gewone tijden onzichtbaar, bij aanhoudenden regen zich zoo ontwikkelen, dat de voor Curaçao typische plant, de cactus, er soms onzichtbaar door wordt. Doch twee à drie weken na het vallen van den laatsten belangrijken regen ziet men dat heerlijk groen verwelken, ten minste op de aan den drogen wind blootgestelde plaatsen. In de valleien, die diep en beschut liggen, blijft het groen nog lang bewaard, als de hellingen des heuvels reeds kaal zijn. De zonnebrand verschroeit de stengels en bladeren, en de felle wind doet ze spoedig verbrokkelen. Doch de planten, eigen aan het droogte-klimaat, de cactussen, blijven bestaan en bedekken geheele uitgestrektheden, alsof ze cultuurplanten waren. Zij behooren tot onderscheidene soorten, en de voornaamste is wel de z.g. „Spaansche Juffer", een Opuntia, welker zonderlinge, doornige stengels, gelijkende op op elkander geplaatste raquetten, tot 2 M. hoog en nog grooter worden, en die vaak in zulke dichte massa's voorkomt, dat geen mensch er zich doorheen kan werken. Op kalkriffen komt deze weinig voor. Verder komt er veel voor een cactus, de z.g. cadoesji, een Cereus, die met zijn kantige, zuilenvormige stengels zich bij hoogen ouderdom tot gedrochtelijke boomen ontwikkelt, welke op grooten afstand op de kale heuveltoppen en ruggen zichtbaar zijn. Zij komen voornamelijk voor langs wegen, waar zij oorspronkelijk zijn geplant of gestekt voor het maken van heggen, en zijn, bij goed onderhoud, ondoordringbaar. De Meloen-cactus komt minder voor en valt weinig in het oog; zij groeit uitsluitend op woeste, droge hellingen, vaak op naakte kalkrots. Typisch voor dat droge klimaat zijn de verschillende Agaves, „pita's" geheeten, die veel gebruikt worden om grensscheidingen

aan te duiden, en aloë's, die nog in evenwijdige reeksen langs de hellingen der heuvels staan, wat er op wijst, dat het overblijfselen zijn van een vroegere cultuur. Verder komen er nog tal van boomen voor, klein van stam, zelden hooger dan 8 voet, de kroon door den wind meer in de breedte dan in de hoogte ontwikkeld. Tot deze behooren de divi-divi, indio en wabi, welke met de cactussen, agave's en aloë's het Curaçaosche plantenlandschap karakteriseeren. Langs de kust strekken zich op onderscheidene plaatsen mangrovebosschen uit.

Aldus de plantenphysionomie van het landschap in de vrije natuur op de meeste plaatsen. De lagere gedeelten hebben een hooger plantenwereld, meer groen. En de z.g. „hofjes" hebben een geheel ander uiterlijk. Hieronder verstaat men die gedeelten van plantages en kleine grondjes, waar een grooter of kleiner aantal boomen gevonden worden. De eigenaar van een grondje van 2 H.A., die daarvan een klein gedeelte met boomen heeft beplant, noemt dit gedeelte zijn „hofje". Op groote plantages hebben de hofjes niet zelden een uitgestrektheid van verscheidene H.A. Die hofjes zijn dan zonder uitzondering aangelegd in een vallei of ravijn, waar de bodem altijd vocht genoeg bezit om den boomgroei te onderhouden. Doch op vele gronden geeft de bodem uit de natuur geen gelegenheid om een hofje aan te leggen, en dan moet men door kunstmatige besproeiing daarvoor zorgen. In die hofjes vindt men vele vruchtboomen der tropische landen: manga's (Mangifera indica), papaya (Carica papaya), mispel of sapatille — sawoe manilla — (Achras sapote), schubappel — sirakaya — (Anona squamosa), zuurzak (Anona muricata), banaan of bacove — pisang, (Musa sapientum), kokospalm (Cocos nucifera), in de droogste gronden de dadelpalm (Phoenix dactilifera). In de hofjes groeien deze boomen tot mooie, hooge exemplaren, die koele schaduw spreiden. Als overblijfsel misschien van verdwenen hofjes komt ook de Tamarinde veel op het eilandje voor, zij het ook niet zoo prachtig als op Java, en blijft hij zich handhaven zelfs in dit droge klimaat. Buiten de vruchtboomen vindt men nog den mahonieboom in de hofjes, waarvan vele meubelen worden vervaardigd. [1])

1) Wij volgden hierbij voornamelijk de studie van den heer RIJKENS.

Historische opmerkingen en bevolking.

Omstreeks het einde der vijftiende eeuw werd Curaçao door de Spanjaarden ontdekt, doch eerst in 1527 officieel door hen in bezit genomen en met Aruba en Bonaire gesteld onder het gezag van den Gouverneur van Coro in Venezuela. Ruim een eeuw lang bleef het eiland in het bezit der Spanjaarden. Omtrent de afkomst van den naam is men in onzekerheid. In oude geographische werken wordt die verschillend geschreven, nl. Quiraçaõ, Corossel, Cerossel, Curazaõ. De Franschen noemden het Corossel, naar een vrucht „zuurzak" geheeten, die er in het wild groeide en van hier naar de Fransche koloniën overgebracht, daar denzelfden naam heeft behouden. De afleidingen van „Cura hazao" van Cura = priester en huzao = braden, naar een priester, die dáár door de oorspronkelijke bewoners, menscheneters, zou zijn gebraden, of van „Curaquirra" d.i. „hij wordt gezond", nl. wie er heen gaat, — zijn gezocht; dat de ontdekker van het eiland „Quirazao" zou geheeten hebben en het eiland naar zich noemde, is evenmin bewezen. Het waarschijnlijkst is, dat de oorspronkelijke bewoners dit eiland reeds een naam hebben gegeven, dien de Spanjaarden op het gehoor overnamen.

De oorspronkelijke bewoners van Curaçao waren Indianen, die door de Spanjaarden zoogenaamd tot het Christendom waren bekeerd, doch overigens aan hun lot werden overgelaten. Zij werden beschreven als een zwak, traag volk, dat zich met zeedieren voedde, zooals de overblijfselen van kreeften, mosselen en oesters, die gevonden werden op plaatsen, waar zij vroeger gewoond hebben, doen vermoeden. Het moet dan een volk zijn geweest als dat in Europa de Kjökkenmöddings deed ontstaan. Onbekend met het ijzer en met de middelen om den grond te bewerken, hielden zij zich meest op in de nabijheid van door de natuur gevormde putten en bronnen, o. a. daar, waar de latere plantages St. Barbara, Ascencion, Hato en St. Jan gevestigd werden. De Spanjaarden bleven ruim een eeuw in het bezit van het eiland, bouwden een dorpje St. Anna aan de baai van dien naam, dwongen de Indianen zich daar te vestigen en er heerendiensten te verrichten, kweekten er eenige vruchten, en voerden het tamme vee als huisdieren in, zoodat bij de komst der Nederlanders dezen hier vonden omstreeks 2000 stuks hoornvee, 750 paarden en meer dan 9000 schapen. Volgens een opgaaf trokken de Spanjaarden jaarlijks van het eiland ± 600 huiden, 500 bereide schapenvellen en een aanzienlijke hoeveelheid verfhout.

Den 29sten Juli 1633 namen de Nederlanders onder BOUDEWIJN HENDRICKS bezit van het eiland, evenals van Aruba en Bonaire. Op Curaçao had de vestiging plaats aan de St. Annabaai, waar Willemstad werd gesticht. Bij de komst der Nederlanders werden er nog ruim 1400 Indianen gevonden, die bij de verovering van het eiland op de Spanjaarden sneuvelden of naar elders vertrokken, en in 1635 bleven er niet meer dan 75 over.

De economische beteekenis van dit eiland voor Nederland bestond voornamelijk in de veilige haven en in de rijke zoutpannen, die zoowel hier als op Bonaire werden gevonden. Daar het zout destijds een artikel was, dat de Nederlanders tijdens den oorlog met Spanje niet gemakkelijk uit Portugal, hetwelk aan Spanje behoorde, konden verkrijgen, was deze bezitting van belang. De overgebleven Indianen werden vervolgens door de Nederlanders te vriend gemaakt, door het geven

der uitdeelingen van rantsoenen in vleesch en brood, en zij vermengden zich weldra geheel met de nieuwe kolonisten, zoodat er thans geen enkele van hen over is. De laatste der onvermengde Indianen werd hier gevonden in het laatst der 18de eeuw; het was toen een stokoud man, die, zegt TEENSTRA, maandelijks op zijn ezel naar de stad reed om rantsoen in brood en vleesch te halen. Daar de Indianen bijna verdwenen waren, werden na den vrede van Munster Negers als werkslaven ingevoerd.

De bevolking op Curaçao nam spoedig sterk toe, toen de beteekenis van dit eiland met zijn veilige haven als handelsplaats bleek. In de nabijheid lagen de Spaansche koloniën op het vasteland van Midden- en Zuid-Amerika, waar het Spaansche monopoliestelsel alle nijverheid verbood en den handel met vreemden eveneens. De Spaansche kolonisten wisten echter in 't geheim hun produkten tegen Europeesche waren te verruilen, ook tegen aangevoerde slaven uit Afrika. Voor dien voordeeligen smokkelhandel was Curaçao bij uitstek gelegen, en daardoor werd de haven van dit eiland een belangrijke handelsplaats. Toen Nederland in 1654 de bezitting in Brazilië moest prijs geven aan Portugal, verlieten onderscheidene Nederlandsche familiën dat land, die zich te Curaçao vestigden. Ook kwamen na 1659, toen de Israelieten uit Portugal verdreven werden, met toestemming der W. I. Compagnie zich velen dezer op Curaçao, waar hun aan het einde van het Schottegat, wijl zij zich niet in de stad mochten vestigen, een plek tot verblijf werd aangewezen, thans nog Jodenkwartier geheeten. Dit exclusivisme ten opzichte der Joden duurde hier echter niet lang, zoodat zij weldra vrij waren zich te vestigen, waar zij wilden.

Curaçao, aldus gunstig gelegen voor den handel, die er zeer bloeide, was daardoor ook onderscheidene malen blootgesteld aan den aanval van vreemde mogendheden, vooral van de Franschen, waarvan het telkens verliezen en herwinnen van het eiland het gevolg was. Van 1807—1816 was het in bezit der Engelschen, doch in 1816 werd het eiland, volgens het verdrag van Parijs, aan Nederland teruggegeven. In 1828 werden deze eilanden met Suriname tot één kolonie vereenigd, doch in 1845 er weer van gescheiden. In 1848 werden op St. Martin de eerste slaven vrijgemaakt, doch eerst in 1863 werd de slavernij voor goed opgeheven. Aan 6958 slaven op Curaçao, 161 op Bonaire, 493 op Aruba, 1138 op St. Eustatius, 730 op Saba en 2254 op St. Martin, in 't geheel dus 11 734 slaven, werd toen vrijheid verleend.

Bevolking. De bevolking der geheele kolonie Curaçao bedroeg op 1 Jan. 1906 54 171 zielen, als volgt verdeeld:

	Bevolking.	Oppervlakte.	Bewoners per K.M.²
Curaçao	31 090	550 K.M.²	57
Aruba	9,541	165 „	58
Bonaire	6 063	335 „	18
St. Martin . . .	3 792	46,80 „	81
St. Eustatius . .	1 499	20,70 „	72
Saba	2 186	12,83 „	170
Totaal . . .	54 171		

De bevolking van Curaçao, hier speciaal het eiland bedoeld, is samengesteld uit onderscheidene elementen, een gevolg van zijn eigenaardige geschiedenis en ligging. De blanke bevolking bestaat uit nakomelingen van allerlei naties en landen. In 1815 woonden er 2780 blanken, 2160 vrije mulatten, 1870 vrije Negers, 690 Mulatten-slaven, 5336 Negerslaven, totaal 12 840 menschen; in 1833: 15 027 inw., waarvan 2602 blanken, 2701 kleurlingen, 3830 vrije Negers en 5894 slaven. In 1862 bedroeg de bevolking totaal 31 800 menschen, waarvan $^1/_3$ slaven. Na dien tijd daalde de bevolking in aantal tot 25 365 in 1885, en steeg vervolgens weder, zij het ook in geringe mate, tot het tegenwoordig getal.

De tegenstelling van het Blanke en Zwarte ras, waarvan de laatsten nog voor een halve eeuw gedeeltelijk slaven waren, is wel verminderd maar nog niet opgeheven. Het gekleurde deel der bevolking staat nog scherp tegenover de Blanken, zegt de heer HAMELBERG, een kenner der bevolking bij uitnemendheid. Als een kleurling maar eenig blank bloed in zijn aderen heeft, is hij er tuk op, zijn minder bevoorrechten rasgenoot den scheldnaam „Neger" naar het hoofd te werpen, hoewel het zelfs moeielijk valt beide te onderscheiden. In den blanke ziet de zwarte nog iets van zijn vroegeren meester, en als zoodanig eerbiedigt hij hem, maar hij minacht den kleurling, die vaak tegen hem wil optreden op een wijze, waartoe hij naar zijn meening niet gerechtigd is, en die alleen aan den blanke toekomt. Doch „gelukkig komen op Curaçao de verschillende gekleurde elementen der bevolking zelden met elkander in botsing, en heeft een rechtvaardig bestuur de gevolgen van den rassenhaat weten te verzachten, ja zal het deze geheel en al kunnen doen ophouden en alle vooroordeelen doen uitwisschen door verstandig beleid. Wel is waar vertegenwoordigen de blanken en kleurlingen het kapitaal en de zwarten de werkkrachten, doch de industrie heeft er nooit zulk een vlucht genomen, dat de klassenstrijd er scherpe verhoudingen behoefde aan te nemen." Aldus de heer VAN KOL.

De Curaçaosche Neger wordt beschreven als te zijn „eenvoudig in leefwijze, gehecht aan zijn geboortegrond, hulpvaardig en gastvrij. In gewone tijden is hij matig, doch op feesten dol op muziek en dans en verre van afkeerig van rum. Daar hij eerlijk is en rechtvaardig, is het aantal diefstallen er gering en zijn moorden er een groote zeldzaamheid. Menschlievend en gedwee, is hij bij goede behandeling zeer werkzaam, leergierig en ook vatbaar voor hoogere ontwikkeling."

De maatschappij van Curaçao is door die vele rassen een gemengde, en vormt weinig een geheel. Zij is niet verdeeld in standen, zooals in Europa en elders, doch de meest gegoede ingezetenen vormen op zich zelf staande kringen, en bij verbetering van positie gaat men er over tot een hoogeren kring. Tusschen die kringen bestaat een zekere naijver, afgunst en vijandigheid, en niet licht zal iemand in een kring komen, waarin hij niet behoort. Ten opzichte van vreemdelingen is het anders. De gastvrijheid der Curaçaonaars is spreekwoordelijk, en wordt soms wel wat ver gedreven, zoodat zij geëxploiteerd wordt door niet vertrouwbare vreemdelingen.

Wat de taal betreft is Curaçao een uiterst polyglottische kolonie, waar verschillende talen gesproken worden en in den handel de Engelsche en Spaansche taal het meest in gebruik zijn. Alle ingezetenen van den beschaafden stand

spreken op zijn minst drie talen: Spaansch, Engelsch en Nederlandsch, terwijl het Fransch en het Duitsch ook niet onbekend zijn. Het Bestuur der kolonie en de Nederlanders gebruiken het Nederlandsch als voertuig der gedachten, in de Protestantsche kerk wordt alleen in die taal gepredikt doch in de R.K. kerken geschiedt dat alleen op Zondag en heilige feestdagen ten behoeve van ambtenaren van de land- en zeemacht, doch overigens in het Papiamentoe. In de Israëlitische kerken geschiedt de dienst in het Spaansch en het Engelsch en op nationale gedenkdagen in het in het Nederlandsch. In den familiekring wordt er echter weinig Nederlandsch gesproken, en vreemdelingen, hier gevestigd, spreken hun eigen taal.

De eigenlijke volkstaal, die men meest hoort, zoowel in de salons van den aanzienlijken Curaçaonaar als in de huizen der mindere kringen, is het z.g. Papiamentoe (van het werkwoord papiar = spreken), een taal uit Hollandsche, Spaansche en Indiaansche woorden samengesteld. Het Papiamentoe heeft een bijzonder taaleigen, verkortingen en samensmeltingen, waarbij vooral op de accentuatie dient te worden gelet, die een woord niet zelden een bijzondere beteekenis geeft. Er zijn twee soorten van Papiamentoe, nl. het Hollandsche en het Spaansche Papiamentoe. Het eerste, wemelend van Nederlandsche woorden, wordt gesproken aan de „Otra Banda" of Spaansche zijde der haven; het tweede, waarin het Spaansch de hoofdrol vervult, in de stadsdistricten tot aan Oostpunt, het z.g. „Banda Ariba" van het eiland. Een eigen letterkunde bezit het Papiamentoe niet, eenige godsdienstige schoolboekjes uitgezonderd. Bij het godsdienstonderwijs voor de lagere klasse, die ongeveer $^7/_8$ der geheele bevolking inneemt, is de R.K. geestelijkheid wel verplicht het Papiamentoe te handhaven.

Bronnen van bestaan. Economische toestanden op Curaçao.

De West-Indische eilanden hebben in economisch opzicht een merkwaardige ligging. Evenals de Nederlandsch Oost-Indische bezittingen liggen zij in een middelzee, die eigenlijk twee werelddeelen scheidt: Zuid- en Noord-Amerika. Doch de West-Indische eilanden zijn meer versnipperd dan die van het Oosten. De ligging verleende hen een beteekenis om de bemiddeling tusschen N. en Z., O. en W. tot stand te brengen. Van die vele eilanden trachtten onderscheidene zeevarende natiën er een of meer in bezit te verkrijgen, om daar een vast punt te bezitten, vanwaar handel op de naburige vastelanden kon worden gedreven. Hoewel deze eilanden zelf ook door den landbouw veel geleverd hebben in vroegere tijden, vooral katoen en suiker, is deze opbrengst voor den wereldhandel toch niet te vergelijken met die van den Oost-Indischen Archipel, en in den nieuwen tijd is de beteekenis der opbrengsten van West-Indië achteruitgegaan, door het afschaffen der slavernij. De oorspronkelijke bewoners, de Indianen, zijn meest te gronde gegaan, en de vrijgelaten slaven hebben niet de gewenschte arbeidskracht geleverd. Voor den handel echter hebben onderscheidene eilanden nog beteekenis door hun ligging en goede havens.

Bepalen wij ons thans nader tot de economische toestanden op het eiland Curaçao.

De grond op Curaçao is meest particulier eigendom, een kleiner, niet on-

aanzienlijk deel, behoort aan het Gouvernement. De particuliere gronden behooren meest tot de z.g. plantages. Zulk een plantage bestaat in den regel uit een groot, vierkant huis zonder verdieping, dat men langs een trap en hooge stoep bereikt. Rechts en links van de binnengalerij vindt men woon- en slaapkamers en verder een keuken. Door de veelheid der vertrekken kan men op elk uur van den dag een koel plekje uitzoeken, terwijl de eigenaar van de galerij uitzicht heeft op de stallen en op de hutten, waarin de arbeiders wonen. Het geheel is door een terras omgeven en door een muur omringd. Op het erf vindt men een of meer putten, onder de woning] vaak de reservoirs voor het regenwater, dat van het dak afvloeit en bewaard wordt als drinkwater. Een fraaie poort aan den ingang, een brug en een voorhof met zuilengalerij, voor feesten bestemd, waren vroeger meer algemeen, doch zijn thans uitzondering geworden. De plantage-eigenaren wonen tegenwoordig meest in de stad, en dezen bemoeien zich niet veel meer met hun bedrijf, dan dat zij een paar malen in de week er heen gaan, om te zien, wat er gebeurt, en met den Neger-opzichter te bespreken, wat er geschieden moet. Van de plantagegronden wordt weinig aan kleine landbouwers in gebruik afgestaan, en ook het Gouvernement geeft aan de Negers meestal slechts kleine stukjes van $^1/_2$ a 1 H.A. in gebruik. Daardoor is er geen kleine landbouwersstand, maar naast de groote plantagehouders zijn er slechts arbeiders, die alleen zooveel grond hebben, als voor hun bestaan noodig is. Die toestand te behouden achten de plantagebezitters gewenscht, omdat zij daardoor beter arbeiders kunnen bekomen, doch is niet in het belang van de meesten der bevolking.

Uit de beschrijving, die wij van de natuurlijke gesteldheid van het eiland Curaçao gaven, valt reeds af te leiden, dat landbouw en veeteelt geen belangrijke bron van bestaan kunnen vormen. Jaren lang kon de landbouw alleen aan den ijverigen, volhardenden en met veel geduld toegerusten landbouwer een karig bestaan verschaffen. In vroeger tijd, toen de slaven de goedkoope werkkracht leverden, bracht de landbouw aan de plantagehouders iets meer op, als de droogte den oogst niet deed mislukken. De landbouw bestond toen hoofdzakelijk in de teelt van maïs, pinda's (olienoten of grondnoten) en boonen. De maïs was het hoofdvoedsel der buitenbevolking en werd op alle plantages op groote schaal verbouwd, doch van uitvoer was geen sprake. Pinda's werden op bijna alle plantages, tuintjes en savannen verbouwd en naar New-York verzonden. Doch de groote aanvoer van grondnoten uit Afrika heeft de prijs doen dalen, waardoor dit produkt geen voordeel meer oplevert. De boonen werden evenmin uitgevoerd, maar door de buitenlieden op het eiland gegeten. Ook op de aloëteelt hebben enkelen zich vroeger toegelegd, om aloëhars te leveren, doch ook deze hield op met den aanvoer van elders. De veeteelt bestond vroeger in de teelt van runderen, geiten, schapen, paarden en ezels. Alleen ezels werden van tijd tot tijd uitgevoerd, paarden werden voor eigen gebruik gefokt en het slachtvee voor verbruik verkocht. Doch langdurige droogte met gebrek aan drinkwater deed niet zelden onder het vee ziekten en sterfte ontstaan. De schapenteelt, die door invoering van eenige merino's wol leverde, is verminderd in den tijd van den achteruitgang der wolprijzen.

De landbouw houdt zich tegenwoordig op Curaçao bezig met de teelt van

maïs (echte maïs, Zea Maïs, slechts zelden, meest Sorghum), boonen, pinda's en rankvruchten. Hier en daar werden eenige H.A. met paragras beplant en proeven met Johnson-gras werden genomen, die gelukten. Een der voordeeligste vruchtboomen is de mispelboom; de Curaçaosche mispel is bekend en gezocht op de Antillen. Brazilie-boomen werden in bijna alle tuinen aangetroffen, bij eenige dikte tegen ± 50 gulden per ton verkocht en naar New-York gezonden, om tot verfstof te worden gebruikt. Doch ook dit is opgehouden.

De belangrijkste cultuur, hoewel die nauwelijks aldus mag worden genoemd, is die der divi-divi. Divi-divi is een kleine boom tot de familie der vlinderbloemigen behoorend, welker glanzende, donkerbruine peulen rijk zijn aan looizuur. De prijs der divi-divi is vrij vast en bedraagt ± ƒ 90.– per ton. De zorg voor dezen boom is echter nog onvoldoende, de verbreiding er van geschiedt meest nog door de geiten, die de peulen eten, en het onverteerbare zaad in den mest achterlaten. Door beter zorg en deskundige behandeling der divi-divi zou deze meer kunnen opleveren.

Om den landbouw op dit eiland en op de andere tot bloei te kunnen brengen zou er kunstmatige besproeiing noodig zijn, door het water in vergaarkommen te bewaren voor het wegvloeien en economisch te verdeelen. Dit kan alleen met vrucht geschieden bij den grooten landbouw; de kleine landbouwers, die nog daarenboven met de minst gunstige terreinen genoegen moeten nemen, kunnen zich zelf niet helpen en zijn aangewezen op regeeringshulp.

In de laatste jaren is men er op Curaçao toe gekomen bevloeiingsputten aan te leggen. Dergelijke putten zijn alle grondwaterputten, waarop meestal Amerikaansche windmolens zijn geplaatst om het water op te voeren in kleine, gemetselde reservoirs, welke overloopen, of waaruit het water meestal door ijzeren pijpleidingen geleid wordt naar het te bevloeien land. Door den steeds krachtig waaienden wind (zie pag. 566) kan dat vrij geregeld geschieden. Behalve deze kunstmatig aangelegde putten worden ook hier en daar zoogenaamde watergaten aangetroffen, natuurlijke of gegraven verdiepingen in den bodem, al of niet bemetseld, waar men door de groote diepte er in slaagt lang water te behouden voor het vee enz.

Wij geven hier een overzicht van den veestapel der eilanden van de kolonie.

Veestapel der kolonie Curaçao in 1905.

Eilanden.	Paarden.	Ezels.	Muildieren.	Runderen.	Geiten.	Schapen.	Varkens.
Curaçao	187	1883	118	1249	25086	10085	665
Aruba	108	1050	14	38	11430	7810	1525
Bonaire.	115	1702	10	233	16340	2525	642
St. Martin.	280	11	23	1307	600	1298	680
St. Eustatius.	81	215	4	582	901	306	197
Saba	20	—	—	163	293	246	281

Op het droge Curaçao vormen geiten en schapen hoofdzakelijk den veestapel.

Wij wezen er reeds op (zie pag. 571), dat handel en scheepvaart Curaçao, met de gunstig gelegen en veilige haven, tot groote welvaart hebben gebracht. Aanvankelijk bepaalde zich die handel hoofdzakelijk tot sluikhandel, zoowel op den vasten wal, waar Spanje door de strenge monopolie-bepalingen ten opzichte van zijn koloniën daartoe aanleiding gaf en die voordeelig maakte, als op de omliggende eilanden. Die handel werd meerendeels met schoeners en kleine vaartuigen gedreven, waarbij de schippers tevens de handelaars waren, en deze schepen vormden de eigen koloniale vloot. Ook werd er handel in slaven gedreven, welke bij duizenden van hier naar de vaste kust werden vervoerd. Die voordeelen gingen grootendeels verloren, toen in 1764 de Spanjaarden de gemeenschap met hun koloniën door een pakketvaart gingen openen. De slavenhandel hield in 1778 op, toen het laatste slavenschip hier aankwam. Nog bloeide de handel op Curaçao in den oorlog tusschen Engeland en Frankrijk, toen dit land zich aansloot bij de Noord-Amerikanen in hun opstand tegen het moederland (1773—1784), zoodat Curaçao het grootste pakhuis en de stapelplaats der goederen van alle hier handeldrijvende natiën werd. Omstreeks 1780 had de handel zijn hoogsten bloei bereikt, toen de haven dikwijls zoo vol was, dat het laatst binnenkomende schip in den mond moest ankeren, en er eens op één dag 53 groote, rijk geladen schepen met convooi naar het moederland vertrokken, die ladingen Europeesche waren terugbrachten. Doch ook deze bloei was tijdelijk, uit abnormale staatkundige verhoudingen voortgekomen, en nam weer af na den vrede van Versailles, 1783. Toen de onafhankelijkheid der Spaansche koloniën van 1818—1826 bevochten werd, schijnen de op Curaçao ingevoerde bepalingen den handel zeer te hebben belemmerd, zoodat hij zich verplaatste naar het Deensche eiland St. Thomas, dat weldra een belangrijke stapelplaats werd, niet alleen voor de West-Indische eilanden, doch ook voor het vasteland van Zuid-Amerika. In 1836 schreef TEENSTRA, dat de handel van Curaçao geheel verloopen was, en sedert 1795 werd het eiland zoozeer van Nederland vervreemd, dat er jaarlijks slechts één kleine brik uit het moederland aankwam. „Men vindt er nu (1836) niets dan een centenhandel van levensmiddelen voor eigen consumptie." De uitvoer was gering en bestond enkel uit huiden, eenig slecht vee, oranjeschillen en zout. De vrijzinnige bepalingen, die allengs voor het verkeer op Curaçao werden vastgesteld, deden den handel er wel verbeteren maar niet terugkeeren als vroeger. Eerst veel later, toen Curaçao in rechtstreeksche betrekking kwam met Europa, en met zeilschepen uit Engeland en Hamburg waren ontving, die in Zuid-Amerika werden afgezet, ging het weer vooruit.

Curaçao heet nog een vrijhaven, hoewel er een recht van invoer wordt geheven, „patentrecht" genoemd. De handel en scheepvaart zijn er afwisselend in beteekenis. De meeste landen en steden in Centraal Amerika, die voor enkele jaren zich op Curaçao voorzagen van koopmanschappen en levensmiddelen, als tarwemeel enz., zijn in onmiddellijke verbinding gekomen met Europa en de Vereenigde Staten van N.A. Daarbij kwam nog de vijandelijke houding der elkander opvolgende regeeringen van Venezuela, het belangrijkste handelsland voor Curaçao, waar de beide havens tegenover Curaçao vaak voor buitenlandschen handel werden gesloten; terwijl Coro en Maracaibo niet dan langs een omweg over Porto Cabello waren

te bereiken, en daarenboven een additioneel recht van 30% op den invoer uit de Antillen den handel drukte. Daardoor werd het verkeer zeer belemmerd. Terwijl van 1892—94 jaarlijks de scheepvaart een inhoud van 1210 ton (à 1000 M³) aanvoerde, bedroeg die van 1899—1901: 1047 ton. Na 1901 schijnt er weer een eenigszins betere toestand te zijn aangebroken.

In 1903 bedroeg de totale waarde van den invoer voor Curaçao *f* 2 939 088, in 1904: *f* 2 719 440, in 1905: *f* 3 196 113, zoodat er een geringe progressie valt waar te nemen.

De scheepvaart heeft plaats op de volgende gewesten. Er kwamen in 1904 aan uit Europeesche havens 61 schepen (286 000 M³.), uit Noord-Amerikaansche havens 62 schepen (207 000 M³.), uit Zuid-Amerikaansche havens 540 schepen (866 000 M³.) en uit de Ned. West-Indische havens 613 schepen (21 000 M³) inhoud. Verder kwamen er nog 74 schepen uit de overige Antillen in de haven (193 000 M³), wat voor 1904 een scheepvaartverkeer (inkomst alleen) van 1367 schepen en 1 660 000 M³ geeft voor de haven van Curaçao. In 1905 bedroeg dat totaal 1344 schepen en 1 672 591 M³, in 1895: 1309 schepen en 1 398 000 M³.

De scheepvaart van Curaçao is in de laatste 30 jaren iets toegenomen. Doch dit is geen koloniale scheepvaart, zooals vroeger. Destijds bestonden hier ook wel geen eigenlijke reederijen, maar de meeste schoeners hadden den eigenaar tot kapitein, die tegelijkertijd handel dreef. Door het in de vaart komen van stoomschepen in deze wateren is de eigen koloniale scheepvaart afgenomen, evenals elders. Doch daar is voor in de plaats gekomen een meer geregeld verkeer, en dientengevolge heeft de handelsstand de concurrentie sterker te voeren. Vroeger waren er slechts enkele huizen, die in onmiddellijke betrekking stonden met N. Amerika en Europa, thans is dat aantal aanzienlijker.

Zal de opening van het kanaal van Suez voor de haven van Curaçao van groote beteekenis worden? Wij gelooven niet, dat daarvan veel te verwachten zal zijn, doordien St. Thomas wellicht de voorkeur zal blijven genieten, omdat men daar goed drinkwater heeft en de steenkolen even goedkoop kan verkrijgen.

Van de verdere bronnen van bestaan noemen wij nog de visscherij. Deze tak van bedrijf wordt, hoewel er visch in overvloed is, nog te zeer verwaarloosd. Visscherij geeft hen, die er zich mede bezighouden, goede verdienste, doch zij kan veel worden uitgebreid. Ook de sponsvisscherij heeft hier een goed gebied.

Ook het winnen van zout heeft hier nog plaats. Echter is het bedrijf technisch slecht, zoodat, terwijl het zout het beste kon zijn, dit nu nog op verre na het geval niet is.

In 1874 werden hier phosphaatlagen ontdekt op de plantage Santa Barbara. Deze werden in 1875 het eigendom van JOHN GODDEN, die de verplichting op zich nam jaarlijks een minimum van 2000 ton phosphaat uit te voeren, waarbij de bepaling was opgenomen, dat het in een jaar te veel uitgevoerde in mindering kon gebracht worden van volgende jaren. Spoedig werd van deze stof, die als voor het grijpen lag, en waarvan elke ton *f* 50—*f* 60 winst opleverde, zooveel uitgevoerd, dat tot 1945 de eigenaar niet meer behoeft uit te voeren om aan zijn verplichtingen te voldoen. In 1895 is de uitvoer, die 3345 ton bedroeg, welke *f* 3389 rechten opleverde aan het Gouvernement, gestaakt, en thans liggen

die mijnen stil, door de willekeur van den eigenaar. Het zou ons te ver voeren die quaestie nader te bespreken (Zie VAN KOL l. c. 331. — MOLENGRAAFF, Vragen v. d. Dag 1892 pag. 673). Thans is een wetsontwerp in behandeling om hieraan een eind te maken.

Nederzettingen. Willemstad.

De hoofdplaats en eenige stad van Curaçao is Willemstad, waarschijnlijk genoemd naar Prins Willem II, die overleed, toen de muur om deze nederzetting voltooid werd. Willemstad ligt in het Z.O. aan de St. Anna-baai, de smalle toegang tot het Schottegat. De uitgang van de haven met twee vroeger sterke, thans verouderde, forten is niet meer dan 100 M. breed doch wel 15 M. diep, zoodat zeer groote schepen er met gemak binnen kunnen loopen. Verder landinwaarts verbreedt zich deze ingang tot ± 150 M. en behoudt een diepte van 10—15 vadem. Zoo biedt zij over een lengte van ongeveer 20 minuten gaans bijna overal aan schepen de gelegenheid, om vlak tegen den wal te meeren. Vervolgens wordt de ingang weer nauwer en loopt uit in een groot bassin, het Schottegat, dat ± drie uren gaans omtrek heeft en wel 300 zeeschepen kan bergen.

Aan weerskanten van de haven strekt zich de stad uit met ruim 14 000 inw. Aan den rechterkant ligt het eigenlijke Willemstad, door de eerste kolonisten gesticht, aan den overkant Otrabanda, de Spaansche zijde, en verder achterwaarts liggen de stadsgedeelten Pietermaai en Scharloo.

In het eigenlijke Willemstad vindt men de voornaamste Gouvernementsgebouwen en de woning van den Gouverneur. Onder de poorten van het Gouvernementsgebouw door komt men op een binnenplein, het „fort Amsterdam" genoemd, waar op den achtergrond de Prot. kerk verrijst en de Gouvernements-secretarie met aan weerszijden officierswoningen. Naast het Gouvernementsgebouw vindt men de kazerne voor ± 180 manschappen. Dit gedeelte wordt door een zwaren, gekanteelden muur beschermd tegen de aanrollende zee. De groote handelswijk wordt gevormd door de Breedestraat, Prinsestraat en Keukenstraat, welke een geheel vormen, gewoonlijk „Punda" geheeten, met groote winkels, die alle bijna „warenhuizen" kunnen heeten, waar vroeger de Venezuelanen meest koopers waren. Voorbij de handelswijk komt men aan het Stadhuis, met een ruim plein er voor. Op een dorre klip, waar voor tien jaren nog geen grasprietje groeide, heeft de damesclub „Entre-nous" een tuin met weelderig groen aangelegd, met een muziekkiosk; thans wordt die Wilhelmina Park geheeten. Het kerkgebouw der Ned. Portug. Israelietische gemeente, aan een andere straat in de nabijheid, is een ernstig gebouw, welks drie gevels den omtrek beheerschen.

Het rijke kwartier der stad is de wijk Scharloo, het kleinste der stadsdeelen, grootendeels bewoond door Israëlietische kooplieden, met schoone gebouwen. Op den achtergrond van het plein Concordia verrijst de berg Altena, die een schoon panaroma geeft over de stad van het eene einde tot het andere, zooals die is doorsneden van haven en Waaigat. De berg is bebouwd met prachtige huizen; hier hebben ook Katholieken en Israelieten hun begraafplaatsen aangelegd. Het gedeelte der stad, dat aan de Westzijde der haven is aangelegd, heet Otrabanda of Spaansche zijde, waar vele fraaie woningen, hospitalen

en kerken worden aangetroffen. Een schipbrug verbindt dit deel met Willemstad.

Bij het binnenkomen van de haven, met het Waterfort, in 1827 rechts gebouwd, en het Riffort, links gelegen, doet Willemstad sterk denken aan een oud-Hollandsche stad, aan sommige deelen van Utrecht of Dordrecht, zegt VAN KOL. De nette huizen, ietwat plomp en massief gebouwd, worden keurig onderhouden. Doch van riolen is in deze dichtbevolkte stad geen sprake, en de fecaliën worden eenvoudig in tonnen naar het Waaigat gebracht, waaruit zij bij eb naar zee drijven, terwijl de wind er de voornaamste straatreiniger is, en de zonnestralen het meest voor ontsmetting zorgen. Boomgroei wordt er, het genoemd Wilhelmina-park uitgezonderd, gemist, en de witte huizen weerkaatsen het zonnelicht in volle kracht en met verblindende intensiteit.

II. HET EILAND ARUBA.

Wij zijn in de beschrijving van het hoofdeiland der kolonie iets uitvoeriger geweest. Voor de andere eilanden moeten wij ons tot enkele mededeelingen bepalen. Klimaat en bodem hebben op de Eilanden beneden den Wind veel overeenkomst.

Op een afstand van 14 Geogr. M. ten W. van Curaçao ligt het eiland A r u b a. De naam wordt op oude kaarten en geschriften „Oruba" en „Orua" geheeten, volgens sommigen afgeleid van „Ora abo" d.i. „goud-gisting", volgens anderen van het Sp. ora (aurum) = goud, terwijl het ook verklaard is als een Guaranisch woord, dat „begeleidster" beteekent. (Zie: Egli, Nomina Geographica, 2de dr. pag. 227).

Aruba, met een oppervlakte van 165 K.M.^{2} (27,1 K.M. lang en 9,5 K.M. breed), telt 9541 inwoners. Het eiland strekt zich in de lengte uit van Z.O. naar N.W. en bestaat grootendeels uit laagland, met een rug, die op zijn meest 183 M. hoog is, in het Z.W. Hoofdzakelijk is het eiland opgebouwd uit kwartsdioriet en diabaas, met quartaire formatie in het Z.O., aan den Z.W. kant omgeven door een zoom van rifkalk van jonge formatie. Evenals op Curaçao is de regenval er gering, en hoewel midden in zee heeft het een droog klimaat. Voor landbouw is het eiland weinig geschikt; alleen de a l o ë t e e l t heeft er belang. De bodem levert g o u d, en men vindt er p h o s p h a a t-mijnen te Sero Colerado, die geëxploiteerd worden door de Aruba-phosphaat-maatschappij. De uitvoer van Aruba bestaat hoofdzakelijk uit g o u d (in 1905 voor *f* 201 111), p h o s p h o r-z u r e k a l k (*f* 104 000), a l o ë h a r s (*f* 21 200) en d i v i-d i v i (*f* 5885). Er kwamen aan 400 schepen, met 59 000 ton inhoud.

De bevolking van Aruba is meest Katholiek, en zij vertoont nog duidelijk de sporen van vermenging der Caraïbische oorspronkelijke bewoners met blanken; het negerbloed is er minder en komt alleen onder de geringere standen voor. Men spreekt er het papiamento. De hoofdplaats is O r a n j e s t a d; het armelijk dorp, dat dien naam draagt, bestaat uit kleine steenen huizen en armoedige strooohutten.

III. HET EILAND BONAIRE.

Bonaire, met een oppervlakte van 335 K.M.² (± 1/10 van Friesland) en 6063 inw., ligt ruim 50 K.M. ten O. van Curaçao en strekt zich uit in een richting N.W.—Z.O. (33,5 K.M. lang en 5,5 K.M. breed), evenals de reeds behandelde eilanden. Het westelijk gedeelte is bergachtig en herinnert iets aan het Zevengebergte; de hoogste top, de Brandaris, is 254 M.; het oostelijk gedeelte is laag en vlak, nauwelijks boven den oceaan uitkomend. De bodem bestaat in het N.W. uit glimmerporphyriet en diabaas, in het Z.O. uit jonge koraalkalk en alluvium, terwijl in het midden de Krijtformatie en Quartair voorkomen. Aan de kust vindt men, evenals op Curaçao, onderscheidene afgesloten zeebekkens. Aan de zuid- en westkust vindt men goede ankerplaatsen, aan den noordkant niet.

Het westelijk gedeelte van het eiland is vrij waardeloos voor den landbouw; een oppervlakte van 50 000 H.A. behoort hier aan een enkelen eigenaar, die het voor *f* 40 000 kocht en nu bijna ongebruikt laat liggen, een landschap, waar geiten, ezels en paarden vrij rondloopen, een weinig zout wordt gewonnen enz. Het oostelijk gedeelte is in handen van groote bezitters, en alleen het midden is nog Gouvernementsgrond, waar kleine landbouw wordt uitgeoefend. Het geheele eiland was vroeger een plantage van het Gouvernement, door slaven bewerkt, waar geen particuliere eigendom bestond, en waar alleen na bekomen vergunning zich bewoners mochten vestigen. In 1863 telde men er 700 slaven. Na de opheffing der slavernij werden de domeingronden grootendeels in groote kavels verkocht tegen *f* 4—*f* 11 per H.A.; de voormalige slaven en onvermogenden konden daardoor hier geen eigendom verwerven.

Vroeger werd er cochenille, aloë en campêchehout geteeld door het Gouvernement, en er werd zout gewonnen en vee geteeld. Het eiland was toen ook een verbanningsplaats voor te Curaçao veroordeelde slaven. De opbrengst was echter gering. Onderscheidene fiscale maatregelen hebben ook na den overgang van het eiland in particulieren eigendom de opkomst lang belet. Het levert nog eenig zout, dat niet economisch gewonnen wordt, divi-divi, verfhout, geiten, schapen, ezels. Doch de welvaart is gering, en de handel onbelangrijk. In 1905 kwamen aan 502 schepen met 37 000 M³ inhoud. De uitvoer bestaat hoofdzakelijk in divi-divi (in 1905 voor *f* 35 700), zout (voor *f* 35 300), houtskolen (voor *f* 9700), mest (voor *f* 9000). De hoofdplaats Kralendijk, d. i. koraal-wal, met een goede reede, ziet er even armelijk uit als Oranjestad op Aruba.

DE EILANDEN BOVEN DEN WIND.

De noordelijkste bezittingen in West-Indië zijn de kleine eilandjes St. Martin, St. Eustatius en Saba; zij behooren tot de „Eilanden Boven den Wind." Terwijl Suriname ligt op 6° N.Br., Curaçao op 12° N.Br., liggen de laatstgenoemde op 18° N.Br. Het grootste dezer eilanden is St. Martin, 46,80 K.M. en 3792 bew., daarop volgen St. Eustatius met 20,70 K.M.² en 1499 bew. en Saba met 12,83 K.M.² oppervlakte en 2186 bew. (op 1 Jan. 1906). Het zijn kleine rots-

blokken in den Oceaan, de Nederlandsche te zamen niet meer dan $^1/_{17}$ van de oppervlakte der provincie Utrecht uitmakend. De drie Nederlandsche eilandjes liggen als in een klaverblad, en zoo dicht bij elkander, dat van het eene de twee overige eilanden gezien kunnen worden.

De Eilanden Boven den Wind rusten op een onderzeeschen drempel, die in een boog met de convexe zijde naar het N.O. de Caraïbische zee van den Atlantischen Oceaan scheidt. Deze smalle rug tusschen twee diepe inzinkingen in de aardkorst vormt een onvaste aardzone, die dan ook herhaaldelijk door aardbevingen en vulkanische uitbarstingen geteisterd wordt. De kernen van vele eilanden zijn van vulkanischen oorsprong terwijl er nog werkende vulkanen worden gevonden. De Nederlandsche eilandjes liggen op de N.O. zijde van den onderzeeschen rug, waar die ombuigt naar het W. Werkzame vulkanen vindt men op de Nederlandsche eilanden niet, doch ook zij zijn gedeeltelijk uit vulkanische gesteenten opgebouwd, en aardbevingen doen zich hier van tijd tot tijd meer óf minder hevig gevoelen. St. Martin is geologisch de oudste dezer eilandjes; het bestaat hoofdzakelijk uit kwarts-glimmer-dioriet, Saba uit andesiet, en St. Eustatius uit vulkanische tuffen en augiet-andesiet.

Deze eilanden liggen wel binnen de grens van de heete luchtstreek, doch naderen dicht den keerkring. Daardoor is de jaarlijksche temperatuurschommeling grooter dan op Curaçao en in Suriname (Zie pag. 527). St. Thomas heeft een gemiddelde temperatuur van 26,7° C. met 28,3° C. in de warmste maanden (Aug.—Sept.) en 25,2° C. in de koudste maand (Febr.) De heerschende windrichting heeft weinig wijziging in den loop der jaargetijden. Het geheele jaar door waait hier vrij regelmatig de N.O. passaat, die in Juli meer oostelijk wordt. De West-Indische eilanden liggen in een baan, welke hier veelvuldig door cyklonen wordt gevolgd, als zij van ongeveer 10° N.Br. komend een W.N.W. richting volgen over de Noordelijke Kleine Antillen, en op 29 à 30° N.Br. hun koers ombuigen naar het N.O. en over de Z.O. staten der Vereenigde Staten v. N.A. en over den Golfstroom naar het N.O. gaan. De beruchte West-Indische cyklonen, die voor 88% in de maanden Aug., Sept. en October voorkomen, treffen meest de N.O. eilanden, en de Nederlandsche zijn er dus vooral aan blootgesteld. De vreeselijke en zware verwoesting veroorzakende cyklonen komen gelukkig zelden voor; op St. Thomas in $1^1/_2$ eeuw 7 maal.

In geheel West-Indië zijn Februari en Maart de droogste maanden, terwijl een dubbele regentijd bestaat in Mei en in October, en ook in Januari veel regen valt. Op Barbados, dat in dezelfde omstandigheden verkeert, is Maart de droogste en October de regenrijkste maand.

De regenval te Philipsberg, op het Z. van St. Martin, bedroeg van 1879 tot 1901 van 595 tot 1462 m.M. per jaar; meest meer dan 1000 m.M. en gemiddeld in die jaren 1084 m.M.

IV. HET EILAND ST. MAARTEN (ST. MARTIN).

Het noordelijkste der drie eilanden is St. Maarten, of, gelijk men veelal naar den Franschen naam zegt, St. Martin, dat een gezamenlijke bezitting is van Nederland en Frankrijk. Het kleinste zuidelijke gedeelte behoort aan Nederland, het grootste noordelijk gedeelte aan Frankrijk. Het schijnt, dat dit eiland onbewoond was, en toen in 1627 de Engelschen en Franschen van St. Christopher door de Spanjaarden verdreven waren, zetten zij onder den naam van „boekaniers" (boucaniers, oorspr. de naam der eerste Fransche kolonisten op St. Domingo, van „boucan", de West-Ind. naam voor gevlochten horde, waarop vleesch wordt gebraden, als ook de plaats waar die horde staat, verder: een Amerikaansche strooper, wilddief), zich hier neder en werden als zeeschuimers berucht. In 1636 waren eenige kooplieden van Vlissingen onder aanvoering van zekeren VAN REE op St. Eustatius gekomen en dreven van daar een kleinen handel met deze boekaniers, tot zij in 1637 zich aan de zuidzijde van St. Martin vestigden. In 1640 werden dezen, evenals de Franschen, verdreven door de Spanjaarden, doch de laatsten verlieten het eiland weder in 1641, na vooraf de aanwezige forten en regenbakken te hebben vernield. Vier Franschen, vijf Nederlanders en een Mulat hadden zich in de bosschen verscholen en namen nu bezit van het eiland; zij wisten bericht te zenden naar den gouverneur van St. Eustatius, die het eiland in bezit liet nemen voor de Nederlanders. Doch de Franschen van St. Christopher meenden evenzeer tot bezit gerechtigd te zijn, omdat onder de achtergeblevenen ook vier Franschen waren. Na eenigen strijd over het bezit tusschen Nederlanders en Franschen werd een tractaat van verdeeling tusschen beide gesloten, en sedert bleven beide natiën de bezitters van het eiland.

St. Martin, met een driehoekige gedaante, is een heuvel- en bergachtig eiland, welks bergen zich tot de zee uitstrekken, waarin zij steil afdalen, en die ongeveer $^2/_3$ van het eiland in beslag nemen. De hoogste top de Mt. Paradise, 412 M. ligt in het Fransche gedeelte, de Centry Hill in het Nederlandsche is slechts half zoo hoog. Tusschen de bergen vindt men vruchtbare valleien, terwijl ook de heuvelhellingen met goede teelaarde overdekt zijn.

Rivieren vindt men op het eiland niet, maar wel vele beken, welke evenals vele bronnen brak zijn, uitgezonderd die welke van de toppen der bergen komen, en goed water geven.

De bevolking van St. Martin bestaat uit blanken, kleurlingen en negers, de laatsten het talrijkst. In 1816 bestond de bevolking uit 9000 zielen: 1000 blanken, 1000 kleurlingen en 7000 slaven. In dien tijd was de landbouw de hoofdbron van bestaan en vooral de teelt van suikerriet. In 1829 bestonden in het Nederlandsche gedeelte nog 13 suikerplantages. In 1816 leverde het eiland op 14 000 000 ponden suiker. Na het orkaanjaar 1819 nam de opbrengst af, en de opheffing der slavernij in 1863 heeft de suikercultuur bijna geheel te gronde doen gaan. De groote plantages zijn door schulden gedrukt, en aan den kleinen landbouw wordt bijna niet gedaan. De veeteelt is er betrekkelijk nog al van belang. Men vindt er 1380 runderen, 248 paarden, 1300 schapen, 600 geiten en ongeveer even zooveel varkens. Boter wordt er nog op kleine schaal uitgevoerd naar Guadaloupe.

De hoofdbron van bestaan voor de mingegoede bevolking op St. Martin is de zoutbereiding. De welvaart is er afhankelijk van het meer of minder slagen der zoutpannen. De natuur vormde aan de kusten zoutpannen van meer dan 200 H.A. oppervlakte. Evenwel de oogsten zijn zeer afwisselend tengevolge van het binnendringen van het regenwater en het doorsijpelen van zeewater door den poreuzen bodem, daar alle zoutpannen ver beneden de oppervlakte der zee gelegen zijn. De zoutwinning geschiedt hier nog op de meest primitieve wijze, door de pannen vol zeewater te doen loopen en dit te laten verdampen, waardoor het zout overblijft. De qualiteit van het zout is goed, maar de opbrengst was sedert vele jaren gering, en daardoor nam de welvaart er af en vermindert de bevolking. De zoutuitvoer bedroeg in 1903 voor *f* 3195, in 1904 voor *f* 4969, in 1905 voor *f* 28 900 en schommelt dus zeer. In het Zuiden ligt Philipsberg, een dorpachtige nederzetting.

V. HET EILAND ST. EUSTATIUS.

St. Eustatius ligt tusschen St. Martin, St. Bartholomeus, St. Christopher en Saba. Het is langwerpig rond, met een peervormige gedaante, de lengteas van N.W. naar Z.O. loopend, en vertoont zich op eenige mijlen afstands van zee gezien enkel als twee uit zee oprijzende bergen, die bij nadering door een vlakte vereenigd blijken te zijn. De berg in het Z.O. van het eiland is de hoogste, 581 M.; het is een regelmatig gebouwde berg met de gedaante van een afgeknotten kegel, door sommige schrijvers daarnaar „Punchbowl" genoemd. Op den top vindt men geen krater maar een diep, naar alle zijden gesloten, keteldal, welks vlakke bodem niet meer dan 297 M. boven den zeespiegel ligt, door steile, niet zelden loodrechte wanden ingesloten. De buitenhelling van den berg is boven zeer steil, verder beneden langzamer glooiend. Blijkbaar is dit een oude vulkaan. De noordwestelijke berggroep bestaat uit een groot aantal heuvels, met afgeronde toppen, waarvan de hoogste, Boven, 295 M. bereikt. Dit heuvelland bestaat uit overblijfselen van oude vulkanen, die door langdurige verweering zoo van gedaante zijn veranderd, dat hun onderlinge verhouding en de vorm der kraters meestal niet meer is aan te geven. Alle losse uitwerpsels zijn hier reeds lang door de golven verzwolgen, en alleen zijn de vastere deelen, de eigenlijke geraamten der vroegere vulkanen, blijven bestaan.

Van de vlakten op St. Eustatius is alleen de groote vlakte, die de beide bergmassa's verbindt, van beteekenis, en verder vindt men er kleine vlakten in den ketel van den hoofdvulkaan en eenige andere. Dalvorming heeft er slechts weinig plaats gehad, zooals op een klein eiland met geen aanzienlijken regenval niet anders valt te verwachten. Stroomend water vindt men op St. Eustatius nergens, maar gedurende de stortregens, die soms in den regentijd vallen, worden alle ravijnen en dalen tot beddingen van krachtige stroomen, zoodat de bodem der ravijnen dan ook tijdelijk met water bedekt is. De kust van St. Eustatius is gedeeltelijk een steilkust, gedeeltelijk een strandkust met steilen landzoom.

De bodem van het eiland bestaat uit gesteenten van dezelfde geologische

periode, meest van vulkanischen oorsprong, die door verweering gedeeltelijk tot lateriet zijn overgegaan, en in het noordelijk gedeelte tot fijne, goede teelaarde, ontstaan uit vulkanische asch, meestal gemengd met stukjes lapilli. De kraterrand van den hoofdvulkaan is het vriendelijkste plekje van het eiland; hoog woud en koelte, die men in de vlakte te veel mist, zijn zeer overvloedig.

St. Eustatius werd in 1639 door de Zeeuwen in bezit genomen. Bij de komst der Nederlanders was het eiland onbewoond, en de eigendom werd door de Staten vergund aan eenige Vlissingsche kooplieden, die zorg droegen, dat het bevolkt werd, terwijl het onder de W. I. Compagnie kwam. Herhaaldelijk betwistten de Engelschen ons deze bezitting: van 1664—1667 en van 1672—1673 was zij in Engelsche handen, en in 1689 werd het eiland door de Franschen bemachtigd. In 1697 kwam het echter weer in handen van de Nederlanders. Door zijn ligging en mede door toevallige omstandigheden kreeg St. Eustatius groot belang als een stapelplaats van allerlei koopwaren en had een levendig handelsverkeer. Aan de reede „ziet men de katoen en suiker hoog opgestapeld in de open lucht liggen; honderden vaten van het laatste voortbrengsel, waarvoor geen plaats is in de pakhuizen en welke de schepen nog niet kunnen inladen, slechts door zeilen gedekt onder den blooten hemel. In verscheidene huizen zijn vertrekken tegen onmatige prijzen gehuurd om de koopwaren onder dak te krijgen", aldus meldt C. de Jong in 1807 bij zijn bezoek aan dit eiland. In 1780 bestond de bevolking uit 25 000 zielen. Behalve handel vond men er ook plantages als bron van bestaan; in 1819 werden er nog 16 suikerplantages gevonden, welke gezamenlijk 800 vaten van 1000 ponden opbrachten. De katoenbouw, die er eens gedreven werd, was al vroeger opgeheven.

In den loop der negentiende eeuw nam de economische beteekenis van dit eilandje af. De suikerplantages verminderden, mede door het verbod van den slavenhandel, de handel verliep, en de bevolking ging achteruit, zoodat die in 1818 reeds gedaald was tot 2668 zielen, en thans bedraagt dit aantal niet meer dan 1500, waarvan 8 in Nederland geboren. De inlanders zijn voor 1100 Prot., voor 400 Katholiek, en zeer gemengd van ras. De bewoners leven hoofdzakelijk van den landbouw en de veeteelt; men vindt er 31 paarden, 215 ezels, 582 runderen, 900 geiten, 306 schapen en 200 varkens. Dit eiland voert uit: aardappelen (in 1905 voor *f* 2289), jams (*f* 2119) en runderen (*f* 4760). De totale uitvoer had in 1905 een waarde van *f* 11 683. Men vindt er ook nog eenige katoencultuur en bijenteelt.

De hoofdplaats, Oranjestad, ligt op een steile kust, „de Cliff"; zij is het overblijfsel der eens fraaie bovenstad, die er thans haveloos en vervallen uitziet, met een toren zonder kerk, een verlaten synagoge en verschillende verwaarloosde en vervallen gebouwen. De vroegere „Benedenstad" aan het strand is door afslag der zee gedeeltelijk vernietigd, terwijl verder door het verlaten van den handel de oude kustplaats in sombere ruïnes veranderde. Het eiland is slecht bebouwd, groote gedeelten liggen braak, door het tenietgaan der groote cultures; de suiker-, indigo-, tabaks- en koffieplantages en de kleine landbouw kunnen er zich niet voldoende ontwikkelen. Daardoor is de economische toestand er treurig.

VI. HET EILAND SABA.

Saba is een rond rotseiland, dat steil uit de zee oprijst, door de natuur gevormd tot een onwinbare vesting. Op een afstand van 15 geogr. mijlen ziet men het reeds als een enkelen berg uit zee oprijzen. Aan de N.W. zijde van het eiland ligt een hooge, steile, naaldvormige klip, de Diamant geheeten.

Men kan het geheele eiland beschouwen als één grooten berg, welks hoogste top, „de Piek", 1043 M. hoog is.

Door die natuurlijke gesteldheid is Saba moeielijk te bereiken, want op de meeste plaatsen is de kustrand van zee onbeklimbaar. Naar gelang van weer en wind moet men nu eens in de Fortbay", dan weer aan de Ladder afstappen, „om de als cyklopenmuren opgestapelde rotsblokken te beklauteren", zegt VAN KOL. „Deze onvindbare en moeilijk te bereiken plaats was dan ook vroeger een echt nest voor „boekaniers", die zich boven in de holten konden vestigen, om nieuwe waagstukken te beramen in hun heldhaftigen strijd tegen Spanje". Rivieren, kreken, baaien of havens worden er niet gevonden; er zijn drie zoetwaterbronnen en vijf heetwater-sprengen. Het drinkwater wordt ook hier in regenbakken verzameld.

Op dit eiland kan geen aanzienlijke bevolking wonen. In 1816 bestond de bevolking uit 1145 zielen, waarvan 656 blanken, allen creolen, 27 vrije kleurlingen en zwarten en 462 slaven; in 1829 bedroeg de bevolking in totaal 1200 zielen, en thans 2186, waarvan 6 in Ned. geboren. Van de inlanders zijn 1531 Prot. en 655 Katholieken. De bewoners zijn van gemengden landaard, doch waarbij blanken en negers zorgvuldig gescheiden bleven. Zij worden beschreven als ijverig, moreel hooger staande dan die van de meeste andere eilanden, maar het land verschaft hun geen welvaart. Daar de bodem te arm was voor het invoeren van de suikercultuur, was hier geen prikkel om het aantal slaven te vermeerderen, en de weinigen, die de bewoners bezaten, werden meer als vrienden en huisgenooten beschouwd. De blanken en zwarten leefden vreedzaam van de oogsten hunner tuinen en de emancipatie bracht hier slechts geringe verandering in de feodale verhoudingen, die er nog gedeeltelijk bestaan. Hoewel er weinig bouwgrond gevonden wordt, is het toch veel dichter bevolkt dan het grootere St. Eustatius, waar veel meer bouwgrond bestaat. (Zie pag. 572). De blanke bewoners zijn meestal zeelieden of gaan als timmerlieden te Demarara of elders werken; de Negers vormen de klasse van sjouwerlieden en daglooners.

De hoofdbron van bestaan op het eiland is landbouw met veeteelt verbonden. Huisnijverheid is er weinig ontwikkeld, handel en scheepvaart zijn er onbeduidend. Men teelt er aardappels, zoete pataten, uien, cassave, bananen, lemoenen. In 1905 werden er uitgevoerd voor *f* 1076 aardappelen, voor *f* 1100 uien en voor *f* 900 runderen. De totale uitvoer beliep *f* 4127. De exploitatie der zwavelmijnen, welk produkt hier goed gevonden wordt, is na veel gesukkel in 1876 gestaakt.

Het grootste dorp van het eiland is The Bottom, gebouwd op den bodem van een uitgebranden vulkaan.

